ИЗВѢСТИЯ

НА

БЪЛГАРСКОТО АРХЕОЛОГИЧЕСКО ДРУЖЕСТВО

I

1910

BULLETIN

DE LA

SOCIÉTÉ ARCHÉOLOGIQUE BULGARE

I

1910

СОФИЯ — SOPHIA
ДЪРЖАВНА ПЕЧАТНИЦА — IMPRIMERIE DE L'ETAT
1910

ИЗВѢСТИЯ

НА

БЪЛГАРСКОТО АРХЕОЛОГИЧЕСКО ДРУЖЕСТВО

I

1910

BULLETIN

DE LA

SOCIÉTÉ ARCHÉOLOGIQUE BULGARE

I

1910

СОФИЯ — SOPHIA

ДЪРЖАВНА ПЕЧАТНИЦА — IMPRIMERIE DE L'ETAT

1910

На паметьта

на

Марина Дриновъ

Съдържание

Таблици.

Table des matières.

Page

Table des planches.

Table des illustrations.

Избрани паметници на античното изкуство въ България

отъ **Б. Филовъ**

(Съ една хелиогравюра)

I. Мряморна статуя отъ Гигенъ.

Между художественитѣ паметници, открити до сега въ Гигенъ (Colonia Ulpia Oescus), най-важно мѣсто заема безъ съмнѣние колосалната мряморна статуя, която се намира сега въ Народния музей въ София (обр. 1).[1] Статуята принадлежи къмъ най-голѣмитѣ скулптури отъ антично врѣме, между които сѫ запазени твърдѣ малко екземпляри съ подобни размѣри.[2] Тя е висока (безъ глава) 2·83 м., а съ подставката 3·03 м. Изработена е отъ ситнозърнестъ бѣлъ мряморъ отъ долне качество. При какви обстоятелства е била намѣрена статуята, не е извѣстно. Въ инвентара на музея (подъ № 1921) е отбѣлѣзано само, че тя била докарана отъ Гигенъ прѣзъ лѣтото 1899 година.

Статуята е направена отъ два голѣми мряморни блока, единиятъ отъ които е послужилъ за горнята часть на тѣлото до подъ хълбоцитѣ, а вториятъ за краката и подставката. Двѣтѣ части прилѣгатъ една къмъ друга въ равна плоскость. Главата и заголенитѣ издадени части на

---

[1]) Описана накратко отъ В. Добруски въ Сб. за нар. умотворения XVIII 1901 стр. 753/4 и обр. 39.

[2]) Колосалнитѣ статуи сѫ били твърдѣ на мода въ античното изкуство. Гл. Plin. Nat. Hist. XXXIV 39—47, дѣто сѫ изброени цѣла редица подобни статуи, „прилични на кули“ (moles quippe excogitatas videmus statuarum, quas colossaeas vocant, turribus pares; Plin. ц. м. 39). По свидѣтелството на Плиния, само въ Родосъ е имало около 100 колосални статуи (Plin. ц. м. 42). Тѣзи статуи сѫ били повечето отъ бронзъ, а по-рѣдко отъ злато и слонова кость, както напр. знаменититѣ статуи на Атина и Зевса отъ Фидия или на Хера отъ Поликлетъ. Днесъ имаме запазени колосални статуи само отъ мряморъ. Главнитѣ и най-хубавитѣ екземпляри, Херкулесъ и Флора отъ сбирката Фарнезе, се намиратъ въ Неаполския музей. Четири колосални женски статуи, подобни на гигенската, между които се намира и извѣстната Туснелда (Amelung, Führer n. 6), украсяватъ прочутата Loggia dei Lanzi въ Флоренция.

ржцѣтѣ, които липсватъ, сж били изработени отдѣлно, — нѣщо, практикувано често въ античното изкуство, особно при по-голѣми произведения. Дупкитѣ отъ желѣзата, съ които сж били прикрѣпени голитѣ части на ржцѣтѣ, сж запазени на съотвѣтнитѣ мѣста. Отчупени сж отъ статуята по-голѣмата часть на десния кракъ отъ колѣното надолѣ (тази часть е била грубо реставрирана при поставянето на статуята въ музея), пръститѣ на лѣвия кракъ, свободновисещата часть на мантията подъ лѣвия лакетъ и други малки части отъ облѣклото. Подставката, на която е изправена сега статуята, е стара, обаче не е сигурно, дали принадлежи къмъ статуята. Само тънката около 5 см. плоча, която се намира непосрѣдствено подъ дрехата, е изработена отъ сжщия блокъ съ долнята часть на статуята. Обстоятелството, че гърбътъ е изработенъ много по-небрѣжно отъ прѣдната страна, показва, че статуята е била поставена още на първоначалното си мѣсто така, дѣто да се гледа само отпрѣдъ. Тя прѣдставя жена, права, облѣчена въ дългъ хитонъ съ ржкави и загърната въ широка, красиво драпирана мантия. Десниятъ кракъ е свободенъ и е поставенъ малко назадъ и на страна (Spielbein). Неговото първоначално положение е затъмнено отчасти съ модерната реставрация. Десната ржка е спусната надолѣ и е издадена малко напрѣдъ, а лѣвата сжщо е спусната и прѣвита подъ правъ жгълъ въ лакета.

Обр. 1.
Статуя отъ Гигенъ.

Мжчно е да се каже, кого изобразява статуята. Вече отъ нейнитѣ колосални размѣри се вижда, че ние нѣмаме работа съ нѣкоя обикно-

вена жена. Сжщо и облѣклото не е такова, както въ статуитѣ на обикновени смъртни. За да се убѣдимъ въ това, достатъчно е да сравнимъ било надгробнитѣ женски статуи, които въ музея сж изложени наредъ съ гигенската, било други портретни статуи, като напр. Евмахия отъ Помпей въ Неаполския музей, весталкитѣ въ Народния музей въ Римъ и др. подобни. Не може да има слѣдователно никакво съмнѣние, че нашата статуя прѣдставя нѣкоя богиня, и то, както се вижда отъ облѣклото и формитѣ на тѣлото, нѣкоя матронална богиня. На първо мѣсто би могло да се мисли за Хера. Обаче въ нейнитѣ статуи мантията е наметната по другъ начинъ.[1]) Облѣклото на гигенската статуя, което по-долѣ ще разгледаме по-подробно, се срѣща въ сжщия видъ главно въ три случая: въ статуитѣ на богинята Деметра, на дъщеря ѝ Персефона и на музитѣ.[2]) Нашата статуя не ще да прѣдставя нѣкоя муза, понеже колосалнитѣ размѣри не сж съвмѣстими съ естеството на тѣзи полубогини (статуи, реставрирани сдва въ ново врѣме като музи, не трѣбва да ни заблуждаватъ въ това отношение). Остава ни слѣдователно изборътъ между Деметра и Персефона. Матроналнитѣ форми на статуята говорятъ повече въ полза на първото име. Впрочемъ обикновенитѣ атрибути и на двѣтѣ богини сж еднакви: факла и житни класове като

Обр. 2.
Статуя въ Ватиканския музей.

[1]) Гл. Reinach, Répertoire de la statuaire I² 194 сл.; II² 239 сл.

[2]) Многобройни примѣри у Reinach, Répertoire въ съотвѣтнитѣ групи. Ср. освѣнъ това Amelung, Führer n. 38 и 72.

символи на хтонически характеръ и плодородие. За да добиемъ слѣдователно пълно прѣдставление за статуята отъ Гигенъ, трѣбва да си я прѣдставимъ, освѣнъ съ съотвѣтната глава, още съ факла въ десната и житни класове въ лѣвата ржка.[1])

Името на статуята въ този случай нѣма впрочемъ голѣмо значение. За насъ тя е много по-интересна като художествено произведение, а главно като образецъ на античното изкуство въ България. Нейното изпълнение, въ сравнение съ болшинството отъ намиранитѣ у насъ статуи, може да се нарече отлично. Бие на очи прѣди всичко изкуството, съ което художникътъ е успѣлъ да изтъкне контраста между меката, тънка и по-подвижна материя на ленения хитонъ въ противоположность на голѣмитѣ твърди гънки на дебелата вълнена мантия. Тѣзи гънки сж лишени отъ онази сухость и шаблоненъ начинъ на изпълнение, които намираме тъй често въ облѣченитѣ статуи отъ римско врѣме. Въ статуята отъ Гигенъ тъкмо драпировката е главното нѣщо, върху което е било съсрѣдоточено вниманието на художника и върху което почива сжщественият художественъ ефектъ на статуята. Нека прослѣдимъ напр. онѣзи дълги паралелни гънки отпрѣдъ на мантията, които отъ лѣвия хълбокъ слизатъ право къмъ десния кракъ: тѣ не само прѣдставятъ изопването на мантията подъ лѣвия лакетъ, но въ сжщото врѣме образуватъ противовѣсъ на отвѣснитѣ гънки на хитона и на свободновисещата часть отъ мантията подъ лѣвата ржка. Благодарение на този контрастъ въ цѣлата маса се влива оживление и разнообразие, като се избѣгва онази монотонность, която, при голѣмитѣ размѣри и спокойното положение на фигурата, лесно би могла да се получи въ долнята часть на статуята. Сжщото изобилие на мотиви намираме и въ горнята часть надъ корема. И тукъ пакъ художественият моментъ се проявява въ прѣсичането на хоризонталнитѣ гънки подъ и надъ гърдитѣ съ наклоненитѣ, които минаватъ между гърдитѣ. Тѣзи наклонени гънки се прѣсичатъ и помежду си по най-разнообразни и капризни начини, завиватъ въ дебелъ снопъ надъ рамото и завършватъ най-послѣ подъ лакета на ржката въ спокойни, прави очертания. Въобще цѣлата драперия е проникната отъ подвижность, гъвкавость, която ни най-малко не прѣчи да се очертаятъ ясно и всички форми на тѣлото.

[1]) Добруски (ц. м. стр. 754), като допълня атрибутитѣ на нашата статуя спорѣдъ тѣзи на Лувърската Providentia (Reinach, Répertoire I[2] 167, 4), не е взелъ въ съображение, че въ тази послѣдната ржцѣтѣ заедно съ атрибутитѣ сж модерни реставрации, които нѣматъ нищо общо съ първоначалния видъ на статуята. Името ѝ сжщо е произволно. То е дадено въ ново врѣме възъ основа именно на тѣзи реставрации.

Тѣзи прѣимущества на статуята не заличаватъ нейнитѣ слаби страни, които се проявяватъ главно въ лошитѣ пропорции. Долнята часть на фигурата, въ сравнение съ цѣлото, е необикновено дълга. Разстоянието отъ долнята часть на корема до подставката е почти два пѫти по-дълго отъ разстоянието между сѫщото мѣсто на корема и шията. Това обстоятелство прави статуята да изглежда още по-висока, отколкото е въ сѫщность. Сѫщо и десната рѫка до лакета изглежда да е била много кѫса. Тѣзи грѣшки впрочемъ лесно се обясняватъ, като се има прѣдъ видъ, че античнитѣ скулптори, както въ по-ново врѣме Микеланджело, сѫ работѣли направо въ камъка, безъ да правятъ прѣдварителенъ моделъ.

Старателното изпълнение на статуята, нейната спокойна, величествена и неподвижна поза, богатството и разнообразието на мотивитѣ въ гънкитѣ на дрехитѣ, и особно тѣснитѣ и дълбоки паралелни гънки на хитона сѫ характерни бѣлѣзи за римското изкуство прѣзъ първото столѣтие сл. Хр.[1]) Ние нѣма слѣдователно да сбъркаме, ако поставимъ статуята въ това врѣме. Както е извѣстно, Ескусъ е билъ основанъ като легионски лагеръ въ началото на първото столѣтие, още въ врѣмето на Августа или наскоро слѣдъ него. Благодарение на гарнизона, той бързо се е развилъ и скоро е станалъ единъ отъ най-значителнитѣ градове въ Мизия. Когато слѣдъ покоряването на Дакия, въ началото на второто столѣтие, градътъ изгубилъ своето стратегично значение, легионътъ билъ прѣмѣстенъ къмъ устието на Дунава въ Troesmis и по този случай завоевательтъ на Дакия, императоръ Траянъ, въздигналъ Ескусъ въ римска колония.[2]) Въпрѣки тази привилегия градътъ не е могълъ вече да запази прѣдишното си положение. Неговиятъ най-голѣмъ разцвѣтъ се пада слѣдователно прѣзъ първото столѣтие сл. Хр. и отъ това врѣме трѣбва да бѫде и статуята, която ни занимава.

Твърдѣ важенъ е за насъ и въпросътъ за художествено-историческото значение на статуята или съ други думи за мѣстото, което тя заема въ развитието на античното изкуство. Извѣстно е, че типоветѣ на гръцкитѣ божества, които сѫ минали и въ римското изкуство, сѫ били установени още прѣзъ петото и четвъртото столѣтия пр. Хр., главно чрѣзъ знаменититѣ произведения на Фидия и на Праксителя и на тѣхнитѣ школи. Консервативниятъ духъ на религията не малко е спомогналъ за запазването на тѣзи типове. По-къснитѣ художници сѫ внасяли,

---

1) Гл. **Furtwaengler**, Beschreibung der Glyptothek in München стр. 167 сл.

2) Гл. B. **Filow**, Die Legionen der Provinz Moesia стр. 64 и Klio VII 1907, 456 сл.

разбира се, нѣкои измѣнения съотвѣтно съ духа на врѣмето и техническитѣ похвати. Обаче областитѣ, въ които тѣ сѫ могли да проявять индивидуалность и самостоятелно творчество, сѫ били жанърътъ, пейзажътъ и портретътъ: въ областьта на религиозната скулптура сѫ владѣели винаги традицинтѣ на великитѣ майстори отъ петото и четвъртото столѣтия. Ето защо не може да се гледа и на статуята отъ Гигенъ като на нѣщо ново за врѣмето, прѣзъ което тя е била правена. И наистина, голѣмото сходство между нея и други подобни статуи показва, че тѣ всички сѫ произлѣзли по правъ или по околенъ пѫть отъ единъ и сѫщи оригиналъ и че тѣ сѫ само вариации на този оригиналъ.

Характерното въ нашата статуя, което я свързва най-много съ други подобни статуи, е начинътъ, по който е наметната мантията. Единиятъ ѝ край е поставенъ върху лѣвото рамо, отъ което тя се спуща надолѣ като загръща лакета, овива се слѣдъ това около гърба, минава подъ десната мишница отпрѣдъ, като покрива и двѣтѣ гърди и се спира подъ лѣвата мишница. Само горниятъ кантъ на мантията е свитъ по такъвъ начинъ, че образува нѣщо като шарфъ, който минава между гърдитѣ и прѣзъ лѣвото рамо пада свободно на долѣ. Сѫщото разположение на мантията намираме въ цѣла редица женски статуи, които по врѣме, стилъ и сюжетъ стоятъ твърдѣ близко по между си. На първо мѣсто трѣбва да споменемъ мряморната статуя на седещата Деметра отъ Книдосъ въ Британския музей, — едно отъ най-хубавитѣ оригинални произведения отъ срѣдата на четвъртото столѣтие, чийто авторъ за жалость не ни е извѣстенъ. По композиция на фигурата стоятъ по-близко до нашата статуя други нѣкои произведения, отъ които нека споменемъ една статуя отъ Уфицитѣ въ Флоренция,[1]) една отъ императорския музей въ Виена,[2]) една отъ Лувърския музей въ Парижъ[3]) и др. подобни.[4]) Въ друга редица статуи, които въ повечето случаи сѫ реставрирани въ ново врѣме като музи, срѣщаме пакъ сѫщата драпировка съ тази само разлика, че мантията не покрива десната гърда, а минава отдолѣ, като покрива само лѣвата гърда.[5]) Такава е напр. една

---

[1]) Amelung, Führer n. 53.

[2]) Sacken, Die antiken Skulpturen in Wien табл. VII; Jahrbuch der Kunstsammlungen des Kaiserhauses 1894 табл. X; Springer-Michaelis, Handbuch der Kunstgeschichte I[6] обр. 514.

[3]) Froehner, Notice n. 44; Reinach, Répertoire I² 167, 4.

[4]) Ср. напр. Reinach, Répertoire I² 210, 6; 276, 6; II² 676, 4.

[5]) Напр. Reinach, Répertoire I² 172, 1; 178, 7; 179, 1—4; 206, 6; 214, 3; II² 657, 2; 657, 7 и др.

статуя отъ Ватиканския музей (бор. 2),[1]) която и въ други отношения показва голѣмо сходство съ нашата статуя. Долнитѣ части на ржцѣтѣ заедно съ атрибутитѣ, чрѣзъ които статуята е характеризирана като муза Урания, сж модерни реставрации, а главата е антична, но вземена отъ друга статуя. Ако прѣмахнемъ тѣзи чужди на статуята елементи, получаваме една фигура, която по композиция е напълно идентична съ статуята отъ Гигенъ. И въ двата случая имаме сжщото облѣкло и сжщото положение на ржцѣтѣ и краката.

Нека видимъ сега, кога се е появилъ този типъ, който срѣщаме съ малки измѣнения толкозъ често въ запазенитѣ статуи. Въ произведенията на петото столѣтие пр. Хр. ние не намираме още това живописно нареждане на материята и това разнообразие въ кръстосването на линиитѣ, въ които пѣща се заключава главната особность на въпросния типъ. Отъ друга страна изпълнението и стилътъ на най-добритѣ екземпляри, като книдоската, виенската и ватиканската статуи, показватъ, че тѣ или тѣхнитѣ оригинали трѣбва да принадлежатъ още на четвъртото столѣтие пр. Хр. Ние можемъ да отидемъ още по-далечъ и да опрѣдѣлимъ по-точно срѣдата, въ която е билъ създаденъ въпросниятъ типъ. Извѣстно е, че Пракситель е направилъ въ 362 год. пр. Хр., когато той заедно съ баща си билъ въ Пелопонезъ, една мраморна група, прѣдназначена за единъ отъ храмоветѣ на новопостроената Мантинея, която група прѣдставяла Латона съ двѣтѣ й дѣца Аполонъ и Артемида. Подставката на тази група е била украсена съ релиефи, чийто сюжетъ е описанъ отъ Павсания.[2]) Самата група не е запазена, обаче часть отъ релиефитѣ на подставката сж били намѣрени прѣзъ 1887 год. въ Мантинея.[3]) Върху една отъ плочитѣ сж прѣдставени три музи, у първата отъ които намираме сжщото разположение на мантията, както въ статуарния типъ, който ни занимава. Това е най-стариятъ извѣстенъ до сега паметникъ отъ този типъ. Наистина, че изработката на релиефитѣ не допуща до приемемъ съ положителность самия Пракситель за тѣхенъ авторъ.[4]) Обаче отъ друга страна нѣма никакво съмнѣние, че тѣ се намиратъ въ най-тѣсна връзка съ неговото изкуство и че сж изпълнени

[1]) Helbig, Führer durch die öffentlichen Sammlungen in Rom I² 282

[2]) Pausan. VIII 9, 1.

[3]) Fougères, Bull. de corresp. hellénique XII 1888 табл. I-III и стр. 105 сл.; Amelung, Die Basis des Praxiteles aus Mantinea, München 1895; Collignon, Geschichte der griech. Plastik II 276 сл. и Scopas et Praxitèle стр. 71 сл.

[4]) Гл. напослѣдъкъ Vollgraff, Bull. de corresp. hellénique XXXII 1908, 236—258.

най-малко отъ неговъ ученикъ или подражатель. Като вземемъ още прѣдъ видъ ролята, която играе драпировката въ композициитѣ на Праксителя и рафинираниятъ начинъ на нейното възпроизвеждане чрѣзъ мрямора, — олимпийскиятъ Хермесъ и книдоската Афродита ни даватъ ясно и автентично прѣдставление за тѣзи нѣща — то не остава никакво съмнѣние, че произхождението на нашия статуаренъ типъ трѣбва да се търси въ кржга на Праксителевото изкуство. Голѣмата популярность на Праксителя е главната причина за широкото разпространение на този типъ.

И така, въ заключение можемъ да кажемъ, че статуята отъ Гигенъ, макаръ и да датира отъ първото столѣтие сл. Хр., е подражание или късна вариация на единъ грцки оригиналъ, създаденъ въ школата на Праксителя. Тя прѣдставя по всѣка вѣроятность Деметра и е била прѣдназначена да служи като култова статуя въ нѣкой отъ храмоветѣ на Ескусъ. Нейнитѣ колосални размѣри и художествено изпълнение свидѣтелствуватъ за доброто положение на изкуството прѣзъ първото столѣтие сл. Хр. въ Ескусъ.

II. Саркофагъ отъ Арчаръ.

Саркофагътъ, който възпроизвеждаме тукъ за прьвъ пжть въ обр. 3 и 4, е намѣренъ въ една зидана гробница въ Арчаръ (античната Ratiaria).[1]) Хубавата му форма, изящнитѣ пропорции, разнообразието и доброто изпълнение на релиефнитѣ орнаменти, както и отличното запазване, правятъ отъ него единъ отъ най-важнитѣ паметници на античното сепулкрално изкуство въ България. Той е издѣланъ отъ жълто-сивъ варовитъ конгломератъ съ доста едри зърна и е 2·35 м. дългъ, 1 м. широкъ и 0·90 м. високъ, съ похлупака 1·42 м. високъ. На тѣснитѣ страни похлупакътъ е билъ заловенъ за коритото посрѣдствомъ желѣзни скоби, чиито дупки сж запазени. Коритото има въ основата и при отвора сложенъ профилъ, а всичкитѣ му страни сж украсени съ релиефи. На едната дълга страна, която можемъ да считаме за главна или за лице (обр. 3), виждаме три гирлянди отъ цвѣтя и плодове, вързани съ панделки и прикрѣпяни отъ двѣ голи дѣтски фигури (Амури),[2]) които стоятъ върху особни подставки. Въ срѣдната гирлянда е поставенъ въ особна рамка

[1]) Добруски, Сбор. за нар. умотвор. II 1890, 23.

[2]) Въ други подобни случаи тѣзи фигури сж съ крила, тъй че тѣхното обяснение като Амури намира своето оправдание. За примѣръ може да ни служи единъ саркофагъ въ Неаполския музей (№ 6677). Ср. и Altmann, Die röm. Grabaltare der Kaiserzeit n. 87.

единъ конникъ, чийто конь крачи спокойно надесно. Конникътъ е облѣченъ въ късa дреха и е наметнатъ съ хламида на плещитѣ. Прѣдъ коня виждаме кръгълъ алтарь и дърво, около което се овива змия. Както показва алтарьтъ и змията, това изображение прѣдставя тракийския богъ-конникъ, тъй нареченият тракийски конникъ, който се срѣща често не само върху оброчни плочи, но също и върху надгробни паметници. Въ двѣтѣ други гирлянди сѫ поставени двѣ глави: отлѣво маска на Сатиръ съ малки рогчета на челото и четири голѣми брадавици, по двѣ подъ брадата и на шията,[1]) а отдесно маска на Силенъ. Подъ двѣтѣ крайни гирлянди намираме по една театрална маска, а подъ срѣдната гирлянда — лъвска глава.

Гирляндитѣ се продължаватъ въ непрѣкъсната верига и върху другитѣ три страни на саркофага, като се придържатъ на ѫглитѣ отъ по една фигура, поставена на особна подставка. На десната страна тази служба се изпълнява отъ два гиганта, характеризирани като такива съ крака въ форма на змии, а на лѣвата — отъ двѣ женски фигури, облѣчени въ дългъ прѣпасанъ на два пѫти хитонъ безъ рѫкави: безъ съмнѣние Виктории.[2]) На втората дълга страна (обр. 4) сѫ изобразени също три гирлянди, окачени на двѣ волски глави (bucrania). Въ всѣка отъ гирляндитѣ има по едно голѣмо цвѣте, прилично на слънчогледъ, а отдолѣ по единъ гроздъ. На късите страни има само по една гирлянда съ лъвска глава въ срѣдата и съ гроздъ отдолѣ.

Похлупакътъ е направенъ въ видъ на покривъ съ керамиди. Ясно се различаватъ двата вида керамиди, употрѣбявани въ гръцко и римско врѣме: широкитѣ плоски керамиди съ перпендикулярно дигнати рѫбове (tegulae) и корубеститѣ тѣсни керамиди (imbrices), подобни на днешнитѣ, които сѫ служили да покриватъ междинитѣ на плоскитѣ. Кѫситѣ страни на покрива завършватъ съ триѫгълни фронтони, украсени съ по една глава на Медуза отъ късния типъ безъ змии, а на четиритѣ ѫгла сѫ поставени като акротери женски крилати сфинксове съ лъвски опашки и крака (главитѣ имъ сѫ отчупени).

Изпълнението на релефитѣ е твърдѣ вѣщо и даже хубаво, до колкото е позволявала грубата структура на камъка. Особно сполучливи

[1]) Добруски (ц. м.) счита погрѣшно тази маска за женска глава.

[2]) Също и тѣзи фигури въ други подобни случаи иматъ крила, отдѣто се вижда, че тѣ наистина сѫ Виктории. Ср. Altmann ц. съч. n. 83 и 84. Липсата на крила, както при Амуритѣ, така и при Викториитѣ, се обяснява съ това, че гирляндитѣ не оставатъ свободно мѣсто, дѣто удобно да могатъ да се изобразятъ крилата. Тѣ могатъ да се смѣтатъ слѣдователно като закрити отъ гирляндитѣ.

сж фигуритѣ на гигантитѣ. Въ тѣхнитѣ рошави коси и бради, низки и набърчени чела, кжси и сплеснати носове и дебели устни художникътъ е успѣлъ да изрази всичката бруталность и грубость на тѣзи сжщества, които митологията ни прѣдставя въ борба съ олимпийскитѣ богове и въ които ние трѣбва да виждаме олицетворение на грубитѣ разрушителни сили на природата. Въ пълна хармония съ този характеръ на главата

Обр. 3.

Саркофагъ отъ Арчаръ.

сж атлетичнитѣ форми на тѣлото и развититѣ рѣзко очертани гръдни и коремни мускули. Съ сжщата сполучливость сж характеризирани и маскитѣ на Сатира и на Силена. Особно при първия животинскиятъ изразъ на лицето е усиленъ посрѣдствомъ брадавицитѣ на брадата и шията, заимствувани отъ козитѣ, които, както и Сатиритѣ, влизатъ въ антуража на Бакхуса. Въ мекитѣ пълни форми на дѣтскитѣ фигури и тѣхнитѣ игриви движения сж изразени характернитѣ черти на дѣтската природа, а очертанията на мускулитѣ на колѣната, които прозиратъ подъ гън-

витѣ на хитона у женскитѣ фигури, показвать, съ какво старание и разбиране се е отнесълъ скулпторътъ къмъ своята работа.

Нека видимъ сега, отъ кое врѣме е саркофагътъ. И тукъ пакъ получаваме единъ terminus post quem съ въвеждането на римското владичество въ Мизия и основаването на Рациария въ началото на първото столѣтие сл. Хр. Обаче прѣзъ първото столѣтие погребението е ставало

Обр. 4.

Сакофаргъ отъ Арчаръ.

обикновено чрѣзъ изгаряне на тѣлото, тъй че саркофазитѣ по това врѣме не сѫ били още въ употрѣбение, както отъ второто столѣтие нататъкъ. Ако сѫдимъ по стила на релиефитѣ на нашия саркофагъ и по неговата декорация, ще трѣбва да го поставимъ въ второто столѣтие сл. Хр. На тази дата отговаря най-добрѣ лекостьта, съ която релиефитѣ сѫ сложени върху стѣнитѣ, и липсата на дълбоки врѣзвания, чрѣзъ които да се получатъ дебелитѣ сѣнки, характерни за произведенията на третото и четвъртото столѣтия. Сѫщо и живитѣ характеристики на маскитѣ и фигуритѣ говорятъ въ полза на второто столѣтие. Една твърдѣ

деликатна черта, въ която се проявява още влиянието на първото столѣтие, е поставянето на фигури, които да крѣпятъ гирляндитѣ, на ѫглитѣ на саркофага. По този начинъ ръбоветѣ се унищожаватъ, орнаментитѣ на всички страни се сливатъ въ едно цѣло и окото гладко и безпрѣпятствено минава отъ една плоскость въ друга. Така сѫ орнаментирани повечето отъ римскитѣ надгробни алтари отъ първото столѣтие,[1]) и въ нашия саркофагъ ние намираме прѣкото продължение на сѫщитѣ традиции. Най-послѣ отъ чисто техническа страна има да се забѣлѣжи, че при изработването на релиефитѣ на саркофага не е употрѣбенъ свръделъ, — нѣщо, което говори сѫщо въ полза на второто столѣтие. Противъ нашето датиране изглежда на пръвъ погледъ да говори само обстоятелството, че въ саркофага е била намѣрена златна монета отъ Теодоси II (408—450 год.).[2]) Обаче това ни най-малко не ни дава право да заключимъ, че саркофагътъ е отъ четвъртото столѣтие. Разликата между саркофазитѣ отъ това врѣме и нашия е толкозъ голѣма, дѣто за подобно нѣщо не може да се мисли. Работата се обяснява просто съ това, че саркофагътъ отъ Арчаръ е билъ употрѣбенъ прѣзъ четвъртото столѣтие за втори пѫть. Такива случаи не сѫ рѣдки. Християнски погребения въ стари, чисто езически саркофази,[3]) сѫ ставали често, както се вижда отъ запазенитѣ и досега въ църквитѣ подобни саркофази, напр. въ S. Maria Antiqua на форума въ Римъ.[4]) Като се има прѣдъ видъ голѣмата сума, която трѣбва да е коствалъ единъ такъвъ саркофагъ като нашиятъ, лесно ще си обяснимъ неговото повторно употрѣбение.

Античнитѣ саркофази отъ римско врѣме се раздѣлятъ споредъ начина на декорацията на двѣ голѣми групи: римска, която се е употрѣбявала въ Италия и въ романизиранитѣ провинции на империята, и гръко-ориенталска, която се срѣща главно въ хеленизиранитѣ провинции: Азия, Гърция, Македония и Тракия. Саркофагътъ отъ Арчаръ, макаръ и да е намѣренъ въ область съ чисто римски характеръ, принадлежи къмъ втората група. Отличителнитѣ черти на тази група се състоятъ

---

[1]) Гл. Altmann, Die röm. Grabaltäre der Kaiserzeit, особно стр. 101.

[2]) Добруски, който описва подробно тази монета (Сб. за нар. умотв. II 1890,23), погрѣшно я приписва на Теодоси I (379—395 год). Ср. Sabatier, Monnaies byzantines I стр. 116 n. 14 и 15 и Cohen, Descriptions des médailles romaines VIII стр. 150.

[3]) Християнскитѣ саркофази, най-богата сбирка отъ които се намира въ Латеранския музей въ Римъ, се отличаватъ отъ езическитѣ главно по орнаментитѣ, емблемитѣ и сюжетитѣ на сценитѣ, съ които сѫ украсени.

[4]) Hülsen, Forum Romanum 2 изд. стр. 161.

главно въ това, че саркофагътъ има въ своята цѣлость строга архитектурна форма, че архитектурнитѣ елементи заематъ важно мѣсто въ декорацията, че както коритото, така и похлупакътъ сѫ силно профилувани и че орнаментитѣ сѫ разпрѣдѣлени върху всички четири страни на саркофага. Всички тѣзи особености намираме напълно развити и въ нашия саркофагъ. Архитектурниятъ елементъ въ декорацията е даже толкозъ силенъ, че всѣка една отъ фигуритѣ е поставена, въ противоположность на обикновенитѣ релиефи, върху особна силно изпъкнала и профилувана подставка.

Не ще съмнѣние, че и въ западнитѣ провинции се срѣщатъ понѣкога саркофази, които притежаватъ нѣкои отъ отличителнитѣ бѣлѣзи на източната група. Обаче въ такива случаи ние ще бѫдемъ въ правото си да приемемъ източно влияние, което въобще е въздѣйствувало силно върху развитието на римското изкуство въ врѣме на империята. Характеренъ е въ това отношение напр. единъ саркофагъ въ двора на Palazzo Riccardi въ Флоренция: при него не само похлупакътъ имитира покривъ съ всичкитѣ му подробности (керамиди, фронтони, акротери, а подъ тѣхъ архитравъ съ зѫбестъ орнаментъ и палмети), но и цѣлата прѣдня страна е обърната посрѣдствомъ шесть спирални колони, между които се намиратъ три ниши, въ чисто архитектурна фасада. Фигуритѣ, които украсяватъ саркофага, сѫ поставени въ нишитѣ както статуитѣ въ фасадата на нѣкоя монументална сграда. Обаче подобни примѣри на западъ сѫ рѣдки.[1]) Ето защо, ако искаме да намѣримъ саркофази, подобни на нашия, трѣбва да ги търсимъ въ източнитѣ провинции. Най-голѣмо сходство показватъ нѣкои саркофази отъ Сирия. Единътъ отъ тѣхъ, отъ Антиохия,[2]) е украсенъ на едната страна съ гирлянди, прикрѣпяни отъ два безкрили Гения, сѫщо както при саркофага отъ Арчаръ. Върху гирляндитѣ, вмѣсто маски на Сатиръ и на Силенъ, намираме глави на Медуза, а на ѫглитѣ, вмѣсто цѣли фигури, само волски глави. Съвсѣмъ сходна съ декорацията на арчарския саркофагъ е десната кѫса страна на саркофага отъ Антиохия: гирлянда съ лъвска глава. Другъ единъ саркофагъ отъ Дафне при Антиохия[3]) е декориранъ пакъ по

[1]) Единъ малъкъ саркофагъ, дълъгъ само 0·87 м., който много прилича на този отъ Арчаръ, се намира въ Ватиканския музей въ Римъ: Amelung, Die Sculpturen des Vatik. Mus. II стр. 232 сл. и табл. 22. Похлупакътъ е подражение на покривъ съ керамиди. Коритото е украсено и на четиритѣ страни съ гирлянди, които на ѫглитѣ се придържатъ отъ крилати Виктории, а по срѣдата на дългитѣ страни отъ Амури. Другъ единъ похлупакъ въ видъ на покривъ се намира въ катакомбитѣ на Св. Калиста при Римъ.

[2]) Jahrb. des deutschen archaeol. Instituts XIII 1898, 186 и 187 съ изобр.

[3]) Jahrb. des deutschen archaeol. Inst. XIII 1898, 188 съ изобр.

сжщия начинъ: на дългитѣ страни гирлянди, носени отъ безкрили Гении, а въ гирляндитѣ, вмѣсто маски, сжщитѣ цвѣтни розети, които намираме и въ саркофага отъ Арчаръ; на кжситѣ страни пакъ гирлянди съ лъвски глави, а на жглитѣ — волски глави. За връзката между тѣзи саркофази е особно важна еднаквата и въ тритѣ случаи декорация на кжситѣ страни: гирлянда съ лъвска глава, — единъ мотивъ, за който едвали биха се намѣрили аналогии отъ западнитѣ провинции. Ние ще се ограничимъ да споменемъ само още единъ саркофагъ отъ Солунъ, който ми е извѣстенъ само по фотография, която г. Йор. Ивановъ имá любезностьта да ми покаже. Саркофагътъ, който споредъ надписа е отъ второто столѣтие сл. Хр., е украсенъ на дългата страна съ изображения изъ култа на Изида. Обаче формата на похлупака и декорацията на кжситѣ страни сж подобни, както при саркофага отъ Арчаръ. Еднаква е и розетата надъ гирляндитѣ на кжситѣ страни.[1])

Тѣзи примѣри сж достатъчни, за да ни уяснатъ произхождението и характерътъ на декорацията на саркофага отъ Арчаръ. Обаче въ него ние намираме и едно изображение, което го различава рѣзко отъ всички други саркофази, като му прѣдава особенъ мѣстенъ характеръ, а именно изображението на тракийския конникъ. Споменахме вече, че тракийскиятъ конникъ се срѣща твърдѣ често върху надгробни плочи отъ римско врѣме, тъй че неговото поставяне върху саркофага не може да ни изненада. Обаче важното е, че посрѣдствомъ това изображение въ декорацията на саркофага се внася мѣстенъ елементъ и тази неорганическа, секундарна прибавка е намѣрила изражение въ начина на поставянето ѝ между другитѣ орнаменти. Художникътъ, усвоилъ вече единъ опрѣдѣленъ начинъ на декорация, не е съумѣлъ да свърже това изображение съ другитѣ орнаменти, нито пъкъ е искалъ да пожертвува зарадъ него избраната композиция, като прѣкжсне веригата на гирляндитѣ, за да получи нужното мѣсто за поставянето му. Така, както конникътъ е поставенъ сега въ отдѣлна рамка, той прави впечатление повече на окачена отвслѣ плака, отколкото на часть отъ сжщата декорация.

Останалитѣ орнаменти на саркофага не прѣдставятъ нищо особно. Носенитѣ отъ безкрили Гении или отъ крилати Амури и Виктории гирлянди сж едни отъ най-обичнитѣ украшения на саркофазитѣ отъ

[1]) Другъ единъ саркофагъ отъ Солунъ съ подобна орнаментика се намира въ Отоманския музей въ Цариградъ; гл. Catalogue des monuments funéraires 2 изд. n. 38.

римско врѣме. Тѣхното произхождение трѣбва да се търси въ обичая да се украсяватъ гробоветѣ съ цвѣтя и вѣнци, които сѫ били окачвани върху надгробния камъкъ. Въвеждането на гирляндитѣ въ декорацията на надгробнитѣ алтари, а по-късно и на саркофазитѣ, не е слѣдователно нищо друго, освѣнъ пластическото изражение на този обичай.[1]) Макаръ този начинъ на декорация да се е появилъ въ хеленистическия изтокъ,[2]) той е прѣминалъ още твърдѣ рано и въ римското изкуство, дѣто сѫщо е намѣрилъ широко разпространение. Като по-характерни примѣри на римски саркофази, украсени съ гирлянди, могатъ да ни послужатъ, освѣнъ цитираниятъ по-горѣ малъкъ саркофагъ въ Ватиканския музей, още два други саркофага въ Латеранския музей въ Римъ,[3]) единъ въ църквата S. Maria Antiqua въ Римъ,[4]) единъ въ Неаполския музей[5]) и др. Сѫщо и маскитѣ принадлежатъ къмъ обикновенитѣ украшения на саркофазитѣ, добри примѣри за което намираме въ поменатитѣ вече саркофази. Извѣстно е, че маскитѣ отъ Дионисовия крѫгъ сѫ били популяризирани като декоративни елементи главно отъ александрийското изкуство, дѣто тѣ сѫ добили и своята опрѣдѣлена физиономия.[6]) Обаче едва ли може да се приеме съ Дрекселъ,[7]) че тѣхното въвеждане въ декорацията на саркофазитѣ се намира въ свръзка съ прѣдставленията за задгробния живот на мъртвитѣ въ религията на Диониса или пъкъ, че тѣ първоначално сѫ произлѣзли отъ онѣзи апотропейски знакове, за които се е вѣрвало, че отвръщатъ злото. При голѣмото разпространение на маскитѣ като декоративни елементи, особно въ произведения на художествената индустрия, не е никакъ чудно, че тѣ скоро сѫ изгубили своето първоначално значение и, когато прѣзъ второто столѣтие сѫ били въведени въ декорацията на саркофазитѣ, никой вече не е гледалъ на тѣхъ като на нѣщо друго, освѣнъ като на обикновени украшения, съ които лесно и удобно е могло да се запълни всѣко празно пространство и да се внесе повече оживление въ композицията.

---

[1]) Altmann, Die röm. Grabaltäre стр. 4.

[2]) Altmann ц. съч. стр. 4 и напослѣдъкъ Drexel, Alexandrinische Silbergefässe der Kaiserzeit стр. 211 (Bonner Jahrb. CXVIII 1909 и отдѣлно).

[3]) Benndorf-Schöne, Die antiken Bildwerke des Lateranischen Museums n. 294 и 421. Вториятъ сѫщо и у Helbig, Führer I² 704.

[4]) Hülsen, Forum Romanum 2 изд. стр. 161.

[5]) Инв. n. 6677. Запазена е само една отъ дългитѣ страни на саркофага, украсена съ гирлянди, носени отъ крилати Амури, а върху гирляндитѣ маски.

[6]) Гл. напослѣдъкъ Drexel ц. съч. стр. 214.

[7]) Ц. съч. стр. 211. Ср. сѫщо Altmann ц. съч. стр. 267.

Отъ казаното дотукъ се вижда, че саркофагътъ отъ Арчаръ принадлежи къмъ онѣзи интересни паметници, въ които може да се прослѣди кръстосването на разнитѣ художествени направления въ изкуството на римска Мизия. Намѣренъ въ единъ градъ съ чисто римски характеръ, дѣто населението е говорило латински езикъ и е усвоило всички елементи на римската култура, саркофагътъ издава явно влиянието на гръкоазиятското изкуство, модифицирано и допълнено съ мѣстни особности, каквато е изображението на тракийския конникъ. По всичко се вижда, че саркофагътъ е мѣстно произведение, обаче неговиятъ майсторъ е билъ школуванъ съ образци, които сѫ идѣли отъ юго-истокъ. Впрочемъ саркофагътъ отъ Арчаръ не е въ това отношение изолиранъ примѣръ. Въ другъ единъ отъ главнитѣ градове на Мизия, въ близкия Viminacium (Костолацъ въ Сърбия), е намѣренъ сѫщо саркофагъ,[1]) който, макаръ и да има съвсѣмъ друга конструкция, се схожда съ арчарския по това, че и въ него се срѣщатъ художественитѣ издънки на двѣ различни култури: етруско-римската и александрийско-хеленистическата. Тѣзи кръстосвания, които се обясняватъ достатъчно съ географическото положение на Мизия, съставятъ може би най-характерната черта на мѣстното изкуство. Обаче, за да могатъ да се прослѣдятъ добрѣ и да се покажатъ въ сѫщинското си освѣтление, тѣ се нуждаятъ отъ по-подробни изучвания и наблюдения.

III. Бронзова статуйка отъ Св. Кирилово.

Като добъръ примѣръ за античната бронзова пластика въ България, съ всички нейни слабости и прѣимущества, може да ни послужи статуйката на Атина, която обнародваме тукъ за прьвъ пѫть (табл. I). Тя е намѣрена при село Св. Кирилово (Ашикъ-Сенеклии), Ст.-Загорско, близо до една височина на югъ отъ селото, и е откупена миналата година за сбиркитѣ на Народния музей. Статуйката е запазена много добрѣ и то заедно съ античната подставка. Липсватъ само атрибутитѣ, които фигурата е държала въ рѫцѣтѣ. Висока е безъ подставката 0·415 м., съ подставката[2]) 0·475 м. и е покрита съ черно-кафява патина.

Въпрѣки нѣкои необикновени мотиви, върху които ще се повърнемъ, не може да има никакво съмнѣние, че статуйката прѣдставя богинята Атина, както се вижда главно отъ шлема на главата ѝ. За забѣлѣзване

[1]) Jahreshefte des österreichischen archaeol Inst. VIII 1905 Beibl. стр. 11.

[2]) Само подставката има размѣри 12×19×6 см.

е, че гърдитѣ сж съвсѣмъ низки, почти мжжки, както и подобава на Атина, най-дѣвствената между богинитѣ на гръцката религия. Сжщото нѣщо намираме и въ други статуи на Атина,[1]) тъй че въ нашия случай не може да става дума за случайна грѣшка на ваятеля, а за нарочно избрана, макаръ и прѣкалена, характерна черта на богинята. Тя е облѣчена въ дългъ хитонъ безъ ржкави, който достига почти до глѣзенитѣ и е прѣпасанъ на два пжти. Единиятъ поясъ не се вижда, тъй като дрехата надъ него е изтеглена и пусната свободно надолѣ, та образува нѣщо като торба (κόλπος), а другиятъ е прѣпасанъ почти подъ гърдитѣ. Отъ бързото движение хитонътъ се е смъкналъ отъ десното рамо, като оставя открита по-голѣмата часть отъ гърдитѣ. Върху хитона се различава още една дреха: това е мантията, която е направена твърдѣ тѣсна и е наметната по единъ необикновенъ начинъ. Тя се спуща отъ лѣвото рамо право надолѣ до пояса, излиза отпрѣдъ пакъ нагорѣ върху рамото, минава прѣзъ гърба и подъ десната мишница и се свършва пакъ върху лѣвото рамо.

Статуйката прѣдставя Атина тичаща надесно. Лѣвиятъ кракъ е поставенъ напрѣдъ и е стжпилъ съ цѣлото ходило, десниятъ се допира до земята само съ пръститѣ, а десната ржка е дигната настрана малко по-високо отъ рамото. Тѣзи движения сж съвсѣмъ необикновени за Атина. Тя се изобразява обикновено права и неподвижна, въ поза на величествено спокойствие, като богиня, която не се вълнува отъ силни и внезапни страсти, строга и благосклонна, олицетворение на доброта и мждрость, но все пакъ мжжествена и въ пълно съзнание на своето могжщество. Този типъ, който е билъ създаденъ още въ 5-то столѣтие пр. Хр. и е намѣрилъ своето най-възвишено въплощение въ знаменитата статуя на Атина Партеносъ отъ Фидия, е останалъ мѣродавенъ за всички по-късни статуарни изображения на богинята. Наредъ съ него ние намираме още единъ типъ, характеренъ главно за архаичното изкуство, обаче застжпенъ и въ по-късни произведения, въ който е изтъкната повече войствената страна на Атина и въ който спокойствието е замѣнено съ силни движения. Той олицетворява Атина Промахосъ: Атина, която се сражава прѣдъ другитѣ или прѣдводителствува другитѣ. Вьоржжена съ копие и щитъ, тя е прѣдставена въ нападателно положение както взема участие въ боя, готова да срази неприятелитѣ си и

[1]) Напр. при една статуя отъ Уфицитѣ въ Флоренция: Amelung, Führer n. 77.

да помага на своитѣ любимци.[1]) Обаче нашата статуйка се различава значително и отъ този войнственъ типъ на Атина. Въ нея движенията нѣматъ нищо войствено или нападателно. Десната ржка наистина е дигната, обаче тя не е държала копие: дланьта е обърната нагорѣ, прѣститѣ сж свободно разтворени и положението на цѣлата ржка прави впечатление като да крѣпи нѣкакъвъ прѣдметъ. Сжщо и лѣвата ржка нѣма онова положение, което би се изисквало, ако тя държеше щитъ. Атина е прѣдставена въ нашата статуйка просто че тича, безъ това нѣщо да бжде мотивирано било външно, било чрѣзъ индивидуалния характеръ на богинята. Доколкото виждамъ, подобно нѣщо се срѣща само въ единъ още случай, а именно при бронзовата статуйка на Атина отъ Шалонъ на Сона, която сега се намира въ парижката национална библиотека.[2]) И тукъ пакъ Атипа е прѣдставена, че тича. Обаче сходството между двѣтѣ статуйки не отива по-далечъ. Майсторътъ на парижката статуйка е искалъ просто да ни прѣдстави жанрова фигура и за това той е избралъ онова положение на ржцѣтѣ, което се прѣдизвиква отъ тичането, а именно тѣхното слабо простиране напрѣдъ. Въобще тичането у него е мотивътъ, който опрѣдѣля и владѣе цѣлата композиция. Затова тѣлото и главата слѣдватъ естественото направление на краката, а не сж обърнати на друга страна, както е случаятъ при нашата статуйка. Съ една дума парижката статуйка не прѣдставя нищо друго освѣнъ една бѣгачка, облѣчена въ костюма на Атина може би само по единъ капризъ на автора си, по какъвто капризъ напр. въ други жанрови сцени за дѣйствуещи лица сж били избирани Амури.

Въ нашата статуйка се срѣща още една черта, която е съвсѣмъ необикновена за Атина, а именно откриването на гърдата. Това нѣщо се намира въ противорѣчие съ дѣвствената природа на богинята и менъ не ми е извѣстенъ нито единъ другъ случай, въ който то да се повтаря. Най-послѣ трѣбва да забѣлѣжимъ, че и самиятъ хитонъ нѣма оная дължина, която срѣщаме въ другитѣ изображения на Атипа. Даже въ изображенията на Атина Промахосъ, дѣто дължината на хитона би

[1]) Най-характернитѣ прѣдставители на този типъ сж архаичната мряморна статуя въ Неаполския музей и бронзовата статуйка отъ Акрополиса въ Атина (Collignon, Gesch. der griech. Plast. I обр. 177). Сжщиятъ типъ се срѣща и върху по-старитѣ бронзови монети отъ Месемврия: Mionnet I стр. 394 п. 214.

[2]) Babelon-Blanchet, Catalogue des bronzes antiques de la Bibl. Nationale n. 168 (Reinach, Répertoire I² 238, 7).

могла да прѣчи на движенията, той пакъ стига до земята, като остава открити само пръститѣ на краката.[1])

Какъ да си обяснимъ тѣзи отклонения на нашата статуйка отъ конвенционалнитѣ типове на Атина? Явно е, че ваятельтъ се е повлиялъ отъ типа на друга нѣкоя богиня и не е искалъ да прѣдстави една обикновена Атина. Откждѣ е дошло това влияние, лесно може да се види. Всички необикновени за Атина черти, бързитѣ движения, откриването на гърдата, дължината на хитона, сж характерни за Нике, за богинята на побѣдата.[2]) Извѣстно е, въ какви тѣсни връзки се намира тази богиня съ Атина. Както Зевсъ, така и Атина, най-могжщественитѣ между боговетѣ, сж били дарители на побѣдата, която е станала единъ видъ като тѣхенъ атрибутъ. Тази мисъль е добила своето пластическо изражение въ статуитѣ на Фидия: не само олимпийскиятъ Зевсъ на този майсторъ, но сжщо и Атина Партеносъ е била изобразена съ Нике въ ржката. Още въ това врѣме, въ края на 5-то столѣтие пр. Хр., е станало даже сливане на Атина и на Нике въ едно божество. Това нѣщо се вижда ясно отъ запазенитѣ осждни свѣдѣния. На западната страна на Акрополиса, върху една издадена скала, се издига малъкъ йонически храмъ, съграденъ къмъ 426/5 год. пр. Хр., който е извѣстенъ по своитѣ изящни скулптури. Въ врѣмето на Павсания този храмъ е билъ познатъ между народа подъ името „храмъ на безкрилата богиня на побѣдата“ (Νίκης Ἀπτέρου ναός).[3]) Въ сжщность той е билъ посветенъ споредъ официалното му име на Атина Побѣдителката (Ἀθηναία Νίκη). Ние не знаемъ точно, какъ е изглеждала култовата статуя на храма. На всѣки случай въ едната си ржка тя е държала наръ, а въ другата шлемъ.[4]) Тази Атина слѣдователно не е била нищо друго, освѣнъ Нике безъ крила, но отчасти съ атрибутитѣ на Атина. Подобно нѣщо намираме и въ нашата статуйка. Достатъчно е да махнемъ шлема отъ главата ѝ, и ще имаме една Нике, на която ще липсватъ само крила. Статуйката отъ Св. Кирилово не е слѣдователно една обикновена Атина, а една Атина-Нике. Типътъ, който

[1]) Изключение прави споменатата по-горѣ статуйка отъ Шалонъ на Сона, дѣто хитонътъ не стига съвсѣмъ до глѣзенитѣ. Това изключение лесно се обяснява съ жанровия характеръ на статуйката.

[2]) Откриването на гърдата срѣщаме при тази богиня още прѣзъ 5-то столѣтие пр. Хр., както напр. въ статуята на Пеониосъ, намѣрена въ Олимпия.

[3]) Pausan. I 22, 4; ср. II 30, 2.

[4]) Collignon, Gesch. der griech. Plastik II 104.

тя изобразява, е на всѣки случай твърдѣ рѣдъкъ и, доколкото ми е извѣстно, той е досега единственъ по рода си, поне въ областьта на пластическото изкуство.

Отъ атрибутитѣ, които богинята е държала въ ржцѣтѣ си, не е запазено нищо. Обаче отъ положението на ржцѣтѣ и пръститѣ може да се заключи, какви сж били тѣзи атрибути. Десната ржка е дигната и прострѣна на страна, дланьта е обърната нагорѣ и пръститѣ сж отворени така, като че въ ржката е имало нѣкакъвъ топчестъ прѣдметъ. Този прѣдметъ е билъ прикрѣпенъ за ржката посрѣдствомъ гвоздей, отъ който е запазена една малка часть, която минава прѣзъ дланьта. Ако вземемъ прѣдъ видъ атрибутитѣ на Атина, които биха могли да се държатъ по такъвъ начинъ, ще имаме изборъ между една малка Виктория или една кукумявка, поставена на топчеста подставка. Лѣвата ржка пъкъ има такова положение, като че прикрѣпя нѣкакъвъ прѣдметъ, който се опира на ржката между китката и лакета. Пръститѣ на ржката сж свити така, че образуватъ съ палеца нѣщо като тржба, въ която е билъ сложенъ нѣкакъвъ тънъкъ прѣдметъ. Този прѣдметъ може да бжде или палмово клонче, като атрибутъ на Нике, или копие, което нарѣдъ съ шлема е най-обикновениятъ и неизбѣженъ атрибутъ на Атина. Втората възможность ми се вижда по-вѣроятна. Копието допълва въоржжението на Атина и символизира, като нападателно оржжие, войнствения активенъ характеръ на богинята, додѣто шлемътъ, като отбранително оржжие, служи само за защита.

Само съ атрибутитѣ въ ржцѣтѣ статуйката е въ състояние да произведе напълно исканото художествено впечатление. Това стана явно и отъ опита, който направихме въ тази смисълъ въ музея, като турихме въ лѣвата ржка бакъренъ пипнъ вмѣсто копие. Движенията се изпълниха съ значение и цѣлата фигура стана веднага понятна. Въобще леката подвижность на фигурата, живитѣ и енергични движения съставятъ главнитѣ ѝ прѣимущества. Тя е по-добрѣ концепирана, отколкото изпълнена и въ това обстоятелство личи явно влиянието на по-добъръ оригиналъ, който майсторътъ на статуйката си е взелъ за моделъ. Гънкитѣ на хитона сж пълни съ движение, обаче тѣ сж моделирани грубо и сухо, посрѣдствомъ равномѣрни и монотонни вдълбавания на материята. Особно мантията край гърдитѣ, съ правилно нарѣденитѣ вертикални гънки, съ тѣхното схематично възпроизвеждане, прави повече впечатление на дебело вжже, отколкото на сжщинска дреха.

Въ техническо отношение заслужава да се отбѣлѣжи, че очитѣ сѫ били направени отдѣлно, вѣроятно отъ стъкло или сребро, и послѣ прилѣпени. Вслѣдствие на това тѣхнитѣ орбити изглеждатъ сега необикновено голѣми. Двата крака, отъ дрехата надолѣ, сѫ били излѣни отдѣлно и послѣ прикрѣпени. При това вижда се ясно, че десниятъ кракъ не е правенъ заедно съ лѣвия. Сандалътъ на първия е значително по-тънъкъ и връзкитѣ му сѫ наредени по другъ начинъ: тѣ излизатъ откъмъ петата и се сбиратъ прѣдъ пръститѣ, а при лѣвия кракъ излизатъ откъмъ срѣдата на ходилото. Въобще по всичко се вижда, че сегашниятъ десенъ кракъ не е първоначалниятъ, който е билъ счупенъ и замѣненъ послѣ съ другъ. Подставката сѫщо е лѣна отдѣлно. Тя има горѣ и долѣ простъ профилъ, украсенъ съ елипсовидни листа. Сѫщо и ѫглитѣ на горнята повръхность сѫ украсени съ гравирани орнаменти: деснитѣ съ извити цвѣтни стъбла, а лѣвитѣ съ розети.

Двѣ думи заслужва и формата на шлема. Освѣнъ съ нѣколко гравирани орнаменти, той е украсенъ отгорѣ съ сфинксъ и високо перо, както атическитѣ шлемове. Обаче на прѣдната страна има двѣ извити вдлъбнатини, които напомнятъ много дупкитѣ за очитѣ и носа при коринтскитѣ шлемове. Ако тѣзи вдлъбнатини не сѫ просто едно украшение, то ще трѣбва да приемемъ, че имаме въ случая комбинация отъ атическия и коринтския шлемове.

Остава най-послѣ да опрѣдѣлимъ и датата на статуйката. Ако се сѫди по начина, по който сѫ изработени гънкитѣ на дрѣхата, а сѫщо и по орнаментитѣ на подставката и върху шлема, ще трѣбва да я поставимъ въ третето столѣтие сл. Хр. До сѫщия резултатъ дохождаме и по другъ начинъ, а именно посрѣдствомъ хронологията на типа, който е възпроизведенъ въ статуйката. Почти всички римски императори, отъ Нерона до Константина Велики, сѫ сѣкли монети, обикновено сребърни, които на опакото си иматъ изображение на Виктория и надписъ, който започва било съ Victoria, било съ trib. pot. (послѣдниятъ случай порѣдко).[1]) Ако разгледаме тѣзи изображения по-внимателно, ще видимъ, че тѣ прѣдставятъ наистина все сѫщата фигура (Виктория) съ все сѫщитѣ атрибути (вѣнецъ и палмово клонче), обаче въ стойката на богинята ще намѣримъ сѫществена разлика. Въ по-старитѣ монети, отъ първото и второто столѣтия, Виктория е прѣдставена хвърчаща, съ крака сбрани единъ до другъ, като че ли виси въ въздуха. Това е

[1]) Многобройни примѣри у Cohen, Description des médailles impériales томъ I—VIII.

стариятъ типъ на Виктория, както той се срѣща още въ петото столѣтие пр. Хр. (напр. въ статуята на Пеониосъ). Въ по-коснитѣ произведения той е билъ понѣкога модифициранъ (напр. Нике отъ Самотраке), но все пакъ съществената му черта остава хвъркането на богинята. Въ коснитѣ императорски монети положението е съвсѣмъ друго. Виктория вече не хвърчи, а тича по земята, съ крака силно разкрачени, при което единиятъ кракъ е свитъ въ колѣното. Съ една дума стойката на богинята става съвършено сѫщата както при нашата статуйка. Най-старата монета, въ която се появява този типъ, е бронзовиятъ медалионъ отъ Комода (Cohen III 363), дѣто обаче фигурата не изобразава Виктория, а Минерва. Отъ врѣмето на Септимия Севера (193—211 год.) новиятъ типъ започва да се явява все по-често наредъ съ стария, додѣто най-послѣ при по-коснитѣ императори остава единственъ въ употрѣбение. Тѣзи монети отъ третето столѣтие и статуйката отъ Св. Кирилово се намиратъ слѣдователно въ най-тѣсна връзка по отношение на типа, който изобразяватъ. По такъвъ начинъ дохаждаме до сѫщото датиране на статуйката, до което ни довеждатъ и особноститѣ на нейния стилъ.

Новооткрита старохристиянска гробница въ София

отъ Г. И. Кацаровъ и Х. Тачевъ

(съ табл. II)

Извѣстно е, че 38 старохристиянски гробници сѫ открити около църквата Св. София още прѣзъ 1888 г.; тѣ сѫ описани накѫсо отъ Бр. Шкорпилови въ Мсб. II 46 сл. Повечето отъ тия гробници сѫ сводести, изградени съ тухли. Друга сводеста гробница, 3·30 м. дълга, 3 м. широка и 1·90 м. висока, ѐ била намѣрена на ул. Позитано прѣзъ 1894 г.; за нея споменува накратко Добруски въ Мсб. XII 327. Прѣзъ 1896 г. на мѣстото, дѣто сега се издига църквата Св. Александъръ Невски, били намѣрени петь нови гробници, отъ които три сводести; по стѣнитѣ на най-голѣмата, 2·85 м. дълга, 2 м. висока и 2·30 м. широка, имало изписани съ бои кръстове, които по форма могли да се отнесатъ къмъ врѣмето на Юстиниана I (Добруски, Мсб. XIII 435). Обаче Добруски не е далъ за тѣхъ подробно описание. Сѫщиятъ споменува най-послѣ за 2 гробници, открити прѣзъ 1900 г. при южната стѣна на църквата Св. София (Мсб. XVIII 778), които произхождали отъ VI в. сл. Хр. Но и за тѣхъ нѣмаме по-точни свѣдѣния.

Въ края на августъ 1909 г., прѣдъ кѫщата № 13 на ул. Гурко се разкопаваше улицата, за да се прокара каналъ въ тая кѫща. На дълбочина 1·30 м. подъ равнището на улицата работницитѣ се натъкнали на една гробница; за щастие тѣ попаднали тъкмо на входа на гробницата, който билъ захлупенъ съ голѣмъ камененъ блокъ. Слѣдъ отварянето ѝ влѣзълъ веднага майсторътъ, който рѫководѣлъ постройката на канала. Слѣдъ това влизали и други лица. Градоначалството, увѣдомено за тая находка, съобщава на Министерството на народното просвѣщение, което ме покани да посѣтя веднага гробницата и да взема мѣрки за нейното проучване, което и направихъ. На другия день бѣ съоб-

щено и на тогавашния директоръ на Народния музей, Добруски, който се разпореди да се разчисти гробницата. Въ слѣднитѣ дни по моя покана художникътъ Х. Тачевъ сне съ водни бои най-добрѣ запазената фреска на Уриела; неговата рисунка се пази сега въ Народния музей като собственость на Софийското археологическо дружество. Ликътъ на Уриела се фотографира и се възпроизвежда тукъ на табл. II. Другитѣ фрески на Михаила, Гавраила и Рафаила не се фотографираха, защото бѣха много поврѣдени отъ влагата и дъждовната вода, която просмуквала прѣзъ стѣнитѣ на гробницата. Личеха по-добрѣ само надписитѣ надъ ликоветѣ, които даваме по-долѣ. Сѫщо и другата живопись на гробницата бѣше доста поврѣдена, потъмнѣла и измацана.

Гробницата бѣше обърната отъ с. къмъ ю., вратата ѝ бѣше на южната страна. Гробницата имаше дължина 2·90 м., широчина 2·68 м., височина 1·84 м.; тя бѣ съградена отъ тухли 0·30 × 0·30 м., дебели 0·05 м.; пластътъ хорасанъ между тухлитѣ бѣ толкова дебелъ, колкото самитѣ тухли. Вратичката, която се намѣрваше на височина 1·13 м. отъ пода на гробницата, тъкмо подъ самия сводъ, бѣше висока 0·72 м. и широка 0·72 м.

Когато влѣзохъ въ гробницата, подътъ ѝ бѣше пъленъ съ гѫста каль, образувана отъ дъждовната вода, която проникнала въ гробницата слѣдъ отварянето ѝ. Черепитѣ се намѣрваха до западната стѣна на гробницата: значи, мрътвитѣ сѫ били погребени въ посока отъ з. къмъ и., т. е. съ лице обърнато къмъ и. При изваждането на кальта не се намѣри нищо; извадиха се само 8 по-вече или по-малко запазени черепи (единъ дѣтски), които се прибраха въ Народния музей; тѣ се измѣриха отъ Д-ръ Ватевъ и ще бѫдатъ публикувани въ слѣдната книжка. Види се, че тая гробница е била отваряна и разграбвана още въ старо врѣме, както е случаятъ и съ други гробници, намѣрени при църквата Св. София.

Извѫтрѣ цѣлата гробница е изписана. По цѣлия сводъ, съ изключение на срѣдата, сѫ нарисувани съ червена, керамидена боя въ правиленъ редъ двойни концентрични крѫгове съ диаметъръ 16—17 см.; самитѣ окрѫжности не сѫ по-дебели отъ $1/2$ см. Въ четириѫгълнитѣ празднини между крѫговетѣ сѫ нарисувани съ зелена боя орнаменти, които напомнятъ акантовъ листъ. Фонътъ на свода, както изглежда, е билъ бѣлъ. Въ самия центъръ на свода е оставенъ, свободенъ отъ крѫгове, голѣмъ дискъ съ диаметъръ 1·47 м., който е раздѣленъ на

нѣколко пръстена, най-външниятъ отъ които е изпълненъ съ лавровъ вѣнецъ, нарисуванъ съ зелена боя, а плодоветѣ му съ бѣла боя; вториятъ пръстенъ бѣше черенъ, а третиятъ бѣлъ (обр. 1). Въ заобиколеното отъ вѣнеца пространството е нарисуванъ кръстъ, съ дългото си рамо отъ с. къмъ ю.; по-малкото му рамо е дълго 0·85 м., а по-голѣмото — 1·10 м. Кръстътъ бѣше нарисуванъ съ жълта окрова боя, а контуритѣ му съ черни линии, които околовръстъ бѣха обточени съ бисери.[1]) Отъ четиритѣ ъгли на кръста излизатъ лъчи, нарисувани съ бѣло.

Обр. 1.
Сводътъ на гробницата.

Въ срѣдата на свода се намираше забитъ голѣмъ желѣзенъ пиронъ, който е служилъ, може би, за окачване на кандило.

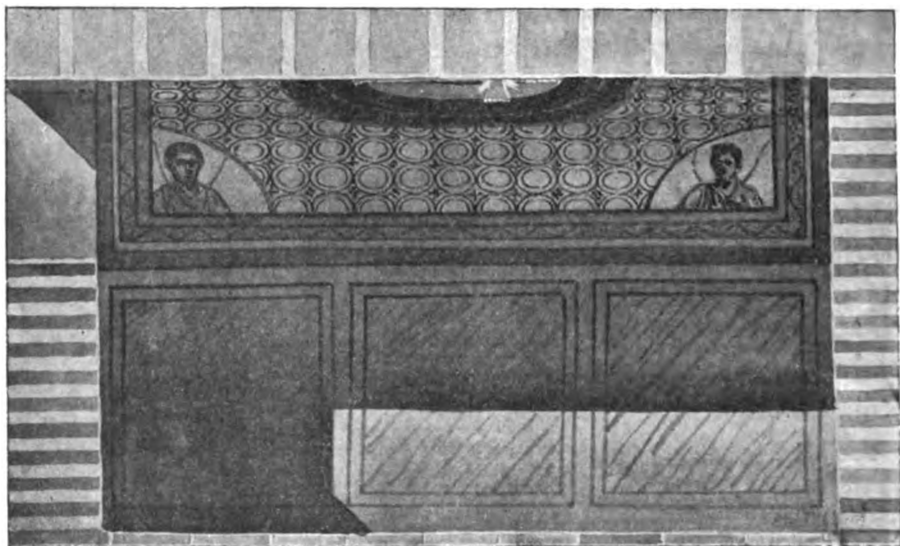
Цѣлото изрисувано сводово пространство е обкръжено съ четири рамки отъ различна широчина, наредени една слѣдъ друга; тѣ личатъ ясно въ обр. 2, който прѣдставя надлъженъ разрѣзъ на гробницата. Най-крайната външна рамка, широка 0·07 м., бѣше съ тъмночервена боя; слѣдващата слѣдъ нея, широка 0·035 м., съ бѣла боя. Третята рамка, широка 0·06 м., ограничена откъмъ външната страна съ червена линия, а откъмъ вътрѣшната съ черна линия, имаше жълтъ окровъ цвѣтъ и бѣше изпълнена съ черенъ орнаментъ; въ тоя орнаментъ главния мотивъ е вълниста линия, комбинирана съ полупалмети. Четвъртата най-вътрѣшна рамка, широка 0·03 м., раздѣлена отъ сводестото обрисувано пространство съ дебела (0·01 м.) черна линия, имаше тоже окровъ цвѣтъ.

Ако изопнемъ изписаното сводесто пространство на плоскость, ще получимъ правоъгълникъ. Въ четиритѣ ъгли на тоя правоъгълникъ сж отдѣлени съ черна линия четвърть-окръжности, съ радиусъ 0·50 м.,

---

[1]) Кръстъ, обкръженъ съ вѣнецъ, е билъ нарисуванъ и въ срѣдата на свода на гробницата, намѣрена прѣди години до сѣверната страна на Св. София, която още не е публикувана. — Както ми съобщава проф. М. Ростовцевъ, съ подобенъ орнаментъ е билъ украсенъ сводътъ на една гробница при Херсонъ (Ю. Русия).

въ които сѫ изрисувани бюстоветѣ на четиритѣ архангели и то въ слѣдния редъ: на западната страна, на лѣво отъ входа, Михаилъ, а въ другия ѫгълъ Уриелъ; на източната страна, на десно отъ входа, Гавраилъ, а

Обр. 2.
Надлъженъ разрѣзъ на гробницата.

въ другия ѫгълъ на сѫщата страна Рафаилъ. Ликоветѣ бѣха снабдени съ имената[1]) на архангелитѣ, които даваме тукъ въ факсимиле:

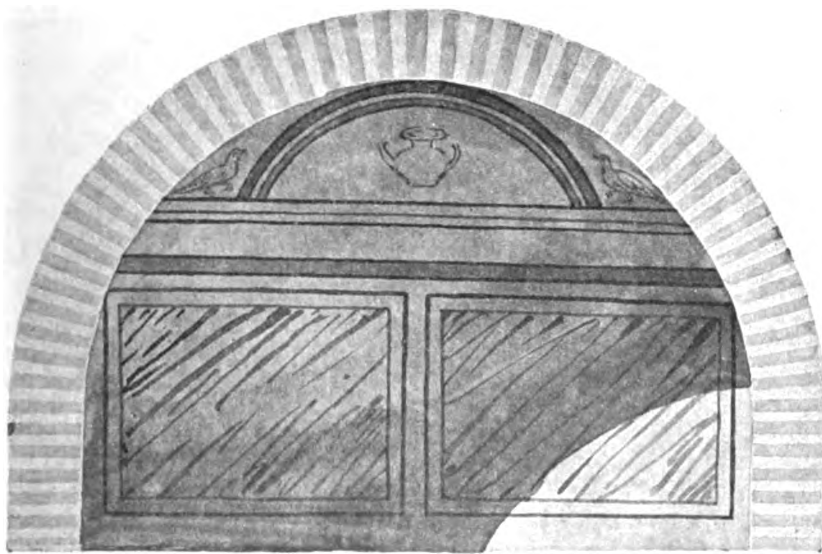
MIHEL VRIEL ABRIEL RAFAEL

Името Uriel се вижда и въ фотографирания ликъ на архангела (табл. II). Отъ ликоветѣ на архангелитѣ най-добрѣ бѣше запазенъ ликътъ на Уриела, който прѣдставя младежко лице съ спокойно, сериозно изражение, черната му коса прѣпасана съ жълта диадема, облѣченъ въ туника и намѣтало. Дигнатитѣ му нагорѣ крила сѫ означени само въ контура съ жълта боя (гл. табл. II). Тая фреска съ Уриела прѣдставя голѣмъ наученъ интересъ, защото до сега ликътъ на Уриела е билъ познатъ само отъ нѣкои геми (гравирани камъчета) отъ по-късно врѣме.[2])

[1]) Височина на буквитѣ въ тия надписи е 0·04 – 0·06 м.
[2]) Гл. Krauss, Gesch. der altchristl. Kunst I 211.

Излиза, значи, че нашиятъ ликъ на Уриела е най-старпятъ, който притежаваме. Като вземемъ сжщо прѣдъ видъ, че крилата въ ликоветѣ на ангелитѣ се явяватъ въ живописьта отъ IV в. сл. Хр. нататкъ,[1]) добиваме единъ terminus post quem и за датирането на описваната отъ насъ гробница.

Задната (сѣверната) стѣна на гробницата (обр. 3) бѣ тоже снабдена съ живопись; два бордюра отдѣлятъ отъ стѣнното пространство единъ

Обр. 3.

Сѣверната стѣна на гробницата.

сегментъ, въ срѣдата на който е изрисувана съ черна боя една ваза съ дръжки (висока 0·24 м.); вазата е заградена съ двѣ джгообразни ленти, чийто центъръ лежи по-горѣ отъ центра на самия сводъ, тъй щото между сводовата линия и втората лента остава и на двѣтѣ страни праздно пространство; въ тия двѣ пространства сж нарисувани съ черна боя по единъ гължбъ.[2])

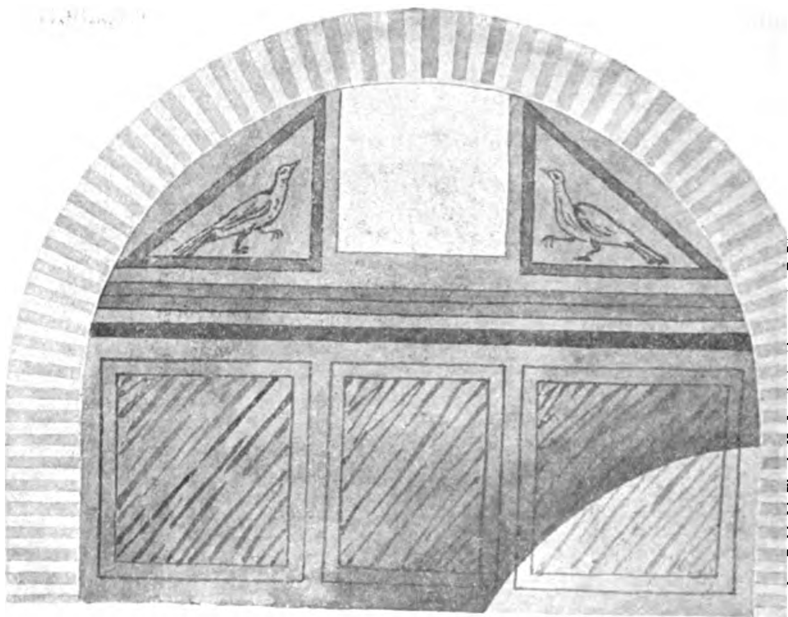
На срѣщната (южна) страна на гробницата (обр. 4) отъ двѣтѣ страни на отвора сж очъртани по единъ трижгълникъ; тия два трижгълника тоже сж изпълнени съ по единъ гължбъ.

---

[1]) Krauss, цит. м. стр. 211.

[2]) Гължбътъ се считалъ като символъ на успокоената християнска душа: гл. Krauss, цит. м. I 99 сл.

Пространството на 4-тѣ стѣни на гробницата, подъ линията дѣто започва сводътъ, е раздѣлено на таблети, оградени съ черни контури, върху които художникътъ съ червена и жълта боя искалъ да наподобява мряморна облицовка (гл. обр. 2, 3 и 4.(На тия мѣста мазилката бѣше много поврѣдена.

Обр. 4.
Южната стѣна на гробницата.

Ние споменахме вече, че изобщо живописьта на гробницата бѣше доста развалена и пълна съ пѣтна; но запазеното е достатъчно, за да си съставимъ понятие за първоначалния ѝ вътрѣшенъ изгледъ и да кажемъ, че гробницата е една отъ най-хубавитѣ, намѣрени до сега въ София. По своя стилъ, по начъртанието на 4-тѣ надписи, които съобщихме по-горѣ, по фреската на Уриела, гробницата може да се отнесе къмъ V или най-късно къмъ VI вѣкъ сл. Хр.

Къмъ въпроса за най-староитѣ български монети

отъ **В. Н. Златарски**

(съ табл. III)

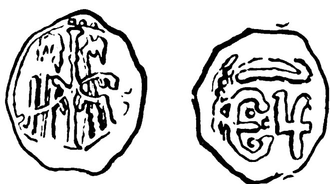
Класификацията на старитѣ български монети, установена още прѣди 35 години отъ заслужилия хърватски археологъ и нумизматикъ Сима Любичъ въ неговото класическо съчинение Opis jugoslavenskih novaca (Zagreb 1875), биде приета като вѣрна и си остана доскоро изобщо непромѣнена поради голѣмия авторитетъ, който Любичъ си спечели по тоя въпросъ. Напослѣдъкъ обаче сръбскиятъ старъ историкъ и нумизматикъ проф. Люба Ковачевичъ, който отдавно вече се занимава съ югославѣнската нумизматика, изучвайки между другитѣ и българскитѣ стари монети, е дошълъ до единъ твърдѣ сполучливъ и изобщо вѣренъ резултатъ досежно класификацията на българскитѣ стари монети.[1])

Като посочва на голѣмия хаосъ, който е владѣлъ отъ третето десетилѣтие на миналия вѣкъ до С. Любича въ опрѣдѣлението на българскитѣ стари монети и въ тълкуването на разнитѣ монограми въ тѣхъ (стр. 72—78), Ковачевичъ спира главно вниманието си върху монетитѣ, които С. Любичъ приписва на Асѣня I и Ив. Асѣня II, и дохожда до заключение, 1. че както Любичевата, тъй и прѣдишната класификация на нашитѣ стари монети съ монограмата ⳁ „е погрѣшна и безъ всѣка научна основа“ и 2. че „прѣди царь Михаила II Асѣня (1246—1257) въ България не сѫ били сѣчени народни монети“ (стр. 79). Ковачевичъ собствено има прѣдвидъ тукъ слѣднитѣ три вида извѣстни монети, които се приписватъ на Асѣня I Стари (1186—1197) и на сина му Ив. Асѣня II (1218—1241):

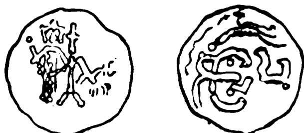
---

[1]) Вж. Прилошци југословенској нумизматици. I: Најстарији бугарски новаца, въ Глас Срп. Краљев. Академије LXXVI (други разред 46), Београд 1908, 69—100.

1. Сребърни монети отъ Асѣня I. (Гл. табл. III 1, 2 и 3). — Лице: Двѣ мжжки фигури, еднакво облѣчени въ царско облѣкло, съ низки корони (στέμμα), отъ които по двѣтѣ страни на главата се спуща по една бисерна висулка, стоятъ отъ двѣтѣ страни на единъ прѣпорецъ. Фигуритѣ въ едната ржка държатъ скиптъръ, а съ другата поддържатъ прѣпореца. Между тѣхнитѣ глави и прѣпореца се намиратъ сжщитѣ монограми както и на лицето: ⳁ и ⳁ или ⳁ, а долѣ до дръвцето на прѣпореца отъ двѣтѣ му страни по една звѣзда (обикновено шестовърха *). Отлѣво на полето подъ десната ржка на лѣвата фигура се намира монограма въ разни монети много или малко различна, ала въ всѣка се забѣлѣзватъ буквитѣ и Б и В, поради което сж еднакви помежду си; подъ лѣвата ржка на десната фигура има монограма М, по рѣдко М или просто М. — Опакото: Христосъ, съ ореолъ отъ точки около главата, стои и благославя съ двѣтѣ разпрострѣни ржцѣ. Задъ Христа низъкъ прѣстолъ безъ облѣгало, а около главата надписъ IC налѣво и XC надесно; подъ ржцѣтѣ на Христа и надъ прѣстола на полето отлѣво монограма ⳁ и отдесно ⳁ или ⳁ (по-рѣдко).

Обр. 1.

Обр. 2.

2. Мѣдна монета отъ Асѣня I. (Гл. таб. III 4 и обр. 1 и 2.) — Лице: Двѣ фигури царски стоятъ и поддържатъ между тѣхъ-си високъ кръстъ, обикновено безъ надписи, на опакото пъкъ голѣма монограма ⳁ съ единъ или два знака на съкращение (титла). (Гл. у Любича табл. II 8).

3. Сребърна монета отъ Ив. Асѣня II. (Гл. табл. III 5, 6, 7, 8, 9, 10). — Лице: царска фигура права, наметната съ богата дълга мантия, която е закопчана на десното рамо; на главата ѝ низка корона, отъ която по двѣтѣ страни се спуща по една бисерна висулка; въ десната ржка държи дългъ кръстъ (скиптъръ), а въ лѣвата — държава (кълбо съ кръстче). Отлѣво на царя отгорѣ въ полето се намира монограмата ⳁ, а подъ нея друга Ѣ, по-рѣдко Ѣ (у Любича табл. II 13); отдесно до царевата глава се намира монограмата ⳁ, а подъ лѣвата му ржка ГР и подъ тѣхъ М. Опакото: Христосъ, съ ореолъ отъ точки около главата, сѣди на богато украсенъ съ облѣгало

прѣстолъ; съ десната прострѣна ржка благославя, а въ лѣвата държи книга, опрѣна на колѣното; по двѣтѣ страни на главата надписъ **IC—XC.**[1])

Като допуща на първо врѣме, че изтълкуваната отъ I. Шафарикъ и отпослѣ приета отъ С. Любича монограма ꙗ означава Ясенъ, т. е. Асѣнь, Ковачевичъ най-първо съ вѣски и основателни съображения доказва, че монетитѣ отъ първия видъ не могатъ да се припишатъ на Асѣня I Стари, защото тоя български царь изобщо не е сѣкълъ пари, въ което едвали можемъ за сега да се съмнѣваме (стр. 79—84). Но несъмнѣнно най-важното му доказателство въ случая е това, дѣто той дава най-вѣрно и правилно обяснение на монограмата Ӎ. — Като посочва несъстоятелностьта на всички дадени до сега обяснения на тая монограма, Ковачевичъ обръща внимание въ нея главно върху малката чъртица отлѣво на буквата **M** въ горния край и върху знака × надъ сжщата буква, които, както справедливо забѣлѣзва той, не сж случайни и сигурно иматъ своето значение. И наистина въ чъртицата той вижда буквата **Λ**, а въ знака × — буквата **X**. Слѣдъ тия вѣрни обяснения, за Ковачевича, па и за всѣкиго става ясно, че въ тая монограма се крие името **Михаилъ**, което при присжтствието на буквитѣ **MXΛ** едвали ще може нѣкой да оспорва; а понеже това име стои отдесно на десната царска фигура, въ която несъмнѣнно трѣба да видимъ съуправителя на другата (отлѣво) царска фигура, то очевидно е, че то се отнася къмъ първата. Слѣдователно тоя съуправитель е носилъ името Михаилъ, а щомъ това е така, то и двѣтѣ царски фигури по никой начинъ не могатъ да бждатъ Асѣнь I и братъ му Петъръ, както досега се обясняваха, а други нѣкои български царе отъ по-късно врѣме.

Но Ковачевичъ не се спира само на това: той се опитва да докаже, че както първиятъ видъ, тъй и вториятъ, па и третиятъ съ монограмата

[1]) Недавно постжпи въ Народния музей единъ новъ, неизвѣстенъ до сега типъ отъ тоя видъ монети, който (типъ) се рѣзко отличава отъ другитѣ подобни нему и по печата, и по надписитѣ си (гл. табл. III 9). Прѣди всичко тая монета обръща внимание съ своята по-дребна и по-изящна работа, въ която ясно се изказва нейниятъ венециянски типъ. На лицето: разликата се състои главно въ надписитѣ, които съ изключение на думата „царь“ сж отпечатани наопаки, въ негативна форма: така, надесно на полето до царевата глава стои монограмата ЧР съ прибавление на Ь къмъ нея, както върху монетитѣ на Стефана Душана; надесно подъ лѣвата ржка на царя се намира не съвсѣмъ сполучливо изобразена монограмата ꙗ, дѣто буквата 6 е прѣдставена отдѣлно отъ ꙗ; отлѣво на царя подъ десната му ржка, между скиптъра и дрехитѣ се четатъ въ вертикаленъ редъ буквитѣ Б, Ѹ, Λ. отлѣво на скиптъра на полето въ хоризонталенъ редъ: р. 1: Г, р. 2: ЯР, р. 3: ОМ, р. 4: Ь, или изцѣло прочетено БѸΛГЯРОМЬ, дѣто Ѹ замѣнило българското Ъ споредъ латинското произношение Bulgarus. На опакото: монетата се отличава отъ другитѣ монети отъ тоя видъ съ това, че Христосъ благославя не съ прострѣна, а съ сгжната къмъ гърдитѣ десница, и въ лѣвата прострѣна ржка държи книга.

[монограм] сжщо така не могатъ да се припишатъ на Ив. Асѣня II, защото, споредъ него, и тоя български царь не е сѣкълъ пари. Като напълно приемаме първото твърдение, ние не можемъ да се съгласимъ съ последнето — че Ив. Асѣнь II не е сѣкълъ пари, едно, защото самитѣ му доказателства и съображения не сж дотамъ убѣдителни и допущать сериозни възражения, и друго, защото имаме вече веществено доказателство, което най-очевидно оборва това мнѣние на Ковачевича. Но тоя въпросъ ще разгледаме по-нататъкъ, а сега нека прослѣдимъ, какъ Ковачевичъ обосновава първото си твърдение.

Като приема за доказано, че Асѣнь I и Ив. Асѣнь II не сж сѣкли изобщо пари и че както Любичъ, тъй и нумизматицитѣ прѣди него сж правилно изтълкували монограмата [монограм] съ „Асѣнь", Ковачевичъ, твърдѣ естествено, се опитва да отнесе монетитѣ отъ приведенитѣ по-горѣ три вида къмъ ония български царе отъ XIII вѣкъ, които сж носили сжщо името „Асѣнь", а именно къмъ Константина Тиха и Иванъ Асѣня III,[1]) и отначало той се спира на Константина Тиха. „Знаейки, пише Ковачевичъ, отъ българската история, че Константинъ Асѣнь е ималъ синъ Михаилъ, който при живота на баща си билъ провъзгласенъ за съуправитель, ние нѣмаше какво да избираме, а и двата вида монети съ монограмата [монограм] приписахме на Константина Асѣня, отъ които ония съ двѣтѣ фигури сж били сѣчени по-късно, слѣдъ като му се родилъ синъ и наслѣдникъ „багренородни" Михаилъ" (стр. 88). Макаръ на прьвъ погледъ тоя изводъ и да се показва като правдоподобенъ, все пакъ Ковачевичъ би се убѣдилъ въ неговата невѣроятность, ако той по-внимателно бѣше прослѣдилъ събитията отъ царуването на Константина Тиха.

И наистина, Константинъ е ималъ синъ Михаилъ отъ третята си жена Мария Палеологъ (сестреницата на императора Михаила VIII), за която той се ожени слѣдъ смъртьта на втората си жена Ирина въ 1270 г.[2]) При всичко че ние имаме двѣ извѣстия, едно отъ 1273[3]) и друго отъ

[1]) Ковачевичъ отнася къмъ тия царе и Михаила III Шишманъ, като се позовава на нѣкои византийски паметници и единъ български (гл. стр. 87 заб. 2), дѣто Михаилъ III е нареченъ сжщо „Асѣнь". Безъ да се спираме върху въпроса, защо въ тия паметници Михаилъ III е нареченъ Асѣнь, ние ще посочимъ само на това, че Ковачевичъ не би трѣбвало изобщо тукъ да прибройва и него, защото монетитѣ отъ тоя царь ни сж извѣстни и нѣматъ нищо общо съ въпроснитѣ три вида монети, които съвсѣмъ се отличаватъ отъ Михаиловитѣ (Вж. Ljubić, цит. съч. стр. 19-20, табл. II 21 и 22).

[2]) Pachymer, ed. Bonn. I, 430-431.

[3]) „Въ лѣ҃ ѕѱ҃па (6781=1273) црьствꙋющꙋ благовѣрномꙋ црю Константинꙋ и Михаилꙋ снꙋ его ѡбладающꙋ въсѣми Блъгары и при патріарсѣ Игнатіа Блъгаромъ . . ." и пр. Гл. В. И. Григоровичъ, Очеркъ путешествія по Европейской Турціи, 2-рое изд. Москва 1877, стр. 155.

1277 г.[1]), въ които името на Константиновия синъ Михаила фигурира наравно съ бащиното му, все пакъ Михаилъ е билъ малолѣтенъ (въ единия случай на 2 години, и въ другия всичко на 5—6 години), когато въ 1277 г. майка му взе властьта въ ржцѣтѣ си, а него обяви за съуправитель, тъй че той не е могълъ да фигурира на бащинитѣ си монети, каквито надали е имало отъ това врѣме (между 1277 и 1279 г.), като възрастенъ съуправитель. Сжщо не могатъ да се отнесатъ въпроснитѣ монети и къмъ Иванъ Асѣня III, който е билъ български царь всичко на всичко една непълна година и то въ такова крайно размирно врѣме, че той е нѣмалъ нито възможность, нито врѣме да сѣче пари. — И тъй, ако монетитѣ съ монограмитѣ ⳩ и ⳩ не могатъ да се припишатъ нито на нѣкого отъ Асѣневци, нито пъкъ на ония български царе отъ XIII вѣкъ, които сж носили името „Асѣнь“, то очевидно става, че отнасянитѣ досега монети къмъ Асѣня I и Ив. Асѣня II не сж били сѣчени отъ тия царе и, слѣдователно, не принадлежатъ тѣмъ, а трѣбва да ги отнесемъ къмъ царетѣ отъ XIV вѣкъ. Къмъ това заключение Ковачевичъ дохожда и по други съображения.

1. Той посочва на единъ отъ принципитѣ на политическата економия, а именно: „ако у единъ народъ сж слабо развити сношенията (търговски), той нѣма монети, които да прѣдставятъ голѣма цѣнность (златни монети), нито пъкъ има съвсѣмъ ситни пари, които сж потрѣбни за удовлетворение при всѣкидневното вземане-даване, за което сж най-сгодни мѣднитѣ пари“. Тоя принципъ при Любичевата класификация не може да бжде приложенъ къмъ българската нумизматика, защото, „ако споредъ Любича въ България мѣдни пари е сѣкълъ единъ само Асѣнь I, а полугрошове освѣнъ него още само двамата послѣдни царе Срацимиръ и Шишманъ, то това би значило, че България економически е стояла по-високо въ началото на държавния си животъ (прѣзъ второто царство), що би било абсурдно да се твърди“ (стр. 88—89). А понеже горниятъ политико-економически принципъ може да има сила и за България, то ясно е, че монетитѣ съ монограмата ⳩, тъй като между тѣхъ се намиратъ полугрошове и мѣдни, не могатъ да се припишатъ нито на Асѣня I, нито на Ив. Асѣня II, а по-скоро на нѣкой другъ по-късенъ господарь, слѣдователно, тия монети се отнасятъ не къмъ XIII, а къмъ XIV вѣкъ.

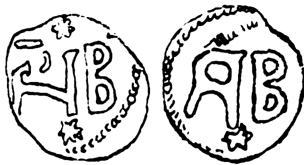
[1]) „В лѣто. ѕв. ѱ. пе. (1785=1277) при свѧтѣмь и прѣвысоцѣмь цари Костандинѣ и царици его Марии и штърасль ею Михаилѣ порфирородиѣмъ и па . . ,“ — Starine кн. I 87.

2. „Положението, както и начина на написването легендитѣ върху монетитѣ съ монограмата ꙶ ни посочватъ, че тия монети трѣбва да се отнесатъ къмъ XIV вѣкъ, защото имената и титлитѣ на тѣхъ сѫ написани на полето до царскитѣ фигури въ вертикална посока и съкратено, както е на монетитѣ на царетѣ отъ XIV вѣкъ, Михаила III и Ив. Шишмана, когато надписитѣ на монетитѣ на по-старитѣ царе, Михаила Асѣня и Светослава, вървятъ наоколо по ивицата на монетата, а имената имъ сѫ написани цѣли“ (стр. 89—90).

3. Най-сетнѣ Ковачевичъ посочва на двѣ находки отъ монети, една въ Влашко и друга въ Сърбия, дѣто наедно съ монетитѣ на четирма ромънски воеводи отъ XIV вѣкъ се намѣрили български монети отъ Срацимира и отъ Асѣня I, отъ което Ковачевичъ напълно справедливо заключава, „че и монетитѣ съ монограмата ꙶ не могатъ да бѫдатъ много по-стари, защото съ никаква случайность не може да се обясни, отдѣ съ монетитѣ отъ послѣдния български царь (Срацимира и неговитѣ ромънски съврѣменници) да се намѣрятъ, и то два пѫти, и монети отъ основателя на послѣдното (второто?) българско царство, който е царувалъ двѣстѣ години по-рано, а пъкъ да не се намѣри нито една монета отъ близкитѣ Срацимирови прѣдшественици, напр. отъ Михаила и Светослава. Поради това, че монетитѣ съ монограмата ꙶ сѫ намѣрени съ монети, които сѫ сѣчени въ втората половина на XIV вѣкъ, излазя, че и тѣ принадлежатъ на сѫщия вѣкъ, а не на Асѣня I и II, както Любичъ и други сѫ мислили“ (стр. 90—91). Подобна една находка нѣйдѣ въ Софийско, въ която сѫ намѣрени много монети съ монограмата ꙶ заедно съ монети на Стефана Душана, сѫщо така посочва, че тия монети сѫ принадлежали на български царь съврѣменникъ на тоя сръбски владѣтель. Една отъ тия монети е описаната по-горѣ (стр. 31 заб. 1) и е изобразена на таблица III 9. Въ подкрѣпа и потвърждение на горния изводъ на Ковачевича ние искаме да посочимъ и на слѣднето обстоятелство, което не би трѣбвало да се изпуща изъ прѣдъ видъ. Българскитѣ мѣдни монети съ голѣмитѣ монограми [monogram] (гл. табл. III 4 и обр. 1 и 2) напълно си приличатъ съ византийскитѣ мѣдни монети отъ XIV вѣкъ, именно съ монетитѣ на Андроника II и сина му Михаила IX (1294—1320)[1], а по начертание и съдържание на монограмитѣ (на опакото) особно близко стоятъ до монетитѣ на Андроника III (1328—1341),

[1]) Sabatier, Description générale des monnaies byzantines, Paris 1862, II стр. 254, 24 и 25, табл. LXI 3 и 4.

на чиито мѣдни монети се четатъ монограмитѣ обр. 3 а и б, които означаватъ 'Ανδρόνικος Βασιλεύς[1]). Като имаме прѣдъ видъ, че византийското влияние въ България се е отразило и върху монетното ѝ дѣло, ние не можемъ да смѣтаме това поразително сходство между посоченитѣ български и византийски монети като случайность; очевидно, то се обяснява само съ тѣхната съврѣменность. Оттукъ ясно става, че мѣднитѣ монети съ посоченитѣ монограми по никой начинъ не могатъ да се припишатъ нито на Асѣня I, нито на Ив. Асѣня II, а на нѣкой български царь отъ XIV вѣкъ.

а. б.
Обр. 3.

Слѣдъ всички тия напълно справедливи и обосновани съображения Ковачевичъ, па и всѣки съ него, дохожда до заключение, че и монограмата ⱥ не може по никой начинъ да се тълкува тъй, както я тълкувалъ Шафарикъ и други слѣдъ него до Любича. „Нѣма съмнѣние, пише той, че монограмата ⱥ твърдѣ прилича на буквата Я, що е навело Шафарика и другитѣ слѣдъ него на мисъль да я четатъ като Я, ЯЄ, ЯСЄ (ѦСЄ) и поради това да градятъ отъ Асѣня (Асѣнь) Ясѣнъ (Ясен), което съвсѣмъ нѣма научна основа; защото, първо, Асѣневото име се пише въ всички български извори винаги **Асѣнь,** а никога **Ꙗсѣнь** или **Ꙗсень,** и друго, буквата Я въ това начертание се явява въ Русия едва при царуването на Петра Велики, когато е била въведена гражданската вмѣсто църковната азбука, въ която Я е замѣнила буквата **Ꙗ** и **Ѧ,** и оттамъ съ гражданската азбука е прѣминала у насъ и у българитѣ. Поради това очевидно става, че монограмата ⱥ на много стари български монети не може да означава много по-късната руска буква Я, нито се пъкъ разлага на ЯС и ЯСЄ, задѣто ⱥ и Я си приличатъ, както и възобновительтъ на българското царство да се е наричалъ Ясенъ, защото въ тоя случай началната буква на неговото име би била **Ꙗ** или **Ѣ,** а не и Я, която се е явила едва въ началото на XVIII вѣкъ, нито **Ѧ,** което въ българскитѣ паметници не е звучало я (ꙗ) и поради това не стои вмѣсто него, както въ рускитѣ паметници, и която се срѣща въ началото на думата само тогава, когато стои вмѣсто **Ꙗ** или **Ѩ**".

„Отъ всичко, що приведохме за името „**Асѣнь**" и буквата Я, става явно, че монограмата на това име не би могла да бѫде съставена отъ

[1]) Sabatier ц. съч. стр. 262—263, 3 и 4, табл. LXII 14 и 15.

буквѣтѣ Я (или Ѧ) и Є вмѣсто отъ А и Ѣ, и поради това и ᛡ, въ което се ясно види Є, не може да значи Асѣнь. Такова кратко име, по своя видъ, би било написано на монетитѣ цѣло, както сѫ имената на Михаила Асѣня и Светослава; ако пъкъ би било съкратено, безъ монограма би изглеждало както въ Александровото евангелие отъ 1356 г.: асѣ, а съ монограма, както и въ надписа отъ 1230 г. на мраморния стълбъ въ църквата Св. 40 Мѫченика: [monogram] а не като ᛡ, дѣто нѣма и диря отъ буква ѣ" (стр. 91—93).

Слѣдъ като опровергава по тоя начинъ досегашното криво тълкуване на монограмата ᛡ и доказва че монетитѣ съ тая монограма не могатъ да се припишатъ на нѣкой български царь отъ XIII, а на нѣкого отъ XIV вѣкъ, на Ковачевича било вече лесно да опрѣдѣли, къмъ врѣмето на кой български царь отъ XIV вѣкъ се отнасятъ монетитѣ съ монограмата ᛡ.

Отъ седемтѣхъ български царе, които сѫ царували въ XIV вѣкъ, само отъ трима не сѫ намѣрени монети: Георги Тертеръ, (+ 1323) Иванъ-Стефанъ Шишманъ (1330—1331) и Ив. Александъръ (1331—1365). Първитѣ двама сѫ царували твърдѣ кратко врѣме (по една година) и затова не е чудно, ако тѣ не сѫ сѣкли пари. „Напротивъ, пише Ковачевичъ, не може ни на минута да се повѣрва, че знаменитиятъ основатель на послѣдната българска династия, Иванъ Александъръ, който, е царувалъ най-дълго отъ всички български царе отъ XIII и XIV вѣкъ, и при когото България економически бѣ напрѣднала повече, отколкото при неговитѣ прѣдшественици, — не е сѣкълъ пари, когато синоветѣ му, Срацимиръ и Шишманъ, които се царували въ подѣлени отчевини и сѫ били турски васали, сѫ имали свои пари, и когато не може да се посочи нито на една причина, защо прѣзъ неговото дълго царуване сѣченето на пари е било спрѣно. Че Ив. Александъръ е сѣкълъ пари се потвърдява донѣйдѣ и отъ грамотата му отъ 1352 г., съ която той дава на венециянцитѣ търговски привилегми въ държавата си, защото въ тая грамота се споменува „варненски перперъ", което може да означава само български монети, слѣдователно негови" (стр. 93). Като се увѣрилъ, че и Александъръ несъмнѣно е сѣкълъ пари, Ковачевичъ прави слѣдното завършваще заключение: „понеже монетитѣ съ монограмата ᛡ, които Любичъ бѣ приписалъ на Асѣня I и II, съгласно приведенитѣ аргументи, се отнасятъ къмъ XIV вѣкъ, и понеже отъ господаритѣ на тоя вѣкъ, за които съ сигурность може да се твърди, че сѫ сѣкли пари, съгласно съ Любичевата класификация, единъ само царь

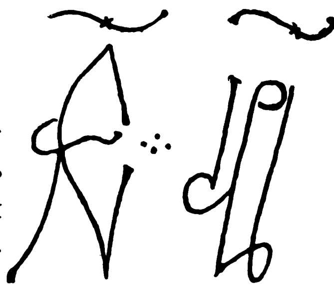
Александъръ останалъ безъ свои монети и само той е ималъ съуправитель въ лицето на сина си Михаила, — ние правимъ заключение, че монетитѣ съ монограмата ⳁ се падатъ на царь Александра, а не на нѣкого отъ Асѣневци, както Шафарикъ, Любичъ и други погрѣшно сѫ мислили" (стр. 94). Това си заключение Ковачевичъ подкрѣпява и твърдѣ основателно съ правилното тълкуване на монограмата ⳁ, която съдържа въ себе си буквитѣ А, Л и Є, при това тъй, че къмъ Є отлѣво сѫ заловени: отгорѣ А (ⳁ), а отдолу подъ него Л (ⳁ), както въ монограмитѣ Ѫ и Ѣ, тъй че при присѫтствието на буквитѣ А, Л и Є въ монограмата ⳁ може да се прочете само името **Алєѯандръ**, което поради дължината си било съкратено по тоя начинъ. Че тъй трѣбва да се чете тая монограма, се потвърдява съ това, че тя се намира въ пълното име на Александра и въ други паметници, а именно:

Обр. 4.

1. Въ подписа на грамотата му отъ 1-и декември 1347 г., дадена на Орѣховския монастиръ Св. Никола[1]) (гл. обр. 4);

2. На гърба на сѫщата грамота въ срѣдата (вертикално) на пергамента и близу къмъ горния край е написана отъ сѫщата рѫка и съ сѫщото мастило, съ което е писанъ и подписътъ на грамотата, монограмата на Ив. Александра въ сѫщия видъ както и на монетитѣ (гл. обр. 5);

Обр. 5.

3. Въ Ямболския надписъ отъ 1357 г.[2]), дѣто, при всичката грубость на начертанието, монограмата е твърдѣ ясно написана (гл. обр. 6);

4. На една надгробна плоча отъ врѣмето на Ив. Александра, която е била поставена върху гроба на нѣкоя-си важна госпожа роднина на царя, намѣрена въ църквата Св. 40 Мѫченика (гл. обр. 7)[3]).

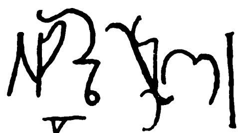
---

[1]) Близу до с. Пещера, Радомирско, въ Мраката. Вж. Йор. Ивановъ, Български старини изъ Македония, София 1908, 147 и сл.

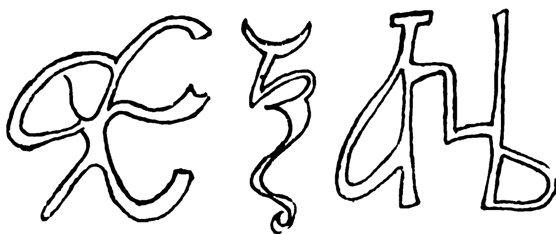
[2]) Сега въ Народния музей. — Ср. Бр. Шкорпилови, Материали по археологията и античната география на България, 1. Български паметникъ отъ Ямболъ, въ Период. Спис. кн. XXI—XXII 1887, 523—525.

[3]) Вж. Х. С. Даскаловъ, Открытія въ древней столицѣ болгарской Терновѣ, Москва 1859, 20, дѣто името на царя не е прочетено вѣрно. Плочата въ сѫщия видъ, въ който я видѣлъ Даскаловъ, се намира сега въ Народния музей.

Приведенитѣ тукъ начертания на името на Ив. Александра отъ съврѣменни нему паметници унищожаватъ всѣко съмнѣние въ правилното прочитане на монограмата ꙗ върху монетитѣ.

Обр. 6.

Щомъ Ковачевичъ разгадалъ, какво означава монограмата ꙗ, нему слѣдъ това не било мжчно да обясни, защо на едни монети отъ Ив. Александра има двѣ царски фигури, а на други само една. Както е извѣстно, царь Ив. Александъръ, за да закрѣпи прѣстола за династията си, тъй като избѣгалиятъ отъ Търново въ 1331 г. Иванъ-Стефанъ Шишманъ, синътъ на Михаилъ III Шишманъ отъ сръбкинята Неда (или Анна), не бѣ се още отказалъ отъ правата си на търновския прѣстолъ, наскоро слѣдъ покачването си на прѣстола назначилъ бѣ, споредъ византийския обичай, най-голѣмия си синъ Михаила Асѣня за съуправитель съ титлата „царь“, когото той ожени за дъщерята на императора Андроника III въ 1338 г. съгласно условията на Русокастренския миръ отъ 1332 г. Но Михаилъ Асѣнь не можалъ да стане български царь, защото вече въ 1355 г. той не билъ живъ. Къмъ това врѣме, т. е. между 1332 и 1355 г., се отнасятъ монетитѣ съ двѣтѣ царски фигури и съ монограмитѣ ꙗ и Ӎ, именно описанитѣ въ началото на тая статия подъ № № 1 (сребърни) и 2 (мѣдни), а прѣзъ врѣмето отъ 1355 до 1365 (или 1366) год. сж били сѣчени монетитѣ съ една царска фигура и монограмата ꙗ, защото прѣзъ това врѣме Ив. Александъръ е управлявалъ самъ и, доколкото за сега е извѣстно, той не е обявявалъ сина си Ивана Шишмана за свой съуправитель.

Обр. 7.

Възъ основа на горнитѣ обяснения Ковачевичъ дава слѣднето четене на надписитѣ въ въпроснитѣ монети:

1. На сребърнитѣ съ двѣ фигури (табл. III 1, 2 и 3):

На лицето: **Інсоүсъ — Хрістосъ**, подъ него **Алеѯандръ — цѣрь.** На опакото: **Алеѯандръ благовѣренъ** (или **благовѣрнын**) — **царь и цѣрь Михаилъ.**

2. На мѣднитѣ съ двѣ фигури (табл. III 4 и обр. 1 и 2): Лицето е обикновено безъ надписъ. На опакото: **Алеѯандръ цѣрь.**

3. На сребърнитѣ съ една фигура (табл. III 5—10):

На лицето: **Інсоусъ — Христосъ.** На опакото: **Алеѯандръ царь Блъгаромь,** а въ венециянския типъ — **Бѫлгаромь.**

Като приемаме четенето на надписитѣ въ тритѣ вида монети, ние считаме за нужно да обърнемъ внимание още на една особность въ надписитѣ на монетитѣ отъ 3-та точка.

На сребърнитѣ монети съ една фигура на опакото има слѣднитѣ надписи: отъ лѣво на царя отгорѣ въ полето се намира монограмата ⁂, а подъ нея друга Ѣ; отдесно до царевата глава — монограмата ЧР, а подъ лѣвата му рѫка **ГР** и подъ тѣхъ **М.** Монограмата Ѣ обаче се срѣща и въ Ѣ, както това може да се види у Любича, табл. II 13, а въ сбирката на Народния музей има съ тая монограма нѣколко екземпляра (гл. табл. III 5 и 6). Продължението на вертикалното колѣно въ Ѣ надолѣ, слѣдователно, не може да се смѣта за нѣщо случайно, а си има свое значение, както и чертичката на лѣво въ горния край на сѫщото колѣно. Очевидно, това продължение на правото колѣно заедно съ долнята обла часть на **Б** образува буквата **Р**; тогава въ монограмата Ѣ ще имаме слѣднитѣ букви: **Б, Л, Г** и **Р.** Щомъ това е така, буквитѣ **Г** и **Р** надесно по никой начинъ не могатъ да се съединяватъ съ Ѣ, както прави Ковачевичъ, защото биха се повторили буквитѣ **Г** и **Р,** а оттука ясно става, че **Г** и **Р** отдесно образуватъ друга дума заедно съ **М,** която е подъ тѣхъ и стои повидимому отдѣлно. Като имаме прѣдъ видъ, че Ив. Александъръ се подписва: **Іѡ Алеѯандръ въ ха ба блговѣренъ црь и самодрьжецъ въсѣмъ блъгаромь и грькомъ,** то не е трудно да се разбере, че буквитѣ **Б, Л, Г** и **Р** въ монограмата Ѣ заедно съ отсрѣщната **М** означаватъ **блъгаромь,** а буквитѣ **Г, Р** и **М** значатъ **грькомъ.** Затова ние мислимъ, че надписитѣ на тия сребърни монети ще трѣбва да се четатъ: **Алеѯандръ царь блъгаромь и грькомъ.**

Най-сетнѣ Ковачевичъ изправя и друга една грѣшка на Любича въ класификацията на българскитѣ стари монети, а именно монетата, която Любичъ приписва на Асѣновия братъ Петра (Opis стр. 16 и табл. II 11), както по това, че на нея има двѣ царски фигури, тъй и по това, че едната (дясната) отъ тѣхъ са нарича Михаилъ (ⷯМ), се отнася къмъ Иванъ Александра и сина му Михаила. Отъ Александровата монограма ⁂ на монетата е излѣзла само долнята половина, т. е. **Л,** което Любичъ е взелъ за **П** и поради това тая монета той е приписалъ на Петра и на жена му. Ковачевичъ мисли, че тая единичка засега извѣстна монета е сѣчена съ недовършенъ калъпъ.

Що се отнася до двѣтѣ монети, които Любичъ съ резерва приписва на царь Симеона (Opis стр. 3, табл. I 2 и 3), Ковачевичъ така сѫщо ги отнася къмъ царь Ив. Александра и сина му Михаила, тъй като и въ тѣхъ монограмата ꙗ ясно личи на една отъ тѣхъ (у Любича табл. I 3). Извѣстно затруднение той срѣща въ разтълкуването на буквитѣ **С** и **Ж** на опакото по двѣтѣ страни на Христа, но все пакъ дава дори двѣ обяснения. 1. Въ втората буква той вижда монограма съставена отъ **ѵ** и **М** тъй, както е съставено **ȣ** отъ **ѵ** и **О** и чете двѣтѣ букви: **Спасъ мирѹ**, и 2. въ сѫщата буква вижда **Ж** безъ горнята хоризонтала чертица и съединява двѣтѣ букви въ думата **Сѫи**, — форма, която (споредъ него) се срѣща въ старобългарскитѣ паметници наредъ съ **Сꙑи** и съотвѣтствува на грѣцкото ὁ ὤν, което се туря обикновено на кръстъ върху нимба на Христа. Безъ да отричаме, че и тия монети се приписватъ правилно на Ив. Александра и сина му Михаила, на що посочва между другото и самиятъ характеръ и видъ на сѣченето, което много се доближава до другитѣ Александрови монети, ние мислимъ, че второто тълкуване едвали може да се приеме, защото ни се види много смѣло, па и самото начертание на втория знакъ трудно може да се оприличи на **Ж**; очевидно той стои най-близко до буквата **М**, особно **Ж** на втората (№ 3) монета. Затова първото тълкуване се явява засега поприемливо. Впрочемъ ние мислимъ, че може да се даде на тия двѣ букви и друго по-просто тълкуване. Начертанието на десната буква въ втората монета (№ 3) и особно присѫтствието на чертицата въ горния край на лѣвото колѣно ни дава достатъчно основание да видимъ въ него сѫщата монограма М҃, както и на другитѣ монети съ двѣтѣ царски фигури, отъ които въпроснитѣ монети съ нищо друго не се отличаватъ, и четемъ въ нея името **Михаилъ**; въ лѣвата буква **С** виждаме думата **Сꙑнъ**. Прѣдъ видъ на това, че тоя видъ монети сѫ твърдѣ рѣдки, слѣдователно, сѣчени сѫ въ ограничено число, ние сме наклонни да приемемъ, че тѣ сѫ сѣчени въ честь на нѣкое важно събитие — смъртьта на Александровия синъ и съуправитель Михаила — и за неговъ споменъ, който е изразенъ въ двѣтѣ букви **С** и **М**, т. е. **Сꙑнѹ Михаилѹ**, поставени тъкмо на това мѣсто, дѣто на другитѣ Александрови монети стоятъ името (монограмата) и титлата на царя въ знакъ на особно почитание[1]).

[1]) Ковачевичъ спира вниманието се (стр. 97 забѣл. 3) още върху една мѣдна монета, която Любичъ отнася къмъ неизвѣстнитѣ български монети, вж. Opis стр. 27, 1, табл. III 7. — На лицето, споредъ Ковачевича, стои царь Александъръ, понеже въ знака ꙗ той вижда непълна Александровата монограма ꙗ (не е пълно излѣзло, споредъ Ковачевича, **П**; **Λ** и **Є** ясно

Отъ всичко горѣ-изложено ясно става, че новата класификация на старитѣ български монети, която ни прѣдлага Ковачевичъ, е напълно обоснована и затова може да се приеме; съ нея стариятъ професоръ прави голѣма услуга на българската нумизматика, тъй като той прѣмахна оная яка прѣграда, която спъваше по-нататъшното ѝ развитие, за което ние му искренно благодаримъ. Обаче, доколкото той се явява силенъ и основателенъ въ доказателствата си на мнѣнието, че всички български монети, които досега се приписваха на Асѣня I Стари и на сина му Ивана Асѣня II, се отнасятъ къмъ врѣмето на Ив. Алаксандра, дотолкова той е слабъ и неубѣдителенъ въ разрѣшението на въпроса за най-старитѣ български монети.

личатъ); обаче тъй, както е изобразенъ тоя знакъ у Любича, той нѣма нищо общо съ Александровата монограма, която е тъй ясна въ всички монети, дори и най-грубо сѣчени, и не съдържа въ себе си най-характернитѣ линии; по-скоро той може да се сближи съ цвѣтето лилия, каквото се срѣща на византийскитѣ монети (вж. Sabatier, цит. съч. II 218, 15, табл. LXVI 1; стр. 312, 5, табл. LXVII 10). Още по-неправилно Ковачевичъ чете и тълкува опакото на тая монета, която описва тъй: „а наличју седи владалац и држи мач преко крила. С леве стране његова находе се слова ас, а с десне ц, што ће значити Асѣнь царь, под којим се има резумети Михаило, као и у једном грчком натпису (Раков. loco cit. стр. 99). Овај је новац, по свој прилици, кован одмах после смрти Михаилове, јер има око главе осенку, и чинио би засебну врсту бакрених новаца“. — Най-първо ще отбѣлѣжимъ, че сѣдящата фигура съвсѣмъ не е владѣтель, а очевидно нѣкой светия, що ясно показва нимбътъ около главата му; послѣ, отлѣво освѣнъ буквитѣ ас отгорѣ има още •, и отдолу сѫ ••, а чертицитѣ отдесно сѫ толкова ненадежни, че трудно е да се види въ тѣхъ монограмата на думата „царь“, тъй щото нѣмаме никакво основание да се чете надписа на тая монета Асѣнь царь, както прѣдлага Ковачевичъ, а още повече въ тоя мнимъ Асѣнь да се вижда Александровия синъ Михаилъ, защото нигдѣ вмѣсто Михаилъ не срѣщаме Асѣнь, а напротивъ, тия двѣ имена винаги вървятъ наедно; а що се отнася до посочения цитатъ отъ Раковски „О Асѣню Первому“ и пр., стр. 99, който привежда надписа на извѣстната Месемврийска икона св. Богородица и при това испълно, то и тамъ стоятъ тия двѣ имена наедно Μιχαὴλ τοῦ 'Ασσάνη (Вж. Мсб. IV 103), тъй че прѣдлаганото отъ Ковачевича тълкуване се явява съвсѣмъ произволно. Слѣдъ всичко това и заключението му, какво тая монета била сѣчена веднага слѣдъ смъртьта на Михаила, защото има нимбъ около главата, и че съставя особенъ видъ мѣдни монети отъ Ив. Александрово врѣме, пада само по себе си, като поставено на невѣрна основа. — За тая монета ние мислимъ, че Любичъ по погрѣшка ще да я е отнесълъ къмъ българскитѣ стари монети. Освѣнъ посочения по-горѣ знакъ, който сближава повече тая монета къмъ византийскитѣ и който по никой начинъ не може да се смѣта за „непълна“ Александрова монограма, ще посочимъ още и на слѣднитѣ съображения, които така сѫщо ни каратъ да не считаме тая монета изобщо българска: 1. изобилието на звѣздитѣ (на лицето), които въ такова количество не срѣщаме нито на една отъ Александровитѣ, па и на другитѣ български стари монети, когато тия звѣзди иматъ по-широко употрѣбение въ византийскитѣ и 2. тъй, както е издаденъ отъ Любича надписътъ (на опакото) •, ас, ••, и особно присѫтствието на • прѣдъ ас, ни дава доста основание да твърдимъ, че Любичъ неправилно е видѣлъ и прочелъ гръцката дума ὁ ἅγιος, що ни ясно показва и изображението на светията до надписа, а чертицитѣ надесно отъ него отгорѣ сѫ остатъци отъ името на тоя светия, може би ⲘⲒ (отъ ΔΗΜΗΤΡΙΟΣ), както се срѣща на византийскитѣ монети (ср. Sabatier, цит. съч. табл. LXI 17; LXII 3, 7, 12, 17; на трапезунскитѣ монети, табл. LXVII 6, 7, 8, 14; LXVIII 2, 6 и др.).

Доказвайки, че всички монети съ монограмата ✠ по никой начинъ не могатъ да се отнесатъ нито къмъ Асѣня I, нито къмъ Ив. Асѣня II, Ковачевичъ на всѣкждѣ изтъква мисъльта, че ни единъ отъ тия български царе не е сѣкълъ пари, и най-сетнѣ дохожда до заключение, че най-старитѣ български монети сж монетитѣ на Михаила II Асѣня. Като приемаме за основателни и справедливи всичкитѣ му съображения, изложени въ 7 точки (стр. 79—84) въ свръзка съ въпроса за монограмата ✠, какво дѣйствително Асѣнь I не е сѣкълъ, па и не е могълъ да сѣче пари, макаръ че има нѣкои отдѣлни мисли, съ които ние не се съгласяваме, — напр., че българитѣ не сж могли да иматъ свои народни пари изобщо по-рано отъ сърбитѣ, — и които ще паднатъ сами по себе си слѣдъ по-нататъшното наше изложение, тукъ ще се спремъ само върху доказателствата му, съ които той се опитва да подкрѣпи мисъльта си, че и Ив. Асѣнь II не е сѣкълъ пари, — доказателства, които ние ще разгледаме всѣко отдѣлно.

1. „Наистина, пише Ковачевичъ, въ България, споредъ византийския обичай, най-стариятъ синъ и наслѣдникъ на прѣстола се е назначавалъ за съуправитель и се е наричалъ тъй сжщо царь; но понеже най-стариятъ синъ на Асѣня II се казвалъ Калиманъ, а не Михаилъ, и понеже българската история не знае Асѣнь II да е ималъ съуправитель, излиза, че монетитѣ съ двама владѣтели и монограмата ✠ не могатъ да се припишатъ на Асѣня II, а на нѣкой по-късенъ владѣтель“. Надали можемъ да се съмнѣваме въ правилностьта на тоя възгледъ, който ние ще допълнимъ и подкрѣпимъ съ слѣднето още съображение. Освѣнъ Калимана Ив. Асѣнь е ималъ и синъ Михаилъ отъ втората си жена Ирина (дъщерята на солунския императоръ Теодора Комнина), който по-сетнѣ стана български царь подъ името Михаилъ Асѣнь (1246—125[illegible]), обаче Иванъ Асѣнь II не е могълъ да го назначи за съуправитель, защото Михаилъ при смъртьта на баща си е билъ малко дѣте, па и слѣдъ смъртьта на Калимана I (1241—1246) е билъ все още непълнолѣтенъ, както това се види отъ запазената до насъ монета, сѣчена прѣзъ врѣмето на майчиното му регентство[1]), слѣдователно той не е могълъ да попадне на бащинитѣ си монети като възрастенъ съуправитель. Но всичкитѣ тия съображения, ако тѣ иматъ значение при доказването, че монетитѣ съ монограмата ✠ не могатъ да се припишатъ на Иванъ Асѣня II, то тѣ още никакъ не доказватъ, че тоя български царь изобщо не е сѣкълъ пари.

[1]) Ljubić, Opis стр. 17—18, табл. II 17.

2. „Не могатъ да се припишатъ на Асѣня II, продължава Ковачевичъ, и монетитѣ съ единъ владѣтель, защото, ако да бѣха тия монети негови, нѣма съмнѣние, че ще имаше монети и отъ по-стария му синъ и наслѣдникъ Калимана (1241—1246); а понеже не се е намѣрила ни една монета негова нито прѣди, нито слѣдъ излизането на Любичевото съчинение, това е косвенно доказателство, че и Асѣнь II не е сѣкълъ пари, защото не може да се посочи, защо начената по-рано сѣчене на пари, слѣдъ смъртьта на Асѣня II, е могло да бѫде спрѣно за цѣли петь години.“

Безъ да отричаме, че монетитѣ съ единъ владѣтель и съ монограмата ☧ не принадлежатъ на Ив. Асѣня II, ние все пакъ не можемъ да се съгласимъ съ твърдението на Ковачевича, какво тоя български царь не е сѣкълъ свои пари само за това, защото не сѫ намѣрени монети отъ неговия синъ Калимана I, или защото не е възможно да се посочатъ причинитѣ, задѣто сѣченето било спрѣно за цѣли петь години. Колкото и да сѫ незначителни свѣдѣнията, съ които за сега разполагаме за царуването на Калимана I, все пакъ Георги Акрополитъ ни дава нѣкои данни, по които е възможно да си съставимъ извѣстно понятие за положението на работитѣ въ Търново слѣдъ 1241 г.

Слѣдъ смъртьта си Иванъ Асѣнь оставилъ двама малолѣтни сина: единъ отъ първата му жена Мария (а споредъ Синодика — Анна) Маджарска — Калиманъ, който билъ въ 1241 г. на 7 години[1]), и другъ отъ втората му жена гъркиня Ирина — Михаилъ, който билъ по-малъкъ, може би на 3—4 години[2]). Споредъ усвоения отъ Византия обичай, Калиманъ, като по-старъ синъ на Ив. Асѣня II, е наслѣдилъ прѣстола и е управлявалъ подъ рѫководството и настойничеството на недоволнитѣ отъ царицата-гъркиня болѣри, които не се забавили да се групиратъ около младия царь и да се противопоставятъ на Ирина, която сигурно е била отстранена отъ прѣстола и лишена отъ всѣко влияние върху държавнитѣ работи. Обаче и царица Ирина отъ своя страна не ще да е пропуснала случая да образува друга политическа партия при двора отъ привързани ней болѣри, които сѫ работили за покачването на сина ѝ, малкия Михаила, на прѣстола, — обстоятелство, което не-

---

[1]) Georg. Acropolita, ed. Heisenberg, Lipsiæ 1903, p. 64_{11-14}. — Синодикъ царя Бориса, изд. М. Г. Попруженко, Одесса 1899, текстъ стр. 72. — Иречекъ отбѣлѣзва, че въ 1241 г. Калиманъ билъ на деветь години; обаче Г. Акрополитъ въ 1246 г. ни го прѣдставя като 12-годишенъ: ἦρχε μὲν τότε Βουλγάρων ὁ τοῦ Ἀσὰν υἱὸς Καλιμᾶνος, δωδεκέτης ὤν (ibid. p. 72_{13-14}).

[2]) Georg. Acropolita p. 60_{17-18}; 64_{16}; 74_{5-6}.

малко е съблазнявало гордата царица и властолюбивитѣ ѝ болѣри. Борбата на тия двѣ партии, както се види, е вървѣла дотолкова ожесточено, че всѣка отъ тѣхъ не се замисляла въ избора на срѣдствата за своето тържество, докато най-сетнѣ нещастниятъ Калиманъ I не станалъ жертва на тая борба. Въ 1246 г., споредъ извѣстието на Г. Акрополита, Калиманъ умрѣлъ скоропостижно. Едни казвали, че той умрѣлъ отъ естествена смърть, а други — че билъ загиналъ отъ поднесеното нему отъ противницитѣ му питие, въ което била всипана отрова[1]). Колкото и да е колебливо това извѣстие, ние все пакъ мислимъ, че второто е пò за вѣрване, защото лукавата и горда гъркиня-царица е била въ състояние да прибѣгне до тоя коваренъ способъ, за да постигне властолюбивитѣ си цѣли, които тя и наистина постигна, като стана регентка на сина си Михаила, който въ 1246 г. наслѣдва Калимана I.

При такова положение на работитѣ въ Търново прѣзъ царуването на Калимана I, на което Ковачевичъ е пропусналъ да обърне внимание, се явява твърдѣ понятно, защо тоя царь, който е управлявалъ подъ настойничеството на болѣритѣ отъ противната на царица Ирина партия, и у когото се е оспорвала властьта, не е сѣкълъ пари прѣзъ своето петгодишно царуване. Той, или по-право, болѣритѣ му сж прѣкарали всичкото врѣме въ постоянна борба съ политическитѣ си врагове начело съ царица Ирина, която слѣдъ насилствената смърть на Калимана I, когато вече е смѣтала прѣстола закрѣпенъ за сина ѝ, побързала да насѣче своитѣ пари.

3. „Но много по-сигурно доказателство, продължава Ковачевичъ, че Асѣнь II не е сѣкълъ пари, получихме, слѣдъ като сравнихме типоветѣ на всички български монети помежду имъ."

„Познато е, че България, както и Сърбия, е била подъ културното и просвѣтно влияние на съсѣдната цивилизована Византия. Това и Любичъ е признавалъ, като твърди, че е „odavle crpla što joj je trebalo za razvoj i napredak." Това влияние се показало и при сѣченето на народни монети, за което Любичъ тъй пише: „Tip ili obrazac na bugarskih novcih u obće po slogu i radnji može se smatrati kao posvema istočnoga načina," а за да подтвърди това, сравнява българскитѣ монети съ гръцкитѣ и отъ това сравнение изважда, че всички български монети иматъ типа на гръцкитѣ монети, освѣнъ монетитѣ на царь Михаила Асѣня (1246—1257), които сж, споредъ него, „puki otisak mletačkih matapana ili groša."

[1]) Georg. Acropolita p. 73_{1-4}.

Споредъ посоченото, ако Любичевата класификация на българскитѣ монети би била точна, имало би по отношение къмъ типа три периода въ българската нумизматика отъ срѣднитѣ вѣкове: първомъ византийски, сетнѣ венециянски и пакъ византийски, а това никой съ основание не може да приеме, защото замѣната на византийския типъ, слѣдъ като той е господствувалъ въ България около половинъ вѣкъ, съ венециянски, и то въ царуването на единъ царь, чиято майка е била гъркиня и регентка, не би могла да се обясни съ извѣстнитѣ събития отъ българската история, а още по-малко да се припише на случая или на нѣкоя странность. Напротивъ, ако се приемѣше, че Асѣнь I и II не сѫ сѣкли пари, а че въ България, както и въ Сърбия, първитѣ монети сѫ сѣчени по западенъ типъ, или поне, че за прьвъ пѫть наредъ съ западния типъ е билъ поставенъ и източния, — тогава е напълно понятно, защо въ България сѫ доста скоро напуснали западния типъ и вмѣсто него сѫ взели византийския, тъй като търговскитѣ и други връзки между България и Византия сѫ били много по-яки, отколкото съ западнитѣ народи (венециянцитѣ, генуезцитѣ и т. н.). Поради това, ако отъ българската история не могатъ да се приведатъ такива факти, съ които да може да се оправдае потрѣбата да се замѣни слѣдъ половинъ вѣкъ византийскиятъ типъ съ венециянския, може да се вземе за сигурно, че прѣди Михаила Асѣня въ България не сѫ сѣчени народни пари" (р. н.).

Колкото и сигурно да счита Ковачевичъ това доказателство, за да потвърди мнѣнието си, че Ив. Асѣнь II не е сѣкълъ пари, ние мислимъ, че неговитѣ разсѫждения не сѫ поставени на вѣрна основа. Прѣди всичко ще обърнемъ внимание на това обстоятелство, че когато Михаилъ Асѣнь се покачилъ на прѣстола, Византия не сѫществуваше въ оная смисъль, както я разбира въ случая Ковачевичъ, защото Цариградъ се намираше въ рѫцѣтѣ на латинцитѣ, а пъкъ нейната продължителка и замѣстница Никея бѣше далечъ, тъй че за нѣкакво непосрѣдствено нейно влияние върху България, а още повече за нѣкакви търговско-економически връзки не може и дума да става въ дадената епоха. Напротивъ, тъкмо въ това врѣме се завързали оживени търговски и политически сношения на България съ западъ чрѣзъ посрѣдството на Дубровникъ, който още отъ врѣмето на Ив. Асѣня II бѣ получилъ най-широки търговски привилегии по цѣлото Българско царство. Доколко бѣха се засилили тия сношения, най-ясно ни показва извѣстниятъ дого-

воръ на Михаила Асѣня съ дубровчанитѣ отъ 1253 г.[1]), който е ималъ както търговска, тъй и политическа цѣль — съюза на Михаила Асѣня съ Дубровникъ противъ сръбския краль Стефана Уроша I (1242—1276). Наистина, тоя договоръ не постигна политическата си цѣль, защото враждебното настроение между Дубровникъ и сръбския краль се изглади наскоро слѣдъ това, а мирнитѣ отношения между България и Сърбия бѣха възобновени и скрѣпени съ брака на българския царь съ дъщерята на сръбския краль, обаче търговскитѣ връзки между България и Дубровникъ останаха въ пълната си сила. Въ тия тъкмо търговско-економически връзки, които несъмнѣно сѫ оказали влияние и върху монетното дѣло въ България, ние ще трѣбва да търсимь причинитѣ, които сѫ прѣдизвикали нуждата отъ промѣната на византийския типъ съ венецианския.

Ковачевичъ посочва още на едно обстоятелство, което би могло да се смѣта като прѣчка за замѣната на византийския типъ съ венецианския, именно на това, че майката на Михаила Асѣня била гъркиня. При всичко, че това обстоятелство надали би могло да играе такава важна роля въ монетното дѣло, все пакъ считаме за нужно да посочимъ, че наистина Ирина, майката на Михаила Асѣня, е била гъркиня, но не трѣбва да изпущаме изъ прѣдъ видъ и това, че тя е била гъркиня епиротка, която въ дадената епоха била най-враждебно настроена противъ прѣдставителя на византинизма, никейския императоръ, и най-малко е могла да мисли да дѣйствува въ полза на гръцкото влияние въ България, тъй като никейскиятъ императоръ Иванъ Ватаци въ 1246 г. не само бѣ отнелъ всички български владѣния въ Родопитѣ и днешна Македония, но бѣ успѣлъ да покори Солунъ и всичкитѣ бивши владѣния на баща ѝ Теодора Комнина, управлявани до това врѣме отъ брата ѝ Димитра, когото Ив. Ватаци позорно детронира и изпрати въ Мала-Азия на заточение въ една крѣпость, па и сама тя била крайно унизена, когато била принудена да отиде въ лагера на никейския императоръ и колѣнопрѣклонно да моли Ив. Ватаци да пощади брата ѝ и да го не ослѣпява[2]).

Приведенитѣ тукъ факти отъ българската история, въпрѣки твърдението на Ковачевича, напълно, мислимъ, оправдаватъ потрѣбата да се замѣни византийския типъ на българскитѣ монети съ венциянския, безъ да има нужда да се прѣдполага, че Ив. Асѣнь II не е сѣкълъ пари, или пъкъ че въ България, както и въ Сърбия, първи монети сѫ сѣчени по западенъ типъ и то само при Михаила Асѣня; напротивъ,

[1]) F. Miklosich, Monum. Serbica.
[2]) Гл. Georg. Acropolita p. 76—83.

отъ свѣдѣнията, които засега притежаваме за събитията отъ царуването на тоя български царь, не само нѣма нито едно такова, което да ни покаже, че Михаилъ Асѣнь е спечелилъ право да сѣче за първъ пѫть български народни пари, а наопаки, имаме достатъчно основание да мислимъ тъкмо обратното; освѣнъ това, понеже до насъ се е запазила монета отъ регентството на царица Ирина, сѣчена, вѣроятно, въ 1246 г. или наскоро слѣдъ тая година, и то тъкмо въ това врѣме, когато България политически се намирала въ най-лошо и стѣснено положение, то, очевидно, правото да се сѣкатъ народни пари е било спечелено по-рано при нѣкого отъ прѣдшественицитѣ на Михаила Асѣня, а той е могълъ да бѫде или царь Калоянъ, който получи това право, както е извѣстно, отъ папата въ 1204 г., но повидимому поради постояннитѣ си войни и кѫсото си царуване слѣдъ тая дата не е можалъ да упражни това спечелено право, или пъкъ знаменитиятъ неговъ братанецъ Иванъ Асѣнь II, който, слѣдъ като издигна тъй високо България въ политическо и економическо отношение, не ще да е пропусналъ да почне да сѣче свои пари, особно слѣдъ такива знаменити дати въ неговото царуване, каквито сѫ 1230 г. — Клокотнишката побѣда и 1235 г. — учреждаването и признаването на търновската патриаршия, съ тѣхнитѣ пълни съ важно историческо значение сетнини за България.

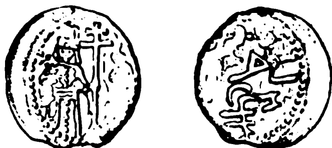
Но несъмнѣнно като най-необоримо доказателство, че Ив. Асѣнь II е сѣкълъ пари се явяватъ монетитѣ на тоя царь, които сѫ достигнали до насъ.

I. Недавно въ сбирката на извѣстния нашъ нумизматикъ г. В. Аврамовъ постѫпи отъ Пловдивъ една мѣдна монета, която обръща върху си внимание съ своя особенъ видъ (гл. обр. 8). Това е по външния си видъ крѫгла монета отъ 18 мм. съ елипсоидно отпечатване, въ което голѣмиятъ диаметъръ е 17 мм.. а малкиятъ — 14 мм., съ малка коруба отъ едната страна, получена при сѣченето. Друга особность въ тая монета се забѣлѣзва въ това, че лицето е прѣдставено по дългия диаметъръ въ вертикално положение, когато опакото е написано пакъ по дългия диаметъръ, но само въ хоризонтално положение — особность, която не се срѣща въ други монети. Очевидно, тя е произлѣзла отъ чисто техническо съображение, за да може да се събере помѣстениятъ на опакото надписъ.

Въ елипсата, отбѣлѣзана околовръстъ съ точки, се намира:

На лицето: въ срѣдата по дългия диаметъръ (вертикално) стои двоенъ тъй нареченъ гръцки кръстъ, който въ долния си край е опрѣнъ

на земята съ двѣ повидимому разклонения. Налѣво отъ кръста царска фигура въ пълно царско облѣкло и съ царска корона на глава; въ десната ржка държи скиптъръ, а съ лѣвата поддържа кръста. Отдесно на кръста монетата е дотолкова изтрита, че не може нищо да се различи, дори трудно е да се каже, имало ли е тамъ изобщо изображение. За това ние се въздържаме да правимъ каквито и да било прѣдположения, още повече като засега не е извѣстна друга подобна на тая монета.

Обр. 8.

На опакото: въ посока на дългия диаметъръ (хоризонтално) на елипсата ясно се забѣлѣзва надписъ, въ който, при всичката изяденость отъ ръжда на мѣста, твърдѣ ясно личатъ: буквата А, надъ нея ω, отъ която ясно личатъ десното колѣно и завоятъ му отдолѣ къмъ срѣднето, което така сжщо лесно се отличава, когато отъ лѣвото колѣно едвамъ се забѣлѣзва завоятъ къмъ срѣднето; присжтствието на тия доста отчетливи остатъци отстранява всѣко съмнѣние, че това е буква ω. Отдесно на буквата А до долния ѝ край ясно личи С, до него отдесно е изобразена лигатурата ЧР, а надъ послѣдната — буквата Н, която съ горния си край се доближава до ω. Отлѣво на А, дѣто монетата е изѣдена най-вече се забѣлѣзва едно малко колѣнце ı — остатъкъ отъ буква. Отъ самото разположение на буквитѣ се ясно види, че писачътъ на надписа е искалъ да употрѣби нѣкои отъ тѣхъ, а именно А и Н, за двойно използуване. И наистина, като виждаме въ чертицата ı остатъкъ отъ буквата І, ние четемъ надписа така: Іωан Ас[ѣ]н, а въ посочената лигатура виждаме монограмата на думата цʌрь, или цѣлиятъ надписъ гласи: Іωаннъ Ас[ѣ]нь црь. Дали подъ тоя надписъ е имало други букви, не можемъ да кажемъ, защото тукъ монетата е много изтрита.

Прочетеното така въ надписа на монетата име носятъ двама наши царе отъ второто царство: Иванъ Асѣнь II (1218—1241) и Иванъ Асѣнь III (1279—1280). Тукъ би трѣбало да приброимъ и Асѣнь I, който, споредъ патриарха Евтимия[1]) и Дриновия синодикъ отъ XVI вѣкъ[2]), е носилъ така сжщо името Іоаннъ. Обаче, като имаме прѣдъ

[1]) Вж. Житието на св. Иванъ Рилски у E. Kaluźniacki, Werke des Patriarchen von Bulgarien Euthymius, Wien 1901, 23 гл. XII: ... внегда благоволи богъ обновити блъгарскжа држжавж... при благочьстивѣишемь цари Асѣни, иже въ свжтѣмь кр[ъ]щенiи именованъ бывь Іωаннъ.

[2]) Вж. Б. Цоневъ, Описъ на ржкописитѣ и старопечатнитѣ книги на Народната библиотека въ София, София 1910, 440: Іωа́нну А́сѣну црю Бл҃ъгарю свобождьшомꙋ ѿ работы грьчъскiѧ блъгарскый родъ.

видъ, 1. че самъ той не се нарича на своитѣ печати съ това име,[1]) 2. че и синъ му Иванъ Асѣнь II сжщо така не отбѣлѣзва това име и се ограничва само съ Стари Асѣнь,[2]) 3. че това име не намираме и въ прѣписката на Болонския псалтирь, съврѣменна на самаго Асѣня I[3]) и 4. че тоя български царь не е сѣкълъ пари, както вече това изтъкнахме по-горѣ, защото само царь Калоянъ бѣ получилъ позволение отъ папа Иннокенти III да сѣче пари съ своя образъ,[4]) — прѣдъ видъ на всичко това, ние можемъ съ пълна увѣреность да твърдимъ, че нашата монета не може да се отнесе къмъ Асѣня I; но тя не може да се припише и на Иванъ Асѣня III, защото тоя царь, както посочихме вече, поради твърдѣ кжсото си и бурно царуване не е ималъ възможность да сѣче пари, слѣдователно остава да признаемъ, че тя принадлежи само на Иванъ Асѣня II.[5])

Стилътъ на горѣ-описаната монета е византийски, а по типъ и врѣме тя стои най-близко до монетитѣ на византийския императоръ Алексия III Ангелъ (1195—1203).[6])

II. Още въ 1900 г. В. Добруски въ бѣлѣжката си „Къмъ българската нумизматика“[7]) съобщи за нѣколко типа стари български монети, неизвѣстни до тогава, постжпили въ Народния музей, които той приписва на българскитѣ царе Светослава (1295—1322), Ив. Александра (1331—1365) и Ивана Шишмана (1365—1393), като се ограничава само съ тѣхното кратко описание, безъ да даде какъвто и да било чертежъ. Като оставяме за сега монетитѣ отъ Светослава и Ив. Шишмана, ние ще се спремъ на мѣднитѣ монети, които Добруски приписва на Ив. Александра и описва така:

[1]) Вж. В. Добруски, Три старобългарски царски печати. Мсб. XVIII 1901. 814: Ѧсѣн[ь] цар(ь) бл[ъ]гаром[ъ].

[2]) Вж. надписа отъ църквата Св. 40 Мжченици въ Търново, въ „Извѣстія Рус. Арх. Института въ Кон-полѣ“ VII табл. 5: азъ Іѡ Ѧсѣн . . . сн҃ь стараго Ѧсѣнѣ цр҃ѣ.

[3]) У И. И. Срезневски, Древніе славянскіе памятники юсоваго письма, Спб. 1868, 126: . . . . писашѫ же сѧ въ Ѡхридѣ градѣ въ селѣ рекомѣмъ Равне, при цр҃и Ѧсени блъгарскꙑмъ.

[4]) Migne, Patrologia latina t. 215 p. 280… publicam in regno tuo cudendi monetam tuo charactere insignitam liberam tibi concedimus facultatem.

[5]) За подкрѣпа на това наше мнѣние ние бихме посочили тукъ на една палеографическа особность, именно, на начъртанието на буквата Ѧ въ нашата монета, което напълно се схожда съ начъртанието на сжщата буква въ Станимашкия надписъ отъ 1231 г., споредъ прѣписа на Paul Lucas (Voyage dans la Grèce, l'Asie Mineure, la Macédoine et l'Afrique, Paris 1711, I 402) и споредъ направения въ 1881 г. (прѣди унищожението на надписа) прѣписъ, който се пази въ Пловдивската библиотека. Ср. буквата Ѧ въ думитѣ СѢБѦСТѦ, ЅИЗДѦ, ГРѦДЪ.

[6]) Ср. Sabatier, цит. съч. II стр. 299, 1, табл. LVIII 9.

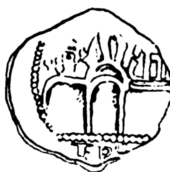
[7]) Български Прѣгледъ IV 1900, 97—100.

„Лицето. Царьтъ и царицата, съ корони на глава и облѣчени въ дълго, украсено облѣкло, стоятъ прави и държатъ единъ жезълъ съ кръстъ на върха. — Надесно отъ лика се четатъ съкращенията

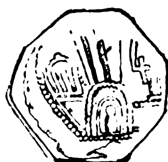
Iω
А
ЦР

които означаватъ Iω(аннъ) А(лександръ) Ц(арь).

„Опакото. Типътъ на тая страна не е ясенъ, но изобразява вѣроятно Исуса Христа, сѣдналъ на прѣстолъ. Диаметърътъ на тѣзи монети е 20 милм.; има отъ тѣхъ 6 екземпляра слабо корубести. — Досега не бѣше извѣстна ни една монета отъ този царь“ (стр. 98).

Обр. 9.

Обр. 10.

Обр. 11.

Ние потърсихме, споредъ горнето описание, тия монети въ Народния музей и ги намѣрихме, на брой обаче не шесть, както съобщи Добруски, а само три, рисунки отъ които даваме въ обр. 9, 10 и 11.

И тритѣ тия монети сѫ мѣдни и малко корубести и прѣдставятъ три различни типа отъ единъ и сѫщи видъ. При всичко че нѣкои отъ тѣхъ сѫ доста изтрити и немарливо сѣчени, все пакъ тѣ се попълватъ една съ друга, и затова ние ще дадемъ тукъ общото имъ описание.

Лицето. Въ крѫгообразно поле, обиколено съ зърненъ крѫгъ, стоятъ прави двѣ царски фигури, облѣчени въ пълно царско облѣкло и съ корона на глава, и поддържатъ единъ прътъ, който е трудно да се опрѣдѣли, какво прѣдставя. Добруски пише, че това е жезълъ съ кръстъ на върха. Като прѣдполагаме, че на другитѣ три екземпляра, които той е ималъ на рѫка, е било възможно да се отличи начертанието на кръста върху пръта, ние приемаме неговото описание. На полето, отъ двѣтѣ страни на царскитѣ фигури (отлѣво и отдесно), се чете въ вертикаленъ редъ надписъ Iω, А, ЦР. Присѫтствието на единъ и сѫщи надписъ отъ двѣтѣ страни на царскитѣ фигури ни дава достатъчно основание да твърдимъ, че въ лѣвата фигура ще трѣбва да видимъ царя, а въ десната — неговата царица, защото, ако да бѣха и двѣтѣ мѫжки фигури, ние бихме очаквали да намѣримъ и два различни надписа.

Опакото. На тая страна въ обр. 9, дѣто и печатътъ е ударенъ доста ясно, и сравнително е добрѣ запазенъ, не е трудно да се забѣлѣжи, че тукъ въ единъ зърненъ кржгъ, усѣченъ въ долния край, сж изобразени градски (крѣпостни) врата съ часть отъ прилежащитѣ къмъ тѣхъ стѣни, на горния край на които сж отличаватъ зжбери, а надъ вратитѣ кула; въ долния край подъ усѣченета часть на зърнения кржгъ има остатъци отъ три букви, отъ които не е трудно да се отличатъ първитѣ двѣ **ТР**, а третята, която е много изтрита, би могла да бжде или **Н** или **П**, макаръ че на пръвъ погледъ да изглежда на **О**. Що се отнася до другитѣ двѣ монети, то и въ тѣхъ така сжщо сж били изобразени въ зърненъ кржгъ, напр. въ обр. 11, градски (крѣпостни) врата и стѣни, отъ които на монетата е запазена само часть — лѣвата половина, дѣто начертаната на полето отлѣво буква **Т** е имала на изтритата отдесно страна съотвѣтното продължение, или пъкъ ограда съ врати, както на обр. 10, въ който се издигатъ сгради и изобщо е прѣдставена вжтрѣшностьта на градъ или крѣпость, съ обозначение въ срѣдата на улица, която иде право отъ вратата.[1])

Както видѣхме по-горѣ, Добруски, който въ опакото на описанитѣ монети виждалъ по прѣдположение неясното изображение на Ис. Христа, седналъ на прѣстолъ (sic), отнася тия монети къмъ врѣмето на царь Ив. Александра. Обаче слѣдъ направенитѣ отъ г. Ковачевича разяснения за отличителнитѣ черти въ монетитѣ на тоя царь, ясно става, че подобно едно опрѣдѣление е вече неприемливо, защото на монетитѣ не намираме нито отличителната монограма ҂, нито тѣ самитѣ по типа си приличатъ на мѣднитѣ Ив.-Александрови монети (ср. табл. III 4 и обр. 1 и 2). Очевидно, че подписътъ **Іѡ҃**, **Ѧ**, **ЦР**, четенъ вертикално значи **Іѡ[аннъ] Ѧ[сѣнь] цр҃[ь]**, въ който възъ основа на сжщитѣ съображения, изказани при описанието на прѣдната монета (I), ще трѣбва да видимъ името на царь Иванъ Асѣнь II. Начертанитѣ пъкъ подъ изображението на градскитѣ врата и часть отъ стѣнитѣ букви **ТРН** въ обр. 9 и въ обр. 11 буквата **Т**, въ които четемъ **Тр[ъ]н[овъ]**, ни ясно говорятъ за

---

[1]) Единъ подобенъ на тия три монети екземпляръ притежава г. Ив. Вителовъ въ Търново. Лицето на тая мѣдна монета е твърдѣ лошо отпечатано: едвамъ личатъ двѣтѣ царски фигури безъ всѣкакви остатъци отъ какъвто и да било надписъ; но зато пъкъ опакото доста добрѣ запазено: тукъ ясно се очертаватъ крѣпостнитѣ стѣни съ зжбери по тѣхъ, крѣпостнитѣ врата, въ които се забѣлѣзва човѣшка фигура и надъ които се издига висока кула; на прѣдната стѣна на кулата се различава пакъ човѣшка фигура съ кръстъ въ десната ржка, а на горнитѣ жгли на кулата, както и въ срѣдата, се виждатъ кръстове, отъ които срѣдниятъ се значително издига надъ другитѣ два.

градскитѣ (крѣпостни) врати и стѣни на търновската крѣпость Царевицъ, а пъкъ въ обр. 10 виждаме вратитѣ на търновския **прѣславныи градъ Трапезица,** която не е била отъ всички страни обиколена съ стѣни, а само при главнитѣ врати. И двѣтѣ тия твърдини на старото Търново сѫ били укрѣпени и украсени, както е извѣстно, отъ Ивана Асѣня II.

Ако съпоставимъ сега описаната по-горѣ подъ I монета съ другитѣ три подъ II, то не е трудно да се убѣдимъ, че тѣ и по видъ и по типъ се съвършенно различаватъ по между си, при това не е мѫчно и да се забѣлѣжи, че първата монета носи върху си сравнително по-старъ отпечатъкъ, отколкото послѣднитѣ три монети. Ние по-горѣ посочихме, че по типъ и врѣме първата монета стои най-близу до монетитѣ на Алексия III Ангелъ, когато послѣднитѣ три, запазвайки своя византийски стилъ, стоятъ и по форма и по характеръ по-близо до монетитѣ на никейския императоръ Иванъ III Дука Ватаци (1222—1254).[1] Ако това е така и ако изобщо се признава византийското влияние и въ монетното дѣло на България, тогава се явява необходимо да приемемъ, че послѣднитѣ три монети се отнасятъ къмъ врѣмето слѣдъ сближението на царь Иванъ Асѣня II съ никейския императоръ Иванъ Ватаци, т. е. слѣдъ 1235 г., когато пъкъ първата монета ще трѣбва да отнесемъ къмъ първитѣ години отъ царуването на тоя сѫщи български царь, съ което се обяснява голѣмата разлика въ типа на описанитѣ тукъ монети на Ивана Асѣня II.

Горѣописанитѣ монети на Ивана Асѣня II не оставятъ никакво съмнѣние, че и слѣдъ новата класификация на българскитѣ монети, която установява Ковачевичъ, въпросътъ за най-старитѣ български монети си остава до извѣстна степень въ сѫщото положение, както и по-рано, т. е. че началото имъ засега ще трѣбва да отнесемъ къмъ врѣмето на Ивана Асѣня II, а не, както мисли Ковачевичъ, къмъ втората половина на XIII вѣкъ, като се поставя въ свръзка съ началото на сръбскитѣ монети. Ние бихме отишли по-нататъкъ въ заключението си за началото на старитѣ български монети, т. е. къмъ врѣмето на Асѣня I Стари и на Борила, защото, ако отъ тия български царе, както видѣхме, сѫ дошли до насъ моливдовули (оловени печати), то това обстоятелство ни дава достатъчно основание да мислимъ, че и тѣ ще да сѫ сѣкли пари; но тукъ ние се ограничаваме съ израза „засега", като

[1]) Ср. Sabatier, цит. съч. II стр. 292. 2 и 294, 4, табл. LXIV 8 и 10.

въ сжщото врѣме сме убѣдени, че съ врѣме, може би, ще се изнамѣрятъ монети, ако не отъ Асѣня I Стари, то поне отъ Борила, тъй като къмъ неговото врѣме българскиятъ царь бѣ вече спечелилъ право отъ Римъ да сѣче пари съ своя образъ, и надали може да се прѣдполага, че царь Борилъ не се възползувалъ отъ това си право, прѣдъ видъ на особното си положение, въ което той се намиралъ като български царь.

КАРТА НА ПРѢСПА

ЛИТОГР. ИВ. ПРАЗЕ, СОФИЯ

Царь Самуиловата столица въ Прѣспа

Историко-археологически бѣлѣжки

отъ Йор. Ивановъ.

Прѣспа се нарича високата македонска котловина, заградена на изтокъ съ Баба-планина, на западъ отъ планинитѣ Петрино и Галичица. Въ срѣдата е включено Прѣспанското езеро, съ двата си дѣла — Голѣмото и Малото езеро (гл. приложената карта). Градъ Рѣсенъ, който лежи въ сѣверния край на сѫщата котловина, спада по право въ Прѣспа, именно въ Горня Прѣспа. На югъ Прѣспа държи до планинитѣ Звѣзда (Иванъ) и Горбецъ.

Прѣспанското езеро е най-голѣмо измежду другитѣ македонски езера. Неговата повръхнина се прѣсмѣта на 338 квадратни километра, отъ които 286 се падатъ за Голѣмото и 52 за Малото. (Охридското езеро има 271 кв. километра повръхнина). Сѣверниятъ по-голѣмъ дѣлъ на езерото (Голѣмото езеро, Голѣма Прѣспа) се простира 30 километра на длъжъ и 16 на ширъ; юго-източниятъ дѣлъ (Малото езеро, Мала Прѣспа) е дългъ 20 километра и отъ 2—5 км. широкъ. При пълноводие двѣтѣ езера се съединяватъ чрѣзъ малко проточе, което прѣсича малката ивица пѣсъкъ, вдадена отъ Гладно-поле къмъ скалистия брѣгъ на Нивичанската планина, при Старо Перово. Прѣди стотина години, казватъ прѣспанци, двѣтѣ езера били съединени постоянно съ по-голѣмъ протокъ. Между о-въ Ахилъ и Перовата кула и сега се посочва леглото на нѣкогашната „рѣка“; тамъ сега тръстика не расте, та чуноветѣ (ладиитѣ) вървятъ обикновено по означеното легло. Прѣспанското езеро е много високо, 857 м. надъ морското равнище. Водитѣ отъ малкото Прѣспанско езеро се изливатъ въ голѣмото, а оттамъ, споредъ общото мѣстно вѣрване, езерото се изтича, изподъ планината Галичица, въ Охридското езеро, чиито води сѫ по-низки, 687 м. надъ морето. Споредъ това вѣроятно прѣдание Прѣспанското езеро се излива въ мѣстото За-

виръ (дѣто се „вири“ или дѣто се „завира“, въвира водата), на югъ отъ с. Горица. При монастира Св. Наумъ водитѣ излизатъ въ нѣколко буйни потока, които образуватъ голѣма рѣка-езерце, а тя се излива въ Охридското езеро, което е по-низко отъ Прѣспанското. Водата отъ Малото езеро се изтича и въ р. Дѣволъ, въ видъ на отдѣлни извори. Прѣспанското езеро има четири острова, които носятъ имената: Градъ, Мáли градъ, Áиль (Ахилъ) и Видринецъ. Само най-голѣмиятъ отъ тѣхъ — Áиль е населенъ.

Прѣспанската покраина брои около 80 села, отъ които около 30 спадатъ къмъ Горня Прѣспа, т. е. Рѣсенско, а другитѣ къмъ сѫщинска или Долня Прѣспа. Административно селата сѫ разпрѣдѣлени на двѣ нахии, подчинени на битолския каймакаминъ; сѣдалището на едната е въ Рѣсенъ, а на другата въ с. Няколецъ. Неселението изобщо е българско. Въ десетина села има турци и албанци, а сѫщо и малко българи мохамедани. Мохамеданското население се намира главно въ Рѣсенъ, Козякъ, Царедворъ, Грънчари, Наколецъ, Германъ, Пъпли и Винени. Българското население въ цѣлата Горня Прѣспа (Рѣсенско) бѣше прѣди и слѣдъ възстанието въ 1903 г. българско-екзархийско; населението въ Долня Прѣспа прѣди възстанието е било отчасти патриаршеско, а оттогава, заедно съ живото си участие въ бунитѣ, то отхвърли патриаршеската власть.

Половината отъ рѣсенскитѣ села сѫ още чифлици, нѣматъ своя земя. Въ Долня Прѣспа повечето сѫ чифлици, а само въ нѣкои села, като Германъ, Пъпли, Винени (мохамедани), отчасти Наколецъ и Нивица, селянитѣ сѫ свободни и на своя, собствена земя и имоти.

Азъ бѣхъ честитъ да споходя тази уединена покраина прѣзъ есеньта 1907 г. Отъ това, което видѣхъ и научихъ за древноститѣ на Прѣспа, една часть — грѫцкитѣ и словѣнскитѣ надписи — обнародвахъ въ книгата си Български старини изъ Македония, София 1908 г.; тукъ пъкъ ще изреда другитѣ археологически и исторически вѣсти, които сѫ въ свръзка съ нѣкогашната Самуилова столица въ Прѣспа.

I. Археологически бѣлѣжки.

Въ селото Царедворъ, между Рѣсенъ и езерото, се намиратъ двѣ ниви до старинска, голѣма, порутена църква; едната се вика отъ населението „царь“, а другата „везиръ“. Мѣстното прѣдание казва,

че тука често се спиралъ „царьтъ“, когато излизалъ отъ своята столнина, която била на острова Градъ. До самия сѣверенъ брѣгъ на езерото е разположено селото Перово, което се заселило тука отъ Старо Перово. Послѣдньото вече не сѫществува, но мѣстото му се показва при тѣснината, която дѣли Голѣмото отъ Малото езеро

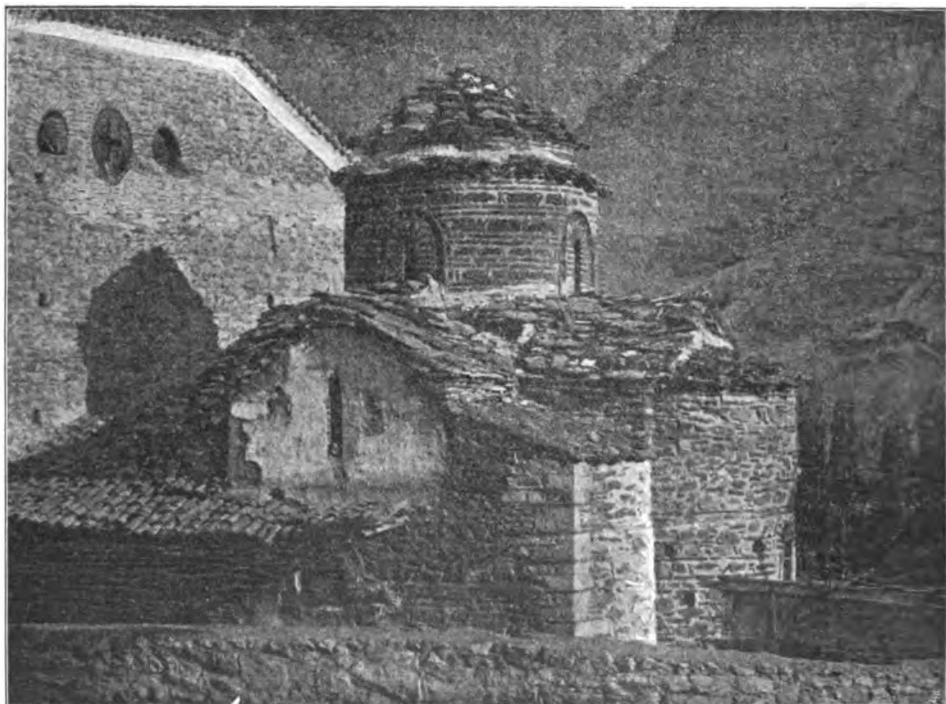

Обр. 1.

Село Германъ.

и която се нарича Перовска кула. Въ новото Перово още живѣе единъ родъ съ прѣкоръ „цароветѣ“. Прѣданието добавя, че тукашниятъ царь се билъ 3 години юнашки съ турцитѣ, заобиколенъ въ калето надъ село Шурленци. Най-послѣ, като билъ надвитъ, метналъ се на „лисата“ си кобила и прѣплавалъ езерото къмъ полуостровчето между с. Стеня и с. Конско. Мѣстото, дѣто се спрѣлъ, се нарича и сега Лиса, по името на кобилата му. Тамъ царьтъ съградилъ църква (Светица Лиса), развалинитѣ на която още личатъ надъ една езерна канара. Твърдѣ е възможно тѣзи прѣдания да сѫ въ свръзка съ царь Самуила.

Въ с. Германъ (обр. 1), въ устието на клисурата, която води отъ южна Прѣспа прѣзъ Баба-планина за Битоля, се намира вече истинско исторически паметникъ за царь Самуила. Тука бѣ намѣрена, още прѣди нѣщо 30 години, каменна плоча съ словѣнски надписъ и името на Самуила. Плочата се е намѣрила при копане основитѣ на новата

Обр. 2.
Старата църква Св. Германъ въ с. Германъ.

германска църква, издигната току до старинската църквичка (обр. 2). Споредъ това излиза, че плочата по-рано се е намирала въ църковнитѣ робища. Надписътъ стана достояние за науката едва прѣзъ 1899 година, когато се оповѣсти за него отъ директора на руския археологически институтъ въ Цариградъ, Успенски, който бѣ прѣдприелъ разкопки и издирвания въ Македония прѣзъ 1898 г. Оттогава надписътъ биде обнародванъ и обясняванъ нѣколко пѫти. Слѣдъ обнародването му отъ Успенски и бѣлѣжкитѣ на Флорински, Милетича, Иречека и Ягича, и азъ го обнародвахъ въ горѣприведената си книга, стр. 24—26, като го попълнихъ съ името на Самуиловата майка Рипсимия, а тука го повтарямъ още веднажъ (гл. слѣдната страница).

✝ВІ НМАѠТЬЦАНСЪ
НNАНСТАГО ДОУХ АА
ЗЪСАМОНЍ БРАБЪБЖ
ПОЛАГАЖПАМАТЬ
ѸНМАТЕРННБРАТ
АІКРЪСТѢХЪСН
НМЕNАОУСЪПЪШ
І КОЛАРАБЪБЖН
ѢДАВДЪNАПНСА
ЛѢТООТЪСЪТВО
ѴЅ:ФАНNЪДН

Прочетено и възстановено:

✝ **Въ има ѿтьца и сына и стаго доухѫ азъ Самоиѫ̂ъ рабъ бж(и) полагаж памать (ѿтьц)ꙋ и матери и брат(ꙋ и)а кръстѣхъ си(хъ) имена оусъпъш(ихъ Ни)кола рабъ бжи (Рифими)ѣ[1]) Дав(и)дъ написа(са въ)лѣто отъ сътв(орения миро)ѵ ҂ѕ ·: ф а. индик(та ѕ).**

Отъ надписа узнаваме, че прѣзъ 6501 г. или 993 г. сл. Хр. царь Самуилъ изрѣзалъ на каменна плоча за споменъ имената на покойнитѣ си родители Никола и Рипсимия и на брата си Давида; на плочата въ издълбани трапчинки имало заковани и три метолически кръста,

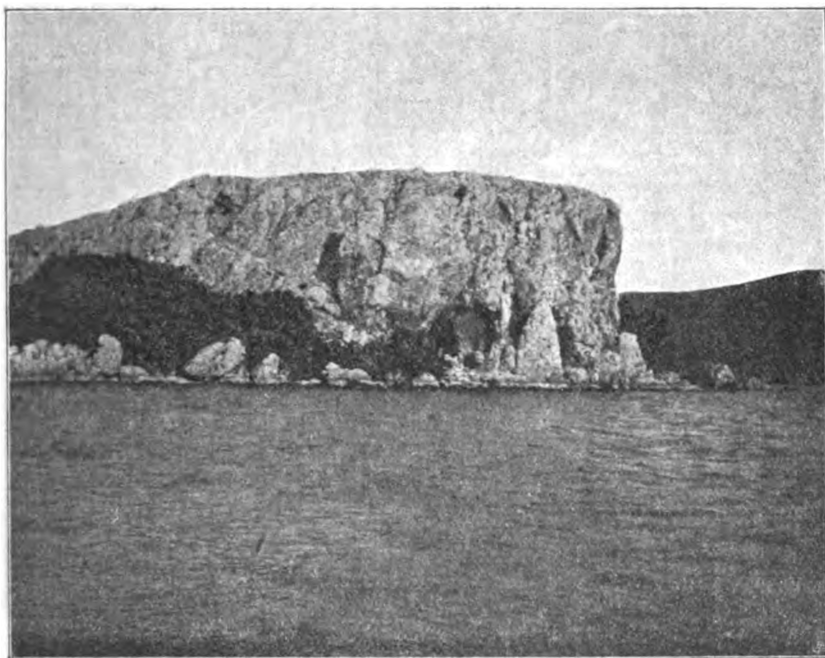
[1]) **Рифимиѣ** се е викала Самуиловата майка според неотколѣ обнародванитѣ старински добавки къмъ Скилица. Тамъ четемъ, какво Самуилъ и братята му били синове на мощенъ комисъ на име Никола и майка Рипсимия (δυνηθέντων κόμητος ὄντες παῖδες Νικόλαος ὀνομαζόμενος μητρὸς Ῥιψίμης: Кедринъ, Бонско издание II 434; B. Prokić, Die Zusätze in der Handschrift des Johannes Skylitzes, codex Vindobonensis hist. graec. LXXIV, München 1906, стр. 28).

които сѫ изгубени. Не е ясно, дали плочата е била надъ самата начална сѣмейна гробница, или е била приготвена отсетнѣ отъ Самуила и сложена вѣроятно надъ нова гробница, въ Прѣспа, дѣто сѫ били прѣнесени коститѣ на поменатитѣ покойници. Втората мисъль ми се вижда повѣроятна.

Като оставимъ на страна разнитѣ вѣсти, които дава този най-старъ каменeнъ надписъ съ българско писмо — вѣсти по въпроса за кирилицата и глаголицата, за Кирило-Методиевския езикъ, за графиката и др. — Самуиловата плоча ни интересува прѣди всичко и по самото си мѣстонахождение въ с. Германъ. Самуиловата сѣмейна гробница се е намирала или въ самата столица, на о-въ Ахилъ, или въ с. Германъ, дѣто се и откри. Ако приемемъ първото, трѣбва да се съгласимъ, че плочата е била прѣнесена отъ столицата Ахилъ въ близкия Германъ по-късно, слѣдъ разорението на столицата, както обикновено е ставало и съ камънитѣ и градежния материалъ на нѣкогашнитѣ знатни градове Никюпъ, Прѣславъ и др. Второто прѣдположение, че плочата е била още отъ край врѣме въ Германъ, ни навежда на мисъль, че тамъ въ Самуилово врѣме е имало или монастиръ, дѣто сѫ били оставени на упокоение останкитѣ на царскитѣ родители и братя, или че въ германската хубава долина се е нахождало любимо царско покоище и дворци. Въ полза на с. Германъ говорятъ и слѣднитѣ факти. Единъ грѫцки надписъ (вж. моитѣ Български старини изъ Македония стр. 219), надъ вратата на притвора въ старата цѫрква на с. Германъ (обр. 2), сочи, че цѫрквата е била въздигната при цариградския патриархъ св. Германа (715—730), сетнѣ прѣзографисана (въ врѣме на Самуила) прѣзъ 1006 г. и най-сетнѣ наново прѣзографисана прѣзъ 1743 г. Стари спомени и надписитѣ сѫ дали храна и на мѣстното прѣдание, споредъ което селото носѣло името си отъ патриарха Германа, който тамъ живѣлъ, поминалъ се и билъ погребанъ въ цѫрквата.

Относително пъкъ въпроса — кой именно Германъ трѣбва да се подразбира, цариградскиятъ ли Св. Германъ или българскиятъ, трѣбва да признаемъ, че всички току-речи данни говорятъ въ полза на българския патриархъ. Така, въ врѣмето на Самуила български патриархъ е билъ дѣйствително Германъ, който билъ изпърво въ Воденъ, а сетнѣ, заедно съ прѣнасяне на столицата въ Прѣспа, и той дошълъ тамъ. Отъ каталога на Дюканжа знаемъ, че, слѣдъ сваления отъ Цимисхия български патриархъ Дамияна въ Силистра, дошълъ Германъ или Гаврилъ, който светителствувалъ въ Воденъ и Прѣспа (Γερμανός, ὁ καὶ Γαβριήλ, ἐν Βοδ-

νοῖς καὶ ἐν τῇ Πρέσπᾳ). Отъ друга страна, въ биографията на цариградския патриархъ Св. Германа не се поменава за послѣдния да е живѣлъ или да е билъ погребанъ въ с. Германъ. Напротивъ дори, за Св. Германа знаемъ, че, слѣдъ патриаршествуването си, той се оттеглилъ въ имѣнието си Платония, до Цариградъ, дѣто се и поминалъ. Погребанъ билъ въ цариградския монастиръ Хора (срв. Γεδεών, Πατρ. πίνακες.

Обр. 3.
Островъ Мали-градъ.

257; нѣмахъ на ржка житието на Св. Германа, издадено отъ Пападапуло Керамевса прѣзъ 1884 въ Μαυροκορδάτεως βιβλιοθήκη. Ἀνέκδοτα ἑλληνικά). За славата на Св. Германа изъ българската земя още въ врѣме на князь Бориса поменава Теофилактъ въ легендата за тивериополскитѣ мжченици. Въ врѣмето на Бориса, казва се тамъ, „се яви въ българската земя Св. Германъ“ (ἐφάνη μὲν ὁ ἅγιος Γερμανὸς ἐπὶ τῆς Βουλγαρικῆς χώρας; Migne, Patr. gr. томъ 126 стълбецъ 201). Не зная, дали това неясно извѣстие има дѣйствителна връзка съ прѣбиването на Св. Германа въ Българско или пъкъ Теофилактъ е смѣсилъ двамата Германовци, гръцкия и българския. По всѣка вѣроятность това смѣсване е станало въ по-късно врѣме, когато споменитѣ за прѣспанския български

патриархъ Германа били затъмнени и когато гръцкото духовенство неохотно е крѣпило прѣданията за български патриарси. Тогава е било лесно, при прѣзографисване на германската църква прѣзъ 1743 г., а може би и по-рано, да се постави въ надписа, какво църквата е основана въ врѣме на Св. Германа цариградски, а въ населението да се пръсне слухъ, че на сѫщия Св. Германъ гробътъ е въ селската църква.

Обр. 4.
Църква Св. Богородица въ Мали-градъ

Островъ **Мали-градъ**. Така се нарича скалистото островче въ югозападното дъно на голѣмото Прѣспанско езеро (обр. 3). Мали-градъ е грамадна канара, издигната надъ водитѣ 10—20 метра, съ дължина 200 и ширина 80 метра. Повръхнината на островчето е сравнително равна, гола и пуста; по нея има само нѣколко уединени дървчета. По брѣговетѣ, които се спущатъ отвѣсно, има тукъ-тамѣ смоковници. Слѣди отъ стари зидове и кѫсове отъ тухли и хоросанъ говорятъ за нѣкогашни сгради. Названието **градъ** нѣкога се е давало на укрѣпление, крѣпость, но тука, при естествената защита на скалитѣ и водата, едва-ли е имало нужда отъ особни изкуствени укрѣпления. Само на сѣверния край на острова стоятъ основитѣ на старинска кула, а други укрѣпителни слѣди не личатъ. Може би ще сѫ били укрѣпени и оградени още нѣкои по-

достѫпни за слизане мѣста. Единствената запазена старина на Малиградъ е църквичката Св. Богородица, съградена въ устата на грамадна пещера, на самия юго-източенъ брѣгъ (обр. 4). Тя е особно интересна съ ликоветѣ и носията на ктиторитѣ: кесарь Новакъ, жена му кесарица Каля, и дѣцата имъ Мария и Амиралъ. Отъ единъ грѫцки надписъ на вѫтрѣшната десна стѣна отъ 1369 г. се учимъ, че ктиторътъ кесарь Новакъ

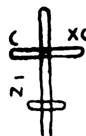
Обр. 5.
Островъ Градъ.

е билъ областенъ македонски владѣтель при владичеството на краля Вълкашина (срв. Български старини изъ Македония стр. 222). Поучително за македонската срѣдневѣковна история е извѣстието, което ни дава единъ надписъ отъ 1390 г. въ селото Бория (Корчанско). Тамъ Новаковиятъ синъ Амиралъ се вѣстява пакъ съ бащината си титла αὐθέντης, но вече служи на Византия, при Иоана V Палеологъ (Извѣстія рус. арх. инст. въ К-лѣ IV 75).

Островъ Градъ. Така се нарича по-голѣмия островъ въ голѣмото Прѣспанско езеро. Островъ Градъ е висока скалиста поляна, чиито отвѣсни скалисти брѣгове се издигатъ живописно на 20—30 метра надъ водитѣ (обр. 5). Той има околчеста продълговата форма, съ дължина на диаметритѣ 500 м. и 300 м., и много прилича на Търновската Трапезица, само че е обрасълъ съ гѫста гора. Островътъ е необитаемъ. Спохождатъ го главно рибаритѣ, които спиратъ съ чуноветѣ си при западнитѣ му пещери, прѣспиватъ тамъ понѣкога, сушатъ мрѣжитѣ си, ловятъ риба и пр. При моето минаване оттамъ единствени жители на Градъ бѣха три овци и едно теле, оставени отъ околнитѣ селяни като оброкъ. Животнитѣ бѣха станали като диви. Мѣстната българска чета бѣше прѣнощувала на острова и току прѣди малко го бѣ напуснала съ единъ чунъ, за да отиде въ гората на отсрѣщното селце Конско. Това хайдушко гнѣздо, съ своитѣ високи скалисти брѣгове срѣдъ водитѣ, е било още по-страшно и неуязвимо прѣзъ срѣднитѣ вѣкове. Общото мѣстно прѣдание посочва острова Градъ като мѣсто, дѣто прѣбивавалъ тукашниятъ нѣкогашенъ царь, прочутъ съ хубавитѣ си дворци и градини.

Нѣма съмнѣние, тѣзи приказки ще сж за царь Самуила. Но че островъ Градъ е служилъ повече за военно прибѣжище и крѣпость (**градъ**) на Прѣспа, а не за столица, това ще видимъ отъ бѣлѣжкитѣ за островъ Ахилъ.

На о-въ Градъ се слиза отъ западната страна, току до пещеритѣ на рибаритѣ. Тамъ, между голѣми натъркаляни скали, криволичи пжтека за високото равнище на о-ва. Отъ другитѣ страни о-вътъ е непристжпенъ. Най-запазената старина тука е църквата Св. Петъръ, на западната страна на о-ва. Стои апсидата, южната и западна стѣна и часть отъ покрива надъ олтаря. Вѣковенъ бръшлянъ е обвилъ стѣнитѣ и се е впилъ въ тѣхъ. На покрива личатъ части отъ оловени плочи. Извжтрѣ стоятъ извѣтрѣли фрески и гръцки надписи. Цѣлата постройка, по слагане на тухлитѣ, поставката на камънитѣ и композицията на фрескитѣ се отнася изобщо къмъ срѣдата на срѣднитѣ вѣкове, т. е. къмъ врѣмето на Самуила. — Къмъ срѣдата на о-ва стоятъ развалинитѣ на друга малка църква Св. Димитъръ. — Тъкмо въ срѣдата на о-ва, на полянка, личатъ каменнитѣ основи на нѣкогашни сгради и наоколо разхвърлени градежни камъни. Гжстата гора и растителность сж прѣплели и скрили вече въ коренитѣ си нѣкогашнитѣ зидове. Само разкопки ще могатъ да покажатъ, какво е било прѣдназначението на градежитѣ, имало ли е изкуствени бойни кули, имало ли е живѣлища и за кого тѣ сж могли да служатъ. На юго-западния брѣгъ на о-ва, на една скала, 5 м. надъ водата, се нахожда словѣнски надписъ, който даваме тукъ въ факсимиле.

Островъ Ахилъ. Ако по изброенитѣ по-горѣ мѣста и острови се само мѣркатъ спомени и останки отъ врѣмето на Самуила, островъ Ахилъ, или Аилъ по мѣстенъ изговоръ, съ своитѣ развалини и исторически спомени, направо ни сочи столнината на юначния Самуилъ и патриаршеския български прѣстолъ прѣзъ края на IX в. и началото на X. Островъ Ахилъ се намира въ сѣверния край на малкото Прѣспанско езеро, наречено още Мала Прѣспа. Той е най-голѣмиятъ островъ въ Прѣспа. Има

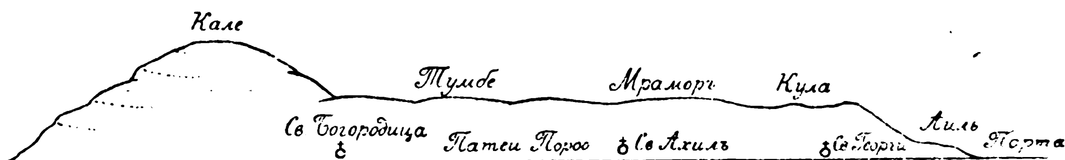
изгледъ на човѣшка стжпка и е дългъ около 1,700 м., а широкъ около 500. Погледнатъ отъ страни, той изглежда като грамаденъ плаващъ китъ, чието тѣло наполовина се издава надъ водитѣ (обр. 6, 7 и 8). На двата си края има по една издигнатина, южната отъ които е най-високата часть на острова. Повръхнината му е разработена; има ниви, ливади, лозя, малко гора. Низкитѣ му брѣгове се криятъ въ гжста тръстика. Цѣлиятъ о-въ

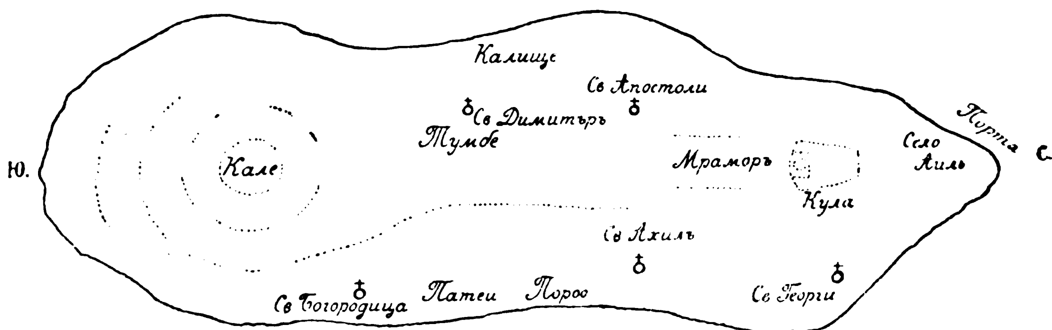
Обр. 6.
Островъ Ахилъ въ Прѣспа, столица на царь Самуила.

сега е имотъ на единъ гръкъ въ Битоля, а по-рано е принадлежалъ на нѣкой албанецъ. Земята се работи отъ селянитѣ на едноименно селце Аиль, което се смѣта чифликъ. Отъ възстанието 1903 г. та до 1907 г. господарьтъ вече не бѣ посмѣялъ да идва и прибира придобивкитѣ отъ своя чифликъ, а е проваждалъ други хора; и послѣднитѣ напослѣдъкъ не сж се били обаждали. „Наслѣдницитѣ“ на царь Самуила мислятъ да се сждятъ и прѣдявятъ своитѣ права надъ о-ва, или да си го откупятъ. Селцето се състояло до прѣди 5 години отъ 4 кжщи българи. Най-голѣмата кжща — Марковци — образувала истинска задруга, съ 70 члена. Задругата на Марковци се подѣлила на 4 кжщи, тъй че прѣзъ 1907 г. селото Аиль броеше 7 кжщи. Прѣзъ врѣме на Алипашовото възстание и опустошение множина отъ тукашнитѣ българи забѣгнали

заедно съ други околни селяни на о-въ Корфу. И сега на този о-въ се нахожда село Нивица (Псп. XVI 71) съ име прѣнесено отъ прѣселенцитѣ на прѣспанска Нивица. Срѣщу сѣвернитѣ брѣгове на Корфу, на албанския брѣгъ, има и друго село Нивица.

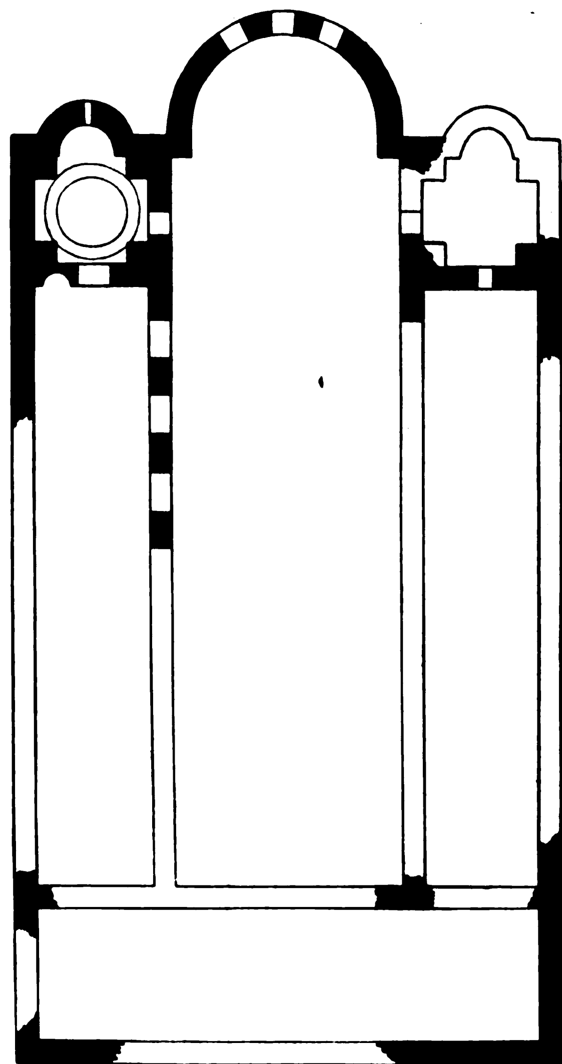
Обр. 7.
Островъ Ахилъ гледанъ отъ истокъ.

Обр. 8.
Островъ Ахилъ гледанъ отгорѣ.

Къмъ старинитѣ на о-ва иде на първо мѣсто самото му име — Ахилъ, прѣхвърлено отъ паметьта на св. Ахилия, чиито мощи Самуилъ прѣнесълъ тукъ. Ето какво говори за това историкътъ на Самуила, византиецътъ Скилица: „Този воинственъ човѣкъ (Самуилъ), който никога не знаеше какво ще рече покой, като се възползува отъ междуособицитѣ на гръцкитѣ войски, които се сражаваха съ Склира, нападна цѣлия западъ, и то не само Тракия и Македония и околноститѣ на Солунъ, но и Тесалия, и Елада, и Пелопонесъ, и прѣвзе много крѣпости, най-главната отъ които бѣ Лариса. Самуилъ прѣсели жителитѣ на Лариса съ всичкитѣ имъ имоти въ вжтрѣшностьта на България, и, като ги вписа въ своитѣ военни списъци, служеше си съ тѣхъ въ войнитѣ срѣщу гърцитѣ. Той прѣнесе и мощитѣ на св. Ахилия, нѣкога епископъ

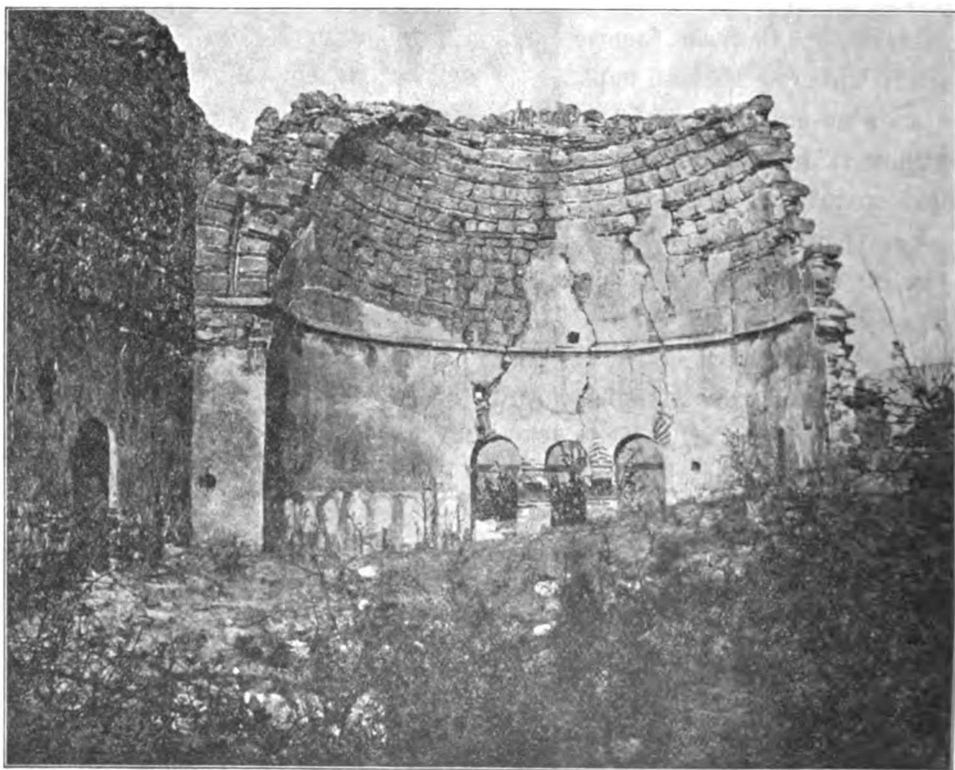
Лариски при Константина Велики, ... и ги положи въ Прѣспа, дѣто бѣха и царскитѣ му дворци". (Кедринъ, Бонско изд. II 436). Това било прѣзъ 983 г. Църквата е била наречена св. Ахилъ, а отсетнѣ това име се прѣдало и на острова тъй, както бѣлѣжитата срѣдечка църква Св. София дала новото име на българската столица. Това прѣхвърляне на името Ахилъ ще да е станало много по-късно отъ Самуила, защото прѣзъ врѣмето на този царь, пъкъ и по-послѣ до 1073 г., островътъ носи името на цѣлата покраина — Прѣспа, а само църквата се именува Св. Ахилъ. Тази църква и сега е запазена въ развалини. Нарича се „Голѣмата църква". Намира се край източния брѣгъ на острова (обр. 8). Запазени сж часть отъ апсидата, часть отъ сѣверната стѣна и отъ прѣградата между срѣдния корабъ и лѣвия. Тя е била базиликовидна, основитѣ на съборенитѣ части личатъ добрѣ, та планътъ ѝ може да се възстанови (обр. 9). Съ своитѣ дебели 90 см. стѣни, съ своитѣ размѣри (41 м., безъ апсидата, на 23 м.), Ахилската църква прѣдставя една отъ най-крупнитѣ църковни старини на българското минало. Градежниятъ материалъ се състои отъ камъни, тухли, хоросанъ и джбови греди. Съ малки обдѣлани камъни е градена апсидата и нѣкои жглести краища; иначе камъкътъ е реденъ неправилно съ хоросана. Всичкитѣ сводове и архитектурни линии сж градени съ тухли, намѣста чередувани съ камъни и по-рѣдко

Обр. 9.

Планъ на църквата Св. Ахилъ.

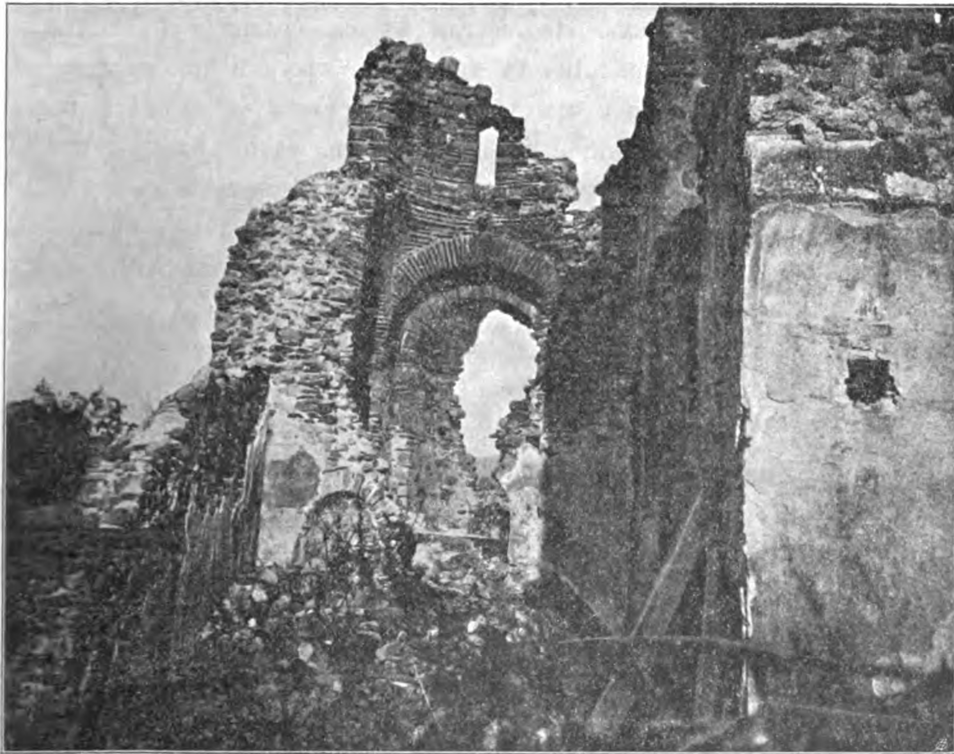
греди. Ахилската базилика е имала срѣдня църква, двѣ крила и притворъ. Отъ запазената висока часть на стѣната, що отдѣля лѣвото крило отъ срѣдния корабъ, и отъ прозорцитѣ по тѣхъ личи, че църквата е имала горенъ трѣмъ. Подъ тѣзи прозорци личатъ съхраненитѣ още джбови греди, които сж служели за подъ на трѣма. Въ срѣднята апсида сж пробити три прозорчета (обр. 10), а въ страничнитѣ двѣ апсиди е

Обр. 10.
Апсида на църквата Св. Ахилъ.

имало по едно прозорче (обр. 11 и 12). По останкитѣ на мазилката и фрескитѣ се забѣлѣзватъ само части отъ гръцки надписи съ имена на светци, между които и ἅ(γιος) Ἀχίλης, патронътъ на църквата. На мѣста има и втора мазилка. Отъ запазенитѣ надписи най-важенъ е списъкътъ въ апсидата на епископствата, подчинени на българския патриаршески прѣстолъ. Този списъкъ биде откритъ отъ руската експедиция и обнародванъ въ Извѣстията на Института, IV кн., както и въ моитѣ Български старини, стр. 220. Сега вече не се познава и половината отъ

онова, което забѣлѣзалируситѣ, защото снѣговетѣ и дъждоветѣ сж изличили почти всичко. Като положително прочетени могатъ да се смѣтатъ имената на епархиитѣ: видинска, кефалонийска (главиничка), берска, иракдийска (битолска), селасфорска (дѣволска), скопска, срѣдечка. Поменатитѣ имена ни наумяватъ съставътъ на патриаршията още прѣди да почне Самуилъ да губи своитѣ завоевани градове, когато Видинъ и Беръ бѣха

Обр. 11.
Църквата Ст. Ахилъ. Сѣверо-източна страна.

още български, т. е. между 989 г. и 1001 г.[1]) Списъкътъ, слѣдователно, на епархиитѣ ще е правенъ прѣзъ послѣднитѣ десеть години на X вѣкъ, т. е. между 989—1001 г. Този списъкъ, както забѣлѣзва Милюковъ (Извѣстія IV 53), посочва вече назначението на Ахилската църква като патриаршеска, съ подчинени ней епископии. Ахилчани ми обадиха, че годишниятъ сборъ на църквата се празднува на 15 май, а този день е именно праздникътъ на св. Ахилия, както знаемъ отъ мѣсецословитѣ. До

[1]) Въ 989 г. Самуилъ взелъ Беръ, а въ 1001 г. го изгубилъ. Въ 1002 изгубилъ и Видинъ.

южната стѣна на Ахилската църква се виждатъ стари пропаднали и срасли вече гробища, обградени всѣки съ камъни. Бѫдащи разкопки въ и около църквата ще дадатъ вѣроятно цѣнни извѣстия.

На сѫщата източна страна на о-ва се намиратъ още двѣ църкви — едната Св. Георги, въ която се черкува селото, и другата монастирската — Св. Богородица (гл. обр. 7 и 8). Монастирътъ е на юго-източния брѣгъ. Той си има свое землище, свои сгради изоколо монастира и свой добитъкъ. Настоятели му сѫ селяни отъ с. Ахилъ. Църквата е малка и стара. Личатъ двѣ, а на мѣста и три мазилки съ фрески. Втората зография е отъ 1524 г., а третята отъ 1741 г., както това узнаваме отъ запазенитѣ гръцки надписи, единъ надъ входнитѣ врата и другъ надъ едно южно прозорче. Между ликоветѣ на светцитѣ стои и този на Св. Климента, назованъ тука Охридски архиепископъ. Намира се на южната стѣна въ олтара. Ликътъ е шаблоненъ и досѫщъ еднакъвъ съ ликоветѣ на другитѣ светци — бѣла брада и мустаки. Облѣклото му е епископско, епитрахилъ, благословеща десна рѫка, съ книга въ лѣвата рѫка. Стойката и държането на книгата наумѣватъ статуята на Св. Климента въ Охридъ и образитѣ му въ околнитѣ църкви и монастири. Въ сѣверната ниша на олтара сѫ написани имената на спомощницитѣ на монастира, повечето съ чиста словѣнска етимология: Στόϊκος, Πέτκος, Σφέτκο, Ὄγνεν и др.

ϹΙΩΝΙΗΙΟΛϹΙϹΙΛ
Κ ΙΟΥΛΙΟΝΕΡΙϹ ΠΟΝ
ΤΟΝ ΑΡΧΙΕΡΗ ΚΑΙ ΕΥ
ΕΡΓΕΤΗ ΤΕΙΜΗϹ ΧΑ
ΡΙΝ ΔΙ ΕΠΙΜΕΛΗΤΩ
Ν ΙΧΑΡΧΟΥ ΤΟΥ ...ΡΙ
ΟΥ ΚΑΙ Τ ΔΛΑΟΧΙΟΥ
ΔΙΟΝΥϹΙΟΥ

Отъ църквичката Дванадесеть апостоли, която се нахожда на западния наклонъ на о-ва (гл. обр. 8), е запазена часть отъ апсидата и часть отъ стѣнитѣ. Надолѣ има попадали жертвеници, колонки и др. работени камъни. На една побита колонка личи шестоконеченъ кръстъ. Часть отъ колона се търкаля изъ камънящитѣ. Тя е дѣлана по сѫщия начинъ, както двѣ мряморни колонки въ монастира Св. Наумъ, и на една отъ които има кирилско-глаголски надписъ (срв. Българ. старини, стр. 217). Другъ единъ призмовиденъ камъкъ е побитъ въ мѣстото, дѣто е билъ притворътъ на църквата. На него стои старъ елински[1]) надписъ отъ прѣдхристиянска доба, възпроизведенъ на тази страница въ факсимиле.

[1]) Милюковъ не ще да се е взрѣлъ внимателно въ надписа, та го смѣта за латински (Извѣстия IV 53).

На сѫщия западенъ наклонъ на острова, малко по-наюгъ, се намиратъ развалинитѣ на църквичката Св. Димитъръ. Запазена е апсидата и часть отъ смѣжнитѣ ѝ стѣни. Около съхраненитѣ фрески има грьцки букви. Ахилчани разказватъ, че по-рано личели и други църковни развалини, всичко 10—12 на брой.

Обр. 12.
Църквата Св. Ахилъ. Юго-източна страна.

На двѣтѣ крайни височини на острова се намиратъ укрѣпленията. Сѣверната издигнатина се намира на скала. Отгорѣ е равнище, 70 крачки дълго и 20 широко, въ форма на правоѫгълникъ. Отъ това равнище се спущатъ навсѣкждѣ наклони. По ржбоветѣ на равнището още се познаватъ каменнитѣ основи на нѣкогашнитѣ стѣни. На южния край на равнището се издига една могилка отъ развалини и слѣди отъ напрѣчна стѣна. Това мѣсто се нарича кýла, кýлата.

Задъ оградeното съ стѣни равнище, на югъ, се намира друга по-низка полянка, наричана Мрáморъ (гл. обр. 8). Запазени сѫ основитѣ

на два успоредни дебели зида съ камъни и хоросанъ. Изглежда тука да се е нахождалъ нѣкой голѣмъ дворецъ, чиито мрямори сж дали името му у народа. Твърдѣ е възможно тамъ да е билъ патриаршескиятъ дворецъ, тъкмо между двѣтѣ цѫркви — голѣмата Св. Ахилъ и по-малката Св. Апостоли, защитенъ на сѣверъ съ укрѣплението.

Южната часть на острова се заема отъ високъ около 60 м. могиловиденъ хълмъ. Този хълмъ се нарича Кáлье. Обрасълъ е съ диви и питомни дървета. Стѣни по него не сж запазени, но по наклона се ровятъ тукъ-тамѣ камъни и хоросанъ. Интересно е, че и сега се познаватъ нѣкогашнитѣ 4 пръстеновидни прѣкопа, които опасватъ изоколу цѣлия хълмъ. Могилата се спуща силно наведено на всички страни, къмъ водата и сушата. Една по-малка височина, сѣверно отъ калето, се нарича Тýмбе.

Низката западна часть на острова се казва Кáлище, вѣроятно поради мочурътъ и тинята, що се образуватъ по низкия брѣгъ. На отсрѣщната източна страна низкитѣ брѣгове носятъ названия Пóроо и Пáтеи.

Подобно на прѣкопитѣ, които се забѣлѣзватъ по Кáльето, забѣлѣзва се и другъ изкуственъ прѣкопъ, който върви по източния склонъ на цѣлия островъ, като съединява едното укрѣпление съ другото, т. е. Кáльето съ Кулата. Отъ този прѣкопъ надолѣ е по-стръмно. Вѣроятно по него ще е имало нѣкога стѣна, която е съединявала двѣтѣ крѣпости и е ограждала цѣлия високъ гребенъ на острова. Главната входна врата на укрѣпленията ще да се е нахождала тамъ, дѣто сега е селцето Ахилъ, на самия сѣверенъ край на острова. И сега сѣверниятъ носъ на острова се нарича Пóрта. Тамъ, прѣдъ портата, е пристанището на ахилци, тамъ стои флотата имъ, състоеща се отъ нѣколко чунове и чунчета (гл. обр. 13), които ни наумѣватъ моноксилитѣ (еднодръвкитѣ) на словѣнитѣ, които нѣкога обсаждаха Солунъ по море.

II. Исторически бѣлѣжки.

Че островъ Ахилъ, нариченъ у старитѣ Прѣспа, е билъ обитаванъ много отрано, това се вижда отъ голѣмитѣ антични дѣлани камъни, съ образи на езически божества, които били изкопани при Портата, както и отъ горѣнаведения писанъ камъкъ. Възможно е обаче тѣ да не сж in situ, а да сж донесени отъ другадѣ. Каква е била сждбата на острова прѣди Самуила, не знаемъ. Не знаемъ сигурно и годината, когато Самуилъ прѣнесълъ столицата си тамъ прѣди 983 г. Извѣстно е само

това, че когато Самуилъ прѣнесълъ мощитѣ на Св. Ахилия отъ Лариса въ острова, послѣдниятъ е билъ вече столица, или както казва Скилица за мощитѣ... καὶ εἰς τὴν Πρέσπαν ἀπέθετο, ἔνθα ἦσαν αὐτῷ τὰ βασίλεια (и въ Прѣспа ги положи, дѣто бѣха и царскитѣ му дворци). А понеже нийдѣ не се казва, че църквата, въ която положилъ останкитѣ на светеца, е била направена отъ Самуила нарочно за мощитѣ, може да се прѣдположи, че църквата си е била и по-рано, защото и не може да се прѣдположи столицата на този набоженъ господарь безъ голѣма църква, която сѫщеврѣменно е била и патриаршеска. А въ острова е живѣлъ, както видѣхме, патриархъ Германъ, който тука прѣнесълъ прѣстола си отъ Воденъ. Има дори вѣсти у съчиненията и писмата на архиепископа Теофилакта, които ни навеждатъ на мисъль, че една отъ седъмтѣхъ църкви, що основалъ още царь Борисъ, била и Прѣспанската. Но за това по-долѣ.

Обр. 13.
Прѣспанци съ чунка по езерото.

Петь години слѣдъ като били прѣнесени отъ Самуила мощитѣ на Св. Ахилия въ новата столица, въ 988 г. на островъ Ахилъ е станала женитбата на Самуиловата дъщеря Косара съ зетския князь Владимира. Ето какво ни говори за това сѣмейно събитие Дуклянската лѣтопись,

прѣредактирана на латински езикъ въ XII в.: Българскиятъ царь Самуилъ, казва се тамъ, като заловилъ князь Владимира, „заповѣда да се изпрати послѣдниятъ на заточение въ охридскитѣ крайща, въ едно мѣсто, което се нарича Прѣспа и дѣто се намираха дворцитѣ на този императоръ (in partibus Achridae in loco qui Prespa dicitur, ubi et curia ejusdem imperatoris erat) . . . Единъ день дъщерята на царь Самуила, по име Косара, подбутната и надъхана отъ Св. Духъ, дойде при баща си и го замоли да отиде съ своитѣ придворкини, та да омие главата и краката на затворницитѣ и плѣнницитѣ, което ѝ биде позволено. Тя отиде въ тъмницата и извърши това добро дѣло. И тамъ, като съзрѣ Владимира и видѣ, че е хубавъ на гледъ, кротъкъ, благъ и скроменъ, изпълненъ съ мѫдрость и божи разумъ, впусна се съ него въ дългъ разговоръ, и говорътъ му ѝ се стори по-сладъкъ отъ медъ и сътъ. И тъй, не отъ страсть, а поради милостьта, която показа къмъ Владимировата младость и хубость, както и поради това, че е краль и отъ кралски родъ, залюби се Косара въ него, и като се сбогува, отиде си. Слѣдъ това, като пожела да му се опростятъ оковитѣ, отиде при императора (Самуила), падна прѣдъ краката му и почна да му говори тъй: Татко мой и господарю, зная, че по обичаитѣ ти ще трѣбва да ме омѫжишъ. Но, ако е волята на твое Величество, дай ме на краля Владимира, когото държишъ въ тъмницата, ако ли не — ще ме видишъ умрѣла, прѣди да взема други мѫжъ. Като чу това императорътъ, който обичаше много дъщеря си и знаеше, че Владимиръ е отъ кралски родъ, зарадва се и заржча да се извърши всичко по молбата на дъщеря му: проводи да повикатъ Владимира, заповѣда да се окѫпе и облѣче въ кралски дрехи, и слѣдъ това да се изведе прѣдъ него. Царьтъ го прие милостиво, цѣлуна го прѣдъ очитѣ на боляритѣ на своето царство и му прѣдаде за невѣста своята дъщеря. И слѣдъ като биде прославена сватбата на дъщеря му както трѣбва, по царски, императорътъ постави Владимира за краль и му повърна бащината земя, както и цѣлата Драчка областьʺ. (Popa Dukljanina lėtopis, изд. D-r Ivan Črnčić, 42—43). У Скилица (Кедринъ, II 451) се бѣлѣжи, че друга Самуилова дъщеря се залюбила за плѣнника Ашота и бащата я далъ на послѣдния, като му възложилъ да управлява Драчъ. Арменецътъ Ашотъ обаче прѣдалъ града на византийцитѣ.

Непристѫпната Прѣспа е видѣла радоститѣ и жалбитѣ на Самуиловия царски родъ. Слѣдъ вихрови побѣди, при Драчъ, при Дубровникъ, при Лариса, при Ихтиманъ, при Беръ и другадѣ, Самуилъ си е отпо-

чивалъ въ уединената Прѣспа; при злополука, той пакъ тамъ е дирилъ покой и утѣха. Разбитъ при Сперхей въ 996 г., Самуилъ побѣгналъ съ сина си въ Прѣспа, и най-сетнѣ, когато ударили послѣднитѣ дни на живота му, слѣдъ злополучната битка въ Ключката клисура, при Бѣласица (1014 г.), царьтъ забѣгналъ въ Прилѣпъ и оттамъ въ мочурливия островъ на Прѣспа (ἐν τῷ λιμνίᾳ νήσῳ τῆς Πρέσπας), дѣто трѣбвало и да умре (ἀποθανεῖν), както ни разказва за това византийскиятъ писатель Аталиотъ (Бонско издание, стр. 230).[1]) Прѣзъ послѣднитѣ години столнината е била въ Охридъ, но царьтъ винаги се е усѣщалъ подобрѣ въ непристжпното прѣспанско гнѣздо, и тамъ е дирилъ подслонъ, тамъ е и прѣдалъ духъ на 6 октомври 1014 г., както за това узнаваме отъ горѣпоменатия виенски прѣписъ на Скилица.

Самуила наслѣдилъ юначпиятъ му синъ Радомиръ-Гаврилъ, но той билъ убитъ измѣнически отъ своя братанецъ Владислава, при Петърското езеро, въ врѣме на ловъ. Царь станалъ Владиславъ, синъ на Самуиловия братъ Арона, който пъкъ бѣ убитъ отъ Самуила, за гръцкитѣ му симпатии, въ мѣстностьта Разметаница, Дупнишко (срв. моята книга Сѣверна Македония стр. 39—41). Владиславъ, за да уздрави прѣстола за себе си, ослѣпилъ Радомировия синъ и още на слѣдната година убилъ и краль Владимира, Косаринъ мжжъ, вѣроятно за да се избави отъ наслѣдници, приятели и роднини на Самуила. За послѣдньото злодѣйство надъ царь Владимира (22 май 1015 г.) въ Дуклянската хроника се сочи да е станало въ Прѣспа (стр. 44). Самото убийство е било извършено прѣдъ църковнитѣ врата (ante januam ecclesiae), а тѣлото е било погребано съ пѣснопѣния отъ владици вжтрѣ въ Ахилската църква (in eadem ecclesia cum hymnis et laudibus sepelierunt). Но откато на гроба на Владимира почнали да се извършватъ различни чудеса, царь Владиславъ се уплашилъ и позволилъ на Косара да извади мжжовото си тѣло и го занесе въ мѣстото „Краина“ и го положи въ църквата Св. Мария. Монастирътъ на Св. Владимира е запазенъ и доднесъ при Елбасанъ въ Албания, и се нарича отъ албанцитѣ Шинъ-Йонъ, т. е. Св. Иванъ (Владимиръ). Отъ това извѣстие на лѣтописьта трѣбва да заключимъ, че островъ Ахилъ, може би поради своето естествено забранено положение, е продължавалъ да бжде, едноврѣменно съ новата столица Охридъ, свърталище на българския царь.

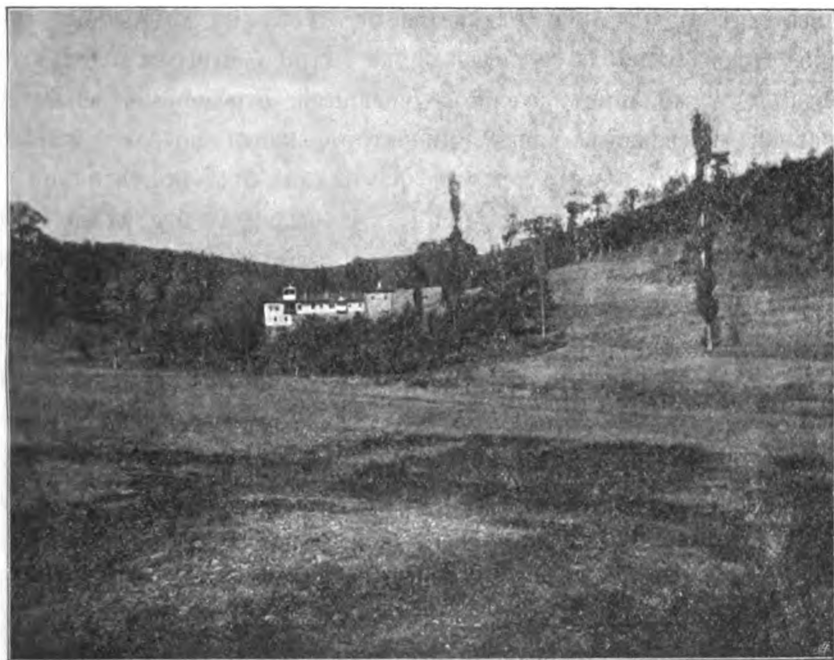
---

[1]) Това свидѣтелство на Аталиота е достатъчно да се рѣши въпроса — на кой отъ прѣспанскитѣ острови е било свърталището, столицата на Самуила, именно на мочурливия, блатистия островъ, какъвто е само островъ Ахилъ.

И на злосторника Ивана Владислава не било речено дълго врѣме да царува. Прѣзъ есеньта 1018 г. той билъ убитъ при обсадата на Драчъ. Императоръ Васили Българоубиецъ дошълъ въ българската столица Охридъ, посрѣщнатъ отъ царицата и царската породица, взелъ ги въ плѣнъ, ограбилъ царскитѣ съкровища и се упѫтилъ прѣзъ планина Петрино за Прѣспа. По пѫтя, разказва Скилица, Васили основалъ двѣ укрѣпления — едното въ планината, което нарекълъ Василида, а другото въ по-малкото Прѣспанско езеро, което нарекълъ Константия (καὶ ἕτερον ἐν τῇ λεχθείσῃ λίμνῃ τῇ βραχυτέρᾳ ὃ καὶ αὐτὸ Κωνστάντιον ἐπωνόμασεν; Кедринъ II 469; B. Prokić, Die Zusätze in der Handschrift des Johannes Skylitzes стр. 34). Отъ Прѣспа императорътъ заминалъ за Дѣволъ или Селасфоръ (εἰς τὴν λεγομένην Διάβολιν ἥτις Σελασφόρος ἐπικέκληται; пакъ тамъ). И тѣзи подробности бидоха открити за науката едвамъ напослѣдъкъ съ обнародване на прибавкитѣ къмъ Скилица, въ виенския гръцки рѫкописъ № 74. Отъ тѣхъ ясно личи, че въпросното укрѣпление Константия се е намирало въ по-малкото езеро, слѣдователно на островъ Ахилъ. Вдъхва недовѣрие само думата „основалъ“ (οἰκοδομήσας), защото императорътъ въ бързия си походъ не е ималъ врѣме да гради нови крѣпости, а само старитѣ да покорява, събаря и изгаря, както за това имаме данни. Отъ двѣтѣ поменати укрѣпления, Василида може би ще да отговаря на нѣкой кастелъ надъ с. Царедворъ (βασίλειον — царски дворецъ), а Константия се е нарекло укрѣплението и островъ Прѣспа (Ахилъ). Споредъ това, първото име на прѣспанския островъ, дѣто е била столицата на Самуила, е било просто Прѣспа, както това се бѣлѣжи въ различнитѣ паметници. Императоръ Васили го прѣкръстилъ на Константия, но това официално име не прихванало и отстѫпило мѣсто на църковно-народното название Ахилъ, дадено по името на патрона и голѣмата църква на острова — Св. Ахили.

Не се знае, какъвъ отпоръ е правила Прѣспа срѣщу гръцката власть веднага слѣдъ падане на Самуиловата държава; не се знае, дали Прѣспа е участвувала въ първото голѣмо българско възстание при Самуиловия внукъ Петра Деляна, прѣзъ 1040 г. Но че духътъ на българщината тамъ не е билъ погасналъ и старитѣ спомени сѫ сгрѣвали надеждитѣ на населението, това виждаме отъ участието на прѣспанци въ второто голѣмо възстание, прѣзъ 1071/72 г. Гръцки наемници нормани (ἀλαμάνοι καὶ φράγγοι) нападнали побунилото се население въ Прѣспа, разорили нѣкогашния тамъ царски дворецъ и запалили храма на Св. Ахилия (Rački, Rad XXVII 128). Населението избѣгало по го-

ритѣ. За това разорение и неговитѣ послѣдствия се отнася и писмото на Охридския архиепископъ Теофилакта, който моли за защита севастократора Константина. Ето това писмо: „Всевелики господарю и закрилниче, много добрини извърши ти въ нашата земя. Ти съживи Прѣспа и Дѣволъ съ духа на честностьта и правосѫдието, което посочи на притѣснителитѣ на тази страна. Великата ти десница би извършила още

Обр. 14.
Янковскиятъ монастиръ въ Горня Прѣспа.

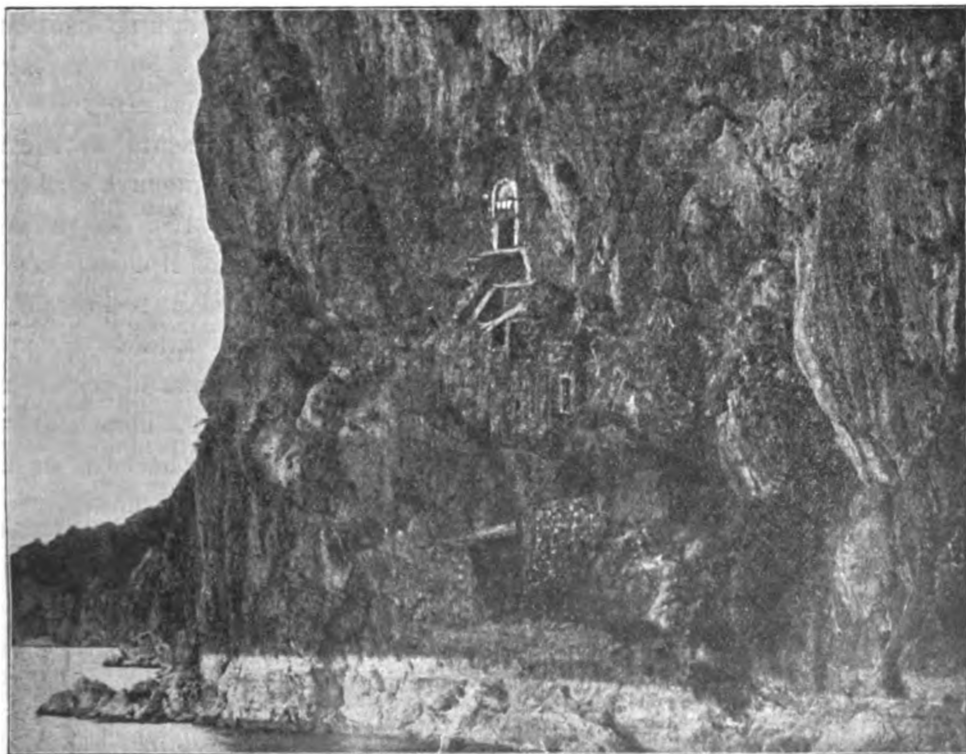
повече, ако да се смилѣше надъ епископията (прѣспанската), подложена на силни бѣди и насилия, защото съ малко съдѣйствие опаснноститѣ би се избѣгнали. А каква е бѣдата? Въ епископията малко се въздаватъ псалми Богу, защото тя си нѣма свѣтилници, нѣма си и епископъ. Разположена край пѫтищата, подобно на прѣлестното онова Давидово лозе, разграбвано отъ всички минувачи, епископията си нѣма свой епископъ, защото такъвъ не може да понася бичоветѣ да се слагатъ по гърба му и по ланититѣ му плѣсници. А когато епископътъ бѣга отъ страшнитѣ притѣснители, непристойно е и за другитѣ да останатъ при църквата, защото тѣлото върви подиръ главата. Сé поради това и онѣзи селяни, които, подарени нѣкога съ грамота отъ държавния и свещенъ

нашъ императоръ, живѣели около църквата, сега напуснаха бащинитѣ си жилища и се изпокриха по гѫститѣ гори. За това нито дяконъ, нито свещеникъ, уви! поради нашитѣ прѣгрѣшения, ще се намѣри останалъ въ една отъ най-хубавитѣ български църкви (τῇ περικαλλεστάτῃ τῶν βουλγαρικῶν ἐκκλησιῶν). Отидохъ азъ да я видя, и, като я видѣхъ, заплакахъ; съ плачъ разпитахъ азъ за причинитѣ и, като узнахъ, съобщавамъ сега съ писмо на моя могѫщественъ господарь. Такава е бѣдата, а какво трѣбва да бѫде съдѣйствието? Това не е толкова тежко и трудно, трѣбва само да се подаде рѫка. Дано благоволи великиятъ нашъ господарь и закрилникъ да позове селянитѣ, отредени на епископа отъ държавния и свещенъ нашъ императоръ, които по-рано живѣеха на църковнитѣ земи, а сега сѫ се разбѣгали отъ притѣснения; слѣдъ такъвъ позивъ, тѣ ще излѣзатъ отъ горитѣ, църквата отново ще процъвти, ще се освети и огласи съ псалмопѣния. Виждашъ прочее, че бѣдата е голѣма, че цѣрътъ е лесенъ и само съ едно драсване на книгата ще се сполучи. Моля прочее и се покланямъ, като че тѣлесно, съ това си писмо, съжали се надъ църквата — нѣкога блистателна, една отъ седъмтѣхъ съборни църкви, които построилъ най-християнскиятъ онзи Борисъ, царь на България. Той я построи, а ти я възобнови!" (Theophylacti opera IV стълбецъ 529; Успенскій, Обр. втор. б. царства стр. 23—24).

Отъ послѣднитѣ думи на писмото узнаваме, че още князь Борисъ билъ въздигналъ блистателенъ храмъ въ прѣспанската епископия (... ὅτε ὀλβιωτάτην ἐκκλησιῶν, ἣ ὁ χριστιανικώτατος ἐκεῖνος Βορίσης ὁ Βουλγαρίας βασιλεύς), който билъ единъ отъ седъмтѣхъ съборни църкви на държавата му. Не е ясно само, дали при Бориса епископията е обгръщала Прѣспа и Дѣволъ, или пъкъ двѣтѣ покраини се нахождали подъ отдѣлни епископски власти. По е за вѣрване, че тогава, при обширния обсегъ на епархиитѣ, тѣ да сѫ били едно. Името на Дѣволъ е наддѣлявало до врѣмето на царь Самуила, когато Прѣспа стана столица, патриаршеско сѣдалище и по-късно особно почетна епископия. Ето защо въ Симеоново врѣме, при Климентовия ученикъ Марко, епископията се именува още Дѣволска (срв. Български старини изъ Македония стр. 54). Отсетнѣ, като се умножили епархиитѣ, двѣтѣ покраини Прѣспа и Дѣволъ били разпрѣдѣлени къмъ отдѣлни тронове, едната къмъ Охридъ, другата къмъ Костуръ. Така сѫ раздѣлени въ грамотата на Василия Българоубиецъ.

За уважението пъкъ, съ което Прѣспанската църква се е ползувала дори и слѣдъ прѣмѣстването на патриаршията отъ Прѣспа въ Охридъ, и подиръ сто години дори, пакъ се научаваме отъ писмата на сѫщия

Теофилакта. При Ахилската църква е станалъ голѣмъ духовенъ съборъ, на който между друго били разглеждани дѣла и на срѣдечкия епископъ. Въ едно писмо до Григория Каматира, високъ византийски сановникъ, Теофилактъ казва: „Азъ ще дойда при тебъ, съ божията помощь, слѣдъ събора, който ще стане въ деня на Ахиловата паметь“ (Theophylacti opera IV стълбецъ 540). Прѣди събора архиепископътъ писалъ на управителя на областьта Прѣспа, Макреболита (Τῷ Μακρεμβολίτῃ τῆς Πρέσπας ἄρχοντι), когото моли да направи необходимитѣ приготовления, защото въ Прѣспа ще бѫде свиканъ съборътъ (. . . κατὰ τὴν Πρέσπαν, ἐνταῦθα γὰρ ἡ συνέλευσις; пакъ тамъ IV стълбецъ 469).

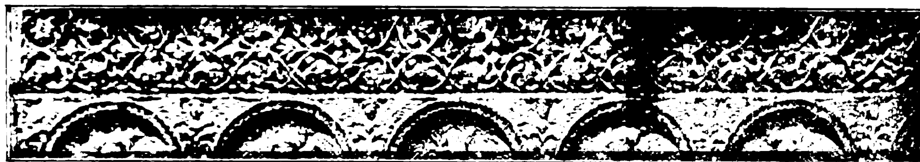
Обр. 15.

Високи скалисти брѣгове на Прѣспанското езеро.

За по-нататъшната сѫдба на Прѣспанската епископия имаме откѫслечни извѣстия. Нейнитѣ архиереи се избирали отъ събора на епископитѣ, подчинени на Охридската българска архиепископия; дали обаче сѫ прѣбивавали въ самата Прѣспа или въ Охридъ, нѣма извѣстия. Благода-

рение на актоветѣ на Охридската архиепископия, на припискитѣ въ нѣкои ржкописи, както и надписитѣ по цървкитѣ, списъкътъ на прѣспанскитѣ епископи може да се прослѣди редовно отъ началото на XVII в. та до унищожението на Охридската архиепископия, на 16 януари 1767 г. Слѣдъ тази дата охридската епархия била слѣна съ прѣспанската, като се дало прѣднина на послѣдната, която била наречена прѣспанска митрополия, съ сѣдалище обаче на владиката въ Охридъ. Съ това цариградската патриаршия е искала да заличи съвсѣмъ спомена за Охридската архиепископия и да не даде възможность на мѣстния архиерей да се въздигне по нѣкой начинъ отново въ архиепископъ или патриархъ. Откато българската екзархия биде отворена, и въ Охридъ се изпрати покрай патриаршеския и български владика, българското население въ тѣзи крайща има сé повече възможность да стопля своитѣ спотаени надежди и да се крѣпи въ народностьта и езика си, а особно въ Прѣспанско. Най-сетнѣ възстанието въ 1903 г., заедно съ своитѣ грозотии, донесе и едно окриляване на хайдушката Прѣспа: мжжкото население грабна оржжие, зае непристжпнитѣ острови, а женитѣ, старцитѣ и дѣцата прѣхвърли по надводнитѣ грамадни пещери (гл. обр. 15). Перовскитѣ кули, дѣто турцитѣ бѣха се вгнѣздили въ сърдцето на Прѣспа, бидоха дигнати на въздухъ и опожарени; прѣспанци останаха господари въ земята си до свършька на възстанието, когато властитѣ влѣзоха въ прѣговори съ войводитѣ, опростиха населението и го улесниха да се завърне свободно по жилищата си. И тъй, нова Прѣспа, слѣдъ 9 вѣка, поднови пакъ своя отпоръ срѣщу чуждата власть и отметна натрапената опека; съ това тя свърза още повече своето сегашно битие съ споменитѣ за Самуила, неговата столица въ Ахилъ и българската патриаршия.

Обр. 1.
Рѣзбарски фризъ отъ Рилския монастиръ.

Рѣзбарското изкуство въ България

отъ Архитектъ П. Койчевъ

(съ табл. IV—XX)

Българинътъ, вкованъ въ политическо и духовно робство, не е ималъ възможность да прояви творческитѣ си способности въ архитектурни творения съ грандиозни размѣри. Строенитѣ за негови нужди обществени сгради, за да не дразнятъ самолюбието на властвуещитѣ или да привличатъ тѣхното внимание, сѫ бивали вкопавани въ земята (напр. църквитѣ Св. Богородица въ Плѣвенъ, Русе, Кюстендилъ и другадѣ). По този начинъ скромната отвънъ на гледъ сграда поне отвѫтрѣ е прѣдставяла нужната монументалность, за да може да се даде възможность на тогавашнитѣ български художници да приложатъ способноститѣ си било като иконописци, било като рѣзбари.

Днесъ ние виждаме въ останалитѣ тукъ-тамъ стари постройки, какъ българинътъ, потикванъ отъ чувство на естетическа наслада, отъ нуждата да създаде хубавото, съ забѣлѣжителна вѣщина и способность е градилъ жилището си; съ каква любовь и тънъкъ вкусъ е украсявалъ различнитѣ архитектурни елементи; съ какво богатство на композиция и шарки е кичилъ облѣклото си; или най-сетнѣ до каква степень на изящность е достигналъ въ творенията на рѣзбарското изкуство, разпространено твърдѣ много у насъ било по мобелитѣ на старитѣ български жилища (тавани, долапи, столчета и др.), било въ общественитѣ постройки, като напр. въ църквитѣ, дѣто иконоститѣ, амвонитѣ, кивотитѣ, владишкитѣ тронове и др. съставятъ едннчки по вида си художествени произведения.

Отъ рѣзбарскитѣ работи по-забѣлѣжителни се намиратъ въ църквитѣ въ Пловдивъ, Самоковъ, Станимака, Рилския монастиръ, Плѣвенъ, Свищовъ, Търново и др. Въ тия творения българскиятъ художникъ, подъ

наивна проста вънкашность, е проявявалъ артистическата си способность и енергия, и въ това толкова повече ще се увѣримъ, колкото по-внимателно изучваме останалитѣ изъ страната ни подобни произведения. Между тѣхъ иконостаситѣ, които сѫ изложени най-вече на вниманието на молещитѣ се и задъ които се извършватъ различни церемонии, толкова сложни и величествени въ източно-православната църква, сѫ били прѣдметъ на голѣмо художествено внимание. Тѣ служатъ едноврѣмено като прѣграда, която отдѣля олтаря отъ вѣруещитѣ и като подрѫжка и рамка на светитѣ образи. На тѣхъ именно се е приложила най-разнообразно и най-богато способностьта и вѣщината на художника.

Рѣзбарскитѣ работи у насъ сѫ били изработвани отъ майстори-рѣзбари, които сѫ били художници-самоуци, т. е. такива, които не сѫ свършили нѣкое специално за цѣльта заведение, а само чиракували при нѣкой майсторъ. Изпълнени отъ дълбока вѣра, прѣдадени всецѣло на занаята, тѣ сѫ дълбаели смѣло дървото подъ влиянието на усвоенитѣ образци, като сѫ влагали цѣлата си душа въ създаденото творение. Тѣзи майстори-рѣзбари не сѫ се ограничавали да използуватъ неизчерпаемото богатство на декоративни мотиви отъ растителното и животинско царства, но сѫ прѣплитали въ тѣхнитѣ сложни композиции глави, даже и цѣли човѣчески фигури. Цѣли сцени отъ вехтия и новия завѣтъ сѫ скулптирани въ дървото и прѣплетени съ околнитѣ декоративни елементи по начинъ да се образува цѣла завършена композиция. Добъръ примѣръ отъ подобно творчество имаме въ иконостаса на църквата Св. Богородица въ Т.-Пазарджикъ (табл. XVII и XVIII), дѣто използуването на човѣка въ декоративнитѣ композиции е употрѣбено въ голѣмъ размѣръ.

Използуването на животнитѣ въ рѣзбарскитѣ творения на нашитѣ майстори е ставало, като сѫ ги стилизирвали по много рационаленъ начинъ и сѫ имъ давали такива движения или пози, каквито сѫ най-много прилѣгали както за изпълването, така и за по-удобното имъ вплитане между прѫчкитѣ и листата на лозата, розата или друго растение. Цѣлата композиция, а особно техническото изпълнение на работата, е ставала по твърдѣ усъвършенствуванъ начинъ, като навсѣкждѣ се чувствува отпечатъка на длѣтото, най-важниятъ инструментъ, съ който е работено.

Рѣзбарското изкуство е почнало да се развива изпърво въ видъ на разни прости шарки, правени по разни прѣдмети за обикновено употрѣбение — кривакъ, кавалъ, хурка и др. Слѣдъ това е захванало да

се прилага по мобелитѣ въ жилището — долапи, столчета, маси, врати, тавани и пр., а най-сетнѣ, въ голѣми размѣри, се е прилагало въ вътрѣшната украса на църквитѣ, дѣто е и достигнало своето усъвършенствуване.

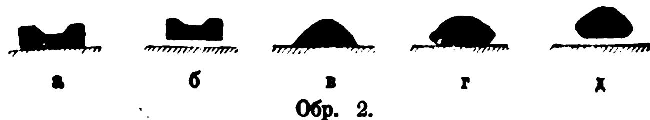
При украсяването на една църква, материалната страна на въпроса не е била никакъ занемаряна. Освѣнъ уговорената цѣна за работата, която обикновено се е давала на кутурица (изцѣло), майсторътъ-рѣзбарь заедно съ работницитѣ си е билъ почетенъ гостъ на града, полагани сѫ били особни грижи за храна и квартира, а колкото за избора и доставката на нужния материалъ, цѣлиятъ градъ се е нагърбвалъ съ тая работа, както напр. за иконостаса на църквата Св. Илия въ Свищовъ майсторътъ-рѣзбарь е ималъ право да отсѣче който орѣхъ намѣри годенъ въ дворовете или околностьта на Свищовъ.

Тия майстори-рѣзбари не сѫ отстѫпвали прѣдъ никаква техническа мѫчнотия. Често пѫти, чисто по технически съображения, при самото дълбане на дървото, сѫ измѣняли, или по-право приспособявали самата композиция към изискванията на мѣстото или материала. Тѣ не сѫ работили по рисунки, съставени отъ академици, които въ повечето случаи сѫ чужди на самата техника на работата. Тѣ сами сѫ си изработвали своитѣ композиции по прѣдварителни, много елементарни скици, надраскани надвѣ-натри върху дъската. Тия самоуци сѫ работили наизустъ или сѫ композирвали едновремено съ дълбането, отдѣто, въ резултатъ, имаме това голѣмо разнообразие на стилъ и това богатство на мотиви, съ които изобилствуватъ тѣхнитѣ произведения.

При изучването на разнитѣ рѣзбарски творения забѣлѣзваме рѣзка разлика било въ самата техника на работата, било въ композицията и избора на елементи, отъ които е съставено произведението. Различнитѣ майстори-рѣзбари различно сѫ разбирали и прилагали това изкуство. Всѣки единъ, или по право отдѣлни групи сѫ работили и композирвали различно, въ отдѣленъ добрѣ отбѣлѣзанъ стилъ.

Стилизацията на формитѣ на растенията, животнитѣ или човѣка достига понѣкога до голѣмо съвършенство, а начинътъ на третирането имъ въ самата композиция издава дълбокитѣ познания на майстора-рѣзбарь върху характера и отличителнитѣ черти на всѣка форма. На всѣко растение, животно или човѣкъ е дадена елегантна форма, като напълно е държано смѣтка за свойствата на материята, отъ която е изработена желаната форма. Особно това се изтъква въ стилизацията на цѣли животни (въ краката на трововетѣ напр.), или човѣшка глава въ видъ на маска (колонитѣ на иконостаса въ Самоковъ). Грациознитѣ красиви пози

на животнитѣ, особно птицитѣ, сѫ сѫщо за отбѣлѣзване. Тѣ сѫ прѣдставени обикновено като кацнали на клончета и кѫсатъ плодове или пѣятъ, или пъкъ сѫ умѣло прѣплетени съ другитѣ декоративни растителни форми.

Обр. 2.

Разнитѣ мобели на църквата, като иконостасъ, тронъ и др., сѫ различно третирани било по композиция, било по изборъ на декоративния сюжетъ. Въ всѣки единъ отъ тѣхъ се различаватъ конструктивни части, т. е. такива, които иматъ за цѣль да носятъ строежа, като колони, консоли и др., и такива, които иматъ за цѣль само да изпълватъ плоскоститѣ, като табли, фризове и др. Самата композиция и изборътъ на формитѣ, отъ които е съставена, както и самата стилизация, сѫ били различни за разнитѣ по-горѣ казани части. Така напр., докато при краката на владишкитѣ тронове намираме стилизирани лъвове съ едра обработка, по колонитѣ на иконостаса се виятъ витлообразно цвѣтя, вплетени съ красиво наредени птици. Широкопереститѣ птици, като гълѫбъ или орелъ, служатъ за консоли на главния фризъ, който върви по цѣлото протежение на иконостаса надъ светитѣ образи. Композиции отъ птици и растения или барелиефи отъ историята на вехтия и новия завѣтъ, умѣло нагласени въ смисълъ да изпълватъ пространството, образуватъ таблитѣ подъ иконитѣ или съставятъ разни фризове отъ иконостаса. Така че въ случая декорацията се подчинява напълно на конструкцията и подчертава самата конструкция, като изпълва съ богато съчетани декоративни форми всѣки конструктивенъ елементъ на произведението.

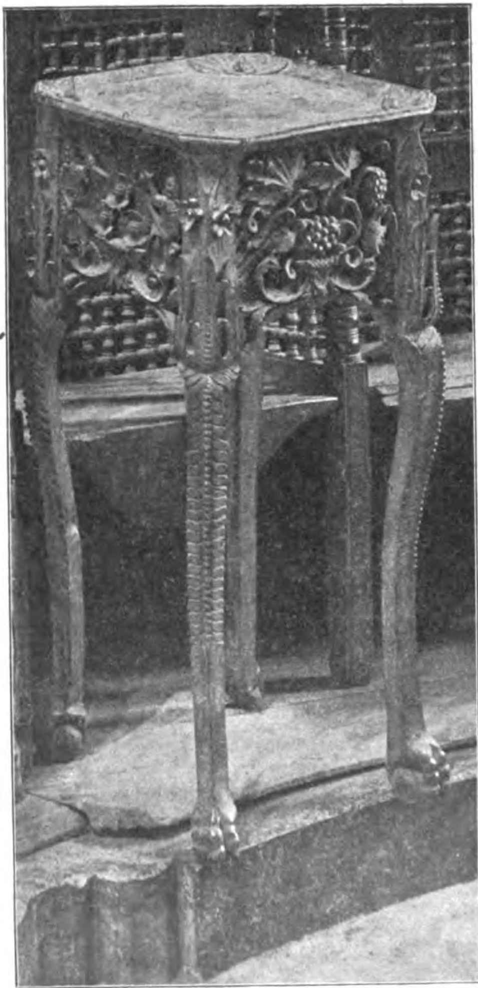
Понеже за изработването на рѣзбарскитѣ произведения нашитѣ майстори сѫ си служили съ дъски отъ ограничени размѣри, то при по-голѣми части, като табли подъ иконитѣ, врати, тавани и пр., сѫ подраздѣляли даденото мѣсто на по-малки полета, и споредъ широчината на дъската сѫ кроили самитѣ орнаменти, така че зглобени тия дъсчици сѫ образували едно цѣло (напр. старата врата въ Рилския монастиръ).

*

Едно рационално подраздѣление на разнитѣ рѣзбарски школи можемъ да добиемъ, ако то се направи повече възъ основа на техническата обработка на рѣзбарскитѣ произведения, отколкото върху каквато и да е друга основа. Този пѫть ние възприемаме толкозъ повече, че техниката върви успоредно съ самото развитие на това изкуство. Колкото по̀ се отдалеча-

ваме по епохи, толкова и техническата обработка на материала е по-друга и по-характерна. Водими отъ горѣказанитѣ съображения, можемъ да подраздѣлимъ българското рѣзбарско изкуство на слѣдующитѣ четири школи:

1) Школа на плетеницата, която може да се счита за една отъ най-старитѣ, съ строго отличаващи се характерни черти, както въ самото обработване на дървото, така и въ композицията. Дървото се изрѣзва въ плоски лентообразни ивици (обр. 2 а), врѣзани по срѣдата, които се прѣплитатъ едно въ друго (напр. царската врата на Св. Петка въ Търново, обр. 14). Тѣ образуватъ геометрически симетрични фигури, често пѫти съ вплитане на цвѣтъ или листъ, съ много плитка рѣзба (напр. тронътъ на Хреля, обр. 13), като служатъ за рамка, обикновено на нѣкоя икона. Този начинъ на обработване дървото можемъ да наречемъ плоска плетеница. По сѫщия начинъ отъ плетеници има изрѣзани цѣли врати, обаче рѣзбата е била толкова дълбока, че е прѣрѣзала дебелината на дъската и орнаментътъ е612 сталъ ажуренъ (обр. 2 б), както е напр. случаятъ съ царската врата на Христовата църква въ с. Арбанаси (обр. 15) или первaза отъ царската врата на параклиса при Рилския монастиръ (обр. 17). За подобни произведения можемъ да кажемъ, че сѫ работени въ ажурна плетеница. Най-добъръ прѣдставитель на тази школа е старата врата отъ Рилския монастиръ (табл. IV), която по своята чиста обработка и художественость въ композицията е най-красивата рѣзбарска работа, намѣрена до сега въ България.

Обр. 3.
Столъ отъ Рилския монастиръ.

2) Школата на плоска рѣзба. Въ тази школа орнаментътъ се изработва плитко, безъ да бѫде подрѣзванъ (обр. 2 в), като се употрѣбяватъ главно растителни орнаменти въ форма на меандри, които покриватъ плоскоститѣ, безъ да ги правятъ ажурни. Като примѣри отъ

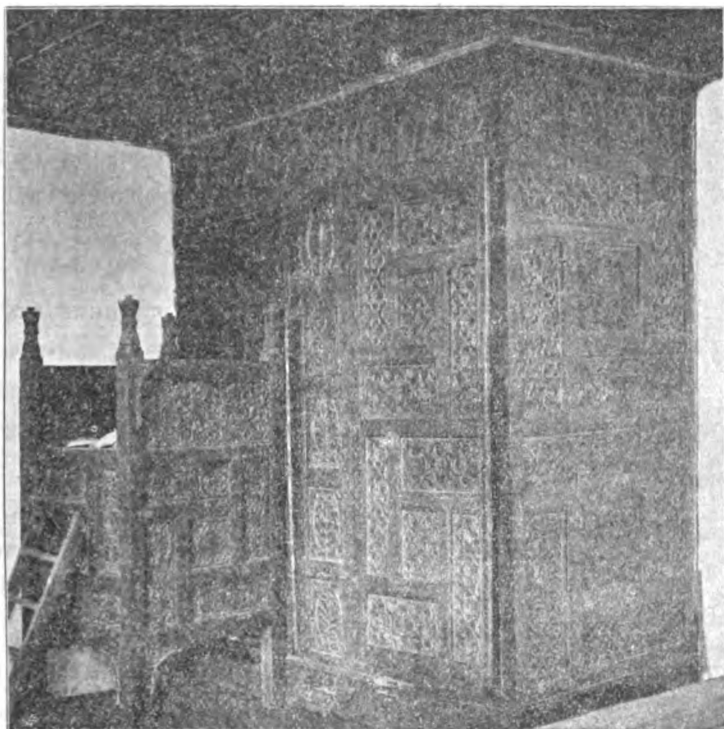

Обр. 4.
Маса отъ Рилския монастиръ.

тази школа имаме една врата и часть отъ иконостаса отъ Христовата църква въ с. Арбанаси (обр. 16), иконостаса на Св. Петъръ и Павелъ въ Търново (табл. V), царскитѣ врата отъ иконостаса на параклиса въ

Рилския монастиръ (обр. 17), а по-добри примѣри намираме въ прѣградата за галерията и главната врата на джамията на Пазвантоглу въ Видинъ (обр. 5 и 20).

3) Прѣходната школа отъ плоска въ ажурна рѣзба се развива по-послѣ. Орнаментътъ почва да се дълбае по-дълбоко, формитѣ

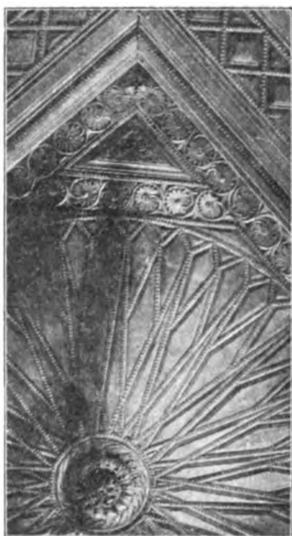

Обр. 5.
Прѣграда на галерията въ джамията на Пазвантоглу въ Видинъ.

ставатъ по-изрѣзани, и се захваща подрѣзване на композицията (обр. 2 г), обаче майсторътъ-рѣзбарь нѣма още смѣлость да подрѣже съвсѣмъ орнамента и да отдѣли тоя послѣдния отъ конструкцията, както това става въ слѣдуещата школа. Като примѣръ отъ тази школа имаме иконостаса на параклиса при Рилския монастиръ (табл. XIX), дѣто много добрѣ се вижда още връзката на изрѣзанитѣ декоративни форми съ конструкцията. Отъ тази школа е сжщо и иконостасътъ на Св. Георги въ Бачковския монастиръ при гр. Станимака.

4) Ажурната школа е една отъ най-новитѣ. Формитѣ на орнамента се изцѣло изрѣзватъ, за да стане цѣлото произведение прогледно, ако е напр. врата, или тия форми се съвършено отдѣлятъ отъ кон-

струкцията, като стълбъ, рамки и др. (обр. 2 д). При този случай рѣзбата става много по-дълбока, орнаментътъ стои съвършено самостоятелно, получаватъ се сѣнки много по-дълбоки и цѣлата рѣзба става прозрачна — ажурна. Отъ тази школа, като и най-нова, имаме запазени повече произведения, особно иконостаси, амвони, кивоти, владишки тронове и др. Напр. иконостаситѣ отъ църквитѣ Прѣсветая Богородица въ Т.-Пазарджикъ (табл. XVII и XVIII), Св. Богородица въ Самоковъ (табл. XIII), Св. Богородица въ Станимака (табл. XI), Св. Недѣля въ Пловдивъ, Св. Богородица въ Плѣвенъ, Св. Илия въ Свищовъ, църквата въ Рилския монастиръ (табл. VIII) и др.

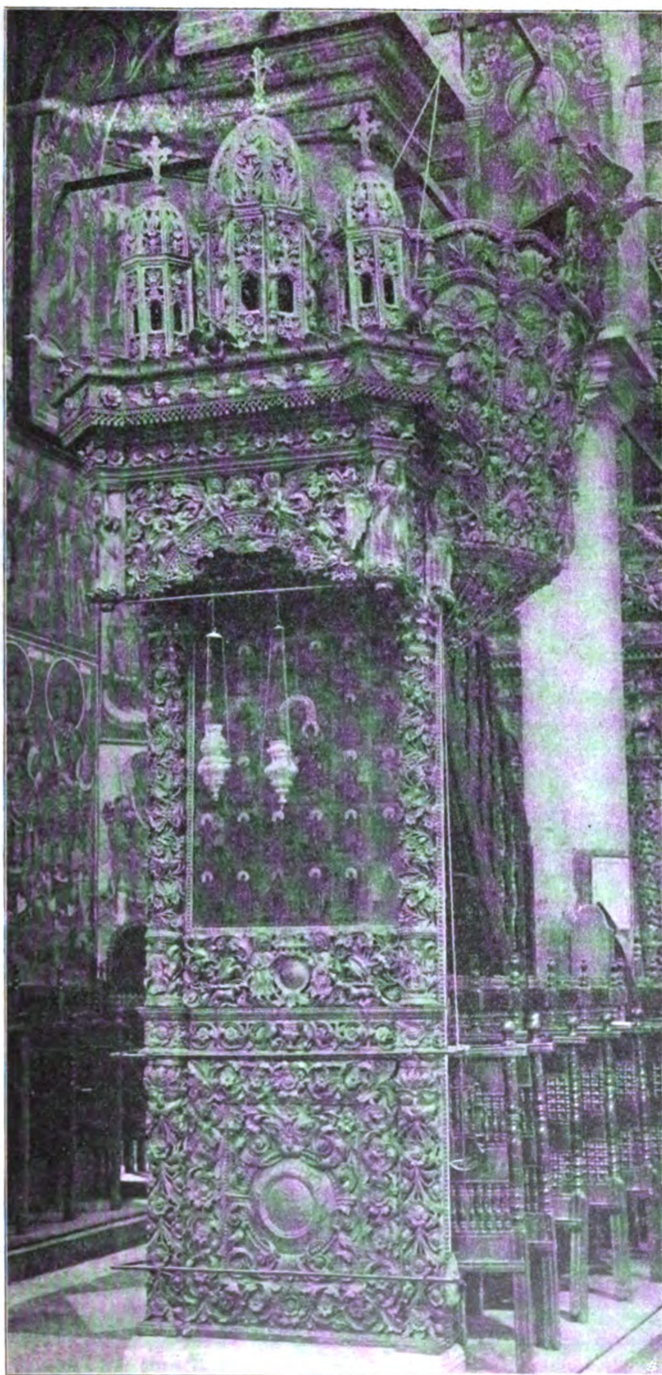
Обр. 6.
Часть отъ таванъ въ Трѣвна.

*

Отъ употрѣбяванитѣ растения въ нашето рѣзбарско изкуство срѣщаме най-вече лозата, розата, гергината, слънчогледа, а отъ плодоветѣ: ябълката и крушата. Отъ животнитѣ най-използувани сѫ: гълѫбътъ, паунътъ, пойнитѣ птици, щъркелътъ, ламята, лъвътъ, кучето, змията. Човѣкътъ е използуванъ като маска, ангели или цѣла фигура за илюстроване истории отъ вехтия и новия завѣти.

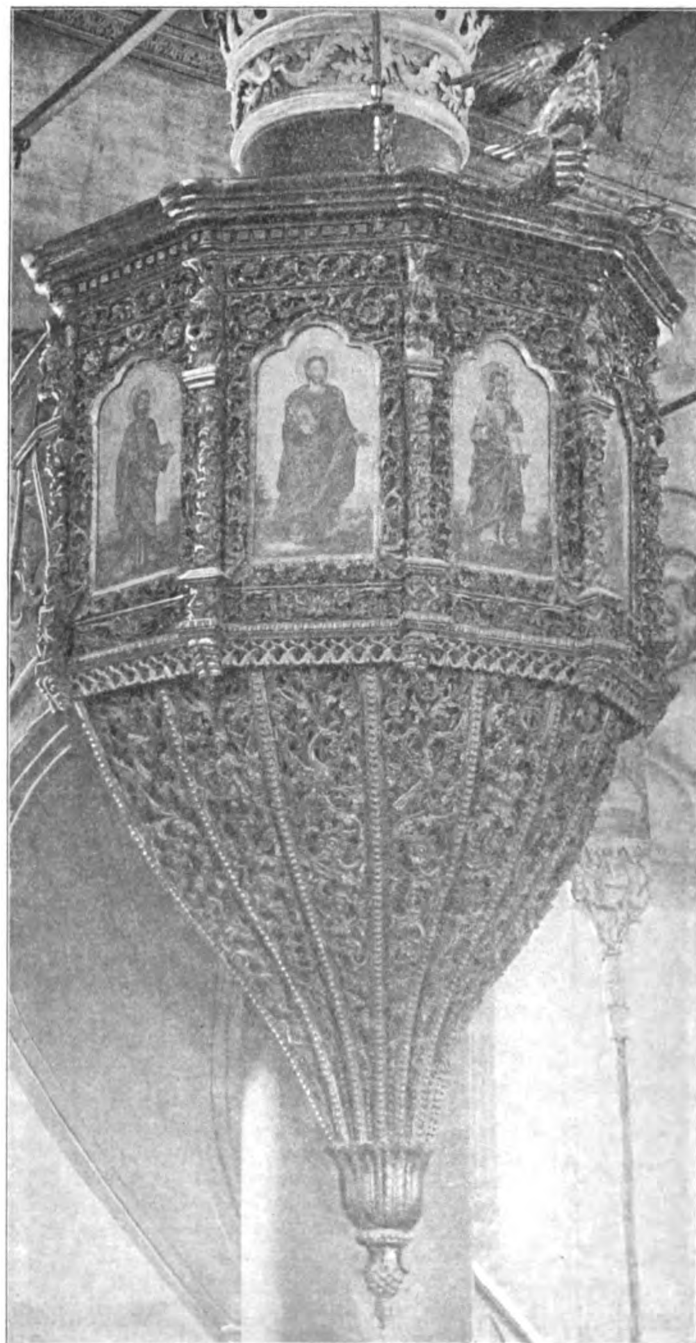
При използуването, въ декоративна смисъль, на горѣказанитѣ растения и животни, майсторътъ-рѣзбарь ги е стилизирвалъ винаги съ голѣма вѣщина, за да приспособи формитѣ имъ къмъ техническитѣ свойства на дървото. По този начинъ сѫ се получили декоративни форми, диктувани отъ самата техника на материала и неговата обработка Растенията и животнитѣ (особно птицитѣ), ако и доста стилизирани, сѫ особно характерни, защото майсторътъ е извлѣкълъ и отбѣлѣзалъ на всѣко едно отъ тѣхъ най-сѫщественото и най-важното.

Отъ друга страна, тия майстори-рѣзбари, понеже сѫ ходили отъ градъ на градъ за изпълнение наетитѣ отъ тѣхъ работи на самото мѣсто, сѫ били подъ влиянието сѫщо на различнитѣ декоративни форми, отъ всевъзможни стилове, срѣщани по платове и прѣдмети отъ обикновено употрѣбение, донасяни отъ западъ и най-вече отъ изтокъ. Тѣхния наблюдателенъ и възприемчивъ умъ е използувалъ тия готови композиции, като ги е прилагалъ въ рѣзбарското изкуство, обаче не чисти копия, а прѣработени споредъ схващането и разбирането отъ артиста и присно-

Обр. 7.

Кивотъ отъ църквата на Рилския монастиръ.

Обр. 8.
Амвонъ отъ църквата Св. Мария въ Пловдивъ.

собени къмъ мѣстото на декоративния прѣдметъ и техниката на дървото. По този начинъ можемъ да си обяснимъ напр. влиянието на стилъ барокъ въ иконостаса на Самоковската църква Св. Богородица, както и употрѣбяването на форми отъ други стилове по рѣзбарскитѣ работи.

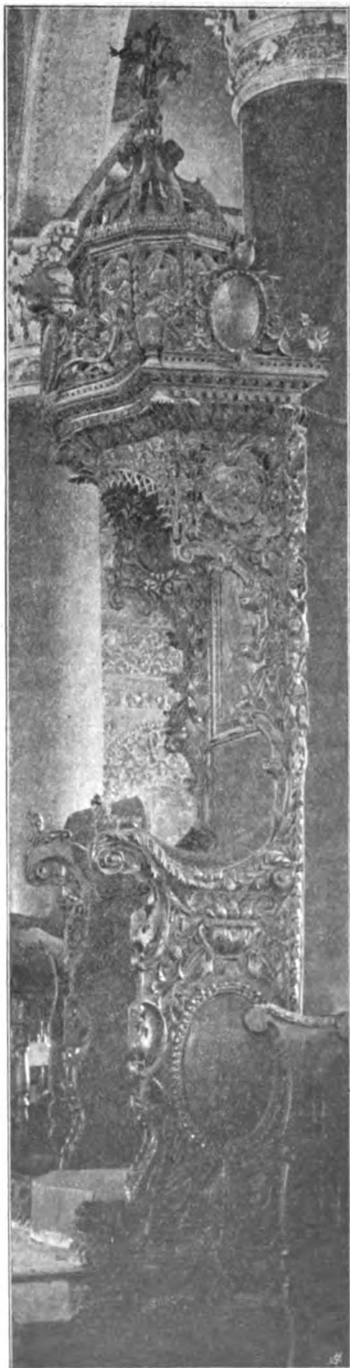
Отъ чисто декоративно гледище е държано смѣтка и за мащаба. Въ рѣзбарскитѣ работи, особно иконостаситѣ, намираме, че мащабътъ на формитѣ се увеличава съ височината. Колкото извѣстна форма е поставена на по-високо, толкова и нейниятъ мащабъ става по-едъръ.

*

Слѣдъ направенитѣ до тука бѣлѣжки относително рѣзбарското изкуство въ България, въ слѣднитѣ редове ще разгледаме по отдѣлно по-важнитѣ творения, дѣто най-добрѣ е приложено това изкуство.

1. Обикновени мебили. Столове, маси (обр. 3 и 4), ракли, шкафове и пр. сѫ били изрѣзвани по много богатъ начинъ. Отъ сѫщия видъ е прѣградата за галерията въ джамията на Пазвантоглу въ Видинъ (обр. 5). Двѣтѣ ѝ части ни прѣдставятъ образци на плоска рѣзба отъ единъ и сѫщи майсторъ. По композиция и изпълнение тѣ сѫ доста сдържани, отговарящи напълно, отъ декоративно гледище, на цѣльта, за която сѫ прѣдназначени.

2) Декорации по архитектурни елементи. Такива сѫ напримѣръ: а) разнитѣ капители и основи на стълбове, отъ които единъ много красивъ примѣръ намираме на входа на църквата Св. Богородица въ Самоковъ и б) тавани. Освѣнъ тавани, които намираме въ всѣко старо

Обр. 9.
Владишки тронъ отъ църквата Св. Мария въ Пловдивъ.

Обр. 10.
Владишки тронъ отъ църквата Св. Богородица въ Станимака.

българско жилище отъ греди и дъски, има и такива, които въ декоративно отношение сѫ правени съ вкусъ и богатство на материала и формитѣ (гл. обр. 6). Повечето отъ тѣхъ ни прѣдставятъ дъсчени композиции, съчетани въ геометрически симетрични фигури, обикновено съ единъ центъръ, и въ много случаи прошарени и заобиколени съ богати фризи отъ рѣзба съ една розета въ срѣдата.

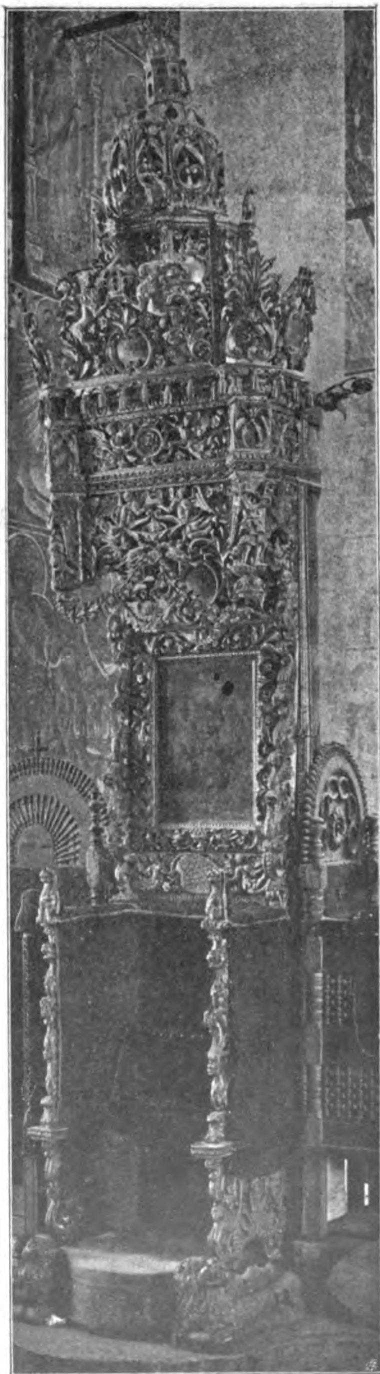
3) Киводитѣ сѫ църковни мобели, които служатъ като стативи за поставянето на икони. Намиратъ се обикновено отъ лѣво и десно, близо до главния входъ, и сѫ изработени по композиция и форми наравно съ иконостаса на църквата. Обикновено сѫ работени отъ сѫщия майсторъ, който е правилъ и самия иконостасъ. Тѣ завършватъ отгорѣ просто или съ балдахинъ, цѣлия изработенъ съ богата рѣзба. Подобенъ кивотъ съ три кубета имаме напр. въ църквата на Рилския монастиръ (обр. 7).

4) Амвонитѣ сѫ тоже прѣдмети съ богати украшения отъ рѣзба. Тѣ сѫ обикновено прикрѣпени къмъ нѣкой стълбъ на църквата, отъ лѣва страна, срѣщу владишкия тронъ, и отдолѣ се завършватъ конусообразно. Гл. напр. обр. 8, дѣто

е изобразенъ амвонътъ на църквата Св. Мария въ Пловдивъ.

5) Владишкитѣ тронове, като най-важенъ църковенъ мобелъ, сж прѣтрупани съ декоративни форми, вѣщо нагласени и издълбани въ дървото. Цѣлиятъ тронъ е направенъ отъ дърво и всичкитѣ части, отъ подножието на стола чакъ до върха, сж украсени съ богати и сложни композиции. Отъ тия тронове по-забѣлѣжителни имаме въ църквата Св. Мария въ Пловдивъ (обр. 9), изработенъ съ дълбока рѣзба ажурно; въ църквата Св. Богородица въ Станимака (обр. 10), тронътъ на която по художественостъ не отстжпва на иконостаса въ сжщата църква; тоя въ Рилския монастиръ, (обр. 11), а особно владишкиятъ тронъ на църквата Св. Недѣля въ Пловдивъ (обр. 12), изработенъ съ дълбока ажурна рѣзба, е много интересенъ. Тука рѣзбарското изкуство е отишло до крайность. Цѣли вѣнци, изработени отъ дърво, кичатъ мѣстата подъ балдахина, а тоя послѣдниятъ, съ изящно изработени форми, се завършва вороноообразно.

Отъ сжщия видъ е и тронътъ на Хреля (обр. 13), който се намира въ църквата на Рилския монастиръ. Той прѣдстава едно произведение на рѣзбарското изкуство отъ арабско-византийски стилъ. Направенъ е отъ дърво, богато орнаментиранъ съ плетеници и инкрустации отъ седефъ. Изглежда да не е изработенъ отъ единъ и сжщи майсторъ, понеже е зглобенъ отъ части, различни по рисунъкъ и композиция.

Обр. 11.
Владишки тронъ отъ църквата на Рилския монастиръ.

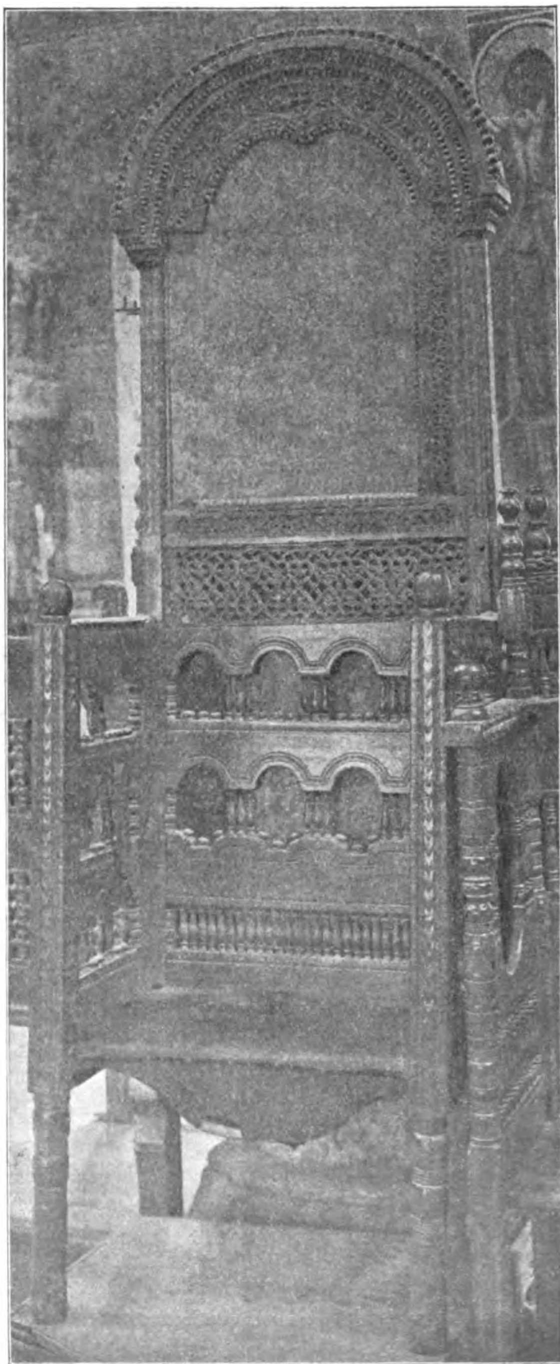

Обр. 12.
Владишки тронъ отъ църквата Св. Недѣля въ Пловдивъ.

Такива части различаваме четири: най-горнята джгообразна часть е отъ плоска плетеница; двѣтѣ вертикални рамки по крайщата, които сж изработени отъ плоска, но по-дълбока плетеница и въ сжщия стилъ както джгата, сж въ по-малъкъ мащабъ и прѣдставятъ естествено продължение отъ декоративнитѣ форми на джгата; по-надолѣ намираме хоризонтална лента отъ ажурна плетеница, както при старата врата отъ Рилския монастиръ (табл. IV); най-сетнѣ самиятъ столъ на трона, най-горниятъ корнизъ и двѣтѣ вѣртикални рамки около казанитѣ плетеници, сж изработени въ византийско-арабски стилъ съ богата седефна инкрустация въ дървото. Обикновено се приема, че тоя тронъ датира отъ XIV столѣтие.

6) Иконоститѣ съставятъ прѣграда между олтаря и вѣрующитѣ и на тѣхъ сж прикрѣпени най-заслужилитѣ светии на Христовата църква. Направени сж отъ вертикални подраздѣления съ колони, въ всѣко едно отъ които сж поставени икони на светиитѣ. Отгорѣ, по цѣлата дължина на иконостаса, се намира обикновено фронтонъ, който по форма бива или праволинеенъ въ видъ на трижгълникъ, или криволинеенъ — кобилицообразенъ. По-рѣдко се срѣщатъ иконостаси безъ този фронтонъ, както напр. въ църквата Св. Богородица въ Свищовъ, дѣто фронтонътъ е замѣстенъ съ хоризонталенъ фризъ. На върха на фронтона е поставенъ кръстъ съ разпятието Христово и други прѣдмети, свързани съ църковната история.

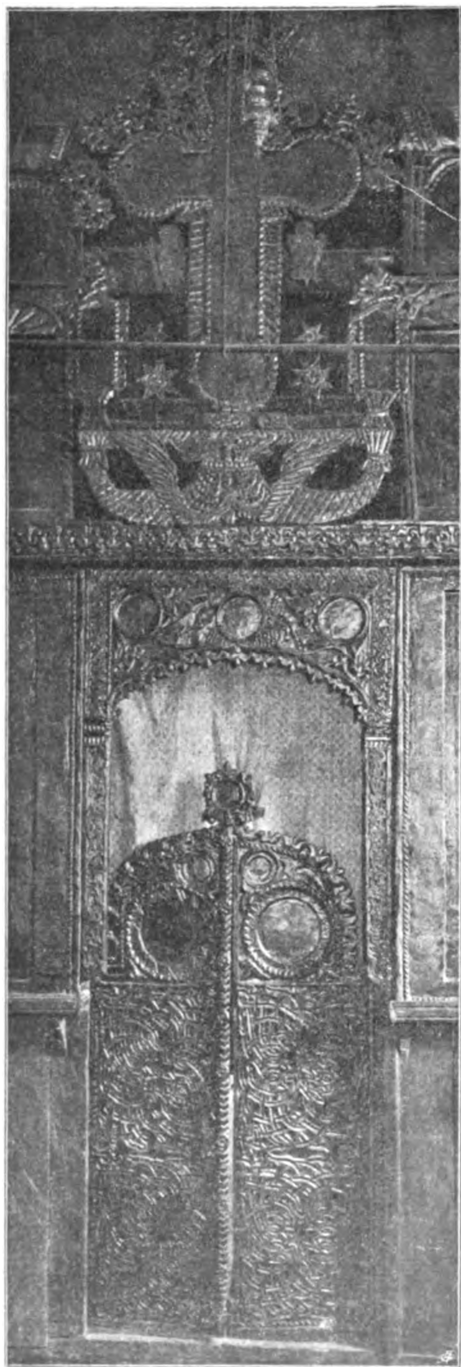
Колонитѣ, които подраздѣлятъ иконостаса на полета, сж обикновено композитни, съ капители, които прѣдставятъ смѣсъ на йонически и коринтски стилове, съ атическа основа. Декорацията по тѣлото на колоната става съ композиции отъ животинското и растително царства, като маски, плодове, клончета, листа и пр., както напр. въ иконостаса на Св. Богородица въ Самоковъ, или витлообразни ажурни съчетания на клончета, листа и животни съ форма и положение приспособени на спиралата.

Обр. 13.
Тронъ на Хреля въ Рилския монастиръ.

По-забѣлѣжителнитѣ иконостаси, запазени у насъ, сж слѣднитѣ:

а) Часть отъ иконостаса и царскитѣ врата на църквата Св. Петка въ Търново (обр. 14). Цѣлата работа прѣдставя, по техника и композиция, нѣщо старо, обаче недовършено. Вратата, рамката и арката надъ тѣхъ, както и фризътъ подъ голѣмия кръстъ, сж правени отъ единъ и сжщи майсторъ, когато всичко останало е недовършено или зглобено отъ разни парчета. Вратата, израбо-

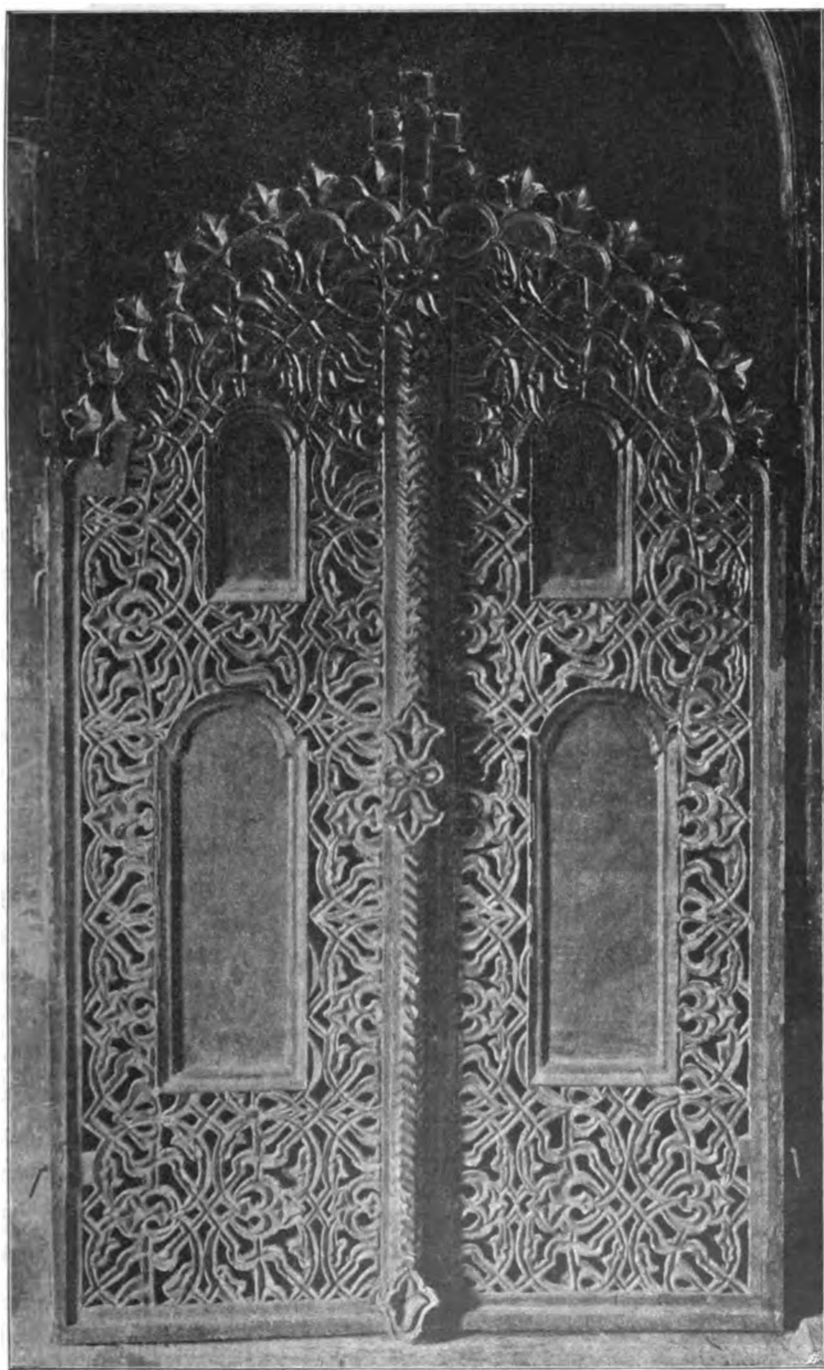
Обр. 14.
Царски врата на църквата Св. Петка въ Търново.

тена съ плоска дълбока рѣзба и украсена съ геометрически орнаменти, има по стилъ повечето арабски характеръ.

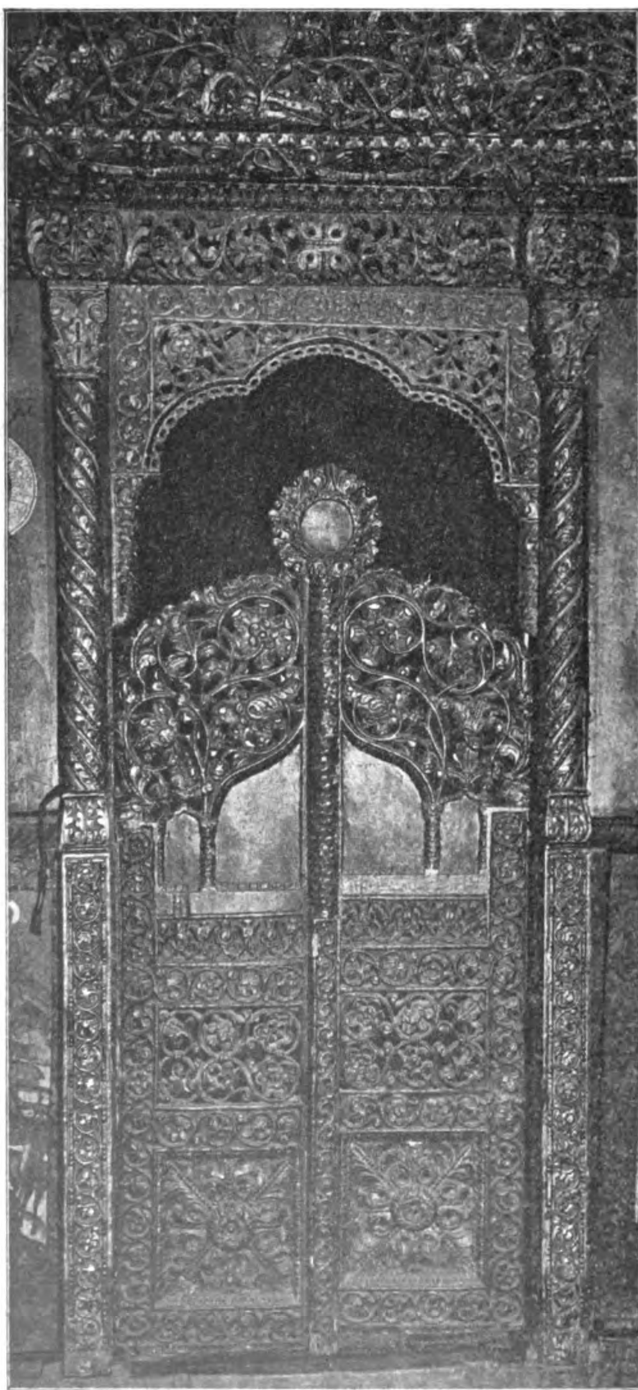
б) Врата отъ Христовата църква въ с. Арбанаси, Търновско (обр. 15). Изработена е въ ажурна плетеница съ геометрически орнаментъ въ арабски стилъ и по срѣдата полета за икони. За съжаление тя е боядисана и губи много отъ искренностьта на материала.

в) Царскитѣ врата и часть отъ иконостаса на Христовата църква въ с. Арбанаси, Търновско (обр. 16). Оригинална работа въ византийски стилъ, изработена съ плоска и ажурна рѣзба Растителни форми въ видъ на меандъръ пълнятъ цѣлото произведение, което е позлатено, та губи много отъ естетическата си стойность.

г) Вжтрѣшностьта и часть отъ иконостаса на църквата Св. Петъръ и Павелъ въ Търново (табл. V). Иконостасътъ е композиранъ отъ растителни декоративни форми съ плоска рѣзба. Особно забѣлѣжителенъ е тука голѣмиятъ кръстъ надъ иконостаса, отъ който въ изображението една часть е закрита отъ една греда. Този кръстъ въ художествено отношение е много цѣненъ по своята точна обработка и чистота на стила. Както рисунката, така и изпълнението на работата сж доведени до

Обр. 15.
Врата отъ Христовата църква въ с. Арбанаси, Търновско.

Обр. 16.

Врата и часть отъ иконостаса на Христовата църква въ с. Арбанаси, Търновско.

съвършенство, съ една изящность, която съперничи съ старата врата отъ Рилския монастиръ. Тука смѣло можемъ да кажемъ, че повечето отъ формитѣ на иконостаса, особно джгата надъ царскитѣ врата, самата врата и рамкитѣ за малкитѣ икони подъ кръста, сж отъ чисть български характеръ.

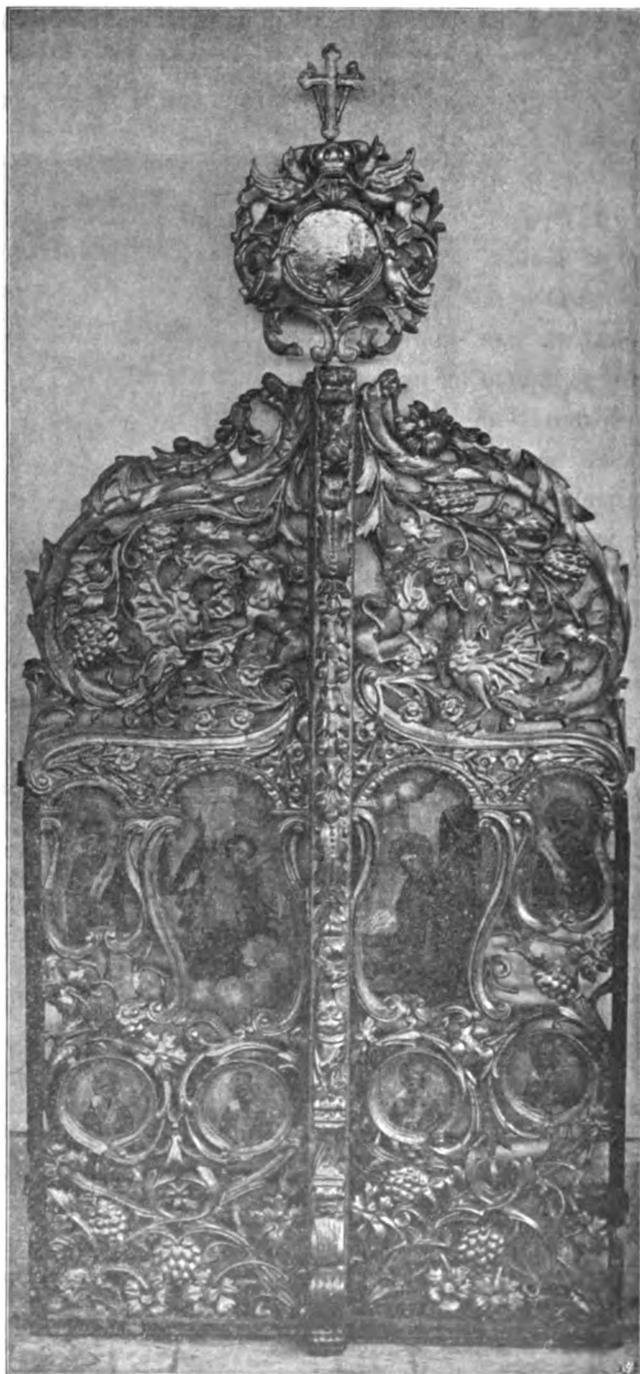
д) Царскитѣ врата отъ иконостаса на париклиса при Рилския монастиръ (обр. 17). Изработена е съ плоска рѣзба, по композиция и изпълнение на работата е подобна на тая, която се намира на лѣвото крило на иконостаса въ църквата на Рилския монастиръ; като че единъ и сжщъ майсторъ е изработилъ тия двѣ работи. Тукъ намираме форми, които издаватъ силно влияние на византийския стилъ.

Обр. 17.
Царски врата отъ параклиса при Рилския монастиръ.

е) Лѣвото крило отъ иконостаса на църквата въ Рилския монастиръ (табл. VI и VII). Цѣлото произведение е изработено ажурно съ дълбока рѣзба. За композиция на отдѣлни декоративни форми е използувано повечето растителното царство съ твърдѣ малко мотиви отъ животинското царство. Цѣлата работа е издържана строго въ единъ и сжщъ маниеръ, съ изключение на вратата, която е чужда и не принадлежи на иконостаса.

ж) Часть отъ центра на иконостаса на църквата въ Рилския монастиръ (табл. VIII). Изработено ажурно съ дълбока рѣзба, това произведение прѣдставя едно отъ най-богатитѣ и най-хубавитѣ творения на българското рѣзбарско изкуство отъ ново врѣме. Неизчерпаемо е изобилието на форми, богатството въ композицията и разнообразието на сюжети отъ растителното

Обр. 18.
Царски врата на митрополитската църква Св. Богородица въ Самоковъ.

и животинското царства. Използуванитѣ за композицията растения и животни се прѣплитатъ въ оригинални и грациозни съчетания.

з) Десното крило отъ иконостаса на църквата въ Рилския монастиръ (табл. IX и X). По обработка и композиция това крило е подобно на онова отъ лѣвата страна на сѫщия иконостасъ, обаче отстѫпва доста много отъ централната часть на сѫщия иконостасъ.

и) Централната часть и десното крило отъ иконостаса въ църквата Св. Богородица въ Станимака (табл. XI и XII). Цѣлиятъ иконостасъ е изработенъ ажурно съ дълбока рѣзба. По композиция и фантазия на декоративнитѣ форми е по-богатъ отъ тоя въ Рилския монастиръ, обаче по художественость отстѫпва на послѣдния. Декоративнитѣ форми на растения и на животни излизатъ вънъ отъ естественитѣ граници и повечето сѫ продуктъ на широка фан-

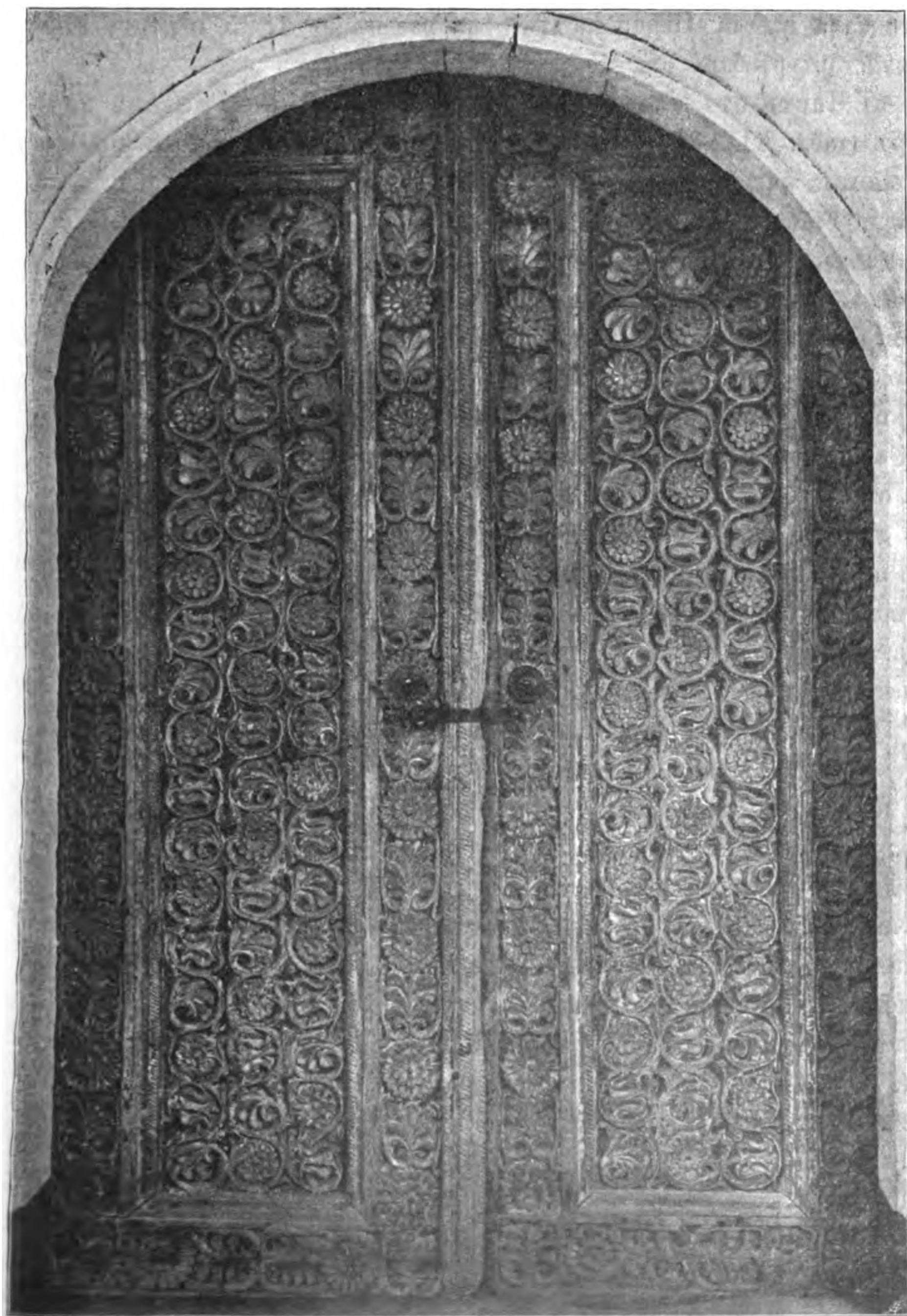
Обр. 19.
Царски врата отъ църквата Св. Никола въ Самоковъ.

тазия на автора, отколкото на обмислена строга стилизация. Въ този иконостасъ намираме една чикма (балконъ), тоже отъ рѣзба, която се издава надъ царскитѣ врата, навѣрно да се даде по-голѣмо разнообразие и да се прѣчупи голѣмата плоскость на иконостаса. Тази мисъль е излѣзла впрочемъ несполучлива, понеже въпросната издаднина не се оправдава съ никаква функция.

к) Царската врата и часть отъ центра на иконостаса на митрополитската църква Св. Богородица въ Самоковъ (табл. XIII и XIV и обр. 18). Този иконостасъ ни прѣдставя една особна школа по отношение на композицията. Изработенъ въ дълбока ажурна рѣзба, въ него декоративнитѣ форми сѫ развити повечето въ стилъ барокъ, особно колонитѣ. Фантастичностьта, която авторътъ е далъ на растителнитѣ и животински форми, ги прави оригинални, но несимпатични. Цѣлата работа е изпъстрена съ голѣмо количество маски съ груби изражения.

л) Часть отъ десното крило на иконостаса на митрополитската църква Св. Богородица въ Самоковъ (табл. XV и XVI). Както централната часть на този иконостасъ, тъй и тука рѣзбата е дълбока и ажурна. По композиция това крило е по-сдържано отколкото центърътъ, декоративнитѣ форми не сѫ толкова фантастични и барокътъ е употрѣбенъ въ по-малъкъ размѣръ, поради което това произведение се доближава къмъ иконостаса отъ Рилския монастиръ. И дѣйствително, като се сравнятъ тѣзи два иконостаса, особно царскитѣ и другитѣ врати, забѣлѣзва се голѣма общность било въ техническата обработка, било въ самата композиция, като че единъ и сѫщи майсторъ или майстори отъ една и сѫща школа сѫ изработили тия двѣ произведения.

м) Часть отъ иконостаса на църквата Прѣсвѣтая Богородица въ Т.-Пазарджикъ (табл. XVII и XVIII). Изработенъ е въ ажурна, не много дълбока рѣзба. Отличава се отъ иконоститѣ на Рилския монастиръ или Самоковъ както по композиция и техника, така и по използванитѣ растения, а най-вече човѣка. Тукъ намираме най-голѣмо приложение на човѣка като декоративенъ елементъ било въ таблитѣ подъ иконитѣ, било въ нѣкои отъ фризоветѣ. На мѣста сѫ изобразени цѣли истории отъ вехтия и новия завѣтъ въ сполучливо декоративно съчетание, напр. дванадесетьтѣ апостоли надъ царскитѣ врата, изпъждането на Адама и Ева отъ рая и пр. По използването на човѣка въ декоративнитѣ композиции въ голѣмъ мащабъ, както и по много изтъненитѣ форми на листата и голѣмата издълбаность на дървото до такава степень, че всичко да изглежда, като че е направено отъ клончета,

Обр. 20.
Врата отъ джамията на Пазвантоглу въ Видинъ.

този иконостасъ излиза вънъ отъ другитѣ школи и прѣдставя особна, оригинална работа. Иконостасътъ е направенъ въ 1825 год. отъ нѣкой си майсторъ-рѣзбарь отъ Дебърско (Македония).

н) Часть отъ иконостаса на параклиса при Рилския монастиръ (табл. XIX). Въ тая рѣзбарска работа имаме добъръ примѣръ отъ епохата на рѣзбарското ни изкуство, когато нашитѣ майстори захванаха да ставатъ по-смѣли въ дълбането на дървото, когато захванаха да подрѣзватъ декоративнитѣ форми безъ да ги отдѣлятъ отъ композицията и влѣзоха въ прѣходната епоха отъ плитка къмъ ажурна рѣзба. Композицията е по-здържана, по-отмѣрена и обикновено всичко се групира около единъ центъръ.

о) Царската врата отъ иконостаса на църквата Св. Никола въ Самоковъ (обр. 19). По композиция и обработка съвършено се отличава отъ самия иконостасъ. Навѣрно е донесена отъ другадѣ. Направена е съ дълбока ажурна рѣзба по подобие на тая отъ Рилския монастиръ.

п) Врата отъ джамията на Пазвантоглу въ Видинъ (обр. 20). По композиция и обработка е сходна съ прѣградата на галерията въ сѫщата джамия (обр. 5). Цѣлата е композирана отъ форми на растителното царство, съчетани въ видъ на меандъръ отъ плитка рѣзба.

За да получимъ пълна идея за великолѣпието, постигнато съ рѣзбарското изкуство у насъ, достатъчно е да погледнемъ вѫтрѣшностьта на една църква (гл. табл. XX), дѣто по иконостаса, амвона, владишкия тронъ и др., това изкуство е получило широко приложение. Това великолѣпие, изтънченость на вкуса и деликатность на формитѣ намираме само въ източно-православната църква. Сложностьта на формитѣ и тѣхната деликатна изработка въ рѣзбарството привличатъ погледа и приковаватъ вниманието на вѣруещия. Тая сложность отива до тамъ, че може човѣкъ съ дни да гледа и изучва нѣкой иконостасъ или владишки тронъ, и пакъ интересътъ да не бѫде изчерпанъ и любопитството удовлетворено. Колкото повече гледаме тия произведения, толкова повече откриваме нови форми и нови идеи.

Обр. 21.
Арка отъ иконостасъ въ Рилския монастиръ.

Стжпални костни идоли

(отъ праисторичното селище въ с. Султанъ, Поповска околия).

отъ А. Д. Чилингировъ

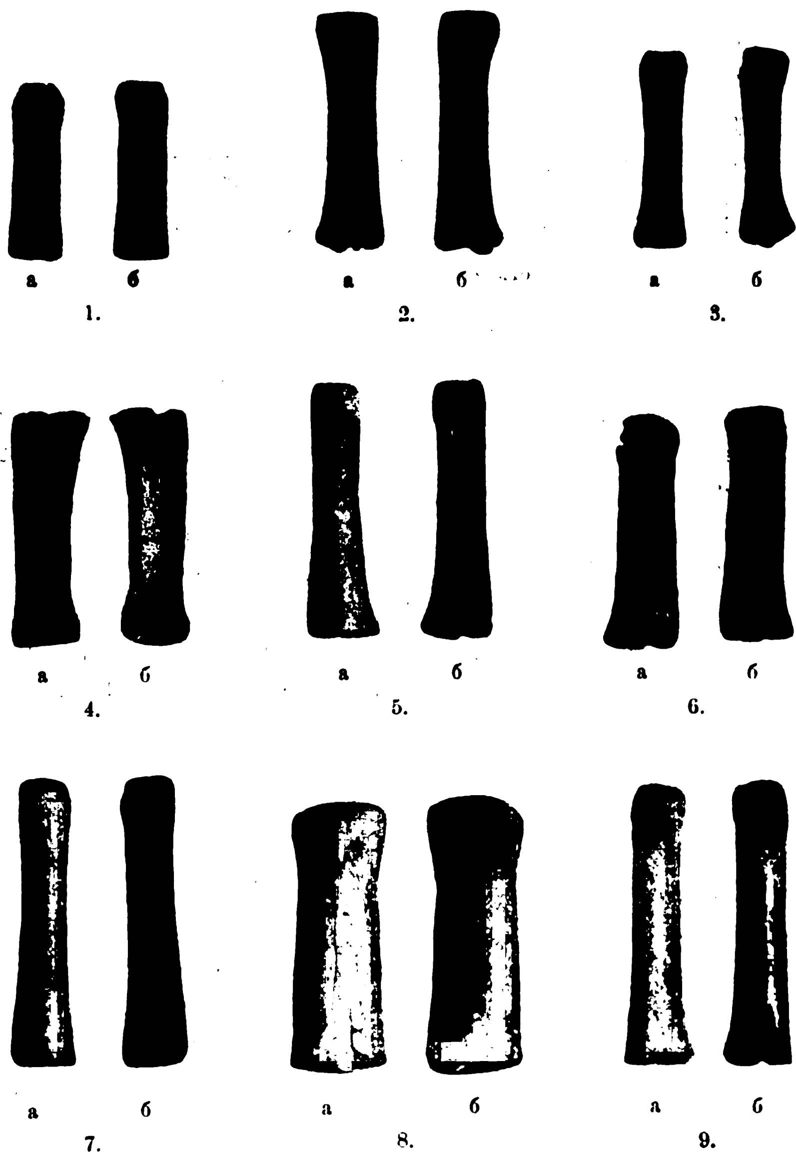
Освѣнъ публикуванитѣ костни идоли отъ Султанското праисторично селище въ книга XXV на Мсб., подъ заглавие „Костни идоли отъ праисторичното селище въ с. Султанъ", които се отличаватъ по своята сплеснатость, въ него се намѣриха и другъ видъ костни идоли въ повърхностнитѣ сиви слоеве на селището. Додѣто публикуванитѣ костни идоли, поради тѣхната сплеснатость, нарекохме „плоски костни идоли", каквито сж извѣстнитѣ до сега отъ югъ, главно отъ Троя, настоящитѣ се отличаватъ по своята тржбеста форма съ тристѣнно-призматично изтритъ горенъ край и наподобяватъ испанскитѣ фалангови костни идоли, публикувани въ втората книжка на L' Anthropologie за 1909 година.[1]) Тржбестата форма на тѣзи костни идоли не е изкуствена; тя е резултатъ отъ естествената форма на костьта, която е употрѣбена за тѣхната направа, тъй като тѣ сж направени отъ стжпалнитѣ (метакарпалнитѣ или метатарзалнитѣ) кости на дребни животни, съ изключение на идола обр. 8 а и б, за направата на който е употрѣбена сжщо такава кость, но отъ по-едро животно. Тристѣнно-призматичната форма на горния край на тѣзи костни идоли е вече изкуствена; тя е резултатъ отъ заглаждането на стжпалнитѣ кости, употрѣбени за цѣльта. На това заглаждане се дължи и неопрѣдѣляемостьта на употрѣбенитѣ кости, дали тѣ сж метакарпални или метатарзални, по която причина нарекохме и тѣзи костни идоли стжпални за отличие отъ публикуванитѣ, понеже както метатарзалнитѣ, така и метакарпалнитѣ кости у животнитѣ образуватъ ходилата или стжпалата.

Освѣнъ по формата, стжпалнитѣ костни идоли се отличаватъ отъ публикуванитѣ вече плоски костни идоли и по прѣдставянето на отдѣлнитѣ

---

[1]) **Louis Siret**, Les cassitérides et l'empire colonial des phéniciens стр. 159.

части на човѣшкото тѣло. По раздѣлението у тѣхъ на човѣшкото тѣло на глава и гърди, съединени съ коремокрайщника, тѣ наподобяватъ петия типъ[1]) отъ Султанскитѣ плоски костни идоли, които сжщо така

прѣдставятъ много грубо, схематично човѣшкото тѣло. Грубата имъ обработка е причината, дѣто човѣкъ мжчно се рѣшава да вземе тѣзи полуизтрити стжпални костички за костни идоли.

[1]) А. Чилингировъ, Костни идоли отъ праисторичното селище въ с. Султанъ стр. 38.

Височината на стжпалнитѣ костни идоли варира отъ 45 до 70 мм. Дебелината имъ е незначителна: тя едва достига до 10 мм.; само при идола обр. 8 тя достига до 20 мм.

Главата имъ има тристѣнно-призматична, правилна или неправилна форма, съ височина почти равна на почти равнитѣ страни на основитѣ ѝ, съ малко позакржглена горня основа, която навѣрно прѣдставя теменната часть на главата. Най-каксиятъ отъ тритѣ ржбà на тази тристѣнна призма прѣдставя носа, който съ страничнитѣ ржбове образува двѣтѣ страни или бузи на лицето. По тристѣнно-призматичната форма на главата си тѣзи стжпални костни идоли наподобяватъ нѣкои отъ плоскитѣ костни идоли отъ Султанъ, напримѣръ идолитѣ обр. 1 и 3 отъ I типъ и обр. 4 и 5 отъ II типъ,[1]) а особно идола обр. 1 отъ I типъ, съ тази разлика, че призмата у послѣднитѣ е много сплесната отъ прѣдъ назадъ, — слѣдователно е неправилна. Задната страна на главата у тѣзи костни идоли или по-право тилната ѝ часть е сжщо така плоска, както е плоска и задната страна на главата у Султанскитѣ плоски костни идоли.

Трѣбва да забѣлѣжимъ, че не у всички стжпални костни идоли ржбоветѣ на тристѣнно-призматичната глава сж успоредни; у нѣкои отъ тѣхъ тѣзи ржбове къмъ горния си край се слабо приближаватъ и главата наподобява прѣсѣчена пирамида съ много малка височина, което е резултатъ отъ заглаждането, тъй като при него съ особно внимание се е пазила естествената тржбеста форма на костьта. Това именно обстоятелство иде да ни увѣри, че въ тѣзи костни идоли трѣбва да виждаме подобни на нѣкои глинени идоли отъ Микене,[2]) както и на глинения идолъ отъ Кличевацъ[3]) и ония отъ Темешъ-Кобинъ,[4]) Бутмиръ[5]) и др. Съ цѣль да се запази тржбестата форма на току що цитиранитѣ идоли, долниятъ най-широкъ край на стжпалнитѣ костни идоли не е по нѣкаква случайность неотрѣзанъ. Съ това неотрѣзване на долния широкъ край на костьта се е гонѣла цѣльта да се направятъ идолитѣ устойчиви въ вертикално положение.

---

[1]) Чилингировъ, цит. м. табл. I и II.

[2]) Perrot et Chipiez, Histoire de l'art VI обр. 335, 338, 341, 342 и др.

[3]) M. Hoernes, Urgeschichte der bildenden Kunst in Europa, Wien 1898, табл. IV и стр. 220—224.

[4]) Moritz Wosinsky, Die inkrustierte Keramik der Stein- und Bronzezeit, Berlin 1904, табл. XCII.

[5]) M. Hoernes, Urgeschichte der bildenden Kunst in Europa обр. 1, 1 a и b отъ табл. I и обр. 12, 15 и 22 отъ табл. V.

Освѣнъ носа, на нѣкои отъ описванитѣ стъпални костни идоли намираме на страничнитѣ ръбове по двѣ една надъ друга кръгли дупки, които по аналогия съ страничнитѣ дупки на плоскитѣ костни идоли отъ сѫщото селище можемъ да вземемъ за ушни дупки, службата на които е била навѣрно да се окачватъ на тѣхъ разни украшения или обѣци.[1])

Прѣходътъ отъ главата къмъ останалата или втората часть на стъпалния костенъ идолъ, която се състои отъ гърдитѣ, съединени съ коремокраищника, е незабѣлѣжимъ, но не вслѣдствие изкуствена обработка, а вслѣдствие естествената форма на стъпалната кость, употрѣбена за цѣльта. По тази часть, която дава тръбестата форма на стъпалнитѣ костни идоли съ по-тънъкъ горенъ и по-дебелъ доленъ край, нѣма никакви урѣзи или каквито и да било други знаци, изкуствено направени, освѣнъ слаби слѣди отъ заглаждания, резултатъ повече на случайность, отколкото на прѣднамѣреность.

Относително въпроса, какво човѣшко тѣло прѣдставятъ тѣзи стъпални костни идоли, дали женско или мъжко, не може за сега да се каже нищо положително, но твърдѣ е вѣроятно, че тѣ прѣдставятъ женско тѣло. Въ полза на послѣднето, освѣнъ нашитѣ разсъждения на стр. 33 и сл. на статията ни „Костни идоли отъ праисторичното селище въ с. Султанъ“, говори и приликата на втората имъ часть съ втората часть на Кличевацкия глиненъ идолъ и подобнитѣ нему цитирани по-горѣ идоли.[2]) Приликата на долнята часть на тѣзи стъпални костни идоли съ долнята часть на Кличевацкия глиненъ идолъ и нему подобнитѣ иде въ сѫщото врѣме да ни увѣри, че тѣ прѣдставятъ облѣчено, а не голо женско тѣло.

Тукъ, при тѣзи стъпални костни идоли, разширената долня часть на глиненитѣ цитирани вече идоли отъ Кличевацъ, Микене, Темешъ-Кобинъ, Бутмиръ и др. е замѣнена съ естествено надебеления доленъ

[1]) Съ твърдението ни, че тѣзи дупки сѫ ушни, мнозина може би не ще се съгласятъ, мимо аналогиитѣ, които наведохме въ по-горѣ цитираната ни статия (стр. 5 и сл.) съ цѣль да опрѣдѣлимъ службата на дупкитѣ отъ страни на главата у плоскитѣ костни идоли. На това наше твърдение нѣкои ще ни противопоставятъ може би своето, че тѣ сѫ служили за окачване на идолитѣ, за което сѫ служили, споредъ нашето схващане, дупкитѣ отъ странитѣ на гърдокорема, гърдитѣ и ония на горния край на коремокраищника у Султанскитѣ плоски костни идоли (стр. 7, 26 и 29). Такова едно допущане е съвсѣмъ слабо, защото, ако страничнитѣ дупки на тристѣнно-призматичнитѣ глави на стъпалнитѣ костни идоли сѫ служили за окачване на послѣднитѣ, а не за окачване на обѣци, то нѣмаше защо да бѫдатъ по двѣ отъ всѣка страна. Ето защо ний вземаме тѣзи странични дупки на главата за ушни.

[2]) M. Hoernes, цит. съч. табл. IV.

край на стжпалнитѣ кости повече или по-малко изтрити, за да бждатъ устойчиви въ вертикално положение. Липсата тукъ на ржцѣ или ржчни издатъци трѣбва да припишемъ на материала, отъ който сж тѣ направени.

Че наистина тѣзи стжпални костни идоли стоятъ въ свръзка съ ония изъ Микене, Бутмиръ, Темешъ-Кобинъ, Кличевацъ, увѣряватъ ни между другото, като приблизително еднаквата тржбеста форма, и намѣренитѣ въ Султанското селище глинени подобни идоли, както и намѣрениятъ въ Рачевата могила отъ Жеромъ стжпаленъ костенъ идолъ съвсѣмъ аналогиченъ на описванитѣ тукъ и глиненъ — съвсѣмъ подобенъ на цитиранитѣ по-горѣ Микенски, съ ржцѣ наведени надолѣ.[1])

Костенъ идолъ, съвсѣмъ подобенъ на описванитѣ, направенъ отъ стжпална кость на дребно животно, е намѣренъ до сега само по повърхностьта на праисторичната могила надъ с. Дриново, която отстои на около 2 часа разстояние отъ Султанското праисторично селище, публикуванъ отъ насъ въ „Додатак'а“ на Старинара I 1906 въ обр. 12 стр. 21.

Като далечна аналогия на описванитѣ костни идоли можемъ да посочимъ и на фаланговитѣ костни идоли, намѣрени въ Испания, които се отличаватъ както по костьта, отъ която сж направени, така и по урѣзитѣ, които намираме по тѣхната повърхнина на прѣдната и задната имъ страна.[2]) Тѣзи костни идоли сж най-силното доказателство, какво намѣренитѣ малко полуизтрити стжпални костички въ Султанското праисторично селище, Рачевата и Дриновската праисторични могили, не прѣдставятъ нищо друго, освѣнъ груби човѣшки образи, костни човѣшки идоли.

Слѣдъ това трѣбва най-послѣ да се спремъ и на въпроса, къмъ кое врѣме принадлежатъ описанитѣ стжпални костни идоли. Относно датирането имъ за сега можемъ да кажемъ само слѣднето. Като веемемъ прѣдъ видъ: 1) съвмѣстното имъ намиране съ плоскитѣ костни идоли отъ старото селище; 2) сходнитѣ единични елементи между плоскитѣ и стжпалнитѣ костни идоли, които се заключаватъ: а) въ тристѣнно-призматичната форма на главата, б) въ ржбообразно прѣдставения носъ и в) въ ушнитѣ дупки за обѣци и 3) почти еднаквата имъ външна форма

[1]) За Рачевата могила гледай Jérôme, L'époque néolithique dans la vallée du Tonsus въ Revue archéologique 1901 и G. Seure et A. Degrand, Exploration de quelques tells de la Thrace въ Bull. de corresp. hellénique 1906. — Материалитѣ отъ разкопката се съхраняватъ въ френския колежъ въ Пловдивъ.

[2]) Louis Siret, Les cassitérides et l'empire colonial des phéniciens стр. 159.

съ оная на горѣцитиранитѣ Микенски, Бутмирски, Темешъ-Кобински и Кличевацки глинени идоли, което говори между другото и за тѣхното южно произхождение, трѣбва да ги отнесемъ въ края на сжщото врѣме, въ което отнесохме и плоскитѣ костни идоли отъ сжщото селище, тъй като тѣ припадатъ къмъ тѣхния V най-млади типъ съ глава и гърди, съединени съ коремокраищника, а именно къмъ началото на първото хилядилѣтие пр. Хр. Това нѣщо отговаря на края на бронзовия и началото на желѣзния вѣкъ у насъ, а желѣзни прѣдмети сж намѣрени както въ Рачевата могила, така и въ Султанското праисторично селище. Това датиране е съгласно до нѣгдѣ и съ датирането на испанскитѣ фалангови костни идоли отъ Луи Сире, който вижда въ тѣхъ финикийска култура.

Приносъ къмъ археологията на България

отъ Г. И. Кацаровъ

I.

Въ сбирката на г. В. Аврамовъ въ София се намиратъ три плочи съ релефи на тракийския конникъ и нимфитѣ, които сѫ били намѣрени въ село Лѣсковецъ (Берковска околия). Благодарение на любезностьта на г. Аврамова можемъ да публикуваме тия паметници въ страницитѣ на нашето списание.

1. Мраморна плочка, висока 0·18 м., широка 0·14 м., дебела 0.02 м., горѣ закрѫглена. Конникътъ прѣпуска въ галопъ надесно; хламидата се развѣва отъ плещитѣ му; съ десната си рѫка държи заекъ, захапанъ отъ двѣ кучета. Работата е много проста, типътъ е твърдѣ разпространенъ въ България.

2. Мраморна плочка, висока 0·21 м., широка 0·21 м., дебела 0·025 м., горѣ закрѫглена. Конникътъ, напрѣдъ, съ кѫдрава коса, облѣченъ съ хитонъ и хламида, която се развѣва отъ плещитѣ му назадъ, прѣпуска надесно; съ десната си рѫка държи заекъ (?), чиято глава и крака сѫ захапани отъ двѣ кучета. Прѣдъ коня стоятъ двѣ женски фигури съ много неясни лица; задъ коня стои мѫжъ, който съ десната си рѫка държи опашката на коня; гл. обр. 1.

Надписътъ гласи:

Eroni sancto.
Ant(onius) Mercurius eq(ues) n(umeri) c. p.[1])
ex v(oto) p(osuit).

Ние имаме прѣдъ насъ единъ отъ по-рѣдкитѣ типове на тракийския конникъ. Въ нѣкои релефи, обнародвани вече, срѣщаме сѫщия типъ

[1]) В. Филовъ, въ Извѣстия на Историческото дружество II 60 заб. 4 прѣдполага C(entariorum ?) P(annoniorum ?).

съ извѣстни промѣни: така въ описания въ Мсб. XI 88 № 59 релиефъ конникътъ съ десната ржка държи кжсо копие (изобразенъ на табл. XIV № 2); сжщия мотивъ прѣдставя и описания подъ № 72 на стр. 91 релиефъ. Въ № 63 на стр. 89 коньтъ съ десното си копито стжпва върху четиристраненъ жертвеникъ; подъ копя едвамъ личатъ куче и глиганъ. Ср. и Мсб. XVI - XVII 20 № 32.

Обр. 1.
Тракийски конникъ отъ Лѣсковецъ.

Други релиефи показватъ само забулена женска фигура до жертвеника прѣдъ коня; фигурата задъ коня липсува; гл. Мсб. XI 92 № 73.

Като паралела къмъ прѣдставения въ нашия релиефъ мотивъ бихме могли да отбѣлѣжимъ единъ релиефъ съ образа на Диониса, намѣренъ вѣроятно въ Мелнишко и описанъ отъ Пердризе.[1]) Въ тоя релиефъ задъ Диониса е изобразенъ Панъ, който съ лѣвата си ржка държи сирингъ, а съ десната стиска опашката на коня.

[1]) Revue Archéologique 1904 I 34 сл. и табл. I.

Колкото се отнася до женскитѣ фигури, изобразени прѣдъ коня въ нашия релиефъ, тѣ биха могли да се схванатъ като адоранти.

3. Мраморна плоча, висока 0·25 м., широка 0·28 м., дебела 0·02 м., горѣ закрѫглена (обр. 2). Релиефътъ прѣдставя петь облѣчени, спокойно стоещи женски фигури; срѣднитѣ три сѫ облѣчени съ хитонъ и химатионъ, който забулва и заднята часть на главата имъ; десната имъ рѫка

Обр. 2.
Релиефъ съ нимфи отъ Лѣсковецъ.

е прилѣпена на гърдитѣ, а лѣвата е спусната надолѣ. Фигурата, която стои на лѣвия край на релиефа, държи съ лѣвата си спусната рѫка нѣкакъвъ сѫдъ, а съ десната единъ неясенъ прѣдметъ; десната крайна фигура е много неясна: съ десната си рѫка тя тоже държи нѣкакъвъ прѣдметъ (патера?).

Тритѣ срѣдни фигури на тоя рилиефъ може да се схванатъ като нимфи. Култътъ на нимфитѣ е билъ твърдѣ разпространенъ въ Бъл-

гария, както ни учи находката на нимфеума (светилище на нимфитѣ) въ Саладиново и други паметници, намѣрени на разни мѣста[1]). Може би и култътъ на нимфитѣ е замѣстилъ нѣкой домашенъ тракийски култъ, понеже и тракитѣ сж имали свои нимфи или музи[2]). Споредъ Страбона[3]) култътъ на лейбетрийскитѣ музи и нимфи произхождалъ отъ старитѣ траки, които нѣкогажъ обитавали Беотия; споменуватъ се изрично и нимфитѣ на тракийското племе бистони (Βιστόνιαι Νύμφαι)[4]); и у македонцитѣ нимфитѣ и музитѣ носятъ едно име: Θούριδες[5]).

Въ Mémoires de la société nationale des antiquaires de France за 1899 (Paris 1901) стр. 353 L. Poinssot изказва мнѣние, че нимфитѣ, които тъй често се изобразяватъ въ намѣренитѣ въ България релиефи, трѣбва да се сближатъ съ британскитѣ и галскитѣ Sulevii, които се отждествяватъ съ извѣстнитѣ келтски Matronae (Junones). Тия келтски Matronae или Matres сж богини-майки, които даряватъ разни блага, главно земно плодородие[6]). Като главно доказателство за мнѣнието си Поансо навежда надписа Мсб. XIII 410 № 10, въ който той чете: Κυρίαις Νύνφαις Ἥραις, като схваща Ἥραις дателенъ падежъ отъ Ἥρα. Това четене обаче не може да се допусне. Надписътъ въ тоя релиефъ, посветенъ на нимфитѣ, е раздѣленъ на двѣ части: на горната рамка стои: Κυρίαις Νύνφαις, а на долната името на пожъртвателя: ΗΡΑΙΣ Μουκιανοῦ εὐχαριστήριον; това вече показва, че Ἥραις не бива да се свързва съ κυρίαις Νύνφαις; освѣнъ това въ тия оброчни надписи името на пожъртвателя стои винаги въ именителенъ падежъ:

---

[1]) Добруски, Bull. corr. hell. XXI 119 сл.; Мсб. XVI–XVII 64 сл.

[2]) Трѣбва да забѣлѣжимъ, че музитѣ били отдѣлени отъ нимфитѣ тепърва по-късно; па дори и въ по-сетнѣшно врѣме тѣ често се идентифициратъ: в. Gruppe, Griech. Mythol. II 829.

[3]) X р. 471: Πιερία καὶ Ὄλυμπος καὶ Πίμπλα καὶ Λειβήθρον τὸ παλαιὸν ἦν Θρᾴκια χωρία καὶ ὄρη, νῦν δὲ ἔχουσι Μακεδόνες, τόν τε Ἑλικῶνα καθιέρωσαν ταῖς Μούσαις Θρᾷκες οἱ τὴν Βοιωτίαν ἐποικήσαντες, οἵπερ καὶ τὸ τῶν Λειβηθριάδων Νυμφῶν ἄντρον καθιέρωσαν. Ср. и Pausan. IX 34, 4. Bloch у Roscher, Lexik. der Mythol. III 1, 518. Tomaschek, Thraker II 1, 51. Въ извѣстието на Страбона нѣма защо да се съмняваме: и вѣрата въ хипербореицитѣ произхожда отъ хеликонскитѣ траки: в. Schroeder, Arch. f. Religionswiss. VIII 76 (и моя рефератъ Пер. Спис. LXVI 130). За хипербореицитѣ в. и O. Gruppe, die Mytholog. Literatur 1898—1905 стр. 520 сл.

[4]) Mosch. Epitaph. Bion. v. 17:

Εἴπατε δ' αὖ κόραις Οἰαγρίσιν, εἴπατε
Πάσαις Βιστονίαις Νύμφαισιν, ἀπώλετο Δώριος Ὀρφεύς.

[5]) Hesych: Θούριδες· νύμφαι, μοῦσαι. Μακεδόνες; ср. обаче Hoffmann, Die Makedonen стр. 98. заб.

[6]) За тѣхъ гл. Hild у Daremberg-Saglio, Dictionn. des antiquités III 2 подъ думата Matres; M. Jhm у Roscher, Lex. der Mythol. II 2, 2464 сл. Накратко: G. Bloch у Lavisse, Histoire de France I 2 стр. 49.

въ Мсб. XIII 408 № 1: Ἐπτέκεθος Βίθυος Νύφαις εὐχήν; стр. 413, 15: Κυρίαις Νύμφαις Μηφαζόυλα Σάλου δῶρον: ср. още № 13, 16, 17 и пр. Значи Ἡραΐς трѣбва да се схване като собствено женско име и да се свърже съ родителния падежъ Μουκιανοῦ[1]).

И по други причини нашитѣ нимфи не бива да се отждедествяватъ съ келтскитѣ Matres: послѣднитѣ рѣдко се изобразяватъ прави[2]), да като нашитѣ нимфи винаги сж прави; освѣнъ това и атрибутитѣ на галскитѣ Matres се отличаватъ отъ тия на нимфитѣ.

Името Ἡραΐς, за което споменахме по-горѣ, се срѣща и върху единъ оброченъ релиефъ на тракийския конникъ (Dumont, Mélanges d'archéologie стр. 332 № 35): Κυρίῳ Ἥρωϊ на горнята часть на релиефа, а на долнята: Ἡραΐ[ς] Αὐλουτράλεος εὐχήν. С. Виде[3]) навежда тоя надписъ за доказателство, че въ Тракия хероизираната жена се наричала Ἥρα (съ името на богиня Хера), както конникътъ се наричалъ ἥρως. Но това мнѣние едва ли може да се приеме: Виде се ползува отъ едно недостатъчно издание на надписа и чете: κυρίῳ Ἥρωι Ἡραΐ... Αὐλουτράλεος εὐχήν; но надписътъ трѣбва да се чете както показахме по-горѣ. Освѣнъ това въ многобройнитѣ оброчни релиефи, намѣрени въ България, нѣма ни единъ примѣръ, въ който хороизираната жена да се нарича Ἥρα. Виде смѣта, че изобразената прѣдъ конника жена (въ горѣспоменатия релиефъ) е съпругата на конника (ἥρα); обаче по нѣкога намѣрваме двѣ женски фигури вмѣсто една, което трѣбва да се вземе прѣдъ видъ при обяснение на тоя мотивъ.

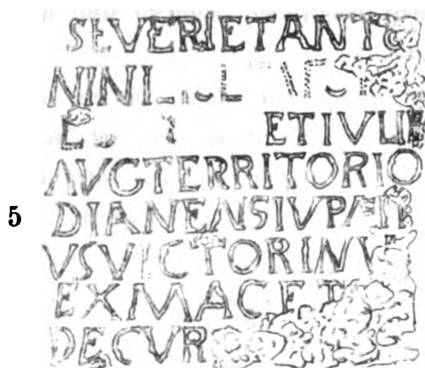
II.

Прѣзъ юни 1909 г., въ врѣме на едно мое случайно прѣбиване въ Плѣвенъ, г-нъ К. Вълевъ, учитель и прѣдседатель на Археологическото дружество въ града, ми обърна внимание върху нѣколко паметника, които тогава се пазѣха въ двора на мжжката гимназия и въ болницата, а сега сж прѣнесени въ сбирката на мѣстното археологическо дружество. Тия паметници сж слѣднитѣ:

1. База отъ варовникъ, висока 0·93 м., широка горѣ 0·52 м., долѣ 0·48 м., дебела 0·40 м., височина на буквитѣ 0·05 м.; десната

[1]) Тъй схваща и Добруски при обяснението на въпросния надписъ.
[2]) Ср. Jhm. ц. м.
[3]) Arch. für Religionswiss. X 262.

страна има отгорѣ простъ профилъ. Камъкътъ е намѣренъ вграденъ въ „Градището“ (Кайлъкъ) при Плѣвенъ. Надписътъ гласи[1]):

. . . .
Severi et Anto-
nini [et Getae Ca-
esaris] et Jili(a)e
Aug(ustae) territorio
Dianensiu(m) Paen[i]-
us Victorinu[s]
exmag(ister) et . . . . .
decur(ionum) [decreto]

Надписътъ е отъ врѣмето на Септимия Севера (193—211 сл. Хр). Името на Гета въ редъ 2 и 3 е изтъркано, защото М. Аврели Антонинъ Каракала слѣдъ смъртьта на баща си убилъ брата си Гета (212 г. сл. Хр.) и въ своята умраза той не пощадилъ и неговата паметь: статуитѣ му били унищожени, името му въ паметницитѣ било заличено[2]).

Julia Augusta е Юлия Домна, майка на Каракала, която се ползувала съ голѣмо влияние въ държавнитѣ работи. Въ р. 5 окончанието m на родителния надежъ множествено число е изпуснато, както често се срѣща въ надписитѣ: ср. CIL III 14349[8]: Asturu(m); III 15004: annoru(m); III 15193: annoru(m).

Territorium Dianensium за прьвъ пжть се срѣща въ латинскитѣ надписи отъ Тракия и Мизия. Territorium означава изобщо „селище“, но се употрѣбявало сжщо за означение областьта на племеннитѣ (клановитѣ) общини, които не били организирани като градове (муниципии)[3]). Съ сжщата дума се означавала и областьта на крѣпоститѣ (castella), които, ако и да били атрибуирани къмъ нѣкой близъкъ градъ, отъ който зависѣли юридически, имали сж и самостойна квази-градска уредба. На чело на кастелитѣ стояли magistri, aediles и сенатъ (ordo, decuriones[4])).

Въ надписитѣ отъ дунавскитѣ страни рѣдко се споменуватъ такива territoria: въ надгробния надписъ CIL III 12491 (отъ Чаталъ-орманъ, Moesia inferior) срѣщаме loci princeps, quinquennalis territorii Capida-

---

[1]) Споредъ мой прѣписъ и споредъ единъ поточенъ прѣписъ отъ д-ръ Б Филовъ.
[2]) Domaszewski, Gesch. der röm. Kaiser II 264.
[3]) Liebenam, Städteverw. im röm. Kaiserreich стр. 5; A. Schulten, Rhein. Museum 1895, 538 сл.
[4]) Kubitschek у Pauly-Wissowa, Realenc. III 1756.

vensis[1]). Въ надписа CIL III 14370[10] (посвещение на Волкана) отъ Regensburg (Raetia): Aur(elius) Artissius aedil(is) territor(ii) contr(arii) et K(astrorum) R(eginorum).

Бихме могли да прѣдположимъ, че и въ нашия надписъ имаме работа съ нѣкой кастелъ, който притежавалъ съотвѣтна територия (territorium Dianensium)[2]). Това име ще да стои въ свързка съ богинята Диана, която въ Дакия и Мизия е замѣстила нѣкоя домашна богиня-ловжийка. Въ много надписи отъ тия страни тя се именува regina, sancta, potentissima, епитети, които ясно свидѣтелствуватъ за значението на култа ѝ[3]). Съ право А. Домашевски[4]) смѣта Диана и Аполона главни божества на западнитѣ траки. Въ нѣкои наши надписи Диана носи специални прѣкори: Scoptitia, Initia[5]); въ релиефитѣ тя се изобразява като ловжийка, възсѣднала заднишкомъ на еленъ[6]), единъ типъ, който твърдѣ прилича на типа на тракийския конникъ.

Ако нашиятъ надписъ не е прѣнесенъ въ „Кайлъка“ отъ друго мѣсто, би могло да се прѣдположи, че тоя territorium Dianensium е принадлежалъ къмъ самия Кайлъкъ, дѣто сигурно е имало римска крѣпость[7]); покрай нея е минувалъ пѫтьтъ, който свързвалъ Филипополъ (прѣзъ Троянския проходъ) съ Oescus (Гигенъ) на Дунава[8]).

---

[1]) Ср. Arch.-epigr. Mitt. XIV 17. 55; Patsch у Pauly-Wissowa, Realenc. III 1510; Schulten, Rhein. Mus. 1895, 545. За loci princeps в. Seure, Bull. corr. hell. XXII 535.

[2]) Мѣста съ име Diana срѣщаме на Епирския брѣгъ и въ Далмация (въ Cap S. Giorgio при Спалато); въ Мавретания имало Dianense castellum: Pauly-Wissowa, Realenc. V 338.

[3]) Ср. Wissowa у Pauly-Wissowa, Realenc. V 337.

[4]) Religion des röm. Heeres стр. 52 сл.

[5]) Kalinka, Ant. Denkm. in Bulg. n. 172. 174. — Горнитѣ редове бѣха вече написани, когато не далечъ отъ Плѣвенъ се намѣри единъ олтарь съ оброченъ надписъ на Диана: Deanae Germetithae sacrum M(arcus) Julius Niger voto posuit. Тука Диана се явява съ новъ прѣкоръ Germetitha, който е безсъмнѣно тракийски и би могълъ да се сближи съ извѣстнитѣ тракийски имена: Γέρμη, Γερμανή или Γερμανία, Германъ и пр. Ср. Tomaschek, Thraker II 2, 88; Kretschmer, Einleitung in die Gesch. der griech. Spr. 231; Kazarow, Klio VI 169; И. Ивановъ, Сѣв. Македония стр. 81. 409. За тоя новъ надписъ ни съобщи г-нъ К. Вълевъ.

[6]) Kalinka n. 173. 174.

[7]) Kanitz, Donaubulgarien II 2. изд. стр. 78.

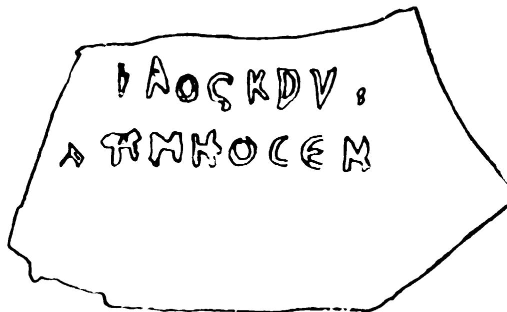
[8]) Jireček, Heerstrasse стр. 156 сл. Споредъ Tabula Peutinger. станцинтѣ на тоя пѫть сѫ: Philippopolis XII (Jireček чете XLI), Sub Radice VI, Montemno (т. е. Monte Haemo) VIII, ad Radices X, Sostra XIII, Melta X, Dorionibus XI, Storgosia VII, ad Putea Oescus. Сострa се счита за Ломецъ; Мелта за Ловечъ; Шкорпилъ прѣдполага безъ достатъчни основания, че Мелта е Чомаковското градище при Искъра (в. Абоба-Плиска 482). Сторгозия се поставя при Плѣвенъ: в. Tomaschek, Thraker II 2, 81.

И тъй, до колкото можемъ да заключаваме отъ запазенитѣ редове на надписа, той съдържа нѣкакво посвещение въ честь на означенитѣ императори, извършено въ горѣказаната територия отъ бившия магистеръ (exmagister) Paenius Victorinus, може би по рѣшение на сената (декурионитѣ).

2. Надгробенъ стълбъ отъ варовникъ, високъ 1·47 м., широкъ 0·75 м., дебелъ 0·30 м. Вдълбаното поле на надписа (0·40 м. широко, 0·65 м. високо) е обиколено съ лозовъ гирляндъ съ гроздове. Въ долапчето надъ надписа, което е високо 0·50 м. и широко 0·55 м., е издълбанъ женски бюстъ, който е доста поврѣденъ. Буквитѣ (височина 4—4 ½ см.) не личатъ съвсѣмъ ясно, защото камъкътъ е билъ мазанъ нѣкога съ варь, която не може да се очисти. Споредъ свѣдѣнията на г-на Вълева, тоя стълбъ билъ взетъ отъ нѣкоя развалена чешма въ Плѣвенъ. Тукъ го публикувамъ споредъ фотография, която ми изпрати г-нъ К. Вълевъ.

D M	*D(is) M(anibus)*
CAIAAVRELI	*[G]aia Aureli-*
AVIXITANN	*a vixit ann(is)*
..IXMAVRELI	*.. IX M(arcus Aureli-)*
..S..RNA...S	*[u]s . . . . . rna . . . . . . s*
BENEMERENTI	*bene merenti[s]*
OSOBENVICTE	*oso ben(e) victe*
VINDICESAN..O	*vindices an . . o*
INNOCENTE	*innocente . . .*
CĹ·ATIVSMON	*Cl(audius) Atius Mon-*
TANVSFRATER	*tanus frater*
CONPATREP	*con patre p(osuit).*

Длъжни сме да изтъкнемъ, че това четене е провизорно; на едно по-упражнено око може би ще се удаде да прочете по-добрѣ тоя надписъ.

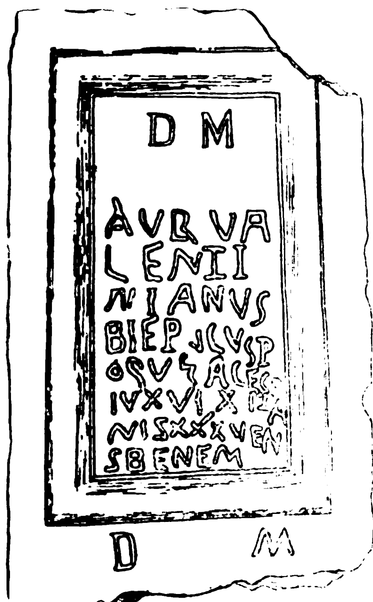

3. Фрагментъ отъ плоча, варовникъ, висока 0·26 м., най-голѣма широчина 0·37 м., намѣрена въ нивата на Ст. Гетовъ, срѣщу Кайлъка отъ другата страна на Кайлъшката тѣснина (споредъ свѣдѣнията на г. Вълевъ). Буквитѣ на надписа (височината имъ е 0·02—0·03 м.) сж разядени и неясни; надписътъ прѣдаваме тукъ въ факсимиле.

III.

Г-нъ Маринъ Мариновъ, учитель въ Ломъ, има добрината да ми съобщи за находката на една надгробна плоча и да ми изпрати прѣписъ и книженъ отпечатъкъ отъ надписа ѝ. Тая плоча, която до юни 1909 г. е служила като стжпало на стълбитѣ при Шадраванъ-Джамия въ Ломъ, е била забѣлѣзана отъ старшия стражаръ К. Младеновъ при поправката на стълбитѣ и била прибрана по настояването на г. Маринова, а послѣ прѣнесена въ Народния музей въ София.

Горниятъ десенъ край на плочата е счупенъ; сжщо и отдолѣ е отчупена една малка часть; полето на надписа е запазено цѣло. Плочата, отъ пѣсъчливъ варовникъ, е висока 1·25 м., широка 0·72 м., дебела около 0·18 м., а отдесно, понеже е счупенъ краятъ, широка 0·46 м., висока 0·91 м. Полето на надписа, обкржжено съ рамка, има височина 0·80 м., ширина 0·40 м. Надписътъ е издълбанъ небрѣжно и е разкривенъ; долнитѣ букви D M сж извънъ полето на надписа. Най-горнитѣ букви D M сж по-хубави отъ буквитѣ на останалия надписъ и сж вѣроятно отъ друга ржка. Височината на по-голѣмитѣ букви на надписа е 0·06—0·07 м., на по-малкитѣ 0·04—0·05 м.

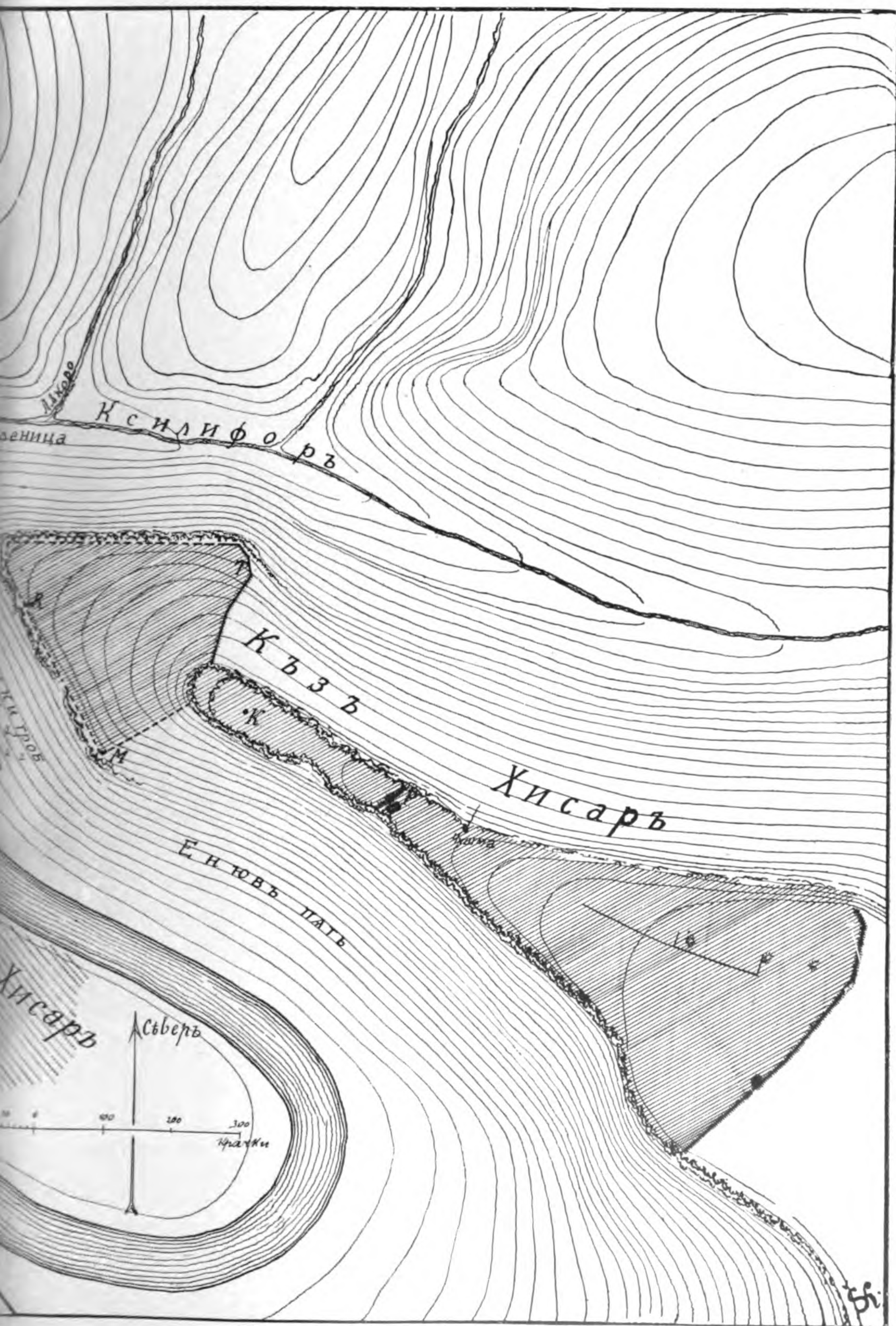

D(is) M(anibus)
Aur(elius) Va-
lenti-
nianus
Biepicus p-
osu(it) Zac(a)e c[o]
iux vixit a-
nis XXX ven(?)
s bene m(erenti).
D(is) M(anibus).

Р. 6: името **Zaca** се срѣща често: ср. CIL III 12718 + р. 2328[116]: Aurelia Zaca; 14538: Zaca Vaenti (f.); Jahresh. d. österr. arch. Inst. XII (1909) Beiblatt стр. 200 n. 71: Aurelia Zaca.

Гарга Баиръ
Сая-баиръ
Дербентъ
Еврейска Махала
Еврейски Гробъ
Етера
Трапезица
Св. Димитъръ
Св. Петъръ и Павелъ
Митрополия
Махала
Баня
Владишки м.
Св. Георги
Успение Пр. Богородица
Св. Четиредесетъ Мъченици
Долна
Св. Параскева
Хисаръ
Турски Гробъ
Чанъ Тепе
Св. Спасъ
Jatrus
Джамия
Съчената Скала
Арменска църква
Кая-башъ
Св. Богородица
Куршумъ Дж.
Сарачиларъ Дж.
Турска Махала
ПЛАНЪ
НА СТАРОТО
В. ТЪРНОВО
1186-1393

Ксилифоръ
Кѫзъ Хисаръ
Енювъ пѫть
Хисаръ
Сѣверъ
0
100
200
300
крачки

Планъ на старата българска столица Велико-Търново

отъ К. Шкорпилъ

Първия планъ на старата българска столица е направилъ Молтке[1]) (обр. 1). Той е допълненъ отъ пжтешественика Барта[2]). Тамъ личатъ двѣтѣ крѣпости: Хисаръ (съ турската Хисаръ-Махале), Трапезица и двѣтѣ долни махали: Асѣновска — българска и Френкъ-Хисаръ — турска.

Прѣзъ 1877 год. рускиятъ генераленъ щабъ обнародва плана на Търново отъ капитанъ Сухомлиновъ (обр. 2). Отъ този планъ сж се ползували Иречекъ[3]), П. Абаджиевъ[4]) и авторътъ на Пжтеводителя на гр. В.-Търново и околностьта му отъ 1907 год.[5]); въ него личи само крѣпостьта Хисаръ съ Хисаръ-Махале, източнитѣ склонове на Трапезица и двѣтѣ долни махали.

Точнитѣ тахиометрически снимки на крѣпоститѣ Хисаръ и Трапезица по отдѣлно бидоха направени отъ инжинеръ П. Абаджиевъ и инженеръ Р. Михайловъ слѣдъ разкопкитѣ въ 1900 год. Тѣ сж прибавени къмъ статията: По разкопкитѣ на Хисаря и Трапезица въ Търново отъ П. Абаджиевъ[4]) и въ Пжтеводителя на гр. В.-Търново.

Тукъ прѣдлагаме новъ по-пъленъ планъ-скица на старата българска столица (гл. приложението), направенъ по нашитѣ изслѣдвания и приложенъ къмъ доклада до Негово Величество Фердинандъ I прѣзъ 1893 г.[6]), а пъкъ за допълнение прилагаме и другитѣ горѣказани снимки.

---

[1]) Въ съчинението: Der russisch-türkische Feldzug in d. Europäischen Türkei 1828—1829, Berlin 1877 (2-ро издание) табл. № 11.

[2]) Reise durch das Innere der Europäischen Türkei, Berlin 1864.

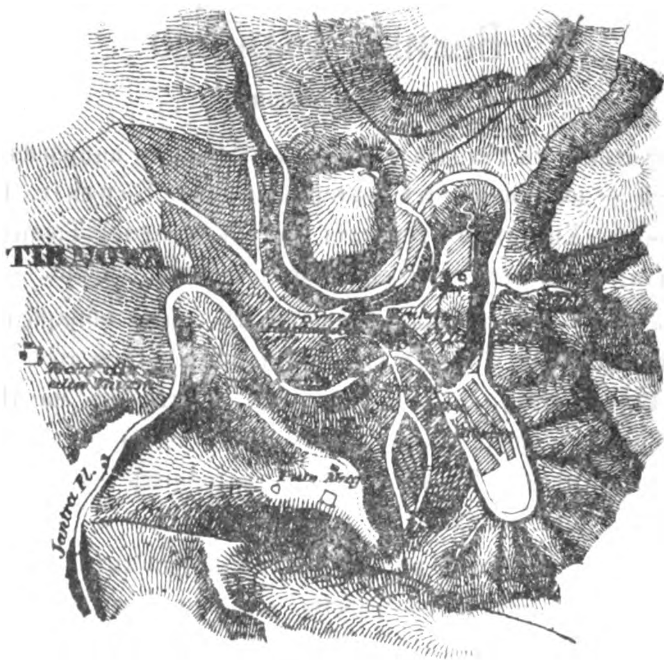
[3]) Cesty po Bulharsku 1888 стр. 163; Das Fürstenthum Bulgarien стр. 297.

[4]) Списание на Българското инженерно-архитектно дружество VII кн. 5 таблица.

[5]) Издание на В.-Търновското туристично дружество „Трапезица".

[6]) Рапортъ за старинитѣ на В.-Търново и единъ проектъ за разкопкитѣ на старата българска столица, 1893 г. съ 37 таблици.

Най-добритѣ свѣдѣния за положението на старата столица ни дава (отъ 1640 г.) Петръ Богданъ Бакшичъ отъ Чипровци (отпослѣ католически епископъ въ София): три полуострова между завоитѣ на рѣката, наречена Етъръ и върху тѣхъ три крѣпости; двѣтѣ отъ тѣхъ сж развалени, срѣдната и най-голѣмата още стои, но и тя е отчасти съборена и заселена само при първата порта, а останалата часть е запустѣла[1]).

Обр. 1.
Планъ на Търново отъ Молтке.

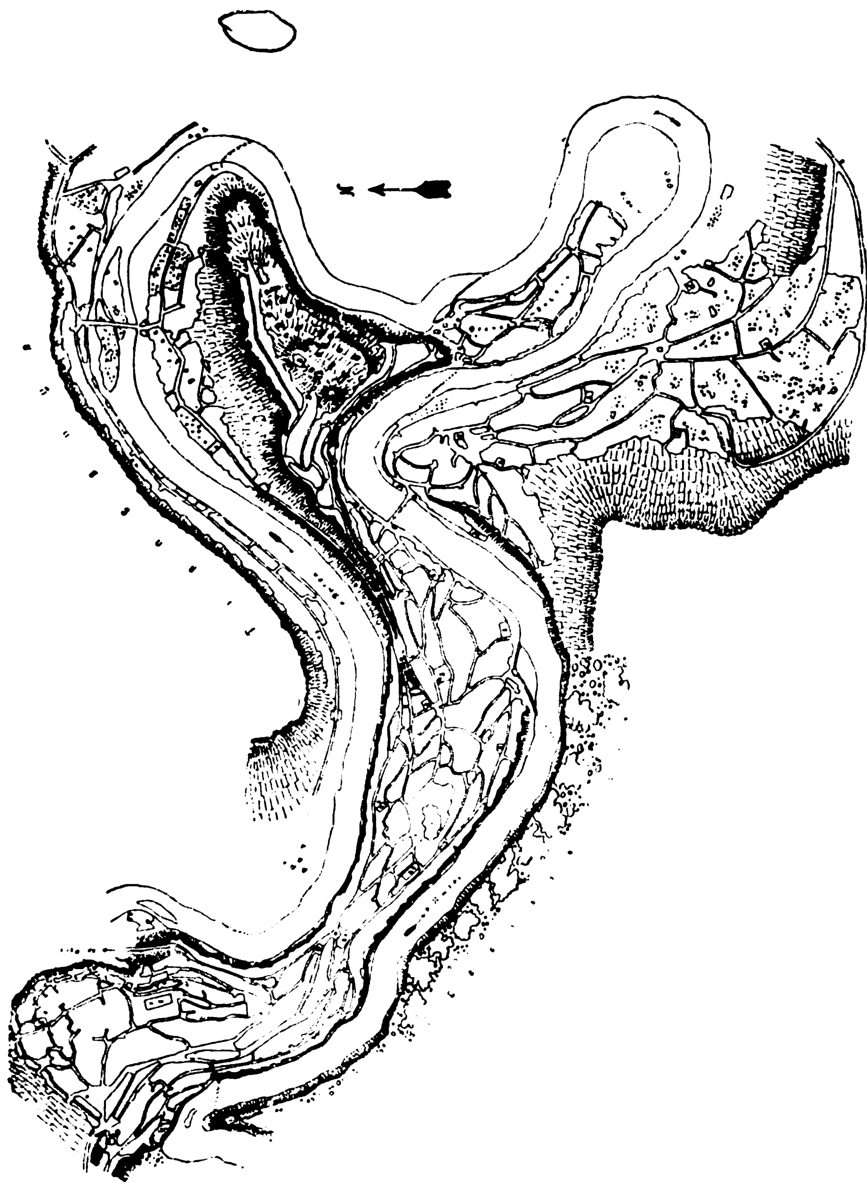
Отъ това описание ясно се вижда, че е имало три крѣпости, развалинитѣ на които добрѣ личатъ и до днесъ, а именно: срѣдната Хисаръ или Царювецъ, западната Трапезица и източната Кързъ-Хисаръ или Момина крѣпость[2]).

Проломитѣ Устето и Дервентъ на р. Янтра разцѣпватъ Търновската планина на двѣ неравни части: западна — Балванска и източна — Арбанашка. Между двата пролома се образува една малка котловинка съ диаметъръ до 1·5 км., въ която р. Янтра образува три

[1]) Jireček, Cesty po Bulharsku, 166—167; Acta Bulgariæ ecclesiastica стр. 77.

[2]) Jireček, Cesty стр. 167 бѣл. 6 прѣдполага, че тази крѣпость е била може би на Света-Гора.

завоя, отъ които първиятъ е изпъкналъ къмъ юго-изтокъ (Френкъ-Хисарски), вториятъ къмъ сѣверъ (Хисарски) и третиятъ къмъ югъ (Трапезишки).

Обр. 2.
Планъ на Търново отъ Сухомлиновъ.

Между всѣки единъ отъ послѣднитѣ два завоя се издига по единъ хълмъ: Хисарътъ, като източна изданка на рьта, който се спуска отъ върха Карталъ-баиръ, и Трапезица, който се спуска на югъ отъ върха Гарга-баиръ и е отдѣленъ отъ него съ сѣдловината Сая-баиръ.

Склоноветѣ на Арбанашката планина къмъ Търновската долина сѫ разцѣпени съ долинитѣ Ксилифоръ (Ксилохоръ) и Лѫкото (Лѫково); на югъ надъ първата долинка, отъ с. Шереметя къмъ западъ, се спуска скалистъ тѣсенъ рътъ, нареченъ Късъ-Хисаръ.

I. Късъ-Хисаръ — Момина крѣпость.

(гл. плана и обр. 3).

Като доближаваме до тази крѣпость отъ страна на платото отъ с. Шереметя, дохождаме най-напрѣдъ до вънкашния крѣпостенъ зидъ (на дължина 400 кр.), който се изпрѣчва между стръмния склонъ къмъ Ксилифоръ и скалата, която се пада къмъ югъ, къмъ Еньовъ-пѫть; този зидъ е напълно съсипанъ и, както се вижда, той е билъ снабденъ съ единъ ровъ на източната страна[1]).

Отъ вънкашния зидъ мѣстностьта на крѣпостьта се стѣснява и снишава между скалистата стѣна къмъ Еньовъ-пѫть и стръмния склонъ къмъ Ксилифоръ на разстояние 750 кр.; послѣ по-стръмно се навежда къмъ тѣсната ивица, която скалисто се спуща отъ двѣтѣ страни и се продължава на разстояние 460 кр., като се завършва съ скалистата стѣна въ двѣ стѫпала.

Върху ивицата, 340 кр. отъ западния ѝ край, личатъ развалинитѣ на единъ зидъ, 30 кр. дългъ, въ юго-западно направление; отъ развалинитѣ му се вижда, че въ срѣдата му е имало една кула (на плана Р), до която вѣроятно е имало и порта; прѣдъ този зидъ, 13 кр. на изтокъ, личатъ развалинитѣ на една постройка съ неправилна четириѫгълна форма, залѣпена до южната скалиста стѣна; въ юго-източния край тази постройка е била разкопана отъ Шереметскитѣ иманяри прѣзъ 1886 г., които сѫ намѣрили зидове съ квадратни тухли (съ страна 0·33 м. и 3·5 см. дебели). Останки на други зидове по ивицата, която е била достатъчно пазена съ скалисти стръмнини, не се забѣлѣзватъ; на мѣстото К на скалистото плато е изсѣчена една щерна.

Къмъ западъ, подъ скалистата ивица, върхътъ се спуща доста стръмно къмъ устието на Ксилифорската рѣка; въ половината на склона се образуватъ скали, които сѫ били основа за крѣпостния зидъ на най-западната часть на крѣпостьта; остатъцитѣ отъ крѣпостнитѣ зидове на

[1]) Изкуственниятъ окопъ, който се намѣрва вънъ отъ крѣпостния зидъ и се продължава къмъ Шуменското шосе, е отъ ново врѣме; той е билъ изкопанъ въ турско врѣме като граница на мѣритѣ на гр. Търново и с. Шереметъ (слѣдъ свършването на спора между двѣтѣ общини).

Обр. 3 — Изгледъ на Кьзъ-Хисаръ отъ с.-западъ.

тази часть сѫ почти напълно изтрити или засипани; по-ясно личатъ остатъци отъ зидове, които си спускатъ по склоноветѣ отъ края на скалистата ивица отъ двѣтѣ ѝ страни, особно на зида по сѣверния склонъ. Този зидъ се прѣчупва на три мѣста и е 200 кр. дълъгъ; постройката на зида отъ вънкашната страна (вѫтрѣшната е засипана), личи на плана при Т на длъжина 17 м.; долниятъ пластъ, 0·90 м. високъ, е построенъ отъ голѣми грубо работени камъни съ червеникъвъ хоросанъ и е положенъ върху скалистата почва; по-горниятъ пластъ (0·15 м.) е отъ дребни камъни съ сѫщия хоросанъ и е отгорѣ изравненъ съ хоризонталенъ пластъ червенъ хоросанъ, 0·08 м. дебелъ, който служи за основа на новъ по-горенъ пластъ отъ дребни камъни съ сѫщия хоросанъ, отъ който е запазена само часть, висока 0·45 м. Въ самия ѫгълъ зидътъ е до 4 м. високъ, отъ по-нова прѣправка, съ прости камъни, измазани отъ вънкашната страна; въ зида се вижда каналче за изтичане вода, 0·22 м. широко и 0·18 м. високо.

Отъ зида, който е слизалъ отъ скалистата ивица къмъ юго-западъ, се познаватъ слаби остатъци; до долния му край личи основата на зида (при М), 2·60 м. дебела.

Отъ горѣописаното се вижда, че крѣпостьта е раздѣлена на три части: горнята източна часть, срѣднята на ивицата и западната по склона на върха.

Горнята часть е разработена на ниви; дали е била тя укрѣпена отъ сѣверъ и югъ, по крайщата на стръмнитѣ и скалисти склонове, не може да се опрѣдѣли безъ разкопки. Въ нивитѣ се намѣрватъ грамади отъ камъни на постройки и огради около тѣхъ. Спорѣдъ едно прѣдание тукъ въ старо врѣме имало женски монастиръ, отъ който е произлѣзло и сегашното название на крѣпостьта „Момина крѣпость“ (Кързъ-хисаръ).

Съ турското название Късъ-хисаръ се срѣщаме и на други мѣста въ България, при крѣпости, които сѫ били мѫчно прѣвзимаеми и които, по тълкуването на народа, отговарятъ на силата на моминската честь[1]).

Събореното мѣсто подъ върха, близо до устието на Ксилифорската рѣка, е отъ една воденица, която е отбѣлѣзана още въ плана на Молтке.

[1]) Крѣпость Късъ-хисаръ до с. Бракница (Поповска околия) на р. Буюкъ-дере; крѣпость Късъ-калеси до с. Шереметлеръ (Поповска околия): Кръкъ Късъ-хисаръ до гр. Каварна (Геларето, Калиакра); Късъ-хисаръ до с. Аптаатъ (Добруджа, римски градъ Abrittus); Късъ-тепе (Вида, Градътъ) до гр. Котелъ и др.

Въ развалинитѣ на тази крѣпость сѫ намѣрени разни прѣдмети, които показватъ, че тя е най-старата отъ тритѣ търновски крѣпости; тукъ се намѣрватъ пари отъ Филипа и Александра Македонски[1]); по разказа на селянитѣ, тукъ сѫ били намѣрени въ турско врѣме мряморни плочки съ изображение на „Св. Георги“ (тракийски конници); прѣзъ 1893 г. е била намѣрена до вѫтрѣшната порта (Р) мряморна плочка съ слѣднето изображение[2]): въ срѣдата стои правъ голъ Дионисъ; десната му рѫка, въ която държи гроздъ, е издигната надъ овѣнчаната му глава, а лѣвата рѫка се овива около шията на голъ сатиръ, който стои правъ отъ лѣвата му страна; двамата държатъ въ лѣвата си рѫка по единъ сѫдъ. Сатирътъ настѫпва съ лѣвия си кракъ едно куче, което лежи на гърба си. На лѣво до Диониса стои едно облѣчено момиче, което съ двѣтѣ дигнати нагорѣ рѫцѣ държи на главата си цилиндрически сѫдъ съ конусовъ капакъ. Праздното мѣсто надъ главитѣ на момичето и сатира е изпълнено съ гроздове отъ сърцеобразна форма. Подъ релиефа се намира слѣдниятъ грѫцки надписъ[3]):

[Αἴ]λ(ιος) Δέξστερ Διόνυσ[ο]ν εὐ[χῆς] χάριν.

Отъ писмото е ясно, че плочката е отъ римско врѣме.

Окончателно рѣшение за старината на тази крѣпость могатъ да дадатъ само систематични разкопки. Западната часть на крѣпостьта е напълнена съ натрупани камъни и други строителни материали, отъ които нищо не може да се разбере; само на мѣстото R се познава единъ вѫтрѣшенъ зидъ. Прѣдполагаме, че западната и срѣдната часть на крѣпостьта сѫ градени по-рано отъ източната, която произлиза вече отъ българско врѣме. Склоноветѣ на върха сѫ покрити съ храсталакъ, между който личатъ групи отъ люлекъ.

II. Хисаръ или Царювецъ.

(Гл. плана и обр. 4).

Най-главната отъ тритѣ крѣпости е Хисарътъ (Царювецъ, Царевицъ); това личи ясно отъ положението ѝ въ срѣдата между другитѣ двѣ, отъ собственото ѝ положение като недостѫпна отъ никѫдѣ и заобиколена отъ тритѣ страни съ р. Янтра, отъ крѣпостнитѣ ѝ постройки и отъ досега намѣренитѣ въ нея паметници.

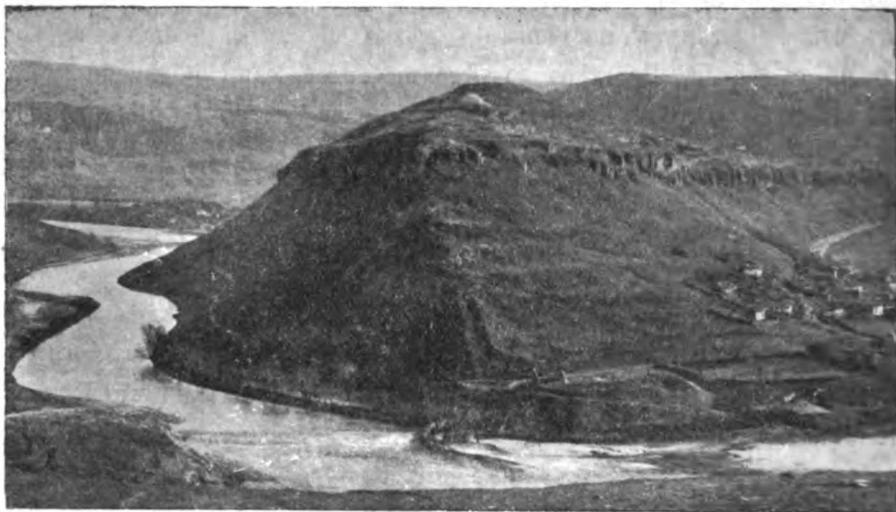
---

[1]) Отъ тѣхъ видѣхъ нѣколко още прѣзъ 1886 г. въ околнитѣ села Шереметя, Малки Чифликъ и Драгижево.

[2]) Плочката е 0·23 м. висока, 0·16 м. шир. и 2·5 см. дебела; тя е била подарена на Негово Величество Царя прѣзъ 1893 г.

[3]) Škorpil, Arch-epigr. Mitteilungen XVII 187 № 43.

Формата на крѣпостьта е триѫгълникъ, странитѣ на който сѫ изпъкнали: източната, най-дълга, навънъ, а юго-западната и сѣверо-западната сѫ изпъкнали навѫтрѣ; изкривяването на тритѣ страни е дало поводъ на Хаджи Калфа да говори за форма на шестоѫгълникъ[1]), която приема и Иречекъ. Зидоветѣ на крѣпостьта се направляватъ до най-малкитѣ подробности по горнята линия на отвѣснитѣ скали, които отъ всичкитѣ страни забикалятъ крѣпостьта и които сѫ служили като долня естествена часть на крѣпостнитѣ зидове.

Обр. 4.
Изгледъ на Хисара отъ сѣверъ.

Главниятъ входъ въ крѣпостьта е ясно описанъ отъ Петръ Богдана съ слѣднитѣ думи: „Къмъ крѣпостьта води пѫтъ отъ жива (естествена) скала съ пропасти отъ двѣтѣ страни, широкъ за двѣ кола. Въ съсѣдство на първата порта скалата е разцѣпена, като се образува дълбока пропасть, върху която има подвиженъ мостъ. Надъ входа на първата порта е яка кула, както и надъ втората и третята порта, но всичкитѣ сѫ почти съборени[2]).

Пѫтьтъ отъ живата скала е скалистъ виадуктъ, 4·40 м. широкъ, и се почва въ мѣстностьта Кая-башъ; 135 кр. отъ началото му е

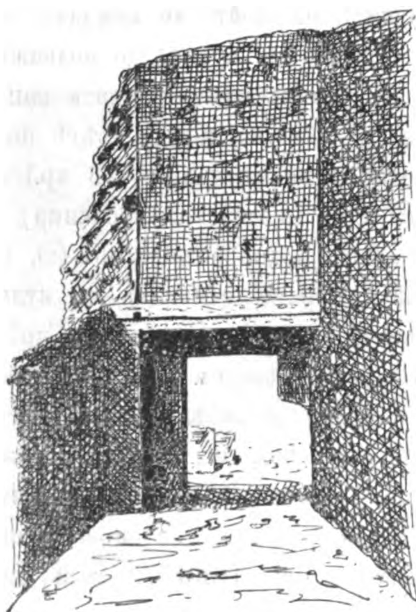
[1]) Jireček, Cesty стр. 166.; Hadschi Chalfa, Rumeli und Bosna прѣв. Hammer стр. 42·
[2]) Jireček, Cesty стр. 166.

„пропастьта", наречена Сѣчената канара; за нея има прѣдание, че единъ български юнакъ съ сабята си разцѣпилъ скалистата ивица;[1]) явно се вижда, че въ долнята си по-широка половина разцѣпътъ е изкуствено работенъ, а въ горнята половина е била естествена пукнатина. Споредъ д-ръ В. Беронъ[2]) още прѣзъ 1856 г. прѣзъ Сѣчената канара е имало подвиженъ мостъ, както въ врѣмето на Петръ Богдана, който мостъ слѣдъ едно нещастие е билъ замѣстенъ съ новъ неподвиженъ каменenъ мостъ, останкитѣ отъ подпоркитѣ на който се виждатъ подъ новия мостъ отъ южната страна. Отъ портата съ кулата до подвижния мостъ не сж останали никакви слѣди. На изтокъ отъ Сѣчената канара на 65 кр. е била втората порта (въ плана d). Пжтьтъ между двѣтѣ порти е малко разширенъ въ източната половина (на разтояние 26 кр.) и е билъ ограденъ отъ двѣтѣ страни съ зидове съ неизвѣстна височина; отъ южния зидъ сж запазени останки отъ единъ подпоренъ стълбъ (е). Отъ втората порта сж запазени отъ южната страна основитѣ на кулата, която се е издигала подъ портата; основитѣ излизатъ на вънъ отъ крѣпостната стѣна, тѣ сж четирижгълни и въ турско врѣме сж били употрѣбени за чешма; на сѣверната страна на портата се забѣлѣзватъ остатъци отъ зидъ, залѣпенъ до отвѣсната скалиста стѣна, която тукъ образува малъкъ жгълъ; този зидъ е слизалъ по стръмния склонъ до р. Янтра. Споредъ разказа на стари хора, при постройката на новото шосе край скалистия виадуктъ за Долня-Махала (ок. 1860 г.) този много дебелъ зидъ е билъ прѣсѣченъ; прѣданието, че тукъ е имало подземенъ пжть за рѣчна вода, не се основава на нищо положително; залѣпениятъ до скалистата стѣна зидъ е измитъ и съборенъ и е получилъ донѣйдѣ куха форма; по-вѣроятно е, че този зидъ е единъ отъ зидоветѣ, съ които сж били укрѣпени долнитѣ махали на стария градъ. Старитѣ граждани помнятъ още развалини на втората порта на виадукта.

На изтокъ отъ втората порта (на 62 кр.) дохождаме до третята порта на главния входъ въ Хисара. Тази порта е била запазена до 1889 г., когато е била съборена по разпоредбата на тогавашния градски кметъ, безъ никакви причини. Споредъ д-ръ В. Берона още въ турско врѣме тя е била снабдена съ желѣзни дебели врати, които сж се затваряли отъ вжтрѣшната страна съ дървени лостове; дупкитѣ отъ лостоветѣ сж били запазени до събарянето на портата. Прилагаме скици и фотографии

[1]) Друго прѣдание въ Пжтеводителя на В.-Търново стр. 13.
[2]) Археологически и исторически изслѣдования, Търново 1886, стр. 84 и 85.

на портата отъ вжтрѣшната страна (обр. 5 и 6) и отъ вънкашната страна (обр. 7 и 8), както е била прѣзъ 1886 г., когато за първъ пжть посѣтихме Търново. Въ портата се различаваха три вида зидове: найстариятъ зидъ е отъ голѣми дѣлани камъни (квадри), на лицата по крайщата гладко, а въ срѣдата грубо работени (рустика); основата имъ е положена направо върху скалистата почва. Квадритѣ сж ок. 1 м. дълги (0·90 — 1·30 м.) и сж нареждани въ правилни хоризонтални пластове съ разни височини (0·30 до 0·80 м.; долнитѣ пластове сж по-високи); тѣ сж поставяни само надлъжъ (лoжакъ) и въ нареждането имъ въ съсѣднитѣ пластове не е запазено никакво особно правило; на вжтрѣшнитѣ си стѣни, съ изключение на задната, квадритѣ сж плоско работени. Така нарежденитѣ квадри прѣдставятъ само вънкашното лице на крѣпостния зидъ; отвжтрѣ зидътъ е билъ построенъ отъ дребни камъни съ хоросанъ; другото лице на зида (вжтрѣшно къмъ крѣпостьта) е било работено отъ полуобработени камъни безъ рустика, измазани съ хоросанъ.

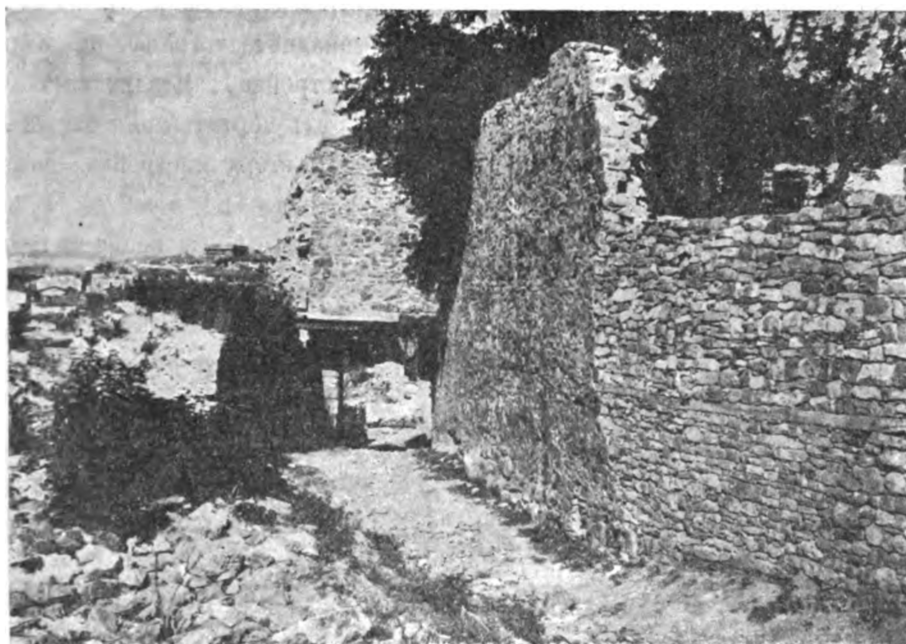

Обр. 5.
Портата III на Хисаря отвжтрѣ.

Отъ квадровия зидъ сж били запазени до 1886 г. подпорнитѣ зидове на портата и на южната пристройка на портата; нѣколко отъ квадритѣ се търкаляха по южния склонъ на върха подъ портата; до днесъ отъ квадровия зидъ сж запазени на длъжина около 10 м. нѣколко пласта отъ стѣната, която затваряла улицата между срѣднята и източната порта отъ сѣверната страна; вжтрѣшната часть на този зидъ е вече напълно съборена и измита.

Нѣма съмнѣние, че тѣзи остатъци принадлежатъ на първата българска епоха на Търново, въ която виждаме сходство на материала отъ подобни постройки въ Абоба, Прѣславъ и при римскитѣ постройки въ околностьта (Никополъ, Маркианополъ и др.). Улицата между двѣтѣ порти отъ югъ е била заградена съ стѣна отъ прости камъни, въ която се виждатъ на югъ основи на една кула (c), 5·20 м. широки, и на единъ подпоренъ пиластъръ (b).

Върху развалинитѣ на квадровия зидъ при третата порта е построенъ втори зидъ по-новъ (II), който отговаря по постройката си на крѣпостнитѣ зидове на двѣтѣ крѣпости; постройката бѣше на лицата отъ прости ломени камъни, слагани въ неправилни пластове и отвънъ измазани съ бѣлѣзникавъ хоросанъ; отвѫтрѣ зидътъ бѣше отъ прости камъни съ хоросанъ; въ зидоветѣ вѫтрѣ имаше хоризонтални мрѣжи отъ подлъжни и напрѣчни греди, които замѣстватъ тухленитѣ пластове на зидоветѣ въ християнскитѣ постройки въ Абоба.

Обр. 6.
Портата III на Хисара отвѫтрѣ.

Надъ самата порта отъ вънкашната страна имаше тухленъ сводъ съ незначително прѣчупени дѫги при сключването на свода; диаметърътъ на свода бѣше съ малко по-широкъ отъ входа, който отгорѣ бѣше покритъ съ два пласта единъ върху другъ дебели дѫбови греди, по 9 въ всѣки пластъ; височина на портата бѣше 2·95 м.

Върху втората постройка на портата се забѣлѣзваше третя (III), построена по сѫщия начинъ, както втората.

Портата бѣше отвѫтрѣ 3·75 м. широка, а отвънъ бѣше стѣснена се два полупиластра (1·05 м. широки) на 3·05 м.; южниятъ подпоренъ

зидъ на портата излизаше навътрѣ въ крѣпостьта съ широчина 2·05 м. навънъ отъ крѣпостния зидъ съ 1·10 м.

Отъ сѣверната страна надъ портата е имало голѣма крѣпостна постройка (А), цѣльта на която е била пазенето на входа; западниятъ зидъ на тази постройка (16 м.) достига до сѣверната скалиста стѣна; сѣверната ѝ стѣна надъ скалата е 25 м. дълга и 1·40 м. дебела; южната ѝ стѣна образува лѣво крило на тѣсната улица задъ главния входъ и е запазена на дължина 16 м. Формата на постройката е неправиленъ четириѫгълникъ. Подобна постройка е била залѣпена отъ западната страна на първата постройка. Квадровиятъ зидъ прѣдъ портата принадлежи къмъ тази втора постройка, формата на която не може да се опрѣдѣли. Подобенъ планъ на главния входъ съ крѣпостнитѣ постройки срѣщаме въ България и на други мѣста, както напр. въ Геларето (Калиакра) на юго-източния носъ на Добруджа, въ Месемврия, на Ташъ-Хисаръ надъ Провадия, Карталъ-калеси въ Делиорманъ[1]) и др.

Обр. 7.
Портата III на Хисара отвънка.

Сѣверозападниятъ крѣпостенъ зидъ се простира на 200 кр. разстояние; до втората порта В е почти напълно изтритъ. Край тази часть на зида има между двѣтѣ порти старъ каменenъ пѫть, който до втората порта се разклонява: единъ клонъ минава прѣзъ портата и слиза по склона на върха, като е подпрѣнъ съ скалиста стѣна и особни зидове съ подпорки отъ лѣвата страна, къмъ р. Янтра, вѣроятно къмъ стария мостъ, който се е намѣрвалъ по-надолѣ отъ сегашния Владишки мостъ; това е било прѣко съединение на двѣтѣ крѣпости. Прѣданието, че между двѣтѣ крѣпости е имало направо мостъ, който на най-сгодното мѣсто трѣбва да е билъ 200 м. дълъгъ и 40 м. високъ, се отнася вѣроятно къмъ по-горѣ описания пѫть и мостъ на рѣката.

Втората порта (Кючукъ-капу, Малка порта, на плана В) се намѣрва на едно прѣчупване на крѣпостния зидъ (портата, пѫтьтъ и

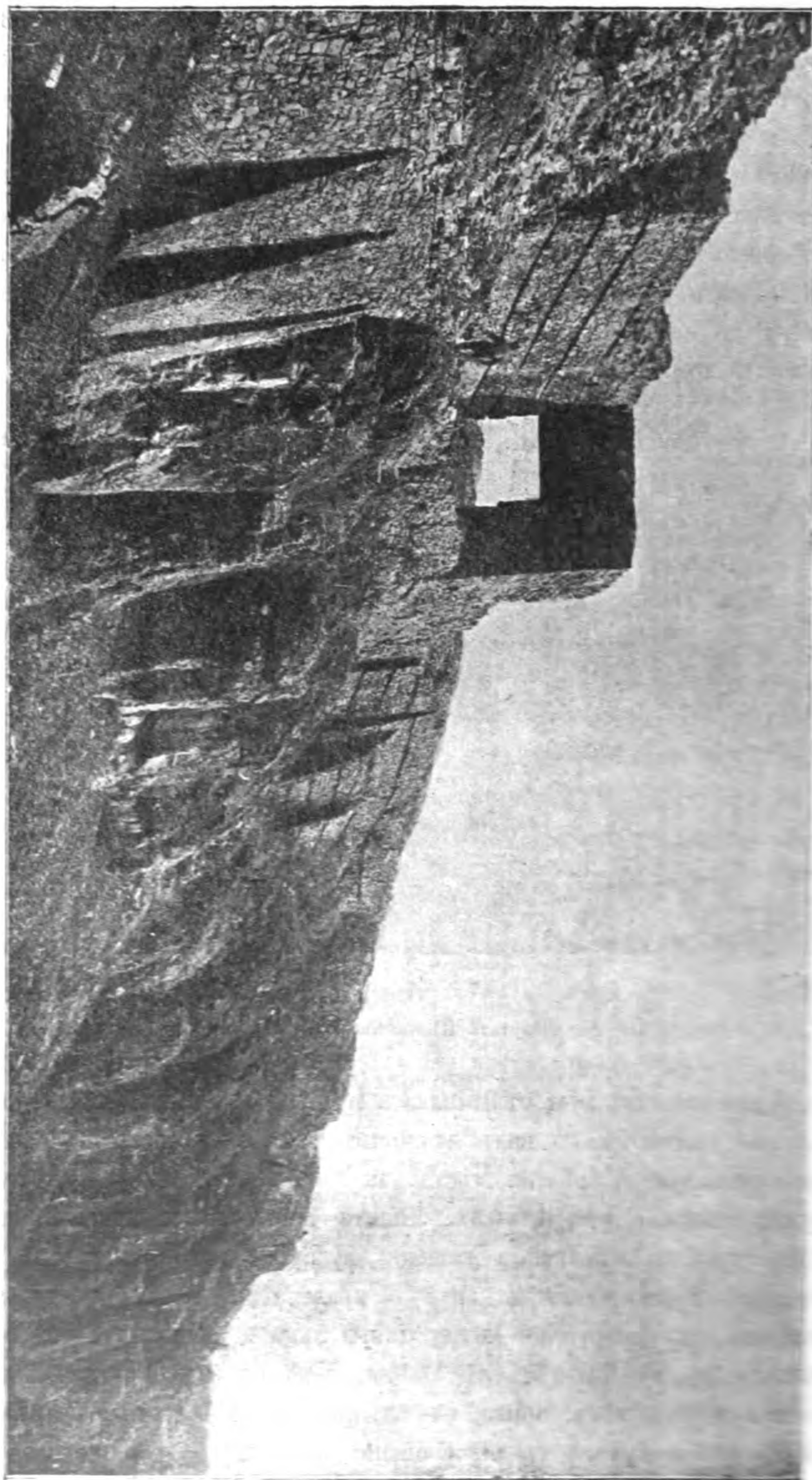
[1]) Абоба-Плиска, таблица CIX обр. е; стр. 483.

часть отъ укрѣплението отъ външната страна въ обр. 9); тя е 3·10 м. широка (незначително стѣснена къмъ вжтрѣшния край), и на височина 3 м. е покрита съ 9 греди въ единъ пластъ; на вънкашната страна входътъ е стѣсненъ съ полупиластри, задъ които сж се крили оситѣ на желѣзни врати, които споредъ д-ръ Берона сж сжществували още въ турско врѣме и сж се затварали съ дървени и желѣзни лостове. Надъ портата и крѣпостнитѣ зидове е имало кула, отъ която е запазенъ надъ портата зидъ 2·50 м. дебелъ и до 2 м. високъ; постройката е направена по сжщия начинъ, както втората постройка на главната порта, но има и по-нови поправки отъ турско врѣме.

Обр. 8.
Портата III на Хисара отвънка.

Крѣпостниятъ зидъ отъ Малката порта до сѣверния жгълъ (500 кр.) се криви вълнообразно надъ скалистата стѣна съ разни издатки, подпорни пиластри и врѣзани мѣста; тази часть на зида, сравнително съ другитѣ части, е най-запазена. Лицата на зида сж правени отъ по-голѣми прости неправилни камъни, фугитѣ сж добрѣ измазани съ хоросанъ; вжтрѣшностьта на зида е правена съ малки прости камъни, които сж били натрупани между двѣтѣ лица и поливани съ бѣло-жълтъ хоросанъ (съ рѣченъ пѣсъкъ). Въ зидоветѣ сж запазени дървени греди или дупки отъ тѣхъ, които сж слагани въ хоризонтална мрѣжа отъ надлъжни и напрѣчни греди, скования по между си съ желѣзни скоби.

Обр. 9. — Малката порта на Хисаря.

Пластоветѣ между такива мрѣжи, които сѫ били скрити въ зида, иматъ височина около 0·70 м. При най-новитѣ турски поправки надлъжнитѣ греди отъ мрѣжитѣ се виждатъ по лицето на зида, който бива и безъ хоросанъ.

До сѣверния край на описания зидъ е имало малка порта, прѣзъ която е слизалъ каменевъ пѫть къмъ старата митрополия. Слѣди отъ този пѫть личатъ тукъ-тамѣ. Портата е била проста, безъ кули и е била пазена съ крѣпостната постройка, построена върху сѣверния скалистъ носъ на крѣпостьта. Отъ тази постройка (D) личи само основната линия, която е излизала 13 кр. на сѣверъ и е била 13 кр. широка въ видъ на квадратна кула. Скалистиятъ носъ подъ кулата (F) стѫпалообразно продължава навънъ. На по-долнето стѫпало останки на зидове не се виждатъ. Отъ носа по наклона надолѣ се спуща единъ трапъ (М) къмъ рѣката; отъ напрѣчния зидъ, който споредъ прѣданието и тукъ е слизалъ къмъ рѣката, не се забѣлѣзватъ вече останки.

Източната укрѣпителна линия слѣдва точно горния край на скалитѣ. На 210 кр. отъ сѣверния ѝ край се намѣрватъ стѫпки на малка порта (P), която се познава само отъ надлъжното разцѣпление на крѣпостния зидъ; портата е обърната къмъ сѣверъ и пѫтьтъ е слизалъ край укрѣплението по стръмния склонъ, прѣзъ едно разцѣпление на скалата. Малко на сѣверъ отъ портата (26 кр.), дѣто зидътъ е доста запазенъ, въ послѣдния има каналче за изтичане на вода, въ квадратна форма, съ страна около 0·25 м., постлано съ каменна плоча, която надвисва вънъ отъ зида.

На югъ отъ малката порта (625 кр.) зидътъ на двѣ мѣста е напълно съборенъ и достига до малката Френкъ-хисарска порта (R), която е сравнително доста запазена (обр. 10). Портата се образува, както прѣдидущата, съ надлъжното разцѣпление на крѣпостния зидъ и е обърната къмъ сѣверъ. Широчината на портата е 2·50 м.; отъ лѣвата страна скалистата стѣна, при която се вижда изкуствена обработка, образува подпоренъ зидъ на портата. Отъ десната страна портата е подпрѣна съ единъ зиданъ стълбъ, дългъ 3·60 м. и отвънъ 1·60 м. дебелъ, построенъ по лицето отъ по-голѣми прости камъни, нареждани въ неправилни пластове и отвѫтрѣ съ мрѣжи отъ греди (обр. 10). На вънкашната страна портата е стѣснена съ два полупиластри (0·60 м. широки), отъ които този, който е билъ залѣпенъ до скалата, е развалевъ; вратитѣ сѫ били падащи; покривътъ е вече унищоженъ, но вѣроятно той е билъ както на главната порта съ кула отгорѣ. Прѣзъ портата е слизалъ каменевъ пѫть най-напрѣдъ на сѣверъ (30 кр.) край скалата,

отъ десната страна подпрѣнъ съ по-долнята скала и изкуственъ зидъ, а послѣ е завивалъ по склона къмъ долнята махала Френкъ-хисаръ; пѫтьтъ е почти запазенъ и е ималъ ширина 2·50 м.

Обр. 10.
Френкъ-хисарската порта на Хисара.

На югъ отъ описаната порта, въ юго-източния ѫгълъ на крѣпостьта, е имало особна крѣпостна постройка, за която говори Хаджа Калфа като казва, че крѣпостьта е била съединена съ рѣката Янтра посрѣдствомъ двѣ кули. Въ турско врѣме часть отъ постройката е била съвсѣмъ прѣправена, но основитѣ сѫ останали стари. На отжпения южень край на постройката има една правоѫгълна кула, въ старо врѣме съ страна 4 м., а сега 6·90 м. (обр. 11 и 12). Отъ старата кула сѫ останали основитѣ и части отъ зидове, 1·25 м. дебели (при новата кула зидоветѣ сѫ 0·76 м.); тѣзи зидове добрѣ личатъ при юго-западния край на сѣверната и при южния на източната стѣна. Новата кула, наречена Барутхане,[1]) е служила за барутница и е била вѫтрѣ на три етажа; горниятъ етажъ е покритъ съ четириѫгъленъ кубеобразенъ сводъ отгорѣ плосъкъ, а другитѣ етажи сѫ били покрити съ дървени тавани, сега унищожени.

Южната крѣпостна постройка се е състояла отъ двѣ части: горня и долня. Горната е имала форма на трапецъ съ тѣсната страна обърнатъ къмъ югъ; край сѣверната му страна (32 кр. дълга) е слизалъ чамененъ пѫть къмъ Френкъ-Хисаръ, прѣзъ горѣописаната порта.

[1]) Въ ново врѣме се появило название „Балдуинова кула“ безъ никакво основание

Отъ горнята часть сж останали само основи, поправени въ турско врѣме. Долнята часть е почти напълно унищожена и въ турско врѣме не е прѣправена. Отъ южния край на източната стѣна на горнята постройка се е спущалъ по стръмния склонъ единъ зидъ (15 кр.) до пжтя за Френкъ-Хисаръ, отъ гдѣто зидътъ завива къмъ юго-западъ и върви хоризонтално надъ долнята скалиста стѣна; въ западната половина зидътъ напълно е съсипанъ, понеже тукъ е билъ каменоломъ. Този зидъ въ западната си половина е продължавалъ надъ скалистата стѣна до зида, който се е спускалъ отгорѣ къмъ долнята кула (S) или се е спускалъ по склона постепенно къмъ тази кула.

Обр. 11.
„Балдуиновата кула“ отъ истокъ.

Подъ западната стѣна на горнята крѣпостна постройка до брѣга на р. Янтра се намѣрватъ основи на голѣмата кула (S) (обр. 12). Основитѣ ѝ сж построени на лицето съ голѣми камъни (квадри), нареждани на пластове, а отвжтрѣ съ малки камъни, заливани съ хоросанъ. Страната на кулата е 9·40 м. и запазената часть е до 3 м. висока съ 8 пласта квадри отъ разна височина; едното лице на кулата е успоредно

Обр. 12.

„Балдуиновата кула“ отъ ю.-западъ.

съ рѣката, а заднето е засипано. Между тази кула и горнята постройка е имало зидъ, който напълно е унищоженъ и личатъ само слаби остатъци при горния му край.

По прѣдание тѣзи основи (на кулата) сж служили за крайбрѣженъ стълбъ на моста, що минавалъ прѣзъ р. Янтра за отсрѣщната махала Суютлийка; това прѣдание, което се е породило отъ положението на основитѣ до рѣката, нѣма реална подкладка, понеже на другата страна на рѣката, която по-малко е изложена на измиване, не сж запазени никакви слѣди отъ моста или отъ пжтя, който е водилъ прѣзъ него.

Юго-източниятъ жгълъ на Хисара е най-добрѣ укрѣпенъ, защото е на най-низкото мѣсто на крѣпостьта и затова най-достжпната нейна часть.

Юго-западниятъ крѣпостенъ зидъ надъ по-горнята скалиста стѣна (510 кр.) е най-малко запазенъ сравнително съ другитѣ части. Въ този зидъ се е намѣрвала една малка порта (К), 70 кр. на изтокъ отъ главната порта. Портата е била обърната на изтокъ и прѣзъ нея се е слизало направо къмъ рѣката.

Отъ описанитѣ крѣпостни зидове се вижда, че освѣнъ при портитѣ и жгловитѣ постройки, не е имало други кули. Каква е била височината на крѣпостнитѣ зидове и какъвъ е билъ горниятъ имъ край, не може да се опрѣдѣли. Материалътъ е каменenъ, а много рѣдко се срѣщатъ тухли, квадратни, червеникави и бѣлѣзникави, съ страна около 0·32 м. (4—5 см. дебели).

Прѣдположението на д-ръ Беронъ, че на нѣкои мѣста не е имало изкуствени зидове и че крѣпостьта по тѣзи мѣста е била укрѣпена само съ скалисти стѣни, не е вѣрно, понеже останки отъ зидове се виждатъ по цѣлата периферия на крѣпостьта.

Вжтрѣшностьта на Хисара е посѣяна съ останки на стари постройки, върху които при южната и западната крѣпостна линия се нахождатъ и развалини на турски кжщи, които сж били напуснати и съборени прѣзъ освободителната война. Оттогава Хисарътъ е останалъ нѣмъ и тихъ, като голѣмъ паметникъ на славното минало на второто българско царство. Отъ турско врѣме е останала само Хисаръ-джамия, построена вѣроятно върху развалинитѣ на църквата „Св. Петка“ отъ Гази Али Ферузъ бей (1435 г.), и турскитѣ гробища на югъ отъ джамията.

Въ южната половина на крѣпостьта се издига (около 25 м.) върхътъ Чанъ-тепе. На сѣверния склонъ на този върхъ Негово Величество Царьтъ прѣзъ 1893 г. е открилъ, при разходката си на върха, часть отъ кулата,

принадлежаща къмъ църквата Възнесение Господне; това е дало и поводъ за прѣдприетитѣ отъ Негово Величество разкопки на Хисара и Трапезица, при които сѫ били открити и остатъцитѣ на казаната църква. За тѣзи остатъци споменува и Петръ Богданъ[1]) съ думитѣ: на най-високото мѣсто, дѣто е била главната църква, се намѣрва половина на много висока звънарница и наоколо се вижда живопись, безъ да може нѣщо да се разбере. Въ зидоветѣ се намѣрватъ мермерни и голѣми камъни, на които сѫ изсѣчени на разни мѣста образи на римски императори и латински надписи, но тѣзи, които ги поставили въ зидоветѣ, ги турнали наопаки; мисля, че тѣ неразбирали отъ латинско писмо или не сѫ се грижили за старинитѣ.

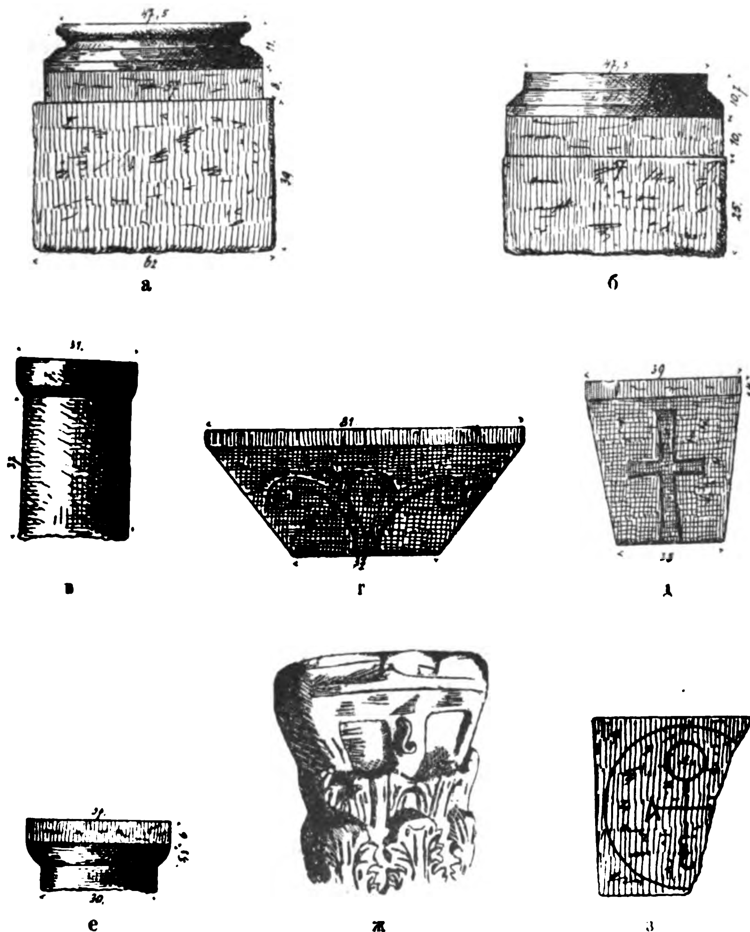
Развалини на голѣми здания се намѣрватъ на мѣстото между подножието на Чанъ-тепе и Хисаръ-джамия и на източния склонъ на това мѣсто. Въ послѣдне врѣме археологическото дружество въ Търново е открило тукъ зидове и една голѣма щерна; тукъ се намѣрватъ често парченца отъ стъклена мозаика. Въ турско врѣме оттукъ сѫ били дигани голѣми камъни, стълбове, капители и др. т. Нѣма съмнѣние, че тукъ сѫ били българскитѣ царски палати, които може би сѫ били заградени съ особенъ зидъ (както въ Абоба и Прѣславъ), за който споменува и Петръ Богданъ съ думитѣ: вѫтрѣ въ крѣпостьта се вижда една джамия, построена отъ турцитѣ, зидове на кралевска палата и крѣпость, която е била много яка, но до половина е съборена.

Развалини на основитѣ на друго голѣмо здание личатъ на сѣверо-западното подножие на върха Чанъ-тепе (при E) надъ портата B. Основитѣ сѫ построени на три етажа, стѫпалообразно отдалечени на разстояние около 2 м. една отъ друга и подпрѣни върху скалистата почва на склона на върха. Дължината на долнята основа въ юго-западно направление е 21·80 м.; въ тази основа сѫ запазени нѣколко ниши, 0·60—1 м. широки, 0·30—0·65 м. дълбоки, съ цилиндрически тухлени сводове. Постройката е отъ прости камъни, прошарени съ тухлени пластове; въ долния етажъ се вижда широкъ (3·60 м.) входъ отъ сѣверната страна.

При копане основитѣ за гимназиялното здание на юго-западния склонъ на Чанъ-тепе (Q), срѣщу главната порта, сѫ били намѣрени

[1]) Jireček, Cesty стр. 167.

основи на разни здания и на една малка църква съ зидове 1·35 м. дебели; въ развалинитѣ на послѣднята били намѣрени и разни архитектурни части (обр. 13); между другитѣ прѣдмети, намѣрени на мѣстото Q, е единъ златенъ пръстенъ съ славянски надписъ, златни и мѣдни

Обр. 13.
Архитектурни фрагменти отъ Хисара.

византийски и български монети, любопитната пара „бодка"[1]) и други прѣдмети, които изчезнали въ ржцѣтѣ на работницитѣ, понеже не е имало никакъвъ надзоръ при разкопаването на основитѣ и правителственитѣ органи не сж обръщали никакво внимание, че тукъ се разкрива свещена почва на българската старина, и думитѣ на Петра Богдана — не се грижили за старинитѣ — могатъ да се повторятъ и днесъ.

[1]) Гл. Трудъ 1890, 798—799.

Трапезица (Трепавецъ).

Върхътъ Трапезица (обр. 14) е забиколенъ съ скалисти стѣни, които му даватъ форма на една маса, трапеза, отъ дѣто е произлѣзло и названието му.[1]) Формата му къмъ сѣверъ е остра, клинообразна и тази часть се спуща скалисто въ четири етажа къмъ по-низкото сѣдло Саябаиръ. Въ края на втория етажъ (90 кр. дългъ) се забѣлѣзватъ развалини на зидъ, сега почти напълно унищоженъ; споредъ прѣданието тукъ е билъ резервоаръ за вода (на плана М). На края на третия етажъ (30 кр.) има развалини на крѣпостенъ зидъ (С), а на четвъртия етажъ, който образува сѣверния скалистъ носъ на крѣпостьта, се намиратъ развалини на крѣпостна постройка. Отъ послѣднята сѫ запазени основи и части отъ стѣни. Постройката се стѣснява къмъ сѣверъ на дължина 16 м. съ южна ширина 8 м., а при тѣсния край 3 м. Къмъ тази постройка къмъ югъ се присъединява друга, трапецообразна, около 9 м. дълга; до южния край на източната стѣна на втората постройка излиза една издатка, 2·50 м. широка, издадена на сѣверната си страна 5·50 м., а при южната само 3 м. — вѣроятно основи на кула (В).

Крѣпостнитѣ зидове отъ сѣверния носъ вървятъ надъ стръмния, по-долѣ скалистъ склонъ на върха. Отъ източния зидъ, 15 кр. на югъ отъ кулата В, се спуща по стръмния склонъ къмъ р. Янтра единъ зидъ, почти въ източно направление, къмъ сегашния Владишки мостъ. Този зидъ е залѣпенъ горѣ до единъ скалистъ носъ подъ източната крѣпостна стѣна; той има най-напрѣдъ дебелина 3·70 м., която 15 кр. по-долѣ се намалява на 2 м.; при долния си край направлението на зида незначително завива къмъ сѣверъ.

Подъ развалинитѣ на най-сѣверната църква (планъ № 1) се забѣлѣзватъ слѣди на единъ напрѣченъ зидъ, който вѣроятно е заграждалъ часть до сѣверния ѫгълъ на крѣпостьта; сѫществуването на този зидъ може точно да се опрѣдѣли съ разкопки.

Линията на крѣпостнитѣ зидове върви точно споредъ стръмния и скалистъ край на върха и образува неправиленъ четириѫгълникъ съ изкривени страни. Сѣверо-източната страна е 400 кр. дълга и е вдлъбната навѫтрѣ. Край нея се вижда плосъкъ поясъ, а подъ нея другъ тѣсенъ поясъ надъ по-долнята скалиста стѣна. Юго-източната стѣна (300 кр.) се спуща отъ източния ѫгълъ; въ нея се забѣлѣзватъ едно прѣчупване и основа на една издатка — кула, 6 м. широка и 2·80 м.

[1]) Абаджиевъ, Списание на инженерно-архитектното дружество VII 70.

Обр. 14. — Изгледъ на Трапезица отъ с.-изтокъ.

издадена отъ крѣпостния зидъ (K). На 65 кр. отъ западния край на тази страна се намиратъ развалинитѣ на една порта (D), отъ която е слизалъ каменень пжть, вѣроятно къмъ стария мостъ на рѣката; познаватъ се само развалини на подпорнитѣ зидове на портата.

Юго-западниятъ зидъ (210 кр.) върви почти въ една хоризонтала; въ него се виждатъ развалини на двѣ порти: източната малка порта (E), 1·80 м. широка, само за пѣшаци, отъ която сж запазени долнитѣ части на подпорнитѣ зидове. Пжтьтъ отъ портата е слизалъ стръмно къмъ рѣката. Крѣпостниятъ зидъ между двѣтѣ порти се прѣчупва на три мѣста. Западната порта (F) е била по-голѣма отъ прѣдидещитѣ; отъ тази порта сж запазени малки остатъци отъ страничнитѣ ѝ зидове. Отъ западния край на юго-западния зидъ по наклона на върха къмъ западъ е слизалъ къмъ Янтра напрѣченъ зидъ (T), сега почти напълно унищоженъ; при долнята му по-равна половина между подножието на върха и рѣката личатъ основи на една кула въ този зидъ. Вѣроятно тукъ е била една отъ портитѣ на Долнята махала.

Сѣверо-западниятъ крѣпостенъ зидъ (430 кр.) върви почти въ една права линия до сѣверния носъ, като при южния си край се чупи навжтрѣ 10 кр. (R), на дължина 25 кр. Зидоветѣ на тази вдадена часть сж почти напълно унищожени, но при все това е ясно, че въ сѣверната напрѣчна стѣна е имало порта, отъ която е слизалъ пжть къмъ Дервентъ. Старитѣ хора помнятъ още подпорнитѣ стѣни на портата. При сѣверния край на сѣверозападния зидъ е имало още една порта, сега напълно унищожена; останали сж слѣди само отъ каменень пжть по склона; развалини на кули въ този зидъ личатъ незначително на двѣ мѣста — на скалисти носове. Подобни кули, споредъ прѣданието, е имало и въ другитѣ части на крѣпостния зидъ, но сега не се познава и тѣхното мѣсто.

За материала на зидоветѣ има сила сжщото, което казахме при хисарскитѣ зидове; зидове отъ голѣми работени камъни не е имало.

Плоскостьта на Трапезица въ сѣверната половина е почти равна (75 м. надъ Янтра) и се спуска къмъ крѣпостнитѣ зидове; въ южната половина теренътъ е доста наклоненъ (1 : 10) къмъ югъ (до 35 м. надъ Янтра). Вжтрѣшностьта на крѣпостьта е посѣяна съ развалини на здания отъ простъ каменень материалъ, смѣсенъ рѣдко съ тухли. Споредъ прѣданието, на Трапезица е имало седемь църкви, но разкопкитѣ показаха, че тѣ сж били много повече (слѣдъ освобождението открити три, планъ

№№ 1, 3 и 4, а при послѣднитѣ разкопки останалитѣ 14 църкви); ясно се вижда, че църквитѣ сѫ били два вида: обществени и частни; послѣднитѣ сѫ служили като фамилиярни гробници-църкви.[1])

Стари Търновски махали.

Освѣнъ Търновскитѣ крѣпости, заселени сѫ били и други мѣста около тѣхъ. На р. Янтра е имало три махали:

I. Сегашната Долня или Асѣновска махала, между крѣпоститѣ Хисаръ и Трапезица, отъ двѣтѣ страни на Янтра. Тя е била укрѣпена съ зидоветѣ, които сѫ се спускали по склона на двѣтѣ крѣпости (A и T на Трапезица и M и N на Хисара). Отъ старитѣ кѫщи въ махалата сѫ запазени до днесъ три; постройкитѣ имъ сѫ масивни, отъ простъ камененъ материалъ, съ широки, отгорѣ полукрѫгли порти и малки, отгорѣ сѫщо полукрѫгли прозорци въ горния етажъ; до портата на едната има изтритъ надписъ на единъ корнизообразно изпъкналъ камъкъ (височина на буквитѣ 3 см.).[2]) Отъ църквитѣ запазени сѫ подъ Трапезица: 1. Св. Петка, построена отново върху стари основи; споредъ едно прѣдание тя е била частна и съ подземенъ пѫть е била съединена съ една отъ старитѣ кѫщи; 2. Св. Георги, залѣпена съ западната си стѣна до скалата; споредъ гръцкия надписъ надъ вратитѣ въ портика тя е била поправена въ 1612 год. отъ госпожи Параскева и Ирина; въ двора на църквата се търкаля единъ стълбъ съ диаметъръ 0·24 м. и единъ акантовъ мряморенъ капитель и 3. Св. Димитъръ вънъ отъ крѣпостния зидъ (16×8·4 м.). Въ тритѣ църкви личатъ два пласта мазилка съ живопись, доленъ съ български, а горенъ съ гръцки надписи. Подъ Хисара сѫ църквитѣ: 1. Св. Апостоли Петъръ и Павелъ въ старата митрополия; г-нъ Беронъ споменува до нея църквата Св. Иванъ Рилски; 2. Успѣние Прѣсвятия Богородици, която е била напълно прѣправена въ 1869 год. и 3. Св. 40 Мѫченици,[3]) отъ която е запазена само западната часть — гробница и срѣдната — нартикъ съ старъ живопись съ български надписи, а източната часть —

---

[1]) Два вида подобни църкви срѣщаме и въ Абоба-Плиска (Извѣстія русскаго археологическаго института въ Константинополѣ X 1905), въ Прѣславъ (Извѣстия на Варненското археологическо дружество III 1910) и въ Месемврия (Сборникъ на министерството на Народното Просвѣщение III). Въ църквата № 8 е била намѣрена една тухла (25·5×14 см.) съ кръстъ и славянския надписъ: „Искони бѣ слово и слово бѣ Ѿ б҃а и б҃гъ бѣ слово“ (Абоба-Плиска табл. XCVII обр. 21). Тухлата е въ Варненския музей.

[2]) Споредъ Пѫтеводителя на Търново стр. 16 надписътъ се чете „Госпожда Бойка“.

[3]) Свѣтлина 1896, 38—40 съ планове.

самата църква — е напълно прѣправена, когато е била обърната въ джамия (Кавакъ-Баба-Текеси-джами), тъй щото и сѣверниятъ зидъ е построенъ вънъ до старата основа на църквата; отъ монастира **Голѣма Лавра**, що е билъ до тази църква, не сѫ останали никакви слѣди. За стълбоветѣ въ тази църква съ надписа на Омортага и съ надписа на гр. Родосто (κάστρον Ῥεδεστοῦ), който принадлежи къмъ редъ подобни стълбове отъ Абоба, изказахме мнѣние, че произлизатъ отъ базиликата въ първата българска столица Плиска.[1])

II. **Френкъ-Хисаръ** (иностранна, европейска крѣпость) е завземала западната половина на първия юго-източенъ завой на р. Янтра, подъ юго-източния ѫгълъ на Хисара.

III. **Еврейска махала** подъ сѣверо-западния склонъ на Трапезица, въ мѣстностьта „Черничакъ"; въ послѣдне врѣме, по съобщение на г-на Москова, намѣрени сѫ тукъ и стари еврейски гробища.

Освѣнъ казанитѣ махали се споменува католическа търговска махала отъ гр. Дубровникъ (въ XVI и XVII ст.) съ църква Св. Богородица, която послѣ е служила на арменската колония; тя се намѣрва до днесъ въ Болѣрската махала и около нея се търкалятъ арменски надгробни камъни. Друга търговска гръцко-албанска колония е имало въ с. Арбанаси и богомилска колония на Марно-поле.

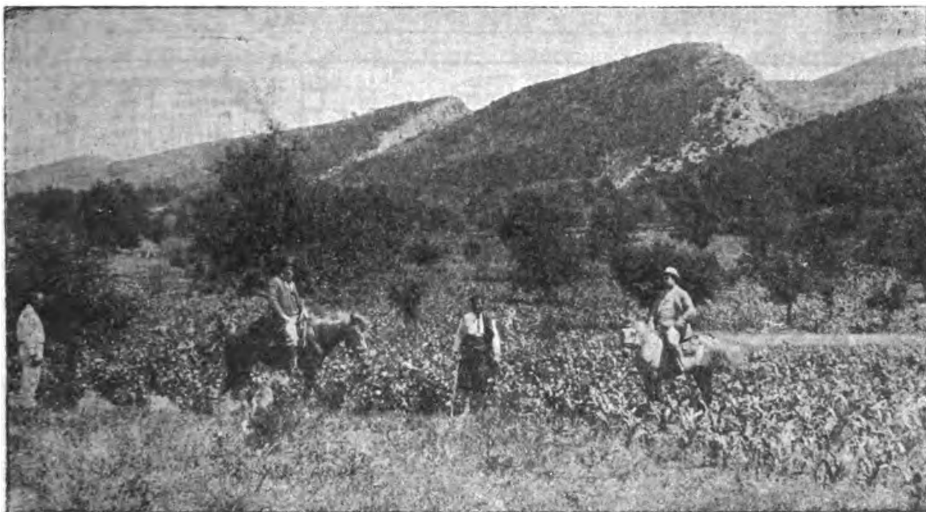
Въ една книга на Рилската библиотека отъ 1364 год. се споменува ... **въ мѣстѣ ѹсты при Трьновѣ градѣ** (срв. Спростановъ, Описъ на ръкописитѣ въ библиотеката при Рилския монастиръ, стр. 65—66). Иречекъ[2]) прѣдполага, че това мѣсто е тъждествено съ южния проломъ „Устето" на р. Янтра до Търново. Споредъ нашето мнѣние това название се отнася до стария градъ съ крѣпости, разположенъ въ завоитѣ на рѣката Янтра, въ пролома и прѣзъ южния скалистъ клонъ на Търновската планина, до Балванъ-махле, който проломъ до днесъ носи сѫщото название „Устето" (гл. по-долѣ).

Крѣпости въ Търновската околность.

Къмъ Търновскитѣ крѣпости трѣбва да се причисли и калето **Пещеритѣ** (обр. 15 и 16). Развалинитѣ на тази крѣпость се намѣрватъ на сѣвернитѣ склонове на Арбанашката планина, 6 км. на сѣверъ отъ Търново и 2 км. на югозападъ отъ с. Темниско. Сѣвернитѣ склонове на Арбанашката планина сѫ разцѣпени съ кѫси долове, наречени „боази"

[1]) Абоба-Плиска стр. 113.
[2]) Jireček, Cesty стр. 162.

и то: източенъ Доленъ или Краенъ боазъ, прѣзъ който води шосето отъ Горня-Орѣховица за с. Поликраище; Срѣденъ боазъ на западъ отъ първия, и Горенъ боазъ, прѣзъ който тече рѣкичката Габеръ. Между послѣднитѣ два боаза се издига върхъ съ развалинитѣ Пещеритѣ, който се спуска отъ върха Чуруковецъ, заедно съ източния отъ него върхъ Крайно бърдо и западнитѣ отъ него Змеица, Липако и др. въ долината на р. Янтра.

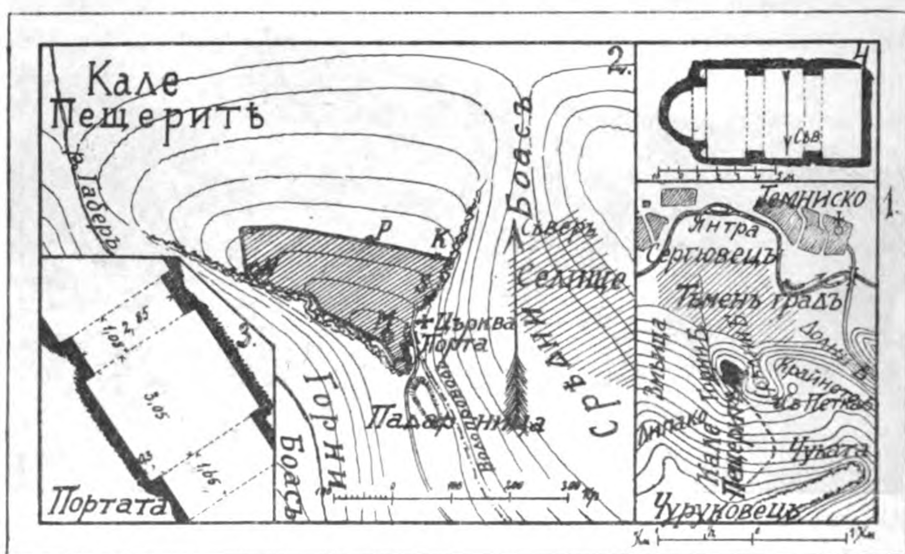

Обр. 15.
„Пещеритѣ“ при с. Темниско.

Склоноветѣ на крѣпостьта къмъ двата боаза сѫ стръмни и скалисти; къмъ сѣверъ склонътъ постепенно се спуска отъ най-високото и най-тѣсно мѣсто въ южния ѫгълъ на върха.

Сѣверниятъ крѣпостенъ зидъ върви почти хоризонтално на разстояние 365 кр. въ срѣдата на склона и е залѣпенъ до източната скалиста стѣна; при западния си край този зидъ се прѣчупва къмъ югъ и на разстояние 80 кр. достига юго-западната скала. Въ зида се забѣлѣзватъ останки отъ една малка порта (K) и на една кула (P). По разказа на старитѣ жители въ с. Темниско, подъ развалинитѣ на кулата P е имало подземенъ пѫть съ цилиндрически сводъ, който, споредъ едно прѣдание, е водѣлъ въ Търново; вѣроятно това е било малка порта върху която е била построена горѣказаната кула и която съ натрупване на пръстьта отвѫтрѣ напълно се е засипала. Отъ подземния входъ, нареченъ отъ населението „пещера“, е произлѣзло и сегашното название на крѣпостьта.

Отъ другитѣ страни крѣпостьта е била пазена съ скалисти стѣни, особно отъ юго-западната страна; тукъ се забѣлѣзватъ само незначителни слѣди отъ крѣпостенъ зидъ. Южниятъ остъръ край на крѣпостьта излиза въ видъ на скалистъ носъ и е билъ укрѣпенъ съ особна постройка, каквато видѣхме и у търновскитѣ крѣпости; тази постройка е била до 20 кр. широка и до нея има развалини на една кула (M) съ диаметъръ 10 кр.; подобна кула N е имало и до западния жгълъ на крѣпостьта.

Обр. 16.
Планъ на „Пещеритѣ“ при с. Темниско.

Подъ крѣпостната постройка на носа се е намѣрвала главната порта на крѣпостьта. Отъ нея сж запазени стѣни отъ двѣтѣ ѝ страни (обр. 16, 3), отъ които излизатъ 0·30 м. навънъ подпорни полупиластри 1·65 м. и 1·08 м. широки, на разстояние 3·05 м. едни отъ други, които сж служили вѣроятно за основа на цилиндрически сводови пояси съ диаметъръ 2·85 м. Портата е била построена отъ прости мѣстни камъни съ бѣлъ хоросанъ, смѣсенъ съ рѣченъ пѣсъкъ; за изравнение на пластоветѣ сж служили надлъжни и напрѣчни греди вжтрѣ въ зидоветѣ. Близо подъ главния входъ има развалини на една църквица, къмъ която се е слизало отъ крѣпостьта чрѣзъ малка порта съ стжпала, изсѣчени въ скалистата стѣна (S). Вжтрѣшностьта на крѣпостьта е изпълнена съ простъ каменень материалъ отъ постройки.

На срѣща на южния носъ, на сѣдловината, която съединява крѣпостьта съ върха Чуруковецъ, се издига малко възвишение въ видъ на плоска могила, която, споредъ прѣданието, е служила за стража и затова носи название Падарница. Между тази могила и южния носъ е слизалъ каменен пѫть (Ташъ-йолъ) отъ Търново прѣзъ „Каменецъ" къмъ главната порта.

На юго-изтокъ отъ крѣпостьта, на склона на планината къмъ Срѣдния боазъ, се намиратъ развалинитѣ на църквицата Св. Петка съ една чешма; водата на чешмата е била прѣкарана въ крѣпостьта прѣзъ единъ кюнковъ водопроводъ; кюнцитѣ му се намиратъ близо до главната порта. Въ Срѣдния боазъ се намѣрватъ развалини на старо село, по прѣдание старото мѣсто на с. Темниско.

До сѣвернитѣ поли на крѣпостьта и околнитѣ върхове въ сегашнитѣ лозя на с. Темниско се намиратъ развалини на градъ, покрити съ наноси на малки планински рѣкички отъ двата боаза. Развалинитѣ носятъ названието Тъменъ градъ.

Паритѣ, които видѣхъ отъ тѣзи мѣста, сѫ византийски и български, особно Иванъ Александрови грошове; споредъ прѣданието, тукъ е имало тарапана на българскитѣ царе и затова тѣзи мѣста сѫ много посѣщавани отъ малджиитѣ, разрушителната дѣйность на които се явява навсѣкѫдѣ. Пѫтьтъ, който е слизалъ въ крѣпостьта, продължавалъ на сѣверъ къмъ града Червенъ на р. Черни-Ломъ до с. Червенъ (Русенско).

При похода на полско-маджарския краль Владислава въ 1444 г.[1]) се споменува до Търново крѣпостьта, наречена „Rahautsch" („Sloss Rahautsch genant" у M. Beheim), което е изкривено „Орѣховецъ".[2]) Вѣроятно тази крѣпость е тъждествена съ Пещеритѣ и Тъменъ градъ. Значи стариятъ пѫть отъ Дунавската равнина[3]) за Търново още въ XV вѣкъ е минавалъ прѣзъ крѣпостьта Пещеритѣ; той се е изкачвалъ по

[1]) Християнскитѣ войски сѫ минали отъ Свищовъ по старото римско шосе до римския Никополъ (до с. Никюпъ) и „скѫпоцѣннитѣ постройки, мраморни монументи съ гръцки и латински надписи, горделиви сводове и високи стълбове отъ развалини, които доказватъ барбаризма на Турцитѣ", за които се говори при похода, се отнасятъ до развалинитѣ на този градъ (Nicopolis ad Istrum); отъ тука християнитѣ сѫ дошли до Rahautsch и, когато едно отдѣление на християнската войска е било отблъснато отъ Търново (Ternowe), а крѣпостьта запалена, заминали сѫ по римския пѫть Никополъ—Маркианополъ къмъ Нови Пазаръ — Шуменъ.

[2]) Старото име е „Орѣховецъ" вмѣсто „Орѣховица"; „Лѣсковецъ" въ старо врѣме е било „Лѣсковица".

[3]) Тукъ наречена просто „Поле".

стръмнитѣ склонове на в. Чуруковецъ и отъ него прѣзъ мѣстото Каменецъ е слизалъ къмъ Търново. Той е билъ постланъ съ камъни.

На западъ отъ Тъменъ градъ е сѣверното устие на пролома Дервентъ, къмъ което се спуща и долината Раковецъ подъ с. Самоводени. Надъ десния брѣгъ на р. Янтра на склона на Арбанашката планина, дѣто новата линия завива въ Дервента, въ една нива се намиратъ развалини на малка църква, по прѣдание Св. Никола, наречена споредъ близкия изворъ „Шишменецъ"; църквата има форма на правоѫгълникъ, 7·90 м. дълъгъ въ източно направление и 4·90 м. широкъ, съ една полукрѫгла апсида съ диаметъръ 2·55 м. Отъ двѣтѣ страни на апсидата има по една ниша съ диаметъръ 0·60 м. Въ страничнитѣ стѣни има по два зидани полупиластри, 0·80 широки (обр. 16, 4).

Споредъ прѣданието, най-стариятъ монастиръ въ пролома Дервентъ — Св. Троица — се е намѣрвалъ на югъ (около 1·50 км.) отъ сегашния монастиръ Св. Прѣображение, подъ скалистата стѣна на изтокъ отъ с. Бѣлаковецъ; старата икона Св. Троица е прѣхвръкнала, споредъ сѫщото прѣдание, на мѣстото на сегашния монастиръ Св. Троица.

Остатъци на други монастири близо до Търново се намѣрватъ: I. на Св. Гора (Светифора у Х. Калфа), близу до източния край на новото шосе прѣзъ тази гора; при постройката на шосето сѫ били открити основи на два зида отъ монастирски здания; и до днесъ на Гергьовъ день тукъ става сборъ. II. Между пролома Устето и Сини-виръ, който пробива южния скалистъ клонъ на Търновската планина между с. с. Шемшево и Чолакова Махала, има редъ скалисти върхове, които затварятъ малката долинка до второто село, отъ сѣверната ѝ страна. Западниятъ отъ тѣзи върхове се нарича Клисе-баиръ, а западниятъ му край надъ пролома Сини-виръ — Кървава-скала (Канлѫ-кая). На върха Клисе-баиръ на двѣ мѣста се виждатъ развалини на монастиръ, за които не се е запазило никакво прѣдание.

На Канлѫ-кая се намиратъ развалинитѣ на една ограда, 100 кр. дълга и 35 кр. широка, отъ югъ ограничена съ скалиста стѣна; около оградата и вѫтрѣ въ нея сѫ разхвърляни строшени материали отъ прости камъни и рѣдко тухли и керамиди. На изтокъ отъ тѣзи развалини, близо до източния край на в. Клисе-баиръ, се намиратъ развалинитѣ на друга ограда, 60 кр. дълга. До източния край въ оградата слѣдватъ развалинитѣ на една църква (20 кр. дълга и 10 кр. широка) съ нартикъ и апсида. До срѣдата на западната стѣна на оградата е имало единъ кладенецъ.

*

Въпросътъ, дали Търновскитѣ крѣпости Хисаръ и Трапезица сѫ сѫществували още въ прѣдбългарското врѣме, не може окончателно да се рѣши безъ систематични разкопки; досегашнитѣ частични разкопки на отдѣлни постройки, безъ система, на които резултатитѣ до днесъ не сѫ публикувани, не хвърлятъ никаква свѣтлина по този въпросъ. Крѣпостнитѣ постройки показватъ старобългарско врѣме, а сѫщо и квадровитѣ зидове до главната порта, които нѣкои мислятъ за римски. Противъ римското произхождение говори и географическото положение на Търново въ това врѣме. Римскитѣ паметници, намѣрени въ търновскитѣ крѣпости, сѫ донесени отъ римскитѣ развалини, особно отъ развалинитѣ на Никополъ, името на който градъ се споменува и въ нѣкои отъ надписитѣ, намѣрени въ Търново.

Главниятъ центръ въ тѣзи страни въ римско врѣме е билъ Никополъ (Nicopolis ad Istrum) на р. Росица.[1]) Най-важниятъ пѫть отъ този градъ къмъ югъ, прѣзъ Търновската планина, не е минавалъ прѣзъ Търново, но по-назападъ отъ него (15 км.).

Търновската планина е отдѣлена отъ Севлиевската чрѣзъ пролома на Еленската рѣка, която се почва между с. с. Малкочево и Идилево, и въ горнето си течение се нарича Кървава рѣка (Канлѫ-дере). Южниятъ клонъ на Търновската планина се отличава съ скалистъ гребенъ, който се почва до пролома на Кървава рѣка и върви по права линия 40 км. къмъ изтокъ до в. Костимелъ (Остра могила), на западъ надъ с. Драгижево; този клонъ е пробитъ на три мѣста отъ р. Янтра въ кѫси скалисти и живописни проломи:

1. Балванско Усте на югъ подъ с. Балванъ-Махале, между скалитѣ Водолъ и Ханската стѣна.

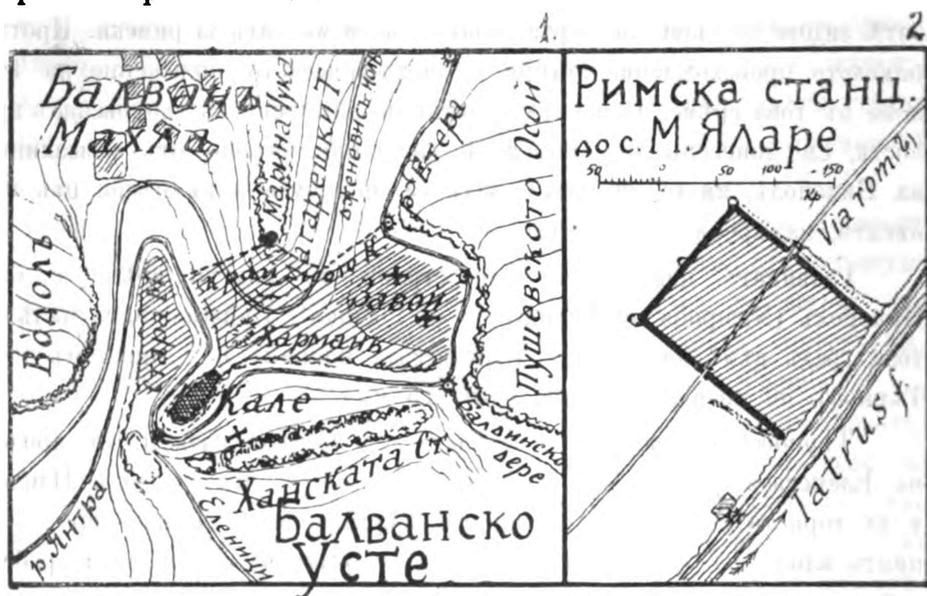
2. Сини-виръ между скалитѣ Малки-мѣль и Канлѫ-кая и

3. Търновско Усте между Марманлийския върхъ и върха Трушана.

Между проломитѣ се образуватъ на р. Янтра двѣ долинки — Пушевска и Чолаково-махаленска. Тритѣ пролома сѫ сгодни за прѣкарване пѫть прѣзъ Търновската планина. Римлянитѣ сѫ избрали първия — Балванското Усте. Римскиятъ пѫть, като минава р. Росица подъ самия градъ Никополъ, е вървѣлъ по десния брѣгъ на р. Бохута къмъ с. Хот-

[1]) Абоба-Плиска стр. 473—478, планъ на табл. CI обр. 4; планъ отъ инженера П. Ц. Абаджиевъ въ Пѫтеводитель на гр. В.-Търново.

ница; на този пѫть близо до шосето Самоводени—Рѣсенъ, въ мѣстностьта Лѫко, сѫ били открити (1891 год.) въ една могилка основи на квадратна кула съ страна 6 м., отъ голѣми квадрови камъни. На Търновската планина римското шосе се е изкачвало до с. Хотница и между събореното село Карабунаръ и с. Кестамболъ, на изтокъ отъ с. Балванъ, сочи къмъ Балванския проломъ Устето, къмъ което слиза по източния склонъ на върха Магарешки Токове.

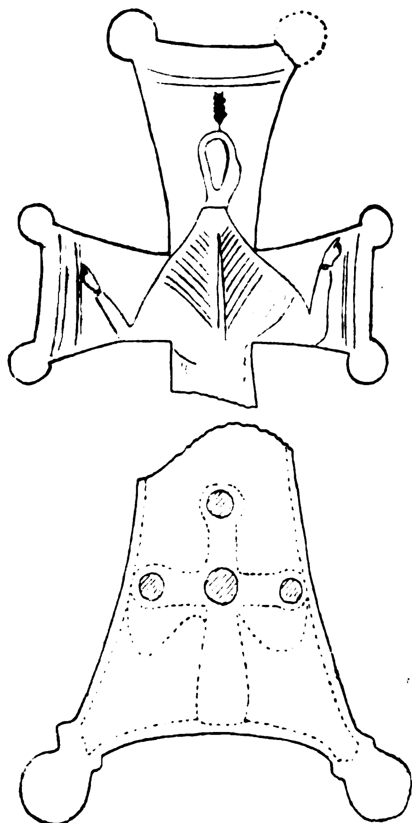
Обр. 17.

Планъ на Балванското Усте и римската станция при с. М. Яларе.

Въ пролома Устето се намиратъ развалинитѣ на старъ градъ и крѣпости, между три завоя на р. Янтра: между скалиститѣ върхове Водолъ и Ханската Стѣна, които сѫ отдѣлени чрѣзъ самия проломъ, и Ханската Стѣна и Пушевскитѣ Осои, които сѫ отдѣлени чрѣзъ малкия притокъ Балдинско дере, се спуска отъ сѣверъ между завоитѣ на Янтра рътътъ Магарешки Токове (обр. 17, 1).

На десния брѣгъ на Янтра, въ първия западенъ завой, на единъ рътъ, който се спуска отъ Ханската Стѣна, е разположена сегашната махала на с. Балванъ-Махале, наречена Стара Дженевисъ махале, която е построена върху развалинитѣ на една часть отъ стария градъ; отъ тази махала къмъ югъ, прѣзъ единъ просѣкъ въ Ханската Стѣна, нареченъ сѫщо „Устето", води старъ пѫть къмъ с. Еленци. Въ подножието на сѣверната скала на Ханската Стѣна се намиратъ развалинитѣ на една църква.

На лѣвия брѣгъ на р. Янтра има да отбѣлѣжимъ слѣднитѣ развалини: на скалистия носъ на Магаришкитѣ Токове, нареченъ Марина Чука, се намиратъ развалинитѣ на една кула — Марина Кула; отъ тази кула се спускатъ по западния и източния наклонъ на върха крѣпостни зидове къмъ р. Янтра, наречени Крайното Кале, които сѫ заграждали града отъ сѣверна страна. Въ юго-източното подножие на върха Магарешки Токове, въ източния завой на рѣката, въ една котловинка се намиратъ развалини на часть отъ града, наречени Завой, съ двѣ развалени църкви. На юго-западъ отъ върха Магарешки Токове, прѣзъ могилообразното възвишение Харманъ, се спуска скалистъ рътъ въ срѣдния най-тѣсенъ завой на рѣката; върху него сѫ развалинитѣ на вѫтрѣшната крѣпость, наречени Кале. Въ крѣпостьта се влиза прѣзъ една стѣснена ивица, която скалисто се спуска къмъ рѣката; тукъ е имало крѣпостенъ зидъ съ порта; въ самата порта е билъ поставенъ камъкъ съ латински надписъ;[1]) горнята часть на камъка е паднала въ рѣката. Крѣпостьта, която скалисто и стръмно се спуща отъ всички страни, е продълговата, въ юго-западно направление, съ дължина 215 кр.; по сѣверо-западния наклонъ слиза единъ пѫть съ стѫпала, около 1·80 м. широкъ, съ двѣ разклонения; при долнето разклонение отъ вънкашната страна е имало пармаклъкъ отъ плочи; при горния край на горнето разклонение се намиратъ развалинитѣ на една малка порта; подъ тази порта на по-долнята скала е имало кладенецъ, горниятъ камъкъ на който е билъ прѣнесенъ на новъ кладенецъ на южния край на с. Балванъ. Развалини на единъ зидъ се забѣлѣзватъ и на подножието на крѣпостьта, а пъкъ развалини на една църква се намиратъ

Обр. 18.
Бронзовъ кръстъ отъ калето при Ханската стѣна.

[1]) Škorpil, Antike Inschriften aus Bulgarien въ Arch.-epigr. Mitteilungen XV 217 № 102.

надъ южния склонъ между портата и вършината Харманъ; тукъ сж били намѣрени камъни отъ варовникъ съ гръцки надписи (Ἀγαθῇ τύχῃ).[1])

Любопитно е, че споредъ тукашното прѣдание, както въ Търново, и тукъ е имало мостъ отъ синджири отъ крѣпостьта въ срѣдния завой направо къмъ църквата на Ханската Стѣна. Монетитѣ, намѣрени тукъ, сж римски, византийски и български.[2]) Както по-горѣ споменахме, тукъ е било мѣстото Усте, дѣто е била писана въ 1364 год. книгата Лѣствица. сега въ Рилския монастиръ; вижда се отъ запазенитѣ останки, че тукъ е билъваженъ пунктъ, особно въ българско врѣме.

Стариятъ римски пжть (Дженевисъ йолъ) е продължавалъ по лѣвия брѣгъ на р. Янтра и на югъ отъ с. Гостилица е достигалъ до римската станция. Развалинитѣ на тази станция се намиратъ на самия лѣвъ брѣгъ на р. Янтра, въ малката Малко-Яларска долина, между устията на два малки лѣви притока: Узуново дере и Малко-Яларската рѣкичка. Формата ѝ напълно отговаря на формата на римскитѣ станции — правожгълникъ съ жглитѣ обърнати къмъ свѣтовитѣ страни, 150 кр. дълъгъ и 125 кр. широкъ, край рѣката (обр. 17, 2). Крѣпостниятъ зидъ къмъ рѣката е измитъ; въ жглитѣ се забѣлѣзватъ останки на кули; ровътъ около стѣнитѣ е почти засипанъ. Въ турско врѣме тукъ сж били намѣрени останки отъ портитѣ на двѣтѣ страни, перпендикулярни къмъ рѣката; до южната отъ двѣтѣ порти сж намѣрени камъни съ гръцки надписи;[3]) други надписи сж прѣнесени въ с. Гостилица. Въ ново врѣме разкопава тази станция г. Гжбенски. Отъ тукъ къмъ югъ римскиятъ пжть е продължавалъ къмъ Шипченския проходъ.

Въ южния клонъ на Търновската плапина е имало и други крѣпости освѣнъ Търновскитѣ и Балванското Усте, и то: 1. между селата Гостилица и Малкочева на сѣверъ, надъ пжтя между двѣтѣ села, дѣто сега се намиратъ развалини на крѣпость и стара колония до нея; 2. на скалистия гребенъ на югъ надъ Пушевската долина е имало двѣ крѣпости: западна, наречена Кале на Дѣдовия Осой на юго-западъ отъ с. Леденикъ, и другата на Малкий Мѣль, на юго-изтокъ отъ сжщото село.

[1]) Antike Inschriften стр. 216 и 217, № 100 и 101.

[2]) Въ църквата до вжтрѣшната крѣпость сж били намѣрени части на два кръста отъ бронзъ (обр. 18); на едина отъ тѣхъ има изображение на Исуса Христа, който благославя; главата му е украсена съ перо, както на стари рисунки отъ Абоба (Абоба-Плиска табл. LIV и LV, стр. 283).

[3]) Škorpil, Arch.-epigr. Mitteil. XVII 188 и 199, № 45, 46 и 47.

Два могилни гроба въ Балкана

от Б. Филовъ

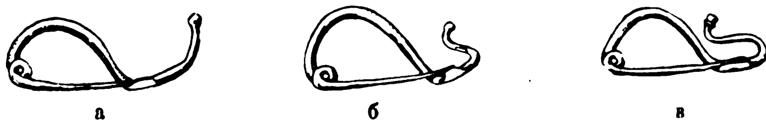
Прѣдъ видъ на малкото систематически изучени могили у насъ, двата могилни гроба, които описваме по-долѣ, макаръ и да не сѫ изслѣдвани отъ специалисти, прѣдставятъ твърдѣ голѣмъ интересъ както по самата си конструкция, така и по намѣренитѣ въ тѣхъ прѣдмети. Свѣдѣнията върху тѣзи гробове се дължатъ на учителя М. Пеновъ въ Троянъ и на инженера В. Коевски, на които изказвамъ на това мѣсто най-голѣма благодарность за оказаното съдѣйствие. Намѣренитѣ въ гробоветѣ прѣдмети, които описваме по-долѣ, сѫ прѣдадени всички въ Народния музей.

I. Могиленъ гробъ въ нивата на М. Пеновъ при Троянъ. Въ могилата, която изглежда да е била твърдѣ низка, сѫ намѣрени човѣшки кости и слѣднитѣ прѣдмети: 1) три добрѣ запазени игли за дрѣхи (фибули) отъ бронзовъ телъ, дълги 0·04 до 0·045 м. (обр. 1 а, б и в); 2) часть отъ счупена бронзова фибула съ плосъкъ лѫкъ; 3) желѣзно копие, дълго 0·36 м. съ издаденъ рѫбъ по срѣдата (обр. 2); 4) три части отъ второ такова копие; 5) желѣзно копие, четиристранно, прилично на шишъ, дълго 0·205 м.

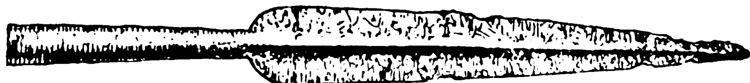
Фибулитѣ, по своята форма, се различаватъ рѣзко отъ фибулитѣ, които се срѣщатъ въ римско врѣме, отъ първото столѣтие слѣдъ Христа нататъкъ, и които за други страни сѫ щателно проучени.[1]) Отъ събранитѣ до сега материали въ Народния музей се вижда, че и у насъ въ римско врѣме сѫ били употрѣбявани фибули отъ сѫщитѣ форми, както и въ други страни. Троянскитѣ фибули нѣматъ нищо общо съ тѣзи форми. Трѣбва, слѣдователно, да приемемъ, че тѣ сѫ отъ прѣдримско врѣме и че самиятъ гробъ е тракийски.

[1]) Almgren, Studien über nordeuropäische Fibelformen; ср. и Reinach у Daremberg-Saglio, Dictionn. des antiquités IV подъ думата fibula.

По своята конструкция фибулитѣ отъ Троянъ стоятъ най-близко до онзи типъ, който въ Италия е познатъ по името на града Чертоза.[1]) Характерното въ този типъ е това, че краятъ на лжка се извива назадъ къмъ гърба на фибулата, като завършва съ топче или малъкъ кржгъ.[2]) Този видъ фибули се отличава отъ латенскитѣ, нѣкои отъ които иматъ сжщата форма,[3]) по това, че спиралата не е билатерална, както въ латенскитѣ фибули, а проста и се намира само на едната страна на лжка. По врѣме фибулитѣ отъ Чертоза принадлежатъ къмъ петото столѣтие прѣди Христа. Латенскитѣ фибули, които иматъ сжщата форма съ билатерална спирала, се датиратъ около третето столѣтие прѣди Христа.[4]) Ако приемемъ — както е вѣроятно — че и у насъ формата на фибулитѣ се е развивала по сжщия начинъ въ приблизително сжщитѣ врѣменни граници,[5]) то ще трѣбва да отнесемъ и троянския гробъ къмъ 5-то до 3-то столѣтия прѣди Христа.

Обр. 1.
Бронзови фибули отъ гроба при Троянъ.

Обр. 2.
Желѣзно копие отъ гроба при Троянъ.

II. Могиленъ гробъ по желѣзнопжтната линия Царева Ливада — Габрово, при км. 12+368, около 6 км. на сѣверо-изтокъ отъ Габрово, между колибитѣ Иванковци и Брънецитѣ. Могилата, която е имала диаметъръ въ основата 9·20 м., се е издигала на източната страна 1·53 м., а на западната страна 0·89 м. надъ околното равнище. Самиятъ гробъ,

[1]) Montelius, La civilisation primitive en Italie I стр. III на въведението и табл. XI.

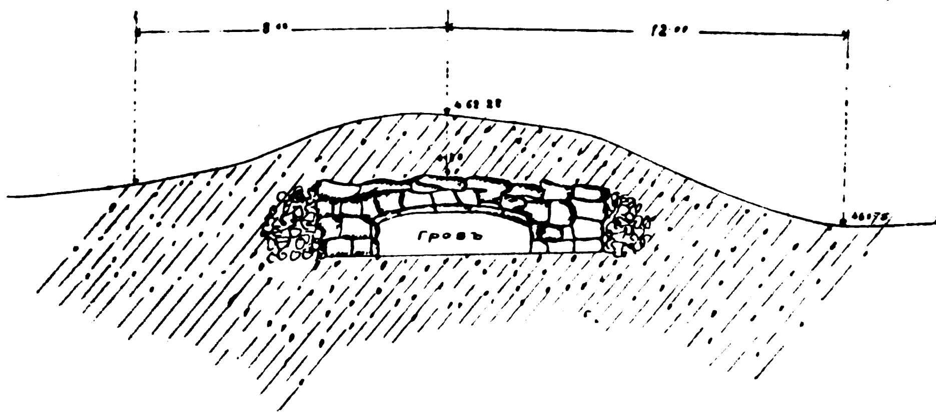
[2]) Между обнародванитѣ отъ този видъ фибули липсватъ екземпляри, които да сж съвсѣмъ идентични съ троянскитѣ. Възможно е, слѣдователно, щото тѣзи послѣднитѣ да прѣдставятъ особна мѣстна вариация.

[3]) Ср. Reinach ц. м. обр. 3006; Forrer, Reallexikon der prähist. klass. und frühchristl. Altertümer табл. 57, 10.

[4]) Montelius ц. съч. стр. V; Forrer, ц. съч. стр. 230.

[5]) Този въпросъ, който е отъ първостепенна важность за датирането на нашитѣ прѣдримски находки, заслужава отдѣлно и обстойно проучване.

граденъ отъ недѣлани камъни, които образуватъ нѣщо като сводъ, се е намиралъ 0·80 м. подъ повърхностьта на могилата (гл. разрѣза въ обр. 3 споредъ инженеръ Коевски). Гробътъ е дългъ 1·95 м. и високъ 0·55 м. Скелетътъ е билъ обърнатъ съ главата на истокъ. Отдесно до ржката е намѣренъ глиненията сждъ обр. 4, високъ безъ гърлото 0·21 м., съ гърлото 0·265 м. Освѣнъ това изъ пръстьта на гроба е намѣрена и сребърната фибула обр. 5, дълга 0·05 м. Вънъ отъ гроба, на западната страна, е намѣренъ бронзовъ кржгъ съ диаметъръ 0·08 м., който е служилъ за подставка на нѣкакъвъ бронзовъ сждъ.[1])

Обр. 3.
Разрѣзъ на могилата при Габрово.

Гробътъ, както по своята конструкция, така и по малката височина на могилата, показва голѣмо сходство съ открития напослѣдъкъ гробъ при Бѣдняково (Чирпанско),[2]) който споредъ намѣренитѣ въ него прѣдмети се датира въ четвъртото столѣтие прѣди Христа. Гробътъ при Габрово ще бжде приблизително отъ сжщото врѣме не само поради тази аналогия, но сжщо и поради намѣрената въ него сребърна фибула (обр. 5). За тази фибула важи сжщото, което казахме по-горѣ за троянскитѣ фибули. Макаръ краятъ на нейния лжкъ да не се извива така силно, тя по всичко друго прилича на троянскитѣ и ще бжде, слѣдователно, отъ сжщата епоха.[3])

[1]) Този сждъ трѣбва да е билъ или кана, или кофа, каквато е намѣрена напр. въ единъ гробъ при Ст.-Загора (Пер. спис. XXI 1909, 600 и обр. 7). Подставката на тази кофа е сжщата, както троянската.

[2]) Б. Филовъ, Пер. спис. XXI 1909, 590 сл.

[3]) Фибули отъ сжщия видъ като габровската сж намирани у насъ и по-рано. Единъ бронзовъ екземпляръ отъ Карлуково и единъ сребъренъ отъ Лѣсура (Вратчанско) се намиратъ сега въ Народния музей (инв. № 683 и 4396).

Особно внимание заслужава, поради оригиналната си форма, глиненият съдъ (обр. 4). Той е направенъ, съ помощьта на колело, много

Обр. 4.
Глиненъ съдъ.

правилно и старателно отъ прѣчистена и добрѣ изпечена глина съ свѣтлочервенъ цвѣтъ. Дебелината на стѣнитѣ достига до 9 мм. Подобенъ съдъ, който има съвършенно същата форма, но само е по-малъкъ (високъ 0·085 м., диаметъръ 0·13 м.), е билъ намѣренъ прѣзъ 1890 г. въ единъ могиленъ гробъ при Варна, заедно съ други глинени съдове и нѣколко теракоти.[1]) Формата на тѣзи съдове напомня донѣкждѣ грѣцкия аскосъ (отъ ἀσκός — тулумъ), който обикновено има два отвора, но се срѣща и само съ единъ. На всѣки случай тѣзи съдове не сж грѣцки и ще трѣбва да се припишатъ на мѣстната тракийска керамика.[2])

Обр. 5.
Сребърна фибула.

[1]) Цѣлата находка се намира сега въ Народния музей. Изображения у К. и Х. Шкорпилъ, Сб. за нар. умотворения VII 1892 таблица.

[2]) Както ми съобщава г. К. Шкорпилъ, подобни съдове за ракия се употрѣбявали и до днесъ въ Балкана.

Сводеста гробница при Плѣвенъ

отъ **Б. Филовъ**

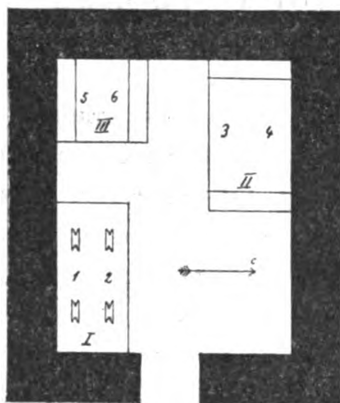
Въ края на мѣсецъ Ноември миналата година бѣ открита при Плѣвенъ една голѣма сводеста гробница, която азъ имахъ случай да разгледамъ 2—3 дена слѣдъ откриването ѝ.[1] Гробницата се намира около 2 км. на югъ отъ Плѣвенъ, въ мѣстностьта Кайлъка, въ „Лѣсковата нива“. Откриването е станало случайно при копанъ на нивата, тъй като горниятъ край на гробницата е само на 30—40 см. подъ земята. Вратата, висока 1·20 м. и широка 0·80 м., се намира на истокъ. Тя бѣше затворена съ голѣма каменна плоча, снабдена съ желѣзна халка за отмѣстяне. Петь каменни стѫпала, широки и високи по 0·37 м. и заградени отъ двѣтѣ страни съ каменень зидъ, водятъ къмъ вратата. Самата гробница има четвъртита форма съ правиленъ полукрѫгълъ сводъ (обр. 1 и 2). Тя е дълга 3·90 м., широка 3·10 м. и висока 2·90 м. Градена е отъ голѣми тухли (0·30×0·35 м., дебели 0·04 м.) и хоросанъ съ чукани керамиди, който е нанасянъ на дебели пластове (0·03—0·04 м). Стѣнитѣ сѫ дебели 0·65 м. Цѣлата вѫтрѣшность на гробницата, заедно съ пода, е измазана съ дебелъ пластъ твърда като бетонъ мазилка, направена отъ варь, пѣсъкъ и голѣмо количество счукани на ситно керамиди.

Въ гробницата се намираха шесть трупа, поставени по два на три легла съ главитѣ на западъ. Скелетитѣ се очертаваха още ясно, обаче бѣха се прѣобърнали всецѣло на прахъ и се разпадаха при най-малкото побутване. Тукъ-тамъ личеха парчета отъ дрехитѣ. Намѣриха се сѫщо една цѣла и двѣ отчасти вече разрушени кожани обувки. Тѣ приличатъ съвършено на днешнитѣ царвули, само че иматъ по-елегантна и по-правилна форма: на върха сѫ заострени и сѫ нагодени така, че покри-

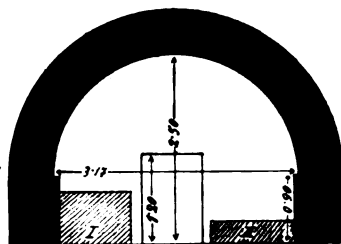
---

[1] Бѣлѣжки за тази гробница се даватъ и по-долѣ въ отчета за разкопкитѣ на Плѣвенското археологическо дружество.

ватъ само ходилото. По края сѫ пробити дупки за връзкитѣ, които сѫ придържали обувката за крака. Никакви слѣди по тѣхъ отъ пирони или столове се не забѣлѣзваха. Макаръ че гробницата изглеждаше да не е била отваряна по-рано, въ нея не се намѣриха никакви други прѣдмети. Само на едно мѣсто въ пепельта имаше зелена патина, която свидѣтелствуваше, че на това мѣсто е изгнилъ нѣкакъвъ мѣденъ или бронзовъ прѣдметъ.

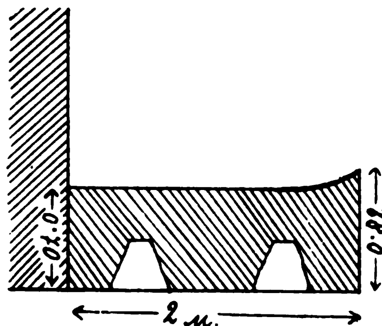
Обр. 1.
Планъ на гробницата.

Обр. 2.
Отвѣсенъ разрѣзъ на гробницата.

Отъ леглата само едното, поставено въ юго-източния ѫгълъ, е градено съ тухли и хоросанъ, а останалитѣ двѣ сѫ направени отъ дъски, сложени върху по-дебели дървета. Граденото легло (I) е дълго 2 м., широко 0·95 м. и високо 0·70 м. На западния край, дѣто сѫ били сложени главитѣ на труповетѣ, то се издига малко и достига височина 0·82 м. Отдолѣ сѫ оставени двѣ голѣми празнини съ отвори на сѣверната страна, които го правятъ да прилича на пещь (гл. профила въ обр. 3). Всѣка една отъ тѣзи празнини е отворена отгорѣ посрѣдствомъ двѣ по-малки дупки (гл. обр. 1). Каква цѣль е прѣслѣдвана съ тази особна конструкция, не е ясно. Труповетѣ сѫ поставени така, че дохождатъ точно надъ малкитѣ дупки. Обаче за нѣкакво изгаряне, за което конструкцията на леглото като че ли специално е нагласена, не може и дума да става, тъй като липсватъ каквито и да било слѣди отъ горѣне. Строителниятъ материалъ на това легло не е сѫщиятъ както на самата гробница. Тухлитѣ сѫ значително по-малки, а въ хоросана липсватъ чукани

керамиди. Отъ това може да се заключи, че леглото е правено много по-късно отъ двѣтѣ дървени легла, тъй като въ противенъ случай то не би било поставено при вратата. Леглото II е сжщо 2 м. дълго, обаче по-широко (1·20 м.), а III е най-малко (1·20 м. дълго и 1·20 м. широко). Върху първитѣ двѣ легла изглежда да сж били погребани двѣ сѣмейни двойки: скелетътъ № 1, високъ 1·50 м., е женски, № 2 (1·75 м.) — мжжки, № 3 (1·75 м.) — мжжки, № 4 (1·60 м.) — женски. Върху леглото III сж били погребани двѣ дѣца. Тѣхнитѣ скелети не можаха да се измѣратъ, тъй като вече не личеха достатъчно.

Обр. 3.
Разрѣзъ на леглото I.

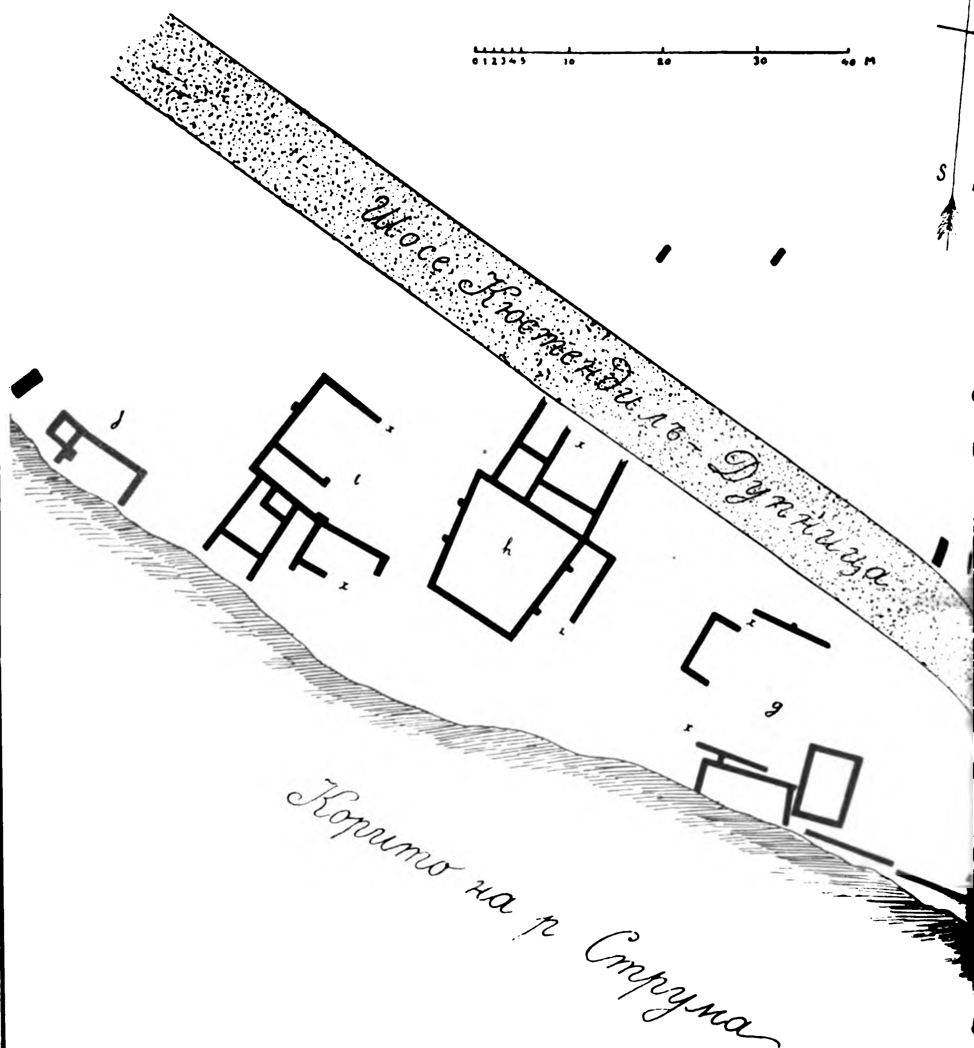
Върху датата на гробницата не може да се каже нищо положително. На всѣки случай сигурно е, че тя не е римска и че сравнително е отъ по-късно врѣме. Ако се сжди по материала и начина на градежа, които сж чисто византийски, а тъй сжщо и по обстоятелството, че при погребението не сж оставени никакви прѣдмети, то като най-вѣроятна дата може да се посочи VI—IX столѣтие. Необикновеното въ тази гробница, което ѝ прѣдава особенъ интересъ и значение, сж леглата, на които сж били поставени труповетѣ. Азъ не бихъ могълъ да посоча нѣкои близки аналогии отъ сжщото врѣме. Обаче нѣщо подобно намираме въ много по-старо врѣме, още въ четвъртото столѣтие прѣди Христа, въ Македония. Тѣзи македонски гробници, които сжщо сж сводести, се състоятъ обикновено отъ двѣ отдѣления, въ вжтрѣшното отъ които се намиратъ градени легла за труповетѣ на погребанитѣ[1]). Обаче, освѣнъ по двѣтѣ си отдѣления, тѣ се отличаватъ отъ Плѣвенската гробница още и по това, че се намиратъ надъ земята и сж затрупани сега въ могили. А Плѣвенската гробница, както показватъ стжпалата, които водятъ къмъ вратата ѝ, се е намирала още отъ самото начало дълбоко въ земята.

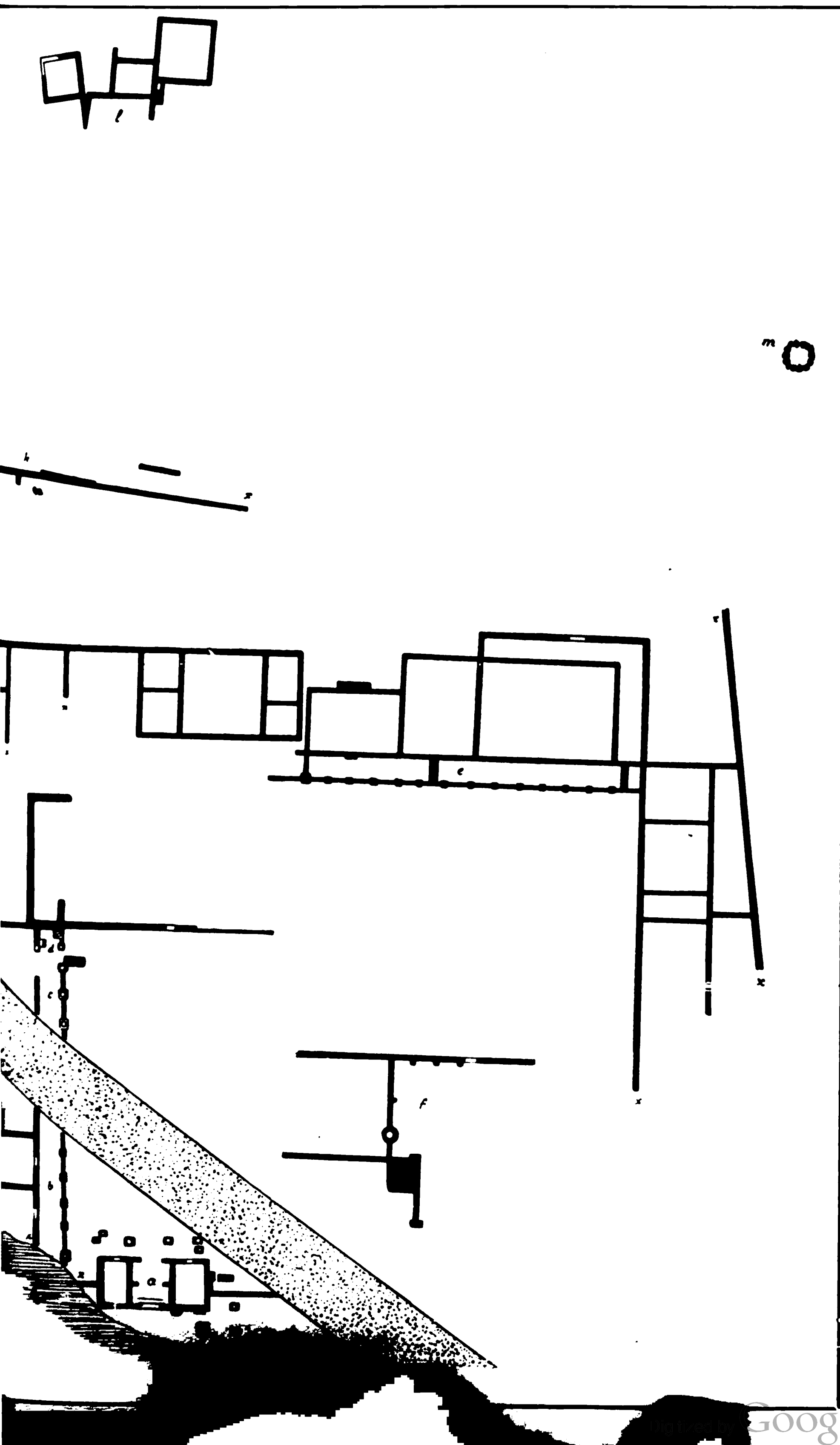

[1]) Гл. Perdrizet въ Bull. de corresp. hellénique XXII 1898, 335 сл.

Планъ
на
разкопкитѣ при Кадинъ-мост

1904–1906 г.

Отчетъ за разкопкитѣ при Кадинъ-мостъ (Кюстендилско)

отъ Йор. Ивановъ

Прѣзъ 1903 г. бѣ помѣстено едно мое издирване — Архиепископията и градътъ Първа Юстинияна — въ приложенията на Царковенъ вѣстникъ отъ сѫщата година, стр. 110—139. Цѣльта ми бѣше да посоча, че търсениятъ отъ историци и археолози градъ Първа Юстинияна не е на онѣзи мѣста, които сѫ бивали посочвани досега, като напр. Охридъ, Скопйе, София, Кюстендилъ, Пекъ, Призрѣнъ, Гиляни, Прѣкуплье, Митровица и др., и че най-надеждно е да го диримъ въ Кюстендилско, или въ Скопско, но не и въ самитѣ градове Кюстендилъ и Скопйе. Въ полза на Кюстендилско се явяватъ укрѣплението Брдуня и близкото до него село Таваличаво, а за Скопско селата Бадеръ и Таоръ, като отговарящи на Бедеряна и Таврезиумъ, близо при които Юстинианъ I бѣше въздигналъ своята любима Първа Юстинияна. Прѣдимства за Кюстендилско даваше между друго и самиятъ официаленъ актъ на императора въ Novella XI, дѣто Юстинианъ посочва родното си мѣсто въ Вѫтрѣшна Дакия (Кюстендилъ, Нишъ, София, Сапаревска Баня), а не въ Дардания, дѣто лежи Скопско. Отъ близкитѣ до Брдуня и Таваличаво градища, каквито има при селата Горня и Долня-Грацица, при Кадинъ-мостъ, при Катрица и др. и дѣто бихме могли да търсимъ Първа Юстинияна, азъ се спрѣхъ прѣди всичко на кадинмостката околность. Археологическиятъ интересъ за тамъ бѣше по-голѣмъ, защото освѣнъ селището тамъ се намиратъ и десетина могили, които обграждатъ котловината. Софийското Археологическо дружество рѣши да се направятъ сондажи въ казаната мѣстность подъ мое рѫководство. Азъ почнахъ работа прѣзъ есеньта 1904 г., и понеже сондажътъ даде насърдчителни резултати, дружеството пожела да продължа разкопкитѣ на откритото селище и на могилитѣ прѣзъ ваканциитѣ на слѣднитѣ години 1905 и 1906. Прѣкиятъ и постояненъ надзоръ на разкопкитѣ повѣ-

рихъ на учителя Сл. Вълковъ, който се отнесе съ любовь къмъ дѣлото и съ внимателното си старание съумѣ да разкрие непокжтнати градежитѣ и дребнитѣ старини. За разкритото и намѣреното прѣзъ това врѣме при Кадинъ-мостъ се отнася и прѣдлаганиятъ ми отчетъ.

Мѣстото Мо́щени.

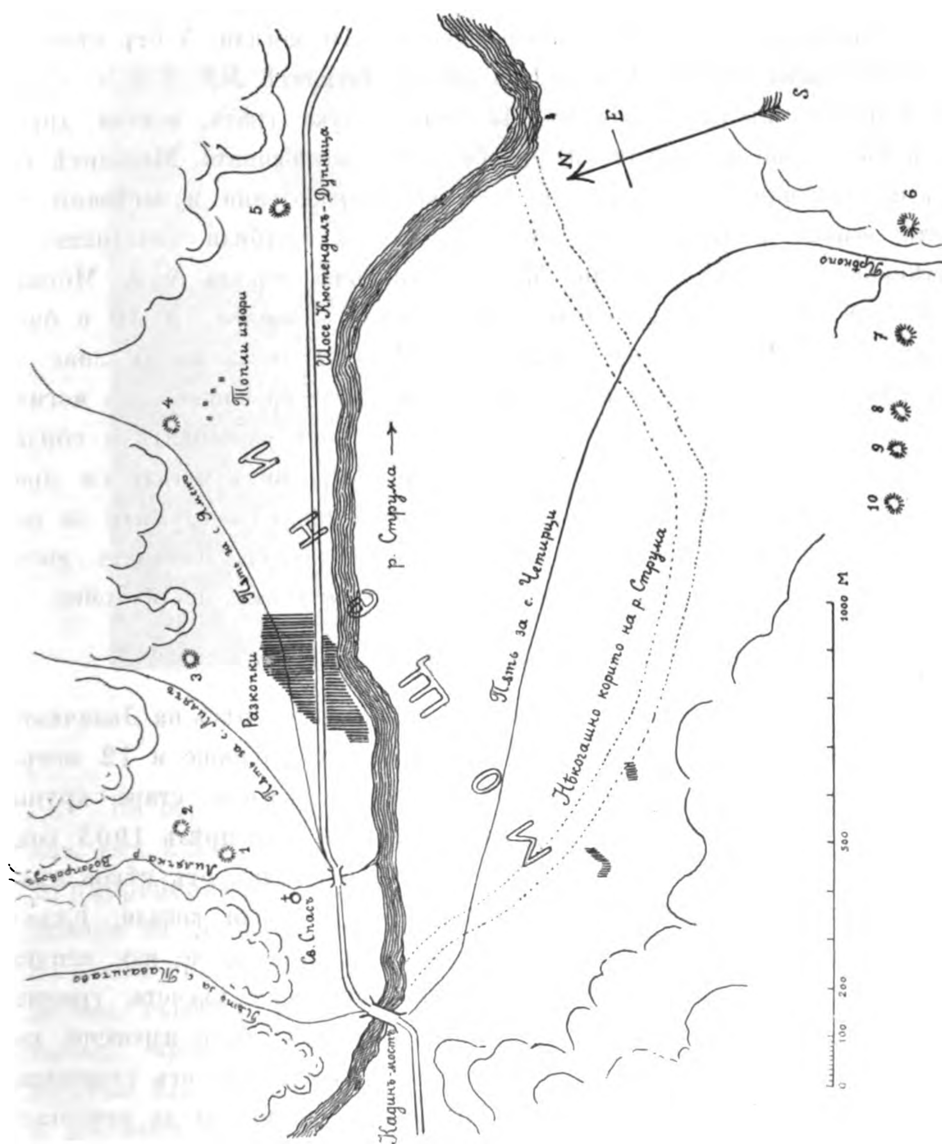
На 15 километра източно отъ Кюстендилъ, по-долу отъ Кадинъ-мостъ на Струма, има котловина дълга около 3 и широка около 2 километра. Прѣзъ нея протича рѣка Струма и я дѣли на двѣ половини — сѣверна и южна (обр. 1). Въ народнитѣ спомени тази котловина се нарича Мо́щени. Нѣкогашното корито на Струма било на 1 километъръ по́ на югъ, дѣто ясно личатъ прѣжнитѣ брѣгове и насипи. Сегашното корито сѐ се отмѣстя на сѣверъ и рови сѣверната мощенска половина, като образува високи брѣгове до 5—6 метра. Лилячката рѣкичка, идеща отъ южнитѣ склонове отъ Конявската планина, прѣсича западната часть на котловината и се влива въ Струма. Отвредъ изоколо котловината е обградена съ хълмове, едни отъ които се спущатъ отъ Конявската планина, а други сж далечни разклонения на Осогово. Мощенската котловина се обработва току-речи цѣлата: по сѣверната по-висока половина — ниви, а по десната, по-низка и достжпна за заливане отъ водитѣ на Струма — главно ливади.

Поради своето положение между древнята Пауталия (Кюстендилъ) и Германе (Сапаревска Баня), и на пжтя отъ Македония, прѣзъ с. Фролошъ (φρούρησις стража, постъ), с. Друмоаръ (δρόμος пжть, χάρις добъръ), укрѣплението Брдуня (Bederiana) за Сердика (София), пъкъ най-сетнѣ и поради своитѣ собствени сгоди — голѣма рѣка, топли извори — мощенската котловина отрано ще да е имала голѣмо селище. Това селище е запустѣло къмъ края на римското владичество; по-сетнѣ било пакъ възобновено и повторно запустѣло прѣзъ турското робство. Народни прѣдания посочватъ тукъ голѣмъ градъ наричанъ „Мо́щени“, затрупванъ веднажъ отъ силнодошлата Лилячка суходолица, а други пжть запустѣлъ отъ турски золуми.[1])

Вече и безъ каквито и да е прѣдания и исторически извѣстия, каквито азъ посочихъ въ горѣномenатото си издирване, имаше доста външни, очевидни признаци, които свидѣтелствуватъ за живота, що е

[1]) Селата Невѣстино и Четирци се изселили въ сегашнитѣ си затулени долини, отстранени отъ главния пжть, поради честитѣ обири и насилия, вършени отъ „турци“ надъ града, който най-сетнѣ и загиналъ.

кипѣлъ нѣкога въ котловината, особно въ сѣверната ѝ половина. Такива бѣха развалинитѣ на стара църквичка, съ гранитенъ езически жертвеникъ вжтрѣ, могилитѣ, наредени около котловината, изобилието на останки отъ

Обр. 1.
Котловина Мощени.

староврѣмски градежъ, запазенитѣ зидове и парчета отъ домашни сждове по лѣвия брѣгъ на Струма, гранитни дѣлани плочи, извадени отъ стари постройки на близъкъ градъ и сега постлани по Кадинъ-мостъ и др.

Туй, което се разкри отъ тѣзи старини, ще го разпрѣдѣлимъ на два дѣла: погребални могили и селище.

Погребални могили.

Мощенската котловина е обградена отъ 10 могили, 5 отъ сѣверна и 5 отъ южна страна. Съ изключение на могилитѣ №№ 1 и 2, които сѫ издигнати въ равнището на нѣкогашния тука градъ, всички други се намиратъ по хълмоветѣ, що заобикалятъ котловината. Могилитѣ сѫ срѣдня голѣмина и полукрѫгли. Бидейки разработвани и засѣвани съ жито, всички могили, повече или по-малко, сѫ изгубили началната си голѣмина и сѫ се снишили. Много е снишена могила № 2. Могили №№ 7, 8 и 9 сега сѫ току-речи изравнени съ земята; № 10 е била разорана и пръстьта ѝ пръсната неотколѣ. Отъ това, що се знае за погребалнитѣ обичаи на старитѣ, отъ положението на мощенскитѣ могили като вѣнецъ около нѣкогашния тука градъ и отъ разкопкитѣ и сондажитѣ на сѫщитѣ, трѣбва да се приеме, че въпроснитѣ могили сѫ принадлежали на тукашното трако-пеонско население и сѫ служили за погребение. За начинитѣ на трако-пеонското погребение говорятъ доста ясно могилитѣ №№ 1, 2 и 3, които бидоха изслѣдвани по-обстойно.

Могила № 1.

Тази валчеста могила се издига на самия лѣвъ брѣгъ на Лилячката суходолица, съ височина 4 метра надъ околното равнище и 12 метра въ диаметъръ. Въ сѣверо-източната ѝ пола е израсла стара круша ситница. Тази могила привлѣче вниманието ми още прѣзъ 1903 год., когато посѣтихъ този край. Върхътъ ѝ бѣше разравянъ отъ нѣкои иманяри, които прѣкратили копането, понеже се показали кокали. Единъ старецъ орачъ, който орѣше до могилата, ми съобщи, че изъ всички околни ниви се изравяли разни желѣзца, пиринчени кѫсчета, гривни, и че прѣди години въ брѣга, току подъ могилата, били изровени два дебели ръждясали желѣзни обрѫча, по всѣка вѣроятность отъ старинска бойна колесница. Обрѫчитѣ били занесени „у градо“, за да изчезнатъ безслѣдно. Всички тѣзи признаци ме убѣдиха, че могилата е погребална и че слѣдователно нейното съдържание ще прѣдставя голѣмъ интересъ за науката.

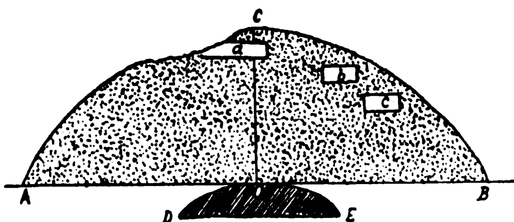
Разкопахме могилата по тѫпъ ѫгълъ, 150°, съ връхъ обърватъ на изтокъ. До главния гробъ, който се намѣри подъ равнището, пръстьта бѣше еднаква, твърда, избъркана съ рѣченъ чакълъ, взетъ отъ съсѣдната

рѣкичка. Тукъ-тамѣ изъ пръстьта се намираха вжгленчета и парчета отъ червени глинени черепки. Въ отвора се откриха три човѣшки скелета — погребение чрѣзъ заравяне, и единъ главенъ, сводиранъ гробъ, дѣто погребението е станало чрѣзъ изгаряне.

Обр. 2.
Външенъ изгледъ на могила № 1.

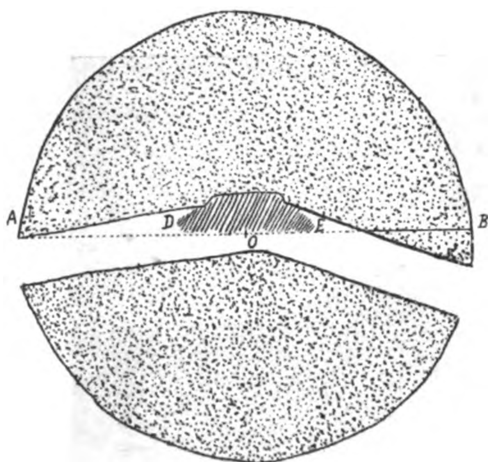
Въ обр. 3 е прѣдставена могилата въ отвѣсенъ разрѣзъ по джлжина отъ югъ къмъ сѣверъ, дѣто а) е разбъркани човѣшки кокали; b) погребение въ западната половина на могилата (човѣшки скелетъ въ хоризонтално положение, гърбомъ, главата къмъ западъ, краката къмъ истокъ; бидейки близо до повръхностьта и достжпни за влага и корени, кокалитѣ бѣха полуизгнили, черепътъ разнизанъ и невъзстановимъ); c) погребение въ източната половина на могилата, човѣшки скелетъ въ сжщото положение, както въ гроба b, съ лошо запазени кокали.

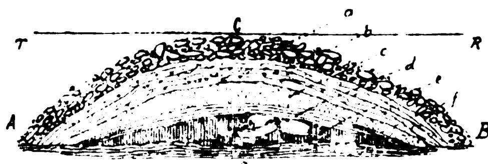
Обр. 3.
Отвѣсенъ разрѣзъ на могила № 1.

Сводниятъ гробъ, що се намѣри подъ равнището, въ центра на могилата, малко на истокъ (обр. 3 и 4 DE), е твърдѣ поучителенъ отъ

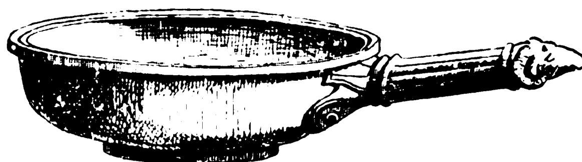
всѣка страна. По него и по намѣренитѣ въ него прѣдмети можемъ си състави понятие за погребението на тракитѣ, за които напослѣдъкъ тъй много се приказва въ науката и тъй малко още се знае нѣщо положително.

Обр. 4.
Хоризонталенъ разрѣзъ на могила № 1.

Обр. 5.
Сводна гробница въ мог. № 1. Отвѣсенъ разрѣзъ.

Обр. 6.
1/4 естествена голѣмина.

Гробътъ е цѣлъ подъ равнището TR въ видъ на подница съ връшникъ, дѣто подницата е самиятъ гробъ, а връшникътъ е сводъ, въ форма на сегментъ (обр. 5). Първиятъ доленъ слой на гробницата се състои отъ обикновена глина (f), разстлана върху дѣвствена здрава пръсть и чакълъ. Понеже този най-доленъ пластъ, на който бѣха сложени останкитѣ отъ гореното тѣло и др. прѣдмети, не бѣше обгоренъ и, слѣдователно, зачервенъ и втвърдналъ, трѣбва да се приеме, че тѣлото е било изгорено нѣйдѣ наблизо и сетнѣ останкитѣ сѫ били прѣнесени на могилното мѣсто-гробъ.

Вториятъ пластъ е вече сива и много мазна човѣшка пепель (e), на мѣста чиста и на дебелина отъ 1—2 сантиметра, а другадѣ избъркана съ хубаво запазени дѫбови вѫглища. На мѣста, а особно отъ странитѣ изоколо, се намѣри поясъ отъ бѣла глина. Въ сѫщия втори пластъ се намѣриха, въ източната страна на гроба, три хубави, слабо запазени бронзови сѫда, именно една патера (обр. 6), употрѣбявана въ древность като свещенъ сѫдъ за виноизлияние при жертвуване и други обреди. Нашата патера се отличава съ хубава масивна направа и дръжка, прѣдставяща миниатуренъ лостъ на стѣнобитна машина съ овнешка глава (aries).

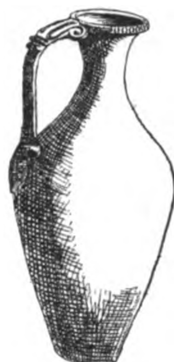
Въ патерата бѣше поставена друга още по-хубава бронзова стомничка (обр. 7), употрѣбявана за сѫщитѣ обредни цѣли.

До патерата източно бѣше положенъ третиятъ бронзовъ сѫдъ като стомна, съ широка уста и съ дръжка (обр. 8).

Въ сѫщия този втори главенъ слой, се намѣриха пръснати нѣколко голѣми желѣзни пирона, както и счупени лакриматории (балзаматории), шишенца отъ бистро и зеленикаво стъкло, съ дълги шии, въ които се поставяли миризми или противогниещи течности. Намѣри се и бронзова счупена чашка (обр. 9), въ дъното на която бѣ засъхнала тъмна жидкость. Други дебели стъкленици пъкъ бѣха или съвсѣмъ изпотрошени, или изкривени отъ силенъ огънь. Сé тамъ се намѣриха изпочупени червени и сиви глинени сѫдове, панички, както и нѣколко купчини отъ бѣла брашнена материя. На парчета отъ бакъренъ сѫдъ личеха залѣпени кѫсчета бѣло платно, чиста ленена тъкань. Въ пепельта изровихме и овѫглена половинка отъ орѣхова черупка, както и една лѣяна оловена щипалка (обр. 10).

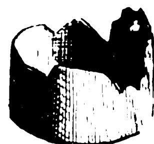

Обр. 7.
1/4 ест. гол.

Обр. 8.
1/8 ест. гол.

Всички тѣзи вещи бѣха непосрѣдно отрупани отъ единъ слой глина (d, обр. 5), надъ него другъ слой чистъ ситенъ пѣсъкъ (c), по-горѣ слой (b) отъ глина, горени кокали, овчи кокалчета недогорѣли, черепки — останали вѣроятно отъ жертвуванията при изгаряне на тѣлото. Най- горниятъ пластъ бѣше отъ едъръ чакълъ (a), който като да образуваше вѣнецъ на свода. Надъ разнитѣ тѣзи пластове бѣше нахвърлена пръстьта на могилата съ споменатитѣ по-горѣ гробове.

Обр. 9.
1/2 ест. гол.

Като се откри главниятъ гробъ сравнително лесно, не продължавахме да разкриваме цѣлата могила, защото за това нѣщо трѣбваха голѣми суми, а освѣнъ това отъ прѣдполагаемитѣ обикновени гробове, каквито се разкриха въ горнитѣ пластове, науката би извлѣкла малко поука.

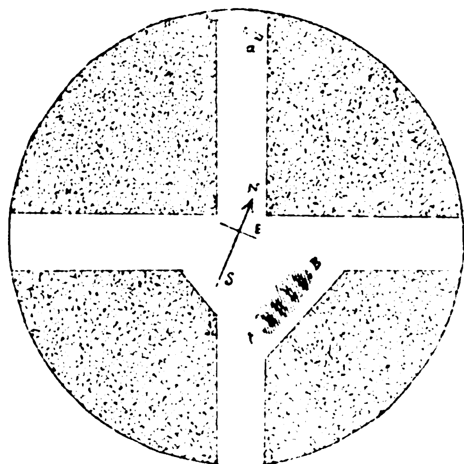
Обр. 10.
1/2 ест. гол.

За датирането на могилното погребение могатъ да ни послужатъ главно глиненитѣ черепки и бронзовитѣ сѫдове, съ своята форма и

орнаменти. Тѣ ни сочатъ първитѣ столѣтия слѣдъ Христа и принадлежатъ на трако-пеонското население по горня Струма, което се намирало подъ културното влияние на елинизма.

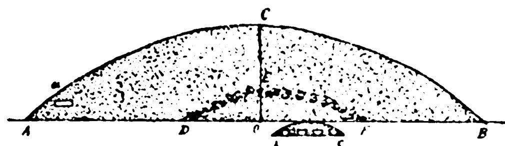
Могила № 2.

И тази могила бѣше валчеста (полукржгла), каквито сж и другитѣ околни могили. Тя бѣше прѣоравана отъ дълги години, пръстьта ѝ свлѣчена и посѣвана съ жито, поради което кржглата ѝ форма едва се познаваше (обр. 11 и 12). Приблизителниятъ ѝ диаметъръ е 24 м. а височината 4·50 м. За пестене на срѣдства, и тази могила не се разкри цѣла, а, за да се намѣри главното погребение, направиха се два отвѣсни прорѣза, единъ по диаметра отъ изтокъ къмъ западъ и другъ отъ сѣверъ къмъ югъ. Въ първия прорѣзъ на сѣверния край (а) се намѣриха човѣшки прогнили отъ влагата кокали; сѐ обаче се познаваше положението на скелета — съ глава на западъ, съ крака на изтокъ, както това се откри и въ могилитѣ №№ 1 и 3.

Обр. 11.
Хоризонталенъ разрѣзъ на могила № 2.

Главното гробно мѣсто (обр. 11 AB) се откри малко на ю.-и. отъ срѣдата на могилата, на $^1/_2$ метъръ нѣщо подъ равнището на нивата, което собствено не може точно да се опрѣдѣли, защото е подигнато отъ свлѣклата се пръсть на могилата. Гробътъ е продълговатъ, отъ с. къмъ ю., съ дължина 3 м. Върху здрава земя, отъ обикновенъ рѣченъ чакълъ, е направена подница отъ обжарена червена пръсть, отгорѣ поизравнена и загладена, дебела 3—4 см. Пръстьта за подницата е донесена отъ друго мѣсто, защото околната пръсть е отъ другъ съставъ. Не е ясно, дали обжарването на подницата е станало на сегашното ѝ мѣсто или тя цѣла е донесена тукъ и сложена, за да служи за постилка на гроба. Въ полза на това, че тя е била обжа-

Обр. 12.
Отвѣсенъ разрѣзъ на могила № 2.

рена въ самото могилно мѣсто говори нейното долньо дъно, което е неравно и се прѣлива въ околната по-долу срѣда. Отъ друга пъкъ страна не се забѣлѣзватъ вѫглени и пепель, освѣнъ ако сѫ били пометени нарочно, за да се очисти гробната подница. На тази червена, лесно трошлива подница бѣха сложени наредъ по дължината ѝ 3 глинени сѫда, грубо издѣлие отъ нечиста пръсть смѣсена съ камъчета. Сѫдоветѣ бѣха напукани, изпочупени и още мокри отъ голѣмата влага на мѣстото. Околната пръсть бѣше навлѣзла въ тѣхъ отъ устието и отъ страни прѣзъ пробититѣ мѣста; поради това и възстановката на сѫдоветѣ бѣше невъзможна. Само на най-голѣмия сѫдъ можаха да се взематъ размѣритѣ, по това както стѣнитѣ му се бѣха отпечатили въ пръстьта. На височина той достига 45 см., съ диаметъръ на корема си 30 см., а по форма приличаше на този въ обр. 89. Сѫщата форма имаше и вторият по-малъкъ сѫдъ. Частитѣ на третия сѫдъ бѣха измѣсени съ околната пръсть, та и формата му никакъ не можеше да се опрѣдѣли. Вѣроятно, въ тѣзи сѫдове е била положена пепельта на изгоренитѣ покойници, сега неузнаваема, понеже е смѣсена съ околната пръсть на могилата. Сѐ на сѫщата подница бѣ сложена и една малка хубава глинена паничка съ двѣ дръжки отъ страни (обр. 13). Тя е единственият прѣдметъ, по който може приблизително да се датира могилата. Паничката е правена на колело, стѣнитѣ ѝ сѫ позагладени; формата ѝ напомня подобнитѣ сѫдове отъ гръко-римско врѣме отъ първитѣ вѣкове слѣдъ Хр. Сѐ около сѫдоветѣ се намѣриха и кѫсове отъ ръждивъ мѣденъ телъ, дебелъ 2—3 мм.

Обр. 13.
1/4 ест. гол.

Гробното мѣсто съ подницата и сѫдоветѣ бѣха покрити съ дѫговитъ сводъ отъ пръсть и едъръ чакълъ на дебелина около 15 см. Надъ този сводъ е натрупана пръсть отъ околната нива.

Могила № 3.

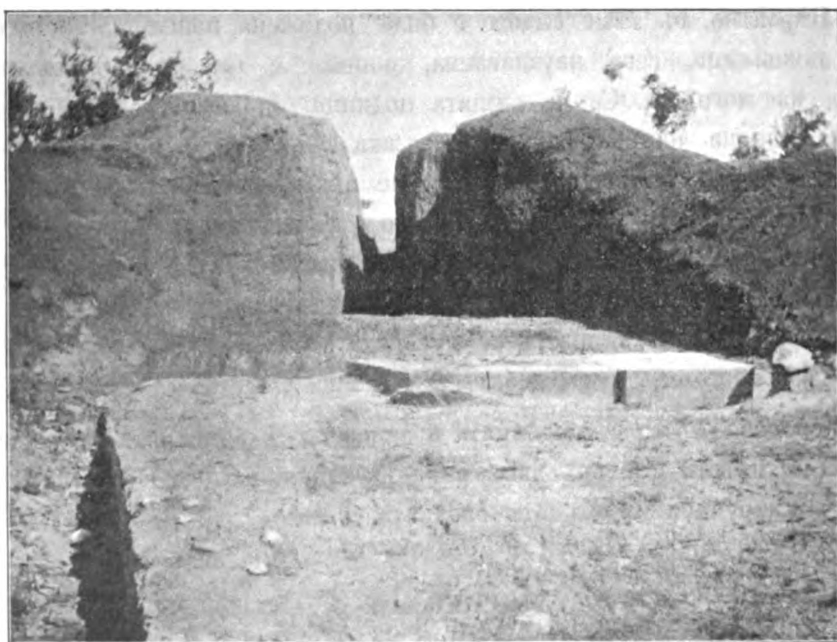
Тази могила се намира на изтокъ отъ първитѣ двѣ, на една издигнатина надъ селището, което е въ равнище. Тя бѣ обрасла съ рѣдка дѫбова горичка (обр. 14 и 15). Отъ южната ѝ страна се намира площадка, дълга около 15 м., между могилата и спусъка към селището. Още прѣди да почнемъ разкопкитѣ, по тази площадка личеха разбъркани тухли, камъни и хоросанъ. Споредъ това и разкриването трѣбваше да стане главно на двѣ мѣста — площадката BD и самата могила AB (обр. 14).

На една-двѣ педи подъ пръстьта на площадката се оказа якъ правожгъленъ градежъ (обр. 15) отъ камъни и хоросанъ, постланъ хори-

Обр. 14.
Външенъ изгледъ на могила № 3.

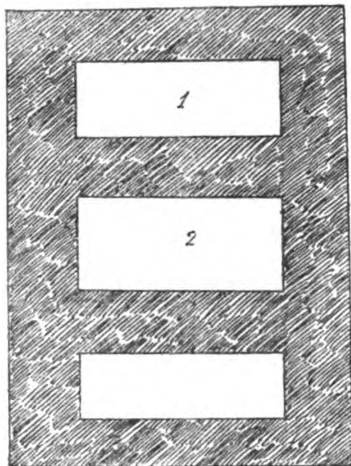
зонтално съ червени тухли. Нѣкои отъ тухлитѣ стоеха на мѣстата си, а други бѣха изкъртени отъ палешника на орача-стопанинъ. Неизрове-

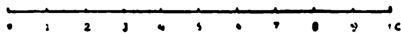

Обр. 15.
Разрѣзъ въ могила № 3 и площадката прѣдъ нея.

нитѣ тухли бѣха наредени и слѣпени успоредно съ стѣнитѣ на правожгълника. Градежътъ имаше слѣднитѣ размѣри: 12 м. дължина, 9 м. широчина и 2 м. дълбочина въ земята. На срѣдата на сѣверната половина на площадката, връхъ тухлената настилка, бѣха сложени гранитни

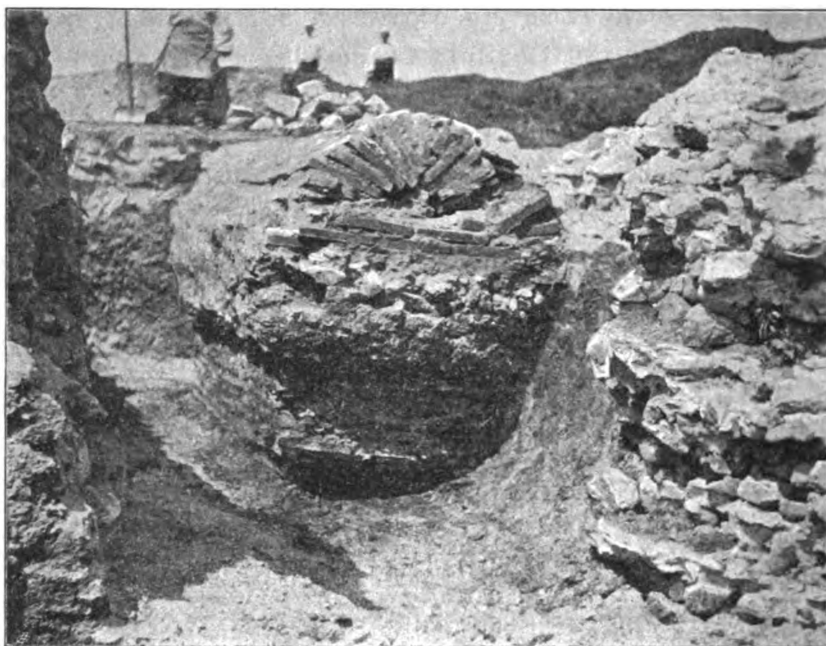
дѣлани блокове, които сжщо тъй образуваха правожгълникъ, дългъ 4 м., широкъ 2 м., дебелъ 30 см. Прѣдъ южното лице на гранитния правожгълникъ, до крайщата, бѣха сложени три недѣлани камъка, два къмъ истокъ, единъ къмъ западъ. Повръхностьта на единия отъ източнитѣ камъни е покрита съ гладко-стъклена материя, образувана вѣроятно при силно нагорещяване. За подобни три камъка, нагорещявани до червено, употрѣбявани при погребението на скититѣ, говори Херодотъ въ кн. IV гл. 73. Отъ южна страна прѣдъ площадката се откри градежъ, който изглежда да е опора за стжпала къмъ площадката. (Ср. обр. 23 буква С). Твърдѣ е вѣроятно площадката да е подъ на езически храмъ, входътъ, стжпалата и вратата на който сж били обърнати на югъ. При гранитната издигната площадка е било самото свето мѣсто (ναός, cella), дѣто поставяли статуитѣ на божествата.

Обр. 16.
Видъ на пода подъ тухлената настилка.

Подъ тухлената постилка на площадката се оказаха три правожгълни отдѣления (1, 2, 3 на обр. 16) отсетнѣ запълнени съ камъни и хоросанъ. Отъ тѣхъ отдѣление 1 се намира подъ гранитнитѣ плочи. Като разкъртихме якия градежъ на това отдѣление, въ срѣдата му се откри много интересна сводова гробница, поставена по посока отъ и. къмъ з. Тя е съградена отъ червени тухли и хоросанъ (обр. 17, 18 и 19). Самиятъ гробъ образува правожгълно корито, покрито съ тухленъ кржгълъ сводъ. Врата нѣма отъ никждѣ. Размѣритѣ на гробницата сж слѣднитѣ: дължина 2·80 м., при свода височината 1·65 м., широчина на свода 1·20, широчина на основата 1 м. Вжтрѣшностьта на гробницата е подѣлена хоризонтално, съ редъ голѣми тухли на двѣ куфини — горня, подъ самия сводъ, и долня (обр. 18, 19). Дольното четвъртито корито е сжщинската гробница; праздното му пространство е на длъжъ 2 м., широко 55 см. и дълбоко 65 см. Дольното гробно корито бѣ напълнено на дълбочина 10—12 см. съ пластъ отъ горени вещи, повечето нахвърляни безразборно. По-голѣмата часть отъ тази горѣла материя съставяха пепельтъ и вжглищата (борови и джбови); слѣдъ това идѣха животински и човѣшки останки отъ горени кокали,

Обр. 17.
Сводовата гробница гледана отъ ю.-и.-и.

Обр. 18.
Сводовата гробница полуразкрита.

двѣ носни кости отъ човѣшко лице, двѣ долни човѣшки челюсти, лобни кости отъ човѣкъ, много стъкленици отъ сиво стъкло, едни отъ които съвсѣмъ изкривени и полустопени отъ огънь, а други запазени цѣли съ бѣлѣзникава материя вжтрѣ (обр. 20), единъ каменenъ сждъ (обр. 21), една игла за коса отъ слонова кость (обр. 22), петь сребърни римски императорски монети отъ I—II вѣкъ слѣдъ Хр. Всички тѣзи монети

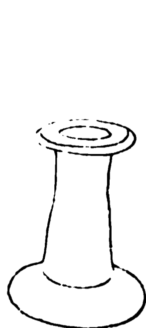

Обр. 19.
Сводовата гробница разкрита.

сж пострадали отъ огънь, изкривили се и отчасти стопили. Тѣ сж били хвърлени въ костера на покойницитѣ, или сж се намирали въ тѣхъ, за да имъ послужатъ за онзи свѣтъ. Отъ тѣхъ една е отъ императоръ Галба (68—69 г.), друга отъ Веспасияна (69—79 г.), третята отъ Антонина Благочестиви (131—161); останалитѣ двѣ сж много поврѣдени, но личи, по чистотата на среброто и голѣмината имъ, че сж отъ I—II вѣкъ. Споредъ това и могилата трѣбва да смѣтаме въздигната прѣзъ II вѣкъ слѣдъ Христа.

Отъ намѣренитѣ вещи въ гробницата и тѣхната постановка личи, че въ случая е имало погребение на двѣ лица, вѣроятно мжжъ и жена. Тѣлата ще да сж били изгорени на страни отъ сегашния гробъ и сетнѣ останкитѣ имъ прѣнесени въ съградената гробница заедно съ останкитѣ

отъ жертвуванитѣ животни, съ сждове, съ вжглени и др. вещи. Една желѣзна юзда и бронзови кжсове се намѣриха извънъ гробницата, зазидани въ отдѣление 2 (обр. 16). Въ отдѣление 3 се намѣриха черепки отъ глинени сждове, които по своя червенъ цвѣтъ, чисто тѣсто и алена глазура ще се отнасятъ къмъ II — III в.

Обр. 20.
$^{1}/_{2}$ ест. гол.

Обр. 21.
ест. гол.

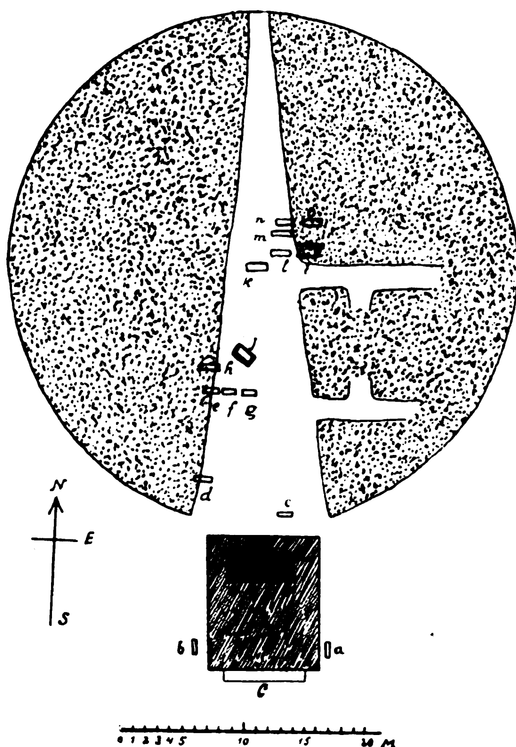
Всичко това ни подсѣща за погребението на тракитѣ и скититѣ, описано у Херодота (V 8). „Богатитѣ (траки) се погребватъ така, казва Херодотъ. Тѣ излагатъ три деня наредъ трупа, сетнѣ колятъ всевъзможни жертвени животни, оплакватъ покойника и се гощаватъ. Тѣлото погребватъ било като го изгорятъ, било като го заровятъ по другъ нѣкой начинъ, и, като насипатъ могила, устрояватъ всевъзможни състезания. При най-важното състезание се даватъ и съотвѣтни награди. Така се погребватъ тракитѣ“. Относително жертвуване на жени, какъвто е случаятъ при нашата могила № 3, сжщиятъ Херодотъ (V 5) за погребение на мжжа у крестонцитѣ-траки казва това: „Крестонцитѣ постжпватъ така. Всѣки отъ тѣхъ има по нѣколко жени, та когато нѣкой отъ тѣхъ умре, женитѣ почватъ да спорятъ, и приятелитѣ му гледатъ да узнаятъ, коя измежду женитѣ е била най-любима на покойника. И тази, която се признае за първа любимка, мжже и жени я занасятъ тържествено надъ гроба, дѣто бива убита отъ най-близкия роднина и послѣ погребана съ мжжа си. Останалитѣ пъкъ жени смѣтатъ това като нещастие за себе си, защото то се брои у тѣхъ за най-голѣмъ позоръ“. А що се отнася до погребението на коне при покойника, за което ни подсѣща юздата намѣрена при нашата гробница, сжщиятъ Херодотъ говори за този обичай у скититѣ (LXXI, LXXII). И куманитѣ сж жертвували коне при погребението (Иречекъ, Исторія Болгаръ стр. 272).

Обр. 22.
$^{1}/_{2}$ ест. гол.

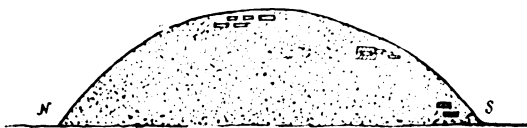
За разкопаването на самата голѣма могила № 3 се изискваха много срѣдства, съ каквито не разполагахъ. (Въ диаметъръ тя е дълга 42 м. и висока около 8 м. спрѣмо околното равнище). За това се задоволихъ само съ единъ голѣмъ и два по-малки разрѣза, толкозъ повече, че главното погребение, свързано съ могилата, се откри

при самата ѝ окржжность, въ горѣописания сводиранъ гробъ. Голѣмиятъ разрѣзъ се прокара по диаметра отъ югъ къмъ сѣверъ, а отъ останалитѣ два — единъ отъ центра къмъ изтокъ, а другъ успоредъ на него пó на югъ. Отъ южна страна разрѣзътъ се направи широкъ 10 м., съобразно съ широчината на съсѣдната 9-метрова страна на каменната площадка съ гробницата. Къмъ сѣверна страна той бѣ стѣсненъ и на края бѣ докаранъ едва до 1 м. 50 см. Източниятъ радиусенъ разрѣзъ се прокара сé съ омисълъ къмъ правилото, че въ повечето случаи главниятъ гробъ се намира източно отъ центра. На дълбочина отидохме до здрава, нетрупана почва, до 10 м.

Обр. 23.
Хоризонталенъ разрѣзъ на могила № 3.

Въ двата разрѣза се откриха два вида погребения — обикновено заравяне на скелета и трупоизгаряне. Гробове съ обикновено заравяне се намѣриха 11, на дълбочина $1/2$—1 м. подъ могилната повръхнина, всички въ лежаще положение, възнакъ, глава къмъ западъ, крака къмъ изтокъ. Наоколо не се оказаха пирони, които да сочатъ за употрѣба на дървени погребални ковчези. Разположението на тѣзи гробове въ хоризонталенъ разрѣзъ е посочено въ обр. 23, а въ отвѣсенъ разрѣзъ въ обр. 24.

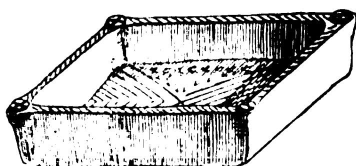

Обр. 24.
Отвѣсенъ разрѣзъ на могила № 3.

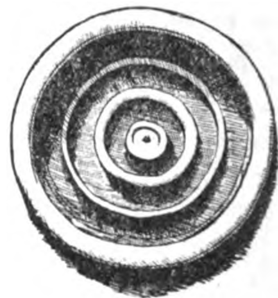
Черепътъ при гроба *e* (обр. 23) имаше index 0·76. Току подъ брадата на черепа, на грждднитѣ кости, се намѣри сребърно колце, вѣроятно обѣца.

Въ мѣстото *j* (обр. 23), на дълбочина 1·75 м., се откри продълговато отъ западъ къмъ изтокъ погребално огнище, подобно на

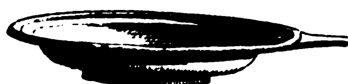
онова въ могила № 1, но безъ сводъ. Въ огнището имаше разстлана мазна човѣшка пепель, вжглища и нѣколко сжда натрупани на купчина.

Обр. 25.
1/8 ест. гол.

Обр. 27.
1/8 ест. гол.

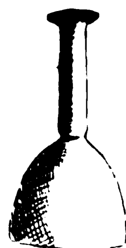
Обр. 26.
1/8 ест. гол.

Обр. 28.
1/2 ест. гол.

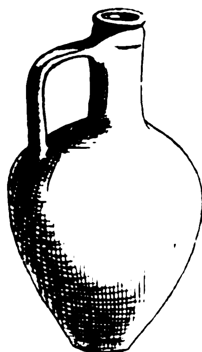
Обр. 29.
1/4 ест. гол.

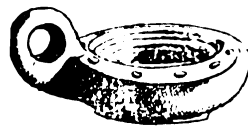
Обр. 30.
1/4 ест. гол.

Обр. 31.
1/3 ест. гол.

Обр. 32.
1/8 ест. гол.

Обр. 33.
1/4 ест. гол.

Всичко туй пъкъ бѣше зарито съ обикновената жълточервена пръсть (иловица) на могилата. Здравитѣ и възстановими сждове и тѣхнитѣ части сж слѣднитѣ: 1) Четвъртитъ глиненъ сждъ (обр. 25), по ржбоветѣ и дъното на който личатъ прости орнаменти отъ наведени чертици или

ѫгли, а на горнитѣ четири рога стои по една прилѣпнала питка съ орнаментъ отъ двѣ кръстосани линии. 2) Бронзова патера съ счупена дръжка (обр. 26) и съ концентрично наредени изданки на дъното (обр. 27). 3) Парчета отъ бронзова чашка. 4) Червена глинена патера хубаво изработена (обр. 28). 5) Малка червена паничка съ дебели стѣни (обр. 29). 6) Нѣколко счупени глинени балзамарии съ тѣсно дълго гърло, притиснато при разширението на корема (обр. 30), а други съ прѣшленовидна шия (обр. 31). 7) Двѣ счупени стомни, които могатъ да се възстановятъ както въ обр. 32. По вѫтрѣшнитѣ стѣни на едната има два-три сантиметровъ пластъ отъ черна затвърдяла смола. 8) Долня часть отъ бронзова чашка като обр. 9, въ която се намѣри нѣкаква горѣла бѣла материя и кѫсчета отъ вѫгленъ. 9) Вита дръжка отъ счупенъ глиненъ сѫдъ.

Погребалното огнище въ мѣсто i (обр. 23), на дълбочина 1·50 м., бѣше малко и, освѣнъ малко пепель, размѣсена съ вѫглища, друго не съдържаше.

Въ рушевинитѣ при пода А се намѣри счупена глинена ламбичка (обр. 33).

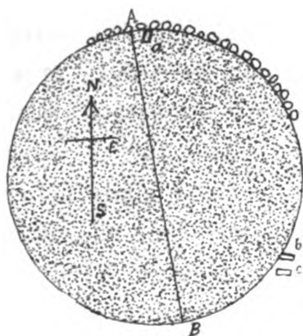
Два човѣшки скелета се намѣриха до сѫщия подъ при мѣста *a* и *b* (обр. 23). Този при *a* бѣ на дълбочина ½ м., прострѣнъ по дължината на стѣната, току-речи цѣлъ изгнилъ, та едва можаха да се прикрѣпятъ коститѣ на лоба, който даде index cephalicus 0·80. Вториятъ скелетъ, при *b*, бѣше въ сѫщото положение, съ черепъ невъзстановимъ.

Могили №№ 4—10.

Могилата № 4 (ср. обр. 1) е отъ срѣдня голѣмина, съ диаметъръ 31 м. Отъ малкитѣ опитни разкопвания при тази могила се установява, че и тя е била погребална. Изоколо по окрѫжностьта ѝ се намѣриха наредени камъни, и то само на с.-и. ѝ ѫгълъ (обр. 34). На сѣверния край, на самата периферия *(a)*, се откри глиненъ разпадналъ сѫдъ, съдържащъ вѫглени и пръсть, вѣроятно погребална урна съ пепель отъ човѣшко изгорено тѣло. На ю.-и. край на могилата се намѣриха два гроба (*b* и *c*) — погребение съ обикновено заравяне на скелета, съ посока отъ и. къмъ з. Скелетитѣ, поради голѣмата влага, бѣха съвсѣмъ разнебитени и невъзстановими.

Могила № 5 (ср. обр. 1) е надъ самото дупнишко шосе, натрупана надъ една природна издигнатина. Селянитѣ я наричатъ „А'мѐдов гроп" или просто „Грбо". Тамъ не правихъ никакви разкопки.

Могила № 6 е заобиколена по окржжностьта си съ камъни, като при могила № 4. И тя остана неразкопвана.

Обр. 34.

Отъ останалитѣ могили № 10 е била разравяна отъ селянитѣ прѣди години. Намѣрени били черепки отъ глинени сждове и вжглени; отъ това личи, че тя е съдържала между друго и костерно погребение, чрѣзъ изгаряне на тѣлото.

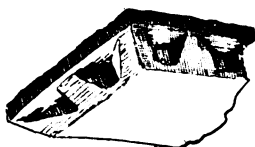
Разкопки на селището.

Отъ градежнитѣ останки — тухли, хоросанъ, дѣлани камъни — пръснати туку-речи изъ цѣлата мощенска котловина, може да се прѣдположи, че нѣкогашното селище е захващало голѣма часть отъ пространството между сѣвернитѣ и южнитѣ могили. Мѣстнитѣ спомени посочватъ старото легло на р. Струма да е било близо на 1 километъръ по́ на югъ отъ сегашното; рѣката нѣкога е завивала отъ Кадинъ-мостъ на ю.-и. и е допирала до хълмовитѣ спусъци, които падатъ отъ гребена, ще отдѣля Мощени отъ с. Четирци. Ако слѣдователно нѣкогашното селище е заемало срѣдата на котловината, по-голѣмата му часть ще да е залѣно, изровено и занесено отъ Струма, която постоянно се отмѣстяла на сѣверъ. Селяни разказватъ, че тъкмо подъ разкопкитѣ и по-долу изъ коритото на рѣката се виждали, слѣдъ особно поройно дохождане на рѣката, цѣли тухли и други градежни останки, които отсетнѣ бивали заливани съ пѣсъкъ и тиня. По лѣвия високъ брѣгъ на Струма, на 15 кил. по шосето Кюстендилъ-Дупница, личеха още зидове и слѣди отъ сждове и други домашни потрѣби, които рѣката при всѣко дотичане рови и носи. Туй даде поводъ да се захванатъ разкопкитѣ на селището на това именно мѣсто. Отъ брѣга се отиваше нагорѣ къмъ шосето и надъ шосето, дѣто продължаваха зидоветѣ по посока къмъ могила № 3. Основи се показаха и при топлитѣ извори подъ могила № 4, сжщо и сѣверно отъ могили № № 1 и 2; на югъ при стария брѣгъ на Струма (срв. обр. 1) сжщо тъй се откриха слѣди отъ зидове и много голѣми тухли; за послѣднитѣ се узна отъ опитнитѣ фугаси, които тукъ се правѣха за упражнение отъ I и VII пионерни дружини. Тамъ селяни бѣха намѣрили атински и Филипови тетрадрахми. За по-късенъ животъ въ котловината говорѣха рушевинитѣ на църквата при Лилячката рѣкичка и многото гробища около нея. Отъ направенитѣ сондажи се

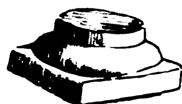
видѣ, че откъмъ сѣверна страна пластътъ, що покрива старинскитѣ зидове, е съвсѣмъ тънъкъ; на мѣста той бѣше дебелъ само една-двѣ педи, на други мѣста този пластъ е билъ съвсѣмъ незначителенъ, та орачитѣ сѫ ровили и вадили отдавна камънитѣ и тухлитѣ на селището. По брѣга на Струма културниятъ пластъ слизаше до 2—3 метра. Слѣдъ направенитѣ сондажи на посоченитѣ мѣста, главната работа се спре на мѣстото при 15-ия километъръ, наричано отъ населението „Престόло“.

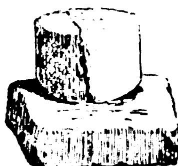
Обр. 35.
Каменenъ прагъ съ дупки за оситѣ на вратата.

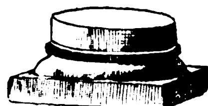
Обр. 36.
Капителъ.

Обр. 37.

Обр. 38.

Обр. 39.

Подставки за колони.

Обр. 40.
Долня керамида отъ покривъ.

Откритото мѣсто при букви *a, b, c, d, e, f, k, l* (гл. плана на разкопкитѣ) прѣдставя основи на часть отъ нѣкогашенъ градъ. Токуречи всички форми сѫ четвъртити (обр. 35—40). Градивото на зидоветѣ е отъ ломенъ и рѣченъ камъкъ съ хоросанъ. Хоросанътъ е смѣсь на варь, пѣсъкъ и кълцани червени тухли. Не липсва обаче и дѣланъ камъкъ, както напр. въ стѣнитѣ при *a, b, c, d, e.* Каменни плочи сѫ употрѣбени при *b, c, e* като подставки на колонитѣ. Онѣзи стѣни, които сѫ по-високо запазени, вече иматъ и тухленъ градеженъ материалъ, особено въ ѫглитѣ, както напр. при сграда *a,* при стѫпалата до *d.* Това показва, че надъ основата нагорѣ въ това селище зидоветѣ отчасти сѫ били градени съ камъкъ и тухли. Дебелината на стѣнитѣ варира между 50 и 90 см. Колонитѣ при *a, c* и *d* сѫ били крѫгли каменни, както личи отъ намѣренитѣ повалени по земята подставки, половини и по-малки части отъ колонитѣ, капители и пр. Камъкътъ на колонитѣ е пѣсъчникъ, какъвто

обикновено се намира въ околностьта. Повечето отъ поставкитѣ на колонитѣ сѫ отъ гранитъ. При буква *e* по основния зидъ на галерннитѣ стълбове се намѣриха само четвъртити плочи, служещи за подставки. Не се намѣри обаче паднала ни една колона или часть отъ нея; това показва, че тамъ стълбоветѣ ще да сѫ били дървени или пъкъ ще да сѫ били извадени отъ орачитѣ, толкозъ повече, че тамъ подставкитѣ се

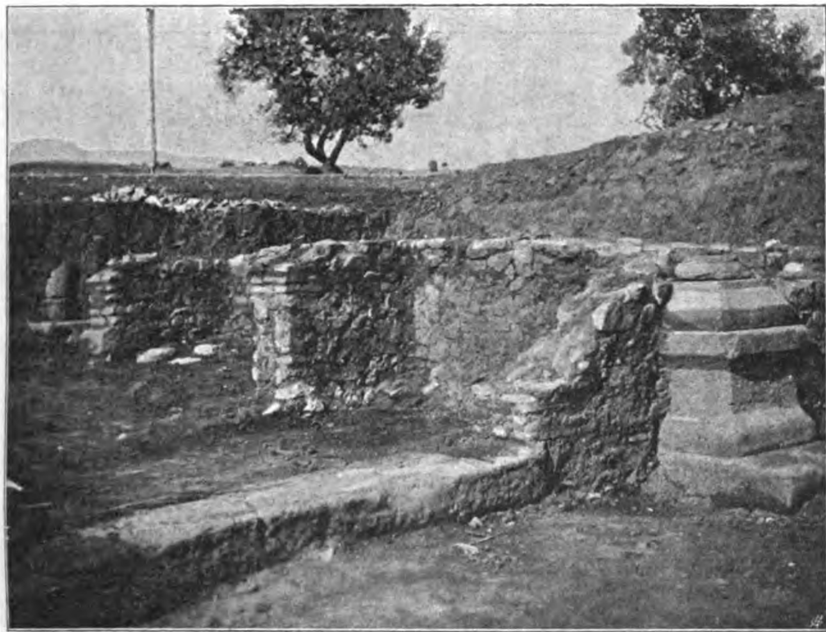

Обр. 41.
Изгледъ на останкитѣ отъ трѣма при *c*, *d* на плана.

намиратъ плитко въ земята. Намѣриха се и много слѣди отъ дървенъ градеженъ материалъ, обърнатъ въ вѫглени или части отъ овѫглени греди. Ако се сѫди по голѣмото количество вѫглени, намѣрени изъ цѣлото разкопано пространство, както и отъ факта, че керамиди, домашни сѫдове и вещи, монети и др. прѣдмети сѫ избъркани безразборно, трѣбва да се приеме, че градътъ ще е билъ поразенъ отъ голѣмъ пожаръ и слѣдъ това вече не се е въздигалъ на това мѣсто. Липсата на цѣнни сѫдове и домашни вещи посочва още, че градътъ ще е билъ и ограбенъ още при опожаряването му, а по-сетнѣ пъкъ селянитѣ сѫ задигнали по-добрия и по-здравия останалъ градеженъ материалъ.

Поради тършуванията изъ сградитѣ отъ селяни и иманяри, разбъркани сѫ и културнитѣ наслоения, които се напластяватъ естествено при нѣколко вѣковното просѫществуване на извѣстно селище. Не е чудно

слѣдователно, дѣто на едно и сѫщо мѣсто тукъ се намиратъ вещи отъ прѣдисторично врѣме, смѣсени съ такива отъ елинското и римско изкуство. Всичко това показва само старостьта на селището и неговото загинване прѣзъ края на римската епоха, отъ когато не се вѣстяватъ никакви културни вещи. Изключение прави мѣстото около църквата и отчасти при западнитѣ зидове.

Обр. 42.
Изгледъ на останкитѣ отъ сграда *a*, откъмъ вратата.

Особенъ интересъ прѣдставятъ тукъ зидоветѣ при мѣстото *g*, *h*, *i*, *j*, защото тукъ културнитѣ наслоения сѫ запазени сравнително добрѣ. По отвѣсно изровения брѣгъ на Струма, на дълбочина до 3—4 метра, личатъ слѣди отъ нѣкогашенъ животъ: горѣла пръсть, грънчарски черепки, животински кости. Този пластъ заслужава вниманието на праисторика. Надъ този пластъ стоятъ основитѣ на сгради, дълбоки $1/2$—$1\,1/2$ м. Тѣзи основи не се различаватъ отъ лежащитѣ на изтокъ отъ тѣхъ, само че сѫ градени съ камъни и кalь; тукъ-тамѣ само личи и хоросанъ. Прѣдметитѣ, що се намѣриха низко край тѣзи зидове, се отнасятъ къмъ римската епоха: голѣми правилни кюпове, тънки глинени сѫдови, черепки отъ черна, сива и алена римска глина и орнаменти, римски императорски монети. Отчасти изъ самия този римски пластъ и надъ него се откриха прѣдмети отъ варварска култура: свински

зѫби служащи за украшения, костена кука, грънчарски черепки отъ грубо тѣсто и форми, нѣкои работени безъ колело, полирани каменни брадвички. На пръвъ погледъ човѣкъ би рекълъ, че тукъ цивилизацията, слѣдъ своя гръко-римски разцвѣтъ, е ударила назадъ и, слѣдъ като човѣкъ е знаелъ металическитѣ орѫдия и хубавитѣ издѣлия на грънчарството, повърналъ се е назадъ къмъ простотия, къмъ каменни орѫдия и

Обр. 43.
Изгледъ на сѫщата сграда *a* отзадъ.

първобитни домашни сѫдове. Безъ съмнѣние, случаятъ най-добрѣ ще се обясни не съ нѣкакъвъ назадъкъ у мѣстното население, а съ заселването на нови по-малокултурни сѣверни пришелци, каквито сѫ били нѣкои отъ скитскитѣ племена, които прѣзъ първитѣ вѣкове на византийската епоха се поселиха въ балканскитѣ земи, едни мирно, други насилствено съ огънь и мечъ. Тѣзи каменни и костени орѫдия и по-първобитни грънчарски сѫдове отгорѣ надъ издѣлията на гръко-римската култура ще принадлежатъ на готи и хуни, словѣни или на прабългаритѣ, защото други по-нови сѣверни вълни не сѫ заливали тѣзи краища прѣзъ началото на срѣднитѣ вѣкове.

Както личи и отъ плана на разкопкитѣ, нѣщо цѣлостно въ градежно отношение прѣдставятъ основитѣ при *a, b, c, d, e, f*. Едно про-

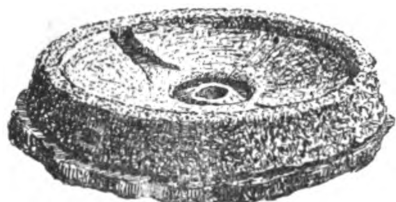
странство отъ около 10.000 □ м. е било застроено квадратно съ стаи и отдѣления по квадратната линия и въ срѣдата дворъ. Откъмъ двора сградитѣ сж имали галерия (трѣмъ), издигната на колони, както личи отъ останкитѣ на базитѣ при сграда *a, b, c, e*. Сравнително по-добрѣ бѣха запазени основитѣ и около единъ метъръ високо и стѣнитѣ на сграда *a* (обр. 42—44). Лицето на сградата е обърнато на югъ, дѣто се намира

Обр. 44.
Изгледъ на зидоветѣ при *a* и *b*.

и голѣма врата, широка 2.70 м. На долния каменenъ прагъ (2·70 м. × 70 см.) отъ двѣтѣ крайни страни има по една трапчинка (обр. 35). Въ тѣзи двѣ трапчинки сж стоели оситѣ, около които сж се въртѣли двѣтѣ крила на вратата. До вратата, на десно въ плана, въ стѣната сж взидани два каменни жертвеника; на втория отъ тѣхъ стои прѣчупена каменна колона. Току-речи изотвредъ около сграда *a* се намѣриха парчета отъ каменни колони, повалени до базитѣ и плочитѣ, които си бѣха на старото мѣсто. Прѣди години тукъ билъ намѣренъ единъ дѣланъ жертвеникъ и билъ употрѣбенъ отъ кантонеритѣ при градежа на една брѣгова подпора на шосето до самата Струма. Вѣроятно по този и други подобни жертвеници (прѣстоли), които се намирали нѣкога тука, и мѣстото носи име въ населението „Прѣстóло“.

Отъ вещитѣ, които се намѣриха при разкопкитѣ, голѣма часть принадлежи на сградата при *a*. Тамъ се намѣриха грънчарски сждове, домашни вещи, храни, монети и др. Въ двѣтѣ крила на тази сграда се намѣриха 4—5 гранитни ржчни воденици (хромели-χειρόμυλον), които приличатъ на запазенитѣ досега такава, съ които се меле соль, болгуръ и др. (обр. 45).

Обр. 45.
$^1/_8$ ест. гол.

Въ нѣколко голѣми глинени врмчви при *a* се намѣриха храни, наистина вече овжглени отъ пожаръ, но се пазещи формата на зърната си: пшеница, ръжь, овесъ, уровъ. Една-двѣ шепи просо, запазено случайно отъ огъня и влагата, се намѣри въ единъ сждъ въ отлично състояние. Въ една малка чашка се намѣри цѣла глава овжгленъ чесънъ, частитѣ и люспитѣ на който се познаваха най-потънко.

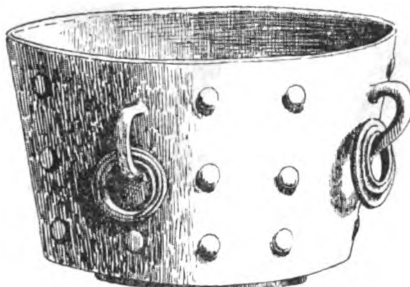
Грънчарскитѣ издѣлия, каквито се откриха изъ разкопкитѣ на много мѣста, сж интересни както поради материята си, тъй и поради формата си. Като изключимъ нѣкои съ груба, ронлива или пѣсъчлива глина, една часть отъ керамическитѣ работи прилича по съставъ на сегашнитѣ български глинени сждове, а други сж направени отъ съвсѣмъ прѣчистено глинено тѣсто, изпечено въ аленъ (багрѣнъ) цвѣтъ или пъкъ сж отъ черна или сива чиста хубава глина, позната и сега на нѣкои македонски грънчари. Отъ алена и черна глина сж изработени най-хубавитѣ и тънки керамически нѣща, намѣрени въ мощенскитѣ разкопки. Тѣ стоятъ много по-високо отъ сегашнитѣ български грънчарски сждове. Една часть отъ сждоветѣ сж намазани по външната си стѣна съ тънъкъ пластъ червена материя или прѣчистена глинена каша, която лъщи като съврѣменния гледжъ, тогава непознатъ. Други керамически издѣлия се отличаватъ съ съвсѣмъ тънъкъ, току-речи невидимъ, гладъкъ и лъскавъ горенъ пластъ, чието образуване е останало и досега тайна за историка на римската керамика.

По форма нашитѣ карамически находки сж отъ разенъ видъ: едни се схождатъ съ издѣлията на елинското изкуство, други съ тѣзи на римското, а трети ще да си иматъ домашенъ тракийски произходъ. Това ще има да опрѣдѣлятъ бждащитѣ издирвачи на тракийската материална култура въ деня, когато се събератъ повече паметници отъ първитѣ познати старосѣдѣлци на Балканския Полуостровъ. Отъ намѣренитѣ гли-

нени сѫдове заслужаватъ внимание грамаднитѣ дебели врѫчви съ тѣсни дъна,[1]) кюпове, стомни съ високи гърла, стомнички съ тѣсна кѫса шия, издутъ коремъ и тѣсно дъно, бардученца и гърнета като сегашнитѣ, полукълбови паници, изящни вази съ халки или лъвови глави, малки

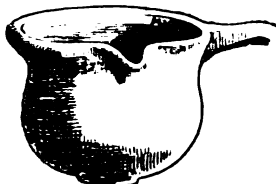
Обр. 46.
1/2 ест. гол.

Обр. 47.
O 1/4 ест. гол.

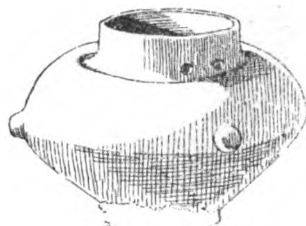
Обр. 48.
1/8 ест. гол.

Обр. 49.
1/4 ест. гол.

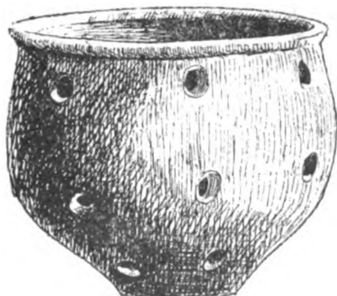
Обр. 50.
1/2 ест. гол.

Обр. 51.
1/4 ест. гол.

Обр. 52.
1/4 ест. гол.

Обр. 53.
1/2 ест. гол.

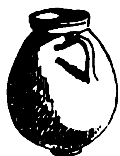
Обр. 54.
1/4 ест. гол.

---

[1]) Изъ Кюстендилско и Дупнишко селянитѣ си поставятъ въ такива старински врѫчви: жито, сливи, вино. Една отъ тѣхъ събира 1300 оки, друга 700 оки и т. н.

На Хисарлъка при Кюстендилъ бидоха открити 15 здрави и нѣколко счупени голѣми врѫчви.

чашки отъ черна глина съ двѣ дръжки, кандилници, саксии, ламбички и др. На първо мѣсто даваме образитѣ на глинени сѫдове, които можемъ да отнесемъ къмъ римската императорска епоха (обр. 46—63). Други намѣрени край зидоветѣ и въ сградитѣ грънчарски издѣлия сѫ:

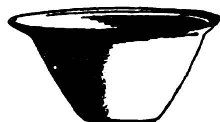
Обр. 55.
$^1/_8$ ест. гол.

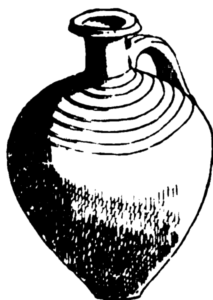
Обр. 56.
$^1/_{14}$ ест. гол.

Обр. 57.
$^1/_4$ ест. гол.

Обр. 58.
$^1/_4$ ест. гол.

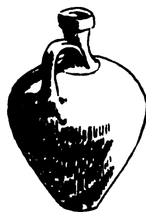
Обр. 59.
$^1/_8$ ест. гол.

Обр. 60.
$^1/_8$ ест. гол.

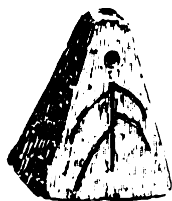
Обр. 61.
$^1/_8$ ест. гол.

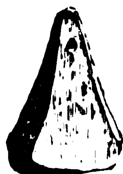
Обр. 62.
$^1/_8$ ест. гол.

Обр. 63.
$^1/_4$ ест. гол.

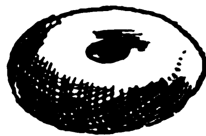
Обр. 64.
$^1/_4$ ест. гол.

Обр. 65.
$^1/_4$ ест. гол.

Обр. 66.
$^1/_2$ ест. гол.

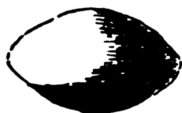
Обр. 67.
ест. гол.

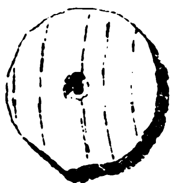
грузила (тежести, обр. 64—65), прѣшлени (обр. 66—67), куршуми на войницитѣ пращници (68—69). Въ лѣвото отдѣление на *а* се намѣриха около 30 парчета отъ тѣзи тъкарски тежести, употрѣбявани на рибарскитѣ мрѣжи и на становетѣ, за дърпане основата. И сега намѣста въ Българско си служатъ съ подобни тежини при тъчене. Всичкитѣ пирамидки сѫ продупчени на горнята часть, а нѣкои иматъ на едната си стѣна орнаментъ като клонче. Едни отъ тежеститѣ иматъ форма на конуси.

Прѣшленитѣ сѫ или отъ недопечена бѣлизнява глина или добрѣ опечена, червена (обр. 66—67). Нѣкои отъ тѣхъ, както това личи по малкитѣ имъ дупки, ще да сѫ служили за огърлица.

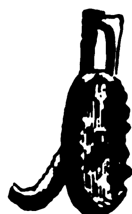
Камъчетата, що сѫ хвърляли войницитѣ прашници, сѫ били пра-

Обр. 68.
1/2 ест. гол.

Обр. 69.
1/2 ест. гол.

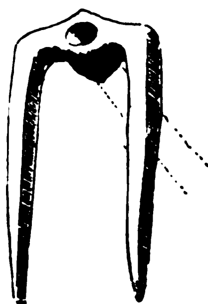

Обр. 70.
1/4 ест. гол.

Обр. 71.
1/4 ест. гол.

Обр. 72.
1/4 ест. гол.

Обр. 73.
1/4 ест. гол.

Обр. 74.
1/2 ест. гол.

Обр. 75.
1/8 ест. гол.

вени или отъ олово или отъ печена глина. Намѣренитѣ въ нашитѣ разкопки сѫ тежки, продълговати колкото дѫбовъ желѫдъ, въ срѣдата издути, а на краищата изострени (обр. 68—69).

За пълнота, нека спомена и за една дѣтска игралка. Думата ми е за двѣ търкалца отъ счупенъ глиненъ сѫдъ, провъртени въ срѣдата, за да служатъ за миниатурна дѣтска количка (обр. 70—71) досѫщъ като тѣзи, що си правятъ нашитѣ дѣца по селата и паланкитѣ.

Обр. 76.
1/2 ест. гол.

Обр. 77.
1/2 ест. год.

Освѣнъ глиненитѣ сѫдовѐ жителитѣ на нашето селище сѫ употрѣбявали и стъклени — едни отъ дебело синкаво

стъкло, други отъ тънка и доста чиста, прозрачна материя. Дебелитѣ по-тъмни кжсчета бѣха отъ шише, а прозрачнитѣ — отъ чаши и вази; но както еднитѣ, тъй и другитѣ сж тъй поврѣдени или полустопени и изкривени отъ силенъ огънь, че е невъзможно да се възстанови правилно формата на сждоветѣ. Намѣриха се и тънки цѣвички, колкото дръжка на гжше перо, отъ синя стъклена материя.

Намѣренитѣ **бронзови** работи сж повечето малки: едно звънче, на което стои отвжтрѣ и глаголецътъ, разни колца, малка масивна чашка като масивно хаванче, наржбено стълбче (обр. 77), нѣколко куфара (обр. 72—73).

Отъ **желѣзнитѣ** нѣща, много пострадали отъ ръждата и огъня, намѣриха се най-вече голѣми разновидни пирони (такива имаше покрай всичкитѣ разрити зидове на градището), единъ отъ които дълъгъ 30 см.; голѣми скоби за свързване частитѣ на сградата или вратата; една верига; една брадва; единъ дикелъ, който се отличава отъ сегашнитѣ по острия жгълъ, образуванъ между дръжката и ушитѣ (обр. 75); една стрѣла (обр. 76).

За да се опрѣдѣли епохата, на която принадлежатъ зидоветѣ при мѣстата *a*- *l*, спомагатъ донѣйдѣ и самитѣ стѣни, тѣхниятъ градеженъ материалъ, разпрѣдѣлението на жилищнитѣ отдѣления. Освѣнъ това и всички намѣрени домашни вещи и грънчарски издѣлия, съ изключение на посоченитѣ по-горѣ костени и каменни орждия, сé сочатъ едно врѣме — римско-императорската епоха до срѣдата на IV в. Останки отъ християнски култъ не се намѣриха. За опрѣдѣляне на епохата най-добрѣ служатъ надписитѣ и монетитѣ. По-долу отъ разкопкитѣ, край шосето, се намѣри прѣчупена надгробна плоча отъ пѣсъчникъ, 1·55 м.×70 см. ×22 см., съ надписъ отъ прѣдхристиянско врѣме. Плочата била поставена отъ нѣкого си Меркурия за споменъ на покойната му жена, която живѣла 25 год.:

Прочетено: .... Βιώσασα ἔτη κε´ Μερκούρις οἰκονόμος τῇ ἰδίᾳ γυναικὶ μνήμης χάριν.

Камъкътъ е прибранъ въ сбирката на Кюстендилската гимназия.

На върха на единъ отъ сѣвернитѣ хълмове, наричанъ „Прóпасть“, надъ разкопкитѣ се намира каменна ограда, като станчка, отъ блокове и други по-дребни камъни. На единъ отъ блоковетѣ има малъкъ надписъ, който гласи Σκηνὴ Μουκιανοῦ Δολήους (обр. 78). Той е важенъ поради двѣтѣ тракийски имена: Мукианъ и Долесъ, каквито се срѣщатъ твърдѣ често изъ Тракия (ср. Dumont, Monuments figurés de la Thrace, 22;

Tomaschek, Thraker II 34; Мсб. XVI—XVII 18). Тѣзи тракийски имена говорятъ достатъчно за нѣкогашния етниченъ съставъ на населението при Кадинъ-мостъ.

Обр. 78.

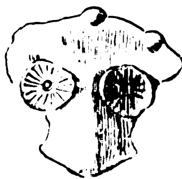
Къмъ прѣдметитѣ на тукашния нѣкога езически култъ трѣбва да отнесемъ между друго и мраморната плочка съ релиефенъ образъ на бога Митра (обр. 79). Тя се намѣри въ сграда *l*, заедно съ една теракотена малка глава (лицето), една глинена маска (обр. 80) и ламбичка. Култътъ на иранското божество Митра се разпространилъ у насъ най-вече въ II—III вѣкъ, та и горнята находка ще отнесемъ къмъ това врѣме.

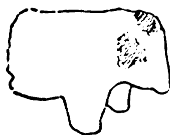
Обр. 79.
Естествена голѣмина.

Монетитѣ опрѣдѣлятъ най-добрѣ епохата на разкопаното селище Мощени. Двѣ се намѣриха на югъ отъ рѣката: една атинска тетрадрахма отъ III в. пр. Хр. и една Филипова дидрахма. Селището обаче при букви *a*—*l*, съ зидоветѣ и вещитѣ, които се разкриха, ще да е

възникнало тепърва въ римско врѣме, къмъ края на I в., и е било разрушено и опожарено прѣзъ IV в. И монетитѣ обхващатъ тази епоха, отъ I—IV в. сл. Хр. Тѣ сѫ бронзови, отъ I в.: Реметалкъ I и Клавди I по 1 монета; II в.: Траянъ 2 монети, Маркъ Аврели 2 монети; III в.: Септими Северъ 1 монета, сѣчена въ Пауталия (Кюстендилъ), Юлия Домна 1 монета отъ Адрианополъ, Каракала 8 монети, отъ които 4 отъ

Обр. 80.
$^1/_2$ ест. гол.

Обр. 81.
$^1/_2$ ест. гол.

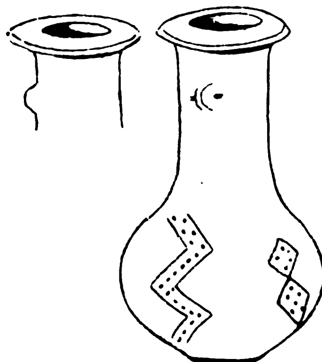
Обр. 82.
$^1/_2$ ест. гол.

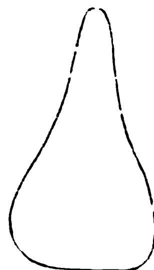
Обр. 83.
$^1/_2$ ест. гол.

Обр. 84.
$^1/_2$ ест. гол.

Обр. 85.
$^1/_2$ ест. гол.

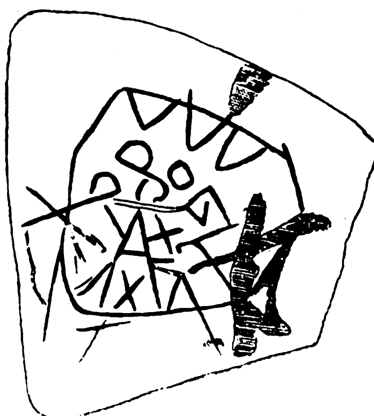
Обр. 86.
$^1/_2$ ест. гол.

Пауталия, 1 отъ Филипополъ, 3 отъ Сердика, Гета 2 монети отъ Пауталия, Ал. Северъ 2 монети отъ Никея, Галиенъ 1 монета, Пробъ 1 монета, неопрѣдѣлени отъ сѫщия вѣкъ 3 монети; III и IV в.: Костанци Хлоръ 3 монети; IV в.: Константинъ Велики 1 монета, Криспъ 1 монета и 2 неопрѣдѣлени.

Казахме по-горѣ (стр. 183 сл.), че заедно съ прѣдметитѣ отъ по-късна култура отъ римско врѣме се намиратъ избъркани и такива отъ постаро врѣме или пъкъ принадлежатъ на сѣверни пришелци. Между тѣхъ като типични ще отбѣлѣжимъ двѣ идолчета отъ печена глина (обр. 81 и 82). По-здраво запазеното (обр. 82) по формитѣ на тѣлото си и кѫсата

си опашка изглежда на мечка. Досѫщъ такива идолчета бидоха намѣрени отъ Р. Поповъ въ Коджа-Дерменската могила (ср. Пер. сп. LXX, табл. XXIII 4). Къмъ прѣдисторично врѣме се отнасятъ и двата глинени сѫда (обр. 83 и 85), правени безъ грънчарско колело и имащи по една изданка като носъ и двѣ очи; не изглежда тѣзи изданки да сѫ за прокарване връвь и носене на сѫдоветѣ, защото дупката на единия сѫдъ е запушена, а на другия съвсѣмъ тънка. Сѐ къмъ това врѣме ще отнесемъ костенитѣ и рогови орѫдия, както напр. куката обр. 84. Отъ намѣренитѣ каменни тѣсли, съ познята обикновена форма, двѣ сѫ съвсѣмъ плоски и иматъ видъ на лопатки (обр. 86).

Отъ особенъ интересъ за въпроса по рунското писмо у германскитѣ и словѣнски народи се явява каменниятъ надписъ № 87. По своя общъ изгледъ и по своята рамка около бѣлѣзитѣ той досѫщъ подсѣща за двата микорински словѣнски надписа (J. Leciejewski, Runy, 99); по тритѣ си бѣлѣга ΛΛΛ прилича на Иланджийския надписъ въ Родопитѣ, а изобщо напомня и германскитѣ рунски каменни надписи (ср. Wimmer, Die Runenschrift 247, 254, 357 и др.)

Обр. 87.
½ естествена голѣмина.

И тъй, разкрититѣ при букви *a*—*l* зидове и вещи се отнасятъ до нѣкой непознатъ градецъ, просѫществувалъ прѣзъ врѣме на римското владичество отъ I—IV в. и загиналъ вѣроятно прѣзъ врѣме на великото прѣселение на народитѣ. Споредъ това, ако старинитѣ и по десния брѣгъ на Струма излѣзатъ отъ това врѣме, би трѣбвало да отмѣстимъ и диреното тукъ мѣстоположение на Юстинияновия градъ, който е отъ VI в. Между посоченитѣ по-горѣ (стр. 163) старински мѣстности близки до Брдуня и Таваличаво (прѣдполагаеми Бедеряна и Таврезиумъ), особно внимание заслужаватъ селата Долня и Горня-Гращица.[1]) Тѣ лежатъ по склоноветѣ на Конявската планина и сѫ се намирали на римския

[1]) Като е дума за града първа Юстинияна и неговото мѣстонахождение, нека наведемъ думитѣ на Прокопия, секретарь Юстинияновъ: „ . . . Има едно село нар чено Таврезиумъ (Ταυρήσιον), находеще се близо до крѣпостьта Бедеряна (Βεδεριανά). Въ това село се е родилъ всемирниятъ владѣтель, царь Юстиниянъ . . . Наблизо пъкъ до това село той съгради великолѣпенъ градъ и го назова Първа Юстинияна“ (De Aedif VI 1). Отъ Брдуня и Таваличово (Бедеряна и Таврезиумъ) до Кадинъ-мостъ има собствено 6—7 километра, до Горня-Гращица 3½, а до Долня-Гращица около 6 километра.

пѫть Пауталия — Елея — Сердика. За старинския дългъ 70 м. гранитенъ мостъ на Струма, който съединявалъ Пауталия съ Долня-Гращица, прѣди още да бѫде съграденъ Кадинъ-мостъ, поменахъ въ книгата си Сѣверна Македония, стр. 20 и 407. Старини сѫ запазени особено въ Долня-Гращица. Това село се таи въ хубава долинка, изобилно напоявана. Изоколо му се издигатъ хълмове, по двата западни и южни отъ които личатъ слѣди отъ стари градежи. Развалинитѣ на най-западния хълмъ, дѣто сега се нахождатъ християнскитѣ гробища, сѫ познати у селянитѣ съ името „Лятинската цркваˮ. На отсрѣщното западно по-низко възвишение стоятъ основитѣ на продълговато укрѣпление, наричано отъ населението „Кальето, Градищетоˮ. Подобни зидове се намиратъ и по южния продълговатъ хълмъ. „Кальеˮ има и въ близкото село Горня-Гращица. Отъ находкитѣ въ Долня-Гращица виждахъ у селянитѣ една бронзова Хермесова статуйка, глинена конна статуйка, римски императорски монети, византийски отъ VI в., именно отъ Юстина и Юстиниана (една златна). Въ църквата на Горня-Гращица били зазидани строшени мраморни статуи. Най-сетнѣ самото име Гращица подсѣща за старинското укрѣпление (градъ) и се нахожда въ свръзка съ имената на селата Градешница, въ Мелнишко и Битолско.

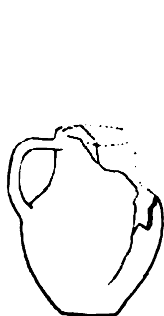
Сондажъ около топлитѣ извори. Южно отъ могила № 4, току подъ наклона на хълма, извира топла вода отъ четири извора. Сега служи за киснене на конопъ и се нарича отъ околното население Топликъ, Яменски топликъ,[1]) Четирски топликъ. Като имахъ прѣдъ видъ, че нѣкогашниятъ градъ въ котловината ще да е използувалъ тази вода за бани, направихъ сондажи около изворитѣ. По-голѣми разкривания не се направиха поради наводнената мѣстность и липсата на нужнитѣ за случая помпи. Между двата по-горни извора, на дълбочина 1·50 м., се разкри нѣкогашенъ зидъ. На 60 м. юго-източно отъ могилата, току надъ самитѣ извори, се откри и други зидъ, на дълбочина 2 м. въ земята. При него се намѣри половина отъ голѣма глинена врѫчва. Изобщо около и при изворитѣ се срѣщатъ изровени камъни, по които има още часть отъ хоросанъ. Водата е симпурно-минерална и има 24° С. топлина въ всѣки отъ мѣренитѣ три извора.

Основи отъ водопроводъ се откриха край Лилячката рѣка. Тѣ се намиратъ току при изхода на рѣката отъ тѣсния долъ. Запазени

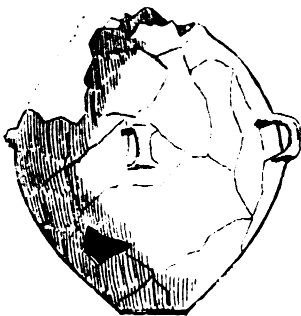
[1]) Надъ изворитѣ минава пѫть за близкото селце Ямепъ. Може би самото име на селото да е старинско и значението му да е въ свръзка съ топлика, защото на грѣцки ἰαμενή, εἰαμενή ще рече мочурливо мѣсто, низина.

сж всичко 4 стълба по лѣвия брѣгъ на рѣката. По градежъ, градеженъ материалъ и останки около тѣхъ тѣ се отнасятъ къмъ сжщата епоха, отъ която е и града при шосето. Отъ посоката на стълбоветѣ личи, че водата за града е била докарана по акведуктъ откъмъ канаритѣ надъ с. Таваличаво, дѣто и сега има хубава балканска вода.

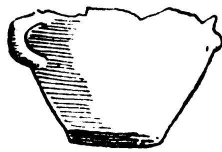
Дълбока, кржгла гробница се намѣри при мѣсто *m* на плана. На 50 см. подъ повръхнината на нивата се откри кржгла ограда отъ недѣлани камъни, 3 м. въ диаметъръ. Гробницата е дълбока 4 м. На 2 м. дълбочина, въ центра на окржжностьта, се показаха слѣди отъ горена червеникава пръсть и тамъ положени три строшени глинени сжда, въ двата по-голѣми отъ които се намѣриха части отъ човѣшки скелетъ, избъркани съ жълта пръсть; пръстьта е проникнала отсетнѣ отъ околната почва въ сждоветѣ. Голѣмиятъ сждъ, чиито кжсове можаха да се наредятъ съ голѣмъ трудъ, прѣдставя широкъ кюпъ съ малки дръжки изоколо, отъ които двѣ сж здраво запазени, както и часть отъ третя (обр. 89). Сждътъ е високъ 32 см., а широкъ въ диаметъръ

Обр. 88.
1/8 ест. гол.

Обр. 89.
1/8 ест. гол.

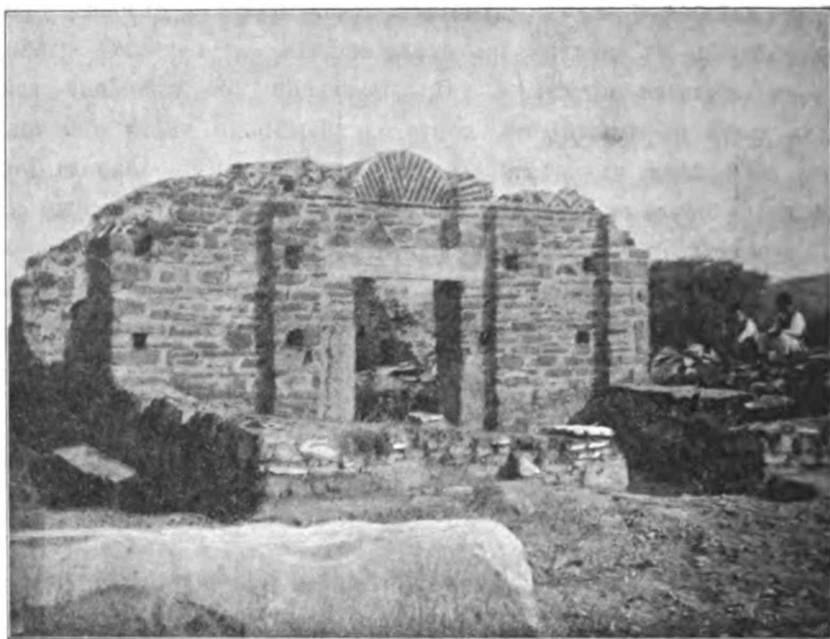

Обр. 90.
1/4 ест. гол.

27·5 см. Дъното му е плоско съ неправилно продълговата окржжность, което вече посочва, че сждътъ не е правенъ на колело; пъкъ това показватъ изобщо и стѣнитѣ, които не сж завити правилно. Глината е сравнително прочистена отъ едри камъчета и на цвѣтъ тъмно-червена; лицето на стѣнитѣ е углаждано механически. Вториятъ сждъ прилича на сегашно селско гърне по форма и голѣмина; и то е правено на ржка, безъ грънчарско колело. Пръстьта му е аленочервена (обр. 88). Отъ третия сждъ, най-малъкъ, като дълбока паничка, е запазена само едната половина съ малка дръжка и два израстъка (обр. 90). И този сждъ е билъ работенъ безъ грънчарско колело и отъ слабо прѣчистена пръсть. Отъ казаното е явно, че тази гробница не е часть отъ другитѣ останки на разкопаното мѣсто и припада къмъ прѣдисторичната епоха.

Разкопки при църквата Св. Спасъ.

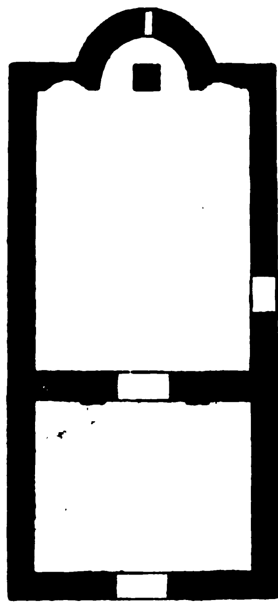
Църквата е най-новата старина въ мощенската котловина (обр. 91). Тя е отъ края на срѣднитѣ вѣкове. Запазени сѫ стѣнитѣ и апсидата; покривътъ ѝ е съборенъ. Размѣритѣ ѝ сѫ: 14 м. дължина съ притвора, 7 м. широчина (обр. 92). Градежътъ е отъ ломенъ камъкъ и бѣлъ хоросанъ. Тухли сѫ употрѣбени при апсидата и съсѣднитѣ ниши, както и

Обр. 91.
Църквата Св. Спасъ при Кадинъ-мостъ.

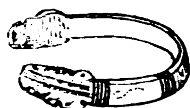
за орнаментация по стѣнитѣ. Отъ гранитъ сѫ праговетѣ на вратитѣ — западна и южна, страничнитѣ имъ подпори, жертвеникътъ (езически) и нѣкои плочи по пода. Слаби слѣди отъ фрески сѫ запазени само въ апсидата и нишитѣ. Всѣка година на деня на Възнесение тукъ се събира голѣмъ съборъ. Прѣданието казва, че по-рано при църквата е имало село, но то се пръснало въ кърджалийскитѣ врѣмена (прѣди 100 г.) отъ турски насилия. Отъ южна и сѣверна страна църквата е обиколена съ гробища, чиито слѣди отвънъ не личатъ. При самитѣ стѣни на църквата сѫ старитѣ гробища, отъ срѣднитѣ вѣкове и началото на турската епоха, а гробищата отстранени на сѣверъ сѫ отъ турското робство до края на XVIII вѣкъ. Отъ старинскитѣ гробища се извадиха десетина здрави черепи. Тѣ ще послужатъ добрѣ за из-

слѣдване на срѣдньообългарската кранология, толкозъ повече, че за сега имаме твърдѣ малко изровени черепи въ България съ сигурно посочване на епохата, къмъ която припадатъ. (За съжаление, черепитѣ отъ Трапезица, отъ Св. Четиридесеть, отъ Хисара въ Търново безразборно сж събрани въ сандъци и захвърлени въ черквата Св. Димитъръ). Монетитѣ се намѣриха паднали главно при китката на десната ржка; тѣ сж корубести мѣдни византийски, сребърни сръбски и венециянски. Особено сж важни по своята форма и орнаменти гривнитѣ (обр. 93—95) и пръстенитѣ (бронзови, сребърни и единъ позлатенъ).

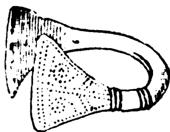

Обр. 92.

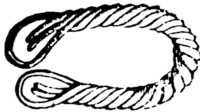
Еднакво заслужава внимание и единъ срѣдньобългарски юсовъ надписъ, издълбанъ на каменна колона, обдѣлана отъ едната си страна плоско, за да служи за надгробна плоча. Дължина на плочата 2·15 м., широчина 54 см. Отъ надписа (обр. 96) се чете слѣдньото... **Стева(нь) жена... Θеωдора... мсаца .д. д(к)нбрѣ Б(о)гь да а прости.**

Обр. 93.
$^1/_2$ ест. гол.

Обр. 94.
$^1/_2$ ест. гол.

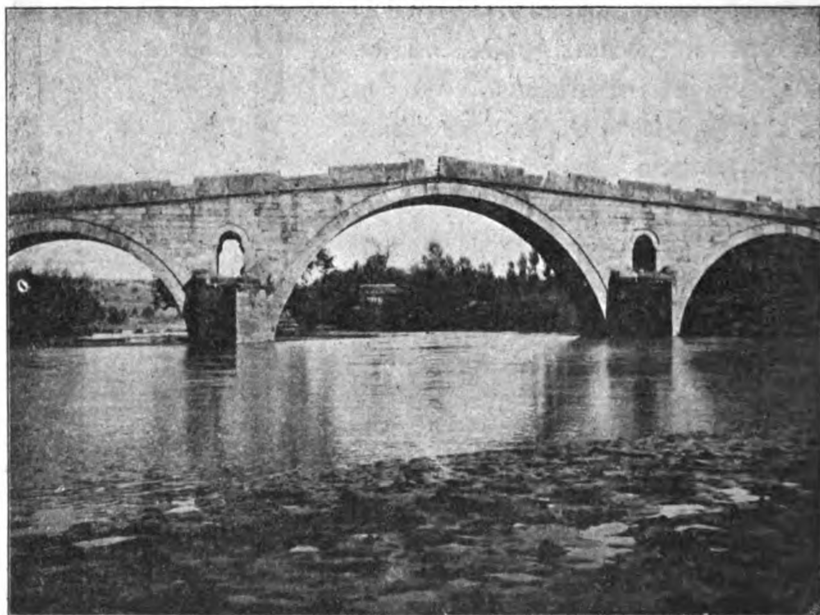
Обр. 95.
$^1/_2$ ест. гол.

Обр. 96.

Кадинъ-мостъ.

Въ землището на разкопкитѣ се намира една отъ най-монументалнитѣ старини на българската земя — Кадинъ-мостъ на р. Струма. Повече бѣлѣжки за моста дадохъ въ труда си Сѣверна Македония,

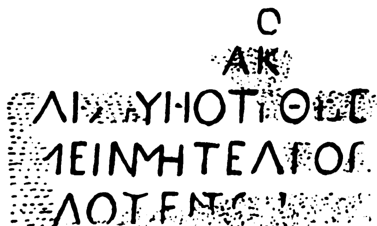
стр. 155—159, а тукъ ще кажа нѣколко думи за него главно откъмъ археологична страна. По изгледъ Кадинъ-мостъ наумява за подобнитѣ мостове въ Турция: мостътъ на р. Марица въ Одринъ, скопскиятъ мостъ на р. Вардаръ, щипскиятъ мостъ на р. Брѣгалница и др.; различава се обаче отъ всички тѣхъ по издържливостьта на своитѣ архитектурни форми и изобщо по своята хубость и докато тежината на камъка въ

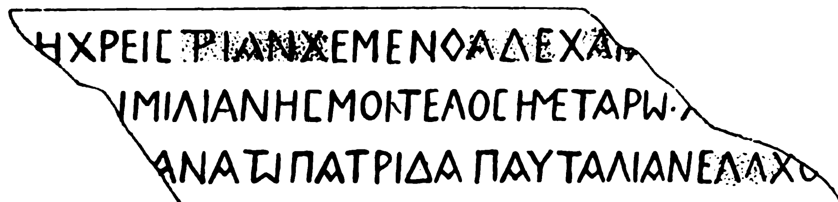
Обр. 97.
Срѣдната часть на Кадинъ-мостъ.

еднитѣ тежи и на погледа, при Кадинъ-мостъ особно лево бие на окото левостьта на здравата и тежка инакъ постройка. Кадинъ-мостъ е съграденъ само отъ дѣлани гранитни камъни. Той има на дължина 150 крачки, на широчина 8. Отъ 5-тѣхъ кржгли свода срѣдниятъ е най-голѣмъ и най-високъ, а страничнитѣ се снишаватъ тъй, че мостътъ изглежда прѣгърбенъ. Мостътъ е постланъ съ голѣми гранитни плочи, което, при наклона на двѣтѣ му половини, го прави твърдѣ хлъзгавъ и опасенъ за коне и волове. За перила отъ двѣтѣ страни сж положени пакъ голѣми гранитни плочи. Долнята часть на стълбоветѣ се издава клиновидно за цѣпене на водата; въ всѣки стълбъ е пробитъ по единъ прозорецъ, едно за протичане на водата при бурно пълноводие, а друго и за хубость.

Относително древностьта на постройката общеприето е мнѣнието, че мостътъ е отъ римско врѣме. Това е заблуждение. Цѣлата сграда, отъ основа до горѣ е старотурско архитектурно дѣло. Наистина, на една плоча отъ постилката (обр. 98) и на друга една при клинчестата сѣверна изданка се четатъ елински надписи, но тѣзи плочи сж били донесени тука отъ развалинитѣ на околни съсипани градове, както е напр. случаятъ съ втората плоча, на която се чете добрѣ ... Πατρίδα Παυταλίαν „отечество Пауталия (Кюстендилъ)“ (обр. 99). Пъкъ и отъ другия градеженъ материалъ на моста голѣма часть произхожда отъ други постройки; това личи най-добрѣ отъ дупкитѣ, первазитѣ, издълбаванията, правени за други цѣли. Нѣма съмнѣние, че най-вече материалъ е изваденъ за моста

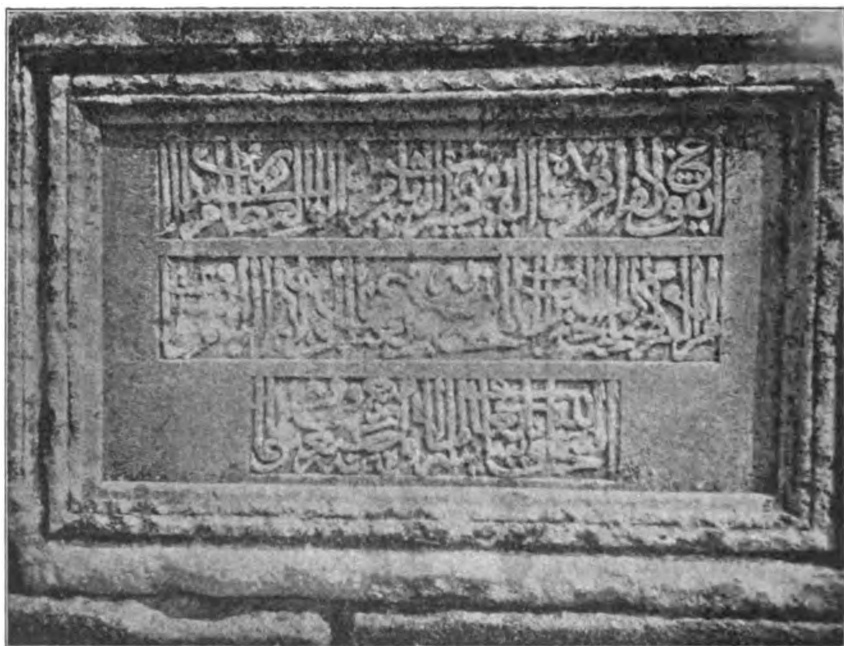
Обр. 98.

Обр. 99.

отъ близкия до него градъ, за развалинитѣ на който се говори погорѣ, а сжщо тъй и отъ Пауталия. Новиятъ материалъ, споредъ прѣданието, е билъ къртенъ въ Осоговската планина. За материалъ носенъ за Кадинъ-мостъ отъ Хисарлъка надъ Кюстендилъ говори дубровчанинътъ Маринъ Кабога, който прѣзъ 1706 г. миналъ отъ тука. „Кюстендилъ е разположенъ, казва той, въ подножието на старинския градъ на Константина, разрушенъ отъ турцитѣ при покоряването на тази страна. На 15 августъ тръгнахме отъ Кюстендилъ, и за 9 часа дойдохме въ Дупница. На пжтя видохме единъ мостъ, съграденъ отъ рушевинитѣ и материалитѣ на горѣречения градъ на Константина“. (Giornale del Nobile Marino di Maroizza C. Caboga и пр. въ Споменик XXXIV 222). По-добрѣ издаватъ турската направа на моста онѣзи признаци, които характеризиратъ турско-арабската архитектура. Такива признаци сж слѣдующитѣ. Неотемленъ признакъ на турско-арабското градежно дѣло сж сталактитовитѣ орнаменти, които заедно съ арабескитѣ красятъ и придаватъ характера на вратитѣ, сводоветѣ, прозорцитѣ при мохаме-

данскитѣ постройки. Такива 4 сталактитови орнаменти сѫ поставени по единъ въ четиритѣ ѫгла, образувани между срѣднитѣ стълбове и клиновиднитѣ изданки. Другъ признакъ сѫ розеткитѣ, издълбани на лицето на високо поставени градежни плочи или камъни. Двѣ такива розетки личатъ по източната страна на моста на ключовитѣ камъни на втория сводъ. Прозорцитѣ, пробити въ стълбоветѣ, издаватъ сѫщо тъй турско-арабска форма, дѣто заострения сводъ се опира на двѣ издадени малко плочи, подъ които прозорецътъ се разширява. Най-сетнѣ, арабскиятъ надписъ за съграждането на моста (обр. 100) е поставенъ въ едно крило,

Обр. 100.
Надписъ за съграждане на Кадинъ-мостъ прѣзъ 1470 г.

чиито основи сѫ градени и захванати съ моста още при зидането на послѣдния. Това крило се издава надъ юго-източния сводъ. Отъ този надписъ узнаваме, че дѣйствително мостътъ е старъ, отъ 1470 г., и слѣдователно принадлежи на първия вѣкъ на тукашното турско господство. Буквитѣ на надписа сѫ изрѣзани релиефно въ голѣмата гранитна плоча. Прѣведенъ надписътъ гласи: „По високото разпореждане на Исакъ паша, единъ отъ най-великитѣ везири и благородни началници, който върши добрина отъ чисто душевно подбуждение, за да получи отъ създателя горѣ

съотвѣтно възмездие, заповѣда се да се построи въ тази страна този свещенъ мостъ за безплатно минаване на пѫтници. Нека всевишниятъ Богъ изпълни живота му съ радость и веселие. Година 874“ (1469—1470 г.). Исакъ паша дѣйствително е билъ везиръ и военачалникъ при султанъ Мохамеда II. Мостътъ ще да е билъ проектиранъ прѣзъ 1463 г., когато отъ тукъ миналъ Мохамедъ II за Босна. Мѣстното прѣдание приказва слѣдньото. Когато нѣкога царь Мурадъ (попр. Мохамедъ II) съ войската си се приближавалъ до Струма, при сегашния Кадинъ-мостъ, на срѣща му се показала българска сватба. Уплашенитѣ сватбари, слѣдъ дълго колебание, рѣшили да не бѣгатъ прѣдъ царската войска, толкова повече, че и самиятъ султанъ вървѣлъ съ нея. Кога се срѣщнали войска и сватбари, невѣстата се поклонила на султана, който я попиталъ, какво да я подари. Понеже тогава тамъ нѣмало мостъ на Струма, невѣстата казала: „Ца́рьо чести́ти, ни́што дру̂го ти не́чем, но бро́днината ту̂ва ни iе ма́чна . . .“. Султанътъ се досѣтилъ за благородното желание на невѣстата и заповѣдалъ да се построи мостъ на Струма. Мостътъ билъ построенъ и нареченъ Невѣстинъ-мостъ или на турски прѣведено Кадънъ-кюприси. Отсетнѣ мостътъ почналъ да се нарича Кади-кюприси, на български Кадиинъ или Кадинъ-мостъ, ужъ поради нѣкой си Кадия (сѫдия), който се билъ погрижилъ за съграждането му. Интересно е, че и близкото село се нарича Невѣстино.

Разкопки при Плѣвенъ

от К. Вълевъ

Долината, въ която е разположенъ гр. Плѣвенъ, се стѣснява къмъ югъ, а около единъ километъръ вънъ отъ града въ сжщото направление тая долина се обръща въ тѣснина (100—150 м. широка), заградена отъ двѣтѣ страни съ успоредно вървещи отвѣсни скали. Това е богатиятъ съ прѣлестни пейзажи „Кайлъкъ“. По срѣдата на тая тѣснина, която свършва на около 10—12 километра при с. Тученица, лжкатуши малката „Тученишка бара“. По двѣтѣ страни на тѣснината се простиратъ редица хълмове, покрити съ ниви и повече лозя. На всѣка крачка изъ тѣхъ се срѣщатъ слѣди отъ старини, още отъ прѣдисторическо врѣме.

Върху една рътлина, заградена отъ тритѣ страни съ извиващата се около нея Кайлъшка тѣснина, се издигатъ развалинитѣ на една крѣпость, която по формата си много напомня търновската „Трапезица“. Тази крѣпость въ турско врѣме, споредъ Вилхелмъ Лежанъ, била наричана „Дженевизъ калеси“ (Генуезка крѣпость), съ което име турцитѣ означавали всички развалини отъ стари крѣпости. Отъ разпитвания узнахъ, че това мѣсто се наричало и „Асѣново кале“, а споредъ други „Мънастиря“. Това сж обаче названия, които чухъ само отъ отдѣлни лица. Обикновеното име, подъ което сж извѣстни тѣзи развалини, е „калето срѣщу пещерята“.

Въ и около тая крѣпость се е концентриралъ дълго врѣме животътъ на града и затова тамъ ще трѣбва да се търсятъ по-забѣлѣжителнитѣ паметници на далечното минало. Самата Кайлъшка тѣснина, подъ крѣпостьта, е усѣяна съ слѣди отъ постройки, а между тѣхъ сж и слѣдитѣ на старъ пжть, който е съединявалъ тоя градъ съ Colonia Ulpia Oescus (при с. Гигенъ на Дунава) отъ една страна и съ крѣпостьта при Ловечъ отъ друга. Слѣдитѣ на тоя пжть биха могли да се прослѣдятъ чакъ до Ловечъ. Тамъ, дѣто Кайлъкътъ оставя главното си напра-

вление къмъ югъ и завива къмъ изтокъ, близо до селото Тученица, пѫтьтъ е напускалъ тѣснината и все въ южна посока е отивалъ до Ловечъ.

Все въ Кайлъшката тѣснина, 2—3 километра на югъ отъ горнитѣ развалини, върху една малка издигнатина личатъ основитѣ на разрушения отъ кърджалиитѣ старобългарски монастиръ „Св. Георги", въ който на врѣмето си се подвизавалъ, споредъ едно прѣдание, нѣкой си патриархъ Теодоси. Тоя монастиръ е разкопаванъ прѣди 10—15 години и били намѣрени нѣкои черковни прѣдмети, но на лице сега нѣма нищо.

Въ свръзка съ тоя монастиръ, съ множеството голѣми и малки пещери изъ Кайлъка и най-вече въ свръзка съ сега разкопаванитѣ развалини сѫществува една твърдѣ интересна легенда. Ето какво ни се разказва въ нея. Царь Иванъ Шишманъ два пѫти билъ побѣждаванъ отъ турцитѣ и двата пѫти давалъ обѣщание да почита сюзеренството на турския султанъ и да му плаща опрѣдѣленъ данъкъ, но и двата пѫти измѣнялъ. Когато трети пѫть билъ нападнатъ отъ турската армия, която покорила впослѣдствие цѣла България, той я недочакалъ въ Търново, а рѣшилъ да избѣга въ Влашко, дѣто мислилъ да търси и съюзници, които да спасятъ загиващия му прѣстолъ. При Никополъ обаче, отдѣто той мислѣлъ да прѣмине Дунава, билъ посрѣщнатъ и отблъснатъ отъ турцитѣ. Пѫтя му за Влашко билъ отсѣченъ, а и войскитѣ му навсѣкѫдѣ разбивани. По „Коюнлу-йолъ" (коиловския пѫть) — тъй било отбѣлѣзано въ пергаментитѣ, отъ които били извлѣчени тѣзи свѣдения — нещастниятъ царь се запѫтилъ къмъ Плѣвенъ и се скрилъ въ отбѣлѣзания по-горѣ монастиръ „Св. Георги". Тукъ, въ пълно отчаяние, той прѣживѣлъ двѣ седмици, старателно скриванъ отъ очитѣ на турцитѣ, които наводнили цѣла България. Когато се научилъ за падането на Търново, той рѣшилъ да тури край на живота си като се самоотровилъ, а споредъ други той се самоубилъ съ помощьта на особенъ уредъ (яй съ два ножа, които промушвали тоя, който стѫпѣлъ на яя). Придружаващитѣ го боляри и посветенитѣ въ тайната калугери отъ монастира поставили неговия трупъ въ царската кола, наредили въ нея и всичкитѣ му съкровища, покрили всичко това съ меча кожа и го поставили въ нѣкакво си подземие изъ Кайлъка.

Калугеритѣ отъ монастира свето пазѣли тайната за това съкровище, което трѣбвало да дочака освобождението на България. Но за нещастие, настѫпили размирнитѣ кърджалийски години (въ края на XVIII в.) и въпросниятъ монастиръ билъ разрушенъ. Тайната за съкровището била застрашена и единъ отъ останалитѣ живи калугери я повѣрилъ на нѣкои

българи — кърджалийски войводи. Прѣдъ блѣсъка и значението на тия съкровища у тия разбойници заговорило националното чувство и тѣ взели мѣрки да се запази тая тайна до възкръсването на българската свобода. Описали тѣ мѣстото въ пергаменти, които се прѣдавали по наслѣдство и въ които се казвало, че тѣзи съкровища трѣбва да се търсятъ само слѣдъ освобождението на България. Въ тия пергаменти. които никой отъ разказвачитѣ не е видѣлъ, съ най-голѣми подробности, но все съ загадки, забикалки и символически знаци, се опрѣдѣляло мѣстото, дѣто и досега се намирали тѣзи съкровища. Ето какво ще чуете отъ устата на всѣки посветенъ въ подробноститѣ на тази тайна. „Намира се на 6 часа отъ Дунава; въ политѣ на балкана, дѣто има пъстърва риба; наблизо има букова гора и Манюво езеро; бѣлий брѣгъ, Грива рѣка, Раковъ долъ, Рече-дере, Баллата, Сарж-мише, Дрѣнъ, Бъчвата и Черна рѣка. Тамъ дѣто е това мѣсто, има паланка; ако вземешъ горещъ симитъ отъ тая паланка, додѣто отидешъ до това мѣсто, той не ще успѣе да изстине; като го разчупишъ, ще излѣзе фанера (sic).[1]) Отъ Коюнлу-йолъ ще отидешъ въ Върбица и отъ тамъ въ едно турско село. Като минешъ прѣзъ него и излѣзешъ на другия му край, при единъ турски гробъ, ще се отдѣлятъ два пжтя: единиятъ къмъ изтокъ, другиятъ къмъ югъ. Въ пжтя къмъ изтокъ нѣмашъ работа — тръгвай по южния, който ще те заведе между канари“. По-голѣмата часть отъ тѣзи имена, назначението на които е да опрѣдѣлятъ мѣстностьта, сж вече изтълкувани отъ неуморимитѣ издирвачи на това съкровище и всички сж, споредъ тѣхъ, около Плѣвенъ, означенъ въ тая легенда съ името турско село, за да се заблуждаватъ търсачитѣ. Бѣлий брѣгъ не е нищо друго освѣнъ кайлъшкитѣ канари; Грива-рѣка значело Гривишка (отъ Гривица) рѣка; Раковъ долъ значело Радишевски долъ; Рече-дере означавало рѣката Пърчовица; съ Черна-рѣка се означавала р. Чернялка. Могилата, отъ която се виждало едно турско село (Плѣвенъ), не е нищо друго, освѣнъ най-издигнатата часть на Асѣновото кале. По-нататъкъ слѣдва изреждането на маса условни знаци, по които щѣло да се опрѣдѣли вече самото подземие. За примѣръ ще спомена само нѣколко: „5 стжпала въ канарата до рѣката; гнѣздо на часовникъ; конска стжпка; побитъ камъкъ съ кръстъ; 7 човѣшки скелети; 3 кемерлии гробове, на вратата на които висѣли желѣзни халки“. По всичко изглежда, че тая легенда ще е била твърдѣ разпространена още въ

[1]) Отъ гръцкото φανερά — явно, очевидно (Ред.).

турско врѣме и тя ще е била една отъ главнитѣ, ако не и единствена причина за развитието на оня пакостенъ за археологията занаятъ — иманярството, който е унищожилъ маса цѣнни паметници.

Мѣстото, въ което се произвеждаха разкопкитѣ, е привличало вниманието на всички, които сѫ се интересували за старинитѣ у насъ. Знаменитиятъ френски пѫтешественикъ Вилхелмъ Лежанъ, който пропѫтувалъ прѣзъ шейсетьтѣ години на миналото столѣтие голѣма часть отъ нашето отечество, като миналъ и прѣзъ Плѣвенъ, не говори почти нищо за самия градъ. Обаче легендарнитѣ разкази за тайнственитѣ пещери въ Кайлъка го привличать и той съ свѣщь въ рѫка навлиза въ една отъ тѣхъ, за която му разправяли разни басни. Нищо особно въ нея не намѣрилъ, но разочарованието му отъ тая „измама", както се изразява самъ той, скоро се замѣнила съ радость отъ натъкването на разкопаванитѣ сега развалини, които той въ бѣлѣжкитѣ си отъждествява съ римската станция Doriones. Нѣколко години слѣдъ него идва и Каницъ. Той се спира повечко върху града, като дава и нѣколко археологически бѣлѣжки. Отбѣлѣзва напр., че прѣстолътъ на църквата Св. Николай е изваденъ отъ мѣстото на каймаканския конакъ, при който до 1865 г. стърчели стѣнитѣ на единъ кастелъ. (Това здание сега служи за помѣщение на окрѫжното управление). И нему мѣстнитѣ жители разправили за легендарнитѣ пещери въ Кайлъка и за тѣхнитѣ съкровища, но той знаелъ за разочарованието на Лежана и за това се спрѣлъ само на кайлъшкитѣ развалини. Въ това врѣме крѣпостьта ще е била ровена повече, разбира се отъ иманяри, затова на повръхнината се търкаляли множество тухли и други стари нѣща.

Въ засѣданието си отъ 4 юли 1909 год. настоятелството на Плѣвенския клонъ на Българското археологическо дружество ми възложи да произведа разкопки въ споменатата крѣпость. Воденето на разкопкитѣ бѣ свързано съ голѣми мѫчнотии, тъй като не разполагахме съ достатъчно срѣдства. При все това, благодарение на съдѣйствието, което ни се оказа отъ военнитѣ власти и отъ прокурорството, като се изпратиха войници и затворници да помагать при разкопкитѣ, успѣхме да направимъ сондажи на нѣколко мѣста и да разкриемъ основитѣ на цѣла една църква въ крѣпостьта. Тукъ ще изложимъ накратко добититѣ резултати.

Крѣпостьта съ своитѣ два-метрови стѣни загражда една висока рътлина отъ около 20 декара. На това мѣсто „Тученишката бара" е принудена да направи голѣмъ завой около този езикъ-рътлина, който

отъ тритѣ страни завръшва съ отвѣсни и едва достѫпни скали, високи 10—15 м. Въ източния и западния краища на тая продълговата крѣпость сѫ се издигали двѣ кули, отъ които западната е пазила главния входъ въ крѣпостьта, а и като стоеща върху най-високия пунктъ на крѣпостьта ще е служила за огледване на далечни разстояния. Съ кола въ крѣпостьта е могло да се влѣзе само откъмъ западния край, до който и сега се извачва коларски пѫть до каменната кариера, която лежи на около 20 м. отъ наблюдателната кула. Направенитѣ сондажи изъ вѫтрѣшностьта на тая крѣпость показватъ, че тя е била изпълнена съ голѣми постройки. Най-голѣмата и сравнително най-важна сграда е полуоткритата базилика, която се отличава по своитѣ голѣми размѣри. Тя е дълга 46 м. и широка 28 м. Това сѫ размѣри, които въ България се надминаватъ само отъ базиликата при Абоба. Дебелината на зидоветѣ е 90 см. за вѫтрѣшнитѣ стѣни, 1 м. за страничнитѣ и 1·50 м. за зидоветѣ на апсидитѣ. Южната външна стѣна се губи; отъ нея не е останало почти нищо и мѣстото ѝ може да се опрѣдѣли само по съвсѣмъ малко запазената часть отъ нея до апсидата.

Поради липса на достатъчно срѣдства и врѣме, бѣхме си поставили за цѣль прѣзъ изтеклото лѣто да разкриемъ само основитѣ на цѣлата постройка и съ това да се очертае поне нейниятъ планъ — за изхвърлянето на грамадната маса насипъ, и то при условие да се прѣглежда, не можеше и да се мисли. За жалость и тази скромна задача неможà да се постигне, по която причина ще се ограничимъ за сега да дадемъ само нѣколко кратки бѣлѣжки. Прѣди всичко заслужава да се отбѣлѣжи липсата на симетрия въ плана на базиликата. Най-много прави впечатление това, че сѣверната и южната части на църквата заедно съ апсидитѣ не си приличатъ ни по широчина, ни по дебелина на зидоветѣ, нито даже по формата на апсидитѣ — сѣверната апсида е повече издута отъ южната. Необясними сѫ още и нѣкои форми въ прѣдната западна часть на църквата, дѣто разкопаването на зидоветѣ не е довършено. Тамъ, въ сѣверозападния ѫгълъ, между тритѣ зида се разкри единъ неподзиданъ трапъ, дъното на който не е достигнато. За какво е служилъ той, не можа да се разбере. Нѣколко метра на сѣверъ отъ мѣстото, дѣто се започватъ извивкитѣ на апсидитѣ, се показаха основитѣ на единъ иззиданъ квадратенъ стълбъ. Като изключимъ външния юженъ зидъ, лежащата до него южна апсида, а отчасти и срѣдната, които сѫ служили за каменна кариера слѣдъ разрушаването на града, останалитѣ основи на тая голѣма постройка сѫ

запазени до мѣстото, отдѣто е започнала тухлената зидария. Насипътъ върху и около зидоветѣ е изключително отъ пръсть и съвсѣмъ малко камъни и изтрошени тухли, което показва, че слѣдъ разрушаването си тая църква е служила за кариера на градеженъ материалъ, отъ който изглежда да е изградена полусъборената вече турска баня въ сегашния Плѣвенъ, строена още при идването на турцитѣ. При по-внимателно вглеждане въ мѣстото, дѣто се споява сѣверната апсида съ съотвѣтния зидъ на базиликата, се забѣлѣзва съвършенно ясно, че тая апсида е просто прилѣпена къмъ тия зидове. Това обстоятелство, заедно съ изброенитѣ по-рано — липса на симетрия, на еднаквость въ дебелината на различнитѣ зидове и др. — показва, че тая базилика има твърдѣ дълга история.

Въ сѣверо-източния край на крѣпостьта се откри и една малка домашна баня, 3 м. дълга и толкова широка. Подътъ ѝ се състоеше отъ голѣми квадратни (42×42 см.) тухли, подъ които се виждаше единъ тѣсенъ водопроводъ. Така разкритата находка се намѣри разровена на слѣдуещия день — това, разбира се, трѣбва да се впише въ активъ на малджийската тайфа, която още много пакости е правила на археологическото дѣло.

За да свършимъ съ разкрититѣ въ самата крѣпость постройки, трѣбва да се каже нѣщо и за кулитѣ, кито сѫ се издигали на двата края на крѣпостьта. Едната отъ тѣхъ се е издигала въ юго-източния край на крѣпостьта, дѣто езикътъ, върху който е сложена крѣпостьта, се така стѣснява, че отъ тая кула свободно е могло да се оглежда по три направления вънъ отъ крѣпостьта. Зидоветѣ на тази кула съвсѣмъ не отговарятъ по своята дебелина на ония въ другитѣ части на крѣпостьта. Това се обяснява съ обстоятелството, че отвѣснитѣ скали, които сѫ лежали подъ нея, сѫ я правили недостѫпна за стѣнобойнитѣ машини на онова врѣме. Нѣколко метра навѫтрѣ отъ нея почватъ да се разкриватъ дребни постройки, които сѫ зидани вече съ камъни и каль.

Доста интересна постройка е западната кула, която, както отбѣлѣзахъ вече, заема най-високата точка въ крѣпостьта. При все това тя е леснодостѫпна и затова е трѣбвало да ѝ се даде по-голѣма солидность. Зидоветѣ ѝ сѫ дебели 1·50 м., като при това и вѫтрѣшностьта ѝ, слѣдъ като е оставена една галерия широка 1·50 м., е изпълнена съ масивенъ (4·5×7·5 м.) зидъ отъ дребни камъни и хоросанъ. Тоя зидъ е прилѣпенъ къмъ външната стѣна и съ това я прави неразрушима. Мѣстото вънъ отъ крѣпостьта и особно покрай рѣката, дѣто е минавалъ пѫтьтъ,

който е идѣлъ откъмъ Дунава и отивалъ къмъ Ловечъ, е покрито съ малки неравности, подъ които всѣкога ще намѣрите зидове отъ развалени постройки. Въ плана ми влизаше да произведа разкопки и около крѣпостьта, дѣто бѣха направени вече нѣколко сполучливи сондажа; но това се отлагаше като по-второстепенна работа за послѣ, слѣдъ като се изучи самата крѣпость. Обаче случайното откриване на мозаика, и то тъкмо въ мѣсто, прѣзъ което вървѣше единъ полски пѫть, ни накара да направимъ отстѫпление отъ плана. Тукъ намѣрихме една по-малка църква, интересна поради своята красива мозаика съ латински и гръцки надписи. Мозаиката, която заема едно пространство отъ около 40 кв. м., е изработена отъ разноцвѣтни (червени, тъмносини, варовникови и мряморни) кубчета отъ по 1 куб. сантиметъръ, образуващи много сложни и красиви геометрически фигури, които взаимно се прѣплитатъ. Между тѣзи фигури личатъ слѣднитѣ надписи: въ сѣверния край на мозаиката:

//////OIBOADALTAREMDEI/////EV MOI//// /T//////T//////

Половинъ метъръ южно отъ тоя надписъ, тъкмо въ срѣдата на мозаиката, личи мѣстото, дѣто се е издигалъ жертвеникъ или прѣстолъ. Въ сѣверната часть на мозаиката личи слѣдниятъ надписъ, разкѫсанъ на отдѣлни срички, изработени отъ мряморни кубчета и разпръснати изъ фигуритѣ на мозаиката:

//////IA | LI | V | S | IVS | SAL | //////

Въ сѫщата мозаика, надъ тоя надписъ, личатъ буквитѣ Α Ω, изработени отъ тухлени кубчета.

Че тази сграда е църква, не подлежи на съмнѣние; въ това ни увѣряватъ както надписитѣ по мозаиката, тъй и намѣренитѣ въ развалинитѣ черковни прѣдмети: части отъ стъклени кандила, единъ мѣденъ кръстъ и др. Като се вземе при това прѣдъ видъ латинското писмо, съ което сѫ написани уцѣлѣлитѣ редове отъ мозаичнитѣ надписи, трѣбва да заключимъ, че постройкитѣ сѫ отъ прѣди петия вѣкъ, защото съ падането на западната римска империя (476 г.) гръцкиятъ езикъ бързо е измѣствалъ латинския. Вижда се по-нататъкъ отъ грубитѣ кални зидове, че тая църква е прѣживѣла едно разорение и слѣдъ това е била възстановявана отъ хора съ много по-долня култура. Мѫчно е обаче да се опрѣдѣлятъ разнитѣ части на тая постройка, отъ която източната часть е отнесена отъ течещата до нея рѣка, а другитѣ ѝ части сѫ разрушавани и възстановявани въ съвсѣмъ други форми. По такъвъ начинъ планътъ на откритата часть отъ постройката (около 250 кв. м.) се е обърналъ въ сложна и неправилна фигура. Разкритата апсида е обър-

ната съ кржглата си часть къмъ югъ. По всѣка вѣроятность намираме се прѣдъ една църква отъ онзи типъ, въ който тритѣ апсиди не сж все къмъ истокъ, както въ крѣпостната базилика, а на тритѣ страни (сѣверъ, истокъ и югъ) — църквата значи е имала кръстообразна форма.

Твърдѣ интересни за археолога сж и случайно открититѣ зидани гробници въ околностьта на изучваната крѣпость. Изучилъ съмъ двѣ, а имамъ свѣдѣния, че близо до по-малката се показали още двѣ, отъ които едната съборена. Едната отъ изученитѣ е открита и разровена отъ малджиитѣ прѣди много години. Намира се тъкмо срѣщу крѣпостьта, отъ другата страна на кайлъшката долина, край лозето на Христо Пановъ. Когато прѣди 3 години я посѣтихъ, прѣдставяше отъ себе си грижливо зидана подземна правожгълна стаичка, 3 м. дълга, 2 м. широка и 1·50 м. дълбока. Отгорѣ върху стѣнитѣ личеха слѣди отъ сводъ.

Много по-важна е разкритата отъ дружеството прѣди единъ мѣсецъ фамилна гробница въ „Лѣсковата нива", само 400 м. на западъ отъ крѣпостьта.[1]) До вратата на гробницата се слиза по каменна стълба съ 5 стжпала, 37 см. широки и толкова високи, а широчината на стълбата е 1·70 м. и се загражда отъ двѣтѣ страни съ каменни зидове, дебели 48 см. Входътъ на гробницата, високъ 1·20 м. и широкъ 80 см., се намѣри затворенъ отъ единъ камъкъ, върху който висѣше дебела желѣзна халка. Вжтрѣшностьта на гробницата прѣдставя правожгълна стаичка, 3·90 м. дълга, 3·10 широка и 2·50 висока. Всичкитѣ стѣни, включително и подътъ, сж измазани съ хоросанъ, върху който надъ вратата е драснатъ съ пръстъ, още прѣди засъхването му, единъ кръстъ. На лѣво отъ вратата до южната стѣна се издига одъръ, зиданъ отъ по-малки тухли и хоросанъ. Дългъ е 2 м., широкъ 1 м. и високъ при краката 70 см., а при главитѣ 82 см. При зидането на тоя одъръ сж оставени двѣ трапецовидни праздиини, които се сношаватъ съ повръхнината на одъра чрѣзъ четири продълговати дупки. Върху тоя одъръ се намѣриха съвсѣмъ добрѣ запазени скелетитѣ на една сѣмейна двойка, главитѣ на които оставаха къмъ западъ. Скелетитѣ бѣха покрити съ черно вещество, като сажди, а тукъ-тамъ върху него се забѣлѣзваше и бѣлѣзникава пепель. Присжтствието на тоя черенъ слой и отбѣлѣзанитѣ праздинии подъ одъра, които наподобяватъ пещи, ни наведоха най-напрѣдъ на мисъльта, че тѣлата сж подлагани на изгаряне. По-внимателното вглеждане обаче веднага опроверга това прѣдполо-

[1]) Гл. за тази гробница по-горѣ стр. 159 сл.

жение — горение е имало, но то е извършено не отъ хората, а отъ самата природа — бѣхме прѣдъ единъ случай на вѣковно химическо горение безъ присѫтствието на кислородъ, който е изгорѣлъ още въ началото и образувалъ бѣлѣзникавата пепель, която по-горѣ отбѣлѣзахъ. Въ срѣщуположния (сѣверо-западенъ) ѫгълъ на гробницата почиваше друга двойка, положена вече върху низъкъ дъсченъ одъръ, за подпорки на който служеха двѣ напрѣчно сложени, 25 см. въ диаметъръ дървета. Въ юго-западния ѫгълъ пъкъ се намѣри съборенъ по-кѫсъ одъръ, дългъ само 1·10 м. и широкъ 1·20 м. Въ тоя купъ отъ дебели, но меки като прахань дървета, се намѣриха само изгнили дрехи, подметки отъ дѣтински обуща и нито слѣда отъ кости. Очевидно е, че тукъ сѫ били нареждани дѣцата, коститѣ на които сѫ се съвършено разпаднали. Дори коститѣ отъ възрастнитѣ хора се размазваха при най-слабото стискане между пръститѣ. Липсата на какъвъ и да е надписъ прави трудно опрѣдѣлянето на врѣмето, отъ което е останала тая гробница. Само върху архитрава надъ входа личатъ нѣколко латински букви, които изглежда да сѫ отъ IV или V вѣкъ, но очевидно е, че тоя надписъ не се отнася до гробницата. Изглежда, че камъкътъ, върху който личи този надписъ, е служилъ по-рано за база на статуя и е употрѣбенъ тука като строителенъ материалъ.

Подвижни находки.

Изъ крѣпостьта и въ околностьта ѝ сѫ намѣрени слѣднитѣ поважни каменни, керамически, метални, стъклени и костени находки:

1. База на статуя, 50 см. дълга, 42 см. широка и 93 см. висока. За да прилегне по-добрѣ къмъ стѣната, до която бѣше взидана при едни врата на източната кула, корнизитѣ отъ тритѣ ѝ страни сѫ унищожени. Надписътъ е издаденъ по-горѣ стр. 116.

2. Изъ развалинитѣ на базиликата се намѣри гладко издѣланъ камъкъ съ размѣри: 30 см. дължина, 20 см. широчина и 15 см. дебелина. Върху него личи слѣдната часть отъ добрѣ изработенъ латински надписъ: CON ... | VATO ... | ... PV ... | Унищожената часть отъ надписа заедно съ камъка, върху който е лежала, е съзнателно прѣмахната, за да добие камъкътъ форма, каквато е била нужна на зидаритѣ.

3. На сѫщото мѣсто се намира другъ фрагментъ, на който личи само ... SIATI ...

4. Фрагментъ отъ плоча, намѣренъ въ нивата на Стефанъ Гетовъ, срѣщу крѣпостьта, отъ другата страна на Кайлъшката тѣснина (гл. стр. 118).

5. Мраморенъ капителъ отъ коринтски стилъ, високъ 42 см. Намѣри се въ източната кула.

6. Намѣриха се и множество мраморни и варовникови фрагменти отъ колони (четвъртити и обли), бази отъ колони, единъ фрагментъ отъ мраморенъ корнизъ и разни други архитектурни украшения, измежду които по-забѣлѣжителенъ е единъ фрагментъ отъ архитравъ, украсенъ съ хубави орнаменти.

Като скулптурни паметници заслужаватъ да се отбѣлѣжатъ слѣднитѣ находки:

1. Грубо изработена глава отъ обикновенъ варовникъ, съ диаметъръ 20 см. Изглежда, че ваятельтъ е искалъ да прѣдстави лъвска глава, обаче опитътъ е излѣзълъ несполучливъ.

2. Близо до нея въ базиликата се намѣри продълговато четвъртито камъче, дълго 40 см., широко 20 см. и високо 15 см., което ще е служило за украшение върху амвона. Отпрѣдъ е изработенъ кръстъ; върху едната отъ странитѣ е прѣдставенъ бѣгащъ конь, а върху другата — крава съ човѣкъ прѣдъ нея.

3. На това мѣсто трѣбва да се отбѣлѣжи и намѣрениятъ прѣди нѣколко години, при Плѣвенската държавна винарска изба, въ мѣсто, дѣто по-рано е имало турски гробища, мраморенъ барелиефъ на старогръцкия и тракийски херой Херкулесъ. Изработенъ е върху мраморна плоча, широка 18 см. долѣ, 19 см. горѣ, а висока 30 см. Работата не се отличава съ голѣма изящность.

Керамиката въ количествено отношение се прѣдставя добрѣ въ сбирката отъ тѣзи разкопки, но почти всичко е изпочупено. Има доста характерни фрагменти, между които и нѣколко отъ прѣдисторическо врѣме, но нито врѣмето, съ което разполагамъ, нито пъкъ подготовката ми позволява тѣхното научно изслѣдване. Мимоходомъ само ще отбѣлѣжа тритѣ вида керамиди, които ще сѫ отъ двѣ различни епохи. Еднитѣ сѫ голѣми, плоски, съ малки правоѫгълни подгъвки въ двата края; другитѣ, 38 см. широки и толкова дълги, сѫ съвършено слабо изпъкнали, и найсетнѣ третиятъ типъ сѫ като обикновенитѣ съврѣменни керамиди. Строшени глинени сѫдове се срѣщатъ въ голѣмо количество, особно отъ по-късно врѣме.

Сѫщото почти трѣбва да се каже и за стъкленитѣ находки. Най-много сѫ фрагментитѣ отъ обикновени джамове, отъ стъклени кандила съ стѣснена цилиндрическа часть отъ долѣ, нѣколко парчета отъ колчаци (стъклени гривни) и едно стъклено мънисто.

Намѣриха се и костени прѣдмети — множество голѣми зѫби отъ глигани, едно костено издѣлие отъ ония, които и сега се срѣщатъ по овчарскитѣ кожени чанти, и най-сетнѣ два еленови рога.

Най-богата е сравнително сбирката съ метилически прѣдмети: желѣзни, мѣдни и бронзови. Ще се задоволя само съ тѣхното сумарно изброяване:

1) Желѣзни прѣдмети: Една кирка, два върха отъ копия и множество стрѣли, ножчета, гвоздеи съ дължина отъ 3 до 25 см., едно желѣзно художествено изработено стрѣме, едно малко кръстче — часть отъ нѣкой по-голѣмъ прѣдметъ, една желѣзна халка като пръстенъ и двѣ чересла, които се различаватъ отъ съврѣменнитѣ само по това, че иматъ по-широки и дълги остриета.

2) Мѣдни и бронзови прѣдмети: единъ грубо изработенъ мѣденъ кръстъ съ широки пръстени въ двата края на хоризонталната часть, въ които сѫ се помѣствали стъклени кандила, частитѣ на които се намѣриха на сѫщото мѣсто. Около сѫщото мѣсто се намѣриха прѫчици отъ мѣдни верижки и малки оловени лентички. Намѣри се така сѫщо едно малко двойно, художествено изработено кръстче, на което двѣтѣ половини при слѣпяването си образуватъ празднина, въ която сѫ туряни мощи. Върху едната половина личи релиефното изображение на разпятието, а върху другата — кръщение господне. По-нататъкъ слѣдватъ 8 пръстени, 5 различни обѣци, часть отъ една мѣдна нашарена гривна; една мѣдна брошка съ розово стъкло отгорѣ, и други подобни украшения безъ особно значение.

Ще завърша изброяването на находкитѣ съ забѣлѣжката, че въ и около крѣпостьта се събраха 60 монети, отъ които 2 сребърни, 3 бронзови и останалитѣ мѣдни. По врѣме тѣ се разпрѣдѣлятъ както слѣдва: 28 отъ врѣмето на римската империя, 2 византийски отъ X в., 29 отъ корубеститѣ монети отъ династията на Комненовцитѣ, и най-сетнѣ една мѣдна старобългарска монета. Болшинството отъ монетитѣ сѫ много изтрити, тъй че образитѣ едва се различаватъ.

Въ заключение на изложеното до тукъ ще добавя, че е още трудно да се говори много за историята на разрушения градъ. Тъй като разкопкитѣ, както вече имахъ случай да отбѣлѣжа, сѫ още въ началото си, ще бѫде засега прибързано да се вадятъ окончателни заключения. Откриститѣ развалини сѫ на всѣки случай отъ единъ градъ, чието име още не е извѣстно. Споредъ Вилхелмъ Лежана, Каница и Иречека това

сж развалинитѣ на Doriones, който градъ споредъ Пеутингеровата карта е лежалъ на пжтя Oescus (при Гигенъ) — Strogosia — Doriones — Melta — Sostra. Проф. Успенски обаче оспорва отъждествяването на Melta съ развалинитѣ при Ловечъ, като я поставя при с. Чомаковци на р. Искъръ.[1]) Съ това той косвено опровергава и отъждествяването на Плѣвенскитѣ развалини съ Doriones. Томашекъ[2]) пъкъ отъждествява Плѣвенскитѣ развалини съ Strogosia, безъ да привежда убѣдителни аргументи за това твърдение. Изучването на слѣдитѣ отъ римски пжтища, както и по-нататъшнитѣ разкопки, сигурно ще разрѣшатъ тоя въпросъ.

[1]) Успенскій, Абоба-Плиска стр. 482.
[2]) Tomaschek, Die alten Thraker II 81.

Археологически вѣсти.

Софийско Археологическо Дружество. Редовното годишно събрание на дружеството се състоя на 19 Февруари 1910 год., когато настоятелството даде и отчетъ за своята дѣятелность прѣзъ годината. Прѣзъ 1909 год. сѫ били продължени разкопкитѣ на Хисарлъка въ Кюстендилъ подъ рѫководството на проф. Йор. Ивановъ, който даде въ годишното събрание кратки свѣдѣния за цѣннитѣ резултати на тия разкопки. Освѣнъ това дружеството издаде своето Упѫтване за събиране и запазване на старини (София 1909) и се погрижи за неговото разпространение. Прѣзъ годината сѫ били четени слѣднитѣ реферати: отъ д-ръ Б. Филовъ върху новооткрити старини въ Чирпанско и Старо-Загорско (печатано въ Пер. спис. XXI 1909, 589—602), отъ проф. Г. И. Кацаровъ върху етнографическото положение на старитѣ македонци (печатано въ Минало I 1910), отъ В. Аврамовъ върху римския градъ Асамусъ на Дунава и отъ А. Чилингировъ върху неговитѣ праисторически издирвания по дунавския брѣгъ, извършени съ подкрѣпата на дружеството. Бѣха устроени и два излѣта за членоветѣ на дружеството до Бояна и Кюстендилъ.

Г. И. К.

Археологическа конференция въ Търново. Отъ 6—10 Юни 1910 г. се състоя въ Търново археологическата конференция, свикана отъ Софийското археологическо дружество. Прѣдставени бѣха въ нея съ по единъ или двама делегати археологическитѣ дружества отъ София, Варна, Шуменъ, Прѣславъ, Плѣвенъ, Видинъ, Казанлъкъ, Ст.-Загора, Кюстендилъ и Търново; присѫтствуваха сѫщо и двама делегати отъ Министерството на Народното Просвѣщение (всичко 18 души). Въ конференцията между другото се рѣши: всички археологически дружества въ България да се обединятъ въ единъ съюзъ и да почнатъ издаването на общъ печатенъ органъ; за такъвъ да служи урежданото отъ Софийското археологическо дружество списание. Прие се сѫщо да се свика въ София археологически съборъ. Главната работа обаче на конференцията бѣше да разгледа новия законопроектъ за старинитѣ; конференцията прѣдложи нѣкои измѣнения въ тоя законопроектъ, които бидоха съобщени на г-на Министра на Народното Просвѣщение съ молба да ги има прѣдъ видъ при внасянето на законопроекта въ народното събрание. — Въ първото публично засѣдание на конференцията г-нъ Московъ чете рефератъ: „Положението на българскитѣ старини и мѣрки за запазването имъ“, а г-нъ Й. Ивановъ направи съобщение за единъ старобългарски златенъ пръстенъ съ надписъ, придобитъ тая година отъ Народния археологически музей.

Г. И. К.

Балканска Археологическа Комисия. Директорътъ на руския Археологически Институтъ въ Цариградъ, г-нъ Успенски, е влѣзълъ въ прѣговори съ българскитѣ и сръбски

археолози за образуването на една Балканска Археологическа Комисия, която ще има сѣдалището си въ Цариградъ съ секретариати въ София и Бѣлградъ. Цѣльта на тази комисия ще бжде да прѣдприема съ задружни сили изучването на такива археологически въпроси, които прѣдставятъ общъ интересъ за цѣлия Балкански полуостровъ и които не биха могли да се проучатъ само отъ една отъ балканскитѣ държави. Проектира се да се заинтересува съ тази работа и Турция, която сжщо да има свой прѣдставитель въ комисията. Срѣдствата за научнитѣ издирвания и разкопки на комисията ще се даватъ отъ руското, българското и сръбското правителства, а може би и отъ турското, ако то сжщо се съгласи да вземе участие въ комисията. Прѣзъ мѣсецъ Юни т. г. въ София е билъ изработенъ отъ г-на Успенски и прѣдставителитѣ на Софийското археологическо дружество единъ писменъ проектъ за функционирането на комисията, който е билъ прѣдставенъ за удобрение на тритѣ заинтересовани правителства. Както се научаваме, руското и сръбското правителства сж възприели вече по принципъ този проектъ и сж отпуснали нужнитѣ суми — руското 10.000 лева, а сръбското 5.000 лева. Остава сега само да видимъ, какво ще направи и нашето правителство.

Б. Ф.

Фондъ за историята на София. Софийскиятъ градски съвѣтъ е ималъ благородната идея да образува особенъ фондъ за написване историята на София и за издаване на материали върху тази история. Научната работа въ свръзка съ фонда е възложена на Софийското археологическо дружество, което тази година издаде вече първата книга отъ „Материалитѣ“ (Приносъ къмъ старата история на София, отъ проф. Г. И. Кацаровъ, София 1910). Въ прѣдговора къмъ тая книга заинтересованитѣ ще намѣрятъ всички подробности по уреждането и управлението на фонда.

Б. Ф.

Находки въ с. Арчаръ (Ratiaria). Въ мѣстностьта Кукарнешъ (въ „Калето“) на западъ отъ с. Арчаръ били открити тая година двѣ сводести, свързани по между си гробници, градени отъ римски тухли съ хоросанъ, смѣсенъ съ чукани керамиди; всѣка отъ гробницитѣ е висока 1·50 м., широка 2·10 м. и дълга 1·65 м. Затворътъ на гробницитѣ е билъ разрушенъ още въ старо врѣме; при разчистването имъ се намѣриха само незначителни прѣдмети. Прѣдъ първата гробница се намѣри повалена надгробна плоча (висока 2·35 м., широка 0·85 м. и дебела 0·32 м.) съ хубави орнаменти и надписъ; тя биде прѣнесена въ Народния музей въ София.

Недалечъ отъ сжщото село по шосето Арчаръ—Ломъ прѣзъ Мартъ т. г. работницитѣ открили долнята часть на кржгла гробница (диаметъръ 7 м.), съградена отъ варовити каменни блокове; запазени бѣха само три пръстена: най-долниятъ, който лежи на почвата, и вториятъ сж профилувани. Гробницата била разчистена отъ Видинското археологическо дружество и снета отъ Видинския окржженъ инжинеръ г. Юрд. Русевъ. По-подробно ще бждатъ описани тия находки въ Период. спис.

Г. И. К.

Находки въ Айтоскитѣ бани (Aquae Calidae). Тази година, при каптажа на водитѣ въ Айтоскитѣ бани, сж били направени твърдѣ важни археологически открития. На мѣстото на самия изворъ, на дълбочина 5·50 м. подъ сегашното равнище, сж намѣрени значителни остатъци отъ старитѣ римски бани. Тѣзи бани сж имали два голѣми басейна: единиятъ кржгълъ съ диаметъръ 9 м., а другиятъ четвъртитъ съ размѣри 7·50×12 м. Двата басейна сж отдѣлени съ стѣна, поставена върху голѣми дървени колове, за да може водата да минава свободно отдолѣ. По всичко изглежда, че тази римска баня е била построена твърдѣ солидно и разкошно. И до сега сж запазени въ първоначалния си видъ нѣколко отъ стжпалата отъ хубавъ бѣлъ мра-

моръ, които сѫ водѣли въ басеинитѣ. Крѫглиятъ басеинъ е билъ постланъ съ голѣми каменни плочи, всѣка отъ които е снабдена съ една дупка по срѣдата, за да може водата да излиза нагорѣ. Този каменнъ подъ на крѫглия басеинъ е билъ запазенъ много добрѣ. Слѣдъ неговото разрушение при работитѣ на каптажа, намѣрени сѫ подъ него, въ пѣсъка на самия изворъ, голѣмо количество (около 3000—4000) антични монети, повечето бронзови, но имало е сѫщо и нѣкои сребърни. Най-старитѣ монети сѫ отъ Филипа II Македонски и Александра Велики. Особно многочислени сѫ автономнитѣ монети отъ гръцкитѣ градове по брѣга на Черното и Егейското морета, като Tomi (Кюстенджа), Месемврия, Apollonia (Созополъ), Byzantium (Цариградъ), Perinthus (Хераклия), Thessalonike (Солунъ) и др., а така сѫщо и монетитѣ на тракийския васаленъ князь Реметалкъ I (въ врѣмето на императора Августа). Сѫщо така многобройни сѫ и римскитѣ монети отъ първата половина на първото столѣтие сл. Хр. Монети отъ по-късно врѣме сѫ съвсѣмъ рѣдки и, както изглежда, тѣ сѫ били намѣрени вече въ по-горнитѣ пластове надъ басеина.

Възъ основа на изложеното дотукъ може да се направи слѣднето заключение: банитѣ сѫ били посѣщавани твърдѣ много още отъ четвъртото столѣтие пр. Хр. и то не само отъ мѣстното население, но и отъ по-далечни мѣста отъ цѣлата източна часть на Балканския полуостровъ. Тѣзи посѣтители сѫ хвърляли въ извора за здраве дребни пари, които сѫ останали заровени въ пѣсъка. Тогава банитѣ ще да сѫ били още открити, или пъкъ имало е само дървена постройка, която е изчезнала безслѣдно. Къмъ срѣдата на първото столѣтие сл. Хр., когато Тракия е била обърната въ римска провинция, била е построена римската баня, отъ която сѫ запазени басеинитѣ. Тази римска баня по-късно е била разрушена и върху нейнитѣ основи е била издигната втора постройка, която е имала сѫщия планъ, пакъ съ единъ крѫгълъ и единъ четвъртитъ басеинъ, обаче въ по-малки размѣри (четвъртитиятъ басеинъ има 6·50×10 м.). Отъ тѣзи басеини сѫ запазени сѫщо значителни части, около 1·50 м. по-високо надъ старитѣ.

Освѣнъ монети, намѣрени сѫ въ разнитѣ пластове и много други антични и срѣдневѣковни прѣдмети, особно пръстени (златни, нѣкои отъ които много интересни, сребърни и бронзови), разни видове безопасни игли (фибули) отъ бронзъ, геми, кръстове, глинени сѫдове, дървени прѣдмети (между другото единъ старъ гребенъ) и други подобни. Особно внимание заслужаватъ фрагментитѣ отъ мряморни оброчни плочки на тритѣ Нимфи, а така сѫщо фрагментътъ отъ една хубава мряморна статуйка на сѫщитѣ богини. Отъ тѣзи паметници се вижда, че изворътъ на лѣковититѣ Айтоски бани е билъ посветенъ въ старо врѣме на тритѣ Нимфи, както този въ Кюстендилъ е билъ посветенъ на Асклепия.

За жалость при разкопкитѣ, направени въ свръзка съ каптажа, не е билъ упражненъ достатъченъ контролъ върху работницитѣ, а така сѫщо не е билъ прѣдупрѣденъ Народния музей, за да изпрати нѣкое школувано лице, което да слѣди разкопкитѣ и да направи нужнитѣ въ случая проучвания. Когато управлението на музея узна по околенъ пѫть за тѣзи разкопки, бѣ вече късно за систематическото изучване на открититѣ паметници. При такива условия може да се счита пакъ за голѣмо щастие, че Народниятъ музей успѣ поне да откупи по околенъ пѫть най-важнитѣ отъ намѣренитѣ прѣдмети, а нѣкои твърдѣ интересни работи, между които и мряморнитѣ фрагменти отъ статуйката и релиефитѣ на Нимфитѣ бѣха подарени на музея отъ инженеръ Т. Михайловски, който рѫководѣше каптажа.

Б. Ф.

Разкопки на Хисарлъка надъ Кюстендилъ. Тѣ бидоха продължени прѣзъ лѣтото 1909 и 1910 г. съ срѣдства на Софийското археологическо дру-

жество и при ръководството на подписания. Прѣзъ това врѣме бѣ разкрита юго-източната и източна стѣна на крѣпостьта, пъкъ се опрѣдѣли поточно и посоката на сѣверната стѣна. Относително древностьта на крѣпостьта разкопкитѣ потвърдиха посочването на Прокопия, споредъ когото (De aedif. IV 1 Bonn. 267—8) порушената отъ врѣмето нѣкогашна пауталийска (кюстендилска) крѣпость била въздигната въ VI в. отъ императоръ Юстиниана I. По край стѣната се намѣриха десетки монети, принадлежащи на Юстина, Юстиниана и изобщо на императори отъ VI в. Градежниятъ материалъ на стѣната отговаря изобщо на старовизантийското врѣме. Зидътъ е граденъ съ ломенъ камъкъ и червеникавъ хоросанъ, съставенъ отъ варь, едъръ пѣсъкъ и стрити червени тухли; на извѣстни разстояния зидътъ се краси съ четирирѣдовъ поясъ отъ червени тухли, които изравняватъ градежа и му придаватъ хубость. На юго-източната стѣна се откриха, освѣнъ основитѣ на крайни кръгли кули, и двѣ четвъртити кули, които бранѣли входа къмъ съсѣднитѣ врати. Едната отъ вратитѣ е съ каменнъ прагъ и съ двѣ дупки отстрани, служещи за лоста, що подпиралъ вратата. Току срѣщу вратитѣ отвътрѣ се показаха основи и стѣни на сгради, живѣлища на войската, както и редове голѣми глинени делви. Интересенъ е единъ четириколоненъ атриумъ посланъ съ голѣми тухли. Ако съдимъ по останкитѣ въ тѣзи сгради, трѣба да прѣдположимъ, че едни отъ тѣхъ сѫ били работилници за войската, ковачници, хлѣбарници и др.

Отъ сѣверна страна, откъмъ града, се откри и втора стѣна, отвътрѣ на Юстиниановата и вървеща успоредно съ послѣдната. Тази втора стѣна е по-късна, по-тънка и по-слаба.

Отъ надписитѣ и дребнитѣ находки едни принадлежатъ на езическо врѣме и сѫ въ свръзка съ храма на Асклепия, развалинитѣ на който се намиратъ до сѣверната стѣна на крѣпостьта, откъмъ града. Другата часть отъ находкитѣ се отнася къмъ византийско-българската епоха. Отъ градежния материалъ на Асклепиона досега сѫ открити гранитни цокли, колони, жертвеници, бази, капители, корнизи, единъ хубавъ мраморенъ акротеръ съ женска глава, фризове и пр., тъй че за възстановката на храма повечето отъ формитѣ сѫ запазени. Къмъ съдържанието на храма ще се отнасятъ: една висеща на вериги бронзова лампа, фрагменти отъ мраморни статуи, оброчни плочки съ надписи. Отъ каменнитѣ надписи по колони, плочи, жертвеници и оброчни икони, нѣкои сѫ посветени на Асклепия, на Зевса и Хера, на Олимпийскитѣ богове, на Сабазия и др.

Въ свръзка съ находкитѣ при този храмъ се намиратъ и открититѣ вещи току подъ Хисарлъка, дѣто е имало друго отдѣление, посветено на Асклепия. Тамъ, по случай каптажа на топлитѣ води, се разкриха стари зидове и голѣми гранитни дѣлани блокове и жертвеници, произходещи отъ светилището, изобразено на пауталийски монети отъ Каракала и Гета. По-важни отъ намѣренитѣ тамъ прѣдмети сѫ слѣднитѣ: мраморна главичка отъ статуйка, прѣдставеща бога Асклепия; оброчна мраморна плочка съ барелиефни образи на Асклепия и дъщеря му Хигия и надписъ; друга подобна плочка съ прибавка на третьо божество — Телесфоръ; третя подобна плочка безъ Телесфора; часть отъ грамадна мраморна статуя, прѣдставеща кривакъ съ навита около му змия и произходеща безъ съмнѣние отъ статуя на Асклепия; голѣмо каменно яйце (18×12 см., тежко 3·525 кгр.), единъ отъ символитѣ на сѫщото божество; една оброчна плочка на Херкулеса; монети отъ римската императорска епоха и др. прѣдмети, най-вече ножове.

Къмъ византийско-словѣнско врѣме се отнасятъ прѣди всичко основитѣ на голѣма църква, току до съсипнитѣ на езическия храмъ на Хисарлъка, византийски и югословѣнски монети, фрагменти отъ мраморни хубави плочи съ кръстове, единъ словѣнски надписъ при образъ на езическо божество и

единъ моливдовулъ. Моливдовулътъ отъ XI в. особно е цѣненъ за мѣстната история, защото има двустишенъ грѫцки надписъ съ името на кюстендилския владика и словѣнското име на града, прѣдадено на грѫцки Βελεβούσδιον. Още по-важна се явява мѣдната плочка съ ликъ на словѣнско езическо божество и словѣнски архаиченъ надписъ МИЛОСТЬ . . . Въ слѣдната книжка на Извѣстията ще бѫдатъ оповѣстени подробно тѣзи находки.

Й. Ив.

Разкопки въ Хисаря (Пловдивско). Миналата година Народниятъ музей бѣ прѣдприелъ, подъ рѫководство на подписания, разкопки и изучвания на Хисарската крѣпость въ южнитѣ склонове на Срѣдня-гора, 42 км. на сѣверъ отъ Пловдивъ, която е най-голѣмата и най-добрѣ запазена крѣпостъ въ България. Понеже резултатитѣ отъ тѣзи изучвания ще бѫдатъ обнародвани наскоро въ Пер. списание, тукъ ще се задоволимъ да дадемъ само съвсѣмъ кратки свѣдѣния (гл. и Jahrbuch des deutschen archaeol. Inst. XXV 1910 Anzeiger стр. 394 сл.). Стѣнитѣ на крѣпостьта, дебели 2·50 до 3 м. и запазени на мѣста още на височина 8—10 м., образуватъ неправиленъ квадратъ съ размѣри 616×589×473×548 м. Сѣверната страна на крѣпостьта сега е съвсѣмъ разрушена. Първоначално тя е била образувана отъ двѣ паралелни по между си стѣни, отдалечени една отъ друга съ 10 м. На четиритѣ ѫгли на крѣпостьта сѫ се намирали 4 кули, които сега сѫ съвсѣмъ разрушени. Отъ направенитѣ разкопки обаче можа да се констатира, че кулата на сѣверо-източния ѫгълъ е била крѫгла, а на юго-източния четвъртита. Сѫщо и на западната стѣна сѫ се намирали нѣколко по-малки четвъртити кули. Крѣпостьта е имала три врати, тъй като на източната страна мѣстото е твърдѣ стръмно, та не е било удобно да се остави врата. Най-важната врата изглежда да е била южната, която е извѣстна подъ името Камилитѣ. Въ западното ѝ крило е направена стълба, по която човѣкъ и сега още може да се изкачи на горнята площадка на вратата. Крѣпостьта сигурно не е римска, както обикновено се мисли. Внимателното изслѣдване на градежа ѝ показва, че тя е ранно-византийска, а извѣстни обстоятелства говорятъ въ полза на прѣдположението, че е била градена въ врѣмето на Юстиниана.

До южната стѣна вѫтрѣ въ крѣпостьта, около 100 м. на западъ отъ Камилитѣ, сѫ разкрити основитѣ на стара базилика, дълга 28 м. Базиликата е имала първоначално три кораба, обаче десниятъ отъ тѣхъ е билъ отсѣченъ, когато е градена крѣпостьта. Базиликата има сѫщия планъ, както Св. Климентъ въ Римъ, и принадлежи, слѣдователно, къмъ най-старитѣ извѣстни до сега християнски базилики (IV или V вѣкъ). Прѣдъ алтаря се е намирало издигнато четвъртито мѣсто, заградено съ мраморни плочи, което е било прѣдназначено за нисшето духовенство и пѣвцитѣ. Четири отъ мрамориитѣ плочи, украсени съ хубави византийски орнаменти, бѣха намѣрени почти цѣли въ развалинитѣ на църквата и сѫ прѣнесени сега въ Народния музей.

Б. Ф.

Разкопки при Прѣславъ. Археологическото дружество въ Прѣславъ е прѣдприело миналата и тази година, подъ рѫководството на г. Ю. Господиновъ, значителни разкопки въ мѣстностьта Патлейна, около 5 км. на юго-изтокъ отъ сегашния градъ. Открита е една стара църква, дълга 13 м. и широка около 8 м., чиито стѣни сѫ запазени още на височина 2—3 м. (гл. бѣлѣжкитѣ на Ю. Господиновъ въ Извѣстия на Варненското Археологическо Д-во III 1910, 93 сл. съ планъ отъ Шкорпилъ). Църквата има три апсиди и доста широко прѣддверие, въ сѣверната часть на което сѫ намѣрени слѣди отъ стълби, които сѫ водили вѣроятно за хора на пѣвцитѣ надъ прѣддверието. Подътъ на

църквата е билъ постланъ съ малки тухли, размѣсени съ четвъртити или триѫгълни плочки отъ мряморъ и серпентинъ така, че да образуватъ разни геометрически фигури. Строежътъ на самата църква е твърдѣ простъ и слабъ. За градиво сѫ употрѣбени ломени камъни отъ непосрѣдствената околность и варь, размѣсена съ пѣсъкъ. Наредъ съ камънитѣ се намиратъ обаче и парчета отъ строшени тухли или керамиди, които вѣроятно сѫ били вземени отъ друга разрушена сграда. Стѣнитѣ сѫ били украсени съ фрески, отъ които има запазени твърдѣ малко слѣди.

Въ насипа на самата църква, както и около нея, сѫ намѣрени многобройни парчета отъ една твърдѣ оригинална керамика отъ бѣлѣзникава добрѣ изпечена глина съ хубава прозрачна глазура и рисувани орнаменти (срѣщатъ се боитѣ зелена, червена, черна, жълта и кафява). Между орнаментитѣ, наредъ съ характерната византийско-българска плетеница и разни мотиви отъ растителното царство, намираме и подражение на нѣкои антични форми, като напр. на йонически архитравъ съ зѫбестъ орнаментъ и палмети, дорическа кима и др. под. Срѣщатъ се сѫщо и човѣшки фигури. Изглежда, че тази керамика, освѣнъ като сѫдове, е служила главно и за облицовка на стѣнитѣ на църквата, може би прѣди тѣхното изписване съ фрески.

Въ околностьта на църквата сѫ разкрити още разни други постройки, а именно нѣколко отдѣлни групи отъ по 2—3 стаи, пещь, крѫгла кула, сводова гробница съ 6 скелети и др. Всички тѣзи постройки въ своята общность навеждатъ на мисъльта, че тукъ е имало монастиръ, за който напълно подхожда и усамотената планинска мѣстность.

Б. Ф.

Разкопки въ Св. София. Софийското Археологическо дружество е прѣдприело, подъ рѫководство на подписания, разкопки около и въ църквата Св. София въ столицата, като се е възползувало за тая цѣль отъ срѣдствата на фонда за написване историята на София, отпуснати отъ градския съвѣтъ. Цѣльта на разкопкитѣ е, да се установи прѣди всичко първоначалния планъ на църквата и да се съберать материали за историята на нейната постройка. Макаръ че разкопкитѣ още не сѫ привършени, тѣ вече дадоха отлични резултати. Прѣди всичко откриха се основитѣ на двѣ странични пристройки къмъ църквата, които се намиратъ отъ страни на западната фасада. Тѣзи пристройки иматъ по двѣ крѫгли апсиди и сѫ били покрити съ сводове. По всичко изглежда, че тѣ сѫ служили като самостоятелни параклиси. Въ сѣверната пристройка, на дълбочина около 2·50 м., се намѣри римски гробъ, вѣроятно още отъ второто или третето столѣтие сл. Хр., граденъ отъ голѣми каменни блокове съ каменодѣлски знакове и посланъ съ тухли. Гробътъ бѣ прѣнесенъ на части въ Народния музей, дѣто бѣ наново построенъ въ първоначалния си видъ.

Освѣнъ този гробъ, около църквата, подъ алтаря и на разни мѣста въ самата църква се намѣриха още многобройни гробове, било единични съ дървени ковчези, било въ градени сводести гробници. Тѣзи послѣднитѣ, споредъ намѣренитѣ монети, трѣбва да сѫ отъ третето и четвъртото столѣтие сл. Хр. Въ два отъ най-къснитѣ гробове въ самата църква се намѣриха два много интересни златни пръстени. Единиятъ отъ тѣхъ е украсенъ съ гравираното изображение на силно стилизирано лъвче, около което се намира вѣнецъ отъ византийски полупалмети. Другиятъ пръстенъ има отгорѣ крѫгла плочка, поставена въ устата на двѣ лъвски главички. Върху плочката е гравиранъ голѣмъ двубедренъ кръстъ, около който се намира надпись **Ходоровъ пръстенъ**.

Най-голѣмъ интересъ прѣдставя мозаиката, която бѣ открита на дълбочина около 0·40 м. подъ първоначалното ниво на църквата. Тази мозаика е, слѣдователно, по-стара отъ църквата

и вѣроятно та е принадлежала къмъ друга по-стара и по-малка църква, която се е намирала тукъ и върху чиито развалини отпослѣ е била съградена сегашната Св. София. Мозаиката е направена отъ малки (около 1 кв. см.) камъчета, червени, бѣли, зеленикави и сиви, които образуватъ най-разнообразни геометрически фигури. За слѣпяването и прикрѣпянето на камъчетата е била употрѣбена смѣсь отъ варь, пѣсъкъ и доста едро счукани керамиди, която смѣсь дава много яка циментоподобна маса.

Слѣдъ свършването на разкопкитѣ, Археологическото дружество проектира да издаде върху Св. София особна книга, която ще съдържа не само подробно описание на църквата и нейната история, но така сѫщо и реконструкция на първоначалния ѝ видъ съ многобройни чертежи, планове и фотографии.

Б. Ф.

Българска историческа картина. Българското ново художество несъмнѣнно е направило за послѣднитѣ години голѣмъ напрѣдъкъ, който се констатира вече много пѫти. Но, ако то е дало досега много добри произведения, въ които сѫ застѫпени почти всички страни на нашия животъ и всички жанрове на изкуството, то твърдѣ малко и дори съвсѣмъ не е засѣгнало една область на художественото изкуство, а именно историческата живопись. Напослѣдъкъ обаче забѣлѣзваме, че и въ тая область се правятъ вече опити и, повидимому, нашитѣ художници се стремятъ да създадатъ и нашитѣ исторически типове, които сѫ тъй необходими за повдигане на народното самосъзнание. Ние тукъ разбираме послѣдната историческа картина на В. Антоновъ, която ние имахме възможность да видимъ свършена. Слѣдъ първия си доста сполучливъ опитъ да ни прѣдстави мощната фигура на Аспаруха, основателя на българското царство, Антоновъ е обърналъ вниманието си върху друга една не по-малко знаменита и важна въ старата ни история личность — на Крума, когото той ни прѣдставя на връщане отъ побѣдата му надъ Никифора. Надъ тая картина А. е работилъ повече отъ три години, и за да даде по-голѣма пълнота и, доколкото е възможно, по-близка до дѣйствителностьта историческа вѣрность, той бѣ прѣдприелъ прѣзъ послѣднитѣ години пътувания по разни музеи (Буда-Пеща, Мюнхенъ и Римъ), дѣто е сполучилъ да намѣри и да събере не малко историко-археологически материалъ, който му е далъ възможность ясно да си прѣдстави много страни отъ бита и облѣклото на нашитѣ царе отъ езическата епоха. Освѣнъ това А. си е послужилъ не по-малко и съ сѫществуещата досега литература по интересуещия го въпросъ, като е използувалъ всичко, което се отнася къмъ културата на българитѣ прѣзъ първитѣ вѣкове до и слѣдъ основанието на царството. Като имаме прѣдъ видъ, че А. се отнесълъ твърдѣ добросъвѣстно къмъ своята задача, ние се надѣваме, че българското общество ще посрѣщне на драго сърдце картината на А. и ще оцѣни заслужено тоя неговъ опитъ въ историческата живопись.

В. Н. З.

Хамди бей †. На 24 Февруари т. г. се е поминалъ въ Цариградъ директорътъ на императорския Отомански музей Османъ Хамди бей. Покойниятъ е билъ синъ на великия везиръ Едхемъ паша и е получилъ своето образование въ Парижъ, дѣто наредъ съ правото той се прѣдалъ отъ все сърдце на живописьта като ученикъ на знаменития френски живописецъ Бургро. Хамди бей, въпрѣки голѣмия си успѣхъ като живописецъ, е постѫпилъ на служба въ министерството на вѫтрѣшнитѣ работи и твърдѣ скоро е билъ назначенъ за валия на Багдадъ. За директоръ на музея той е билъ назначенъ прѣзъ 1882 год. и е останалъ на тази длъжность до самата си смърть. Въпрѣки голѣмитѣ прѣчки, съ които е трѣбвало да се бори, той е успѣлъ да организира

музея по европейски образецъ и си е спечелилъ по този начинъ голѣми заслуги за археологията въ Турция.

Б. Ф.

Адолфъ Михаелисъ †. На 12 Августъ н. ст. се е поминалъ въ Щрасбургъ, на 76 годишна възрасть, професорътъ по археология въ Щрасбургския университетъ Адолфъ Михаелисъ. Покойниятъ принадлежеше къмъ найдобритѣ германски археолози отъ постарото поколение и може да се каже, че слѣдъ Фуртвенглеръ той се ползуваше съ най-голѣма популярность както въ Германия, така и въ странство. Неговитѣ научни трудове сѫ главно изъ областьта на старогрѫцкото изкуство, спрѣмо което той е проявявалъ рѣдко разбиране и твърдѣ деликатно чувство. Михаелисъ стана извѣстенъ на по-широки крѫгове главно чрѣзъ прѣработването на първия томъ отъ популярната история на изкуството отъ Шпрингера, а особно чрѣзъ своята книга за археологическитѣ открития на послѣднето столѣтие, която той написа наскоро прѣди смъртьта си и която въ кѫсо врѣме видѣ двѣ издания. Сѫщо и въ устройството и управлението на Германския археологически институтъ Михаелисъ е взималъ дѣятелно участие, като е написалъ между другото и подробната история на института. Съ неговата смърть германската наука губи единъ отъ най-добритѣ си прѣдставители, който за своитѣ голѣми научни заслуги е билъ избранъ за дописенъ членъ и на французската академия.

Б. Ф.

Новооткрити старини

(съобщава Б. Филовъ)

София. На ѫгъла на улицитѣ Ломска и св. Кирилъ и Методи, въ двора на Никола Рунтовъ, бѣ открита на 10 Априлъ 1909 год. една сводова гробница, висока 2 м., дълга 4·22 м. и широка 3·23 м. Входътъ на гробницата се намира на източната стѣна. Къмъ вратата води тѣсенъ коридоръ, изграденъ отстрани съ тухли. Самата гробница е градена съ тухли и хоросанъ, а камъни сѫ употрѣбени отчасти само за източната и западната стѣни. Хоросанътъ има твърдѣ малко чукани керамиди. Тухлитѣ на свода сѫ наредени по такъвъ начинъ, че образуватъ по диагоналитѣ на свода рѫбове. При откриването на гробницата западната стѣна се намѣри пробита, а до дупката отвънъ бѣха пръснати парчетата на една доста голѣма глинена делва. Отъ това се вижда, че гробницата е била отваряна вече по-рано. Голѣмо количество кости бѣха натрупани въ единъ ѫгълъ. Изъ пръстьта вѫтрѣ въ гробницата се намѣри една много изтрита бронзова монета отъ Септими Севера (193—211 год.) и една глинена лампичка съ орнаменти (лоза). Споредъ това може да се прѣдполага, че гробницата датира отъ третето столѣтие сл. Хр. — На ѫгъла на булевардъ Дондуковъ и пасажъ св. Никола, при копане основитѣ за кѫщата на г-жа Стамболова, сѫ открити два дѫгови свода, съ направление отъ сѣверъ къмъ югъ, градени съ голѣми тухли и хоросанъ безъ керамиди. Единиятъ отъ тѣхъ, широкъ около 2 м., служилъ за скривалище на стока прѣзъ турско врѣме. Другиятъ, широкъ около 1 м., е затворенъ на сѣверния край съ стѣна, измазана съ хоросанъ и боядисана съ синя боя. Подобни сводове били намѣрени порано и на площадъ св. Кралъ, когато се градила кѫщата на д-ръ Калевичъ. Изглежда, че тѣзи сводове датиратъ едва отъ турско врѣме. — На ул. Царь Калоянъ № 7, срѣщу входа на църквата св. Никола, е разкритъ на дълбочина 1·50 м. горниятъ край отъ единъ много широкъ дѫговъ сводъ,

граденъ отъ тухли и хоросанъ съ керамиди. Отворътъ на свода трѣбва да е ималъ около 4 м. Изглежда да е още отъ римско врѣме. Около него се намиратъ стѣни отъ турско врѣме, градени съ камъни между четири тухли. — Въ двора на цьрквата св. Спасъ е открита прѣзъ мѣсецъ Юли 1910 год., на дълбочина около 2 м., една гробница съ заостренъ (арабски) сводъ, ориентирана отъ изтокъ къмъ западъ. Гробницата е градена само отъ тухли и хоросанъ. Тя е висока 1·20 м., дълга 1·90 м. и широка 0·75 м. Освѣнъ кости намѣриха се въ нея парчета отъ свещеническа одежда, шита съ сърма, парчета отъ черковна книга съ славянски букви и кожана подвързия и двѣ счупени и изтрити турски монети. Гробницата датира вѣроятно отъ XVII столѣтие. Близо при тази гробница, на много по-голѣма дълбочина (около 4 м.), бѣха намѣрени частитѣ отъ една каменна група (отъ варовникъ), която изобразява отнисането на Ганимеда отъ орела. Тази скулптура се пази сега въ Народния музей. — Въ мѣстностьта Куру-баглаpъ, надъ тухлената фабрика, сж открити развалинитѣ на нѣкаква византийска постройка, градена отъ голѣми тухли и хоросанъ съ керамиди. Сградата е била твърдѣ солидна и здрава. Намѣрени сж и нѣколко голѣми дѣлани гранитни камъни, които съставятъ часть отъ сжщата постройка.

С. Бояна (Софийско). Миналата година сж били намѣрени 487 римски бронзови монети отъ третето столѣтие, покрити съ цинкъ. Монетитѣ сж отлично запазени и часть отъ тѣхъ сж задържани въ Народния музей. Болшинството отъ монетитѣ (384 парчета) сж отъ императора Пробъ (276—282 г.). Останалитѣ монети се разпрѣдѣлятъ както слѣдва: отъ Галиенъ 2, отъ Клавди Готски 1, отъ Аврелианъ 45, отъ Северина 4, отъ Тацитъ 30 и отъ Флорианъ 21. Понеже въ цѣлата находка нѣма монети по-късни отъ врѣмето на Проба, то явно е, че тѣ сж били закопани още при царуването на този императоръ.

С. Вр ъбница (Софийско). При направата на шосето близо до това село сж намѣрени прѣзъ мѣсецъ Априлъ миналата година 65 сребърни монети отъ 17-то столѣтие, повечето отъ които сж злѣ запазени. Монетитѣ сж: белгийски, на голѣмина колкото една петолевка (41—43 мм.), отъ 1617—1679 г. — 11 екземпляра; австрийски талери отъ Матей I (14 екземпляра), Фердинандъ II (6 екземпляра) и Фердинандъ III (3 екземпляра); полски отъ Сигизмунда II и Сигизмунда III (24 екземпляра). Останалитѣ 7 екземпляра сж отъ Бранденбургъ (2), отъ Лотарингия (2) и неопрѣдѣлени.

С. Реброво (Софийско). Прѣзъ мѣсецъ Августъ 1909 год. Бота Митрова намѣрила 72 сребърни монети отъ 18-то столѣтие. Между тѣзи монети има 29 турски отъ султанъ Мустафа синъ на султанъ Ахмеда съ дата 1757 год. (1171 отъ егира) и отъ султанъ Селима III съ дата 1788 (1203 отъ егира). Останалитѣ сж австрийски (талери), повечето отъ Мария Терезия, съ дати 1761, 1762, 1764, 1765—1769 год., и рагузански отъ 1759, 1763, 1766—1768, 1771—1773 год.

С. Елисейна (Софийско). Тукъ сж намѣрени, неизвѣстно кога, 116 бронзови колониални монети, разпрѣдѣлени както слѣдва: Никомидия, отъ Максиминъ 1; Анхиало, отъ Септими Северъ 3, отъ Каракала 4; Калатисъ, отъ Гета 1; Хадрианополъ, отъ Каракала 3, отъ Гордианъ 7; Одесусъ, отъ Гордианъ 1; Сердика, отъ Каракала 1; Томи, отъ Гордианъ 1; Августа Траяна, отъ Гета 1: Виминациумъ, отъ Филипъ Арабъ 1, отъ Траянъ Деци 1; Маркианополъ, отъ Септими Северъ 10, отъ Каракала 7, отъ Гета 1, отъ Макрипъ 1, отъ Елагабалъ 7, отъ Северъ Александъръ 13, отъ Гордианъ 1; Никополъ (ad Istrum), отъ Септими Северъ 2, отъ Каракала 13, отъ Гета 2, отъ Макринъ 16, отъ Диадумениамъ 9, отъ Гордианъ 4 и, най-послѣ, 5 неопрѣдѣлени.

С. Орѣшене (Луковитско). Въ мѣстностьта Мартиница сѫ намѣрени една римска желѣзна копачка и нѣколко римски монети, а именно: една бронзова отъ Хадрианъ, сребърна отъ Юлия Домна, сребърна отъ Филипъ Арабъ, бронзова отъ Тацитъ, бронзова отъ Максимианъ, двѣ бронзови отъ Константинъ Велики и една бронзова отъ Делмаци.

Мездра (Вратчанско). Въ насипа при „Калето“, което се намира до желѣзопѫтната линия и датира отъ поново врѣме, сѫ открити два фрагмента отъ мряморни релиефа. Единиятъ отъ тѣхъ е фрагментъ отъ релиефъ на тракийски конникъ съ надписъ:

...ΑΡΧΕΡΩΜΕΝΟΣ
...ΙΟΧΑΝΕΘΗΚΕΝ

Другиятъ фрагментъ е отъ оброчна плочка на Зевса съ надписъ:

...ΚΜΙΑΝΟΣ ΙΑΡΟΥΛΟΥ
ΕΥΧΗΝ.

Врatца. Въ околностьта на този градъ (точното мѣсто неизвѣстно) сѫ били изкопани твърдѣ интересни бронзови прѣдмети отъ халтщатската епоха. Находката съдържа 4 бронзови гривни, една бронзова игла за дрехи (фибула), 3 части отъ обкова на ножница, украсена съ орнаменти и нѣколко парчета отъ добрѣ угладенъ бронзовъ телъ, навитъ спирално въ правилни трѫби. Цѣлата находка се съхранява сега въ Народния музей.

С. Баня (Фердинандовска околия). Прѣзъ мѣсецъ Май 1909 год. сѫ намѣрени въ мѣстностьта „Лозята“ 44 сребърни тетрадрахми отъ първата македонска областъ. Монетитѣ, частъ отъ които сѫ задържани за Народния музей, сѫ отлично запазени. Въ тѣхъ се срѣщатъ три вариации, които се различаватъ по монограмитѣ.

С. Салашъ (Бѣлоградчишко). Георги Богдановъ, житель отъ сѫщото село, като копаялъ въ мѣстностьта Кокошевецъ, за да дири имане, открилъ четири стѣни, които изглеждали да бѫдатъ отъ нѣкаква стара църква. Мѣстото не е било разслѣдвано поподробно.

С. Рабиша (Бѣлоградчишко). Намѣрени сѫ три сребърни сѫда съ орнаменти, а така сѫщо и единъ позлатенъ сребъренъ сѫдъ, украсенъ съ изпъкнали изображения на разни животни. Заедно съ сѫдоветѣ е намѣрена и една златна венециянска монета. Всички прѣдмети се съхраняватъ сега въ Народния музей.

С. Долня-Гнойница (Орѣховско). Прѣзъ мѣсецъ Мартъ т. г. били намѣрени въ пѣсъка на една вада голѣмо количество сребърни римски републикански монети. Споредъ прѣсмѣтания на очевидци тѣ достигали до 1000 парчета. Отъ тѣхъ само 23 парчета сѫ били изпратени чрѣзъ околийското управление въ Народния музей.

С. Долни-Дѫбникъ (Плѣвенско). Намѣрени сѫ 134 сребърни монети отъ врѣмето на римската република и отъ първото столѣтие сл. Хр., които се разпрѣдѣлятъ както слѣдва: републикански 87, отъ Августъ 13, отъ Тиберий 4, отъ Неронъ 5, отъ Вители 1 и отъ Веспасианъ 24. Частъ отъ тѣзи монети сѫ задържани за сбиркитѣ на Народния музей.

С. Николаево (Плѣвенско). Близо до това село е направена миналата година една отъ най-важнитѣ археологически находки у насъ. Намѣренъ е при копанъ на кукурузъ въ мѣстностьта Санъра (Зелковско землище, Сотевска община, Ловченско) голѣмъ накитъ отъ златни и сребърни прѣдмети, който се състои отъ 7 златни огърлици, 8 златни и 2 сребърни гривни, единъ ажуренъ златенъ прѣстенъ съ надписъ AVRELIVS BITVS BOTV HERCVLI, 5 златни и единъ сребъренъ пръстени, 3 чифта златни обѣци, една сребърна игла за дрехи (фибула) и още нѣколко дребни строшени златни и сребърни прѣдмети.

Отъ намѣренитѣ заедно съ накита монети се вижда, че цѣлата находка е била закопана въ царуването на римския императоръ Филипъ Арабъ (244—249 год.). Цѣлата находка, която сега се съхранява въ Народния музей, ще бѫде обнародвана съ подробно описание и фототипии въ слѣдната книжка на списанието.

С. Батинъ (Бѣленска околия). Прѣзъ мѣсецъ Май 1909 год. сѫ били намѣрени въ една нива 20 сребърни и една златна монети отъ XVII стол., поставени въ глинено гърне. Златната монета е турска, а сребърнитѣ сѫ отчасти австрийски (отъ Матей I и Фердинандъ III), отчасти белгийски и испански.

С. Вишовградъ (Търновско). Въ мѣстностьта Върбоклица, при насаждането на американски лози, на дълбочина 0·50—0·60 м. сѫ намѣрени въ едно гърне 768 римски сребърни денара отъ врѣмето на империята. Монетитѣ се разпрѣдѣлятъ по владѣтели както слѣдва: Антонинъ Пий 1, Маркъ Аврели 1, Комодъ 1, Септими Северъ 30, Юлия Домна 14, Каракала 21, Плавтила 4, Гета 5, Макринъ 1, Диадумениaнъ 1, Елагабалъ 27, Юлия Павла 2, Юлия Соемия 2, Юлия Меза 7, Северъ Александъръ 46, Юлия Мамея 10, Максиминъ 8, Гордианъ Африкански 1, Балбинъ 1, Пупиенъ 2, Гордианъ III 219, Транквилина 1, Филипъ баща 113, Отацилия 23, Филипъ синъ 30, Траянъ Деци 145, Етрусцила 47 и Хостилианъ 3. Монетитѣ сѫ били заровени въ врѣмето на императора Траянъ Деци (248—251), когато готитѣ опустошавали дунавскитѣ земи и прѣвзели даже и Филипополъ. Часть отъ тѣзи монети сѫ откупени за Народния музей.

С. Невша (Шуменско). Близо до това село е намѣрена прѣди нѣколко години една твърдѣ интересна погребална глинена амфора, която е съдържала още части отъ горени кости. Амфората, висока 0·35 м., е правена безъ колело. Отвънъ има четири масивни придатъка, които сѫ служили за дръжки. Амфората се пази отъ миналата година въ Народния музей.

Прѣславъ. Миналата година сѫ намѣрени въ едно глинено гърне 294 бронзови византийски монети отъ династията на Камненовцитѣ. Монетитѣ сѫ много лошо запазени и за това мѫчно могатъ да се опрѣдѣлятъ точно. Между тѣхъ се срѣщатъ обаче нѣкои интересни типове, както напр. една монета съ образитѣ на двама императори, отъ които единиятъ стои правъ, а другиятъ до него е изобразенъ наопаки съ краката нагорѣ. Часть отъ тѣзи монети се пази въ Народния музей.

С. Златарь (Прѣславско). Въ началото на Ноември миналата година, при разчистването на една нива, били открити основитѣ отъ алтаря на стара църква. Общината запрѣтила разкриването на останалата часть и запазила извадените камъни.

Разградъ. На 10 Априлъ т. г. Величко Христовъ изкопалъ въ нивата си, въ мѣстностьта Тилка-йолу, голѣмъ каменень саркофагъ, дългъ около 1·50 м., широкъ 0·60—0·70 м. и дълбокъ 0·40—0·50 м. Саркофагътъ е билъ затворенъ отгорѣ съ плоча. Вѫтрѣ сѫ били намѣрени кости и части отъ сребъренъ сѫдъ, а така сѫщо една много изтрита бронзова монета отъ римски императоръ, както изглежда отъ Веспасианъ (69—79 г.).

Неизвѣстно е мѣстонахождението на единъ чифтъ отлично изработени златни обѣци, които сѫ били продадени въ Народния музей съ невѣрното указание, че били намѣрени въ единъ старъ гробъ при Станимака. Споредъ допълнителни свѣдения тѣ произхождатъ отъ Балчишко или Добруджа. Обѣцитѣ иматъ форма на бикови глави и сѫ украсени съ орна-

менти, изработени отъ тънки златни нишки, които наподобяватъ гранулираната техника (обр. 1). Въ тѣзи орнаменти личатъ слѣди отъ емайлъ.

Обр. 1.

Анхиало. Въ развалинитѣ на старата църква, между митрополията и джамията, се намира жертвеникъ отъ бѣлъ мраморъ, високъ 0·72 м., широкъ въ срѣдата 0·32 м., а долѣ 0·41 м.; дебелина по срѣдата 0·275 м., обаче заднята му часть е отсѣчена. Върху жертвеника има букви Διὶ Ὀλυμπίῳ. Височина на буквитѣ 0·06 м. — Въ развалинитѣ на митрополията се намира плоча отъ бѣлъ мраморъ, висока 0·62 м., дълга 0·65 м. и дебела 0·07 м., съ много изтритъ надписъ, отъ който се чете:

. . . ΡΟΝ ΑΓΑΘΗΙ ΤΥΧΗΙ
ΑΥΡ ΠΟΛΥΧΡΟΝΙΟϹ
ΑΤ///ΥΜΒΙΟΥΜΟΥΑΙΙ
///ΓΑΛΥΚΟΥΦΥΛΗ
ΒΩΜΟΝΕΚΤΩΝ
[ΕΥΦ]ΡΟϹΥΝΗϹ
Π

Бургасъ. Въ мѣстностьта „Сладкитѣ кладенци" се намиратъ въ твърдѣ голѣмо количество чирепи отъ строшени глинени сѫдове съ черъ фирнисъ и червени фигури (отъ сѫщия видъ като атическитѣ), а така сѫщо и други антични прѣдмети, които съ положителность могатъ да се датиратъ не по-късно отъ четвъртото столѣтие пр. Хр. Отъ тѣзи находки се вижда, че Бургасъ не е билъ основанъ едва въ византийско врѣме, както до сега се мислѣше, но че на това мѣсто е сѫществувалъ много по-старъ градъ още отъ врѣмето на старогръцката колонизация по брѣга на Черно море.

С. Аптаръзакъ (Айтоско). При разработване на една кариера прѣзъ Септември миналата година били открити стари зидове, градени съ правилни дѣлани камъни. Властитѣ взели мѣрки за запазването на зидоветѣ.

С. Иситлии (Карнобадско). Миналата година сѫ намѣрени въ една могила бронзовитѣ и желѣзни части на една колесница. Отъ бронзовитѣ части най-важната е бюстътъ на сатиръ, който е билъ прикрѣпенъ вѣроятно на дървото между двата коня. Бюстътъ е отлично изработенъ, особно главата, която е цизелирана съ най-голѣма грижливость (обр. 2). Очнитѣ ябълки сѫ направени отъ сребро, а зѣницитѣ сѫ били отъ особна материя, която е паднала. Между останалитѣ бронзови части се намиратъ двѣ статуйки на гиганти, 3 лъвски глави и една конска. На сѫщото мѣсто сѫ били намѣрени 8 добрѣ запазени сребърни тетрадрахми отъ Маронея. Всички тѣзи прѣдмети сѫ откупени за Народния музей.

Обр. 2.
Бронзовъ бюстъ отъ Иситлии.

С. Тасъ-Тепе (Карнобадско). Намѣрени сѫ, неизвѣстно точно кога и въ коя мѣстность, 88 римски сребърни денара отъ врѣмето на империята, които по владѣтели се разпрѣдѣлятъ както слѣдва: Веспасианъ 1, Траянъ 6, Хадрианъ 15, Сабина 1, Антонинъ Пий 11, Фаустина стара 6, Маркъ Аврели 7, Фаустина млада 5, Луци Веръ 1, Септими Северъ 5, Юлия Домна 7, Каракала 11, Гета 1, Макринъ 3, Северъ Александъръ 3, Максиминъ 3, Максимъ Цезарь 1, Гордианъ 1.

С. Изворъ (Ямболско). Намѣренъ е миналата година единъ малъкъ мраморенъ алтарь (високъ 0·46 м.) съ латински надписъ, който гласи: *Apollini | Tadeno Ae|lius Tar|sas (centurio) coh(ortis) | II Lucensi|um memo|riae causae | v(otum) l(ibens) s(olvit)*. Прѣкорътъ на Аполона *Tadenus* бѣ извѣстенъ до сега отъ два гръцки надписа, единиятъ отъ Гоносъ въ Тесалия (Inscriptiones Graecae на берлинската академия IX 1076), а другиятъ отъ Зеленъ-градъ, Трънско (Kalinka, Antike Denkm. in Bulgarien 158, прѣизданенъ и поправенъ у Кацаровъ, Приносъ къмъ старата история на София стр. 88 nº 65). И въ двата надписа прѣкорътъ е билъ четенъ по-рано погрѣшно. Гл. върху неговото четене B. Filow въ Klio VI 1906, 534 и Пер. сп. LXVIII 1907, 786.

С. Св. Кирилово (Ст.-Загорско). На югъ отъ селото, на Миховата рътлина, е намѣрена колона отъ варовникъ, висока 1·65 м. съ диаметъръ горѣ 0·24 м., долѣ 0·28 м. Колоната има 4 реда надписъ ΡΟΔΟΔΗΒΙΘΥΓΟΣ ΠΑΤΡΩΩ ΘΕΩ. Колоната е прѣнесена сега въ Народния музей. — Въ двора на Андрея Йовчевъ се намира часть отъ римска пѫтна колона съ латински надписъ. Колоната е висока 1·15 м. съ 0·34 м. диаметъръ. Отъ надписа се различава *... maximo victori ac triumfatori semper augustissimo et Constante ...*

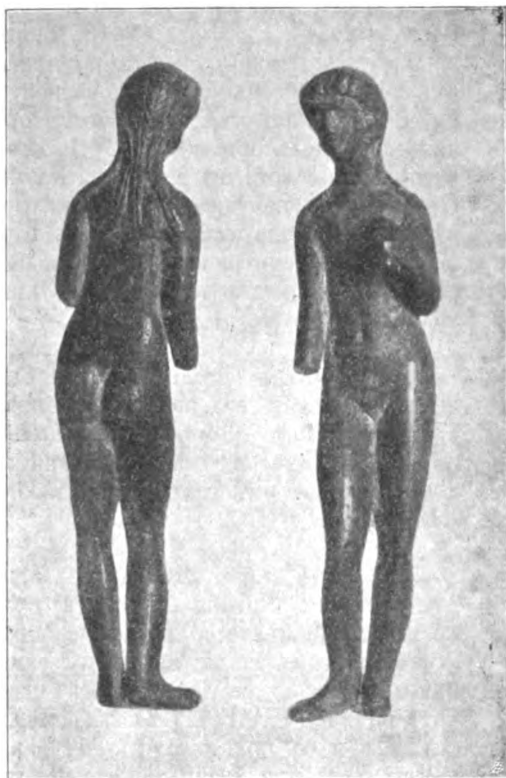
С. Куртбунаръ (Чирпанско). Въ избата на Дечо Дечевъ е билъ намѣренъ жертвеникъ отъ варовникъ, високъ 0·30 м., широкъ 0·46 м. и дебелъ 0·42 м., съ гръцки надписъ въ честь на Асклепия, който, до колкото може да се прочете, гласи: Ἀντο.. αιης εὐχήν. Ἀσκλήπιε | σῶτερ ὑγείης· θῆκατ' ὁ Μουκιανὸς ἣν ἐς πατρίδα γαῖαν | Παννονίης ἐλθων ἔτεσιν | δέκα καὶ ἐννέα τούτοις | σῆς ἀρετῆς ἕνεκεν ἵνα σοι μ... — Въ двора на Златанъ Ивановъ се намира часть отъ канелирана мраморна колона, която вмѣсто капителъ има само единъ корнизъ съ яйцевъ орнаментъ. — На югоизтокъ отъ селото, въ нивата на Калчо Стойковъ, сѫ намѣрени развалини отъ нѣкаква антична сграда и часть отъ мозаика съ геометрически фигури, образувани отъ малки камъчета, голѣми колкото 1 кв. см.

С. Изворово (Чирпанско). Въ кѫщата на единъ селенинъ се намира античенъ кюпъ (dolium), интересенъ по това, че има на устата си надписъ, който означава вмѣстимостьта на кюпа: XIONѢC XIONѢC.

С. Меричлери (Чирпанско). Въ мѣстностьта „Читашкитѣ юртя“ сѫ били намѣрени четири сребърни, добрѣ запазени тетрадрахми, а именно: една отъ о-въ Тасосъ съ Херкулесъ на опакото, надписъ ΗΡΑΚΛΕΟΥΣ ΣΩΤΗΡΟΣ ΘΑΣΙΩΝ и въ полето буква M; една тетрадрахма отъ Лизимаха, сѣчена въ Византия, съ седнала Атина на опакото, надписъ ΒΑΣΙΛΕΩ[Σ] ΛΥΣΙΜΑΧΟΥ и подъ стола на Атина BΥ, а въ полето монограма; двѣ тетрадрахми отъ първата македонска областъ съ надписъ ΜΑΚΕΔΟΝΩΝ ΠΡΩΤΗΣ, отъ които едната има монограма AP.

С. Чилтикчии (Чирпанско) Намѣрена е пѫтна колона отъ бѣлѣзникавъ пѣсъчникъ, висока 0·40 м. (прѣчупена) съ диаметъръ 0·27 м. Колоната има латински надписъ отъ врѣмето на Диоклециана и Максимиана, който гласи: *imp. c(aes.) C. Val. Diocletiano [imp. c(aes.) M. Aur.] p. f. Aug. at Val. Maximiano p. f. Aug.* Колоната се намира сега въ музея въ Ст.-Загора.

С. Башъ-Тепе (Чирпанско). Намѣрена е една бронзова статуйка на Венера, висока 0·15 м, която се отличава по оригиналната прическа на косата. Статуйката е откупена за Народния музей (обр. 3).

Обр. 3.
Бронзова статуйка отъ Башъ-Тепе.

С. Карамустафаларъ (Пловдивско). Близо до това село се намира една много голѣма могила, извѣстна подъ името „Калето", въ подножието на която извира голѣма вода. Тази могила е много богата съ прѣдисторически старини. По самата повръхность се намиратъ въ голѣмо количество чирепи отъ строшени глинени сѫдове, правени безъ колело и украсени съ различни вдлъбнати или рисувани орнаменти. Срѣщатъ се тъй сѫщо парчета отъ кремъчни орѫдия, глинени идоли и др. подобни. Изглежда, че на това мѣсто се е намирало едно отъ най-значителнитѣ прѣдисторически селища въ България. Върхътъ на могилата е съвсѣмъ равна плоскость съ диаметъръ почти отъ 100 метра.

С. Кара-Бунарь (Пазарджишко). Цвѣтанъ и Атанасъ Пачови, при орань на една нива, намѣрили прѣзъ Октомври миналата година около 60 сребърни и 3 златни монети отъ Филипа II Македонски. Монетитѣ сѫ били разпродадени на разни лица и отчасти стопени. Въ Народния музей сѫ попаднали само петь екземпляра отъ сребърнитѣ монети.

С. Ели-дере (Пазарджишко). Жертвеникъ отъ бѣлѣзникавъ варовникъ, долнята часть прѣчупена, горѣ украсенъ съ простъ корнизъ. Жертвеникътъ е високъ сега около 0·55 м., широкъ 0·28 м. и дебелъ 0·20 м. Върху него много поврѣденъ и нечетливъ надписъ:

ΗΡΑΙΗΔЄΙΝΗΝΗ
ΠΠΟΟϹΛΟΠΠΟΥ
ΠΟϵΡϹ....
ΧΛΟΥϹЄΠϹ

Въ началото на първия редъ Н и Р сѫ съединени, сѫщо Н, N и Н въ края на реда.

С. Попница (Панагюрско). Споредъ разказа на нѣкои лица въ началото на текущата година били намѣрени стотина сребърни тетрадрахми отъ о-въ Тасосъ. Монетитѣ сѫ били отъ обикновения типъ съ глава на Диониса на лицето и съ Херкулесъ на опакото.

С. Клисекьой (Пирдопска околия). Въ развалинитѣ на стария монастиръ св. Екатерина били намѣрени прѣзъ лѣтото 1909 год. много кости и срѣдневѣковни украшения (гривни, игли, маниста и др. подобни).

С. Осоица (Новоселско). Намѣрени сѫ, неизвѣстно точно кога, 36 сребърни републикански монети, отлично запазени.

С. Ерулъ (Трънско). Прѣзъ мѣсецъ Октомври миналата година сж били намѣрени 82 бронзови монети, болшинството отъ Лицини, Максимианъ и Константинъ Велики.

Кюстендилъ. Миналата година, при каптажа на топлитѣ води, въ подножието на Хисарлъка сж намѣрени нѣколко оброчни мряморни плочки съ релиефи и гръцки надписи. Най-важната и най-добрѣ запазената отъ тѣхъ е тази съ изображенията на Зевсъ и Хера, висока 0·47 м., широка 0·35 м., посветена отъ Πό(βλιος) Ἀδριάνιος Μυστικός. Друга една плочка (размѣри 0·21×0·27 м.) е посветена на Асклепи, Хигия и Телесфоръ. Отъ останалитѣ находки заслужаватъ да се споменатъ една малка мряморна главичка на Асклепи, едно голѣмо мряморно яйце като атрибутъ на Асклепи и нѣколко фрагмента отъ мряморни оброчни релиефи на Асклепи и Хигия, на Хигия и Зевсъ, на тракийски конникъ и др. подобни. Всички тѣзи старини се намиратъ сега въ Кюстендилския музей.

Оцѣнки и библиография.

Paul Perdrizet, Cultes et Mythes du Pangée, въ Annales de l'Est, 24ᵉ année, fasc. 1. Paris et Nancy 1910 (и отдѣлно).

Френскиятъ ученъ професоръ Пердризе, който е правилъ нѣколко пжтувания въ Македония, излага въ горѣозначеното си съчинение тракийскитѣ култове и сказания на планината Пангей (Пърнаръ), която съ право би могла да се нарече свещена: „le Pangée compte parmi les cimes sacrées d'où se sont répandus sur le monde ancien des effluves mystiques, des ferments religieux dont l'action, pour impondérable qu'elle soit, ne saurait être niée“ (прѣдговоръ стр. 9). За сега Пердризе разглежда най-главния отъ тия култове — култа на Диониса и тѣсно свързанитѣ съ него божества.

Гл. I (стр. 13—28) е посветена на Реза (Ῥῆσος), тракийския герой, за когото споменува вече Илиадата. Пердризе изтъква, че това име е тракийско (ср. тракийското име Ραιζδος въ единъ делфийски надписъ) и приема мнѣнието на Томашека, споредъ когото Ῥῆσος произлиза отъ корена rēg — (лат. rex, готско reiks). Не може да има съмнѣние, че Резъ билъ тракийско божество; още въ III в. сл. Хр. той се почиталъ отъ беситѣ въ Родопитѣ като богъ-ловецъ и като закрилникъ на хората отъ чума. Много добрѣ изтъква авторътъ, че Резъ прилича на извѣстния тракийски конникъ Ἥρως или Ἥρων, чието собствено име ние не знаемъ. Отъ друга страна, както Херосъ тъй и Резъ сж сродни съ Диониса, когото тракитѣ сж прѣдставяли понѣкога като ловджия. Въ Пангей Резъ се смѣталъ като προφήτης Βάχχου (пророкъ на Вакха).

Въ гл. II, между друго, авторътъ оборва мнѣнието на Maass, който приема, че Орфей ималъ светилище въ Пангей.

Въ гл. III (стр. 33—35) Пердризе минува къмъ Ликурга, легендата на когото тоже е свързана съ Пангей. Различни легенди разказватъ, какъ тоя едонски царь прѣслѣдвалъ почитателитѣ на Диониса, и какъ си отмъстилъ послѣдниятъ. Обяснението на тия легенди авторътъ търси въ стари аграрни обреди, съ които се унищожавалъ демонътъ на растителностьта на изтеклата година, за да се роди демонътъ на растителностьта на новата година.

Въ гл. IV (стр. 37—43) авторътъ говори за прочутия оракулъ на Диониса въ Пангей, който принадлежалъ на сатритѣ. Светилището, което се намѣрвало на най-високия върхъ на планината (днесъ Пилафъ-тепе), не било

храмъ като гръцкитѣ, ами вѣроятно една пещера. Тукъ пророкувала, като служителка на Вакха, една жрица (πρόμαντις), и то по сѫщия начинъ както Пития въ Делфи; специални жреци нареждали несвързанитѣ думи на пророчицата и ги съобщавали на просителитѣ. Споредъ Херодота тия жреци били беси (Βησσοί), които, както се вижда, особно били опитни въ дионисовитѣ обреди. Това име може да се зближи съ тракийскитѣ Βασσάραι; на тракийски βασσάρα значи лисица. Може да се прѣдполага, че въ първобитно врѣме беситѣ почитали като „тотемъ" лисицата и се прѣобличали като лисици, за да извръшватъ култа на своя богъ-лисица.[1]) Съ това светилище на Пангей не бива да се смѣсва светилището на Диониса въ Родопитѣ, което притежавали беситѣ и което Красъ далъ на одриситѣ (въ 28 г. пр. Хр.). Пердризе прѣдполага, че родопското светилище е сѫщото, за което говори Макроби (I 18 § 11).

Въ гл. V (стр. 45—51) се разглеждатъ свѣдѣнията, които дава Илиадата за тракийския Дионисъ. Хомеръ съобщава, че Ликургъ прѣслѣдвалъ кърмачкитѣ на Диониса въ свещената Ниса (Καθ' ἠγάθεον Νυσήιον). Ниса е тракийско име, което споредъ Пердризе е навѣрно самия Пангей или нѣкое мѣсто въ него[2]). Дионисъ не значи нищо друго освѣнъ „богъ на Ниса".

Гл. VI (стр. 53—70) е посветена на Сабазия, когото Пердризе смѣта за тракийски богъ. Той не взима прѣдъ видъ мнѣнието на Eisele[3]), който мисли, че Сабазий е малоазийско (прѣдфригийско) божество, което рано още проникнало въ Тракия и Македония; споредъ тоя ученъ Дионисъ и Сабазий сѫ двѣ различни божества, при всичко че рано още култоветѣ имъ били смѣсени. — Съ право П. отхвърля мнѣнието на нѣкои учени, които смѣтатъ Сабазия за богъ на виното; сѫщо не приема и мнѣнието на Jane Harrison, споредъ която Сабазий първоначално билъ богъ на бирата (Sabaium). Споредъ П. Дионисъ-Сабазий първоначално билъ богъ на растителностьта; бръшлянътъ билъ нему свещенъ, и би могло да се прѣдположи, че това растение въ първобитно врѣме ще да е било тотемъ на нѣкои тракийски племена. Въ тая глава П. засѣга и въпроса за разпространението на Диониса въ Гърция и специално за неговия култъ въ Делфи.

Понеже чисто тракийскиятъ култъ на Диониса малко ни е извѣстенъ, то сме принудени да се ползуваме отъ свѣдѣнията, които имаме за Дионисовия култъ въ Гърция. Въ гл. VII П. търси елементитѣ въ тоя култъ, които би могли да се смѣтатъ за тракийски. Това сѫ: ужаснитѣ обреди σπαραγμός и ὠμοφαγία т. е. разкѫсване на свещеното животно (бикъ, еленъ и пр), което почитателитѣ изядали сурово; жертвуването на човѣци; изтѫпленето (екстазътъ), въ който изпадали миститѣ въ врѣме на оргиитѣ. Тукъ авторътъ обяснява и името Σαβάζιος; то е произлѣзло отъ обредното обращение къмъ бога: σαβοῖ (εὐοῖ σαβοῖ). Почитателитѣ на тоя богъ се наричали Σάβοι, което П. остроумно зближава съ племенното име Σάπαι (тракийско племе на изтокъ отъ Пангей).

Въ послѣдната VIII гл. (стр. 83—103) авторътъ говори за Дионисовия култъ въ Пангей прѣзъ гръко-римския периодъ, като засѣга и отношенията на тоя култъ къмъ Атисъ и великата богиня-майка, спира се и върху дружествата на вакховитѣ почитатели, които се споменуватъ въ надписи, намѣрени въ областьта на Пангей и които сѫ били, както се вижда, collegia fu-

[1]) Г. И. Кацаровъ. Залмоксисъ, въ Годишника на Соф. университетъ III 159.

[2]) Сѫщото мнѣние бѣ изказалъ Tomaschek, Über Brumalia und Rosalia, въ Sitzungsber. der Wiener Akad. LX 1868, 352. Интересно е да забѣлѣжимъ, че споредъ свѣдѣнията на В. Дѣчовъ (Родопски Напрѣдъкъ, II 78) на сѣверо-изтокъ отъ Енихanъ-тепе (което е свързано съ Чалъ-тепе) имало планина съ име Ниса (или Тиса).

[3]) У Roscher. Lex. der griech.-röm. Mythologie и въ Neue Jahrbücher f. d. klass. Alt. XII 1909, 625.

neraticia. По-нататъкъ П. обяснява религиозния смисълъ на тетовирането, което се упражнявало отъ тракитѣ и най-послѣ се спира върху въпроса, отъ кое врѣме произлиза вѣрата въ безсмъртието на душата, която вѣра играе такава важна роля въ дионисовата религия.

Горнитѣ бѣлѣжки не изчерпватъ богатото съдържание на книжката на Пердризе; тѣ само прѣслѣдватъ цѣль да обърнатъ внимание върху това изслѣдване, което прѣдставя за насъ особенъ интересъ, защото авторътъ трѣзво и умѣло е разгледалъ много важни въпроси изъ областьта на старата тракийска религия. Не ще и дума, че П. познага отлично старитѣ извори, епиграфическитѣ паметници и по-новата литература по третиранитѣ отъ него въпроси. Неговото съчинение заслужава горещо да се прѣпоръча на нашитѣ читатели.

Г. И. Кацаровъ.

H. Gaebler, Die antiken Münzen von Makedonia und Paionia, I Abteilung: die makedonischen Landesmünzen, das Provinzialgeld und münzähnliche Gepräge makedonischen Ursprungs (Die antiken Münzen Nordgriechenlands, herausgegeben von der kgl. Akademie der Wissenschaften in Berlin, Band III 1) Berlin, Reimer 1906, 196 стр. съ 5 фототипични таблици.

Капиталното издание на Берлинската академия на наукитѣ върху античнитѣ монети на сѣверна Гърция, къмъ която сж причислени и областитѣ Скития, Дакия, Мизия и Тракия, напрѣдва твърдѣ бавно. Въ 1898 година излезе първата часть на първия томъ, която обхваща Дакия, горня Мизия и часть отъ градоветѣ на Долня Мизия[1]). Слѣдниятъ свитъкъ, върху който правимъ настоящата бѣлѣжка, се яви едва слѣдъ осемь години, а тази година се очаква да излезе първата часть отъ тракийскитѣ монети, чието каталогизиране е възложено на професоритѣ Strack и Münzer. Причинитѣ за тази бавность на изданието се криятъ въ самия му планъ и въ голѣмото богатство на материала. Цѣльта на издателитѣ не е да обнародватъ само разнитѣ видове извѣстни до сега монети, но по възможность да съберать въ отпечатъци и да опишатъ всички сжществуещи екземпляри отъ единъ и сжщи видъ, тъй щото да дадатъ единъ каталогъ не само на видоветѣ, но на самитѣ печати на монетитѣ. Ето защо не само всички извѣстни вариации сж точно описани, но при всѣка монета сж изброени всички извѣстни на издателитѣ екземляри отъ сжщия типъ. Разбира се, че такава една обширна задача не може никога да се постигне напълно. Това нѣщо се видѣ още при излизането на първия свитъкъ. Впрѣки всички старания на издателитѣ, голѣма часть отъ материала, особно въ частнитѣ колекции, не е могълъ да бжде използуванъ. Освѣнъ това постоянно ставатъ нови находки, които безспирно увеличаватъ материала. Ето защо излишно би било да се чака нѣкакъвъ по-благоприятенъ моментъ за издаването на каталога. И наистина излизането още на първия свитъкъ принесе грамадна услуга на античната нумизматика, толкозъ повече, че изданието бѣше започнато съ ония области, чиито монети и до сега сж най-малко изучени, а именно Мизия, Тракия и Македония. Появяването на първия свитъкъ на мизийскитѣ монети, който съдържаше вече огроменъ и отлично нареденъ и описанъ материалъ, стана причина да се прѣтърсатъ наново много обществени и частни колекции, които до тогава бѣха останали недостжпни на ученитѣ, и откритиятъ новъ материалъ да се публикува допълнително въ разни издания, за да влезе по-късно въ суплементитѣ на каталога на берлинската академия.

Всичко това важи напълно и за втория свитъкъ на каталога, за маке-

[1]) B. Pick, Die antiken Münzen Nordgriechenlands, Band I 1: Dacien und Moesien, Berlin, Reimer 1898.

донскитѣ монети на Геблера. Материалътъ е билъ събранъ и описанъ пакъ съ сжщото стрѣмление къмъ пълнота и съ сжщата акуратность, на които само немскитѣ учени сж способни. Използувани сж били 67 обществени сбирки въ всички държави па Европа, въ това число и сбиркитѣ на Народния музей въ София и на библиотеката въ Пловдивъ. Освѣнъ тѣхъ още 53 частни сбирки, между които и сбирката на нашия нумизматикъ В. Аврамовъ въ София.

Обаче главната заслуга на каталога на Геблера не се състои само въ пълнотата и образцовото описание на монетитѣ, а въ още по-голѣма степень въ тѣхната научна класификация, направена възъ основа както на исторически, така и на стилови изучвания. Тъкмо въ това отношение се чувствува най-много разликата между новия каталогъ и остарѣлиятъ вече въ всѣко отношение Мионе.

Излезлиятъ свитъкъ съдържа въ сжщность само малка часть отъ македонскитѣ монети, а именно автономнитѣ монети на областьта Македония както отъ прѣдиримско врѣме (отъ врѣмето на Филипа V насетнѣ). така и отъ римско врѣме. Освѣнъ това монетитѣ на римската провинция Македония (не на отдѣлнитѣ градове), сѣчени прѣзъ врѣме на империята, и най-послѣ нѣкои медали и жетони, които не сж имали курсъ на монети, а сж служили като награди при тържествени игри. Липсватъ, значи, монетитѣ на македонскитѣ царе и на отдѣлнитѣ градове, които прѣдставятъ много по-голѣмъ материалъ.

Казахме вече, че главната заслуга на новия каталогъ се състои въ научната хронологическа класификация, благодарение на която е прѣмахнатъ оня хаосъ, който до сега владѣеше по отношение на македонскитѣ автономни монети. Геблеръ различава петь периода, които се съвпадатъ съ важни и коренни промѣни въ политическото устройство на Македония. Както справедливо изтъква авторътъ въ прѣдговора (стр. 1), появяването на автономни македонски монети се намира въ най-тѣсна причинна връзка съ отслабването на кралската власть въ Македония. Голѣмата нужда за пари, която е чувствувалъ Филипъ V при приготовленията си за борбата съ Римъ, го е заставила да разрѣши на жителитѣ на богатитѣ съ руди области да вематъ участие, срѣщу голѣмъ наемъ, въ експлоатацията на рудницитѣ чрѣзъ сѣчене на свои собствени монети. Това нѣщо е траяло отъ 185 год. пр. Хр. до покоряването на Македония отъ римлянитѣ въ 168 год. пр. Хр. Прѣзъ този периодъ се различаватъ три серии монети споредъ тритѣ области, въ които тѣ сж били сѣчени, а именно Edonis, Amphaxitis и Bottiaia. Монетитѣ на всѣка една отъ тѣзи области сж носили нейното име, означено или изцѣло, или съ монограма.

Слѣдъ покоряването на Македония отъ римлянитѣ, цѣлата страна е била раздѣлена на четири административни области (regiones, μερίδες), всѣка отъ които е сѣкла свои собствени монети. Този втори периодъ е траялъ отъ 158—150 год. пр. Хр. Особно многобройни сж, въ сравнение съ краткото врѣме, монетитѣ на първата область съ надписъ ΜΑΚΕΔΟΝΩΝ ΠΡΩΤΗΣ, а отъ третята область до сега не сж намѣрени никакви монети.

Третиятъ периодъ обхваща врѣмето, прѣзъ което е траяло възстанието на македонцитѣ подъ водителството на Андрискосъ (150—148 год. пр. Хр.). Прѣзъ това врѣме сж се появили два нови типа монети: еднитѣ сж били сѣчени прѣзъ 149 год. отъ римския преторъ P. Juventius Thalna, а другитѣ сж били сѣчени отъ възстанницитѣ прѣзъ 149/8 год. пр. Хр. Първитѣ отъ тѣзи монети се отличаватъ съ това, че на опакото си иматъ ржка съ лаврово клонче и титлата LEG(atus pro quaestore), а вторитѣ — че върху главата на Диана, вмѣсто диадема, е поставенъ лавровъ вѣнецъ.

Четвъртиятъ периодъ обхваща врѣмето, прѣзъ което Македония е била уредена вече като римска провинция до врѣмето на империята. Прѣзъ това

врѣме нѣкои отъ римскитѣ управители сѫ сѣкли монети, върху които сѫ поставяли и своето име. Най-извѣстни отъ този периодъ сѫ сребърнитѣ монети на римския квесторъ Aesilas.

Най-послѣ петиятъ периодъ обхваща автономнитѣ македонски монети, сѣчени прѣзъ врѣме на империята. Тѣ започватъ съ царуването на императора Клавдий (41—54 год. сл. Хр.), отъ когато Македония окончателно е останала сенаторска провинция (въ 44 г.), и продължаватъ до царуването на императора Филипъ Арабъ (244—248 г.). Къмъ този периодъ принадлежатъ и многобройнитѣ монети съ главата на Александра Велики на лицето и надписъ KOINON MAKEΔONΩN на опакото, които съставятъ грамадното болшинство отъ македонскитѣ автономни монети (отъ 902 менети, описани у Геблера, 581 сѫ само отъ този типъ). Геблеръ пръвъ внася извѣстенъ редъ въ тѣзи монети, като ги нарежда хронологически споредъ тѣхния стилъ въ царуването на императоритѣ Елагабалъ, Северъ Александъръ, Гордианъ III и Филипъ Арабъ. Обаче това строго хронологическо подраздѣление не би било удобно за единъ каталогъ, понеже то не почива на нѣкакви характерни външни бѣлѣзи, които да улеснятъ намирането на разнитѣ типове. По тази причина, слѣдъ като дава въ прѣдговора една таблица за хронологическото разпрѣдѣление на монетитѣ, въ самия каталогъ Геблеръ ги е наредилъ въ три групи споредъ това, дали тѣ въобще нѣматъ титлата νεωκόρος, дали иматъ само νεωκόρος или пъкъ β' νεωκόρος.

Мисля, че тѣзи кратки бѣлѣжки сѫ достатъчни, за да се види, какъвъ голѣмъ прогресъ прѣдставя каталогътъ на Геблера по отношение на по-старитѣ каталози на македонскитѣ монети както по своята пълнота, така и по своята научна стойность. Не остава освѣнъ да пожелаемъ, щото и останалата часть на каталога да излѣзе поскоро. Може да се каже, че за насъ българитѣ е щастие, дѣто берлинската академия започна публикуването на своя каталогъ тъкмо съ ония области, които най-много ни интересуватъ. Особно съ голѣмо нетърпение ще очакваме прѣдстоящето появяване на каталога на тракийскитѣ монети, върху който можемъ да обърнемъ вниманието на нашитѣ читатели още отъ сега.

Б. Филовъ.

Θ. И. Успенскій, О вновь открытыхъ мозаикахъ въ церкви св. Димитрія въ Солуни (въ Извѣстія Русскаго Археологическаго Института въ Константинополѣ XIV 1909).

Прѣзъ 1907—1908 год. турскитѣ власти поправяха нѣкои части отъ вѫтрѣшностьта на историческата солунска църква Св Димитъръ, сега джамия Касъмие́. При разкъртване на мазилката се показа старинска християнска мозаика. Гръцкиятъ въ Солунъ археологъ П. Папагеоргиу измоли да бѫде допуснатъ да присѫтствува при поправкитѣ и да използува за науката открититѣ християнски древности. Той обнародва своя отчетъ Μνημεῖα τῆς ἐν Θεσσαλονίκῃ λατρείας τοῦ μεγαλομάρτυρος ἁγίου Δημητρίου въ Byz. Zeitschrift XVII 1908. Прѣди това за старинската поправка на църквата писа Tafrali, Sur les réparations faites au VIIe siècle à l'église de St Démétrius de Salonique, Paris 1907. Когато поправкитѣ въ църквата бѣха на привръшване, директорътъ на руския археологически институтъ въ Цариградъ Θ. И. Успенски и художникътъ Н. К. Клуге имаха сѫщо тъй възможность да разгледатъ разкритото и да направятъ нужнитѣ снимки и изучвания, часть отъ които сѫ вложени въ горѣнадписаното изслѣдване. Трудътъ на почтения руски археологъ е придруженъ отъ 20 цвѣтни таблици и черни снимки отъ вѫтрѣшностьта на църквата и отъ новооткрититѣ мозаични образи и надписи.

Папагеоргиу въ своя трудъ дава общъ отчетъ и описание на намѣреното, както и поправка на вѣститѣ, които се знаеха за църквата отъ порано. Успенски се спира главно на новооткрититѣ мѣста въ свръзка съ

историята на храма и словѣнскитѣ движения около Солунъ прѣзъ VI и VII в. Едно словѣнско отражение е било изобразено въ лѣвия корабенъ корнизъ на цървата, както личи и отъ запазения отчасти надписъ: τοῦ ἁγίου μάρτυρος Σκλάβων ἀνδρῶν (καταπολέμησις). Още по-интересно се явява изслѣдването на Успенски съ извѣстията си за прабългаритѣ, които още прѣзъ първата половина на VII в., ще рече прѣди Аспаруха, се настаняватъ въ византийскитѣ земи подъ войводството на българския князь Кубера (Кубрата). Ние ще се спремъ само на този дѣлъ отъ книгата на Успенски. Това колкото ново[1]), толкова смѣло и любопитно мнѣние мѣри да подрови съвсѣмъ установеното сега въ науката твърдение, споредъ което Кубратъ се поминалъ въ Приазовска България и едва при сина му Аспаруха е станало дохождането на българитѣ въ днешна сѣверо-източна България, прѣзъ 679 г.

Твърдението си за дѣйствията на Кубрата на югъ отъ Дунава Успенски основава на слѣднитѣ посочвания, отнасящи се до едно и сѫщо лице:

1-во. Патриархъ Никифоръ свидѣтелствува, че властительтъ на уногундуритѣ (българитѣ) Кубратъ (Κούβρατος) се е отцѣпилъ отъ аваритѣ въ Панония, влѣзълъ въ мирни сношения съ византийския императоръ Ираклия (610—641 г.) и получилъ отъ послѣдния много дарове и титулъ патрици.

2-ро. Йоанъ отъ Никиу разказва за Кубрата, хунски князь, какъ билъ кръстенъ въ Цариградъ, какъ живѣлъ въ приятелство съ императоръ Ираклия и какъ слѣдъ смъртьта на послѣдния защищавалъ дѣцата му и съпругата му Мартина.

3-то. Въ житието на св. Димитрия Солунски доста подробно се говори за Кубера. Куберъ (Κούβερ), който е князь на българитѣ, що живѣятъ въ Панония, прѣминава съ своя народъ прѣзъ Дунава въ Византия, заема Керамисийския станъ и скришомъ гледа да прѣвземе Солунъ, пъкъ дори и Цариградъ.

Смѣлото мнѣние на Успенски, бидейки изказано повече въ наброски, има нужда отъ по-широко обосноване или по-добрѣ отъ по-голѣмо освѣтление; за да се приеме за историческа истина, то ще трѣбва най-първо да отбие онѣзи противни вѣсти у Мойсея Хоренски, Теофана, Никифора, родослова на българскитѣ князе и др., които говорятъ за Кубратова дѣйность само на сѣверъ отъ Дунава. Това освѣтление пакъ може да ни даде най-добрѣ вѣроятно Успенски. Ако слѣдователно за сега науката не може безъ колебание да приеме изцѣло мнѣнието на Успенски, фактътъ за едно прабългарско движение и заселване въ Византия още прѣди Аспаруха трѣбва да се признае.

За рѣшението на въпроса, дѣ именно е било срѣдището на прѣселената българска орда въ врѣме на Ираклия, дѣ е билъ Керамисийскиятъ лагеръ (Κεραμήσιος κάμπος), Успенски признава извѣстни затруднения. При все това, като има прѣдъ видъ, че всичкитѣ български нападения и първи станове сѫ били на долния Дунавъ, прави само догадка, че и Керамисиевиятъ лагеръ ще да се е нахождалъ тамъ: „Теперь, что касается того пункта, который первоначально захватили Болгари, то здѣсь не рискуя дѣлать новыя топографическія разслѣдованія, мы можемъ идти по слѣдамъ изучавшихъ древнюю исторію Болгаръ по переселеніи ихъ за Дунай. Въ этомъ отношеніи слѣдуетъ указать на такъ называемый Аспаруховъ Уголъ, Переяславецъ на Дунаѣ и Николицкое укрѣпленіе, къ каковымъ слѣдуетъ прибавить нынѣ Кермисіевъ станъ — всѣ эти наименованія должны обозначать одну и ту же мѣстность, нынѣ указываемою близь Исакчи на Дунаѣ“ (стр. 54).

[1]) И пражкиятъ професоръ Нидерле, независимо и по-рано отъ Успенски, подъ името Куберъ въ Чудесата на св. Димитрия разбира Кубрата. Slovanské starožitnosti II 1 стр. 235 год. 1906.

Докато Успенски дири Керамисиевиятъ лагеръ на долния Дунавъ, К. Шкорпилъ неотдавна изказа мнѣние, че „Керамисиевиятъ лагеръ трѣбва да се търси въ западната часть на тракийското поле, а именно въ лѣвия ѫгълъ на стичането на р. Тополница въ р. Марица, на западъ отъ гр. Т.-Пазарджикъ и на югъ отъ с. Хаджилий“. (III. Извѣстия на Варненското археологическо дружество. Варна 1910 стр. 144). К. Шкорпилъ основава своето категорично твърдение: 1-во на извѣстието у Захариева (Описаніе на Т.-Пазарджишкѫ-тѫ каазѫ, 77) за мѣстность въ Пазарджишко наречена Кермитъ-пара или Трояновъ градъ, и 2-ро на името Драговития, споменавано въ титлитѣ на пловдивския митрополитъ, а драговититѣ пъкъ, споредъ Чудесата на св. Димитрия, сѫ били съсѣди на Кубера въ Керамисиевия лагеръ. Ние намираме тѣзи посочвания за недостатъчни и несигурни. Името Кермитъ-пара на пръвъ погледъ ни занася въ старотракийско врѣме (пара = πόλις = градъ), но въ сѫщность то ще бѫде съвсѣмъ ново. Първата половина на тази гръцка дума има досѫщъ турски изговоръ (кермитъ = керамида); пъкъ и втората часть ни подсѣща за турско-персийското „пара, паре“, което ще рече кѫсъ, парче. Твърдѣ е вѣроятно, слѣдователно, турцитѣ да сѫ нарекли мѣстото Кермитъ-пара поради многото тухли и керамиди, които личели нѣкога при посоченитѣ старински рушевини. И дѣйствително, описанието, което дава за това мѣсто нашиятъ старъ археологъ Захариевъ, иде да подкрѣпи напълно нашето прѣдположение. У Захариева (Описаніе на Т.-Пазарджишкѫтѫ каазѫ, 77) четемъ: „Между това село (Асѫлханлѫ) къмъ юго-истокъ и рѫтовете отъ Срѣдна гора нарѣчена **Стража**, отъ развалини-ты дѣто е стояла българска стража, има въ полето едно равно мѣсто пространно съ развалени кѫщя. Това мѣсто българити наричатъ Трояновъ градъ, а турци-ты Кермитъ-пара, отъ многото циглы (тувли), които ся намиратъ въ развалини-ты. Тамо въ 1860 год. видѣхъ . . .“ И тъй, първата опора (името Кермитъ-пара) въ мнѣнието на К. Шкорпила изглежда несигурна; втората пъкъ, за дроговититѣ[1]) въ Пловдивско, е още по-слаба. Както ще видимъ, дрогувититѣ живѣли на западъ отъ Солунъ, въ полето между този градъ и Беръ (Караферия) т. е. въ днешно Енидже-Вардарско. Прѣзъ XIII в. часть отъ дрогувититѣ се споменаватъ отъ Димитрия Хоматияна въ Тетовско, сѣверо-западна Македония. Драговитското епископство, като съсѣдно до Солунъ, било подчинено на Солунския митрополитъ. Едва прѣзъ турската епоха пловдивскиятъ митрополитъ почналъ да се титулува и Драговитски: „Екзархъ на цѣла Европа (тракийска) и на Драговития“, или „Екзархъ на тракийска Драговития“. Иречекъ, който се занима доста обстойно съ въпроса, намира, че прозвището Драговитски въ титула на пловдивския митрополитъ е просто прѣхвърляне на име, присвояване, и че не е въ свързка съ покраина Драговития въ Пловдивско и Родопитѣ. Той заключава така: „Ако се не намѣри нѣкое сигурно извѣстие за драговичитѣ въ родопитѣ отъ срѣдвитѣ вѣкове, това племе трѣбва да се изличи отъ критическия народописъ на Тракия“. (Пѫтувания, 397),

Слѣдователно, Керамисийскиятъ лагеръ, или както го нарича К. Шкорпилъ — първа българска столица на Балканския полуостровъ, не може да се дири въ Т.-Пазарджишко, пъкъ той не е и на долния Дунавъ. Напротивъ, всички данни ни упѫтватъ да поставимъ въ Македония първия укрѣпенъ станъ, дѣто българскитѣ орди отъ Панония се бѣха настапали прѣзъ първата половина на VII в. Ето прочее нашитѣ положения:

1-во. Извѣстията въ Чудесата на св Димитрия Солунски, че Куберъ съ своитѣ орди и народъ иде отъ Па-

[1]) Употрѣбяваното въ науката прѣдаване на гръцката форма Δρογουβῖται съ драговичи не е сполучливо. За това ще имаме възможность да се повърнемъ на друго мѣсто.

нония (сегашно западно Маджарско), прѣминава на югъ отъ Дунава (или отъ Сава) и се настанява въ Керамия, вече естествено ни каратъ да диримъ търсениятъ лагеръ не въ източния дѣлъ на полуострова, а въ западния.

Вѣститѣ за това се заключаватъ главно въ пасажа: . . . Κούβερ μετὰ τοῦ εἰρημένου σὺν αὐτῷ παντὸς λαοῦ (българи) τὸν προαφηγηθέντα Δάνουβιν ποταμὸν, καὶ ἐλθεῖν εἰς τὰ πρὸς ἡμᾶς μέρη, καὶ κρατῆσαι τὸν Κεραμήσιον κάμπον. Срв. Tougard, De l'histoire profane, 188.

2-ро. Отъ своя Карамисийски лагеръ българитѣ кроятъ да прѣвзематъ не далечния Солунъ, и дори Куберъ изпраща тамъ своя опитенъ човѣкъ Мавра, който се прѣструва за гръцки приятель.

Освѣнъ това тѣ иматъ очи и на Цариградъ и на другитѣ тракийски градове. . . . οἱ μὲν τὴν καθ' ἡμᾶς μαρτυροφυλάκτων τῶν Θεσσαλονικέων πόλιν, ἄλοι δὲ τὴν πανευδαίμονα καὶ βασιλίδα τῶν πόλεων (Цариградъ), ἕτεροι δὲ τὰς ἀπομεινάσας τῆς Θράκης πόλεις. Пакъ тамъ, стр. 188, 190.За Мавра (Μαῦρος) стр. 192 сл.

3-то. Императоръ Иракли позволява на българитѣ отъ Керамисийския лагеръ да събиратъ данъкъ отъ словѣнското племе дрогувити, които живѣли не далече отъ Солунъ. Или както разказва солунскиятъ авторъ на Чудесата: Καὶ τότε . . . ἔστειλε (Куберъ) πρὸς τὸν κύριον (Ираклия) τῶν σκήπτρων πρεσβεύσων αὐτῷ, ἐφ' ᾧ μεῖναι μετὰ τοῦ σὺν αὐτῷ ὑπάρχοντος λαοῦ ἐκεῖσε, αὐτῶν κελευσθῆναι τὰ παρακείμενα ἡμῖν (до насъ, до Солунъ) τῶν Δρογουβιτῶν ἔθνη δαπάνας κατὰ τὸ ἱκανὸν αὐτοῖς ἐπιχορηγῆσαι. ὃ δὲ καὶ γεγένηται. (Пакъ тамъ 190). Това извѣстие още повече ни приближава къмъ Керамия. Дрогувитската епископия (ὁ Δρουγουβιτίας. Gelzer, Ungedruckte und ungenügend veröffentlichte Texte der Notitiae episcopatuum, München 1901, стр. 554) прѣзъ IX—X в. е поставяна подъ Солунския митрополитъ. Населението пъкъ на тази епископия — дрогувититѣ — прѣзъ X в. се посочватъ отъ Ивана Каменията на западъ отъ Солунъ, между този градъ и Беръ (Караферия) т. е. въ Вардарията и Енидже-Вардарско. Ето неговитѣ думи: „На западъ (отъ Солунъ) се шири равнина, която държи до едни планини, дѣто се намира така нареченият градъ Беръ . . . Посрѣдъ тази равнина сѫ разположени пръснати села, едни отъ които, що сѫ откъмъ града, се наричатъ другувити и сагудати (Δρουγουβῖται τινες καὶ Σαγουδᾶτοι)...“ Срв. J. Cameniata, De exc. Thess., при Theoph. Continuatus, Ed. Bonnae 496.

4-то. Българитѣ отъ Керамисийския лагеръ узнаватъ отъ дрогувититѣ, отъ които вуематъ данъкъ, че Солунъ не е далечъ или както е казано изрично: Καὶ τῷ τρόπῳ τούτῳ ἐπὶ σιτισμοῦ εἰσελθόντων πλείστων εἰς τὰς τῶν Σκλάβων (т. е. Δρογουβιτῶν) σκηνὰς καὶ διερωτησάντων περὶ τῆς καθ' ἡμᾶς πόλεως (т. е. Солунъ) καὶ ἀκριβωθέντες ὡς ἐκ μήκους μὴ ὑπάρχειν ταύτην (Тамъ пакъ 190) Това извѣстие въ Чудесата на св. Димитрия и по-горньото за дрогувититѣ въ Енидже-Вардарско взаимно посочватъ, че Керамия е била подалече отъ Солунъ, нѣйдѣ задъ дрогувититѣ, които сѫ били прѣки западни съсѣди на Солунъ.

5-то. И дѣйствително, градъ **Керамия** или както е въ Чудесата — **Керамисийски лагеръ** (Κεραμήσιος κάμπος) намираме на сѣверо-западъ отъ земята на дрогувититѣ — въ днешно Битолско. На старинската Пеутингерска карта градъ Керамие (Сегашно) лежи на римския пѫть между Хераклея (Битоля) и Стоби (сега Грацко, при вливанието на р. Църна въ Вардаръ). на XI мили или 16 километра отъ Битоля. Пѫтьтъ е вървѣлъ тъй: Heraclea, Ceramie, Euristo, Stoppis. Наистина, още Тафелъ прѣди 70 г. (De Thessalonica, 98) бѣ се опиталъ да опрѣдѣли Ceramie, но направи една неволна грѣшка, като постави търсения градъ между Битоля и Охридъ (Lignido). Нѣма съмнѣние, той се е заблудилъ при прѣнасянето посоката къмъ Керамие, защото на картата

градътъ се намира тъкмо на прѣгъването, на сегментъ VII.

6-то. Керамия се споменава и много по-късно, прѣзъ 1271 г., у Пахимера (De Michaele Palaeologo l. IV, I, 335). Гърцитѣ войски, слѣдъ боя при Димитрияда, минали въ Керамия, която се намирала тогава въ състава на голѣмата Охридска провинция ὁ δὲ δεσπότης καὶ ὁ συν αὐτῷ γυμνοὶ τῶν ἁπάντων ὄντες, προσεβαλέντες τῷ Ἀχριδῶν Κεραμίᾳ).

Учениятъ пѫтешественикъ Ханъ (Reise, 204) отъждествява Керамия съ сегашното с. Ношпалъ. То се нахожда до пѫтя между Битоля и Прилѣпъ, край лѣвия брѣгъ на р. Църна, на възвишение, което владѣе пелагонийското поле. Тукъ можемъ посочи и други мѣста и села обилни съ старини, като Могила, Чепигово и особно мѣстността Бакърно-гумно съ нейнитѣ митологични прѣдания.

П. Сречковичъ (Историја српскога народа I 311) твърди, не зная възъ основа на какво, че Куберъ билъ синъ на Кубрата. Той поставя прѣминаването на Кубера съ часть отъ своитѣ българи около 740 (попр. 640) г. изъ Панония въ Охридско. Той дори намира, че поселенитѣ тамъ българи оставили името си въ титула на Керамийския владика, който носѣлъ и прозвище „на Стара България“ (ἀρχαίας Βουλγαρίας). Доколкото ми сѫ познати старитѣ титли на македонскитѣ владици, керамийски владика съ такъвъ титулъ не е имало, пъкъ и не се знае, дали е имало „керамийски“ владика. Сречковичъ навѣрно е счипилъ реченията титулъ отъ тѣзи на костурския и битолския митрополити. Първиятъ се е титулувалъ „Екзархъ на цѣла стара България“ (ἔξαρχος πάσης παλαιάς Βουλγαρίας), а вториятъ — „Екзархъ на горня Македония“ (ἔξαρχος ἄνω Μακεδονίας).

Явно е, чини ми се, отъ обясненията на Успенски и отъ бѣлѣжкитѣ, които дадохме за положението на Керамийския лагеръ, че още прѣзъ първата половина на VII в., ще рече прѣди Аспаруха, една значителна прабългарска орда се заселила въ сърдцето на Македония, при р. Църна, въ Пелагонийско. Този фактъ има особно значение както за етнографския съставъ на македонското население, тъй и за разпространението на името „българинъ“ между словѣнското население въ западния дѣлъ на полуострова. Досега се знаеше, че българскитѣ орди нѣколко пѫти сѫ минавали Дунава, плѣнили сѫ изъ Византия и послѣ се връщали отвѫдъ рѣката, докато едва прѣзъ 679 г. Аспарухъ не заседна въ Карвунския край съ своята орда, която се прѣтопи слѣдъ врѣме въ словѣнскитѣ тамъ племена. Приемаше се сѫщо, че ако е станала смѣсица между покорители и завоеватели, тя е могла да стане въ сѣверо-източна България, а въ останалитѣ области словѣнското население, като се запазило по-чисто, приело само държавно име „българи“, когато влѣзло въ състава на българската държава. Сега сме принудени да признаемъ, че словѣно-българска смѣсица е имало не само въ сѣверо-източна България, но и въ сърдцето на Македония, и че за лесното разпространение и закрѣпване на името българинъ въ западнитѣ краища сѫ помогнали, покрай властничеството на българитѣ, още и българскитѣ селища.

Йор. Ивановъ.

J. B. Bury, The Chronological Cycle of the Bulgarians (Byzantinische Zeitschrift, Bd. XIX, 1 и 2 (Doppel-) Heft, S. 127—144).

Недавно професорътъ на Кембричкия университетъ J. B. Bury въ статията си подъ горния надсловъ ни даде отдавно търсения ключъ на непонятнитѣ доскоро изрази диломъ твиремъ, шегоръ вечемъ, дванщехтемъ шегоръ алемъ и пр. въ извѣстния тъй нареченъ „Именикъ на първитѣ български князе“, издаденъ още въ 1866 г. отъ А. Н. Поповъ. Съ това си откритие Бъри даде възможность да се опрѣ-

дѣли не само точната хронология на първитѣ български управители, но и други нови исторически дати отъ голѣма важность за културната ни история и между тѣхъ най-главното е установяването на собствена българска ера.

Своята статия Б. почва съ окончателно установяване, възъ основа на самитѣ данни на Именика, че тия изрази сѫ бройни числа и при това не равнозначещи съ редомъ стоещитѣ славянски числа, които означаватъ продължителностьта на всѣко царуване, защото се срѣщатъ съвършено еднакви изрази за царувания отъ различна продължителность. Но най-ясно доказателство, че това сѫ числа, ни дава Омортаговиятъ надписъ, намѣренъ при с. Чаталаръ (с. Крумово, Шуменско), споредъ който основанието на Прѣславъ било положено въ година σιγορελεμ у българитѣ и въ 15-я индиктионъ у гърцитѣ. Едничкиятъ 15-й индиктионъ, който се е падалъ прѣзъ царуването на Омортага, се продължавалъ отъ 1 септемврий 821 г. до 31 августъ 822 г., слѣдов. часть отъ това 12-мѣсечие е съвпадало съ часть отъ оная година, която българитѣ сѫ означавали съ σιγορελεμ, който е нищо друго освѣнъ шегоръ алемъ отъ Именика; оттука Б. заключава, че „тия глоси даватъ абсолютни хронологически дати и прѣдставятъ една стара българска хронологическа система“. Задачата на Б. е да рѣши, каква е била тая система. Но прѣди да пристѫпи къмъ рѣшението на тая задача, той прави слѣднитѣ хипотези, които той по-сетнѣ потвърдява съ добититѣ отъ него резултати.

1. Мѣстата на Телеца и Винеха въ Именика сѫ размѣстени, т. е. слѣдъ Кормисоша се покачилъ не Винехъ, а Телецъ.

2. Тъй като смъртьта на Телеца се опрѣдѣля точно отъ византийскитѣ хронисти веднага слѣдъ 30 юний 763 г. отъ Хр, оттука покачването на Винеха се отнася къмъ тая дата, а годината на тоя князъ въ Именика е шегоръ алемъ, слѣдов. тия български числа означаватъ годината на покачването на всѣки князъ. Заедно съ това се установява още една дата за шегоръ алемъ — 763 г. редомъ съ друга съвпадаеща съ 821—822 г. По тоя начинъ се установява, че една шегоръ алемъ година е отдалечена отъ друга такава съ единъ интервалъ отъ около 60 години, а това веднага ни кара да се усѣтимъ, че българитѣ сѫ смѣтали хронологията си съ единъ цикълъ отъ 60 години; на това посочватъ и шестьтѣ десетици въ нашия паметникъ, които ще се получатъ, ако предположимъ, че втората дума въ всѣки изразъ, който се свършва на -емъ (-имъ) или -омъ, е десетица, а именно; твиремъ (твиримъ), вечемъ (вечемъ, текоуч[ет]емъ), алемъ (алтемъ), ехтемъ (или шехтемъ), алтомъ и тутомъ. За първата дума въ всѣки изразъ трѣбва да признаемъ. че е единица, както това се доказва и отъ старо-турскитѣ надписи, дѣто нашето число, напр 19, се отбѣлѣзвало 9.20, което означава не 29, а 19.

3. Послѣ Б. установява, че българитѣ сѫ броили не съ слънчеви години, а съ лунни, т. е. българитѣ сѫ имали 60-годишенъ лунenъ цикълъ и при това безъ интеркалация, който води началото си отъ дълбока старина, когато източнитѣ турци и българитѣ се намирали въ контактъ съ китайцитѣ, у които само срѣщаме сѫщия 60-годишенъ цикълъ.

4. Б. допуща, че българитѣ сѫ усвоили за официална хронология луннитѣ години отъ Хиджра, а оттука и българската лунна година се е съвпадала съ лунната година отъ Хиджра, и най-сетнѣ

5. Като съпоставя българскитѣ числа, дадени за годинитѣ на Есперихa верени алемъ и на Безмѣра — шегоръ вечемъ, дохожда до заключение, че шегоръ може да бѫде или 8, тогава верени = 1, или 9, тогава верени = 2, и взема като хипотеза, че шегоръ = 8.

Най-сетнѣ Б. посочва, въ кржга на какви данни ще поведе своитѣ изчисления. Той се отказва отъ каквито и да било етимологически сравнения на българскитѣ числа съ турски и други езици. „Моятъ методъ, казва Б., е да изслѣдвамъ списъка (Именика) въ свѣтлината на собственото му указание и да търся външна помощь само въ ония отъ извѣстията на гръцкитѣ хроники, които се отнасятъ къмъ осмия вѣкъ. Азъ нѣма да правя лингвистически прѣдположения, а ще слѣдвамъ, както казва Платонъ, ὅτα ἂν ὁ λόγος ἄγῃ“ (стр. 132).

Освѣнъ тия прѣдварителни хипотези Б., прѣди да пристжпи къмъ главната си задача, прави и други критически бѣлѣжки върху текста на Именика: 1. той доказва, че за Гостуновото царуване е дадено 2 години, когато би трѣбвало да бжде 12, и 2. че славянскитѣ числа за врѣмето на Тервеля до Кормисоша сж погрѣшни и има цѣли вписки пропуснати. Тия недостатъци на текста накарали Б. да приеме, че „българскитѣ години на възкачванията, писани изцѣло, сж правилни и че въ случаи на несъгласие грѣшката трѣбва да се търси въ славянскитѣ числа, които прѣдставятъ годинитѣ на царуванията, или другадѣ“. — Най-сетнѣ Б. посочва и на тая особеность въ текста, че годинитѣ на царуванията не сж оригинални данни; ако тѣ бѣха оригинално вписани, то не само годинитѣ, но и мѣсецитѣ щѣха тъй сжщо да бждатъ отбѣлѣзани, защото не е възможно да се мисли, че всѣки князъ е царувалъ точно еди-колко си години безъ мѣсеци; напротивъ годинитѣ на възкачването (българскитѣ числа) образуватъ първоначалното записване и отъ тѣхъ сж прѣсмѣтнати годинитѣ на царуванията чрѣзъ механическо изброяване. Б. приема още изказаното по-рано мнѣние, че нашиятъ Именикъ първоначално е билъ писанъ на гръцки езикъ, както това свидѣтелствуватъ старитѣ български каменни надписи прѣди покръщението, и че славянскиятъ текстъ е прѣводъ отъ гръцки.

Слѣдъ тия прѣдварителни пояснения и прѣдположения Б. минава къмъ главната си задача, като първомъ опрѣдѣля цикличния редъ на декаднитѣ числа, които, споредъ даннитѣ на Именика, получаватъ тоя редъ, ехтемъ, алтомъ, твиремъ, вечемъ: алемъ и тутомъ, т. е. имената на 6-тѣ декади на 60-годишния цикълъ въ тѣхния послѣдователенъ редъ. Съгласно съ хипотезата си, че лунната година отъ Хиджра е съвпадала съ лунната българска година и като знае, че 763 г. отъ Хр. е шегоръ вечемъ, а 763 г. отъ Хр. = 146 г. отъ Хиджра, и че българитѣ не сж си служили съ интеркалация, то за Б. не било трудно да опрѣдѣли, че шегоръ алемъ = 8 50 или 48, а именно: 622+146=768, т. е. че алемъ = 50; тогава за другитѣ ще се получатъ слѣднитѣ бройни значения: ехтемъ = 10, алтомъ = 20, твиремъ = 30, вечемъ = 40, алемъ = 50 и тутомъ = 60. При тия несъмнѣни данни, Б пристжпва къмъ опрѣдѣлението хронологията на българскитѣ князе отъ Именика, като въ сжщо врѣме опрѣдѣля и бройното значение на единицитѣ.

Тъй като самиятъ текстъ на Именика дѣли българската история на два периода, при което точката на дѣлението е прѣминаването на българитѣ отсамъ Дунава при Испериха, Б. почва отъ първия периодъ, въ който извѣстията на Именика сж донѣйдѣ митични.

„Знаемъ, пише Б., отъ гръцкитѣ хроники, че Исперихъ (Аспарухъ), който поведе народа си прѣзъ Дунава, е живѣлъ въ VII вѣкъ. Неговата година е верени алемъ и единичката година съ това означение, която може да се вземе въ съображение, е тая, която съотвѣтствува на 19 год. отъ Хиджра=640 г. отъ Хр. (2 януарий—20 декемврий)“. До това заключение Б. е дошълъ по слѣдния начинъ: 19+622=641, дѣлено на 60, въ остатъка дава 41 = верени алемъ, като се основава на хипотезата, че „българитѣ сж нѣмали никаква интеркалационна метода, за да хармониратъ отъ врѣме

на врѣме луннитѣ периоди съ слънчевитѣ". По сѫщия начинъ той опрѣдѣля Безмѣровата година на възкачването, която съотвѣтствува на 638 българска година, която дава 38= шегоръ вечемъ, а отъ Хр. 637 г. По-нататъкъ Б. работи вече иначе, понеже годинитѣ отъ Хиджра се свършватъ, именно като изважда годинитѣ на царуването на всѣки князъ съотвѣтно отъ годината на слѣдния въ обратенъ редъ. Така, Куртъ се е покачилъ въ 638—60=578, което дава 38=шегоръ вечемъ или отъ Хр. 637—58 (защото 60 лунни год. = 58 слънч.) = 579 г.; Гостунъ — 578 — 12 = 566 г., която дава 26 = дохсъ твиремъ, оттука дохсъ = 6. Извѣстна мѫчнотия Б. срѣща при опрѣдѣлението на Ирниковата година — диломъ твиремъ, защото даденото въ текста число 108, извадено отъ 566, не дава диломъ твиремъ; не се постига цѣльта сѫщо, ако поправимъ числото 108 на 118 или 150, както прѣдлага Иречекъ. Затова Б., като смѣта за вѣрно 108, прѣдполага, че тукъ има грѣшка, която може да се поправи, ако допуснемъ, че между Ирника и Гостуна или между Гостуна и Курта е изпусната нѣкоя вписка на нѣкой князъ, като обяснява, че прѣписвачътъ е почналъ съ една вписка и е свършилъ съ друга. Той прѣдлага такава интерполация:

Гостунъ . намѣстникъ сыи |г҃ лѣ҃ ро҃ емоу *, а лѣ҃ емоу * (=3) алтомъ.
* . намѣстникъ сыи] ві҃ лѣ҃ ро҃ емоу Ермн, а лѣ҃ емоу дохсъ твиремъ;

при това забѣлѣзва, че е имало прѣди Исперима 6 князя, а не 5, както ни дава именика, оттука въ израза „сии є҃ князь" той смѣта 5 за интерполация. При такава поправка ще имаме, че безименниятъ князъ се е покачилъ въ дохсъ твиремъ, т. е. въ 566 г. или 567 отъ Хр., Гостунъ — въ 3. алтомъ, т. е. въ 553 или въ 554 отъ Хр., и най-сетнѣ за Ирника — диломъ твиремъ, т. е. 445 или 450 отъ Хр. Годината на легендарния Авитохолъ, чиито години били 300 лун. (= 291 слънчеви) ще бѫде 145 лун. година или 159 г. отъ Хр.

Слѣдъ това Б. се обръща къмъ обяснението на числото 515, което ни дава текстътъ като количество на годинитѣ, прѣзъ които сѫ управлявали българскитѣ петь князе отвъдъ Дунава. Като посочва, че даденитѣ отъ текста години за царуванията въ сумата си се равняватъ на 473 (=300+108+2+60+3), — число, което далечъ отстои отъ 515, Б. съ своитѣ поправки получва (300+108+13+12+60+3=) 496, и съ разликата между това число и 515 = 19 г. опрѣдѣля годинитѣ, прѣзъ които Есперихъ е управлявалъ отвѫдъ Дунава, „защото, казва Б., нѣмаме причина да прѣдполагаме, че той се е прѣселилъ въ годината на възкачването си".

Щомъ това установява, Б. по-нататъкъ си задава въпросъ: „сега въ положение ли сме да рѣшимъ въпроса, въ коя година цикълътъ е започвалъ? Каква е била българската ера?" И Б. отговаря: „рѣшителното събитие въ българската история е било прѣселението, което е водѣло къмъ постоянно заселване въ Мизия, и то стои отбѣлѣзано като една ера въ царския списъкъ (Именика). И то е отбѣлѣзано като събитие, което вѣроятно (к. н.) е послужило за изходна точка на хронологията". Като необходимо условие, че българската хронологическа ера наистина е съставяло прѣминаването на Дунава, Б. туря това, че „датата на това събитие да отбѣлѣзва началото на една нова декада", и намира, че „тъй като Испериховата година била верени алемъ, то 19-та му година е изтекла въ тутомъ (т. е. 641+19=660) година, и прѣминаването прѣзъ Дунава се установява съ тутомъ верени ехтемъ, — точката, отъ която почва една нова декада". По тоя начинъ Б. извежда, че годината тутомъ = 660 отговаря на 658/9 г. отъ Хр. (т. е. 640+18=658), слѣдов. годината „659 отъ Хр. е датата на българското прѣселение и началото на хронологическия цикълъ". При всичко че тая дата не отговаря на 679 г., която ни даватъ византийскитѣ хронисти,

Б. обаче, като посочва, че събитията у послѣднитѣ сѫ забъркани, приема, че на датата 679 г. трѣбва да гледаме, като на врѣме, когато българитѣ, слѣдъ като се разселили по Добруджа, сѫ завладѣли Мизия.

Слѣдъ това Б. прѣминава къмъ втората часть на Именика, т. е. къмъ списъка на отсамъ-дунавскитѣ князе, но още въ самото начало срѣща мѫчнотии, понеже неговитѣ изчисления не се срѣщатъ съ датитѣ на Именика. Затова, да ги примири и нагласи, той отново прибѣгва къмъ интерполации и къмъ поправки въ славянскитѣ числа. Така, той доказва, че Есперихъ не е могълъ да царува 61 години, а всичко 21, че годинитѣ на Тервеля сѫ също погрѣшни, а присѫтствието на думата твиремъ слѣдъ годината на Тервеля текоучетемъ, го навело на мисъль, че тукъ пакъ има пропусната вписка, и затова той, като прѣдполага, че редътъ на царуванията е размѣстенъ и че двама безименни князе, чиито години на възкачването били твиремъ и дваншъ ехтемъ, въ сѫщность сѫ прѣдхождали Тервеля, прави слѣднитѣ интерполации между Есперихa и Тервеля:

[—] к҃ и и҃ лѣ. ро҃ емоу доуло, а лѣтъ емоу дваншъ ехтемъ
[— ѳ҃ лѣт. ро҃ емоу доуло, а лѣт емоу] твиремъ

и тогава получва:

Есперихъ се възкачилъ въ 1. алемъ, царувалъ 21 година, отъ Хр. 640—660/1.

Неизвѣстенъ се възкачилъ въ 2. ехтемъ, царувалъ 28 год., отъ Хр. 660—687/8.

Неизвѣстенъ се възкачилъ въ твиремъ, царувалъ 9 години, отъ Хр. 687/8—696/7.

Тервелъ се възкачилъ въ текъ вечемъ, отъ Хр. 696/7.

Тая интерполация донѣйдѣ забъркала Б., и той отново срѣща мѫчнотии при изчислението на слѣднитѣ царувания. Затова той се видѣлъ принуденъ да поправи и годинитѣ на Тервелевото царувание отъ 21 на 24, за да може заедно съ годинитѣ на неизвѣстния слѣдъ Тервеля князъ, за когото той опрѣдѣля 10 години, да получи тохъ алтомъ — годината на Северовото покачване. Тъй че у него се получватъ данни, които съвсѣмъ не намираме въ текста:

Тервелъ се възкачилъ въ текъ вечемъ, царувалъ 24 години, отъ Хр. 696/7—719/20.

Неизвѣстенъ се възкачилъ въ [тохъ ехтемъ], царувалъ 10 год., отъ Хр. 719/20—729/30.

Севаръ се възкачилъ въ тохъ алтомъ, царувалъ 15 години, отъ Хр. 729/30—743/44.

Кормисошъ се възкачилъ въ шегоръ твиремъ, отъ Хр. въ 743/44.

Оттука обаче за годината на Кормисошевия приемникъ Б. така също срѣща затруднение, понеже шегоръ твиремъ+17 (Кормисошевитѣ години) не дава соморъ алемъ, а диломъ алемъ. Затова, като прѣдполага, че Телецъ се е покачилъ въ края на соморъ алемъ и умрѣлъ въ първитѣ мѣсеци на шегоръ алемъ, за да се смѣтатъ годинитѣ му равно 3, Б. отново прибѣгва къмъ помощьта на лѣтоброението отъ Хиджра. „Тъй като, пише той, 146 г. отъ Хиджра (=шегоръ вечемъ) е почвала на 21 мартъ 763 г. и 142 г. отъ Хиджра (= соморъ алемъ) е свършвала на 21 априлъ 760 г., то тия данни сѫ въ съгласие съ възможностьта, че българската лунна година е съвпадала съ арабската година. Напр., ако Телецъ се е възкачилъ въ мартъ или априлъ 760 г. и е билъ убитъ въ началото на юли 763 год., то даннитѣ сѫ удовлетворени. Също, ако Кормисошъ е царувалъ, напр., отъ края на октомври 743 г. до края на мартъ 760 г., то неговитѣ царски години могатъ да се смѣтатъ за 17 ($16^1/_2$)“. По тоя начинъ, макаръ и доста натегнато, Б. обяснява, какъ е произлѣзло соморъ алемъ, като въ сѫщото врѣме вижда въ добититѣ резултати потвърдение на мисъльта си, че българската лунна година се съвпада съ арабската.

Най-сетнѣ Б. опрѣдѣля годинитѣ на послѣднитѣ двама князе отъ Именика — Винеха и Умора, като се старае да примири противорѣчието между даннитѣ на нашия текстъ съ извѣстията на византийскитѣ хронисти, а именно: споредъ Теофана, слѣдъ като Винехъ (= Сабинъ) билъ изгоненъ отъ България и избѣгалъ въ Цариградъ, на негово мѣсто билъ избранъ Паганъ или Баянъ въ 764—765 г. отъ Хр., а пъкъ Никифоръ съобщава, че Омаръ билъ покаченъ отъ Сабина, слѣдователно царуването на Сабина се е продължавало само нѣколко мѣсеци, когато Именика дава за него 7 години. Като обръща внимание на това, че Паганъ или Баянъ не се споменува въ Именика, Б. обяснява противорѣчието между изводитѣ съ това, че „авторътъ на списъка билъ партизанинъ на Винеха и го считалъ, дори когато той е билъ въ изгнание въ Цариградъ, за законенъ ханъ. Неговитѣ 7 години, слѣдов., се смѣтатъ отъ възкачването му въ шегоръ алемъ не до изгонването му, а до смъртьта му вѣроятно въ Цариградъ, въ диломъ тутомъ (153+622=775 или 770 год. отъ Хр.), къмъ която година се отнася и Уморовото 40-дневно царуване. По тоя начинъ Б. дава за послѣднитѣ четирма князе слѣдната хронология:

Кормисошъ се възкачилъ въ шегоръ твиремъ, царувалъ 17 г., отъ Хр. 743/4—759.

Телецъ се възкачилъ въ соморъ алемъ, царувалъ 3 год., отъ Хр. 759/60—763/4.

Винехъ се възкачилъ въ шегоръ алемъ, царувалъ 7 год., отъ Хр. 763/4—770.

Уморъ се възкачилъ въ диломъ тутомъ, царувалъ 40 дена прѣзъ 770 отъ Хр.

Като допълнение къмъ статията си и възъ основа на полученитѣ резултати Б. дава обяснение и на извѣстния въ прѣписката на Тудора Доксовъ отъ 907 г. изразъ етхъ бехти, който е означенъ като година, въ която е станало покръщението на българитѣ (... Сей же Борисъ болгары крестиль есть в лѣто етхъ бехти). Най-лесното и най-явното възстановяване на тоя изразъ, споредъ Б., може да бжде или тохъ вечемъ или текъ вечемъ, отъ които той приема първото, защото, като установява, че годината на българското покръщение възъ основа на други данни се опрѣдѣля между 864 и 866, тохъ вечемъ отговаря на 251 г. отъ Хиджра, която се продължавала отъ 2 февруарий 865 до 21 януарий 866 г.; съ други думи, то ни дава 865 год., като точна дата на покръщението.

Въ заключителната си глава Б. групира полученитѣ отъ него резултати:

1. Бройното значение на българскитѣ числа: верени=1, дваншъ (или дванъ)=2, тохъ=3, соморъ=4, диломъ=5, дохсъ=6,?=7, шегоръ =8, текъ=9; ехтемъ (или шехтемъ) = 10, алтомъ = 20, твиремъ = 30, вечемъ = 40, алемъ = 50 и тутомъ = 60.

2. Всичкитѣ установени дати отъ Хиджра и отъ Христа, и

3. Единъ ревизиранъ текстъ на Именика.

Б. свършва статията съ слѣднитѣ думи: „Съ пълно съзнание мога да кажа, че реконструирането, което прѣдложихъ за периода между Еспериха и Севара, е твърдѣ проблематично. Развалата на тая часть отъ текста прави невъзможно нѣкое извѣстно възстановяване, докато се не явятъ нови доказателства. Но тоя недостатъкъ не обезцѣнява общитѣ резултати, до които съмъ дошълъ съ единъ процесъ на изслѣдване съвсѣмъ чистъ (позволявамъ си пакъ да настоявамъ на тая точка) отъ прѣдположения, базирани на лингвистични сравнения“.

И наистина ние тукъ прѣдадохме, доколкото бѣ възможно накратко, съдържанието на статията, за да посочимъ начина, по който Бъри е достигналъ откриването ключа на българскитѣ числа отъ една страна, а отъ друга — добититѣ отъ него резултати, безъ да си задаваме за цѣль да ги подлагаме на критика. Обаче считаме

за нуждно да забѣлѣжимъ, че доколкото е правиленъ и напълно цѣлесъобразенъ методътъ, който Б. е употрѣбилъ при опрѣдѣлението бройното значение на българскитѣ числа, до толкова начинътъ на изчисленията на датитѣ се явява неточенъ и неправиленъ. Вече това обстоятелство, че той е билъ принуденъ да прави много прѣдположения и да прибѣгва къмъ разни интерполации и коригирания на отдѣлни числа, показва, че той не е излѣзълъ на правия пжть. Очевидно, че той е направилъ грѣшки, които, споредъ нашето схващане, сж произлѣзли: 1. отъ хипотезата му, че българитѣ сж нѣмали интеркалация, 2. отъ това, че годинитѣ въ първата часть на текста е взелъ за лунни, когато тѣ могатъ да бждатъ само слънчеви, и 3. че си е послужилъ при изчисленията съ лѣтоброението отъ Хиджра. Какъ сж произлѣзли тия грѣшки и въ какво тѣ сж се изразили, ще посочимъ подробно на друго мѣсто.

В. Н. Златарски.

Библиография

Баласчевъ Г. Титлитѣ на старобългарскитѣ господари. Минало I 1910, 79—93.

— Върху държавното и военно устройство на старобългарската държава. Пакъ тамъ 96—117, 203—216, 314—324.

— Българскиятъ държавенъ гербъ. Пакъ тамъ 175—187.

— Старобългарскитѣ каменни надписи отъ врѣмето на великия канъ Омъртагъ. Пакъ тамъ 219—238, 327—345.

— Златопечатното слово отъ царь Иоанъ Шишманъ, дадено на Рилския монастиръ. Пакъ тамъ 400—411.

Bréhier, L. La question Bulgare au moyen âge. Rev. des cours et conférences XVII (1908/9) № 26.

Бъри, Дж. В. Хронологическиятъ цикълъ на българитѣ (прѣводъ отъ английски). Минало I 1910, 383—399.

Walter, O. Ein Denkmal des Metercultes in Sophia. Athen. Mitteil. XXXV 1910, 139—148.

Ватевъ, Д-ръ С. Чужда литература по антропологията на българитѣ. Сборн. за нар. умотв. XXV 1910, 1—123.

Wilke, Spiral- und Mäanderkeramik und Gefässmalerei, Heft I: Hellenen und Thraker, Würzburg 1910 (Darstellungen über früh- und vorgeschichtliche Kultur- Kunst- und Völkerentwicklung, herausgegeben von Kossina).

Вуличъ, Н. Аурелиjанова подела горње Мезиjе. Глас Српске Акад. LXXXII 1909, 1—20.

— Прилози к историjи данашње Србиjе у римско доба (I. Поход Александра Велика на Трибале; II. Година X и XI на виминациjском новцу; III. Ратови римски у данашњоj Србиjи до 29 год. пре Хр.). Глас Српске Акад. LXXXII 1909, 40—100.

Vulič, N. Antike Denkmäler in Serbien. Jahresh. des Oesterr. arch. Inst. XII 1909 Beibl. 147—204.

Господиновъ, Иор. Разкопкитѣ въ Патлейна (до Прѣславъ) и значението имъ за българската история. Изв. на Варн. Арх. Друж. III 1910, 93—100.

Diehl, Ch. et Le Tourneau, Les mosaïques de Sainte-Sophie de Salonique. Monuments Piot XVI 1909 стр. 39—60, табл. IV—VI и обр. 1—13.

Димитровъ, Г. Сражението при Варна въ 1444 год. Изв. на Варн. Арх. Друж. III 1910, 49—85.

Дяковичъ, Б. Старъ гробъ надъ с. Изворъ (Пловдивско). Пер. сп. LXX 1909, 156—158.

Кацаровъ, Д-ръ Г. И. Приносъ къмъ старата история на София (Материали за историята на София, изд. Соф. Арх. Д-во, книга I), София 1910, 94 стр. 8° съ 1 табл.

— Етнографическото положение на старитѣ македонци. Минало I 1910, 156—175, 265—281.

— По въпроса за похода на Александра Велики къмъ Дунава. Пер. сп. XXI 1909, 469—472.

— По въпроса за Крумовитѣ закони. Пер. сп. LXXI 1910, 466—468.

— Бѣлѣжки за историята на София. Пакъ тамъ стр. 468.

Köstlin, D-r E. Die Donaukriege Domitians, Tübingen 1910, 100 стр. 8°.

Мирски, Н. К. Битката при Варна, въ 1444 год. (споредъ Фулстинъ). Изв. на Варн. Арх. Друж. III 1910, 85—88.

Maurice, J. Serdica, classification chronologique des émissions monétaires de l'atelier de Serdica pendant la période Constantinienne de 305—311. Rev. belge de numismatique LXV 1909.

Мутафчиевъ, П. Селското земевладѣние въ Византия. Сборн. за нар. умотв. XXV 1910, 1—72.

Peisker, J. Neue Grundlagen der slavischen Altertumskunde. Ein Vorbericht. Stuttgart 1910, 8 стр. 8°.

Поповъ Р. Коджа-Дерменската могила. Приносъ къмъ прѣдисторията на България. Пер. сп. XXI 1909, 503—562 съ 27 табл.

Reinach, A. J. Delphes et les Bastarnes. Bull. de corresp. hell. XXXIV 1910, 249—330.

Tafrali, O. Sur la date de l'église et des mosaïques de Saint Démétrius de Salonique. Rev. archéol. 1909 I 83—101.

— Sur les réparations faites au VII siècle à l'église de Saint Démétrius de Salonique. Пакъ тамъ II 380—386.

Téglás, G. Zur Frage nach der ersten Besatzung Daciens. Hermes XLIV 1909, 618—621.

Trojanovič, S. Die Megalithe in Serbien mit Bezug auf einige Kulturverhältnisse der Balkanhalbinsel. Mitteil. der anthropol. Gesell. in Wien XXXIX 1909, 163—171.

Филовъ, Б. Стари гробове въ Чирпанско и Старозагорско. Пер. сп. XXI 1909, 589—602 съ 2 табл.

— Старото изкуство въ България (съ параленелъ текстъ на френски). Архивъ на М-вото на Нар. Просв. II 1910, 312—341.

Filow, B. Erosstatue aus Nikopolis ad Istrum. Jahrb. des deutschen archaeol. Inst. XXIV 1909, 60—73 съ 2 табл.

— Archaeologische Funde in Bulgarien im Jahre 1909. Пакъ тамъ XXV 1910 Anzeiger 391—403.

Fischer, Die thrakische Grundlage im Rumänischen. Zeitschr. für Ethnologie 1910 II 311—315.

Чилингировъ, А. Костни идоли отъ праисторичното селище въ с. Султанъ. Сборн. за нар. умотв. XXV 1910, 1—54 съ 2 табл.

Schwarz, F. Die Dakerkriege Traians Festschr. zur Einweihung des neuen Gymnasialgebäudes in Putbus, 1909, 45—78.

Шкорпилъ, Х. К. Одесусъ и Варна Изв. на Варн. Арх. Друж. III 1910 3—23.

— Прѣславъ. Географически прѣгледъ на околностьта му и описание на старинитѣ му. Пакъ тамъ 101—146.

Schmidt, H. Goldschmuck aus Varna in Bulgarien im Museum für Völkerkunde (aus spät — oder nachrömischer Zeit). Amtliche Berichte aus den kgl. Kunstsammlungen (Beibl. zum Jahrb. der kgl. Preuss. Kunstsammlungen) XXXI 1909, 21—24.

Stern, E. von, Die griechische Kolonisation am Nordgestade des Schwarzen Meeres im Lichte archaeologischer Forschung. Klio IX 1909, 139—152.

2548—1910

БРОНЗОВА СТАТУЙКА ОТЪ СВ. КИРИЛОВО.

Ликъ на Уриела отъ гробницата въ София.

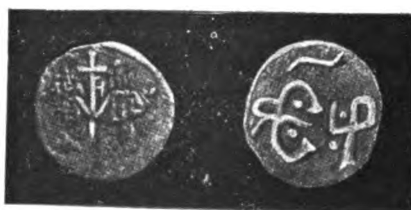
1

2

3

4

5

6

7

8

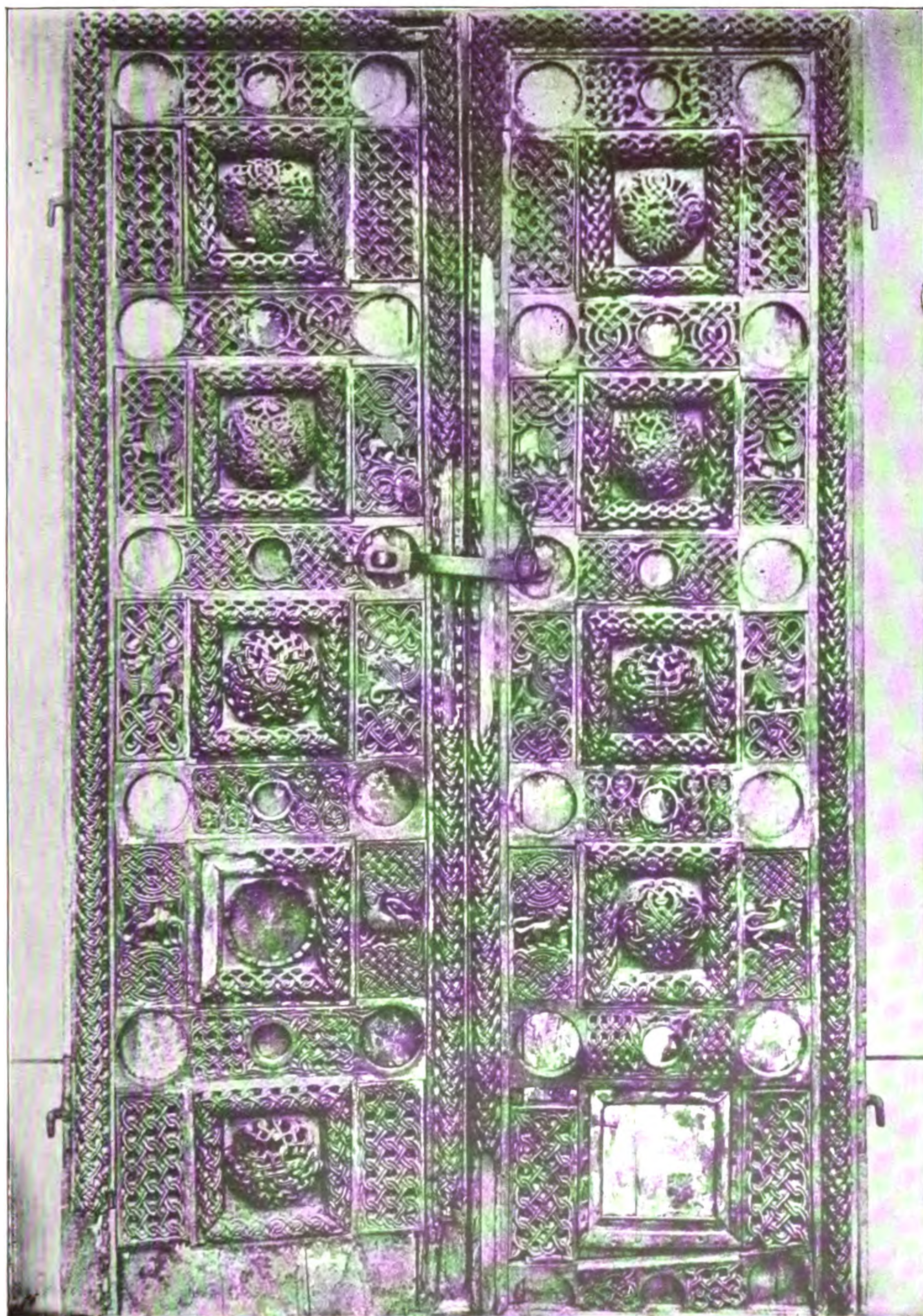

9

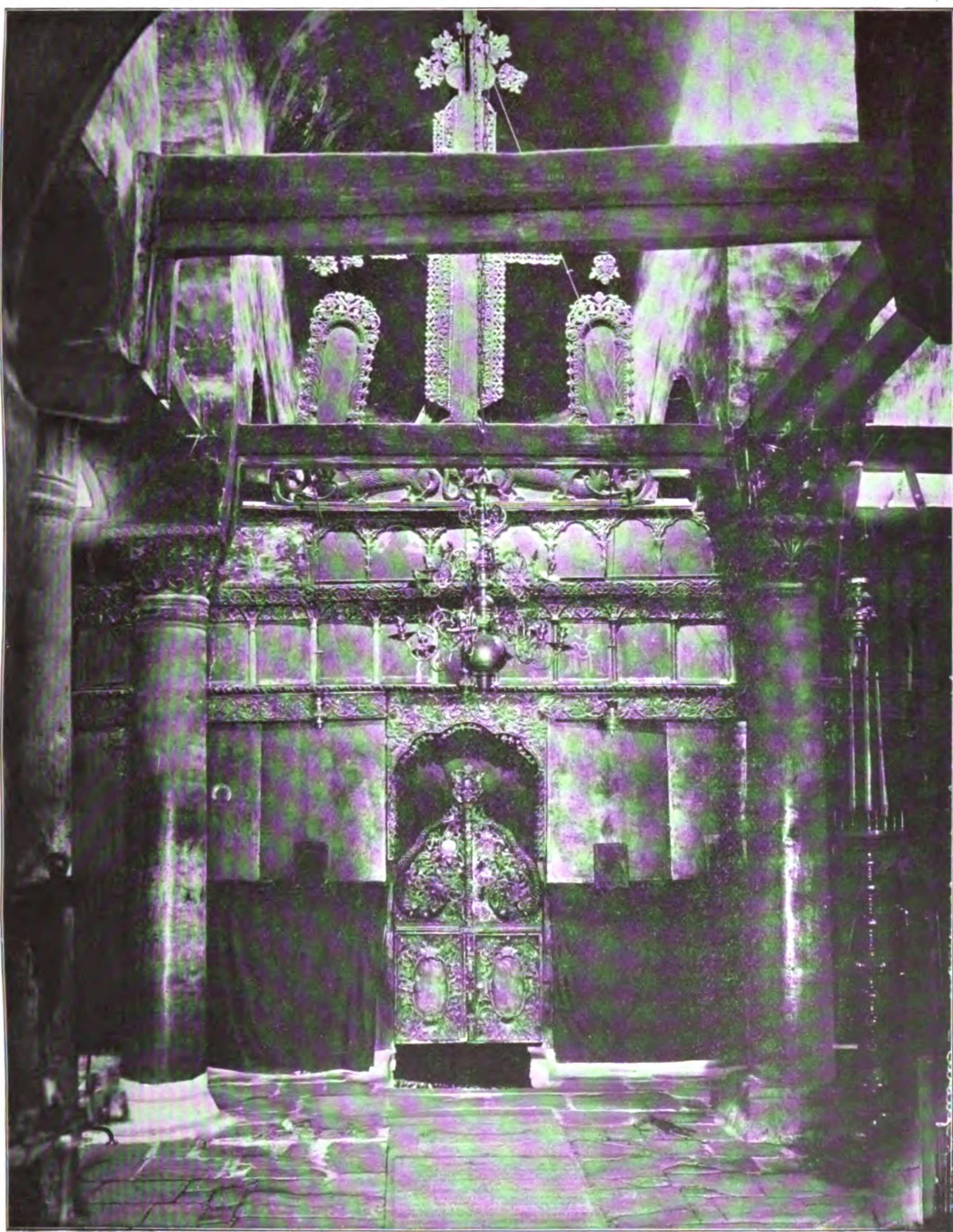

10

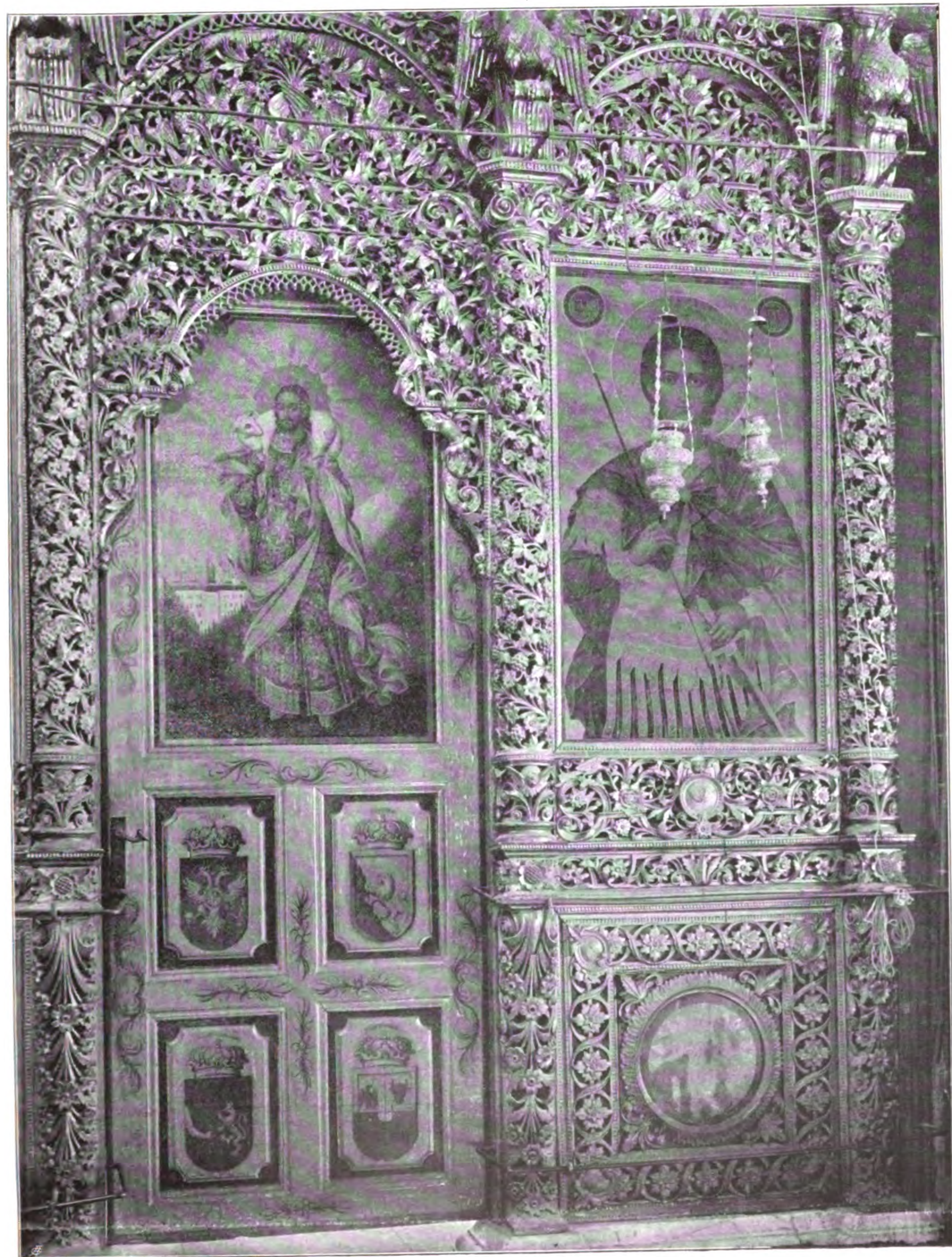
Монети на Ив. Александра.

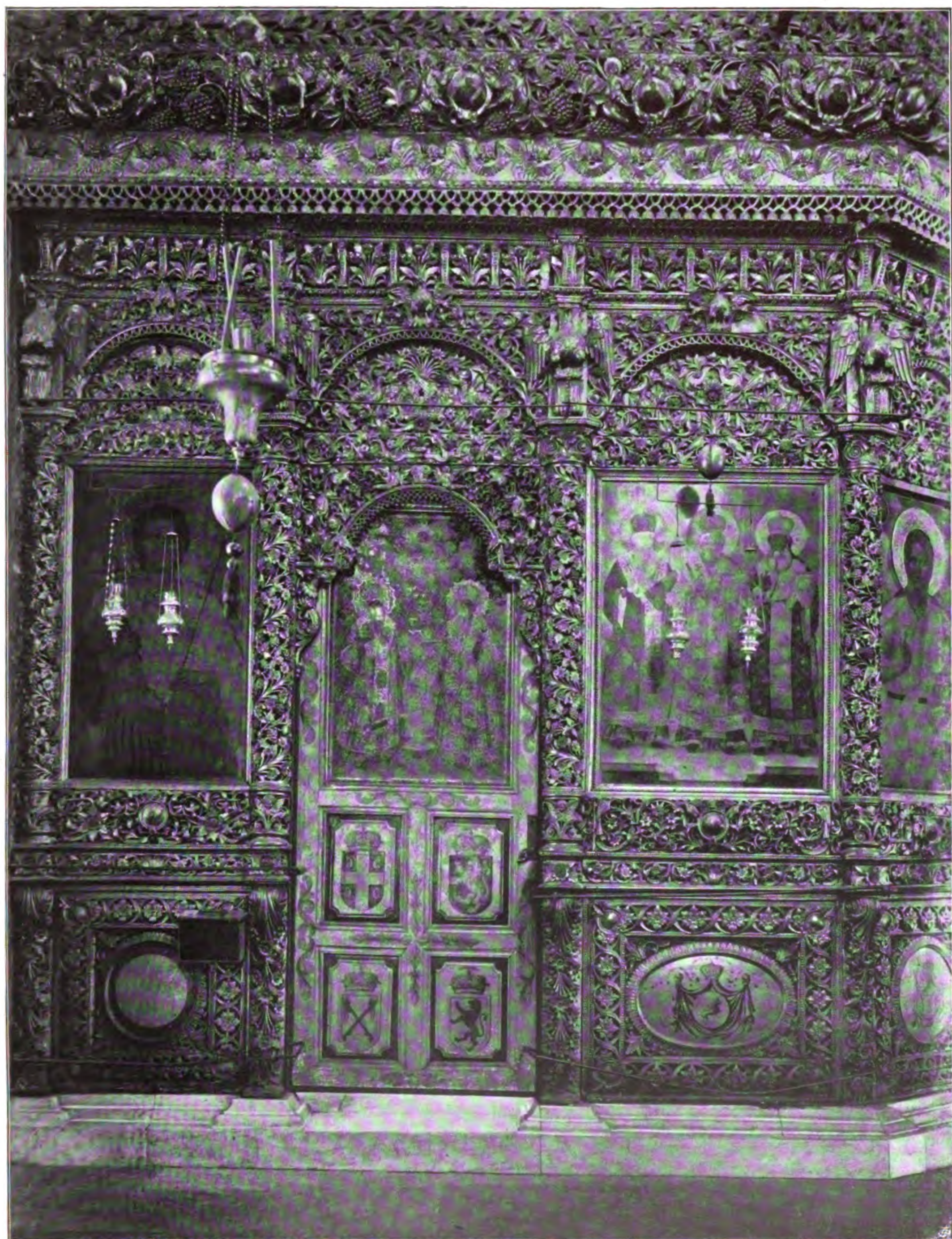
Стара врата отъ Рилския монастиръ.

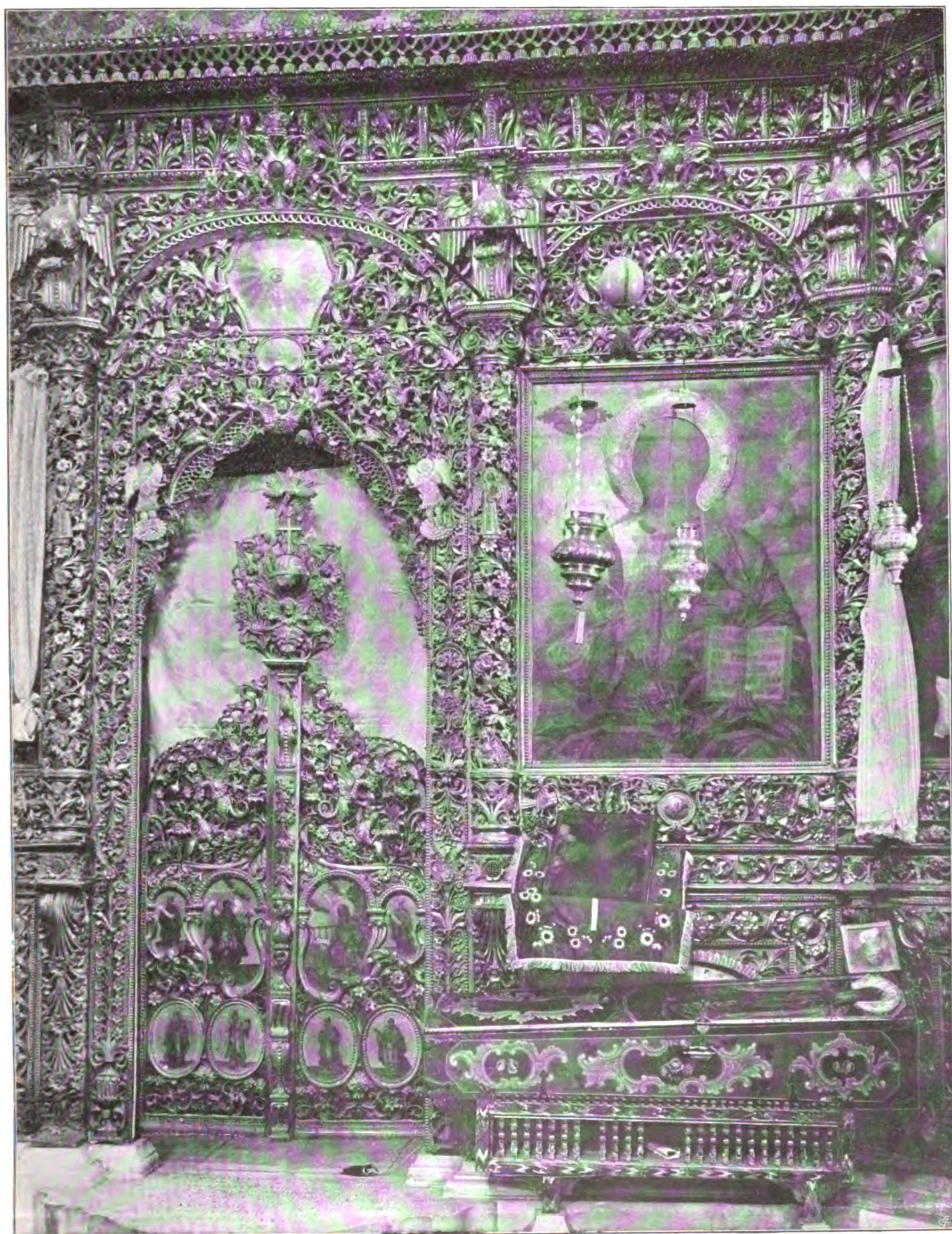
Вѫтрѣшность на църквата Св. Петъръ и Павелъ въ Търново.

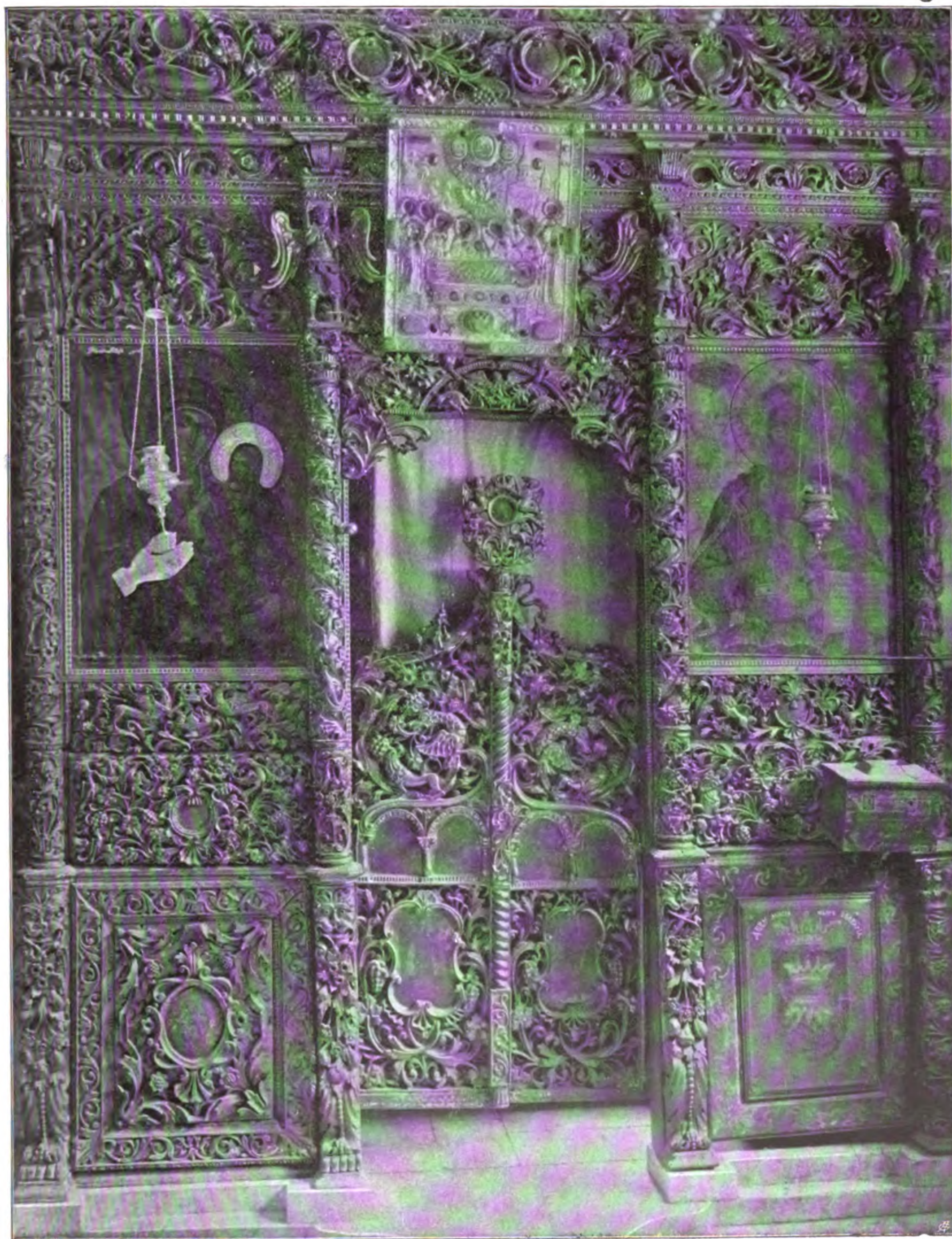
Иконостасъ на църквата въ Рилския монастиръ (лѣва страна).

Иконостасъ на църквата въ Рилския монастиръ (лѣва страна).

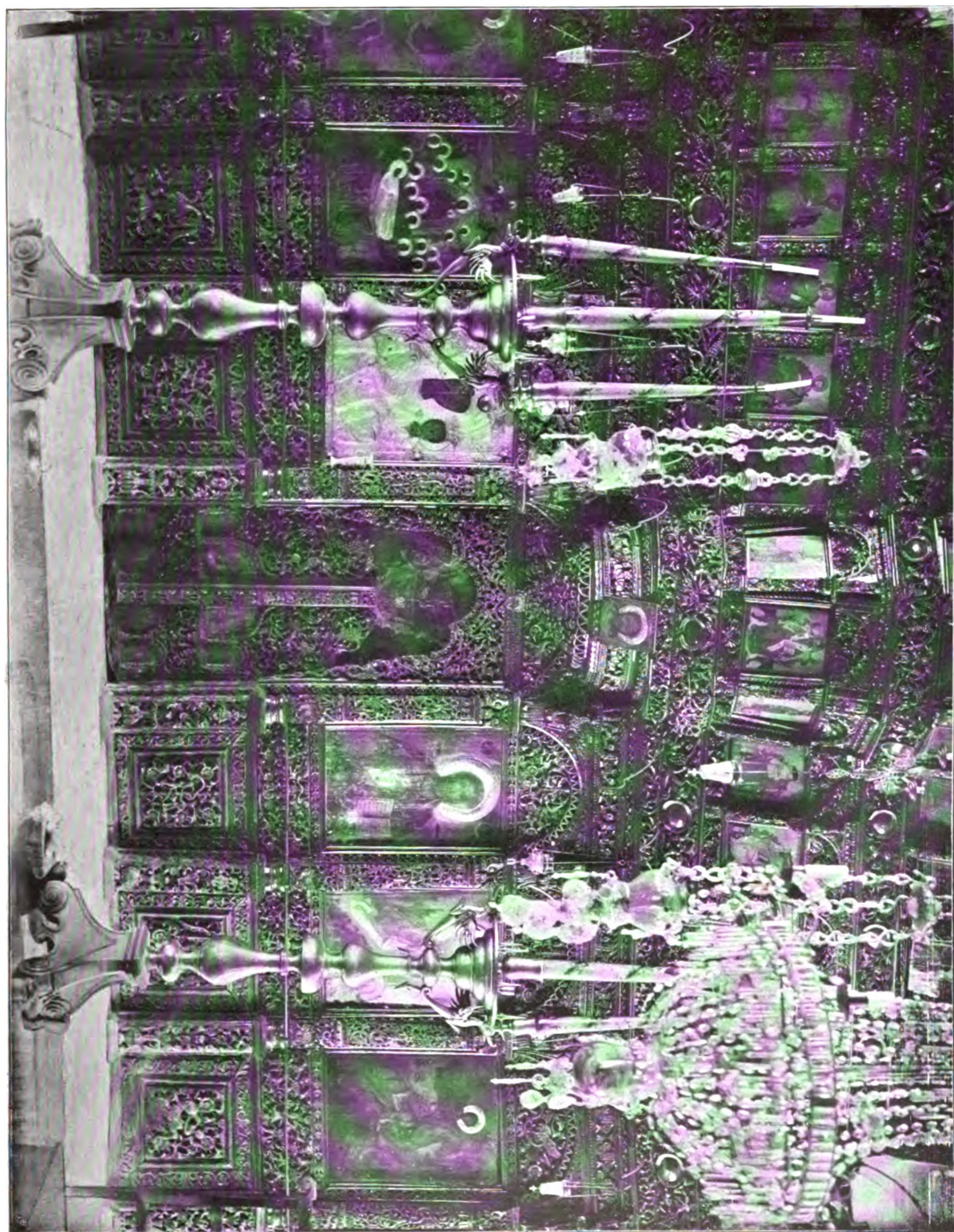
Иконостасъ на църквата въ Рилския монастиръ (срѣдня часть).

Иконостасъ на цървата въ Рилския монастиръ (десна страна).

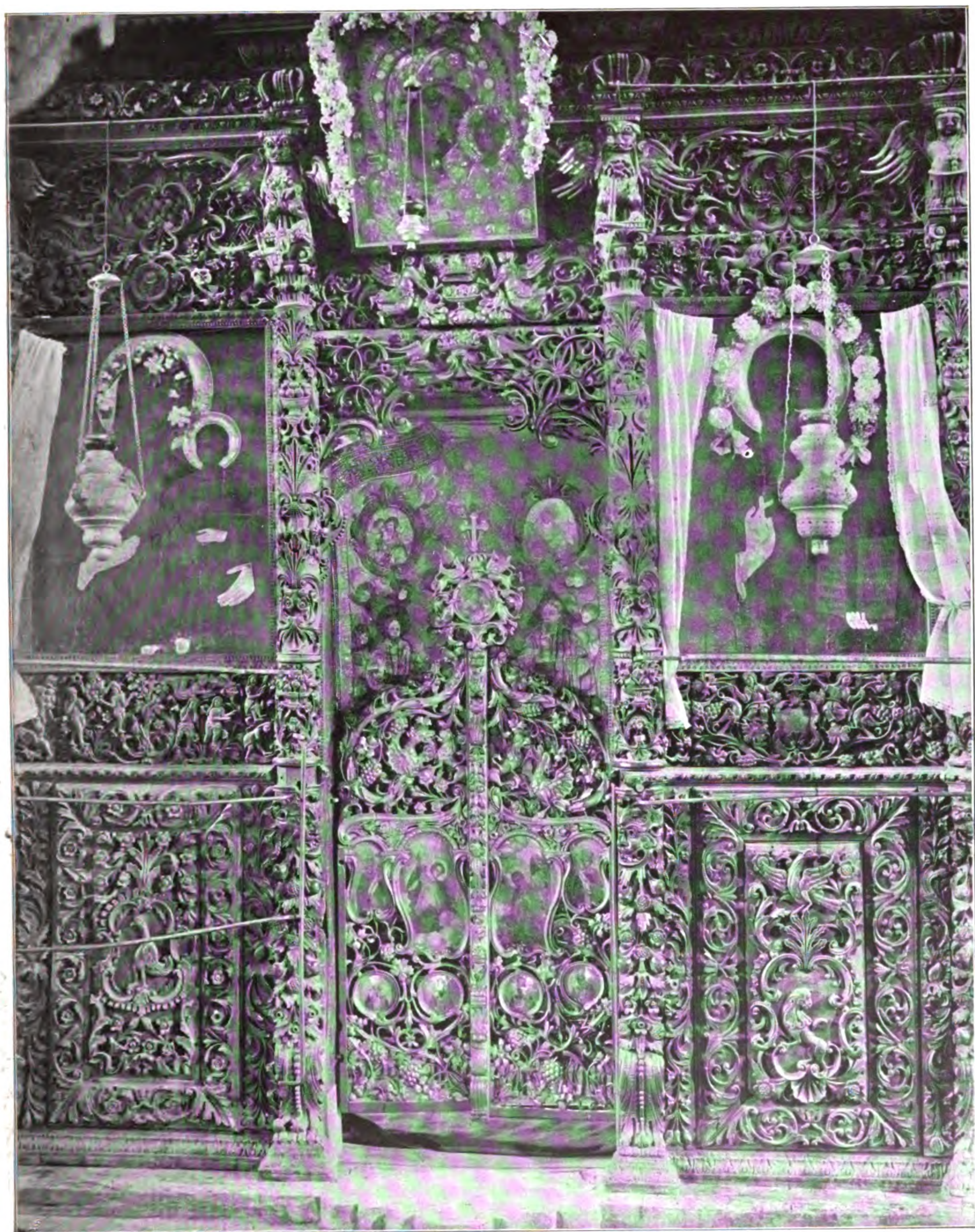
Иконостасъ на църквата въ Рилския монастиръ (десна страна).

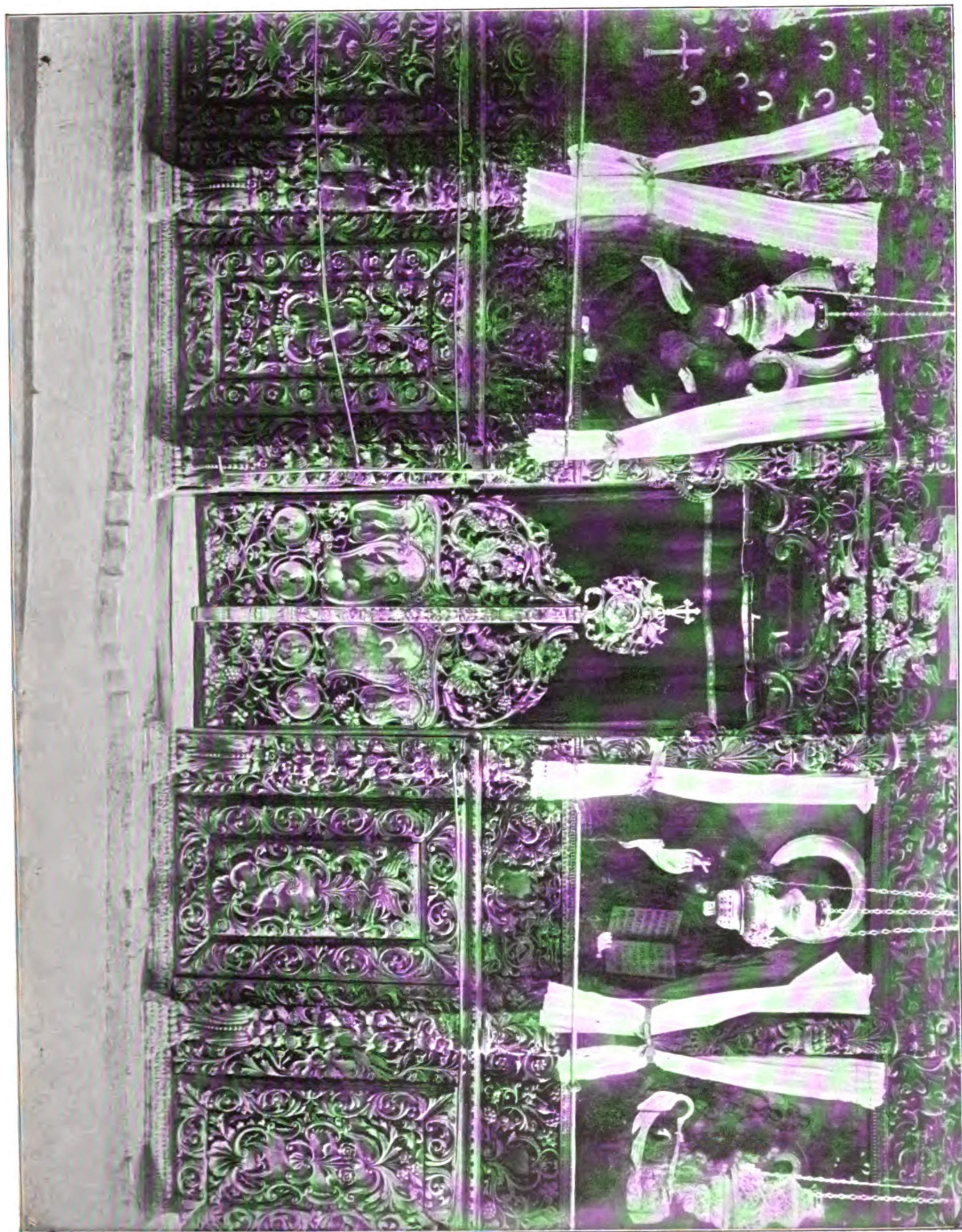
Иконостасъ на църквата Св. Богородица въ Станимака.

Иконостасъ на църквата Св. Богородица въ Станимака (десна страна).

Иконостасъ на църквата Св. Богородица въ Самоковъ (срѣдня часть).

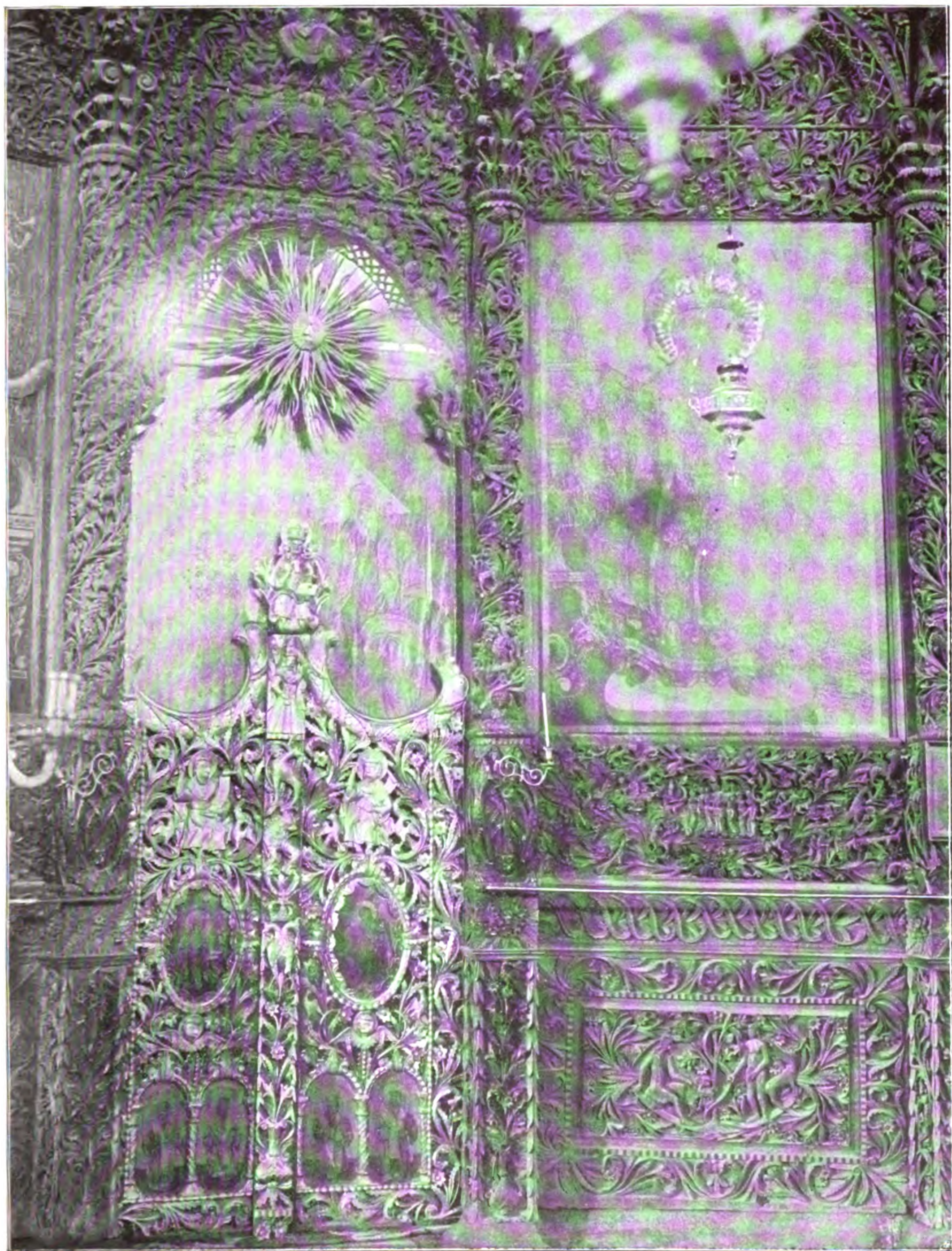
Иконостасъ на църквата Св. Богородица въ Самоковъ.

Иконостасъ на църквата Св. Богородица въ Самоковъ (десна страна).

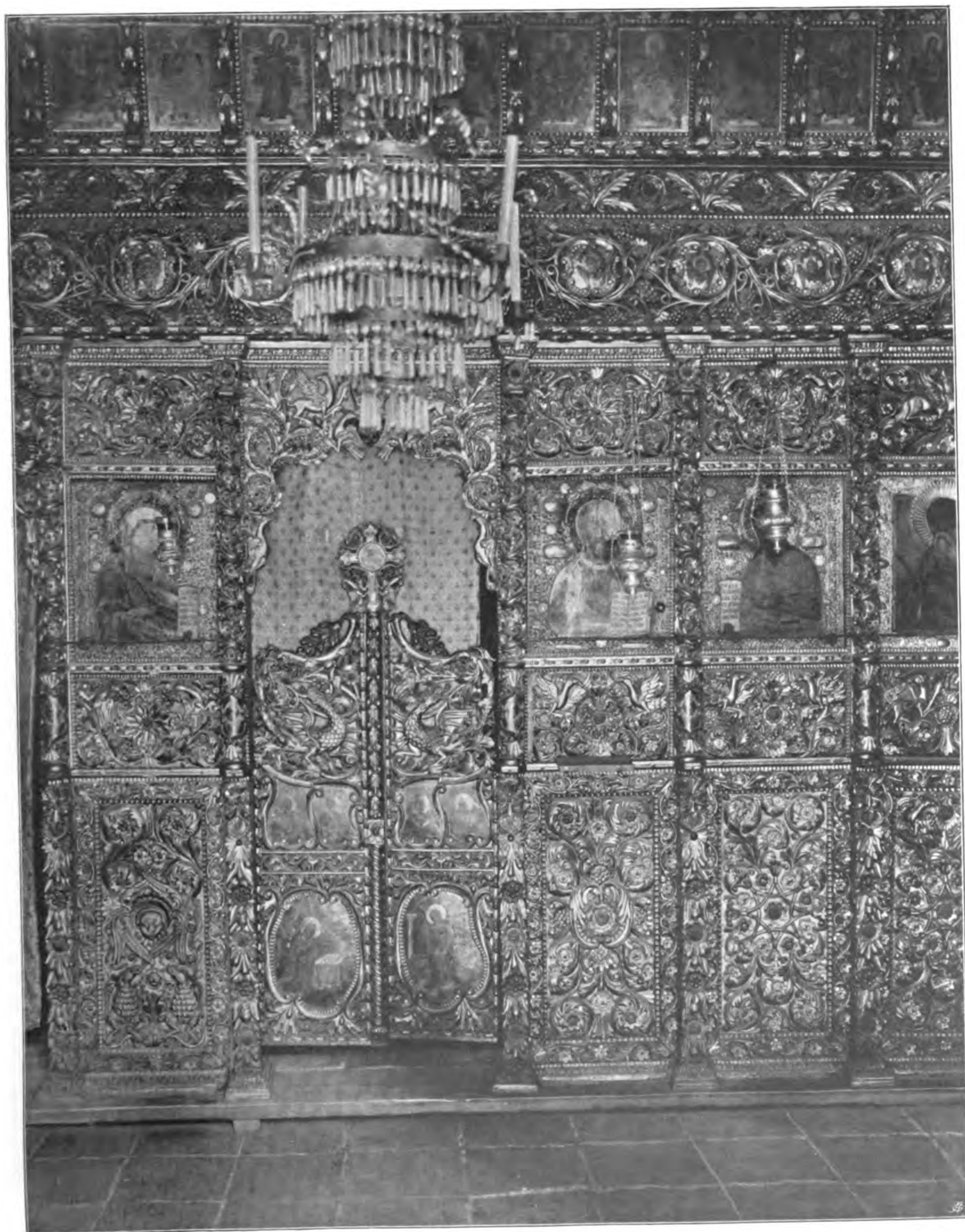
Иконостасъ на църквата Св. Богородица въ Самоковъ (десна страна).

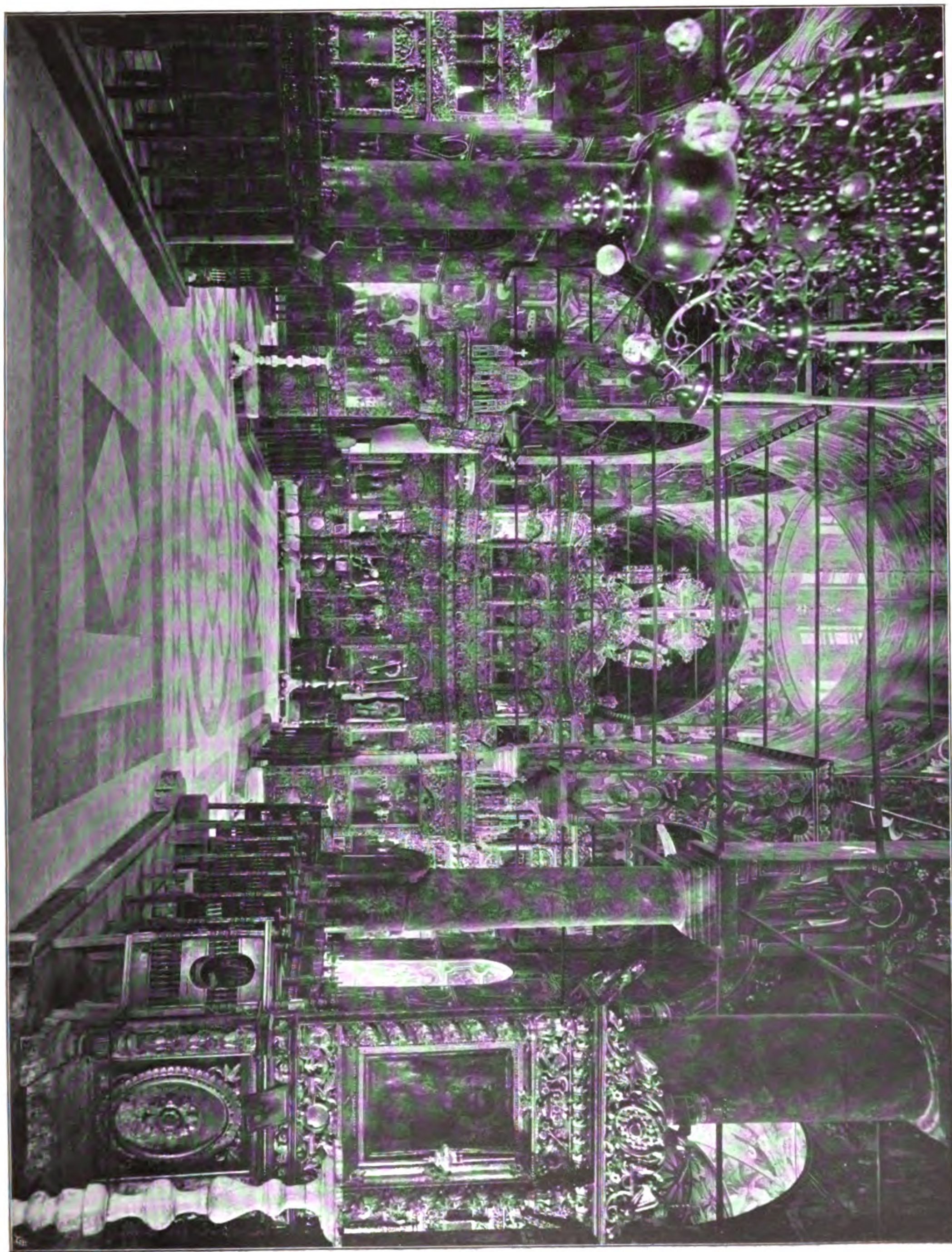
Иконостасъ на църквата Св. Богородица въ Т.-Пазарджикъ (срѣдня часть).

Иконостасъ на църквата Св. Богородица въ Т.-Пазарджикъ.

Иконостасъ въ параклиса при Рилския монастиръ.

Вжтрѣшность на църквата въ Рилския монастиръ.

Издания

на

Археологическото Дружество въ София

Упжтване за събиране и запазване на старини, София 1909, 82 стр. 16° съ 159 образа. — Цѣна 60 ст.

Проф. Г. И. Кацаровъ, Приносъ къмъ старата история на София (Материали за историята на София, книжка първа), София 1910, 94 стр. 8° съ една фототипична таблица и 8 образа въ текста. — Цѣна 1 левъ.

☛ Намиратъ се за продань въ книжарницата на Хр. Олчевъ въ София.

Цѣна 10 лева — Prix 10 francs

Редакцията на списанието се намира **въ Народния** музей въ София.

Продава се въ книжарницата на **Хр. Олчевъ въ** София.

Rédaction au Musée National Bulgare **à Sofia.**

En vente: Librairie Chr. Oltchew **à Sofia.**

ИЗВѢСТИЯ

НА

БЪЛГАРСКОТО АРХЕОЛОГИЧЕСКО ДРУЖЕСТВО

ТОМЪ II СВЕЗКА 1

1911

BULLETIN

DE LA

SOCIÉTÉ ARCHÉOLOGIQUE BULGARE

TOME II FASCICULE 1

1911

СОФИЯ — SOPHIA

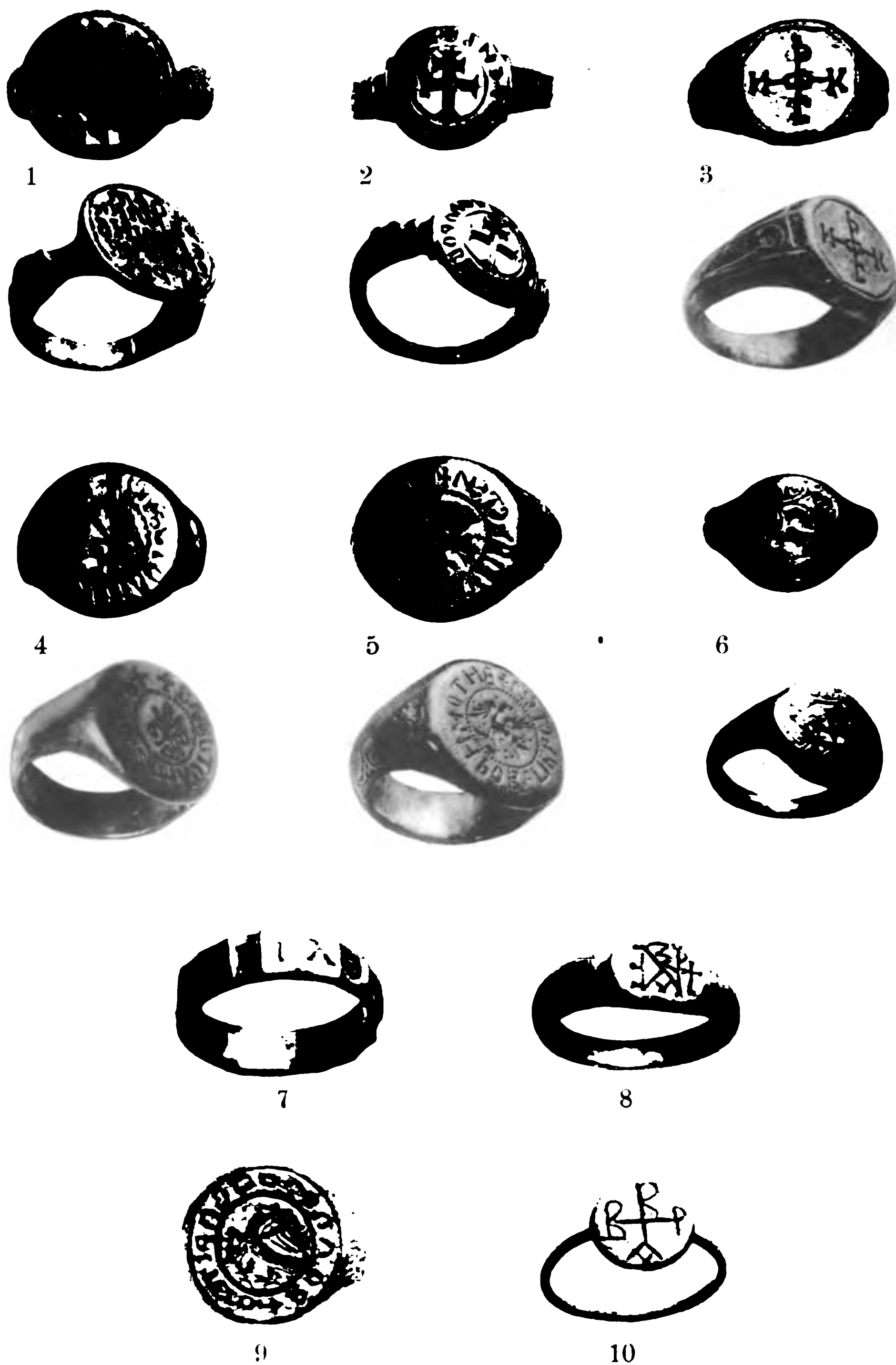
ДЪРЖАВНА ПЕЧАТНИЦА — IMPRIMERIE DE L'ÉTAT

1911

Съдържание

Table des matières

(voir le résumé français à la fin de chaque article)

Стари български и византийски пръстени.

1—7: златни. 8—10: сребърни.

Старобългарски и византийски пръстени

отъ Йор. Ивановъ.

(съ една фототипия, табл. I)

Българското археологическо дѣло прѣзъ 1910 год. бѣше особено честито съ находки на цѣнни пръстени. По случай на улавянето на изворитѣ въ топлитѣ Айтоски бани, бидоха открити много антични и срѣдневѣковни дребни прѣдмети и около 3000 монети, повечето отъ които били хвърлени въ басейнитѣ за здраве. Три отъ намѣренитѣ тамъ пръстени (единъ златенъ български, единъ златенъ византийски и другъ сребъренъ) попаднаха въ сбиркитѣ на Народния музей. Прѣзъ сѫщата година Софийското археологическо дружество прѣдприе разкопки въ и около базиликата Св. София въ столицата. Между другитѣ прѣдмети въ вѫтрѣшнитѣ гробници на църквата се намѣриха три златни пръстени, които сега се пазятъ въ сбиркитѣ на сѫщия музей. Тѣзи пръстени принадлежатъ на видни софийски велможи отъ второто българско царство, които, било поради заслугитѣ си къмъ държавата, било за щедроститѣ си къмъ църквата, сѫ били погребани въ самия митрополитски храмъ. Освѣнъ тѣзи пръстени отъ Айтоскитѣ бани и отъ Св. София, въ бѣлѣжкитѣ си описвамъ и други три, български и византийски, сега въ Народния музей, както и единъ златенъ български, който е отъ първостепенно значение. Този (Славовъ) пръстенъ се намира въ частната сбирка на Негово Величество царьтъ, който съ учеполюбива готовность го отстѫпи за обнародване въ Извѣстията на археологическото дружество. Пръстенътъ е билъ намѣренъ прѣди години отъ работници въ Търново.

Петь отъ нашитѣ пръстени сѫ служили, освѣнъ за украшение, още и за печати; единъ е вѣнчаленъ, а на останалитѣ четири стоятъ монограмитѣ на притежателитѣ имъ. Българскитѣ пръстени, за които, доколкото знаемъ, сега за пръвъ пѫть се пише, ни обръщатъ вниманието съ своята форма и техника, съ орнаментитѣ, съ образитѣ на лъвъ и едноглавъ орелъ и най-сетнѣ съ надписитѣ по тѣхъ и имената на стопанитѣ имъ (царски братовчеди, царски столници).

1. Пръстенъ-печатъ на царския братовчедъ Петра (табл. I 1.) — Този старъ български пръстенъ се намѣри въ Айтоскитѣ бани. Той е излѣнъ отъ чисто злато и тежи 27·72 грама. Лицето му прѣдставя кржгълъ печатъ съ надписъ, въ диаметъръ 19 мм. Халката се залавя за печата посрѣдствомъ двѣ лъвски главички. Външниятъ диаметъръ на халката е 26 мм., а вжтрѣшниятъ 18 мм. Надписътъ и кржгътъ точки около него сж врѣзани съ острие отсетнѣ, слѣдъ изливането; отсетнѣ сж нарѣзвани и чертитѣ, изобразяващи носа, очитѣ и гривата на лъвскитѣ глави. Изобщо погледнато, прѣдметътъ не може да се похвали съ хубость въ изработката, но не е и тъй грубо издѣлие на доленъ златарь.

Отъ орнаментална страна обръщатъ внимание лъвскитѣ главички. Този мотивъ е познатъ и въ старото изкуство, въ римскитѣ и византийски пръстени, пъкъ дори и въ етрускитѣ (F. H. Marshall, Catalogue of the finger rings in the British Museum, n. 300 и 306). Не бива да се мисли, че тѣзи лъвски глави, поставени на пръстенъ, принадлежащъ на човѣкъ отъ българския царски родъ отъ XIII в., иматъ нѣкаква връзка съ прѣдполагаемъ български гербъ, какъвто прѣзъ онова врѣме още не е билъ установенъ въ сегашния си смисълъ.

Най-интересното въ пръстена е неговиятъ надписъ. Той е врѣзанъ наопаки, въ негативъ, та да може да бжде отпечатванъ на восъкъ или на друго вещество. Службата на пръстенитѣ като печати е била извѣстна и въ старо врѣме. Отъ югословѣнската старина ще посоча само пръстена на краль Вълкашина, баща на Крали-Марка. Единъ хрисовулъ, даденъ на 5 априли 1370 год. отъ Вълкашина на дубровнишкитѣ търговци, носи и печата на сжщия владѣтель. Отпечатването е станало отъ пръстенъ, както личи добрѣ и отъ самия надписъ: **Благовѣрна краля Влькашина прьстень** (П. Карано-Твртковиħ, Србскiи споменицы. У Бѣограду 1840 стр. 77). Надписътъ на нашия пръстенъ е въ петь реда, прѣдхождани отъ кръстенъ знакъ. Ето факсимиле отъ него въ единъ редъ:

+ПЄТРЪНПНКЄРЪNНБРРТȢѴѦДЦРВЪ

Раздѣленъ на думи, той се чете така: † **Петръ ипинкеръни братȣуад(ъ) ц(а)р(є)къ** т. е. † Петъръ виночерпецъ братовчедъ царевъ. За датирането на паметника ще ни помогне на първо мѣсто палеографията на надписа. Отъ тази страна пръстепътъ трѣбва да бжде отнесенъ къмъ XIII в. Формата на буква ѵ като чашка се употрѣбява въ най-старитѣ

български писмени паметници до XII—XIII вѣкъ. Прѣзъ тѣзи вѣкове боязливо се явява и второто начертание на тази буква, като чепераша ѵ. Ако подиримъ по-осѣзателна подкрѣпа за това въ паметници отъ самото Търново, отдѣто иде и пръстенътъ, намираме тъкмо тѣзи двѣ начертания на въпросната буква въ Асѣновия камененъ надписъ отъ 1230 год. въ църквата Св. Четиредесеть и въ фресковитѣ надписи на сѫщия храмъ отъ сѫщото врѣме. Въ каменния надписъ имаме и двата старински вида на буквата ѵ, ѵ, а въ фресковитѣ надписи ѵ. За най-стара традиция говори и буквата ц, писана цѣла въ реда, безъ да се спуща опашката по-долѣ отъ другитѣ букви. Така е и въ Асѣновия надписъ отъ 1230 г. Старинно е сѫщо начертанието на ф съ отвѣсна черта, както и ъ, съ силно ко̀со главното стълбче. Буква т като т на пръвъ погледъ ни праща къмъ XIV—XV в.; не е неизвѣстно обаче това ѝ начертание и въ паметници отъ XII—XIII в., напр. въ Охридския апостолъ. Извънъ палеографията, за старинностьта на надписа говори отчасти и написването пинкеръни съ ъ слѣдъ р, както и а въ думата братучадъ вм. ж, както се срѣща по-често въ срѣднебългарската епоха. Но въпрѣки тѣзи явни древни особености, едвали можемъ да отидемъ по-назадъ отъ търновското царство, и Петра виночерпеца трѣбва да подиримъ между Асѣновци.

Притежательтъ на пръстена билъ братовчедъ на българския царь и ималъ дворцовъ чинъ пинкерни. Кой обаче царь се подразбира тука и кога прѣзъ XIII в. е живѣлъ Петъръ, за това не можемъ узна нищо положително отъ запазенитѣ родословни и исторически данни за Асѣновци. Петъръ, Асѣновиятъ братъ, не би могълъ да се титулува братовчедъ царевъ. Между дѣцата на Асѣня II се поменава една негова дъщеря, омѫжена за севастократора Петра, който владѣлъ особенъ дѣлъ отъ българската земя подъ върховенството на царя. Въ съюзния договоръ между Дубровникъ и Михаила Асѣня отъ 1253 г. дубровничани говорятъ на българския царь за своитѣ търговци: еже приходеть въ земле светого ти царьства и вь земле зете светого ти царьство Петра севастократора (Miklosich, Monumenta serbica 37). Твърдѣ е за вѣрване, че този севастократоръ Петъръ, Асѣновъ зеть, е билъ едноврѣмено и втори братовчедъ Асѣновъ и по-късно е станалъ и неговъ зеть. Въ дворцовитѣ бракове строгоститѣ на църковнитѣ закони сѫ били хлабави. Нашиятъ пръстенъ, слѣдователно, е могълъ да бѫде на този Петра, когато послѣдниятъ не е билъ въведенъ въ севастократорски санъ, а е билъ само пинкерни (виночерпецъ). Намирането на пръстена

1*

въ басейна на Айтоскитѣ бани говори за посѣщението на послѣднитѣ отъ дворцовитѣ хора и царскитѣ сродници.

Освѣнъ личностьта на Петра, интересува ни и неговиятъ чинъ *пинкерни*. За обяснението му имаме доста византийски и югословѣнски извѣстия. Прѣди всичко знаемъ, че държавнитѣ и църковни институции въ България бѣха подражание на византийскитѣ. Между придворнитѣ длъжности и чинове на Византия намираме и длъжностьта на пинкернисъ (ὁ πιγκέρνης). Отъ свѣдѣнията на Кодина, Ана Комнина и Кинама знаемъ, че пинкернътъ (великиятъ виночерпецъ) е билъ дворцовъ сановникъ, комуто е повѣренъ надзора на царскитѣ вина и пития. Този чинъ е моглъ да бѫде и почетенъ. У българския царски дворъ е билъ възприетъ този санъ и именуванъ съ гръцкото прозвище, малко промѣнено, като ипикерни или епикерни. Въ двора на Ив. Александра е поменатъ като такъвъ монахъ Силвестъръ, който **бы҃ єпикерни великаго црѣ Іѡанна ’Алеѯандра** (ср. Синодикътъ на Борила, изд. на Картограф. институтъ, 59). Другъ виночерпецъ при сѫщия български царь отъ 1344 г. се е зовалъ Страцимиръ. Съ благоволението на византийския императоръ Ивана Палеолога той подарилъ на Зографския български монастирь землището Мармара (Μαρμάριον). Въ грамотата на този императоръ той е нареченъ: Господинъ Страцимиръ виночерпецъ на възвишения царь на българитѣ (πιγκέρνης ὁ Στρατζιμιρός.., или ὁ πιγκέρνης τοῦ ὑψηλοτάτου βασιλέως τῶν Βουλγάρων ... κῦρ Στραντζιμηρός. Actes de l'Athos IV, приложение на Виз. Врем. XIII, Спб. 1907, стр. 88—89). Най-сетнѣ за установеното употрѣбение на тази титла у българитѣ свидѣтелствува и прозвището Епикерневъ, дадено на монастиря Св. Богородица въ Сливенската гора, чийто ктиторъ билъ нѣкой си „епикерни“. За това имаме бѣлѣжка въ житието на Теодосия Търновски. Послѣдниятъ като отишълъ въ **гороу҃ Сливе́нскоую ... монастӥрь та́мо ѡ҆брѣть ... єпике́рневь зовѡ҃** (изд. на В. Н. Златарски, стр. 12).

У сърбитѣ длъжностьта на виночерпеца се наричала съ синонимната дума на πιγκέρνης, именно οἰνοχόος (въ Алексиядата на Ана Комнина VIII 9: Μιχαὴλ ὁ οἰνοχόος ὃν καὶ πιγκέρνης συνήθως οἱ τῆς βασιλικῆς αὐλῆς ὀνομάζουσιν). Гръцкото име οἰνοχόος е дало у сърбитѣ **енохиѡрь**, както за това знаемъ отъ единъ надписъ отъ 1362 г., на външната стѣна на Трескавския монастирь до Прилѣпъ: **рабь бѣи Дабижикь: енохиѡрь: црѣ Оурошѣ** (ср. Йор. Ивановъ, Български старини изъ Македония стр. 225).

Власитѣ, които заеха държавнитѣ си институции главно отъ българитѣ, за виночерпската длъжность сѫ употрѣбявали прозвището **пъхарникъ**, както това личи отъ влашкитѣ грамоти отъ XV—XVI в. Думата е въ свръзка съ малоруското похарь, пухарь, маджарското pohár, новобългарското пахаръ и пр., а всички идатъ отъ по-старото πιγκέρνης (πίνω — пия и κιρνάω, κεράννυμι — смѣсвамъ, наливамъ).

2. Ходоровъ пръстенъ-печатъ (табл. I 2.) — Този пръстенъ се намѣри въ гробницитѣ, които се откриха миналата година въ вѫтрѣшностьта на църквата Св. София. Той е излѣнъ отъ злато. Като типъ прилича на Петровия пръстенъ (№ 1): лицето му е служило за печатъ, а халката му е съединена съ печата посрѣдствомъ лъвски главички. Лицето има диам. 15 мм., външниятъ диаметъръ на халката е 25 мм., а вѫтрѣшниятъ 19 мм.; тежи 13·65 грама. Лицето има малко изпъкнала повръхнина. Въ срѣдата му е издълбанъ шестоконеченъ кръстъ, а около него е надписъ въ негативъ, съ думитѣ ✝ **Ходоровъ пръстень** или въ факсимиле:

✝ ХОΔОРОВЪ ПРЪСТЄНЬ

Отъ палеографията на надписа не можемъ заключи за старостьта на пръстена; но отъ това, което знаемъ за врѣмето, до когато църквата Св. София е била въ български рѫцѣ и когато сѫ могли да се погребаватъ въ нея знатни софийски първенци, трѣбва да приемемъ, че и Ходоровиятъ пръстенъ ще да е отъ XIII—XV в. Интересно е собственото име Ходоръ вм. Теодоръ, Тодоръ. Това му начертание не ще е грѣшка на златаря, що е правилъ пръстена и надписа, защото името се срѣща и въ нѣкои стари паметници. Така, въ бѣлѣжката при едно рѫкописно евангелие отъ 1283 г., въ Московския публиченъ и Румянцовски музей, се чете слѣдната руска бѣлѣжка: **се книгы коупилъ Константинъ Мнонко собѣ на спсние и родоу и племеню ·:· Татьяны брат . . . Ходора. Филипа. Акыма** и пр. (Г. Воскресенскій, Древнеславянское евангеліе, 1894, стр. 33). За звука **ѳ**, **ф** като **х** у българския езикъ имаме примѣръ въ ямболския говоръ, дѣто вмѣсто Трифонъ чуваме Трихонъ:

Йо̀ва Трѝхону ду̀маше:
Трѝхоне, хо̀лан, Трѝхоне. [1])

[1]) **Янковъ**, Български народни пѣсни, Пловдивъ 1908, стр. 118.

3. Пръстенъ на царския столникъ Слава (табл. I 4.) — Славовиятъ пръстенъ прѣдставя особенъ интересъ за българската история и зачатъцитѣ на българската хералдика. Както поменахме, той е билъ намѣренъ въ старата българска столица Търново, а сега се пази въ сбиркитѣ на Негово Величество царя.

Пръстенътъ е излѣнъ изцѣло отъ чисто злато. По типа си напълно прилича на пръстенитѣ № 4 и 5. На плоското му кръгло лице е издълбанъ кринъ и наоколо му надписъ, който разгънатъ се чете така:

+СЛАВСТОЛНКЦРЕВ+

или + Слав столник царев +. Паметникътъ припада на търновското царство и е, слѣдователно, отъ XIII-XIV вѣкъ. За по-точното датиране тукъ палеографията може само отчасти да ни упъти, защото въ надписа нѣма повече характерни букви. Порѣшителни посочвания даватъ само буквитѣ ц, а, р въ послѣдната дума и буквата в въ първата и послѣдната думи. Сравнени съ буквитѣ и лигатуритѣ на Асѣновия надписъ отъ 1230 год., посоченитѣ букви на пръстена иматъ пълно сходство съ тѣхъ. Другитѣ букви сѫ съ по-общъ характеръ. Споредъ това, бихме имали повече право да отнесемъ пръстена къмъ XIII вѣкъ, отколкото къмъ XIV.

Двѣ нѣща привличатъ вниманието ни въ Славовия пръстенъ: името на притежателя му и орнаментътъ му. Подиримъ ли нѣкое видно държавно лице отъ врѣмето на търновското царство, което да е носило името Славъ, ние трѣбва да се спремъ прѣди всичко на онзи мощенъ владѣтель Слава, Асѣновъ сродникъ, който управляваше широки земи по Родопитѣ прѣзъ първата половина на XIII в. Той бивалъ ту областенъ началникъ при вуйча си Калояна, ту независимъ владѣтель при царь Борила, ту съюзникъ на латинската държава въ Цариградъ. При Асѣня II Славовитѣ земи влѣзли отново въ състава на търновското царство и Славъ, самси вѣроятно или принудително, се прибралъ въ Търново и прѣкаралъ старинитѣ си въ двора на знаменития български царь. Той свързалъ обаче името си съ Родопитѣ, познати като Славиеви гори у домашнитѣ писатели и у чуждестраннитѣ пѫтешественици. Въ Синодика на царя Борила българската църква е поставила: **Славоу деспотю вѣчнаа памать.** Ако слѣдователно пръстенътъ принадлежалъ на тогози Слава, то е могло да бѫде отъ врѣмето, когато Славъ, прѣди още да стане деспотъ, е изпълнявалъ почетната дворцова длъжность столникъ, като близъкъ царски сродникъ. Друго лице съ това име отъ врѣме на Търновското царство не е познато по паметницитѣ.

Титлата столникъ бѣше извѣстна досега само между влашкитѣ и руски дворцови длъжности отъ XV в. и насетнѣ. Въ никой български паметникъ не бѣше поменато това име. Поради това можеше само да се прѣдполага, че титулътъ е сѫществувалъ може би и въ българската държавна терминология. Прѣдположението сега става истина: Славовиятъ пръстенъ съ чина столникъ е намѣренъ въ старата българска столица и е принадлежалъ на български велможа. Въ послѣдното се увѣряваме най-добрѣ отъ думата царевъ, която може да засѣга само българската терминология, защото власитѣ не сѫ имали царь, аруситѣ се сдобиха съ такъвъ едва прѣзъ 1547 г., при Ивана Грозни. Реалната длъжность на столника се състояла изобщо въ грижата и надзора за царската трапеза; въ извѣстни случаи столникътъ, за охрана на своя господарь, е вкусвалъ пръвъ отъ сложенитѣ на царската трапеза ястия. Титлата и службата на столника минали отъ българитѣ у съсѣднитѣ власи. За влашкия (великъ) столникъ имаме поменъ у влахо-българскитѣ грамоти; длъжностьта пъкъ (Marele stolnicu) обяснява Кантемиръ въ своето Descrierea Moldaviei II 82—83.

Славовиятъ пръстенъ е интересенъ за науката особено съ своя орнаментъ — френскиятъ царственъ кринъ или лилия, fleur de lis. На пръвъ погледъ този бѣлѣгъ като да се различава отъ общепознатия френски трилистъ гербъ; знае се обаче, че тъкмо прѣзъ XIII в. френцитѣ сѫ употрѣбявали кринъ и съ 5 разклонения,

какъвто намираме и на Славовия пръстенъ. Явява се въпросъ, отдѣ на този български пръстенъ да стои френски гербовъ бѣлѣгъ? Отъ това, което знаемъ за появяването на герба въ западноевропейскитѣ срѣдневѣковни държави и по-късното му вѣстяване въ източна Европа, трѣбва да приемемъ, че и въ България гербовитѣ емблеми ще сѫ се явили слѣдъ прѣкото съприкосновение на българитѣ съ кръстоносцитѣ и особно слѣдъ като се основаха латинскитѣ господарства въ Цариградъ, Солунъ, Ахаия и др. прѣзъ XIII в. Употрѣбяването на тѣзи емблеми у насъ не е било въ строгъ хералдиченъ смисълъ. За противното поне нѣмаме положителни извѣстия. Що се отнася до крина на Славовия пръстенъ, едно историческо свидѣтелство като да хвърля свѣтлина върху питането. Заемането на френския гербъ отъ Слава е могло да стане чрѣзъ женитбата на сѫщия Слава съ дъщерята на неговия съюзникъ, франколатинския императоръ въ Цариградъ Хенриха Фландрски, прѣзъ 1208 год. За това събитие е запазенъ разказътъ на съврѣменния френски лѣтописецъ

Хенрихъ отъ Валансиенъ.[1]) Когато Славъ се помирилъ съ Асѣня II, ще е получилъ титла столникъ и най-сетнѣ чинъ деспотъ.

По-късно френскиятъ гербъ се явява и у други български, сръбски и босненски владѣтели и велможи. Въ монетитѣ на българския царь Теодора Светослава (1295—1322) тронътъ на спасителя е украсенъ съ трилистъ кринъ. Въ монетитѣ на Срацимира Видински трилистниятъ кринъ украсява не само царския прѣстолъ, но и скиптра му. Френскиятъ гербъ бѣ миналъ у сръбския дворъ, у Неманичитѣ, пакъ при женитба по женска линия. Въ печати на Милутина, на Стефана Остоича, на Стефана Томаша кринътъ личи много добрѣ било по стълбоветѣ, било по коронитѣ или по щитоветѣ (гл. А. Ивић, Стари српски печати и грбови. Нови Сад 1910, № 11, 38, 39, 54, 55 и др.) Монетитѣ на сѣвeромакедонския князь Константина отъ края на XIV в. иматъ сѫщо така знакъ на fleur de lis (Йор. Ивановъ, Сѣверна Македония стр. 131). Напослѣдъкъ сѫщиятъ орнаментъ се откри и по фрескитѣ на Бѣловската (Земенска) църква отъ XIV в. Не е останалъ непознатъ този бѣлѣгъ и у гърцитѣ. Въ монетитѣ на никейскитѣ и трапезунтски императори (Ив. Дука Ватацесъ, Теодоръ Ласкарисъ, Ивана I, Алекси II Комненъ) кринътъ съ три разклонения е нѣщо най-обикновено (Sabatier, Description générale des monnaies byzantines II 293, 297, 298, 312, 321, pl. LXIV—LXVIII).

4. Витомировъ пръстенъ-печатъ (табл. I 5). — Той прилича по типъ твърдѣ много на Славовия пръстенъ. Намѣри се въ вѫтрѣшнитѣ гробници на Св. София. Витомировиятъ пръстенъ е излѣнъ цѣлъ отъ

[1]) Ето прочее нѣкои извадки отъ старофренския разказъ за женитбата на Слава съ дъщерята на лантинския императоръ: „Нашитѣ войски, казва френецътъ, пристигнаха въ Кричимъ (Crucemont) и затвориха града и кулата. Славъ (Esclas), високопоставенъ велможа, който воюваше съ Борила . . . понеже искаше да си помогне съ войскитѣ на императора Хенриха, поиска да направи съ него миръ . . . Мирътъ бѣ сключенъ и утвърденъ . . . Тогава Славъ колѣничи прѣдъ императора и му рече: Господарю, чувамъ, че сте имали дъщеря, която, моля Ви се, ако бива, дайте ми я за жена. Азъ съмъ доста богатъ съ земи и съкровища отъ сребро и злато; въ моята земя ме тачатъ доста като благородникъ“. По съвѣта на своитѣ велможи императорътъ далъ дума на Слава и му обѣщалъ да го направи господарь на България. Славъ се запѫтилъ за Цариградъ да вземе царската дъщеря; тя прѣчакала годеника си въ Силиврия, отдѣто заминали за столицата. „И когато императорътъ се научи за станалото, излѣзе на срѣща на Слава и сетнѣ се завърнаха заедно въ Цариградъ. Тамъ императорътъ го ожени. Не трѣбва и да се пита, колко и какви развлѣчения ставаха тогава. Имаше изобилие на всичко, само и само да се задоволи вкуса на хората; всичко бликаше като отъ изворъ. Славъ прѣстоя въ Цариградъ цѣла седмица и сетнѣ напусна града заедно съ жена си“. (Histoire de la conquête de Constantinople par G. de Ville-Hardouin avec la continuation de Henri de Valenciennes. Publié par M. N. de Wailly. Paris 1887, стр. 213-218).

злато. Лицето му е кръгла плоскость, съ 20 мм. диам.; външниятъ диам. на халката има 27 мм., а вътрѣшниятъ 20 мм.; тежи 35·05 грама. На лицето е изрѣзанъ орелъ, а изоколо му е надписътъ въ негативъ ✝ **Витомировъ пръстен**, или въ факсимиле:

✝ВИТОМИРОВЬПРЪСТЕИ

И тукъ палеографията малко помага, защото надписътъ не съдържа характерни за епохата букви. За датирането му може би да помогне името на собственика на пръстена-печатъ Витомиръ. Погребението на Витомира въ митрополитската църква вече показва, че послѣдниятъ е билъ твърдѣ видно лице въ нѣкогашна София. Подиримъ ли името и въ други паметници, близки до миналото на сегашната българска столица, намираме дѣйствително единъ Витомиръ въ надписъ на Боянската църква. Споредъ този надписъ Витомиръ се изтъква като знатно лице, баща на Алтимира, който се поминалъ прѣзъ 1346 год. Голѣма е вѣроятностьта, че погребаниятъ въ Св. София велможа Витомиръ е сѫщиятъ онзи баща на Алтимира, поменатъ въ Боянския надписъ. Интересно е, че между ктиторитѣ на Бѣловската (Земенска) църква въ Радомирско стои лика на единъ Витомиръ съ надписъ: **молба раба бжїа Витомира.** А знайно е, че тази църква е отъ XIV в., съ главенъ ктиторъ деспотъ Дѣянъ. Името Витомиръ е познато и въ сръбскитѣ паметници.

Орелътъ, който е изобразенъ въ срѣдата на печата, е съ издигната назадъ глава и съ разперени крилѣ. Такъвъ орелъ личи и на Радославовия пръстенъ отъ Кюстендилъ, пъкъ го срѣщаме и въ единъ византийски пръстенъ, сега въ Сиракузския музей (Byzant. Zeitschrift XVIII 472). Нѣма съмнѣние, че тукъ орелътъ е употрѣбенъ като орнаментъ и нѣма значение на гербъ. Трѣбва обаче да забѣлѣжимъ, че подбирането на емблеми у старитѣ български пръстени и др. прѣдмети е цѣнно за историческото развитие на домашната хералдика и появяването на фамиленъ и държавенъ гербъ. Любопитно е, дѣто се прѣдпочитатъ лъвътъ и орелътъ.

Халката на Витомировия пръстенъ е украсена съ вита полупалмета, каквито срѣщаме употрѣбени, освѣнъ въ античното и византийско изкуство, още и въ нѣкои български рѣзби, а сѫщо тъй и въ фресковата живопись на срѣднебългарскитѣ църкви, напр. въ Бѣловската при Земенъ.

5. Пръстенъ съ образъ на лъвъ (табл. I 6). — Той е отъ еднакъвъ типъ съ Витомировия и Славовия пръстени. Намѣри се въ вжтрѣшнитѣ гробници на Св. София. Кржглото му лице има диаметъръ 15 мм.; халката му е съ 22 мм. външенъ диаметъръ и 19 мм. вжтрѣшенъ; тежи 11·06 грама. Въ срѣдата на лицето е изрѣзанъ лъвъ съ вдигнатъ кракъ и вдигната надирѣ опашка. Употрѣбението му ще има сжщата служба, както и образътъ на орела на Витомировия пръстенъ. Наоколо лъва вмѣсто надписъ има вѣнецъ отъ сжщитѣ основни елементи, както и украшението на Витомировия пръстенъ. Ако гледаме това сходство въ орнаментитѣ, еднаквия типъ на двата тѣзи пръстени, както и обстоятелството, че и двата се намѣриха въ гробницитѣ на Св. София, можемъ съ голѣма правдоподобность да допуснемъ, че двата прѣдмета сж излѣзли отъ ржцѣтѣ на една златарска школа.

6. Радославовъ пръстенъ-печатъ (табл. I 9). — Този пръстенъ е сребъренъ, съ слѣди отъ позлата. Намѣренъ е въ Кюстендилъ. По типъ той се приближава много до горѣописанитѣ пръстени 3, 4 и 5. Кржговото му лице има диам. 20 мм., външниятъ диам. на халката е 24 мм., а вжтрѣшниятъ 19·5 мм.; тежи 11·30 грама. Въ срѣдата на кржга е издълбанъ образъ на орелъ, а около него е надписътъ въ негативъ: Радосла(в)ов престен, или въ факсимиле:

+РАДОСЛАОВПР(ТЕНЬ

По широкитѣ страни на халката, тамъ дѣто тя се залавя за кржга, има слѣдния орнаментъ:

Този пръстенъ-печатъ ще да е отъ XIV—XV в., както за това бихме могли да заключимъ отъ начертанието на надписа.

Ако гледаме материала, изработката на печата и на надписа, трѣбва да приемемъ, че пръстенътъ не ще е билъ на нѣкое високопоставено лице, а е принадлежалъ може би на нѣкой търговецъ или по-заможенъ гражданинъ, който е ималъ нужда отъ печатъ. Въ староитѣ кюстендилски паметници това име е познато отъ надписа на Кюстендилската камбана, най-стариятъ датиранъ югословѣнски звънецъ, именно отъ 1429 г. Тази камбана е била подарена отъ нѣкого си Радослава, както стои и въ подписа: сіє звоно стомꙋ Ніколє вь лѣто ѕ҃ѯ҃ѯ҃ по изволєнію бжію азь

Радосавь прилож(н)хь. (Йор. Ивановъ, Сѣверна Македония стр. 399 и 166 сл.). За тъждеството на двѣтѣ лица, притежательтъ на пръстена и дарительтъ на камбаната, не може да се настоява.

7. Александровъ пръстенъ (табл. I 8). — Този сребъренъ пръстенъ е билъ намѣренъ въ мѣстностьта Стъкленъ до Свищовъ. По типъ той се приближава до гръко-римскитѣ пръстени. Има малко овално лице, съ диам. 13×9 мм.; вънщенъ диаметъръ на халката 27 мм., вътрѣшенъ 22·5 мм.; тегло 8·35 грама. На лицето стои издълбанъ гръцки монограмъ. Формата на монограма и на пръстена отнасятъ последния къмъ началото на срѣднитѣ вѣкове. Притежательтъ на пръстена е билъ нѣкой си Александъръ, както личи отъ развръзването на монограма: Ἀλεξάνδρου.

8. Варваринъ пръстенъ (табл. I 10). — Намѣренъ е билъ въ басейна на Айтоскитѣ бани. Сглобенъ е отъ монетовидно кръгче и тънка като тель халка. Диаметъръ на кръгчето 13 мм., вънщенъ диам. на халката 24 мм., вътрѣшенъ 21 мм.; тежи 2·58 грама. Този типъ пръстени сѫ добрѣ познати още у римлянитѣ. Нѣколко вече били намѣрени въ развалинитѣ на Помпей и на Херкуланумъ, пъкъ се знаятъ и у византийцитѣ (гл. хубавата монографийка за пръстенитѣ на Leclercq въ Dictionnaire d'archéologie chrétienne, fasc. VIII, col. 2190, 2192, 2204). На кръгчето на нашия екземпляръ стои гръцки монограмъ съ форма на буквитѣ отъ VI—X вѣкъ; такива срѣщаме и на каменнитѣ надписи на Омортага и Маламира: В. А. Монограмътъ може да се развърже въ женско име Варвара (Βαρβάρα).

9. Атанасиинъ пръстенъ (табл. I 7). — Този златенъ пръстенъ е намѣренъ въ с. Бѣлени (Свищовска околия). По типъ се отнася къмъ полигоналнитѣ пръстени, употрѣбявани у римлянитѣ и у византийцитѣ. Състои се само отъ халка, която отвътрѣ е съ равна плоскость, а отвънъ съ многоѫгълна и конкавна. Лентата на халката е широка 6 мм., вътрѣшниятъ диаметъръ е 22 мм., а вънщниятъ до ѫглитѣ 25·5 мм.; тегло 12·92 грама. Около лентата на пръстена има надписъ, изработенъ съ черенъ емайлъ, познатъ въ науката съ термина ниело т. е. черенъ (niello). Този емайлъ е смѣсь отъ сребро, олово и сѣра. Надписътъ се чете: ΑΘΑΝΑΣΙΑ ΠΑΡΗΓΟΡΙΑ. Атанасия (Ἀθανασία) е име на египетска светица отъ V в. Покрай това името означава и „безсмъртие, вѣчность“.

Втората дума παρηγορία ще каже „утѣха, увѣрение“. Споредъ това пръстенътъ ще да е билъ вѣнчаленъ, за увѣрение на вѣчна любовь, съ двойно значение на името на булката, като собствено и като нарицателно. Обичай е било у византийцитѣ, щото на вѣнчалнитѣ пръстени да употрѣбяватъ надписи едноврѣмено съ прѣко и алегорично значение: прѣкото е било изразено въ личното име, а прѣносното въ етимологията на сѫщото име. Така, на единъ вѣнчаленъ византийски пръстенъ въ Палермския музей (Krumbacher, Ein serbisch-byzantinischer Verlobungsring. въ Sitzungsberichte на Мюнх. академия на наукитѣ за 1906, стр. 438) стои надписъ: (Κύριε) ὡς ὅπλον Εὐδοκίας ἐστεφάνωσας ἡμᾶς т. е. Господи, ти ни вѣнча като съ щитъ на благоволение! Едноврѣмено съ това прѣко значение на надписа, въ него думата Εὐδοκία е и собствено име, името на булката. Пъкъ не само това: цѣлото прѣдложение е и часть отъ V псаломъ Давидовъ, стихъ 12.

10. Никифоровъ пръстенъ-печатъ (табл. I 3). — Намѣри се въ Айтоскитѣ бани. Излѣнъ е отъ чисто злато. Има крѫгло лице съ диаметъръ 15·5 мм.; външниятъ диаметъръ на халката е 25 мм., а вѫтрѣшниятъ 19 мм.; тежи 30·25 грама. На плоското му лице, въ осмоѫгълна рамка е врѣзанъ въ негативъ монограмъ, а по рамената надолѣ стоятъ трапчинки отъ изпадналъ емайлъ. Едни отъ трапчинкитѣ показватъ ясно очертанието на правостоещи светци, а други сѫ били емайлирани въ келийки съ златни рамчици. Всичко това показва, че пръстенътъ е билъ художествена и скѫпа вещь, принадлежаща на знатно лице. Монограмътъ ще се прочете Νικηφόρος (Никифоръ). Подиримъ ли въ византийската старина аналогии на нашия пръстенъ, подобенъ монограмъ намираме въ монетитѣ на византийския императоръ Никифоръ II Фока (963—969), съврѣменикъ на българския царь Петра (Sabatier I pl. I 59; Catalogue of the Imperial byzantine coins in the British Museum II 473, 622, pl. LIV 9). Съвпадението на двата монограма, въ пръстена и въ монетитѣ на императоръ Никифора, ни навежда на мисъль да се запитаме, дали тукъ нѣмаме работа съ царски пръстенъ. Наистина, изработката на златния пръстенъ съ емайлъ въ клѣтки, образитѣ на двама светци по бедрата на халката, бѣлѣзитѣ за неговата датировка отъ срѣдневизантийско врѣме, както и монограмътъ говорятъ доста за подобно прѣдположение; но по-далечъ отъ прѣдположението не бива да отиваме, защото пръстенътъ е моглъ да принадлежи и на нѣкое високопоставено лице отъ Византия. Било

тъй или иначе, фактъ е, че Айтоскитѣ бани сѫ били твърдѣ прочути и сѫ се посѣщавали отъ най-видни личности и държавни глави. Така, още Готскиятъ историкъ Йорданъ (Get. 20) поставя Айтоскитѣ лѫджи на първо мѣсто между всички бани на свѣта (... inter reliqua totius mundi thermarum innumerabilium loca omnino praecipue ad sanitatem infirmorum efficacissime. Императоръ Юстиниянъ заповѣдалъ да се заградятъ съ крѣпки стѣни Айтоскитѣ бани, и съ това посѣтителитѣ на водитѣ да се поставятъ въ безопастность отъ външни нападения. Прѣзъ 583 г. въ тѣзи бани се кѫпалъ харемътъ на аварския хаганъ. Арабскиятъ географъ Идризи именува мѣстото Мегали Терми, както въ него врѣме (1153 г.) били познати банитѣ (Μεγάλη Θέρμη). Старофренскиятъ историкъ Вилхардуенъ подъ год. 1206 сѫщо така признава Айтоскитѣ бани за най-хубави на цѣлъ свѣтъ (li baing chaut li plus bel de tot le mond. Ср. Tomaschek, Zur Kunde der Hämus-Halbinsel II 34). Не е чудно, слѣдователно, ако въ тѣзи бани се намиратъ вещи, принадлежащи на видни лица, между които пръстенътъ на царския български братовчедъ Петра, на Никифора и др.

Anneaux vieux bulgares et byzantins. — Des dix anneaux que nous publions ici pour la première fois six appartiennent aux acquisitions archéologiques bulgares de l'année dernière, notamment les numéros: 1, 2, 4, 5, 8, 10. Trois anneaux d'or (n. 2, 4, 5) ont été trouvés dans les sépultures intérieures de l'église S-te Sophie à Sofia; ils font partie des collections du Musée National. Deux anneaux en or (n. 1, 10) et un autre en argent (n. 8) ont été recueillis parmi les riches trouvailles lors du captage des eaux minérales d'Aïtos (Aquae Calidae, Μεγάλη Θέρμη); ils se trouvent également au Musée National. Dans notre description sont entrés encore trois anneaux (n. 6, 7, 9) du même musée et un exemplaire du Cabinet de Sa Majesté le roi des Bulgares. Les numéros 1, 3, 4, 5, 6 sont intéressants surtout par les noms de leurs propriétaires, personnages historiques, par les symboles qui y figurent (le lion, l'aigle), enfin par leurs ornements. — 1. Anneau sigillaire du grand échanson Pierre, en or (pl. I 1). Trouvé dans les bains d'Aïtos. Porte l'inscription ✝ **Петръ епинкеръни братѹчадъ ц(а)р(е)въ,** c'est-à-dire: Pierre grand échanson, cousin du roi. Le jonc est orné de deux têtes de lions. Par la paléographie de la légende l'anneau peut remonter au XIIIe siècle. L'échanson de notre anneau pourrait être identique avec le sébastocrator Pierre mentionné dans un acte de 1253 (Miklosich, Mon. serbica 37).— 2. Anneau sigillaire de Khodor, en or (pl. I 2). Trouvé dans les sépultures de S-te Sophie. Le chaton porte une croix entourée de l'inscription

Ходоровъ пръстенъ, c'est-à-dire: Anneau de Khodor. Par ses têtes de lions cet exemplaire ressemble au précédent. Khodor (Théodore) paraît être un dignitaire de Sofia vivant au XIVe siècle. — 3. Anneau d'or du grand sénéchal Slave (pl. I 4). Trouvé à Tirnovo et entré dans le Cabinet de Sa Majesté le roi des Bulgares. Le chaton porte une singulière forme de fleur de lis entourée de la légende circulaire **✝ слав(ъ) столник(ъ) царев(ъ)**, c'est-à-dire: Slave grand sénéchal du roi. Le possesseur paraît être identique avec ce même Esclas du chroniqueur Henri de Valenciennes, qui en 1208 épousa la fille de l'empereur Henri de Constantinople. Ce qui concerne la fleur de lis chez un prince bulgare, on pourrait supposer une influence de la monarchie franque. — 4. Anneau sigillaire de Vitomir, en or (pl. I 5). Trouvé dans les sépultures de Ste Sophie. Il porte un aigle entouré de la légende **✝ Витомировъ пръстен(ъ)**, c'est-à-dire: Anneau de Vitomir. Un seigneur sofiote de ce nom est mentionné dans une inscription de l'église de Boïana de 1346. — 5. Anneau d'or (pl. I 6), représentant un lion entouré d'un ornement circulaire de palmettes. Trouvé dans les sépultures de Ste Sophie. Même type comme numéros 3, 4. — 6. Anneau sigillaire de Radoslave, en argent (pl. I 9). Trouvé à Kustendil. Il porte un aigle entouré de la légende: **✝ Радославов(ь) пр(ь)стен(ь)**, c'est-à-dire: Anneau de Radoslave. Un Radoslave figure sur l'inscription de la cloche de Kustendil datée de 1429. Même type comme numéros 3, 4, 5. — 7. Anneau d'Alexandre (pl. I 8). En argent, trouvé à Steklène, près de Sistov. Le monogramme peut être déchiffré: 'Αλεξάνδρου, nom du propriétaire au génitif. — 8. Anneau d'argent (pl. I 10), portant le monogramme de la propriétaire **Варвара** (Barbara). Trouvé dans les bains d'Aïtos. — 9. Anneau polygonal d'or (pl. I 7). Trouvé à Béléni (arr. de Sistov). Composé d'un simple jonc, il porte à l'extérieur une inscription niellée en grec: ΑΘΑΝΑCΙΑ ΠΑΡΗΓΟΡΙΑ. La double signification d' 'Αθανασία, comme nom propre de femme et comme nom commun (immortalité, éternité), ainsi que la signification de παρηγορία (exhortation, consolation) nous font penser à un anneau de fiançailles ou de mariage. — 10. Anneau sigillaire de Nicéphore, en or (pl. I 3). Trouvé dans les bains d'Aïtos. Sur le jonc, dont l'émail est tombé, figurent deux personnages nimbés et des ornements d'émail cloisonné. Le monogramme rappelle celui des monnaies de l'empereur Nicéphore Phocas (963—969), Νικηφόρος.

J. Ivanow.

Църковни старини отъ XVII и XVIII вѣкъ

отъ П. Мутафчиевъ

I. Набедреникъ отъ 1636 година.

Описваниятъ тукъ набедреникъ (обр. 1; размѣри 34·2×32·3 см.) е прибранъ въ Народния музей изъ една отъ старитѣ софийски църкви и е записанъ въ инвентара на срѣдневѣковния отдѣлъ подъ № 721. Лицето му е отъ червена копринена материя, подплатена съ зелено, сега избѣлѣло платно. Между лицето и опакото е подложенъ дебелъ коприненъ платъ. Крайщата на набедреника сѫ порѫбени съ тѣсна ивица (ширитъ), изтъкана отъ копринени конци, осукани съ сребърни метални нишки, които само тукъ-тамъ сѫ запазени, а при всѣки отъ ѫглитѣ му сѫ прикачени копринени пискюли; единиятъ отъ тѣхъ, при горния десенъ ѫгълъ, е изгубенъ; другитѣ два — при горния лѣвъ и долния десенъ ѫгли — сѫ отъ кафяна коприна, а тоя при долния лѣвъ — отъ ясносиня.

Копринената материя, отъ която е направено лицето на набедреника, е изтъкана съ червенъ вѫтъкъ върху жълта основа. Отъ дългото употрѣбение концитѣ на вѫтъка на много мѣста сѫ изтрити, а нѣкѫдѣ е разкѫсана и самата основа.

Лицето на набедреника е разпрѣдѣлено чрѣзъ везани ивици на нѣколко дѣла. Въ тия, които отговарятъ на четиритѣ ѫгли (гл. обр. 1), сѫ извезани символитѣ на четирмата евангелисти съ съотвѣтнитѣ монограми. Въ широкото поле по срѣдата на набедреника пъкъ е извезана алегорията на „Възкресението“ — слизането на Христа въ ада.

Християнската теология е навикнала да свръзва възкресението на Исуса съ идеята за общочовѣшкото изкупление. За нея смисълътъ на възкресението, прѣдставяще само по себе си побѣда надъ смъртьта, не се изчерпва съ доказаната чрѣзъ него богочовѣшка природа на Христа. Исусъ се подлага на мѫки за грѣховетѣ на човѣчеството, приема смъртьта, за да го спаси. И неговото възкресение именно заради това е побѣда

надъ грѣха. Поколѣнията, съврѣменници на Исусовото „първо пришествие“, и тѣзи, които идатъ слѣдъ него, могатъ да чуятъ евангелското слово: тѣхното спасение слѣдователно ще зависи отъ това — ще го приематъ ли или не; то ще опрѣдѣли и тѣхната задгробна сѫдба. Не е тъй обаче съ старозавѣтното човѣчество, което не по своя вина е носило товара на първородния грѣхъ. Тази, вече доста наказана половина на човѣчеството, не може да не получи своя дѣлъ въ деня на всеобщото изкупление. Ето защо въ християнската теология възкресението на Христа се явява въ сѫщото врѣме и като освобождение на старозавѣтното човѣчество отъ властьта на сатаната.

Обр. 1.
Набедреникъ отъ 1636 год.

Християнското изкуство, което е слѣдѣло развитието на богословската мисъль, не е могло да остави незабѣлѣзана тая идея. То я възприема, за да я въплоти въ живи, конкретни форми. У него тя изгубва

абстрактния си и символиченъ характеръ и се изразява въ пълна съ драматизъмъ сцена, при която Исусъ, строшилъ вратата на ада, се явява въ него, за да изведе отъ тамъ старозавѣтнитѣ патриарси, които олицетворяватъ цѣлото старозавѣтно човѣчество.

Разработката на тази теологическа концепция е оставила слѣди и въ художествената композиция на съотвѣтната сцена. При едни случаи въ послѣдната е взета само сѫщностьта на идеята, като сѫ избѣгнати излишнитѣ подробности: Исусъ слиза въ ада, за да изведе отъ тамъ Адама и Ева, отцитѣ на вехтозавѣтния грѣхъ. Въ други случаи тържественостьта на сцената е усилена и съ присѫтствието на вехтозавѣтнитѣ царе и праведници, сѫщо тъй получили спасението си заедно съ човѣшкитѣ прародители. Тази разлика въ композициитѣ на въпросната сцена навѣрно произлиза отъ художественитѣ вкусове на врѣмето и мѣстото, но едва ли въ нея ще трѣбва да се съзратъ два етапа отъ хронологическо развитие на сюжета. Опростената композиция на тази сцена срѣщаме въ паметници отъ IX в. и въ такива отъ XIV в.,[1] сѫщо тъй както и обратното: сложната и отрупана композиция на сѫщата сцена намираме и въ паметници отъ VIII и IX в.[2] Вѣрното е само това, че въ по-кѫснитѣ паметници на византийското изкуство прѣобладаватъ именно по-сложнитѣ композиции. Отъ такъвъ характеръ е и композицията на „Слизането въ Ада" и върху разглеждания паметникъ.

Адътъ тукъ е прѣдставенъ като тѣсна долина: въ задния планъ — отъ десно и лѣво — силно начупени линии прѣдставятъ високи скалисти върхове. По срѣдата полуобърнатиятъ на лѣво Исусъ, облѣченъ въ дългъ хитонъ и окрѫженъ съ тройна ивица ореолъ, подава десница на колѣничилата прѣдъ него мѫжка фигура. Техниката, употрѣбена при везбата, и поврѣдитѣ, които послѣдната е прѣтърпѣла отъ дългото употрѣбение на прѣдмета, не позволяватъ да се установятъ чъртитѣ на колѣничилия мѫжъ. Че е мѫжъ, това може да се заключи по издадената долня часть на лицето му, която вѣроятно е прѣдставяла дълга брада. Почти въ всички извѣстни композиции на тази сцена Исусъ извежда Адама и Ева. Вслѣдствие на това може да се приеме, че и въ дадения случай колѣничилата фигура прѣдставя Адама. Лицето на Ева не може да се прѣдположи въ никоя отъ извезанитѣ тукъ фигури. Адамъ

[1]) Покровскій, Евангеліе въ памятникахъ иконографіи, преимущественно византійскихъ и русскихъ, Спб. 1892, стр. 399 сл.

[2]) Н. Кондаковъ, Исторія визант. искуства и иконографіи по миніатюрамъ греч. рукописей, Одесса 1876, стр. 132.

е колѣничилъ върху извезана само въ контуритѣ си четвъртита подставка, която означава празенъ саркофагъ; нему отговаря другъ единъ въ лѣвия доленъ жгълъ на изображението. Исусъ е стжпилъ върху двѣ поставени на кръстъ подложки, които означаватъ строшенитѣ врати на ада.[1]) Въ нашия случай везачътъ не е пропусналъ да означи и оситѣ, на които вратитѣ сж били закрѣпени. Задъ Адама, въ десната страна на сцената, сж наредени прави и единъ задъ другъ, споредъ условния византийски начинъ за прѣдставяне въ перспектива, фигуритѣ на седмина мжже съ нимби. Тѣ сж изобразени само въ общи контури и техниката на везбата, за която ще говоримъ по-долѣ, позволява да се сжди само, че тѣ сж облѣчени съ дълги хитони. На десно отъ Исуса сж наредени по сжщия начинъ, но въ по-близка перспектива, фигуритѣ на други петима мжже, сжщо тъй съ нимби и облѣчени по сжщия начинъ, но само по-богато: дългитѣ ивици, извезани отъ плещитѣ надолѣ, навѣрно прѣдставятъ мантиитѣ, съ които сж наметнати. На подобнитѣ сцени въ извѣстнитѣ ни паметници срѣщу страната, на която е поставенъ Адамъ, обикновено сж изобразени вехтозавѣтнитѣ царе — Давидъ, Соломонъ и др.[2]) Може да се прѣдположи, че и въ дадения случай нареденитѣ отъ десно на Христа фигури прѣдставятъ библейскитѣ царе.[3])

Особено интересенъ е начинътъ, по който сж изработени фигуритѣ на централното изображение. Казахме по-горѣ, че отдѣлнитѣ фигури сж прѣдставени само въ най-общи контури, прокарани доста грубо и съ голѣма несржчность. Контуритѣ засѣгатъ само ограничителнитѣ чърти на всѣка една фигура, но везачътъ се е помжчилъ тукъ-тамъ да прѣдаде съ тѣхъ и гънкитѣ на дрехитѣ. И въ единия и въ другия случай той е пристжпвалъ къмъ задачата си по слѣдния начинъ: набѣлѣзалъ еднажъ очъртанията на всѣка фигура отдѣлно, той ги е обточвалъ съ подложки отъ коприпени конци, които отгорѣ замрѣжвалъ съ успореденъ шевъ отъ металически жици. По такъвъ начинъ се е постигалъ и релиефътъ на изображението.

[1]) Покровскій, цит. съч. стр. 399 и сл.

[2]) Покровскій, цит. м.

[3]) Такова е разположението на фигуритѣ и въ други три композиции на сжщата сцена. И тритѣ сж изработени върху металически плочи, които обковаватъ корицитѣ на ржкописни евангелия (пазятъ се въ Народния музей). Въ едната отъ тѣхъ (инв. № 785) задъ Адама сж колѣничили мжжъ и жена, а въ десно сж изковани изображенията на двама царе съ корони. Надъ лѣвата група е изправенъ ангелъ съ осмокраенъ кръстъ въ ржка. Въ другата (инв. № 151) Исусъ съ десната ржка издига колѣничилия Адамъ, а съ лѣвата — Ева. Отъ изправенитѣ отъ десната страна на Исуса трима мжже, двамата носятъ корони. Сжщото е и при третята (№ 1151), съ тази разлика само, че подъ краката на Исуса е изобразенъ побѣдения сатана.

Характерното при този начинъ на работа е това, че металическитѣ жици не се явяватъ на опакото на плата. Тамъ образуванитѣ отъ тѣхъ примки сѫ били скачвани съ коприненъ конецъ, който сѫщо тъй образува успоредни шевове, отговарящи на тия отъ лицевата страна. Естествено е, че при тази техника мѫчно могатъ да се прѣдадатъ сѣнкитѣ и плавнитѣ очъртания. За да изтъкне разликата между ограничителнитѣ чърти и тия, които прѣдставятъ диплитѣ на облѣклото, везачътъ си е послужилъ съ смѣната на тѣснитѣ и широки шевове. Но и тука технически причини не сѫ му позволили да бѫде послѣдователенъ: мѣстото не на всѣкѫдѣ е допущало да се употрѣбятъ широкитѣ линии за очъртанията на фигуритѣ, тъй че, даже и когато се вре човѣкъ въ изобразеното, мѫчно може да различи, дѣ започватъ очъртанията на една фигура и дѣ свършватъ тия на друга, а сѫщо тъй — какво прѣдставя тази или друга бродирана ивица. Впрочемъ, може би тоя недостатъкъ се дължи въ извѣстна степень и на поврѣдитѣ, които е прѣтърпѣлъ прѣдметътъ.

Съ по-вече срѣдства е разполагалъ майсторътъ, за да прѣдстави различието въ цвѣтоветѣ. Както казахме, като материалъ за везбата сѫ служили металически сребърни конци. Въ едни случаи — напр. при везбата на голитѣ части на тѣлото, лицето, или рѫцѣтѣ — тѣ сѫ употрѣбени чисти, а на друго — позлатени. Когато прѣдметътъ е билъ новъ, смѣната на златожълтото и сребърнобѣлото е произвеждала извѣстенъ ефектъ; сега обаче позлатата върху сребърнитѣ нишки е изтрита, нѣкѫдѣ до такава степень, че даже и съ увеличително стъкло мѫчно може да се познае. Навѣрно сѫщо съ цѣль да се усили контрастътъ между тия два цвѣта, при везбата съ позлатенитѣ жици е употрѣбена за подложка тъмножълта коприна, а при сребърнитѣ — бѣла. Като трете срѣдство, за да се разнообрази колорита, е послужило сплитането на металическитѣ жици съ копринени, прѣдимно отъ синь или зеленъ цвѣтъ. Тъй напр., ореолътъ около Исуса е прѣдставенъ чрѣзъ три везани ивици. Вѫтрѣшната е извезана съ позлатени металически жици върху тъмножълта подложка; срѣдната — сѫщо отъ позлатени, но осукани въ една нишка съ сини копринени конци; крайната — отъ сребърни металически жици върху бѣла подложка. При дрехитѣ на стоещитѣ въ лѣвата страна на изображението праведници сѫ употрѣбени зеленитѣ и кафянитѣ копринени конци, осукани съ позлатени жици. По сѫщия начинъ сѫ прѣдставени и очъртанията на скалитѣ въ задния планъ на изображението:

тия къмъ лѣво сѫ извезани отъ позлатени жици, примѣсени съ зелени копринени конци, а другитѣ, на десно, — отъ сребърни жици, подъ които ясно е личала подложката отъ черна коприна.

Лицата на фигуритѣ сѫ изработени по единъ не по-малко оригиналенъ начинъ. Всѣко лице прѣдставя извезана съ сребърни жици върху бѣла подложка овална плоскость, върху която съ черни свилени конци сѫ били отбѣлѣзани очитѣ, носътъ и пр. Доколко сполучливо е било послѣднето, мѫчно може сега да се сѫди, понеже коприненитѣ нишки сѫ изтрити. Косата на всички фигури е била извѣзана само отъ черна коприна, безъ подложка; везбата тукъ е навсѣкждѣ изтрита, тъй че личатъ само малки остатъци.

Нимбитѣ на фигуритѣ сѫ извезани отъ позлатени металически жици върху тъмножълта подложка. Отъ сѫщия материалъ сѫ извезани и емблемитѣ на евангелиститѣ при ѫглитѣ на набедреника. И тукъ и тамъ, обаче, плоскостьта на шева е отстранена, като върху металическитѣ жици въ правилни разстояния сѫ нашити съ жълта коприна дребни четириѫгълничета. Навѣрно тоя начинъ на везба е подражание на мозаичната работа.

Това, което въ описвания прѣдметъ обръща най-вече внимание, не сѫ везанитѣ изображения, а надписитѣ около тѣхъ. Въ горнята часть на набедреника, надъ централното изображение, сѫ извезани съ обичайнитѣ съкращения думитѣ **вьскр҃ніє· хво.** На десно и лѣво отъ сцената на „Възкресението“ е извезана датата — **вь· лѣтѣ ҂з҃·р҃·м҃·д҃·** (7144) т. е. 1636 според сегашното лѣтоброение. Подъ централното изображение, въ долнята часть на набедреника, върху заградено съ четири ивици поле, сѫ извезани имената на дарителитѣ: **жупа҃· хриза· ве҃· ба҃· и҃ жупаніца єго гер҃гіна·** — „жупанъ Хриза, великъ банъ и (жена му) жупаница Гергина“. Буквитѣ на тоя надписъ, както и тия на горнитѣ, сѫ извезани съ металически жици, при което — за по-голѣмъ ефектъ — буквитѣ, извезани отъ сребърни жици, се редуватъ прѣзъ една съ тия, извезани отъ позлатени. Отдѣлнитѣ думи сѫ раздѣлени една отъ друга съ извезани сѫщо тъй отъ металически жици точки; при това точкитѣ сѫ поставени не въ долния край на редоветѣ, а по срѣдата. Нераздѣлени, вѣроятно поради липса на мѣсто, сѫ оставени само прѣдпослѣднитѣ три думи отъ долния надписъ. Поради сѫщата причина послѣднитѣ два слога на послѣднята дума сѫ прѣнесени на втори редъ. Въпрѣки недостатъчното мѣсто, съ което е разполагалъ везачътъ, съ съкращението

на думитѣ не е злоупотрѣбено. Лигатура е допустната само въ два случая: въ думата жѫпанїца първата чърта на буквата ц е употрѣбена и за буква ї; вториятъ случай е въ сѫщата дума, при буквитѣ а и н: първата отвѣсна черта на буквата н е употрѣбена за отвѣсна чърта и на буквата а. Формата на буквитѣ е характерна за врѣмето си. Прави впечатление начертанието на буквата а, образувана отъ една съвсѣмъ отвѣсна чърта съ малка дѫга отъ лѣва страна. Характерно е сѫщо тъй и обстоятелството, че не е прокарана разлика въ формата на буквитѣ н и и; начъртанието и на двѣтѣ е едно и сѫщо: двѣ отвѣсни чърти съ кѫса хоризонтална между тѣхъ. Ако се сѫди по писанитѣ на славянски езикъ влашки грамоти, врѣмето прѣзъ XVI и XVII в. ще трѣбва да се вземе за периодъ, прѣзъ който буквитѣ н и и измѣнятъ първоначалнитѣ си начъртания (н за *н* и и за *и*) и почватъ да се смѣсватъ.[1])

Въ послѣдния надписъ обръща внимание прѣди всичко името на дарителя — Хриѕа. Името Хризъ бѣ познато до сега въ науката отъ „Историята“ на Никита Акоминатъ: Χρύσος споредъ византийския историкъ се е наричалъ единъ отъ водителитѣ на българското възстание прѣзъ 1186 г., по-сетнѣшниятъ прѣвъ независимъ владѣтель на просѣкското княжество.[2]) Името Хризъ до сега не бѣше извѣстно отъ славянски документи, поради което се считаше, че славянското, неизопачено отъ гръцката транскрипция и отъ сближението му съ гръцката ономастика (Χρυσός на гръцки значи злато, отъ което и Χρύσος — Златко) име на първия просѣкски князъ е било Стрѣѕъ или Стреѕъ, име на извѣстния отъ славянскитѣ източници[3]) български велможа и сѫщо тъй владѣтель на Просѣкъ отъ 1208—1214 год. Всички тѣзи обстоятелства бѣха спомогнали да се създаде схващането, че двамата просѣкски князе сѫ въ сѫщность едно и сѫщо историческо лице, чиято дѣйность ни е позната отъ два вида независими единъ отъ другъ — славянски и гръцки — източници.

Прѣвъ, който опроверга това схващане и разграничи дѣйностьта на двамата просѣкски владѣтели, бѣ сръбскиятъ ученъ Н. Радойчичъ.[4])

---

[1]) Гл. Венелинъ, Влахобългарскія грамоти, атласъ, № 12 и др.

[2]) Nicetas Honiatae Historia, ex recens. Im. Bekkeri, Bonnae 1835, стр. 643 и сл.

[3]) Синодикътъ на царь Борила (гл. изданието на М. Г. Попруженко, Одесса 1899, стр. 68); житието на св. Сава отъ Теодосия (изд. на Даничиħ, 1860, стр. 103 и сл.); житието на Стефанъ Неманя и св. Сава отъ Доментиана (изд. на Даничиħ, 1865, стр. 206); житието на Неманя отъ Стеф. Първовѣнчани (изд. на Šafařík въ Pamatky XVII).

[4]) О неким господарима града Просека на Вардару (Летопис Матице српске VII, 1909, 16.

Той показа, че не може да се приеме твърдението, какво славянското име Стрѣзъ е минало въ гръцка транскрипция подъ формата Χρύσος както и обратното, тъй като името на втория просѣкски князъ, Стрѣзъ, е познато отъ творенията на единъ съврѣмененъ нему византийски писатель въ транскрипцията Στρέαζος, когато пъкъ гръцкото име Χρύσος се е употрѣбявало между славянитѣ на полуострова въ формата Хрьсь. Надписътъ въ публикувания тукъ паметникъ оборва послѣдната часть отъ твърдението на Радойчича. Несъмнѣно е, че името Хриꙁа тукъ е, ако не буквална транскрипция на гръцкото Χρύσος, то въ всѣки случай такава, която е много по-близка нему, отколкото формата Хрьсь. Разликата между гръцкото име и славянската му транскрипция се състои въ това, че υ и σ сѫ замѣстени съ и и ꙁ. Тази разлика въ писането изчезва обаче при изговарянето. Обстоятелството, че написаното на славянски име Хризъ се отнася, споредъ датата на нашия паметникъ, къмъ XVII в., не говори противъ сѫщностьта на направеното отъ Радойчича разграничение, тъй като това име е могло да се пише на славянски еднакво, както въ XVII, тъй и въ XII или XIII вѣкове.[1])

Въ извезания надписъ дарительтъ на разглеждания набедреникъ носи титлитѣ „жупанъ“ и „великъ банъ“. Въ разяснение на положението, свързано съ тѣхъ, може съ извѣстна сигурность да се опрѣдѣли, кой е билъ въпросниятъ Хриза и, слѣдователно, отъ дѣ произхожда набедреникътъ.

Най-стариятъ отъ паметницитѣ на югославянската история, въ който срѣщаме званието жупанъ, е извѣстниятъ Омортаговъ стълбъ, издигнатъ въ паметь на войводата Охсунъ. Въ надписа на тоя стълбъ Охсунъ е нареченъ, между другото, и жупанъ — Ὀχσουνὸς ὁ ζουπάν.[2]) Свѣдѣнията, които се съдържатъ въ надписа, не сѫ достатъчни, за да се каже нѣщо опрѣдѣлено за смисъла, въ който е употрѣбена тая титла. Втори и послѣденъ пѫть срѣщаме жупанската титла у българитѣ въ единъ документъ

---

[1]) Разбира се, че тукъ не важи въпросътъ за народностьта на Хриза у Никита и на едноименника му въ нашия паметникъ. Даже и да бѫде доказано, че и единиятъ и другиятъ не сѫ славяни, респ. българи, което за първия е спорно, а за втория твърдѣ вѣроятно, както по-долѣ ще видимъ, все пакъ остава засвидѣтелствуванъ фактътъ, че точната славянска транскрипция на името Хризъ е сѫществувала. А това е твърдѣ важно, за да се дойде до заключението, че, ако двамата извѣстни господари на Просѣкъ, прѣзъ края на XII и началото на XIII в., сѫ били едно и сѫщо лице, което най-напрѣдъ се явява у византийския историкъ подъ името Χρύσος, славянскитѣ автори не сѫ могли да го пишатъ Стрѣзъ и обратно.

[2]) Ѳ. Успенскій, Матеріалы для болг. древностей (Изв. Рус. археол. инстит. въ Констант. X 190); сѫщо и Г. Баласчевъ, Старобълг. каменни надписи отъ врѣмето на Омортага, Минало I, 1910, 236.

отъ 1469 г. Това е житието на св. Ив. Рилски отъ Владислава Граматикъ, съставено по поводъ на прѣнасянето на мощитѣ на светеца отъ Търново въ Рилския монастиръ. Житописецътъ разправя, че на връщане отъ Търново рилскитѣ монаси приближили **Никопольскомоу градоу** (днесъ Никюпъ), дѣто ги посрѣщналъ **нѣкоторын велмоужь ··· и коупьно сь ними вьшьдьше вь градь и вь юговыхъ полатахь бывше** и пр.[1]) Една бѣлѣжка отъ страна на текста, по бѣлото поле на листа, съобщава, че тоя **велмоужь** се наричалъ **Богдань жоупач.** Това извѣстие навожда на заключението, че Богданъ жупачъ (жупанъ) е билъ мѣстенъ велможа, запазилъ своето положение и слѣдъ падането на българското царство.

Двѣтѣ приведени извѣстия изъ двѣ крайни точки на българската история свидѣтелствуватъ, че жупанството като болярски чинъ е сжществувало прѣзъ цѣлия периодъ на държавенъ животъ у българитѣ и се е запазило дори слѣдъ падането на царството, макаръ че нѣмаме никакви данни за това, какво е прѣдставяло то. Повече свѣдѣния за него намираме въ източницитѣ на сръбската история. Споредъ тѣхъ жупанътъ е билъ глава на жупата — область, състояща се отъ нѣколко села, а често пжти и градове.[2]) Самата жупа навѣрно е била продуктъ на родовия строй срѣдъ славянитѣ: прѣдставяла е първоначалния родъ, разселенъ върху една по-широка територия. Подробни извѣстия за отношенията, сжществуващи въ нея, нѣма, но това, което ни е извѣстно, е достатъчно да я характеризира като голѣма родова община, съ най-главнитѣ ѝ атрибути: общо владѣние на необработенитѣ земи,[3]) солидарна углавна и гражданска отговорность,[4]) обща държавна повинность[5]) и т. н. При началото на държавния животъ у сърбитѣ жупата е съставяла и особено политическо тѣло на чело съ родовия старейшина — жупанътъ.[6]) По-късно, когато развитието на кралската власть унищожава областната самостоятелность, жупанътъ у сърбитѣ — а вѣроятно и у българитѣ — постепенно се прѣвръща въ чиновникъ на централното правителство: сждия и администраторъ въ мирно врѣме и прѣдводитель на областната войска въ военно.

[1]) Гл. Гласник XXII, 1867, 295.

[2]) Гл. Fr. Miklosich, Monumenta Serbica стр. 217 сл.; сжщо тъй Iv. Črncić, Popa Dukljanina Letopis 1874 гл. XXX стр. 38—39 и съотвѣтнитѣ бѣлѣжки на Ст. Новаковичъ въ статията му „Српске области X и XII века", Гласник кн. 48.

[3]) Гл. Законника на Стефана Душана (у Šafařik, Památky tit. XXVI §§ 63, 64).

[4]) Сжщо тамъ tit. XCI § 186; сжщо тъй XCVII 160.

[5]) Сжщо CX 150; XCVII 159 и 160; LX 109.

[6]) За жупата и жупанството гл. и Новаковић, Визант. чинови и титуле у српским земљама XI—XV вѣка. Глас, LXXVIII 183 и сл.

Жупанството става по тоя начинъ срѣдата, изъ която се набира придворното и военно съсловие: още въ твърдѣ ранно врѣме въ сръбскитѣ документи намираме жупани „отъ двора“.[1])

Наредъ съ титлата „жупанъ“ лицето, чието име срѣщаме въ нашия набедреникъ, носи и титлата „великъ банъ“. У насъ титлата „банъ“ се срѣща сѫщо така рѣдко както първата. Най-рано тя се споменува въ едно турско извѣстие отъ епохата на завоеванието. Отъ него научаваме за нѣкой банъ Янко, който владѣелъ въ софийската область.[2]) Другото извѣстие е у Ст. Захариевъ: при потурчването на Чепино прѣзъ срѣдата на XVII в. глава на областьта е билъ нѣкой банъ Кело.[3]) Името банъ се срѣща и въ народнитѣ ни пѣсни като титла на областенъ господарь, по-доленъ отъ царь и краль.[4]) Въ такъвъ смисълъ сѫ носили титлата банове и господаритѣ на Босна и Хърватско прѣди провъзгласяването на кралството въ тия двѣ страни.[5]) Въ първата отъ тѣхъ — Босна — банътъ отъ 1234 до 1249 г. се е наричалъ „великъ банъ“,[6]) титла, която за България е неизвѣстна. Въ Босненско, Далмация и Хърватско въ врѣме на кралството бановетѣ сѫ били областни владѣтели и първи сановници въ държавата.[7]) Въ такъвъ смисълъ ще трѣбва да се тълкуватъ вѣроятно и свѣдѣнията за бановетѣ въ Чепино и София.

Явява се сега въпросътъ, дали споменатиятъ въ нашия паметникъ „жупанъ Хриза, великъ банъ“ не е билъ, както титлитѣ му показватъ, велможа и областенъ господарь нѣйдѣ изъ земитѣ на старото българско царство или на сръбското кралство?

Въ Сърбия достоинството банъ не е сѫществувало,[8]) а името жупанъ излиза изъ употрѣбение къмъ началото на XV в.[9]) Въ България, ако се признае историческа достовѣрность на бѣлѣжката за „жупана Богданъ“,

---

[1]) Monumenta Serb. стр. 227.

[2]) Иречекъ, История на българитѣ, бълг. прѣводъ, стр. 433 сл.

[3]) Ст. Захариевъ, Геогр.-историко-статистич. описаніе на т.-пазарджишката кааза. Віена 1870, стр. 67. До с. Перущица въ Родопитѣ е извѣстна „Банова могила“ (Иречекъ, Княжество България II 430 на бълг. прѣводъ).

[4]) Срѣщатъ се имената на Бановикъ Петъръ (другадѣ — Царь Бановикъ Петъръ), за който на едно мѣсто се говори че владѣлъ „земья Карадачка“ (Мсб. II 86), а другъ пѫть — (Мсб. XVI—XVII 156), че билъ отъ „Мусура града“, и на банъ Михаилъ, който владѣлъ Одринъ и се борилъ съ царь Мурада (Мсб. X 90).

[5]) Rječnik hrv. ili srpskoga jezika, izd. Iugosl. akad. I s. v., а сѫщо и Даничић, Рјечник из књиж. старина српских. I s. v.

[6]) Даничић, пакъ тамъ; сѫщо и въ Monumenta Serb. p. 28 и 32.

[7]) Rječnik hrv. ili srpsk. jaz. I s. v.

[8]) Jireček, Geschichte der Serben, Gotha 1911, I 128 заб. 2.

[9]) Пакъ тамъ стр. 127.

послѣднето извѣстие за жупанството ще е отъ XV в. Въ българскитѣ народни пѣсни griffin банoвeтѣ се споменуватъ при борбитѣ съ турцитѣ, а въ разказа за „банъ Велю“ хронологията е забъркана, тъй че едва ли може да се допусне, че Чепино е запазило своя банъ до срѣдата на XVII в.[1]) Софийското банство, за което знаемъ отъ турски източникъ, навѣрно е било унищожено съ смъртьта на банъ Янка: още при завоеванието на полуострова турцитѣ направили отъ София седалище на румелийския бейлербей.[2]) Извѣстията за бановетѣ въ България, слѣдователно, не сѫ по-стари отъ послѣднитѣ дни на търновското царство и първитѣ години на робството. Късното врѣме, отъ което произхожда нашиятъ паметникъ, ни заставя прочее да отхвърлимъ прѣдположението, че неговиятъ даритель „жупанъ и великъ банъ“, както самъ се е титулувалъ, е билъ нѣкой боляринъ изъ българскитѣ или даже изъ сръбскитѣ земи.

Византийско-славянската държавна наредба съ нейната йерархическа номенклатура се задържа късно врѣме слѣдъ падането на балканскитѣ държави само въ ромънскитѣ войводства. Достоинствата **банъ** и **жупанъ**, за които споменуватъ най-старитѣ влашки документи отъ края на XIV в., се срѣщатъ непрѣкѫснато въ грамотитѣ на влашкитѣ войводи дори до срѣдата на XVII в.

Както отъ много нѣща може да се заключи, болярството въ влашкото войводство е отъ служебенъ произходъ. Частно, жупанътъ тукъ е билъ благородникъ, получилъ своя чинъ и свързанитѣ съ него привилегии за заслугитѣ си къмъ войводата.[3]) По-високо отъ жупана е стоялъ въ войводството банътъ. Тази послѣднята титла сѫ носили владѣтелитѣ на области, намиращи се подъ върховната власть на войводата. Това, което въ случая е най-интересно за насъ, то е че въ грамотитѣ на влашкитѣ войводи отъ XVI и XVII вѣкъ срѣщаме достоинствата **банъ** и **жупанъ** съединени въ едно лице.[4])

Отъ тукъ се заражда съвсѣмъ естествено въпросътъ, дали поменатиятъ въ надписа на нашия набедреникъ „жупанъ Хриза, великъ банъ“ не е нѣкой влашки боляринъ отъ XVII в.? Противъ такова прѣдполо-

---

[1]) Споредъ разказа, чепинци били потурчени отъ великия везиръ Мохамедъ Кюпрюлю (1656—1661 г.), когато пъкъ самиятъ разказъ е датиранъ съ годината 1600 (лѣто ҂ах. Гл. Захариевъ, цит. съч. стр. 68). Излиза значи, че е писанъ прѣди събитието, за което разказва.

[2]) **Иречекъ**, История на българитѣ стр. 561.

[3]) Гл. **A.-D. Xénopol**, Histoire des Roumains de la Dacie Trajane, Paris 1896, I 228 сл.

[4]) Т. напр. въ една грамота на Влада IX (1530—1532) намираме жѹпан Барѹл бан Жиласки; въ друга отъ Радула VII (1534, 1536—1546) — жѹпан Шербан велики бан Кралевски. (Гл. **Л. Милетичъ** и **Д. Агура**, Дакорумѫнитѣ и тѣхната славянска писменость, Мсб. IX 356).

жение говори само обстоятелството, че набедреникътъ е намѣренъ въ софийска църква. Извѣстно е, обаче, че прѣзъ врѣме на робството нашето духовенство често е търсило въ Ромънскитѣ княжества помощи за поддържане на църкви и монастири и винаги е намирало готовность за християнска подкрѣпа у влашкитѣ войводи и боляри.[1])

Въ влашкитѣ грамоти отъ първата четвърть на XVII в. ние дори срѣщаме и лицето, което може да се отъждестви съ дарителя на нашия набедреникъ. Въ една грамота на Радулъ Михня, издадена въ 1623 г., е подписанъ **жѹпан Хриꙁа вел. вистиꙗр.**[2]) Сѫщиятъ Хриза, пакъ съ титлата жупанъ и великъ вистиаръ, е подписанъ и въ друга грамота на Радулъ Михня отъ 1622.[3]) Малко по-кѫсно, въ 1626 год., въ една грамота на Александра войвода се поменува **жѹпан Хреꙁа вел. логофет.**[4]) Навѣрно вистиарътъ (ковчежникъ) Хриза и логотетътъ (началникъ на канцеларията и пазитель на войводския печатъ) Хреза сѫ едно и сѫщо лице, което послѣдователно е заемало двѣ различни длъжности. Нищо не прѣчи да се приеме, че слѣдъ като въ 1626 г. жупанътъ Хриза или Хреза е билъ великъ логотетъ — най-висока придворна длъжность, — десеть години по-кѫсно се издига до положението на великъ банъ, вече първи сановникъ въ войводството, какъвто го намираме и въ надписа на нашия набедреникъ.[5]) Въ Влашко банътъ е билъ единъ видъ чиновникъ на войводата и неговъ прѣдставитель въ управляваната область; той е зависѣлъ отъ войводата, по чието желание е можелъ да бѫде назначенъ или депостиранъ. Такова заключение поне може да се извади отъ влашкитѣ грамоти, дѣто не еднажъ срѣщаме болярски имена, придружени съ епитета „бивши банъ."[6])

---

[1]) Такъвъ е случаятъ и съ везания епитрахилъ отъ 1528 г., обнародванъ отъ М. Валтровичъ въ Старинар VI бр. 3 и 4. Тамъ има надписъ, въ който сѫщо е поменатъ дарительтъ-ключарь на жупаница Елждѣ.

[2]) Милетичъ и Агура, ц. м. стр. 370.

[3]) Венелинъ, Влахоболг. грамоты, атласъ XV.

[4]) Милетичъ и Агура, цит. съч. стр. 371.

[5]) Въ началото на единъ рѫкописенъ сборникъ отъ XV в. въ Ромънския Нар. музей стои бѣлѣжката † жѹпан҇ хриꙁа ба҇ кралѡвскимѹ (гл. А. И. Яцимирскій, Славянскія и русскія рукописи румынскихъ библіотекъ, Сборн. отдѣл. русск. языка и слов. Импер. акад. наукъ, LXXIX, 469). Кога е живѣлъ тоя Хриза и дали той не е едно и сѫщо лице съ Хриза въ нашия паметникъ, — при липса на други по-точни указания — не може да се опрѣдѣли. Въ полза на тъждеството на тия лица могатъ да се приведатъ двѣ съображения: 1) отбѣлѣзаниятъ въ приписката Хризъ е възможно да е живѣлъ прѣзъ XVII в., щомъ като сборникътъ, дѣто е записано името му, е отъ XV в.; 2) въ набедреника Хризъ има титлата „жупанъ и великъ банъ". Титлата „великъ банъ" е носилъ банътъ на Крайова (центъръ на Мала Влахия). А банъ на Крайова (Кралево) е билъ и поменатиятъ въ бѣлѣжката на сборника Хризъ (бан кралѡвскимѹ).

[6]) Милетичъ и Агура, стр. 363 и 368.

II. Набедреникъ отъ 1727 година.

Набедреникътъ (обр. 2; размѣри 29 × 30 см.) е постжпилъ въ Народния музей неотдавна чрѣзъ наслѣдницитѣ на починалия прѣзъ 1906 год. битолски митрополитъ Григори. Изработенъ е отъ червена копринена материя, подшита съ тънъкъ лененъ платъ. Споредъ думитѣ на тия, които сж го виждали прѣди да бжде прибранъ въ Музея, набедреникътъ билъ съ двѣ лица; сега едното липсва и вмѣсто него е подложенъ дебелъ картонъ.

Обр. 2.
Набедреникъ отъ 1727 год.

Лицевата страна на набедреника е обградена съ широка, богато везана рамка, обточена съ осукани метални концы. Въ срѣдата, на кржгло поле, е извезана сцената на „Прѣображението“. За материалъ на везбата сж употрѣбени метални жици — сребърни и позлатени —

и разноцвѣтни свилени конци. Начинътъ на везбата е както и въ прѣдиописания набедреникъ. Металическитѣ жици не излизатъ на опакото: тамъ образуванитѣ отъ тѣхъ примки сѫ се скачавали при шиенето съ жълти свилени конци. Свилениятъ шевъ е употрѣбенъ само при везбата на голитѣ части на тѣлото: лицето, косата, рѫцѣтѣ и краката. Отъ свила — черна, свѣтло и тъмно-зелена — е изработена и зеленината на четиритѣ дървета, съ които се завършва ландшафтътъ.

Приложената тукъ фотография на набедреника дава достатъчно ясно прѣдставление за композицията на „Прѣображението". Върху слабо вълниста мѣстность — планината Таворъ — е прѣдставенъ Исусъ правъ, обърнатъ напрѣдъ, съ свитъкъ въ лѣва рѫка и съ благославяща десница; облѣченъ е въ хитонъ, извезанъ отъ сребърни жици съ матово-жълтъ цвѣтъ, и върху него дългъ плащъ. Послѣдниятъ, извезанъ съ свѣтли сребърни жици, е опасанъ около кръста и единиятъ му край виси надъ лѣвото му рамо. Очъртанията на плаща и хитона сѫ обточени съ тънки ивици отъ осукани златни жици. Исусъ е окрѫженъ съ ореолъ, изработенъ отъ плътно извезани металически нишки съ ясенъ матовъ цвѣтъ. Ореолътъ е ограниченъ съ изплетена отъ позлатени жици тѣсна ивица, върху която въ зигзагъ сѫ нашити дребни бисерни зрънца. Отъ Исуса излизатъ 13 снопа лѫчи, извезани съ златни жици. Около главата на Исуса е извезана нимба отъ златни жици, оградена сѫщо тъй съ редица бисерни зрънца. Отъ двѣтѣ страни на Исуса, полуобърнати къмъ него, сѫ изправени въ положение на молещи се Мойсей и Илия.

Въ композицитѣ на „Прѣображението" християнската и частно източната иконография не е създала строго установени правила. Тъй напр., въ многото извѣстни композиции на тази сцена мѣстото на двамата вехтозавѣтни пророци спрѣмо Исуса не е точно опрѣдѣлено. Въ едни случаи Мойсей е прѣдставенъ отъ лѣвата му страна, а Илия отъ десната, а въ други — обратно.[1]) Въ най-старитѣ паметници на християнската иконопись различието при изобразяването на Мойсея и Илия се състои въ това, че Мойсей е прѣдставенъ като младъ човѣкъ, често пѫти юноша дори, понѣкога съ скрижали въ рѫцѣ, когато за Илия винаги се е спазвалъ типътъ на бѣлобрадъ старецъ.[2]) Тия два типа съ малки отклонения се удържатъ и въ къснитѣ паметници на визан-

[1]) Гл. примѣри за това у Покровскій, Евангеліе въ памятник. иконографіи стр. 196 и сл.

[2]) Пакъ тамъ стр. 195 и сл.; ср. сѫщо и Ch. Bayet, L'art byzantin стр. 153.

тийската иконография.[1]) Като имаме казаното прѣдъ видъ, ще трѣбва да приемемъ, че въ нашия паметникъ лицето, поставено отъ десната страна на Исуса — старецъ съ бѣла коса и дълга бѣла брада — прѣдставя Илия, а това отъ лѣво — Мойсея. Послѣдниятъ тукъ е прѣдставенъ вече не като юноша, а като зрѣлъ мѫжъ съ закрѫглена кестенява брада. Двамата събесѣдници на Исуса въ всѣко друго отношение сѫ прилични единъ на други: облѣчени сѫ въ хитони, везани съ свѣтли сребърни жици и въ плащове съ златожълтъ цвѣтъ. Нимбитѣ около главитѣ имъ сѫ извезани сѫщо тъй отъ златни нишки и сѫ оградени съ бисерни зрънца.

Въ долнята часть на изображението сѫ прѣдставени тримата апостоли: въ лѣво — Петъръ, до него — Иоанъ и въ десно — Яковъ. Първиятъ отъ тѣхъ е легналъ по гърди, съ глава положена върху дланьта на лѣвата си рѫка, която се опира на земята. Погледътъ му, въ който може да се прочете по-малко уплаха, а повече очудване, е обърнатъ къмъ Исуса и събесѣдницитѣ му, както въ всичкитѣ познати композиции на сѫщата сцена. Въ срѣдата, подъ самия Исусъ, е прѣдставенъ апостолъ Иоанъ въ момента, когато, пораженъ отъ чудото на прѣображението, пада по очитѣ си: съ рѫцѣ той се е опрѣлъ на земята, а краятъ на плаща му е разпрострѣнъ подъ него. На десно Яковъ е прѣдставенъ възлегналъ на десната си страна, съ длань подложена подъ лицето, което е по-спокойно отъ това на другаритѣ му.

Фигуритѣ на апостолитѣ сѫ прѣдадени чрѣзъ сѫщия материалъ и при спазване на сѫщитѣ условия, както и тия на събесѣдницитѣ на Исуса. Облѣчени сѫ тѣ въ широкорѫкавни хитони, везани съ свѣтли сребърни жици и съ овити около тѣлото плащове, чиито свободни краища сѫ прѣметнати прѣзъ раменѣ; нимбитѣ имъ сѫ сѫщо извезани съ златни жици и сѫ окрѫжени съ бисерни зрънца.

Вънъ отъ богатството на употрѣбения за везбата материалъ, най-характерното въ нашия набедреникъ е самото изпълнение на начертаната композиция и техниката, съ която е постигната тая цѣль. И едното и другото тукъ достигатъ до такова съвършенство, което при тоя родъ изкуство и днесъ едва ли би могло да бѫде надминато. При везбата на лицата и коситѣ на отдѣлнитѣ фигури е употрѣбена, както казахме, свилата. Тукъ до най-тънкитѣ подробности и по най-естественъ начинъ сѫ прѣдадени бръчкитѣ на лицата, сѣнкитѣ по тѣхъ, цвѣтътъ на коситѣ

---

[1]) Гл. Покровскій, ц. м. стр. 201.

и прическата имъ, като дори е прѣдставенъ и релиефътъ на отдѣлнитѣ снопчета коси и на издаденитѣ части на лицето — носътъ, ушитѣ, устнитѣ и пр. И въпрѣки всичко това везбата е тъй гладка и точна, линиитѣ сж тъй строги, че на пръвъ погледъ дори и за опитното око изображенията изглеждатъ да сж рисувани. Измамата окончателно се отстранява, само когато се прибѣгне до помощьта на иглата и увеличителното стъкло. Едва тогава могатъ да се различатъ добрѣ отдѣлнитѣ едноцвѣтни нишки и снопчета отъ такива, а сжщо тъй — и начинътъ, по който сж извезани. Вижда се, напримѣръ, че за да означи нѣкоя тънка бръчка на лицето, везачътъ е избождалъ едно до друго и въ желаната посока двѣ снопчета нишки, всѣка нишка избодена отдѣлно, разбира се. По тоя начинъ сѣнката, образувана между двѣтѣ снопчета най-естествено означава бръчката, която е било нужно да се прѣдстави. Сжщо тъй сж прѣдадени границитѣ между снопчетата коси, но тукъ тѣ се усилватъ и отъ употрѣбението на нишки съ по-тъмни и по-свѣтли цвѣтове и съ постепенното прѣливане на единъ цвѣтъ въ други. Направлението на влакната отъ косата, при това, е прѣдадено чрѣзъ съотвѣтното направление на отдѣлнитѣ нишки или снопчета отъ такива; сжщото е и за останалитѣ части на лицето. При везбата на челото, напр., сж употрѣбени навредъ хоризонталнитѣ бодове, при носътъ — отвѣснитѣ, при очитѣ и чъртитѣ около тѣхъ — джговиднитѣ и полегатитѣ.

Съ не по-малка вѣщина е изработено и облѣклото на фигуритѣ, макаръ че употрѣбениятъ тукъ материалъ — сребърнитѣ и позлатенитѣ металически жици — като по-грубъ, прави по-трудна тънката работа. И тукъ везбата — съ цѣль да ѝ се прѣдаде релиефность — е извършена надъ подложка отъ свилени конци. За да прѣдаде направлението на диплитѣ у дрехитѣ и образуванитѣ при тѣхъ сѣнки, везачътъ и тукъ е измѣнялъ направлението на везанитѣ жици. При повечето случаи всѣка една дипла е везана отдѣлно отъ жици съ еднакво направление, при което гънкитѣ естествено се образуватъ въ линията, дѣто свършватъ жицитѣ отъ едната дипла, за да започнатъ тия на другата. Това за дълбокитѣ гънки. Плиткитѣ и малки гънки пъкъ сж прѣдставени чрѣзъ снопчета, жицитѣ на едното у които сж успоредни съ тия на другото.

Въ ивицата, ограничена между кржга на централното изображение и срѣдната квадратна нашивка, е извѣзанъ орнаментъ отъ стилизувани листя, цвѣтя и палмети, при който основнитѣ линии, тъй обикновени за орнаментиката на италиянския ренесансъ, сж слабо прикрити съ подроб-

ности отъ източенъ вкусъ. Материалътъ за везбата на тоя орнаментъ, по начина на употрѣбението си, се отличава отъ тоя на централното изображение. Употрѣбени сж и тукъ металическитѣ жици — сребърни или позлатени, — но докато при първия случай везбата е извършена съ обикновени такива жици, тукъ тѣ сж употрѣбени спирално навити, въ тржбички, които сж прикрѣпени къмъ материята чрѣзъ прокарани прѣзъ тѣхъ свилени конци. По тоя начинъ сж извезани палметитѣ, цвѣтчетата и стъблата имъ; тънката жица е употрѣбена само при везбата на листата.

По сжщия начинъ и при сжщата техника е извезанъ орнаментътъ и въ крайната ивица на набедреника — между срѣдната и външната квадратни нашивки. То е сложно, отрупано дори, съчетание на листа и цвѣтчета, а основната му форма е непрѣкжснатата волута — единъ отъ най-разпространенитѣ орнаментални мотиви при италиянския ренесансъ. Влиянието на ренесанса изобщо се чувствува въ цѣлата изработка на набедреника. Хубавитѣ пропорции на тѣлата, животътъ, който имъ е прѣдаденъ, сполучливо постигнатиятъ контрастъ между покоя и движението: всичко това, особено ако направимъ сравнение съ восъчнитѣ фигури на византийската иконопись прѣзъ XVII—XVIII в., говори за везача на разглеждания набедреникъ като за човѣкъ, който не е билъ чуждъ на западното влияние.

Това, което въ дадената работа издава византийския майсторъ, то е прѣди всичко любовьта къмъ симетрията и желанието да се не остави незапълнено и най-малкото свободно мѣсто. Фигуритѣ на Мойсея и Илия, напр., сж въ строго симетрично положение къмъ тая на Исуса. Сжщо тъй сж разположени и апостолитѣ. По тоя начинъ цѣлата композиция е разпрѣдѣлена на двѣ симетрични въ себе си и една къмъ друга групи, като е изтъкнато първенствуващето положение на първата. Шаблонътъ и свойствената на късновизантийската иконография монотонность сж избѣгнати, обаче, тъй като майсторътъ е сполучилъ да прѣдаде на всѣко едно отъ тъй симетрично разположенитѣ лица прѣживѣванията на момента и то тъй, както би трѣбвало да се отразятъ тѣ у тѣхъ съобразно съ положението на едни и темпераментитѣ на други. Спокойствието на Исуса, прѣдадено и чрѣзъ израза на лицето и чрѣзъ положението на тѣлото, живо хармонира съ момента, когато той се явява въ пълно божеско величие. Отъ позитѣ на Мойсея и Илия дъха дълбокото смирение на старозавѣтнитѣ праведници къмъ очаквания богочеловѣкъ. Съ най-голѣма живость сж прѣдставени, обаче, присжтствува-

щитѣ на „Прѣображението“ апостоли. И тримата тѣ се намиратъ подъ силата на едно и сжщо впечатление, и тримата сж поразени отъ случилото се. Но въпрѣки това, еднообразието въ тѣхнитѣ пози е избѣгнато: въ израза на лицата и въ положението на тѣлата имъ е отпечатанъ начинътъ, по който всѣки единъ отъ тѣхъ, по свойството на темперамента си, се е отнесълъ къмъ неочакваното чудо; и тукъ доста сполучливо е изтъкната разликата между винаги спокойния Яковъ, нѣжния и силно впечатлителенъ Иоанъ и експулсивния Петъръ.

Традицията на византийското изкуство е запазена при централното изображение на разглеждания набедреникъ въ формата и подробноститѣ на ореола около Исуса. Ореолътъ тукъ има жглеста елипсовидна форма; полето му е кръстосано съ снопове лжчи, които изхождатъ отъ Исуса и излизатъ вънъ отъ това поле. Елипсовидната жглеста форма на ореола намираме въ паметницитѣ на византийското и изобщо на източното изкуство още прѣзъ VI в.;[1]) тя се запазва и слѣдъ това врѣме,[2]) като минава и на западъ — главно въ Италия.[3]) Разноцвѣтнитѣ ивици, които ограждатъ централното поле на ореола, както и лжчитѣ, които излизатъ отъ Исуса, сжщо тъй сж създание на византийската иконопись. Отъ византийскитѣ земи бордирания ореолъ се разпространява въ Италия и южна Франция, но докато на западъ изчезва още въ XV—XVI в., на изтокъ се запазва до най-ново врѣме.[4])

По вжтрѣшното поле на набедреника, около главата на Исуса, отъ двѣ страни внимателно е извѣзанъ съ злато надписътъ: ἡ μεταμόρφωσ(ις) τοῦ Σωτῆρος. Употрѣбени сж уставнитѣ разчленени едри букви, но при все това сж означени ударенията на думитѣ тамъ, дѣто за това не е имало технически прѣчки. Лигатури се срѣщатъ само въ думата μεταμόρφωσις при буквитѣ τ и α.

По-важенъ за датиране и опрѣдѣляне произхода на набедреника е надписътъ, извезанъ съ златни жици въ ивицата между кржга на „Прѣображението“ и срѣдната квадратна обшивка. Тукъ четемъ: † ΚΤΗΜΑ ΗΡΑΚΛΕΙΑϹ ΓΕΡΑϹΙΜȣ ΠΟΝΟϹ ΕVϹΕΒΙΑϹ, ΑΨΚΖ. Надписътъ е добрѣ запазенъ и доста четливъ; буквитѣ сж извезани отдѣлно съ изключение на лигатуритѣ при Η и Ρ въ думата Ἡρακλείας и при Ε и V въ думата εὐσεβίας.

[1]) Покровскій, цит. съч. стр. 196.
[2]) Bayet, цит. съч. стр. 153.
[3]) M. Didron, Iconographie chrétienne, Paris 1843.
[4]) Пакъ тамъ стр. 130 сл.

Споредъ горния надписъ излиза, че набедреникътъ е билъ поднесенъ като „трудъ на благочестие“ отъ неизвѣстенъ даритель прѣзъ 1727 г. Думата πόνος (трудъ), употрѣбена тукъ вмѣсто думата δῶρον (даръ), позволява прѣдположението, че даритель на набедреника е билъ самиятъ му везачъ. Подаренъ е билъ той на Герасима (епископъ или митрополитъ) на Ираклия. Духовенъ началникъ на коя епархия е било това лице?

Прѣзъ срѣднитѣ вѣкове като епископски седалища въ областитѣ на цариградската черква сѫ извѣстни нѣколко града съ името Ἡράκλεια. Въ ектезиса на Епифания Кипърски, дѣто сѫ изложени редътъ и разпрѣдѣлението на епархиитѣ прѣзъ иконоборческата епоха, намираме Ἐπαρχία Εὐρώπης Θρᾴκης съ митрополитско седалище градътъ Ἡράκλεια.[1]) Това е стариятъ градъ Перинтъ на Мряморното море, на мѣстото на сегашния турски Ерегли. Като митрополитски центъръ той е извѣстенъ прѣзъ цѣлата византийска епоха, такъвъ остава и слѣдъ турското завоевание.[2])

Освѣнъ тракийската Ираклия, извѣстна е като митрополитско седалище още и Ираклия Понтийска (Ποντοηράκλεια, Ἡράκλεια Πόντου) въ Витиния, на брѣга на Черно море. Въ ектезиса на Епифания тя се споменува като седалище на епископъ, зависимъ отъ клавдиополския митрополитъ,[3]) но въздигнатъ въ митрополитски санъ прѣзъ врѣмето на Андроника Палеологъ (1282—1328 г.).[4]) Въ Кария, Мала Азия, сѫ извѣстни два града съ името Ἡράκλεια, като седалища на епископи зависими отъ митрополита на Ставрополъ. Това сѫ тъй нареченитѣ за разлика единъ отъ другъ Ἡράκλεια Σαλβάκων и Ἡράκλεια Λακύμων.[5])

Ἡράκλεια е старо име и на Битоля. Заради това битолскиятъ или пелагонийски митрополитъ е носилъ отначало титлата „Ираклийски“.[6]) Още въ началото на XI вѣкъ обаче името Ираклия е почнало да излиза изъ употрѣбение и тамошниятъ архиерей почналъ да се зове битолски или пелагонийски.[7]) Въ XVIII в., — врѣмето къмъ което се отнася

---

[1]) H. Gelzer, Ungedruckte und ungenügend veröffentl. Texte der Notitiae episcopatuum въ Abhandl. d. Bayer. Akad. der Wiss. XXI, III Abt. стр. 536).

[2]) Пакъ тамъ стр. 550 и сл.; сѫщо и въ друга статия на Gelzer: Ungedr. und wenig. bekannte Bistümerverzeichnisse der orient. Kirchen (Byz. Zeitschrift I, 1892, 253.)

[3]) Gelzer, Abhandl. d. Bayer. Akad. d. Wiss. XXI 539 и сл.

[4]) Пакъ тамъ стр. 597.

[5]) Пакъ тамъ стр. 540 и 555.

[6]) Gelzer, Byz. Zeitzchrift I, 1892, 257 (ὁ Ἡρακλείας ἤτοι Πελαγωνίας); сѫщо и у Йор. Ивановъ, Бълг. старини отъ Македония, София 1908, стр. 220.

[7]) Т. напр. въ грамотитѣ на Василия II: . . καὶ τὸν ἐπίσκοπον Βουτέλεως εἰς τὴν Πελαγονίαν. (Gelzer, Byz. Zeitschr. II 42).

разглежданиятъ паметникъ, — сжщиятъ митрополитъ се срѣща само съ тая послѣднята титла и съ нея е подписанъ въ официалнитѣ актове. [1])

Вслѣдствие на горнитѣ съображения, макаръ че, както казахме, набедреникътъ и да е принадлежалъ въ послѣдне врѣме на битолския митрополитъ Григория, — прѣдположението, че Ираклия тукъ означава Битоля и че набедреникътъ е билъ подаренъ на митрополитъ, който въ 1727 год. е заемалъ Пелагонийската катедра, не може да се приеме. Противъ това нѣщо говори и обстоятелството, че прѣзъ сжщата 1727 г. — както ще видимъ при разглеждането на слѣдния паметникъ — пелагонийски митрополитъ е билъ не Герасимъ, а друго лице. Остава да се приеме въ такъвъ случай, че въ набедреника е назованъ митрополитъ, който прѣзъ казаното врѣме е заемалъ катедрата въ единъ отъ другитѣ извѣстни подъ името Ираклия градове, — най-вѣроятно въ Ираклия тракийска. [2])

III. Антиминсъ отъ 1727 година.

Антиминсътъ е отъ бѣлъ, пожълтѣлъ отъ врѣмето, дебелъ лененъ платъ, дългъ 56 см., широкъ 41 см., подплатенъ отъ опакото съ кафяно конопено платно, чиито краища сж подгънати и образуватъ по периферията на лицевата страна тѣсни ивици. Както се вижда отъ приложената тукъ фотография (обр. 3), запазенъ е сравнително добрѣ, съ изключение на малки поврѣди, които има въ срѣдната си часть и долнята десна страна. Тѣ сж причинени навѣрно отъ изгаряне: очъртанията на поврѣденитѣ части сж доста рѣзки. На двѣ мѣста, дѣто поврѣдитѣ сж били по-голѣми, закърпени сж съ бѣло ленено платно и — като се сжди по цвѣта на кръпкитѣ — въ съвсѣмъ ново врѣме.

По краищата на антиминса въ нееднакво широки ивици е начъртанъ грѣцки и славянски надписъ. Линиитѣ, които ограждатъ ивицитѣ, сж прокарани съ черно мастило и, — ако се сжди по тѣхната неравномѣрна дебелина и по това, че тукъ-тамъ сж поизкривени, — прокарвани сж тѣ съ ржка. По сжщия начинъ и пакъ съ черно мастило въ срѣдата на антиминса е начъртанъ шестокраенъ кръстъ върху висока подставка, а отъ двѣтѣ му страни — надписи на гръцки и славянски.

---

[1]) Гл. „Кодексътъ св. Климентъ“ у Gelzer, Der Patriarchat von Achrida стр. 50 сл. (Abh. d. phil.-hist. Cl. d. Sächs. Gesell. d. Wiss. XX), а сжщо и въ Мсб. VI 192 сл. и X 536 сл.

[2]) Ὁ Ἡρακλείας καὶ Ῥαιδεστοῦ, πρόεδρος . . . καὶ ἔξαρχος πάσης Θρᾴκης καὶ Μακεδονίας. (Ῥάλλη — Πότλη Σύνταγμα V 498, 514).

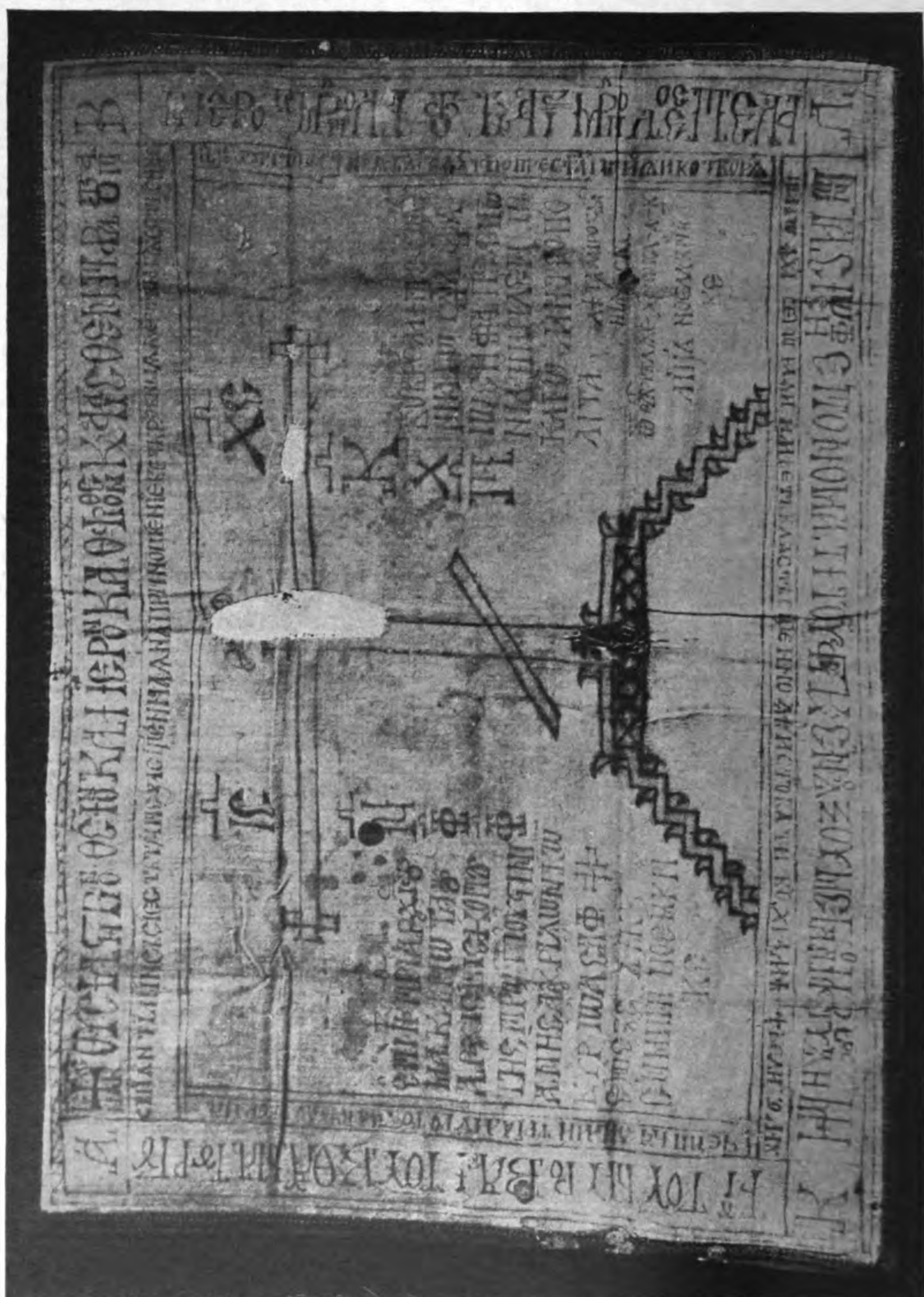
Както материалътъ, тъй и срѣдствата за изработването на антиминса, особено като се сравнятъ съ тия на прѣдиописания набедреникъ, който произхожда отъ едно и сѫщо врѣме — 1727 година — съ него, свидѣтелствуватъ за извънредна осѫждность.

Върху прѣдмети отъ рода на тоя обикновено се извезва сцената на „полагането на Христа въ гроба.“ Въ дадения случай везбата е замѣнена съ рисунката. Но да се изрисува казаната сцена, види се, не е било по силитѣ на майстора на нашия антиминсъ и за това той се задоволилъ да прѣдстави само кръста — символъ на Исусовата смърть.

Въ формата на изрисувания върху антиминса кръстъ има нѣколко нѣща, които обръщатъ внимание. Въ основата си тоя кръстъ е шестокраенъ: къмъ долнето му дълго рамо е прѣдставена закрѣпена кѫса напрѣчна греда, наклонена отъ десно къмъ лѣво. Това ѝ положение е необикновено; ние поне за пръвъ пѫть го срѣщаме въ дадения случай. Тази напрѣчна греда въ изображението на Разпятието води произхода си отъ подставката (sedile), върху която, въ врѣмената на кръстната смърть, е стѫпвалъ разпънатиятъ. Тя е прѣдставяла тамъ кѫса хоризонтална подложка, чиито два края не сѫ излизали отъ прѣдѣла, очъртанъ съ странитѣ на отвѣсното рамо, къмъ което е била прикована. Тъй се срѣща тя и въ най-раннитѣ паметници на християнската иконография. Едва въ IX в. тя почва да се изобразява по-дълга, съ краища, които излизатъ далечъ задъ странитѣ на отвѣсната греда, но все още въ хоризонтално положение.[1]) Въ периода отъ IX до XI в., споредъ Покровски, и то въ Русия, тя почва да се изобразява наклонено отъ лѣво къмъ десно (по отношение на зрителя); причината на това е била или несрѫчностьта на майсторитѣ да прѣдставятъ въ перспектива хоризонталното ѝ положение, или пъкъ желанието да се доведе въ хармония положението ѝ съ наклоненото къмъ десно тѣло на разпънатия Исусъ.[2]) По-късно, въ XVI и XVII в., тази наклонена отъ лѣво къмъ десно форма на долнята напрѣчна греда се явява навредъ въ източноправославнитѣ земи и добива символично значение: въ деня на страшния сѫдъ стоящитѣ отъ десно на Христа (на лѣво отъ зрителя) праведници ще се възнесатъ на небето, а стоящитѣ отъ лѣво ще бѫдатъ погълнати отъ пламъцитѣ на Ада.[3]) Съвсѣмъ обратното положение на долнята напрѣчна

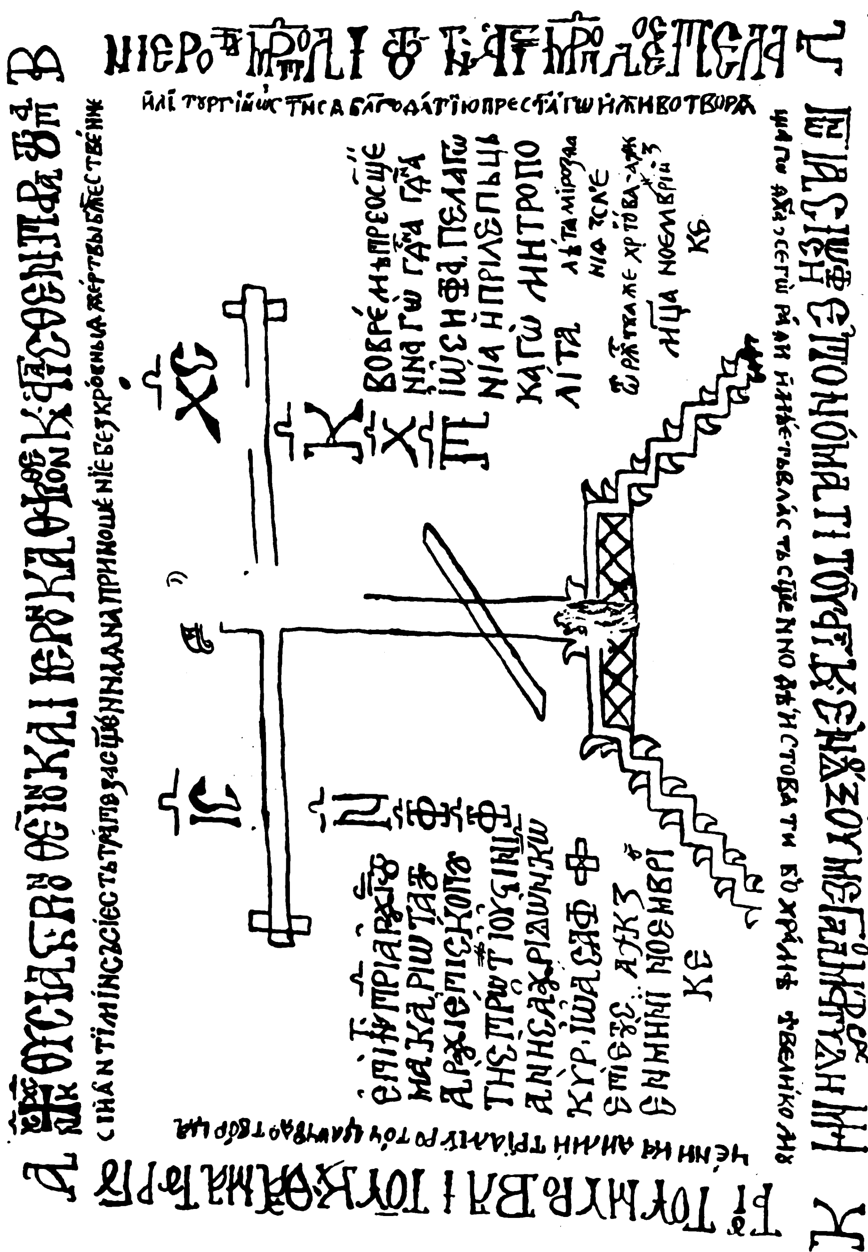
---

[1]) Гл. Н. Покровскій, Евангеліе въ памятникахъ иконографіи стр. 347.
[2]) Пакъ тамъ, стр. 348.
[3]) Пакъ тамъ, стр. 348.

Обр. 3.

Антиминсъ отъ 1727 год.

Обр. 4.

Антиминсъ отъ 1727 год.

греда въ разглеждания отъ насъ антиминсъ показва, че рисувачътъ не е билъ запознатъ съ символиката ѝ, и че случайно я е поставилъ въ положението, което му попаднало.

Къмъ краищата на хоризонталнитѣ рамена на кръста сж прѣдставени, закрѣпени отвѣсно, други двѣ малки греди; тази особность се явява въ XVI—XVII в. и е прѣдизвикана навѣрно отъ желанието да се смегчатъ строгитѣ линии въ краищата на хоризонталнитѣ рамена.[1]) Горнето отвѣсно рамо на кръста, вѣроятно поради недостатъчното мѣсто, е изрисувано съвсѣмъ кжсо, форма, която се отдалечава отъ грѫцкия crux quadrata и е съвсѣмъ близка съ латинската. Надъ него е начъртанъ разгърнатъ свитъкъ, съдържащъ инициалитѣ на извѣстния подигравателенъ надписъ. На това мѣсто, обаче, платътъ е поврѣденъ и върху свитъка личи само първата буква и.

Въ антиминса кръстътъ е нарисуванъ върху профилувана трапецовидна подставка въ видъ на естрада съ 6 стжпала. Възвишението, на което се издига кръстътъ, въ християнската иконография обикновено символизира лобното мѣсто — Голгота, която най-често намираме прѣдставена като стилизувана гола скала съ пещера, въ която е поставенъ черепътъ на Адама. Навѣрно и въ нашия случай подставката е несхопосанъ опитъ да се прѣдстави скалата на лобното мѣсто съ гроба въ нея. Къмъ това прѣдположение ни напжтва и незапълненената празднина, оградена отъ профила на подставката.

Старото християнско сказание е поставяло гроба на Адама на сжщото мѣсто, дѣто билъ изправенъ кръстътъ на Исуса. Отъ тукъ и изображението на адамовия черепъ подъ Разпятието.[2]) Теологичната мисъль и тукъ е открила символизма, за да го прѣдаде на иконографията: кръстната смърть тържествува надъ смъртьта, родена чрѣзъ първородния грѣхъ; кръвьта на Исуса измива черепа на Адама, тъй както неговитѣ страдания изкупватъ грѣховетѣ на вѣхтозавѣтното човѣчество.

Въ свръзка съ тази символика сж и криптограмитѣ, начъртани около кръста въ разглеждания антиминсъ. Надъ двѣтѣ хоризонтални рамена четемъ IC XC, а подъ тѣхъ N K, което е извѣстното Ἰσοῦς Χρ-

[1]) Напослѣдъкъ Народниятъ музей придоби три дървени, обложени съ седефъ кръстове (инв. 1170—1172 на срѣдневѣк. отдѣлъ), чиито краища на хоризонталнитѣ рамена сжщо сж разчленени съ по 2 отвѣсни прибавки. Тѣхнитѣ върхове обаче сж тъй изгладени, че иматъ форма на малки кржгчета или полуелипси и заедно съ краищата на хоризонталнитѣ рамена образуватъ фигурки на трилистници. Отъ това става явно, че съ тѣхъ майсторътъ е прѣслѣдвалъ само орпаментални цѣли.

[2]) Покровскій, цит. съч. стр. 353 и сл.

στὸς νικᾷ. По-долѣ, отъ двѣтѣ страни на отвѣстното рамо: Φ Χ и Φ Π, което значи Φῶς Χριστοῦ φαίνει πᾶσιν — свѣтлината на Христа озарява всички.[1]) Въ четиритѣ ѫгли на антиминса сѫ начъртани, по една въ ѫгълъ, буквитѣ **А, К, К, Л,** криещи въ себе си пакъ нѣкаква подобна мисъль. Нейното обяснение ние не можемъ да дадемъ. Възможно е, че първитѣ двѣ букви **А, К,** прѣдставятъ начало на думитѣ Ἀδαμοῦ κρανίον и въ такъвъ случай, може би, сѫщо тѣй поясняватъ символиката на кръстното изображение.

Интересното въ антиминса сѫ надписитѣ, които той съдържа. Написани сѫ тѣ на гръцки и славянски съ черно мастило. Редоветѣ сѫ доста неравни, което се дължи на самата материя, върху която е писано. Съкращенията, особено въ гръцкия текстъ, сѫ много чести, а буквитѣ сѫ тѣй сплетени и украсени съ завитки, че се четатъ твърдѣ трудно.

Крайната ивица по продължение на четиритѣ страни на антиминса, е заета отъ едъръ гръцки надписъ, който почва отъ горнята страна, продължава по десната и долнята, и свършва при горния лѣвъ ѫгълъ (гл. обр. 4). Надписътъ развързанъ е слѣдниятъ: $\frac{\overline{IC}}{N}\Big|\frac{\overline{XC}}{K}$ Θυσιαστήριον θεῖον καὶ ἱερόν, καθίστοθεν καὶ ἁγίασθεν παρὰ τοῦ πανιεροτάτου μητροπολίτου τῆς ἁγίας μητροπόλεως Πελαγωνίας, Ἰωσήφ, ἐπ' ὀνόματι τοῦ ἁγίου ἐνδόξου μεγαλομάρτυρος Δημητρίου τοῦ μυροβλιτοῦ καὶ ταυματουργοῦ. (Божественъ и свещенъ жертвеникъ, поставенъ и осветенъ отъ прѣосвещения митрополитъ на светата митрополия Пелагония, Иосифъ, на името на светия славенъ великомѫченикъ Димитри мироточецъ и чудотворецъ).

Славянскиятъ надписъ, — неравно уставно писмо, съ по-дребни букви, — въ четиритѣ околни вѫтрѣшни ивици (обр. 4) гласи:

1) Горенъ редъ: **сі́й а̂нтїмі́нсъ сі́есть тра́пеза сщ҃е́нна на̀ приноше́нїе безкро́вныѧ жє́ртвы бж҃естве́нне-**
2) Десенъ редъ: **и҆ лїтꙋргі́и ѡ҆ст҃и са бл҃года́тїю прест҃а́гѡ и҆ живо-творѧ́-**
3) Доленъ редъ: **щагѡ дх҃а, сегѡ̀ ра́ди и҆мѣ́еть власть сщ҃еннодѣ̀нство-вати во̀ хра́мѣ † вели́комꙋ-**
4) Лѣвъ редъ: **че́ника димитрїа мѷрото́чца и чꙋдотво́рца**

Въ славянския надписъ е пропуснато името на архиерея, който е осветилъ антиминса, но за това пъкъ е посочено по-точно, че той е билъ прѣдназначенъ за нѣкой храмъ на името на св. Димитрия. Дѣ се

[1]) Пакъ тамъ стр. 356.

намира тоя храмъ, не е показано; споредъ горѣприведения гръцки надписъ той ще трѣбва да се търси нѣйдѣ изъ епархията на Пелагонийския митрополитъ. Въ инвентара на музея (№ 440) е вписана кжсата бѣлѣжка, че антиминсътъ е изпратенъ отъ Македония.

Името на митрополита, при когото е билъ осветенъ антиминса, а сжщо тъй и годината на освещението, сж отбѣлѣзани въ славянския надписъ отъ лѣва страна на кръста:

ко врѣ́мѧ преѡ̑сщ҃е́
нна́гѡ̀ гд҃на гд҃на
і҆ѡ̑сифа пелагѡ
ні́а и҆ прилѣ́пьць
кагѡ̀, митропо
лі́та, лѣ́та мїрозда́
нїа ҂з҃сле (7235)
ѿ ржтва же хр҃то́ва ҂аѱкз (1727)
мц҃а ноє̑мврі́й
ке (25)

Съотвѣтно на тоя славянски надписъ, отъ десната страна на кръста е начъртанъ 9-редовъ гръцки надписъ по сжщия маперъ както и първиятъ — по крайщата на антиминса: Ἐπὶ τῆς πατριαρχίας τοῦ μακαριωτάτου ἀρχιεπισκόπου τῆς Πρώτης Ἰουστινιανῆς Ἀχριδῶν κ(υρίῳ) κὺρ Ἰωάσαφ, ἐπὶ ἔτους ͵αψκζ, ἐν μηνὶ νοεμβρίου κε̄ (при патриаршеството на блаженнейшия архиепископъ на Първа Юстиниана Охридска, господинъ Иоасафъ 1727 г., ноември 25).

Прѣди да се спремъ на личноститѣ на двамата архиереи, отъ чието врѣме произхожда антиминса, ще обърнемъ внимание на титлитѣ, които тѣ носятъ.

Титлитѣ, съ които е придружено името на митрополита Иосифа, се различаватъ въ гръцкия и славянския надписи. Въ славянския надписъ той е нареченъ „митрополитъ пелагонийски и прилѣпски“, а въ гръцкия — само „митрополитъ пелагонийски“. Въ първия случай е запазена традиционната формула, която — както изглежда — по-късно е взела да изчезва. Споредъ извѣстието на единъ гръцки кодексъ отъ края на XVII в. или началото на XVIII в. Пелагонийската (Битолската) митрополия е имала по-рано подчинена епископия въ Прилѣпъ, но послѣ и двѣтѣ били съединени въ едно, та митрополитътъ ѝ почналъ да се

нарича митрополитъ на Пелагония или на Прилѣпъ (Πελαγωνίας ἢ Περλητάπου).[1]) Това название е носилъ той, може би, до половината на XVII в., тъй като въ всичкитѣ актове отъ „Кодекса на Охр. Архиепископия“ митрополититѣ на тази катедра сѫ подписани само съ титлата ὁ Πελαγωνίας. Прѣзъ XVIII в. пълната имъ титла намираме само въ славянския надписъ на нашия антиминсъ.

Архиепископътъ Иоасафъ е споменатъ само въ гръцкия надписъ на антиминса; нареченъ е ἀρχιεπίσκοπος τῆς Πρώτης Ἰουστινιανῆς Ἀχριδῶν. Обстоятелството, че титлата на архиепископа въ случая не е прѣдадена изцѣло, а е изпусната послѣднята ѝ часть — καὶ πάσης Βουλγαρίας — се обяснява, може би, само съ недостатъчното мѣсто, съ което е разполагалъ писачътъ. Пълната титла на охридскитѣ архиепископи срѣщаме въ официалнитѣ актове на архиепископията прѣди и слѣдъ датата, отъ която е антиминсътъ.

Името на архиепископа Иоасафа е свързано съ единъ интересенъ периодъ отъ живота на архиепископията, периодъ, когато тя — въ надвечерието на своето унищожение — прѣживѣва послѣдния си подемъ. Отъ края на XVII в. охридската черковна область е прѣдставяла печално зрѣлище. Архиепископскиятъ прѣстолъ едно слѣдъ друго се заемалъ отъ лица, които, издигнати на него съ простени и непростени срѣдства, сѫ се грижили за всичко друго, но не и за пастирскитѣ си длъжности. Запазенитѣ актове отъ тъй наречения „Кодексъ на св. Климента“[2]) даватъ страшна картина за покварата у охридскитѣ духовни началници. Въ единъ периодъ отъ 30 години (1688—1718) биватъ смѣнени 8 архиепископи, трима отъ които повторно сполучватъ да се издигнатъ на архиепископския прѣстолъ, за да бѫдатъ отново свалени. Къмъ тия вѫтрѣшни борби се прибавятъ и интригитѣ на цариградския патриархъ, който по това врѣме почва рѣшителнитѣ опити за унищожението на самостоятелната охридска църква.[3])

Споменатиятъ въ нашия паметникъ архиепископъ Иоасафъ билъ избранъ въ 1719 г. на мѣстото на архиепископа Филотея, който билъ

---

[1]) H. Gelzer, Der Patriarchat von Achrida. Geschichte und Urkunden. (Abhandl. d. ph.-hist. Classe der Kgl. Sächs. Ges. d. Wiss. XX 30).

[2]) Издаденъ отъ А. Шоповъ и Г. Стрѣзовъ, Мсб. VI (192—225) и X (536—579), сѫщо и отъ Gelzer'a, цит. съч. стр. 45—113.

[3]) Посланието на патр. Калиника, у Дринова, Историч. прѣгледъ на Бълг. църква, 1869, стр. 135 сл. За послѣднитѣ години на Охридската архиепископия гл. Г. Баласчевъ, Финансовото положение на Охрид. архиепископия и нейното унищожение стр. 26 сл.

свалень по искането на цѣлия охридски клиръ заради многобройнитѣ му прѣстѫпления.[1]) Родомъ отъ Москополъ, ю.-и. Албания, Иоасафъ до 1709 г. е билъ прѣспански епископъ. Пръвъ пѫть срѣщаме неговото име въ кодекса при синодалния актъ отъ 4 юни 1709 г., съ който той билъ избранъ за митрополитъ на Корча и Саласфоръ,[2]) какъвто останалъ до 1719 г., когато билъ повиканъ на архиепископския прѣстолъ. Него заемалъ той повече отъ 25 години, и прѣзъ това врѣме на пъленъ вѫтрѣшенъ миръ, Иоасафъ се прѣдалъ на работа за повдигане на упадналата нравственость срѣдъ духовенството и на религиозното съзнание у населението. Първата работа на Иоасафа слѣдъ избирането му за архиепископъ била да се обърне къмъ клира и паството си съ послание, въ което заради доброто на черквата съвѣтвалъ да се забравятъ дотогавашнитѣ вражди. Навѣрно прѣдупрѣжденията на това послание сѫ били продиктувани въ голѣма степень отъ отношенията на цариградския патриархъ къмъ архиепископията: фанариотитѣ не прѣставали да работятъ за нейното унищожение и вѫтрѣшниятъ миръ въ нея е билъ най-вече необходимъ, за да се отбиятъ тѣхнитѣ атаки, да се направятъ невъзможни тѣ. Може би съ сѫщата цѣль — да огради архиепископията отъ опасноститѣ, съ които сѫ я заплашвали домогванията на Фенеръ, ще трѣбва да се обясни и друга една страна отъ пастирската дѣйность на Иоасафа: възкресяване на забравенитѣ спомени за мѣстнитѣ светци и усилване на тѣхното почитание. Единъ отъ тия мѣстни светци, чиято дѣйность е тѣсно свързана съ миналото на охридскитѣ земи, е ученикътъ на Кирила и Методия — св. Наумъ, чиято паметь се празд-

---

[1]) Обвиненъ въ користолюбие, шпионство прѣдъ турскитѣ власти, нарушение на черковнитѣ канони и правата на синода и пр. Горѣпосочената дата за избирането на Иоасафа за архиепископъ не е сигурна. Въ кодекса по тоя въпросъ сѫ запазени три документа. Първиятъ отъ 6 юли 1718 г. (Gelzer стр. 81—83; сѫщо у Стрѣзовъ и Шоповъ Мсб. X 540—541) провъзгласява Иоасафа за архиепископъ на мѣстото на Филотея, когото обявява свалень; вториятъ актъ, отъ 1 февр. 1719 г., обявява свалянето на Филотея и лишението му отъ свещеническия санъ (Gelzer 83—86; Шоповъ и Стрѣзовъ, 542—545); въ него Иоасафъ фигурира и като архиепископъ, и като корчански митрополитъ. Третиятъ документъ отъ 12 февр. сѫщата 1719 г. е пакъ за избирането на Иоасафа за архиепископъ. Макаръ провъзгласенъ за такъвъ още прѣзъ прѣдидущата 1718 г., Иоасафъ навѣрно е можалъ да заеме прѣстола си едва слѣдъ окончателното отстранение на Филотея и за това ще е станало нужда да се потвърди избора му отъ 1718 г.

[2]) Gelzer, стр. 74. Датата е съмнителна. На друго мѣсто въ сѫщия кодексъ намираме Иоасафа като митрополитъ на Корча и Селасфоръ прѣзъ 1708 (Gelzer, стр. 73), значи една година прѣди датата, която носи актътъ за избирането му. Възможно е въ послѣдния случай годината 1708 да е погрѣшно написана вмѣсто 1709 (αψη вм. αψθ).

нувала на 23 декември. Съ съгласието на Синода, Иоасафъ прѣмѣстилъ праздника на 20 юни. Промѣната на датата се направила, за да се въздаде по-голѣма слава и честь на светията (διὰ πλειοτέραν δόξαν καὶ τιμὴν τοῦ ἁγίου).[1])

Отъ сѫщия духъ е било проникнато и друго дѣло на Иоасафа, навѣрно продължение на горнето. Подъ негово покровителство въ 1740—41 г. въ Мосхополь бива отпечатана книгата „Послѣдования (Ἀκολουθίαι) на св. Седмочисленици“. На това именно издание днесъ науката дължи, задѣто тъй цѣннитѣ житиета на св. Климента (т. нар. Българска легенда), на св. Наума (Македонска легенда) и на Ив. Владимира сѫ запазени отъ гибель.[2]) Възкресяването на паметьта на славянскитѣ първоучители въ Македония прѣзъ врѣмето, когато славянското име въ областитѣ на гръцката черква е било съвсѣмъ заглъхнало, е събуждало споменитѣ за славянското минало на охридската черква. Дали чрѣзъ това охридскиятъ архиепископъ не е искалъ да събуди у славянското си паство съзнанието за неговата племенна и църковна обособеность и съ това да създаде отъ него една здрава вѫтрѣшна опора срѣщу домогванията на цариградския патриархъ? — Гильфердингъ, който издаде помѣстената въ Мосхополския сборникъ служба на славянскитѣ първоучители, се очудва на тая любовь къмъ славянитѣ и славянската църква, съ която е проникната „службата“, прѣписана, споредъ него, не отъ нѣкой старъ славянски рѫкописъ, а съставена отъ самитѣ издатели на сборника.[3])

Годината, прѣзъ която Иоасафъ освободилъ архиепископския прѣстолъ, е неизвѣстна. Споредъ забѣлѣжката на Георги Бодлевъ въ оставения отъ него прѣписъ на кодекса, Иоасафъ е умрѣлъ на 22 октомври 1745 г.[4]) На негово мѣсто билъ избранъ споменатиятъ въ нашия антиминсъ пелагонийски митрополитъ Иосифъ. Актътъ, съ който е провъзгласено избирането му, е отъ 13 януари 1746 г. и въ него е казано, че изборътъ станалъ съ благословението на Иоасафа. Отъ това слѣдва вѣроятното заключение, че до тази дата Иоасафъ е билъ още живъ и

---

[1]) Gelzer стр. 97.

[2]) Гильфердингъ, Греч. служба св. Первоучит. славянскимъ и житіе св. Наума Болгарскаго, Русс. бесѣда II, 1859, 127 и сл.; сравни сѫщо и Бильбасовъ, Кирилъ и Меѳодій II 133.

[3]) цит. съч. стр. 128—129.

[4]) Gelzer стр. 104; Мсб. X 562.

че оттеглянето му отъ архиепископския прѣстолъ е станало прѣди смъртьта му.[1])

Като пелагонийски митрополитъ Иосифъ за пръвъ пжть се споменува въ единъ актъ на кодекса отъ 1714 г.[2]) Въ другъ актъ отъ 1709 г. изъ сжщия кодексъ е споменатъ като пелагонийски митрополитъ Яковъ.[3]) Врѣмето, когато Иосифъ е заелъ митрополитската катедра на Пелагония, ще трѣбва да се търси, значи, между тия двѣ дати.

Съ акта, чрѣзъ който Иосифъ билъ провъзгласенъ за охридски архиепископъ, се свръшватъ документитѣ на кодекса. Отъ нѣколко расписки, издадени отъ Охридския архиепископъ на сисанийския митрополитъ Никифора става извѣстно, че Иосифъ е заемалъ архиепископската катедра и въ 1748 г.[4]) Бодлевъ въ бѣлѣжкитѣ си къмъ кодекса съобщава, че той останалъ на прѣстола до 1749 г.[5]) И наистина въ расписката отъ 1749 г. като охридски архиепископъ е подписано друго лице. Въ едно славянско евангелие отъ Слѣпченския монастирь пъкъ Иосифъ е подписанъ като архиепископъ подъ годината ҂аѱна — 1751 г.[6]) Послѣднето свидѣтелство за насъ е съмнително. Това обаче, което се напълно установява отъ останалитѣ расписки, издадени на сисанийския митрополитъ, е, че отъ 1752 г. Иосифъ отново се явява като митрополитъ на Пелагония, какъвто го намираме въ сжщитѣ документи чакъ до 1761 г.[7]) Отъ това слѣдва, че той не е стоялъ архиепископъ дълго врѣме, а наскоро слѣдъ избирането си е билъ свалень или е подалъ оставка. Бързото смѣняване на архиепископитѣ, което почва слѣдъ това, показва, че въ охридската църква отново начеватъ безредицитѣ, които слѣдъ 20 години довеждатъ до нейното унищожение.

---

[1]) Г. Баласчевъ въ статията си „Кодексътъ на Охридската архиепископия“ (Периодсписание кн. LV—LVI) стр. 38, като взема прѣдъ видъ гръцкия текстъ въ изданието на кодекса у Шопова и Стрѣзова, дѣто за дата на избирането на Иосифа за архиепископъ е посочена годината αψμζ, счита, че годината 1746, която се намира на съотвѣтното мѣсто въ бълг. прѣводъ на документитѣ при сжщото издание, стои погрѣшно вмѣсто 1747. По-вѣрно е, че гръцката дата тукъ е побъркана като намѣсто ς стои ζ, тъй като въ изданието на кодекса у Gelzer'а стр. 103 подъ въпросния актъ стои годината αψμς т. е. 1746. Тя се потвърждава и отъ бѣлѣжката на Бодлева, че Иосифъ билъ избранъ за архиепископъ въ 1746 г. Гл. Gelzer стр. 105, Мсб. X 562; у Шоповъ и тукъ стои ζ вм. ς.

[2]) Gelzer стр. 77; Мсб. VI 224 сл.

[3]) Gelzer стр. 74; Мсб. VI 222.

[4]) Отъ тази дата е расписката, обнародвана у Баласчевъ (цит. ст. стр. 22), която липсва у Стрѣзова и Шопова.

[5]) Gelzer стр. 105; Мсб. X 562.

[6]) В. Кжнчевъ, Новонайдени охридски старини, Мсб. XIII 259.

[7]) Gelzer стр. 108 сл.; Мсб. X 564 и сл.

Antiquités chrétiennes du XVIIe et XVIIIe siècles. — 1. Une épigonate de 1636. Au Musée National à Sofia. Faite en étoffe de soie rouge brodée d'or et d'argent. Aux quatre coins sont les emblèmes des évangélistes; la scène centrale représente la descente du Christ aux enfers où figurent Adam, Eve et les rois bibliques. L'inscription, datée de 1636, est en slavon. Elle comprend La Résurrection du Christ et les noms des donateurs, le joupan Khrise et sa femme la joupanitsa Gherghina. Le titre de joupan suivi de celui de ban qui n'était porté au XVIIe siècle que par les dignitaires roumains, le nom même de Khrise que l'on rencontre dans trois bulles valaques de 1622, 1623 et 1626 et la paléographie de l'inscription nous font supposer que la monument est de provenance roumaine et que le joupan Khrise de l'inscription est identique au joupan Khrise des bulles. — 2. Une épigonate de 1727. Au Musée National à Sofia. Ouvrage artistique en filigrane sur tissu de soie rouge. La scène représente La Transfiguration. L'influence de la Renaissance italienne se fait sentir dans l'effort de rendre les figures expressives et dans la forme de l'auréole. L'inscription ΚΤΗΜΑ ΗΡΑΚΛΕΙΑϹ ΓΕΡΑϹΙΜȣ, ΠΟΝΟϹ ΕΥϹΕΥΙΑϹ ΑΨΚΖ indique le porteur de l'épigonate — Gérasimos, évêque d'Héraclée, 1727. (ὁ Ἡρακλείας και Ραιδεστοῦ . . . καὶ ἔξαρχος πάσης Θρᾴκης καὶ Μακεδονίας). — 3. Un antimension de 1727. Au Musée National à Sofia. L'antimension de l'église orientale c'est le corporal de l'église catholique. Notre antimension est une nappe en toile de lin. Il porte une croix peinte en noir et deux inscriptions en grec et en slavon de 1727. Y sont mentionnés le métropolitain de Pélagonie (Monastir, Bytolia) Joseph et l'archevêque d'Okhrida Joasaph.

P. Moutaftchiew.

Нови паметници на Митра въ България

отъ Г. И. Кацаровъ

I.

Култътъ на персийския богъ Митра, който почналъ да проника въ западната римска империя въ епохата на Флавиитѣ и добилъ извънредно разпространение въ II и III в. сл. Хр., е тоя източенъ култъ, който, покрай християнството, има най-голѣмо значение за западния свѣтъ.

Митра, който се споменува и въ Ведитѣ и въ Авеста, е билъ почитанъ отъ арийцитѣ, още прѣди да се раздѣлятъ. Това се потвърди въ послѣдне врѣме и отъ една находка при разкопкитѣ на Х. Винклеръ при Багазъ-кьой въ М.-Азия (Кападовия). На това мѣсто се намѣрвала столицата на мощното Хетитско царство, което цъвтѣло отъ края на XV в. до началото на XII в. пр. Хр. Тукъ при разкопкитѣ си Х. Винклеръ, между другото, намѣри текстове на договори, написани на глинени таблици съ клинообразно писмо, които били сключени отъ хетитския царь съ царя на Митани (сѣверо-западна Месопотамия) въ XIV в. пр. Хр.; въ тѣхъ като покровители на договора се споменуватъ, покрай вавилонски и митански божества, и боговетѣ Митра, Варуна и Индра.[1]) Значи въ Митани въ XV в. пр. Хр. е властвувало арийско племе върху другоплеменния митански народъ, което племе донесло съ себе си и своитѣ богове.

Въ Авеста Митра е богъ на небесната свѣтлина, а въ морално отношение богъ на истината. Той прѣслѣдва постоянно злитѣ духове на тъмнината и помага на почитателитѣ си; той е прѣдимно воински богъ, помощникъ на висшия богъ въ борбата му противъ Ахримана. Персийскитѣ царе го почитали като свой богъ покровитель, който имъ даравалъ побѣда; и всрѣдъ аристокрацията той се ползувалъ съ голѣма почитъ;

---

[1]) Ср. Ed. Meyer, Zeitschr. für vergleich. Sprachforsch. XLII, 1908, 24 сл.; сжщия въ Sitzungsber. Berl. Akad. 1908, 14 сл.; Th. Kluge, Der Mithrakult стр. 8.

празникътъ му (Mithrakana), който се извършвалъ много тържествено, билъ прочутъ въ цѣла прѣдня Азия.

Въ врѣме на Ахеменидитѣ Митровиятъ култъ заедно съ други ирански божества проникналъ въ Вавилония, дѣто върху него се наслоили елементи отъ астралната вавилонска религия: тамъ староперсийскитѣ богове били отждествени съ звѣздитѣ: Митра се смѣсилъ съ Шамашъ (Слънцето). Сѫщеврѣменно проникнали и нови идеи въ старитѣ ирански догми: напр. за странствованието на душата прѣзъ небеснитѣ сфери и за зависимостьта на човѣшката сѫдба отъ движенията на звѣздитѣ. Прѣзъ Месопотамия магитѣ прѣнесли култа въ Армения и М. Азия (Кападокия, Понтъ, Галатия, Фригия и пр.), дѣто той тоже възприелъ чужди елементи, като билъ отждественъ Митра съ малоазиятски божества (Менъ, Сабази и др.). И слѣдъ пропадането на персийското царство династиитѣ въ малоазиятскитѣ области, които изкарвали произхода си отъ Ахеменидитѣ, продължавали да почитатъ Митра: честата употрѣба на името Митрадатъ въ тѣхнитѣ фамилии най-ясно свидѣтелствува за това.

Въ елинския свѣтъ обаче Митра не можалъ да проникне, затова и римлянитѣ късно се запознали съ тоя богъ. Тепърва когато въ I в. сл. Хр. малоазиятскитѣ области: Киликия, Кападокия, Комагена, малка Армения и западната часть на Понтъ влѣзли въ състава на римската империя, Митра почналъ да се разпростира и на западъ. Плутархъ (Vita Pomp. 24) съобщава, че най-напрѣдъ побѣденитѣ отъ Помпея киликийски пирати научили римлянитѣ на Митровитѣ мистерии; възможно е наистина, че още въ края на републиката Митра ималъ нѣкои привърженици въ Римъ; обаче за Митра почва да се говори тепърва въ края на I в. сл. Хр. Поетътъ Стаци (ок. 80 г. сл. Хр.) познава вече типичния образъ на Митра-бикобиецъ; па и епиграфическитѣ паметници ни учатъ, че именно въ това врѣме пада разпространението на Митровия култъ на западъ.[1])

Най-важниятъ носитель и разпространитель на тоя култъ била войската; Митра е билъ и си е останалъ прѣдимно солдашки богъ. Въ римската войска, особно въ помощнитѣ войски (auxilia), служили много ориенталци; при размѣстването на войскитѣ отъ една провинция въ друга, тѣ могли, разбира се, да разнасятъ своя култъ въ най-далечни

[1]) За горнето гл. Fr. Cumont, Die Mysterien des Mithra стр. 1 сл. Статиитѣ на сѫщия ученъ у Roscher, Lexikon der griech. und röm. Mythologie, и у Daremberg-Saglio, Dictionnaire les antiquités подъ думата Mithra.

мѣста. Не малко съдѣйствували за разпространението на култа и ветераните, които се връщали у дома си или оставали да живѣятъ въ нѣкой по-голѣмъ градъ на империята. Обаче въ вѫтрѣшностьта на страната култътъ се разнасялъ главно отъ робитѣ, понеже и до сега азиятскитѣ провинции били главниятъ изворъ, отъ който се рекрутирали робитѣ: обяснимо е, че много отъ надписитѣ, въ които се споменува Митра, сѫ посветени отъ роби и волноотпущеници. Най-послѣ не трѣбва да се забравя, че и сирийскитѣ търговци, които притежавали контори въ всички по-важни пристанища на римската империя, сѫ имали своя дѣлъ въ разпространението на Митровия култъ.[1])

И въ нашата страна, която е съставяла часть отъ широката римска империя, сѫ намѣрени доста паметници, които свидѣтелствуватъ за почитането на Митра на много мѣста въ Тракия и Мизия. Паметницитѣ, които сѫ били извѣстни до 1896 год., сѫ издадени въ капиталното съчинение на Cumont, Textes et monuments figurés relatifs aux mystères de Mithra т. II; тѣ сѫ прѣиздадени съ добавка на нѣкои нови паметници отъ Добруски въ Мсб. XVI—XVII 36 сл.; нѣколко нови паметника издаде сѫщиятъ въ Мсб. XVIII 752 сл. Въ послѣднитѣ десеть години се откриха нови паметници, които ние ще опишемъ въ слѣднитѣ редове.

II.

1. Мряморна плоча, висока 0·97 м., широка 0·95 м., дебела 0·08—0·09 м., намѣрена при с. Таваличаво (Кюстендилско), сега въ мѣстния музей въ Кюстендилъ (обр. 1). Плочата е счупена на четири части, една незначителна часть липсува; тя е единъ отъ най-голѣмитѣ Митрови релиефи, намѣрени до сега въ България. Вѣроятно е служила като култовъ образъ въ нѣкое светилище на Митра.

Релиефната плоскость е раздѣлена на три полета. 1) Срѣдното поле, вис. 0·50 м., се загражда отлѣво и отдесно съ по единъ пиластъръ, чийто капителъ е украсенъ съ листа и плодове. Въ срѣдата е изобразенъ Митра — бикобиецъ, въ типичната си поза и облѣкло; фигурата на Митра е доста поврѣдена: отчупена е главата и десната рѫка съ часть отъ гърдитѣ; отчупена е сѫщо и часть отъ главата на бика; върху шията му личи остатъкъ отъ рѫката на Митра съ ножа, който е държала. Подъ бика пълзи къмъ десно змията; надъ нея слабо личи

[1]) Ср. главно Cumont, Les religions orientales dans le paganisme romain стр. 30.

скорпионътъ. Срѣщу раната на бика подскача кучето. Прѣдъ и задъ бика стоятъ съ скръстени крака двата дадофори, облѣчени съ диплестъ хитонъ и хламида, обути съ високи обуща (ἐμβάδες), на главата съ фригийска шапка, подъ която се подава къдравата имъ коса; дадофорътъ въ десно държи съ лѣвата си ръка pedum (къса крива гега), опрѣнъ върху рамото; десната му вдигната нагорѣ ръка е отчупена заедно съ долнята часть на лицето му. Дадофорътъ задъ Митра държи въ

Обр. 1.

Релиефъ отъ Таваличево.

лѣвата си ръка pedum, а съ десницата — наведена надолѣ факла. Задъ него се подава прѣдницата на тичащъ лъвъ. Надъ лѣвия дадофоръ въ ъгъла се вижда Митра, възседналъ на бика, хламидата му се развѣва задъ гърба. Прѣдъ тая фигура е изобразенъ пакъ Митра съ типичното си облѣкло, който е метналъ на гърба си бика, като го държи за зад-

нитѣ му крака. Въ десната страна надъ главата на бика се вижда ладия, въ която стои изправенъ единъ бикъ, обърнатъ надесно; въ жгъла Митра съ фригийска шапка и съ вдигнати нагорѣ ржцѣ израства отъ една скала; прѣдметътъ, що държи въ десницата си, не личи. Между тия четири сцени, които заематъ горнята часть на срѣднето поле, сж пръснати седъмь звѣзди; въ образъ 1 тѣ се виждатъ ясно, съ изключение на звѣздата задъ лодката, която не личи добрѣ. — 2) Въ горнето поле на релиефа, ограничено отдолѣ съ единъ ржбъ, се вижда въ десно облѣченъ бюстъ на Луна, отъ рамената на който се издаватъ два лунни сърпа; тоя образъ е заграденъ съ полуджга; въ лѣво — бюстъ на Солъ (Слънцето), лѣвата страна на който е покрита съ хламидата, а десната е гола, косата кждрава; отъ лѣвото рамо на бюста се издава единъ закривенъ прѣдметъ, който прѣдставя камшикъ; и тоя образъ е обкржженъ съ полуджга. Пространството между тия два бюста наподобява трижгъленъ фронтонъ, въ който сж прѣдставени слѣднитѣ сцени: Митра въ обикновеното си облѣкло, седналъ на скала, пуща стрѣла изъ лжка си; прѣдъ него е полуколѣничило едно лице гърбомъ, което вдига шепата си къмъ устата; задъ стрѣлящия Митра стои право едно лице, облѣчено съ хламида и съ шапка, което простира десната си ржка къмъ Митра. Прѣдъ колѣничилото лице се вижда фасада на кжщичка, отъ която се подава на половина бикътъ, за да изкокне отъ нея; прѣдъ тая сцена тича къмъ десно едно животно. Въ трижгълното пространство извънъ фронтона отлѣво сж изобразени седъмь алтари, подъ които стои гарванътъ. Въ съотвѣтното пространство въ десно сцената е доста заличена: двѣ лица облѣчени въ хитонъ и хламида и, както се вижда, съ шапки на глава, вървятъ едно слѣдъ друго; заднето е по-добрѣ запазено и изглежда, че съ проснатата си напрѣдъ десница се опира върху тояга; сжщиятъ жестъ има и прѣднето лице, отъ което се вижда по-добрѣ само горнята часть. Задъ тия двѣ лица тича куче (?) надесно. — 3) Въ долнето поле сж изобразени слѣднитѣ сцени: a) въ лѣво Митра съ обикновеното си облѣкло, поставя лѣвицата си върху главата на едно колѣничило прѣдъ него лице (Солъ), а въ десницата си държи рогъ; надъ тая сцена се вие единъ полукржгъ (пещера); b) въ слѣдната сцена, тоже заобиколена съ полукржгъ, виждаме Митра и Солъ, полулегнали къмъ десно прѣдъ една маса (пиршество); c) Солъ съ намѣтало върху колесница, впрѣгната съ четворка коне, съ лѣвата ржка държи юздитѣ, а съ десната помага на Митра да се качи на колесницата; d) прѣдъ колесницата Океанъ се издава надъ вълнитѣ

той е брадатъ, съ кждрава коса, тѣлото му голо, десната му ржка е вдигната нагорѣ прѣдъ конетѣ, а лѣвата се подава надъ вълнитѣ; надъ главата му се вие малка джга.

2. Мряморна плоча, вис. 0·34 м., шир. 0·29 м., деб. 0·02—0·024 м., счупена на 5 кжса; намѣрена въ 1910 год. въ Русе при фабриката на г-на П. Петковъ, недалечъ отъ мѣстото, дѣто р. Ломъ се втича въ Дунава; заедно съ нея били намѣрени и други стари прѣдмети (гривни,

Обр. 2.

Релиефъ отъ Русе.

пръстени и пр.), които обаче изчезнали между работницитѣ, които копали. Г-нъ П. Петковъ запазилъ плочата и я подарилъ на Народния археологически музей въ София. Обр. 2.

Релиефътъ, грубичко изработенъ, отчасти съ полуизтрити фигури, е раздѣленъ на три полета. Въ срѣдното поле виждаме групата на Митра-бикобиеца; Митра съ типичното си облѣкло, мушка ножа въ шията на бика; срѣщу раната скача кучето; змията и скорпионътъ липсуватъ. На развѣтата хламида на Митра е кацналъ гарванътъ. Задъ бика стои дадофорътъ Каутопатесъ, съ скръстени крака и обикновеното източно облѣкло; съ десната си ржка държи факлата надолѣ, а съ лѣвата проснатата напрѣдъ ржка държи лжкъ; прѣдъ бика стои другиятъ дадофоръ Каутесъ, който съ десната си ржка вдига факла нагорѣ, а съ лѣвата държи pedum.

Въ горнето поле сж наредени отъ лѣво къмъ десно слѣднитѣ сцени: a) въ жгъла единъ доста заличенъ бюстъ (Солъ); b) Митра седи, както се вижда, на нѣкакъвъ прѣдметъ и пуща стрѣла отъ лжка си къмъ скалата (полуджга); подъ нея колѣничи едно лице, което едва се познава; задъ гърба на Митра стои едно лице съ източно облѣкло, което простира лѣвата си ржка къмъ Митра. Тая сцена е раздѣлена отъ слѣдната съ една вертикална лента; c) една ладийка, въ която стои бикътъ; съ лѣвия си край тя се опира о единъ прѣдметъ, който прилича на тронъ; d) въ жгъла една триножна трапеза, прѣдъ която седи една неясна фигура.

Въ долнето поле сж изобразени отъ лѣво къмъ десно слѣднитѣ сцени: a) Митра разкраченъ поставя десницата си върху главата на колѣничилия прѣдъ него Солъ, който слабо личи; тая сцена е обкржжена отгорѣ съ една джга (пещера); b) въ колесница, впрегната съ единъ конь, стои Солъ и простира десницата си къмъ Митра, който се качва на колесницата; c) брадата фигура, полулегнала върху лѣвата си ржка, облѣчена съ наметало, което оставя открита десната часть на гърдитѣ, простира десната си ржка къмъ колесницата на Солъ, като че ли иска да я спре (Океанъ).

3. Мряморна плочка, горѣ закржглена, висока 0·115 м., широка долѣ 0·11 м., деб. ок. 0·015 м., намѣрена въ римското градище до с. Сухиндолъ (Севлиевска околия). Сега въ Народния музей въ София. Обр. 3.

Релиефътъ прѣдставя: Митра, въ обикновено източно облѣкло, убива бика; кучето подскача къмъ раната; извънъ полето на релиефа върху долнята рамка е изобразена змията, че пълзи въ десно къмъ мждата на бика, до които се вижда и слѣда отъ скорпиона. Прѣдъ бика стои Каутесъ съ скръстени крака и източно облѣкло, въ лѣвата си ржка

държи крива тояга (pedum), която опира на рамото си; десницата му не се вижда. Задъ бика се вижда Каутопатесъ, който съ десната си ржка държи наведена на долѣ факлата, а съ лѣвата — pedum, опрѣнъ върху рамото му. Горѣ въ десния край на релиефното пространство се вижда облѣченъ бюстъ на Луна, а въ лѣвия край — бюстъ на Солъ. Лицата на фигуритѣ сж изтрити.

Обр. 3.
Релиефъ отъ Сухиндолъ.

4. Мраморна плоча, вис. 0·67 м., шир. 0·68, деб. 0·18 м., намѣрена въ Плѣвенъ при разтурянето старитѣ келии на една църква; дали тая плоча се е намирала първоначално въ Плѣвенъ, или е донесена тамъ отъ друго мѣсто, не се знае. Сега въ Народния музей. Обр. 4.

Срѣдната сцена прѣдставя Митра бикобиеца въ типичното му облѣкло; кучето подскача къмъ раната на бика; до мждата му се вижда скорпионъ; извънъ релиефа върху рамката подъ бика се вие змията въ десно. Дадофорътъ прѣдъ Митра вдига съ десницата си факлата нагорѣ, а лѣвата си ржка опира до гърдитѣ (изглежда като че

ли държи въ нея нѣкакъвъ прѣдметъ?). Дадофорътъ въ лѣво задъ Митра съ десната си ржка държи наведната надолѣ факла, а лѣвата си е свилъ до гърдитѣ. Надъ тая сцена се вие наржбена джга (пещера), върху която е кацналъ гарванътъ. Въ десния жгълъ на плочата извънъ джгата се вижда облѣченъ бюстъ на Луна, отъ раменета на която израстватъ два лунни сърпа. Въ лѣвия жгълъ — бюстъ на Солъ съ кждрава коса, отъ която излизатъ лъчи.

Обр. 4.

Релиефъ отъ Плѣвенъ.

5. Четириждгълна плоча[1]) отъ туфъ, висока 0·615 м., шир. 0·72 м., дебела 0·27 м.; счупена на двѣ. Намѣрена въ Гигенъ, сега въ Народния музей. Обр. 5.

Релиефътъ, обкржженъ съ висока рамка, прѣдставя Митра убиващъ поваления бикъ. Опашката на бика като че ли свършва съ класове (не личи добрѣ). Дадофорътъ въ десно вдига факлата съ лѣвата си ржка; десницата му е спусната; прѣдъ краката му много слабо личи кучето.

---

[1]) Десната половина на тая плоча е издадена у Добруски, Мсб. XVI—XVII 44 и у Kalinka, Ant. Denkmäler in Bulgarien 148.

Дадофорътъ въ лѣво съ десницата си вдига факлата, лѣвицата му е спусната надолѣ. Въ десния ѫгълъ горѣ се вижда облѣченъ бюстъ на Луна, отъ рамената на която се издаватъ нагорѣ крайщата на полумѣсеца. Въ лѣвия ѫгълъ — бюстъ на Солъ, отъ косата на когото излизатъ шесть лѫчи. Върху лѣвата рамка е издълбанъ правъ кръстъ, сѫщо и върху десната; между главата на Митра и бюста на Луна е издълбанъ другъ изкривенъ кръстъ въ форма на свастика. Релиефътъ е отъ груба направа и е разѣденъ.

Обр. 5.

Релиефъ отъ Гигенъ.

6. Мряморна плоча, горѣ закрѫглена, вис. 0·24 м.. шир. 0·20 м., деб. ок. 0·02 м., намѣрена въ с. Ярловци (Трънска околия). Релиефътъ е много извѣтрѣлъ и слабо личи, особено въ лѣвата страна, дѣто е отчупена една малка часть. Сега въ Народния музей. Обр. 6.

Въ срѣдата се вижда извѣстната група на Митра бикобиецъ; кучето, което подскача къмъ раната, едвамъ личи. Подъ бика се вижда змията, пълзеща къмъ десно; прѣдъ бика стои дадофорътъ съ скръстени крака и простира лѣвата си рѫка къмъ бика; дали държи нѣщо съ тая рѫка, не личи. Отъ дадофора въ лѣво задъ бика сѫ останали незначителни слѣди. Надъ десния дадофоръ въ ѫгъла се вижда неясно бюстъ (Луна); на другата страна въ лѣво слаба слѣда отъ други бюстъ.

Обр. 6.

Релиефъ отъ Ярловци.

7. Мраморна плоча, счупена на двѣ, едната часть изгубена; висока 0·24 м., шир. долѣ 0·26 м., деб. около 0·025 м.; мѣстонахождение неизвѣстно. Сега въ Народния музей. Обр. 7.

Релиефътъ, който е доста затритъ, е раздѣленъ на три полета. Въ срѣдното поле Митра съ обикновено облѣкло убива бика; кучето скача къмъ раната. Подъ бика пълзи къмъ десно змията. Главата на дадофора, който стои отдесно прѣдъ бика и простира напрѣдъ десницата си, е счупена, тѣлото му е много изтрито. Отъ дадофора въ лѣво задъ бика сж запазени само скрьстенитѣ крака. Въ десно отъ главата на Митра неясенъ бюстъ на Луна, въ лѣво — бюстъ на Солъ.

Въ горнето поле, въ десно Митра, съ вдигнати нагорѣ ржцѣ, израства отъ скалата (личи слабо); въ лѣво отъ него се виждатъ много неясно слѣди отъ жертвеници (?); въ останалата часть на рамката не личи нищо.

Въ долнето поле първата сцена въ лѣво е счупена; слѣднята сцена, обкржжена отгорѣ съ джга, е прѣдставяла навѣрно Митра съ колѣничилия прѣдъ него Солъ; слѣдва неясна сцена, която прѣдставя пиршеството на Солъ и Митра; другитѣ сцени не личатъ.

Обр. 7.
Релиефъ въ Народния музей.

8. Отломъкъ отъ мряморна плоча, вис. 0·205 м., шир. долѣ 0·23 м., дебела 0·03 м., намѣрена въ Стъкленъ (Novae) при Свищовъ; сега въ Народния музей. Обр. 8.

Отъ релиефа сж запазени слѣднитѣ сцени: Митра убива бика (отъ Митра сж запазени само краката, главата на бика е отчупена); кучето скача къмъ раната; по страната на бика се вие нагорѣ змията. Прѣдъ бика стои дадофорътъ Каутесъ, който съ лѣвата си ржка държи върху

рамото си една гега (pedum); десната му ржка слабо личи. Както се вижда, тая централна сцена е била заградена съ два пиластра: десниятъ пиластъръ задъ дадофора се вижда.

Въ долнето поле: a) половината отъ първата сцена, заградена съ джга, е счупена; вижда се само слѣда отъ горнята часть на тѣлото на човѣкъ, който вдига десницата си нагорѣ къмъ друго колѣничило прѣдъ него лице, което, както изглежда, простира лѣвата си ржка къмъ първото лице. b) Втората сцена, тоже обкржжена съ джга, прѣдставя двѣ лица полулегнали върху легло; деснитѣ имъ ржцѣ сж вдигнати нагорѣ (пиршество на Митра и Солъ). c) Третя сцена: Солъ върху колесницата си (съ единъ конь) простира десната ржка къмъ Митра, който тоже се е качилъ вече на колата.

Обр. 8.
Релиефъ отъ Стъкленъ.

Въ полето надесно се вижда единъ четирижгъленъ олтаръ, върху който лежатъ два неясни прѣдмета. Надъ него една доста изтрита сцена, която прѣдставя израстването на Митра отъ скала (или бюстъ на Луна). Изобщо трѣбва да забѣлѣжимъ, че всичкитѣ фигури на релиефа сж доста заличени.

9. Отломъкъ отъ мраморна плоча, отгорѣ закржглена, вис. 0·31 м., шир. 0·36 м., дебела 0·14 м.; намѣрена въ Арчаръ (Ratiaria), сега въ Народния музей. Обр. 9.

Обр. 9.
Релиефъ отъ Арчаръ.

Отъ главната сцена се вижда само часть отъ хламидата на Митра, върху която е кацналъ гарванътъ. Въ горнето поле се вижда отъ лѣво къмъ десно: a) Митра съ фригийска шапка

е нарамилъ бика и крачи въ десно; b) Митра възседналъ бика, когото, както изглежда, държи за рогата, хламидата се развѣва задъ гърба му; c) фигура съ фригийска шапка, седнала върху скала, пуща стрѣла съ лжка.

10. Отломъкъ отъ плоча (варовикъ), вис. 0·36 м., шир. 0·27 м., деб. 0·10 м., намѣрена въ с. Шамлиево (Никополска околия), сега въ Народния музей. Релиефътъ е грубо изработенъ, освѣнъ това е много разяденъ. Обр. 10. — Запазена е часть отъ Митра и отъ бика, кучето, дадофорътъ въ десно съ вдигната нагорѣ факла, а прѣдъ него въ горнята часть на релиефа се вижда бюстътъ на Луна.[1])

Обр. 10.

Релиефъ отъ Шамлиево.

11. Мраморенъ фрагментъ отъ статуйка на Митра — бикобиецъ; високъ 0·12 м., шир. 0·11 м., деб. 0·02 м.; намѣренъ въ Арчаръ (Ratiaria). Сега въ Народния музей. Обр. 11. — Запазено е само тѣлото на

[1]) Описанъ отъ Добруски Мсб. XVIII 753 безъ образъ. Добруски съобщава, че тоя паметникъ билъ намѣренъ въ римското градище Utum, при устието на Витъ, и отъ тамъ билъ прѣнесенъ въ с. Шамлиево.

Митра безъ главата; отъ бика липсватъ главата и краката; слѣди отъ скорпиона подъ мждата на бика личатъ.

Обр. 11.
Статуйка отъ Арчаръ.

12. Обла мраморна плочка, шир. 0·13 м., вис. 0·10 м., деб. ок. 0·01 м., долѣ една малка часть отчупена. Плочката е намѣрена въ разкопкитѣ при Кадинъ Мостъ (Кюстендилско),[1]) сега се пази въ сбирката на Българското Арх. дружество въ София.

Релиефътъ на плочката, сравнително по-грижливо изработенъ, е доста заличенъ. Плочката е раздѣлена на двѣ полета. Въ горнето е изобразенъ Митра-бикобиецъ; подъ бика се вие змията въ десно; кучето, доста неясно, скача къмъ раната. Прѣдъ бика въ десно стои дадофорътъ Каутесъ

[1]) Публикувана отъ И. Ивановъ въ Извѣстия I, 1910, 191 съ образъ въ естествена голѣмина.

съ обикновеното си облѣкло, съ десната си ржка държи факлата нагорѣ, а съ лѣвата опира върху рамото си гегата. Задъ Митра-бикобиеца стои другиятъ дадофоръ Каутопатесъ, който съ десницата си държи факлата надолѣ. Надъ него е изобразенъ Митра, който крачи въ десно и носи на рамената си бика. Въ десния жгълъ се вижда неясенъ бюстъ на Луна, а въ лѣвия — бюстъ на Солъ.

Долнето поле е раздѣлено съ отвѣсни рамки на три отдѣления, чиято долня часть е отчупена. Въ първото отдѣление се вижда слѣда отъ Митра, който простира ржка надъ колѣничилия прѣдъ него Солъ (който липсва); въ второто отдѣление — Солъ и Митра пируватъ (запазени само главитѣ); въ послѣднето отдѣление се вижда коньтъ на колесницата, въ която стоятъ Митра и Солъ (колесницата липсва).

III.

Като пристжпваме да дадемъ обяснителни бѣлѣжки къмъ горѣописанитѣ релиефи, ще забѣлѣжимъ най-напрѣдъ, че при тълкуването на изобразенитѣ сцени ще се ползуваме отъ съчинението на Кюмонъ (томъ I), за което всички учени признаватъ, че трѣбва да служи като основа на изучванията върху Митровата религия.[1])

Отъ горнето описание на Митровитѣ релиефи ясно се вижда, че Митра е заемалъ централно мѣсто въ мистериитѣ. Нека видимъ сега каква е била неговата роля, какво се е разказвало и вѣрвало за него.

1. Споредъ легендата, запазена у стари автори, Митра се родилъ отъ камъкъ (θεὸς ἐκ πέτρας); затова въ светилищата се почитала въ форма на конически стълбъ свещената скала, отъ която се родилъ Митра. Обяснението на тая легенда може би трѣбва да се търси въ първобитното вѣрване у много народи, споредъ което небесниятъ сводъ е отъ металъ или твърдъ камъкъ. Значи, може да се приеме, че Митра, който се ражда отъ скалата, е олицетворение на свѣтлината, която се появява призори на хоризонта. Обикновено Митра се изобразява въ тая сцена като голо момче, но съ фригийска шапка,[2]) потънало до колѣнѣтѣ или

---

[1]) Така напр. A. Dieterich, който слѣдъ Cumont има най-голѣми заслуги за изслѣдването на Митровитѣ мистерии, казва: „Който днесъ иска да говори върху главнитѣ точки на Митровитѣ мистерии, прави само изложение на работата на Cumont". Гл. Bonner Iahrb. CVIII/CIX, 1901, 27, цитирано у Roese, Über Mithrasdienst стр. 5.

[2]) За фригийската шапка гл. Truhelka въ Wiss. Mitteil. aus Bosnien und der Herzegovina IV, 1896, 509 сл.; той указва, че женска покривка на главата съ подобна форма се е запазила до ново врѣме въ Босна. Възможно е, че фригитѣ сж носили подобни шапки още въ старото си отечество Тракия.

слабинитѣ въ скала; обикновено той съ едната си ржка вдига ножъ, а съ другата факла (емблема на свѣтлината). Въ нѣкои релиефи скалата е обкржжена отъ змия (символъ на земята), която изправя главата си къмъ момчето.

Друга сцена, която има свързка съ живота на Митра, е слѣднята: едно лице — Митра — съ източно облѣкло и фригийска шапка, държи лжкъ и пуща стрѣла срѣщу една издигната скала; въ удареното мѣсто на скалата клокочи изворъ; друго лице въ източно облѣкло, колѣничило въ основата на скалата, черпи вода съ шепата си, която понѣкога поднася къмъ устата си, за да пие. Въ нѣкои релиефи задъ Митра стои друго лице, което простира ржка къмъ Митра или я слага върху рамото му. Тая сцена може да се тълкува така: Митра, т. е. слънцето или по-добрѣ свѣтлината, пронизва съ лжчитѣ си облака, за да падне дъждъ отъ небето върху жѣдната земя (въ нѣкои образи дѣйствително скалата прилича на облакъ). Кюмонъ прѣдполага, че въ мистериитѣ имало нѣкаква легенда, може би съ слѣднето съдържание: слѣдъ дълга суша, която измжчвала земята, хората се помолили на Митра да тури край на това зло; тогава богътъ се смилилъ и съ лжка си изкаралъ отъ скалата единъ непрѣсъхващъ изворъ. Тукъ трѣбва да поменемъ и сцената, която виждаме въ горнята прѣградка на релиефа обр. 1: двѣ лица, облѣчени въ хитонъ и хламида, опирайки се съ десницата си върху бастунъ, крачатъ къмъ десно; задъ тѣхъ тича куче (?). Подобна сцена виждаме напр. въ релиефа у Cumont II обр. 170, дѣто сж изобразени двѣ лица прави, отъ които първото опира ржката си върху бастунъ. Значението на тая сцена е тъмно; може би и тя се отнася къмъ подвизитѣ на Митра.

2. Слѣдва една група отъ сцени, въ които Митра се явява заедно съ Хелиосъ (Солъ, Слънцето). Тия образи се отнасятъ къмъ едно и сжщо сказание, но мжчно е да се възстанови драмата, която възпроизвеждатъ. Забѣлѣжително е, че тукъ Митра се явява винаги по-могжщъ отъ Солъ. Обикновено Солъ, голъ или съ хламида, колѣничи въ пасивно положение прѣдъ Митра, който държи надъ главата му единъ неясенъ прѣдметъ (рогъ, ритонъ). Въ други релиефи Митра поставя върху главата на Солъ лжчеста корона. Тая сцена би могла да се тълкува като тържествена инвеститура на Солъ чрѣзъ Митра: чрѣзъ коронацията Солъ получава божествената си сила. Въ единъ паметникъ (отъ Virunum въ Noricum) Солъ колѣничи прѣдъ Митра, който поставя лѣвицата си върху главата му, а съ десницата държи една бича плешка.[1] Съ сжщия

[1] За пръвъ пжть тоя паметникъ изтълкува A. Dieterich, Eine Mithrasliturgie стр. 77.

атрибутъ се явява богътъ прѣдъ посветения въ една литургия, която биде изтълкувана отъ А. Дитерихъ.[1]) Солъ, значи, е първиятъ мистъ, който билъ приетъ отъ Митра.

Подиръ горнята сцена въ нашитѣ паметници обикновено се намѣрва друга, въ която Митра и Солъ пируватъ прѣдъ една маса, полулегнали, опрѣни върху лѣвия си лакътъ. Съ това пиршество, както се вижда, Митра и Солъ празднуватъ края на своитѣ подвизи. „Ако си припомнимъ, казва Кюмонъ, че споредъ свидѣтелството на отцитѣ въ мистериитѣ (на Митра) се извършвало нѣщо като причастие, ще разберемъ лесно високото значение, което се отдавало на това послѣдне угощение на Митра и сътрепезницитѣ му. Таинството, което се прѣдписвало отъ литургията, се извършвало за споменъ на това, за което богътъ нѣкога прьвъ далъ примѣръ“ (т. II 175).

Слѣдва друга сцена: Хелиосъ е правъ въ колесницата, теглена обикновено отъ четворка коне въ галопъ, съ лѣвицата си държи юздата, а десницата си простира къмъ Митра, за да му помогне да се качи на колесницата. Сходностьта на това изображение съ образитѣ, въ които въ раннохристиянското изкуство се прѣдставя възнасянето на Илия къмъ небото въ колесницата, дава поводъ на Кюмонъ да прѣдполага, че и Митра, слѣдъ като свършилъ земната си мисия, се възнесълъ на небото. Тая сцена напомнювала на посветенитѣ въ мистериитѣ, че и тѣ ще се сподобятъ единъ день съ сѫщата участь, както тѣхниятъ богъ: тѣ вѣрвали че Митра, който станалъ слънчево божество, ще отведе безсмъртната имъ душа на небото.[2])

Прѣдъ колесницата се изобразява брадатъ човѣкъ, краката му увити въ мантия, опрѣнъ по нѣкога върху урна, а тѣлото му обвито обикновенно съ голѣма змия или, както въ нашия обр. 1, той се подава надъ вълнитѣ. Той простира десницата си къмъ конетѣ, като че ли иска да ги спре. Това е Океанъ.

3. Друга група образи е тая, въ която играе роля бикътъ. Една лодка, която, както изглежда, плува по водитѣ, носи митическия бикъ (правъ или легналъ). До водитѣ се вижда кѫщичка съ жгловатъ покривъ, отъ която бикътъ се готви да изкокне. Кюмонъ така конструира легендата, къмъ която се отнася тоя образъ: слѣдъ сушата, която Митра-стрѣлецътъ прѣкѫсналъ, други злини опустошили земята: именно пожаръ

---

[1]) Цит. мѣсто стр. 76 сл.

[2]) Ср. Cumont въ Revue de l'histoire des religions LXII 160.

и наводнение; но божественниятъ бикъ, отъ който ще произлѣзатъ всички животни — се спасилъ, като избѣгалъ отъ запалената си кѫща и послѣ плувалъ съ лодката по водитѣ. Въ нашия релиефъ обр. 1 прѣдъ кѫщичката, отъ която се подава бикътъ, търчи въ десно нѣкакво животно (сърна?), значението на което остава тъмно.

Има и други сцени, въ които се явява бикътъ. Въ нѣкои релиефи бикътъ пасе мирно; явява се Митра и го улавя за роговетѣ; или Митра е яхналъ бика, държи го съ десницата си за рогата и язди спокойно; бикътъ тича и Митра е прострѣнъ върху гърба му, като е увилъ рѫцѣтѣ си около шията му. Най-послѣ животното е укротено; Митра го улавя за заднитѣ му крака, метва го на раменѣтѣ си и го носи. Тая редица се завръшва съ главната сцена, въ която е прѣдставено убиването на бика отъ Митра. Юношескиятъ образъ на Митра-бикобиецъ вѣроятно е билъ създаденъ отъ нѣкой хеленистически художникъ въ II в. пр. Хр., и то по образеца на богинята на побѣдата (Нике), която принася въ жъртва бика (Νίκη Βουθυτοῦσα).

Ние срѣщнахме вече много пѫти тая сцена, която се извършва въ пещера. Митра въ източно облѣкло улавя съ лѣвата си рѫка ноздритѣ на поваления на земята бикъ, опира лѣвото си колѣно върху гърба му, а съ десницата си забива широкъ ножъ въ шията му. Змия и куче лижатъ кръвьта, която изтича отъ раната; скорпионъ улавя мѫдата му, а горѣ стои единъ гарванъ или лети къмъ Митра.

Споредъ козмогоническитѣ сказания на перситѣ бикътъ билъ първото живо сѫщество, създадено отъ Ахура-Мазда; чрѣзъ неговата смърть по чуденъ начинъ произлѣзли всички земни създания. Отъ тѣлото му произлѣзли разни растения — затова въ нѣкои релиефи опашката на бика свършва съ класове — а отъ сѣмето му, прѣчистено отъ Луната, произлѣзли всички животни. Обаче Ахриманъ, злиятъ духъ, се мѫчи да повrѣди на създанието: скорпионътъ, неговото свещено животно, иска да изѣде мѫдата на бика. Змията, която пие кръвь, е символъ на земята, що се оплодява отъ свещената течность. Кучето, животното на Ахура-Мазда, почитано твърдѣ много отъ старитѣ перси, навѣрно иска да улови душата на бика, която била прѣдназначена за нови задачи. Гарванътъ, пратеникъ на Аполонъ-Хелиосъ, показва навѣрно, че убийството на бика е извършено по заповѣдь на Хелиосъ; Митра обръща глава къмъ гарвана, като че ли иска да чуе неговото извѣстие. Както се вижда, Митра се смѣталъ като създатель на всичко, що живѣе на земята.

Тоя образъ на Митра напомнялъ на вѣрующитѣ и друга важна задача на бога: Митра като спаситель при свършъка на свѣта. Споредъ персийското вѣрване въ послѣдния день на свѣта трѣбва да бжде пожъртвуванъ пакъ единъ бикъ, за да възкръснатъ хората: трѣбва да забѣлѣжимъ, че както старитѣ перси, тъй и поччтателитѣ на Митра вѣрвали въ възкресението на мрътвитѣ и въ безсмъртието на душата. При тоя прѣходъ отъ смъртьта къмъ бждещия животъ Митра щѣлъ да изпълнява важна служба: да придружава и пази душитѣ. Тая вѣра въ безсмъртието навѣрно не малко е съдѣйствувала за разпространението на Митровитѣ мистерии.

Но нека се повърнемъ отново къмъ образитѣ. Прѣдъ и задъ групата на Митра-бикобиецъ стоятъ обикновено двѣ момчета факлоносци (дадофори), които въ надписитѣ се наричатъ Каутесъ и Каутопатесъ; Каутесъ е съ вдигната факла, Каутопатесъ съ наведена. Гегата (pedum), която държатъ, навѣрно е заета отъ култа на Менъ или Атисъ, който тоже билъ обърнатъ въ слънчевъ богъ.[1]) Въ нашия релиефъ бр. 2 Каутопатесъ държи съ лѣвата си ржка лжкъ; тоя атрибутъ е заетъ отъ самия Митра.[2])

Каутесъ и Каутопатесъ трѣбва да се смѣтатъ като повторения на самия Митра (τριπλάσιος Μίθρας): Митра прѣдставя слънцето въ неговата пълна непобѣдима сила (Sol invictus), а дадофоритѣ—олицетворяватъ усилващето се и отслабващето слънце въ врѣме на равноденствията. Лъвътъ, който въ нашия релиефъ обр. 1 се подава задъ дадофора, се смѣта като олицетворепие на огъня.

4. Ние споменахме вече, че въ иранскитѣ вѣрвания проникнали елементи отъ халдейската астрална религия. Въ нѣкои релиефи се изобразяватъ планетитѣ като седъмь звѣзди или по-съкратено седъмь кръста съ по четири или шесть върха (ср. обр. 1). Къмъ планетитѣ ще да се отнасятъ и седъмьтѣ жертвеника, които се срѣщатъ въ нѣкои паметници (обр. 1). Не ще съмнѣние, че култътъ на планетитѣ е заемалъ важно мѣсто въ Митровитѣ мистерии и че числото седъмь се считало свещенно (и почитателитѣ на Митра били раздѣлени на 7 степени). Споредъ Митровата религия всѣки день отъ седмицата се намѣрвалъ одъ покровителството на една планета; най-свещенъ отъ 7-тѣ дни билъ dies Solis (деньтъ на Слънцето) т. е. недѣлята, както у християнитѣ. Въ

[1]) Ср. Cumont у Pauly-Wissowa, Realenc. III 1813.
[2]) Cumont, Textes et Monuments I 209.

нашия релиефъ обр. 5 върху лѣвата и десната рамка сѫ изобразени два кръста; прѣдъ главата на Митра — кръстъ-свастика. Какво е значението на тоя символъ?

Трѣбва най-напрѣдъ да забѣлѣжимъ, че свастиката е твърдѣ разпространенъ знакъ.[1]) Споредъ д'Алвиела тоя знакъ произлѣзълъ първоначално на едно неизвѣстно мѣсто, отдѣто се разпространилъ въ Троада, и въ с. Италия. Въ Троя се явява още въ втория градъ; въ XIII в. — въ микенския културенъ кржгъ и въ терамаритѣ на равнината на По. Отъ микенския кржгъ се разпространява въ XI и слѣднитѣ вѣкове къмъ Изтокъ. Въ XI—VI в. пр. Хр. се срѣща върху гръцки вази, по-послѣ и върху гръцки, тракийски, македонски и малоазиятски монети. На западъ отъ културата на терамаритѣ се прѣдава въ изкуството на Вила-нова, въ VI в. минува въ етруското и велико-гръцкото изкуство, въ IV в. — въ Сицилия и отъ тамъ въ с. Африка. Въ III в. сл. Хр. го срѣщаме въ римскитѣ катакомби. Отъ III в. пр. Хр. се почва прѣнасянето му отъ Италия въ Галия, Британия, Скандинавия и пр.

Върху първоначалното значение на тоя знакъ сѫ изказани най-разнообразни мнѣния, върху които тука не можемъ да се спираме.[2]) Въ по-ново врѣме Карлъ фонъ денъ Щайненъ[3]) се опита да докаже, че свастиката не е нищо друго освѣнъ схематизиранъ образъ на хвърчащъ щъркелъ. Обаче Дешелетъ[4]) рѣшително отхвърля това мнѣние и се присъединява къмъ изказаното вече отъ други учени мнѣние, че свастиката е символъ на слънцето.[5]) Нейниятъ произходъ трѣбва да се търси въ егейската область, отдѣто се разпространила и въ Азия; наистина въ старо-критската религия кръстътъ играе роля, която има свръзка съ култа на слънцето.[6]) Интересно е да забѣлѣжимъ, че свастиката се срѣща изобразена и въ единъ паметникъ отъ Бѣла-Черкова (Търновско)[7]), който принадлежи къмъ група религиозни паметници,[8])

---

[1]) G. d'Alviella, La migration des symboles стр. 41 сл.; M. Hoernes, Urgesch. der bildenden Kunst стр. 337 сл.; Déchelette, Manuel d'archéol. II 1, 453 сл.

[2]) Тѣ сѫ изложени у G. d'Alviella цит. съч.

[3]) Karl von den Steinen, Festschrift für Bastian 1896, 47 сл. Ср. Hoernes, Urgesch. der bild. Kunst 339 сл.; S. Reinach, Cultes, Mythes et Religions II 237 сл.

[4]) Revue Archéol. 1909 II 102.

[5]) Déchelette, Rev. archéol. 1909 I 313 сл.

[6]) Ср. R. Dussaud, Les civilisations préhelleniques стр. 233.

[7]) Добруски, Арх. Изв. на Нар. Музей I 140.

[8]) Тия паметници ще бѫдатъ прѣиздадени отъ Г. И. Кацаровъ въ Archiv für Religionswiss. 1911.

още не разяснени достатъчно, въ които обаче сигурно има елементи, заети отъ мистериитѣ на Митра.

Нека се повърнемъ отново къмъ образитѣ на митровитѣ релиефи. Слънцето и Луната заематъ важно мѣсто въ тѣхъ, както се вижда вече отъ обстоятелството, че се срѣщатъ почти въ всички релиефи. Тѣхното мѣсто е обикновено въ горнитѣ краища на релиефитѣ, извънъ пещерата, въ която Митра убива бика; понѣкога, когато пещерата не е изобразена, тѣ сѫ поставени въ десно и въ лѣво отъ главата на Митра-бикобиецъ; трѣбва сѫщо да забѣлѣжимъ, че Солъ се намѣрва винаги въ лѣво, а Луната въ десно. Най-често тѣ се изобразяватъ само въ бюстъ, или само главата обикновено en face.

Солъ се изобразява младъ, съ кѫдрава коса, облѣченъ съ хламида, стегната на рамото и съ лѫчеста корона, или пъкъ отъ главата му излизатъ лѫчи (обикновено 7 лѫчи). Понѣкога Солъ държи камшикъ (емблема на неговата колесница). Въ нашия релиефъ обр. 1 камшикътъ се вижда задъ лѣвото рамо на Солъ.

Луна обикновено се характеризира съ луненъ сърпъ, поставенъ задъ рамената ѝ или задъ главата, та се виждатъ само роговетѣ му. Въ нѣкои релиефи сърпътъ е поставенъ на челото ѝ. Тя се изобразява млада, съ гѫста коса, понѣкога украсена съ диадема; носи туника, закачена на рамената и спусната върху гърдитѣ ѝ.

Горнитѣ кратки бѣлѣжки сѫ достатъчни за обяснение за нашитѣ релиефи; тука не ще засѣгаме други въпроси отъ Митровата религия, защото имахме случай да говоримъ върху нея на друго мѣсто.[1])

IV.

Като вземемъ прѣдъ видъ всички извѣстни досега паметници по култа на Митра въ България, излиза, че въ Мизия сѫ намѣрени паметници (релиефи и надписи) на слѣднитѣ мѣста: Арчаръ (Ratiaria) два; Гигенъ (Oescus) петь; Русе (Prista) единъ; Стъкленъ (Novae при Свищовъ) единъ; Силистра (Durostorum) единъ; с. Шамлиево (Никополска околия, отъ Utum?) единъ; Куле-махала (Ломско) четири; Фердинандъ (Civitas Montanensium) единъ; Никюпъ (Nicopolis ad Istrum) единъ; с. Сухинъ-долъ (Севлиевска околия) единъ; Плѣвенъ (?) единъ.

Въ Тракия сѫ намѣрени по единъ паметникъ на слѣднитѣ мѣста: София (Serdica); Татаръ-Пазарджикъ (Bessapara); с. Рогошъ (Пловдивско);

[1]) Г. И. Кацаровъ, Приносъ къмъ старата история на София стр. 58 сл.

с. Коняво (Кюстендилско); Кадинъ-Мостъ (Кюстендилско); с. Таваличаво (Кюстендилско); с. Дебели-Лакъ (Радомирско); Ярловци (Трънско); и единъ паметникъ съ неизвѣстно мѣстонахождение.

Както виждаме, най-много паметници за сега имаме отъ Мизия и то главно отъ крайдунавскитѣ мѣста, между които на първо мѣсто стоятъ Гигенъ (Oescus) и Куле-махала, не далечъ отъ Ломъ (Almus). Отъ числото на паметницитѣ, намѣрени въ тия двѣ мѣста, може да се прави заключение, че тамъ сж сжществували Митрови светилища.[1]) Не ще съмнѣние, че тукъ култътъ е билъ присажданъ отъ войската: ние знаемъ, че римскитѣ легиони сж стационирали въ Арчаръ, Гигенъ, Стъкленъ и Силистра.[2])

Въ Тракия отъ околностьта на Кюстендилъ (Pautalia) имаме три релиефа; въ Таваличаво (Tauresium)[3]) навѣрно е имало Митрово светилище; това село лежи на римския пжть, който водѣлъ отъ Stobi (Грацко) прѣзъ Пауталия къмъ Сердика.

Nouveaux monuments de Mithra en Bulgarie. — Notre article contient la description de plusieurs monuments de Mithra déconverts ces derniers temps en Bulgarie. A l'exception du bas-relief № 1, qui se trouve au Musée de Kustendil, tous les autres monuments font partie des collections du Musée National à Sofia. — 1. Bas-relief en marbre, h. 0·97 m., larg. 0·95 m.. ép. 0·08-0·09 m., brisé en quatre morceaux; trouvé près du village Tavaličavo[4]) (arrond. de Kustendil—Pautalia), provenant probablement d'un sanctuaire de Mithra. Fig. 1. — 2. Bas-relief en marbre, provenant de Roustchuk publié dans la Revue archéol. 1911 II. Fig. 2. — 3. Bas-relief en marbre, h. 0·115 m., l. en bas 0·11 m., ép. 0·015 m., trouvé dans le castel romain près de Soukhine-Dol (arrond. de Sévliévo). Fig. 3. — 4. Bas-relief en marbre, h. 0·67 m., l. 0·68 m., ép. 0·18 m., trouvé parmi les pieèces d'une église démolie à Pléven. Fig. 4. — 5. Bas-relief en tuf, h. 0·615 m., l. 0·72 m., ép. 0·27-0·30 m., brisé en deux morceaux, provenant de Ghighen (Oescus sur le Danube); la moitié droite du monument a été reproduite chez Kalinka. Ant. Denkm. in Bulg. № 148. Nous donnons le monument en entier. Fig. 5. — 6. Bas-relief en marbre, h. 0·24 m., l. 0.20 m., ép. 0·02 m., provenant de Iarlovtsi (arrond. de Trin). La surface très endommagée.

---

[1]) Ср. Kalinka, Ant. Denkmäler in Bulgarien стр. 137.

[2]) Ср. Filow, Legionen des provinz Moesia. passim.

[3]) Гл. И. Ивановъ, Сѣверна Македония стр. 21.

[4]) Tava ličavoest identique probablement avec l'ancien Tauresium en Dacie Méditer—ranée, où naquit l'empereur Justinien (J. Ivanow, La Macédoine du Nord [en. bulg.] p. 12).

Fig. 6. — 7. Bas-relief en marbre, h. 0·24 m., l. en bas 0·26 m., ép. 0.025 m., brisé en deux morceaux; provenance inconnue. Fig. 7. — 8. Fragment d'un bas-relief en marbre, h. 0·205 m., l. en bas 0·23 m., ép. 0·03 m., trouvé à Steklen (Novae) près de Svichtov. Mal conservé. Fig. 8. — 9. Fragment d'un bas-relief en marbre, h. 0·31 m., l. 0·36 m., ép. 0·14 m., provenant d'Artchar (Ratiaria). Fig. 9. — 10. Fragment d'un bas-relief en calcaire, h. 0·36 m., l. 0·27 m., ép. 0·10 m., provenant de Chamliévo (arrond. Nicopol).[1]) Très endommagé et d'une exécution inférieure. Fig. 10. — 11. Fragment d'une statuette en marbe, h. 0·12 m., l. 0·11 m., ép. 0·02 m., provenant d'Artchar. Fig. 11. — 12. Bas-relief en marbre, h. 0·13 m., l. 0·10 m., ép. 0·01 m., un morceau d'en bas manque; trouvé dans les ruines de la ville romaine près de Kadine-Most (arrond. Kustendil). Reproduit dans ce même Bulletin I, 1910, 191.

G. Kazarow.

[1]) Selon Dobrousky (Sbornik XVIII 753) le relief aurait été trouvé à Utum sur le Danube et puis transporté à Chamliévo.

Идоли и животински фигури отъ прѣдисторичната могила при „Коджа-дерменъ“

отъ Р. Поповъ

Идолитѣ и животинскитѣ фигури, за които става дума тукъ, съставятъ незначителна часть отъ културния материалъ, полученъ прѣзъ лѣтото на 1907 и 1908 год. отъ Коджа-дерменската могила. Тя се намира на с.-западъ отъ Шуменъ (6·5 км.), край шосето за Разградъ, и е единъ отъ многобройнитѣ паметници отъ прѣдисторичнитѣ врѣмена, съ каквито страната ни, особно сѣверо-източната часть, е твърдѣ богата. Не е нужно да казваме, че систематичното проучване на тѣзи паметници, разположени тъкмо на пѫтя, прѣзъ който културата се е прѣдавала отъ истокъ къмъ западъ, е отъ голѣма научна стойность и общо културно значение; трѣбва обаче да признаемъ, че незначителна часть отъ тѣхъ е разкопана и то въ повечето случаи безъ опрѣдѣленъ планъ.

Разкопкитѣ, които направихме на въпросната могила, не претендиратъ да сѫ научно почнати. Ние заварихме голѣма часть отъ могилата вече разкопана отъ работницитѣ, които трасираха новостроещето се шосе Шуменъ—Разградъ, и поради малкото срѣдства, съ които разполагахме, ограничихме се да закрѫглимъ направенитѣ вече разкопки, да съберемъ изкопания отъ работницитѣ материалъ и да го запазимъ заедно съ новодобития.[1])

Отъ получения резултатъ се вижда, че Коджа-дерменската могила прѣдставя голѣмъ наученъ интересъ. Прѣдвидъ на това ние ще продължимъ по-късно разкопаването ѝ.

За да бѫдатъ разкопкитѣ систематично почнати и научно ръководени, ще трѣбва да станатъ откъмъ незасегнатитѣ склонове. Тогава,

[1]) Материалътъ отъ могилата е собственость на Шуменското археологическо дружество, на чиито срѣдства правихме разкопкитѣ.

смѣемъ да вѣрваме, извѣстни въпроси, върху които ние не се спрѣхме въ публикацията на общия материалъ въ резюме[1]) и които тука сжщо не засѣгаме, ще бждатъ уяснени.

I. Идоли отъ глина.

1. Обр. 1 ни прѣдставя единъ отъ въпроснитѣ идоли въ двѣ положения: отпрѣдъ и въ профилъ. Височината му е около 8 см. Върху главата, която не особно ясно се различава отъ трупа, освѣнъ носа, изразенъ съ груба изпжкналость, други части отъ лицето не сж прѣдставени. Ржцѣтѣ сж несъразмѣрно кжси и, както въ останалитѣ идоли, моделирани сж въ хоризонтално положение, опънати надесно и налѣво. Останалата часть отъ тѣлото има цилиндрична форма. Долнитѣ крайници не сж прѣдставени.

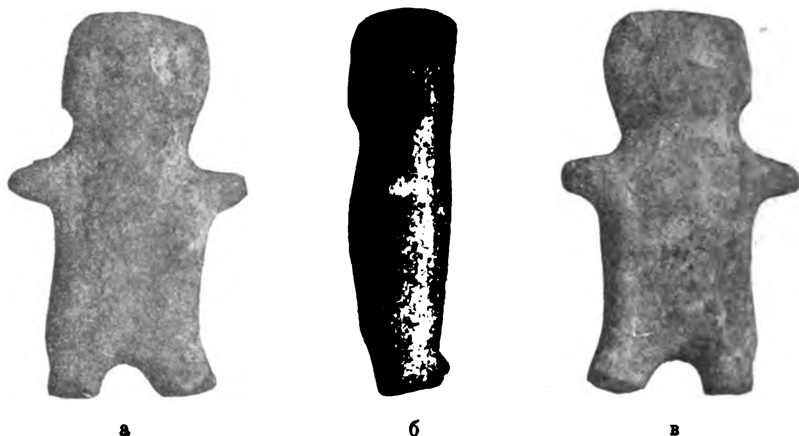

Обр. 1.
Глиненъ идолъ отъ Коджа-дерменъ.

2. Въ по-съвършена форма ни се прѣдставя вториятъ идолъ (обр. 2), чиято височина (7·9 см.) почти се равнява на тая на първия. Главата, ясно отдѣлена отъ трупа съ кжса шийка, има четвъртита форма съ слѣднитѣ размѣри: напрѣченъ диаметъръ (максимална ширина) 3·1 см., надлъженъ диаметъръ (максимална дебелина) 2·2 см., а височината ѝ (2·4 см.) съставя $^1/_3$ отъ цѣлата височина на тѣлото. Върху прѣдната, както и върху задната (тилната) страни на главата сж издълбани по двѣ плитки вдлжбнатини, които заематъ голѣма часть отъ главата. На пръвъ погледъ би прѣдположилъ човѣкъ, че идолътъ е снабденъ съ двѣ лица; обаче за очи ще трѣбва да се приематъ по-дълбокитѣ и съ по-опрѣдѣлени контури вдлжбнатини (обр. 2 а), а противоположнитѣ двѣ (обр. 2 в) прѣдставятъ случайни отпечатъци отъ показалеца или срѣдния пръстъ, който е служилъ за подпорка при моделировката на очитѣ съ голѣмия пръстъ. Върху лицето други части не сж прѣдставени. Ржцѣтѣ сж кжси и, както въ първия случай, моделирани въ хоризонтално положение,

[1]) Период. спис. XXI, 1909, 503—562.

опънати настрани. Трупътъ има приблизително квадратна форма (3·5 × 3·1 см.). Както и ржцѣтѣ, краката сж кжси и завършватъ съ малки плоскости, върху които обаче идолътъ не може да стои безъ подпорка.

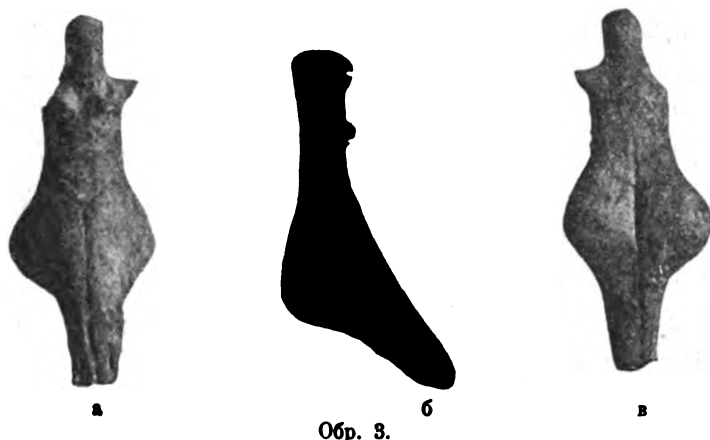

Обр. 2.

Глиненъ идолъ отъ Коджа-дерменъ.

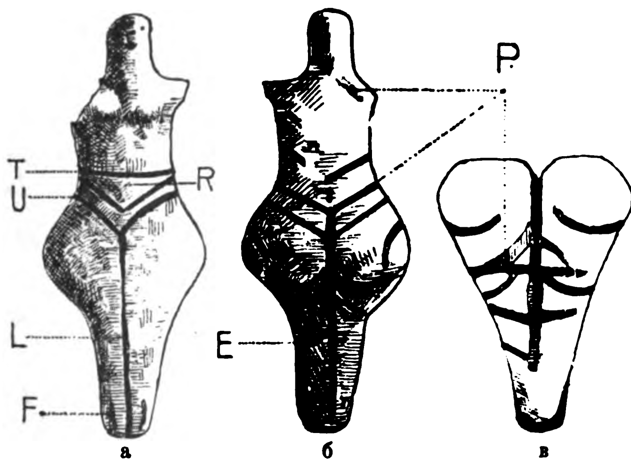
3. Отъ гледна точка на повече анатомични детайли и спазване близки до нормата съотношения между отдѣлнитѣ части на тѣлото, още по-съвършенъ е третиятъ идолъ (обр. 3 и 4), който много ясно ни прѣдставя голо женско тѣло въ седяще положение. Височината на тѣлото, мѣрена по права линия, е 7·5 см., а главата, сплѣсната отъ двѣтѣ страни, заема $^1/_7$ отъ цѣлата височина, — съотношение, което сжществува въ единъ срѣденъ човѣшки ръстъ. Очитѣ сж прѣдставени чрѣзъ двѣ малки дупки, издълбани отлѣво и отдесно на главата. Носътъ е прѣдставенъ съ сравнително голѣма издаднина, която наподобява клюнъ (Vogelgesicht), а една доста дълбока напрѣчна брѣзда подъ него замѣня устата (обр. 3 б). Ржцѣтѣ сж кжси, моделирани настрани въ хоризонтално положение. Почти въ областьта на раменния поясъ сж прѣдставени гърдитѣ. Моделировката на трупа, чийто напрѣченъ диаметъръ не надминава 1·6 см., е твърдѣ похватна. Отношението му спрѣмо височината на главата и дължината на краката се приближава до естествената норма. Двѣ успоредни брѣзди отлѣво, други двѣ отдесно, затварящи въ уро-гениталната область жгълъ приблизително отъ 90°, разграничаватъ трупа отъ долнитѣ крайници (гл. обр. 4 а и б). Послѣднитѣ двѣ брѣзди, заедно съ една хоризонтална (Т), малко по-долѣ отъ срѣдата на трупа, опрѣдѣлятъ хипогастралната область. Тази область твърдѣ често е прѣдставена въ прѣдисторичнитѣ

фигури [1]) и често пжти съ твърдѣ силно развити интимни органи. Несъразмѣрно развита е прѣдставена сѣдалищната область (regio glutea), което впрочемъ, трѣбва да кажемъ, е характерно за повечето прѣдисто-

Обр. 3.
Глиненъ идолъ отъ Коджа-дерменъ.

рични идоли и рисунки, като се почне отъ палеолитното врѣме. Максималната ширина въ тая область е 3 см., т. е. два пжти по-голѣма отъ

Обр. 4.
Глиненъ идолъ отъ Коджа-дерменъ.

тая на трупа. Една отвѣсна брѣзда отъ срамната область надолѣ (L въ обр. 4 а), друга спущайки се по-горѣ отъ сѣдалищната область

[1]) Напр. въ прѣдмикенския мраморенъ идолъ отъ о-въ Amorgos: S. Müller, Urgeschichte Europas стр. 33 обр. 23.

(Е въ обр. 4 б), разграничаватъ двата крака. Послѣдната брѣзда между сѣдалищнитѣ мускули е издълбана по-дълбоко, за да прѣдстави аналния отворъ. Трудно е да се каже обаче, какво значение иматъ двѣ продълговати брѣзди въ долния край на краката (F въ обр. 4 а); най-вѣроятно е, че тѣ прѣдставятъ междината отъ голѣмия пръстъ до останалитѣ четири. Брѣздитѣ, които разграничаватъ отдѣлнитѣ части на тѣлото, сѫ инкрустирани съ червена боя, вѣроятно хематитна охра. По цѣлата повърхнина на тѣлото личатъ слѣди отъ прави и криви линии, рисувани съ сѫщата боя (обр 4 б и в). Би могло да се прѣдположи, че въ дадения случай имаме татуирано тѣло.

Идольтъ по всѣка вѣроятность е билъ поставенъ въ седяще положение върху малко столче, каквито имахме случай да намѣримъ нѣколко въ могилата. Въ това отношение той напомня глинената фигура отъ Винча, прѣдставяща гола жена, седнала върху тронъ съ дѣте въ рѫцѣ.[1])

Освѣнъ описанитѣ здрави идоли, намѣриха се слѣднитѣ фрагменти:

1. Долня половина отъ идолъ (краката заедно съ часть отъ трупа), прѣдставящъ голо женско тѣло въ седяще положение. По отношение на размѣритѣ, цвѣта и моделировката този фрагментъ принадлежи на идолъ напълно аналогиченъ съ третия отъ здравитѣ.

2. Трупъ отъ идолъ въ стояще положение съ рѫцѣ разперени настрани въ хоризонтално положение.

3. Трети фрагментъ, прѣдставящъ трупъ отъ идолъ сѫщо въ стояще положение съ рѫцѣ разперени настрани и не вече въ хоризонтално положение, а малко наведени надолѣ. Въ общи черти този фрагментъ наподобява два идола отъ Люблянския прѣдисторически музей,[2]) съ тази разлика, че повръхностьта му не е съ орнаменти.

Тритѣ описани идола прѣдставятъ три отдѣлни типа по форма и изпълнение. Първиятъ отъ тѣхъ ни прѣдставя схематично човѣшко тѣло. Прѣдставени сѫ главата и рѫцѣтѣ, а останалата часть на тѣлото, както казахме, има цилиндрична форма съ равна основа, върху която идольтъ взима право устойчиво положение. Този идолъ напомня два троянски екземпляра,[3]) съ които имахме случая да направимъ обстойно сравнение.

---

[1]) Praehist. Zft II 1910, 33 Abb. 101.

[2]) G. Cotteau, Le préhistorique en Europe, Congrès — Musées — Excursions, Paris 1889, 224 и 225, обр. 70 и 71.

[3]) Museum für Völkerkunde въ Берлинъ, Heinr. Schliemann-Saal I № 7638 и 7639.

Единиятъ отъ тѣхъ има лице, чиято моделировка е напълно идентична съ лицето на нашия идолъ. По-другъ е изразътъ на лицето въ втория идолъ, обаче то отговаря на лицето на третия отъ нашитѣ идоли. Що се отнася до размѣритѣ на ржцѣтѣ, тѣхното положение, както и формата на останалата часть на тѣлото, не сжществува разлика между троянскитѣ идоли и коджа-дерменския. За голѣмо съжаление обаче тѣхната старость не е опрѣдѣлена. Отнесени сж съ съмнѣние къмъ VI—VII пластове. Като аналогия бихме споменали мжжката глинена статуйка отъ Винча (Сърбия).[1])

Вториятъ отъ нашитѣ идоли прѣдставя другъ типъ, при който, освѣнъ главата и ржцѣтѣ, твърдѣ ясно сж прѣдставени трупътъ и краката. Изпълнението обаче е тъй просто, както и при първия типъ. Повръхностьта е груба, неизглаждана, и понеже изпичането е било недостатъчно, то и двата идола иматъ сивочеръ цвѣтъ. Между троянскитѣ глинени идоли № 7641 (VI—VII пластъ?) подхожда на нашия; отличава се по това, че главата му е почти валчеста и, сравнително тѣлото, по-малка, а краката сж малко по-дълги и заострени.

Най-послѣ другъ единъ типъ ни прѣдставя третиятъ идолъ. Ако той не бѣ се намѣрилъ по-дълбоко отъ първия, бихме го приели за по-младъ. Докато за първитѣ два идола нищо положително не може да се каже относно това, дали тѣ прѣдставятъ женско или мжжко тѣло, очевидно третиятъ идолъ възпроизвежда детайлно голо женско тѣло. Като обща характеристика на тритѣ типа, която би могла да се отнесе и за троянскитѣ глинени идоли, както и за ония отъ Винча и отъ други мѣста, е моделировката на ржцѣтѣ въ хоризонтално положение, разперени настрани, което ще трѣбва да обяснимъ съ това, че прѣдставянето на ржцѣтѣ по този начинъ е било най-лесно.

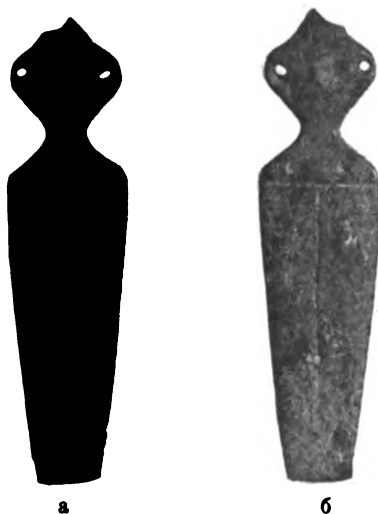
II. Идоли отъ кость.

Единственииятъ костенъ идолъ отъ Коджа-дерменската могила е прѣдставенъ въ обр. 5 и 6. Часть отъ горния край е отчупена. Ако послѣдната е прѣдставяла главата, трупътъ ще бжде съставенъ отъ двѣ части, ясно разграничени една отъ друга. Горнята половина има почти квадратна форма съ двѣ странични дупки, чиито диаметри мѣрятъ около 2 мм. Тѣ може би прѣдставятъ междината, образувана отъ ржцѣтѣ,

[1]) Praehist. Zft II 1910 табл. XII обр. h.

когато се поставятъ върху гърдитѣ[1]) или върху поясната область, или пъкъ сж служили за окачване на идола. Между тѣхъ върху прѣдната страна на идола е издълбана плитка кржгла дупка, чийто диаметъръ не надминава 1 мм. Долнята часть отъ трупа има ромбоидна форма, ограничена откъмъ краката съ двѣ наклонени къмъ срамната область брѣзди (E въ обр. 6 a). Послѣднитѣ двѣ съ една хоризонтала (F) затварятъ равнобедренъ трижгълникъ, който прѣдставя regio hypogastrica (H).

Отъ върха на този трижгълникъ се спуща вертикална брѣзда (P), която разграничава двата крака. Върху задната страна трупътъ е отдѣленъ отъ краката съ хоризонтална брѣзда (S въ обр. 6 б). Друга една перпендикулярна на послѣдната (N) очертава двата крака откъмъ задната страна. Трудно е да се каже, какво прѣдставятъ двѣтѣ плитки кржгли вдлжбнатини (O въ обр. 6 б) надъ хоризонталната брѣзда. Ако допуснемъ, че тази часть, която ние приехме за горня половина отъ трупа, прѣдставя глава, тогава послѣдната е завършвала въ горния край съ острие, и подобно на плоскитѣ каменни идоли отъ Троя (№ 7514—7517 витрина 28 въ Берлинския музей). Въ този случай двѣтѣ странични дупки биха прѣдставяли очитѣ или ушнитѣ дупки и тогава не бихме могли да кажемъ, какво прѣдставя малката кржгла вдлжбнатина между тѣхъ. Дори и при това прѣдположение не може да се говори за значението на двѣтѣ кржгли вдлжбнатини върху гръбната часть на трупа. Идолътъ има слѣднитѣ размѣри: височина 9·4 см., напрѣченъ диам. на горната часть на трупа 2·2 см., диаметъръ въ тасната область 2·4 см., максимална дебелина 0·55 см.

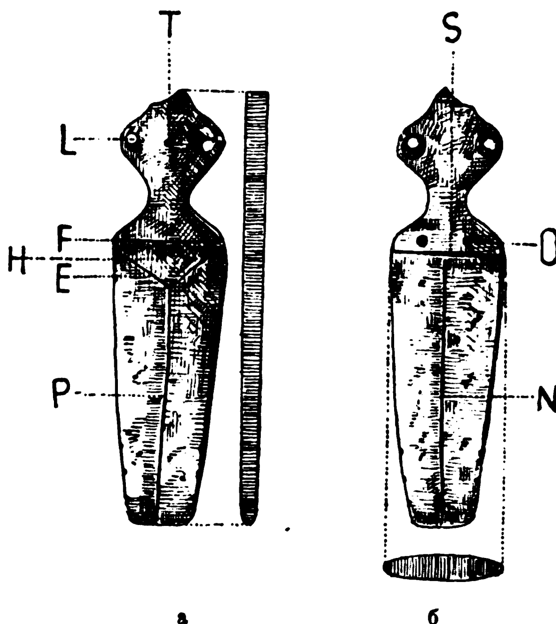
Обр. 5.

Костенъ идолъ отъ Коджа-дерменъ.

Този идолъ, който принадлежи къмъ типа на плоскитѣ идоли, напомня троянскитѣ костени идоли, намѣрени въ I до VI селища, но аналогиченъ твърдѣ много на нѣкои плоски каменни идоли отъ II—V

[1]) Въ подобно положение сж прѣдставени ржцѣтѣ напримѣръ въ мраморнитѣ идоли отъ Аморгосъ и Спарта (S. Müller, Urgesch. Europas стр. 33 обр. 23 и 25).

селища, при които личи зачатъкъ отъ ржцѣ и тѣлото ясно е раздѣлено на три части. Нашиятъ идолъ обаче се отличава отъ троянскитѣ по това, че въ него сж прѣдставени повече детайли, върху които се спрѣхме накратко, за да обяснимъ тѣхното значение, доколкото това бѣше възможно.

Обр. 6.

Костенъ идолъ отъ Коджа-дерменъ.

Освѣнъ въ Троя, аналогични идоли се срѣщатъ и въ Сърбия.[1]) У насъ сж намѣрени въ Султанското прѣдисторическо селище.[2])

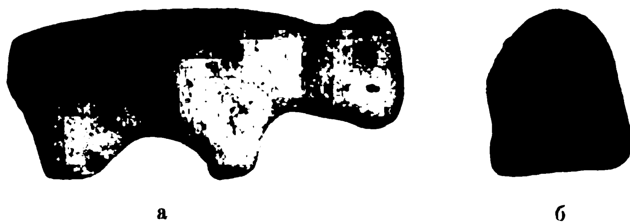
III. Животински фигури.

Не по-малъкъ интересъ отъ идолитѣ прѣдставятъ двѣ животински фигури. Обр. 7 прѣдставя една отъ тия фигури въ двѣ положения. Дължината ѝ е 8·1 см., а максималната дебелина не надминава 2·6 см. Височината при прѣднитѣ крака достига 3·3 см., а при заднитѣ — 3·1 см. Главата, твърдѣ ясно отдѣлена отъ трупа съ кжса шийка, има почти валчеста форма (2·5 ст. × 2·3 ст.) съ двѣ груби и тжпи изпжкналости, които вѣроятно прѣдставятъ ушитѣ. Прѣзъ главата, малко по-долѣ

[1]) Praehist. Zft табл. IX обр. i.

[2]) А. Чилингировъ, Мсб. XXV, 1910, табл. I и II.

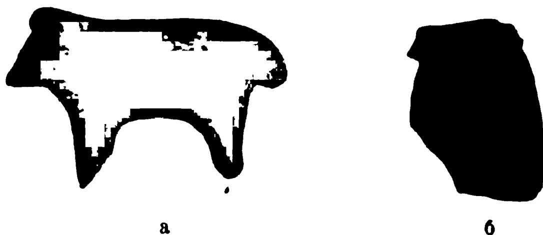
отъ срѣдата, е прѣкарана напрѣчна дупка, чиито два отвора прѣдставятъ очитѣ. Трупътъ има цилиндрична форма. Прѣднитѣ, както и заднитѣ крайници, сж сравнително кжси и слѣпени. Трупътъ завършва съ кжса опашка, подъ която е прѣдставенъ аналния отворъ. Поради липса на характерни морфологични детайли, трудно е да се каже съ положителность, какъвъ животински видъ ни прѣдставя тази фигура. Найвѣроятно прѣдъ насъ стои образътъ на домашното куче, нераздѣлния спжтникъ на човѣка отъ най-древнитѣ врѣмена до днесъ.

Обр. 7.

Глинено животно отъ Коджа-дерменъ.

Втората фигура (обр. 8) прѣди всичко прави впечатление съ спазването съотношението между отдѣлнитѣ части на тѣлото, което ни кара да прѣдположимъ, че прѣдъ насъ стои работата на по-вѣща ржка или, ако можемъ да кажемъ, на единъ по-добъръ художникъ. Животното е моделирано въ спокойно положение. Главата, ясно очертана отъ трупа, е снабдена съ конична муцунка, малко наведена надолѣ, дълга около 1 см. Двѣтѣ заострени странични изпжкналости прѣдставятъ вѣроятно рога. Трупътъ има цилиндрична форма, малко сплѣснатъ въ коремната областъ. Прѣднитѣ, както и заднитѣ крака сж слѣпени, както и при първата фигурка. Височината на тѣлото, въ областьта на прѣднитѣ крайници, е 3·7 см., а при заднитѣ 3·6 см. Трупътъ завършва съ опашка, една часть отъ която е отчупена. Отъ запазената часть може да се заключи, че тя е била доста дълга. Дължината на тѣлото, мѣрена отъ върха на муцунката до края на опашката, достига 5·8 см. Нашата фигурка прѣд-

Обр. 8.

Глинено животно отъ Коджа-дерменъ.

ставя вѣроятно нѣкакавъ рогатъ домашенъ добитъкъ. Аналогични екземпляри сж намѣрени на много мѣста на сѣверъ отъ Гърция, които спадатъ къмъ външната зона около Микенската култура, и въ които едноврѣменно се е развила около началото на второто хилядолѣтие прѣди Христа каменно-бронзова култура.[1])

Троянскитѣ глинени животински фигури се отличаватъ твърдѣ много отъ нашитѣ: тѣ сж много по-груби и почти сурови (ср. 7644--7649); по-голѣмо сходство сжществува обаче съ животинскитѣ идоли отъ Кукутени въ Ромъния, съ които имахъ случай да се запозная отблизо, благодарение любезностьта на проф. Шмидтъ, ржководителя на разкопкитѣ на казаното мѣсто прѣзъ есеньта на 1909 год. Сходенъ на втората фигурка екземпляръ е намѣрилъ Йор. Ивановъ при Кадинъ-мостъ.[2])

Що се отнася до датирането на идолитѣ и животинскитѣ фигури, ние нѣма да влизаме въ подробности, защото ще бжде нужно да се спремъ върху характера на останалия материалъ отъ могилата. Въ статията си върху тази могила ние отнесохме материала къмъ края на каменната и началото на бронзовата епоха; сжщото мнѣние поддържаме и тукъ. Въ полза на послѣднето ние посочваме голѣмото сходство, което сжществува между материала отъ Коджа-дерменската могила и тоя отъ Кукутени. Разкопкитѣ, ржководени отъ проф. Шмидтъ, даватъ резултати, които довеждатъ автора до мисъльта, че на долнето течение на Дунава, край рѣкитѣ Серетъ, Прутъ, Днестъръ и Днепъръ, а така сжщо и въ земитѣ на сѣверъ отъ Гърция (България, Ромъния), се е разпространила отъ непознатъ центъръ особенъ типъ неолитична култура (aeneolithicum), слѣди отъ която, споредъ насъ, ние намираме въ Коджа-дерменската могила. Върху тази нова свѣтлина, която се хвърля въ областьта на прѣдисторията на юго-източна Европа, ние си запазваме правото да говоримъ по-късно, когато ще разгледаме останалия материалъ отъ могилата и слѣдъ като проф. Шмидтъ публикува резултата отъ своитѣ двѣгодишни основни изучвания на прѣдисторията на ориента, за да имаме възможность да изтъкнемъ сжществуващитѣ аналогии съ материалитѣ отъ разкопанитѣ отъ насъ могили.

Idoles et figurines d'animaux du tumulus préhistorique près de Kodja-Dermen (arrond. de Choumen). — La Société archéologique de Choumen entreprit en 1907/1908 des fouilles

---

[1]) S. Müller, Urgesch. Europas стр. 36.
[2]) Извѣстия I, 1910, 192 обр. 82.

dans le tumulus de Kodja-Dermen. Une communication sommaire a été faite dans la Revue de la Société littéraire bulgare XXI, 1909, 503—562. Nous publions ici seulement les monuments suivants. I. Idoles en terre cuite: figurine d'homme, h. 8 cm. (fig. 1); figurine analogue, h. 7·9 cm. (fig. 2); figurine de femme assise, h. 7·5 cm. (fig. 3 et 4). — II. Idole de femme en os, h. 6·2 cm. (fig. 5 et 6). III. Figurines d'animaux: un chien (?), h. 3·7 cm. (fig. 7); un bœuf, h. 3·7 cm. (fig. 8). — Toutes ces figurines appartiennent à la fin de la période néolithique ou au commencement de l'âge de bronze. Les autres objets et les outils qui les accompagnent se rapportent à la même époque.

R. Popow.

Плоски костни идоли отъ Рачевата могила при Ямболъ[1])

отъ Ан. Д. Чилингировъ

Освѣнъ обнародванитѣ отъ насъ костни плоски[2]) и стжпални[3]) идоли отъ прѣдисторическото селище въ с. Султанъ, Поповско, такива у насъ сж намѣрени до сега и въ Рачевата могила до Ямболъ[4]) и въ могилата Коджа-дерменъ до Шуменъ.[5]) Единъ отъ намѣренитѣ въ Рачевата могила костни идоли е обнародванъ[6]) и по всѣка вѣроятность се пази въ Лувърския музей въ Парижъ. Обнародванъ е и костниятъ идолъ отъ могилата Коджа-дерменъ.[7]) При описанието на костнитѣ идоли и отъ двѣтѣ тѣзи могили не е обърнато достатъчно внимание, понеже е дадена формата имъ само отъ прѣдната страна.

Отъ намѣренитѣ въ Рачевата могила плоски костни идоли, единъ здравъ и три поврѣдени се пазятъ въ Народния музей (инв. 3086). Тукъ ги описваме поради научния интересъ, който тѣ прѣдставятъ по своята прилика съ обнародванитѣ отъ насъ плоски костни идоли отъ Султанъ, която прилика говори за едноврѣменность и еднаквость на тѣзи двѣ културни находища.

Костниятъ идолъ обр. 1 а (отпрѣдъ) и б (отзадъ), съ размѣри 7·5 × 1·8 × 0·4 см., по своята форма принадлежи къмъ II типъ плоски костни идоли отъ Султанъ, който се характеризира по това, че идолитѣ отъ него сж раздѣлени на глава, гърди и коремокрайщникъ и иматъ пжпа си или орнамента по дрехитѣ на мѣстото на пжпа на горния край на коремокрайщника.[8]) Той твърдѣ много наподобява публикувания

[1]) За разкопкитѣ на тази могила и намѣренитѣ въ нея прѣдмети гл. Jérôme, Revue archéol. 1901 II 328—349 и Seure et Degrand, Bull. de corresp. hellén. XXX, 1906, 359—432.

[2]) Чилингировъ, Костни идоли отъ праисторичното селище въ с. Султанъ, Мсб. XXV, 1910, 1—54.

[3]) Чилингировъ, Стжпални костни идоли отъ праисторичното селище въ с. Султанъ, Извѣстия I, 1910, 105—110.

[4]) Seure et Degrand, цит. съч. стр. 415.

[5]) Р. Поповъ, Пер. сп. XXI, 1909, 454.

[6]) Seure et Degrand, цит. м. стр. 415 обр. 57.

[7]) Поповъ, цит. м. табл. XI обр. 2.

[8]) Чилингировъ, Костни идоли стр. 33.

отъ Рачевата могила,[1]) както и единъ отъ Султанъ.[2]) Отличава се отъ послѣдния по това, че на страничнитѣ краища на ромбовиднитѣ си гърди, както и отъ страни на горния край на коремокрайщника, нѣма кржгли вдлжбнатинки или дупки. На главата му, която по своята форма твърдѣ много наподобява главата на единъ отъ плоскитѣ костни идоли отъ Султанъ,[3]) сж прѣдставени съ кржгли вдлжбнатинки очитѣ и съ хоризонтална рѣзчица — устата. Съ означенъ половъ трижгълникъ, на идола намираме само прѣднята раздѣляща нозѣтѣ рѣзка. Поясната рѣзка отпрѣдъ е по-низка отъ поясната рѣзка отзадъ. Всичкото пространство надъ прѣднята поясна рѣзка и подъ половия трижгълникъ и задната поясна рѣзка е изпълнено съ прави черти. Такива черти намираме и въ Султан. плоски костни идоли,[4]) както и въ обнародвания костенъ идолъ отъ Рачевата могила.[5]) Тукъ тѣ ясно показватъ облѣкло.[6]) Половиятъ трижгълникъ и раздѣлящата нозѣтѣ рѣзка при описвания идолъ иматъ орнаментално или символично значение,[7]) но по никакъвъ начинъ не издаватъ голо тѣло.

а б

Обр. 1.

Поврѣдениятъ костенъ идолъ обр. 2 а (отпрѣдъ) и б (отзадъ), съ размѣри 5·1 × 1·5 × 0·3 см., прѣдставя по всѣка вѣроятность коремокрайщника (долнята часть на корема и краищата) на костенъ идолъ отъ I типъ на установенитѣ отъ насъ типове плоски костни идоли отъ Султанъ, който се характеризира по това, че идолитѣ сж раздѣлени на глава, гръдокоремъ и коремокрайщникъ и иматъ пжпа си или орнамента по дрехитѣ на мѣстото на пжпа на прѣхода между втората и третята части.[8]) На описванитѣ тукъ здравъ и поврѣденъ костни идоли пжпътъ или орнаментътъ на мѣстото на пжпа не сж прѣдставени. Слабокорубестъ отъ задната си страна, навѣрно вслѣдствие огъня, отъ който е побѣлѣлъ,

[1]) Seure et Degrand, цит. м. стр. 415 обр. 57.
[2]) Чилингировъ, Костни идоли, табл. I обр. 5 а, б.
[3]) Пакъ тамъ табл. I обр. 4 а, б.
[4]) Пакъ тамъ табл. I обр. 5 а, б и обр. 3 а, б.
[5]) Seure et Degrand, цит. м. стр. 415 обр. 57.
[6]) Между разнитѣ мнѣния, които обясняватъ подобнитѣ рѣзки по идолитѣ, сжществува и такова мнѣние, споредъ което тѣ издавали движението на мускулитѣ. Гл. А. Скриленко. Труды двѣнадцатаго археологическаго съѣзда въ Харковѣ I, 1905, 149.
[7]) Чилингировъ, Костни идоли стр. 17. [8]) Пакъ тамъ стр. 33.

този костенъ идолъ е закръгленъ отъ прѣдната страна по направление на дължината. На него сж означени половиятъ трижгълникъ и прѣдната и задня раздѣляща нозѣтѣ рѣзка, както и прѣдната и задня поясни рѣзки, които сж на една и сжща височина. Характеризира се още: 1) по едина си редъ кржгли вдлъбнатинки отъ горнята страна на прѣдната поясна рѣзка, които намираме у Султанскитѣ плоски костни идоли отъ I типъ; 2) по двата си реда кржгли вдлъбнатинки по срѣдата на позѣтѣ, и 3) по двѣтѣ си кржгли вдлъбнатинки на срѣдата надъ задната поясна рѣзка, които обяснихме, че прѣдаватъ силно издаденитѣ назадъ сѣдални части[1]) или пъкъ сж орнаменти на тѣзи части отъ дрехитѣ. Навѣрно орнаментални сж тукъ и кржглитѣ вдлъбнатинки надъ прѣдната поясна рѣзка, споредъ както ги обяснихме у Султанскитѣ костни идоли.[2])

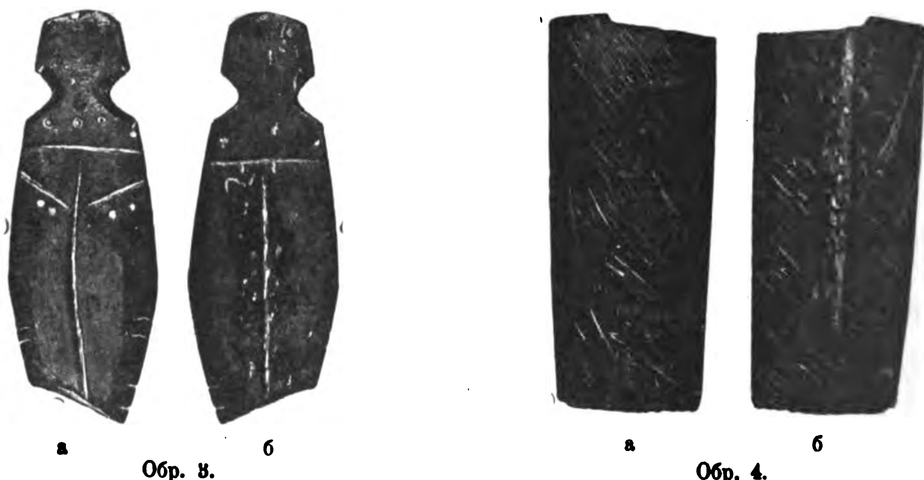

Обр. 2.

Поврѣдениятъ костенъ идолъ обр. 3 а (отпрѣдъ) и б (отзадъ), съ размѣри 5·5 × 2 × 0·2 см., по всѣка вѣроятность прѣдставя гръдокорема и коремокрайщника на плосъкъ костенъ идолъ отъ I типъ на Султанскитѣ плоски костни идоли, понеже пжпътъ или орнаментътъ, който прѣдава пжпа, намираме на прѣхода между втората и третята му части. Затжпенитѣ странични рогове на ромбовидния му грждокоремъ съвсѣмъ не говорятъ противъ нашето мнѣние, понеже тѣхното затжпяване е послѣшна работа, както послѣшна работа е и заглаждането на горния му край, който е съединявалъ грждокорема съ главата. По всѣка вѣроятность ромбовиднитѣ му гърди на страничнитѣ си рогове сж били снабдени съ кржгли дупки, които сж означавали сгънатитѣ въ лактитѣ и положени на корема ржцѣ и сж служили сжщеврѣменно за окачване, както обяснихме страничнитѣ дупки на гърдитѣ у плоскитѣ костни идоли отъ I типъ отъ Султанъ.[3]) Плосъкъ отъ задната си страна, той е слабо корубестъ отъ прѣдната, по направление на дължината. На него е означенъ половиятъ трижгълникъ, задната и прѣдната поясни рѣзки, които сж на еднаква височина, и раздѣлящитѣ нозѣтѣ отпрѣдъ и отзадъ рѣзки. Тукъ раздѣлящата нозѣтѣ отпрѣдъ рѣзка прѣминава половия връхъ, навѣрно съ цѣль да означи мѣстото на женския половъ органъ. Кржглитѣ вдлъбнатинки надъ прѣдната поясна рѣзка у плоскитѣ костни идоли отъ

[1]) Пакъ тамъ стр. 18. [2]) Пакъ тамъ стр. 17. [3]) Пакъ тамъ стр. 7 сл.

I типъ намираме и тукъ, както и едина редъ кржгли вдлжбнатинки подъ рѣзкитѣ на половия жгълъ. Ромбовидната форма на коремокрайщника, както и фактътъ, дѣто прѣдната поясна рѣзка не се срѣща съ рѣзкитѣ на половия жгълъ, тукъ обясняваме съ това, че костниятъ идолъ, слѣдъ като е получилъ формата на I типъ, е билъ счупенъ или поврѣденъ. На това отдаваме и двѣтѣ странични кржгли вдлжбнатинки на горния край отъ задната страна, които навѣрно сж недовършени дупки за окачване. Стра-

а б
Обр. 3.

а б
Обр. 4.

ничнитѣ рѣзки на долния край отъ прѣдната и задня страни на коремокрайщника, които намираме и у единъ костенъ идолъ отъ I типъ отъ Султанъ,[1]) навѣрно означаватъ дреха.

Обр. 4 а (отпрѣдъ) и б (отзадъ), съ размѣри 5·1 × 2·2 × 0·5 см., който прѣдставя отчупена на двата края овжглена кость, е по всѣка вѣроятность часть отъ коремокрайщника на костенъ идолъ отъ I типъ на Султанскитѣ плоски костни идоли, понеже твърдѣ много наподобява коремокрайщника на единъ отъ Султанскитѣ идоли.[2]) Плоско загладенъ отъ едната си страна (навѣрно задната), отъ другата той е закржгленъ по направление на дължината.[3])

Figurines en os du tumulus Ratchew, près de Iambol. — Les quatre figurines de forme plate sont semblables à celles de Soultan, publiées par nous dans le Sbornik XXV, 1910, 1—54 et dans le Bulletin I, 1910, 105—110. La figurine fig. 1 appartient au type II et les fig. 2—4 au type I de Soultan.

A. Tchilinghirow.

---

[1]) Пакъ тамъ табл. I обр. 3. [2]) Пакъ тамъ табл. I обр. 1.

[3]) Относително въпроса, кой отъ тѣзи два типа плоски костни идоли е по-старъ и въ кое врѣме трѣбва да се отнесатъ, гл. Костни идоли стр. 36 и 53 сл.

Релиефъ на Херкулеса отъ Мадара

отъ Б. Филовъ

Оброчниятъ релиефъ на Херкулеса, който обнародваме за пръвъ пжть (обр. 1), бѣ намѣренъ миналата година при с. Мадара, Шуменско, и постжпи въ сбиркитѣ на Народния музей (инв. 4710 на старовѣковния отдѣлъ). Релиефътъ има четвъртита, на горния край закржглена форма, съ простъ профилъ по края. Той е високъ 47 см., широкъ 40·5 см. и дебелъ около 5 см. Долнитѣ два жгла сж отчупени. Направенъ е отъ едрозърнестъ бѣлъ мряморъ. Изображенията сж разпрѣдѣлени въ двѣ полета. Въ по-голѣмото горне, малко вдлжбнато поле е прѣдставенъ Херкулесъ, брадатъ, голъ, лежащъ налѣво върху лъвската кожа подъ едно дърво (пиния?), около което се увива змия. На дървото е окаченъ лжкътъ на Херкулеса и колчанътъ съ стрѣлитѣ. Въ лѣвата си ржка Херкулесъ държи кривака, облегнатъ върху лакета му, а въ десната — чаша съ двѣ дръжки, въ която трима души му наливатъ сжщеврѣменно вино и вода. Лицето, което стои надесно и държи въ ржцѣтѣ си амфора, отъ която налива вода, е безъ съмнѣние нимфа. Десниятъ ѝ кракъ е кръстосанъ върху лѣвия, а смъкналата се дреха я покрива само отъ пояса надолѣ. Другитѣ двѣ лица, които държатъ мѣха съ виното, сж мжже Тѣ могатъ да бждатъ въ тази обстановка само сатири, макаръ и да не сж ясно характеризирани, поради грубата работа, като такива. Първиятъ отъ тѣхъ е облѣченъ само съ кжса прѣстилка, която обгръща цѣлото тѣло и стига почти до колѣнѣтѣ. Вториятъ е по-малъкъ, съвсѣмъ голъ, колѣничилъ на земята и подигащъ съ двѣтѣ ржцѣ задната часть на мѣха. Подъ него, въ края на релиефа, е изобразена четвъртита плочка съ три прави, облѣчени въ дълги дрехи жени. Тѣ и тритѣ стоятъ на лѣвия си кракъ, а десниятъ е свободенъ и поставенъ малко назадъ. Първитѣ двѣ отлѣво държатъ ржцѣтѣ си кръстосани върху гърдитѣ. Третята дига десната си ржка къмъ главата, лѣвата е пусната свободно надолѣ. Тази плочка съ тритѣ женски фигури не прѣдставя нищо друго, освѣнъ

оброченъ релиефъ на тритѣ нимфи.[1]) Додѣто другитѣ лица сѫ мислени въ релиефа като живи, които вематъ участие въ прѣдставеното дѣйствие, плочката съ нимфитѣ е само прѣдметъ, прѣдназначенъ да характеризира мѣстото на дѣйствието като светилище на нимфитѣ. Че мѣстото е наистина светилище, се вижда впрочемъ и отъ дървото съ змията. Трѣбва да си прѣдставимъ, слѣдователно, че Херкулесъ си отпочива въ едно светилище на нимфитѣ, услужванъ отъ една нимфа и два сатира, които му наливатъ да пие.

Обр. 1.

Мраморенъ релиефъ отъ Мадара.

Лъвската кожа, на която лежи Херкулесъ, е прострѣна подъ цѣлото му тѣло и то така, че лѣвата му рѫка се подпира върху главата на

[1]) Стойката на тритѣ нимфи въ нашия случай се отклонява отъ обикновения типъ на тѣзи богини, дѣто тѣ сѫ прѣдставени или че танцуватъ, или че се държатъ било за рѫцѣтѣ, било за рамената. Подобно отклонение прѣдставя впрочемъ и релиефътъ на нимфитѣ отъ Лѣсковецъ (Кацаровъ, Извѣстия I, 1910, 113 и обр. 2), дѣто всѣка отъ тѣхъ държи десната си рѫка върху гърдитѣ, а лѣвата е спусната свободно надолѣ.

лъва. Единиятъ кракъ отъ кожата, съ три голѣми и остри нокти, е прѣкарана между кръстосанитѣ крака на Херкулеса и виси върху лѣвото му бедро, малко надъ колѣното. Прѣдъ Херкулеса сѫ изобразени нѣколко животни, които символизиратъ неговитѣ подвизи. Най-напрѣдъ налѣво, подъ стѫпалото на Херкулеса, виждаме лернейската хидра съ деветъ глави; послѣ слѣдва еримантскиятъ глиганъ, закритъ отчасти задъ хидрата, тъй че се вижда само прѣдната часть на тѣлото му. По-нататъкъ лежи на земята четвероного животно съ дълга глава, което, въпрѣки малкитѣ размѣри, прилича най-много на конь или кошута и ще да напомня, слѣдователно, подвига съ конетѣ на Диомеда или улавянето на керинитската кошута. Най-послѣ, съвсѣмъ въ десно, виждаме, едва разпознаваеми, тритѣ стимфалски птици.

Подъ главното изображение се намира още единъ поясъ съ релиефи, поставени на по-високъ фонъ, който образува нѣщо като основа отъ рамката на цѣлия релиефъ. Въ този поясъ виждаме най-напрѣдъ въ лѣво единъ бикъ или волъ, отъ който е запазена само главата съ малка часть отъ гърба. Прѣдъ него се намира голѣмъ крѫгълъ прѣдметъ като дискъ и една изправена тояга. По-нататъкъ слѣдватъ двѣ симетрични групи отъ два коня и два вола. Въ всѣка група едно отъ животнитѣ е обърнато налѣво, а другото надесно. Най-послѣ на десния край е изобразенъ младъ конникъ безъ брада съ фригийска шапка и дигнати нагорѣ рѫцѣ, въ десната отъ които той държи двойна брадва, а въ лѣвата — малъкъ амазонски щитъ. Отъ коня е запазена само шията и часть отъ задницата му, тъй че липсватъ и краката на конника. Върху тълкуването на тѣзи изображения ще се повърнемъ (стр. 92).

Надъ релиефа се намира латински надписъ HERCÜLIS INVICTO, а подъ релиефа — сѫщо слѣди отъ надписъ, отъ който въ първия редъ сѫ запазени буквитѣ /ET\ а въ втория O. Прави впечатление грѣшката въ горния надписъ *Herculis* въ родителенъ падежъ вмѣсто правилното *Herculi* въ дателенъ, съ което се съгласява и правилно употрѣбеното прилагателно *invicto*. Подобни грѣшки се срѣщатъ често въ мѣстнитѣ латински надписи и сѫ характерни за разваления латински езикъ, който е говорило мѣстното романизирано население.

Изработката на релиефа е твърдѣ груба, както почти при всички оброчни релиефи отъ римската епоха въ дунавскитѣ провинции. Особно лицата на фигуритѣ сѫ скицирани съвсѣмъ повръхностно. Очитѣ, косата

и другитѣ детайли на главитѣ сѫ били изработени така плитко, че съ течение на врѣмето почти сѫ се заличили. Само главата на Херкулеса е изработена съ повече старание, обаче за жалость тя е обезобразена чрѣзъ отчупването на долнята ѝ часть. Прави впечатление, че лѣвото ухо е поставено много напрѣдъ, съвсѣмъ близо до окото. Съ сѫщата несрѫчность сѫ изработени и животнитѣ прѣдъ Херкулеса. Само въ рисунката на релиефа се забѣлѣзва по-голѣма похватность, — нѣщо, което кара да се мисли, че скулпторътъ е ималъ за образецъ нѣкой по-добъръ оригиналъ. Особно сполучливо сѫ скицирани фигуритѣ на нимфата и на правия сатиръ, чието внимание всецѣло е погълнато отъ работата, която върши. Релиефътъ ще трѣбва да се датира, както показва стильтъ на работата, особно начинътъ, по който сѫ направени коситѣ, не по-късно отъ второто столѣтие сл. Хр.

Значението на релиефа отъ Мадара впрочемъ не се заключава въ неговата художествена изработка, но — отъ една страна — въ типа на Херкулеса, и отъ друга — въ религиознитѣ прѣдстави, изразени въ него.

Въ Народния музей се намира още единъ подобенъ фрагментиранъ релиефъ на Херкулеса, чието мѣстонахождение за жалость не е извѣстно и който обнародваме тукъ сѫщо за пръвъ пѫть (обр. 2). Фрагментътъ е високъ сега 23 см., широкъ 27 см. и дебелъ около 3·5 см. Запазена е почти цѣлата фигура на Херкулеса, съ изключение на главата и десната рѫка. Отдолѣ сѫ прѣдставени въ два пояса подвизитѣ на Херкулеса и то въ слѣдния редъ. Въ горния поясъ отлѣво надесно: немейскиятъ лъвъ (фигурата на Херкулеса тукъ е отчупена), амазонката Хиполита (?),[1] еримантскиятъ глиганъ, керинитската кошута, стимфалскитѣ птици, лернейската хидра (?).[2] Въ втория поясъ първата сцена е отчупена, послѣ слѣдва убиването на Диомеда (?),[3] убиването на триглавия Герионъ, критскиятъ бикъ и още една или двѣ сцени, които сѫ отчупени.[4])

[1]) Колѣничилата прѣдъ Херкулеса фигура изглежда да е жена, тъй като е облѣчена въ дълга дреха, която се разстила по земята. Сцената на всѣки случай не е съвсѣмъ ясна, поради грубото изпълнение на релиефа.

[2]) И тази сцена не е сигурна. Фигурата на Херкулеса се е намирала отдесно и е отчупена. Отлѣво се намира нѣщо като голѣма изправена нагорѣ змия, вѣроятно хидрата. На всѣки случай подвигътъ съ лернейската хидра не би могълъ да липсва въ този цикълъ.

[3]) Тукъ ясно е прѣдставено, че Херкулесъ убива колѣничилъ на земята човѣкъ, който въ тази връзка би могълъ да бѫде само Диомедъ. Неговото убиване е прѣдставено по сѫщия начинъ върху единъ неизданенъ още саркофагъ отъ с. Лѫжане, Ловчанско, сега въ Народния музей.

[4]) Въ горния поясъ на релиефитѣ сѫ прѣдставени шесть сцени изъ подвизитѣ на Херкулеса. Въ долния поясъ имаме най-малко петь сцени. Обаче вѣроятно е, че и тукъ тѣ сѫ били първоначално шесть, макаръ че мѣстото, което остава свободно въ десно, изглежда

Главната фигура на Херкулеса въ този релиефъ показва пълно сходство съ съотвѣтната фигура на Херкулеса въ Мадарския релиефъ. И тукъ пакъ Херкулесъ лежи по сѫщия начинъ върху лъвската кожа, като опира лѣвия си лакетъ върху главата на лъва. По сѫщия начинъ сѫ

Обр. 2.

Мряморенъ релиефъ въ Народния музей.

кръстосани и краката. Даже такава второстепенна подробность, като прѣкарването на единия кракъ отъ лъвската кожа между краката на

твърдѣ малко за двѣ сцени. Релиефитѣ прѣдставятъ слѣдователно канонизиранитѣ въ хеленистическо врѣме дванадесеть подвига на Херкулеса, така наречения додекатлонъ (ср. Durrbach у Daremberg-Saglio, Dictionnaire des antiquités V 85 сл.). Тритѣ сцени, които липсватъ въ нашия релиефъ, ще бѫдатъ въ такъвъ случай: изчистването на оборитѣ на Аугиасъ, борбата съ Антей или нѣкой другъ отъ свързанитѣ съ него подвизи, напр. хесперидитѣ, и изваждането на Цербера изъ ада. — Дванадесетьтѣ подвига на Херкулеса сѫ прѣдставени и върху една бронзова монета отъ Hadrianopolis отъ врѣмето на Гордиана (Pick, Jahrb. des deutschen arch. Inst. XIII, 1898, 141 сл. и табл. X 8) и то въ слѣдния редъ: лъвътъ, хидрата, глиганътъ, еленътъ, птицитѣ, амазонката (?), Аугиасъ, бикътъ, конетѣ на Диомеда, Герионъ, Хесперидитѣ (?) и Церберътъ. Този редъ отговаря напълно на реда на подвизитѣ на Херкулеса, както тѣ се срѣщатъ прѣдставени върху римскитѣ саркофази (гл. Pick, цит. м. стр. 143). Въ нашия релиефъ е слѣдванъ явно другъ редъ.

Херкулеса, е прѣдадена съвършено идентично и въ двата случая. Понеже и материалътъ на втория релиефъ е сжщиятъ едрозърнестъ мряморъ, отъ който е направенъ и Мадарскиятъ релиефъ, то твърдѣ вѣроятно е, че и двата паметника сж излѣзли отъ едно и сжщо ателие въ сѣверна България, дѣто култътъ на Херкулеса, по свидѣтелството на многобройни надписи и релиефи, е билъ много разпространенъ.[1])

Херкулесъ, лежащъ върху лъвската кожа въ сжщата поза, както въ нашитѣ два случая, се срѣща още въ редица оброчни релиефи, болшинството отъ които произхождатъ отъ Атика, но сега сж разпръснати въ разни музеи, повечето вънъ отъ Гърция.[2]) Съ релиефитѣ се схождатъ нѣкои късни монети отъ Мала-Азия,[3]) както и нѣкои геми.[4]) Като оставимъ настрана второстепеннитѣ подробности, можемъ да различимъ между релиефитѣ два главни типа на Херкулеса. Въ единия той държи чашата въ лѣвата си ржка, а десната е сложена празна върху бедрото.[5])

---

[1]) Гл. Дяковичъ, Археологически излетъ въ крайдунавска България (Мсб. XX 1904) стр. 34 сл. Дяковичъ справедливо изтъква, че въ сѣверна България култътъ на Херкулеса е билъ разпространенъ главно чрѣзъ римскитѣ легиони, съ което се и обяснява, защо въ южна България той не е билъ тъй популяренъ, както се вижда отъ малкото запазени паметници. Къмъ изброенитѣ отъ Дяковича паметници трѣбва да се прибавятъ още два оброчни релиефа отъ Варна (Kalinka, Ant. Denkm. in Bulg. n. 196 и 197), единъ отъ Пловдивъ (пакъ тамъ n. 198) и единъ отъ София (Кацаровъ, Приносъ къмъ старата история на София стр. 43 и обр. 6). Освѣнъ това нѣкои още неиздадени паметници, а именно единъ оброченъ релиефъ отъ с. Мъртвица, Плѣвенско (сега въ Народния музей, инв. 5035), единъ подобенъ релиефъ сжщо отъ Плѣвенско (сега въ Плѣвенския музей) и една бронзова статуйка отъ Арчаръ (въ Народния музей, инв. 4934).

[2]) Събрани и описани напослѣдъкъ отъ Loewy, Röm. Mitteil. XII, 1897, 60—65, обр. 2 и 3 и табл. III. Отъ седъмьтѣ описани отъ Loewy релиефа четири сж сигурно и два вѣроятно отъ Атика. Гл. и Amelung, Skulpturen des Vatikan. Mus. I стр. 813. Къмъ тѣзи релиефи трѣбва да се прибави още единъ, който се намира въ вилата Albani въ Римъ (Helbig. Führer durch die öffentlichen Samml. 2. изд. II n. 789) и въ който Херкулесъ е прѣдставенъ лежащъ върху лъвската кожа, съ чаша въ лѣвата ржка, обиколенъ отъ сатири и бакхантки. Този послѣдниятъ релиефъ, поради материала, отъ който е направенъ (ситнозърнестъ мряморъ, нареченъ palombino), трѣбва да е отъ италиянско произхождение.

[3]) Монети отъ Пергамонъ отъ врѣмето на М. Аврели и Галиенъ: Mionnet, Suppl. V 442, 1014; 474, 1167. Монета отъ Caesarea Germanica въ Битиния отъ врѣмето на Макринъ: Imhoof-Blumer, Kleinasiat. Münzen II 501, 1 и табл. XX 2. Сжщиятъ типъ отбѣлѣзва Imhoof-Blumer и въ една монета отъ Cius въ Битиния: Brit. Mus. Catal. Pontos etc. 138.35 и табл. XXVIII 18.

[4]) Напр. Furtwaengler, Beschreibung der geschnittenen Steine im Antiquarium, Berlin 1896, n. 6485 съ изобр. на табл. XLV.

[5]) У Loewy ц. м. екземпляритѣ A, C, D, E и F. Подобенъ изглежда да е и цитираниятъ по-горѣ релиефъ отъ вила Albani (Helbig, Führer, 2. изд. II n. 789). Сжщиятъ типъ намираме и въ една статуя въ Ватиканския музей: Helbig, цит. съч. I n. 128; Amelung, цит. съч. I n. 733 и табл. LXXXVII (Reinach, Répertoire I 469,5). -- Съ този типъ се схождатъ и цитиранитѣ по-горѣ монети и гема.

Вториятъ типъ, който се срѣща само въ два релиефа,[1]) се схожда напълно съ нашитѣ екземпляри: Херкулесъ държи въ лѣвата си ръка кривака, а въ десната, дигната настрана, чаша съ двѣ дръжки.

Най-стариятъ отъ приведенитѣ тукъ релиефи изглежда да бъде отъ второто столѣтие пр. Хр.,[2]) обаче повечето съ едва отъ римско врѣме. По тази причина трѣбва да се приеме, че този типъ на лежащия Херкулесъ се е появилъ въ пластиката още въ хеленистическо врѣме, когато, наредъ съ по-ститѣ типове, съ започнали да прѣдставятъ Херкулеса, че си почива отъ голѣмитѣ трудове или че пирува.[3]) По-голѣма популярность обаче изглежда да е добилъ типътъ едва въ римско врѣме, безъ да е билъ ограниченъ локално само въ извѣстна провинция. Че типътъ е билъ създаденъ и популяризиранъ първоначално чрѣзъ нѣкоя извѣстна статуя, като напр. Hercules Olivarius на по-младия Скопасъ или нѣкоя позната картина,[4]) е твърдѣ вѣроятно. Обаче при по-къснитѣ повторения не може да се допустне съзнателно подражание на извѣстенъ оригиналъ, толкозъ повече, че запазенитѣ реплики съ долнекачествени и произхождатъ отъ далечни едно отъ друго мѣста. Въ тѣхъ само механически е била възпроизвеждана създадената веднажъ традиция, безъ да се знае първоначалния оригиналъ.

Сходството на Мадарския релиефъ съ посоченитѣ тукъ аналогии се ограничава само върху фигурата на Херкулеса. По отношение на подробноститѣ на прѣдставената сцена Мадарскиятъ релиефъ е, доколкото ми е извѣстно, единственъ по рода си.[5]) Прѣди всичко прави впечатление, че Херкулесъ е прѣдставенъ лежащъ въ светилище на нимфитѣ. Обяснението на това обстоятелство се намира въ тѣсната връзка, която съществува между Херкулеса и нимфитѣ. Специално въ римската митология Херкулесъ се явява като богъ на земното плодо-

---

[1]) У Loewy екземляритѣ B (въ Brocklesby Park въ Англия; възпроизведенъ у Loewy обр. 2; ср. Michaelis, Ancient Marbles, Brocklesby 28; Furtwaengler у Roscher, Lexik. I 2184) и G (въ вилата Albani-Torlonia въ Римъ; възпроизведенъ у Zoëga, Bassirelievi II табл. LXVIII и у Roscher, Lexik. II 2913). Съ този типъ се схожда напълно и една малка мраморна статуйка отъ Римъ: гл. Loewy стр. 67 и Amelung I стр. 813.

[2]) У Loewy екземплярътъ D (въ Ватиканския музей).

[3]) Върху развитието на типа на Херкулеса въ античното изкуство отъ това врѣме гл., Furtwaengler у Roscher, Lexik. I 2174—2185; Durrbach у Daremberg-Saglio Dictionnaire des antiquités V 117 сл. (подъ думата Hercules).

[4]) Гл. върху това Loewy стр. 59 и 66—69; Amelung I стр. 813 сл.

[5]) Само дървото, съ окаченитѣ на него оръжия, се срѣща и въ нѣкои отъ цитиранитѣ по-горѣ релиефи, а именно въ екземляритѣ Loewy A, B и E. Въ римския екземпляръ Loewy G прѣдъ Херкулеса, който лежи подъ една лоза, се намира лаврово дърво, около което се увива змия.

родие, на горитѣ и на изворитѣ, отдѣто произлиза и неговото сродство съ нимфитѣ и Силвана.[1]) Тѣзи прѣдставления сѫ минали заедно съ римскитѣ колонисти и въ сѣверна България, дѣто тѣ сѫ могли да намѣрятъ много лесно достѫпъ, прѣдъ видъ на това, че култътъ на нимфитѣ тукъ е билъ силно разпространенъ.[2]) Сѫщо и обществото на сатиритѣ не може да ни изненада при Херкулеса, който винаги въ въображението на простолюдието е минавалъ за голѣмъ лакомецъ и любитель на виното.[3])

Тълкуването на изображенията въ долния поясъ на релиефа отъ Мадара прѣдставя голѣми мѫчнотии, толкозъ повече, че двата ѫгла сѫ отчупени, та сцената не е запазена цѣла. Прѣди всичко можемъ да констатираме, че тукъ е изобразено смѣсено стадо отъ говеда и коне, които лежатъ спокойно. Конникътъ, когото забѣлѣзваме въ десно, държи коня си обърнатъ въ страна, противоположна на стадото. Обаче самъ той се обръща къмъ стадото съ високо размахнати рѫцѣ, въ които държи орѫжията си, като ли че иска да го подгони. Фригийската шапка, двойната брадва и амазонскиятъ щитъ, както и оброчниятъ характеръ на релиефа, не оставятъ никакво съмнѣние, че тукъ имаме работа съ ориенталски богъ. Пита се само, кой може да бѫде този богъ?

Двойната брадва е характерниятъ атрибутъ на Лабрандийския Зевсъ, чието отечество е градътъ Лабранда въ Кария. Обаче нашиятъ конникъ не може да бѫде отъждественъ съ него, понеже той е билъ изобразяванъ — както подобава на Зевса — съ брада, и освѣнъ това не се срѣща като конникъ.[4]) По сѫщитѣ причини не може да се мисли въ нашия случай за боговетѣ Долихенъ и Сабази, които носятъ наистина фригийска шапка, но сѫ брадати и не сѫ конници. Ще трѣбва слѣдователно да подиримъ нѣщо подобно между онѣзи богове-конници, които сѫ били твърдѣ популярни въ Мала-Азия и които ни сѫ извѣстни както отъ нѣкои релиефи, така и отъ надписи.

---

[1]) Гл. Peter у Roscher, Lexik. II 2950 сл. Въ нѣкои оброчни релиефи Херкулесъ се срѣща изобразенъ заедно съ нимфитѣ. Примѣри у Peter ц. м. стр. 2955. Ватиканскиятъ релиефъ на Ti. Claudius Asclepiades е изданенъ сега и у Amelung, ц. съч. II стр. 730 и табл. LXXXVIII 5, а така сѫщо и у Roscher, Lexik. II 564 обр. 7.

[2]) Гл. Добруски, Мсб. XIII, 1896, 400 сл. и XVI—XVII, 1900, 59 сл. и 64 сл.; Археол. Извѣстия на Нар. Муз. I, 1907, 84 п. 125 и обр. 64. Освѣнъ това споменатия по-горѣ релиефъ отъ Лѣсковецъ: Кацаровъ, Извѣстия I, 1910, 113 и обр. 2. Релиефи съ изображения на нимфитѣ сѫ намѣрени напослѣдъкъ и въ римския басейнъ на Айтоскитѣ бани.

[3]) Ср. Preller, Griech. Mythol. 4. изд. I 727. Херкулесъ лежащъ, съ чаша въ рѫка, заобиколенъ отъ сатири и бакхантки, е прѣдставенъ и въ поменатия вече по-горѣ релиефъ въ Villa Albani въ Римъ: Helbig, Führer, 2. изд. II n. 789.

[4]) Гл. Höfer у Roscher, Lexik. II 1776 сл.

Такъвъ богъ-конникъ е Созонъ, чийто култъ е билъ разпространенъ въ Фригия и съсѣднитѣ ней страни.[1]) Въ единъ релиефъ отъ Караманли ние го намираме и съ двойната брадва,[2]) макаръ че тя, както изглежда, не е принадлежала къмъ неговитѣ първични и сѫществени атрибути. Обаче, вмѣсто съ фригийска шапка, той е прѣдставенъ като слънчевъ богъ съ лѫчи около главата. Другъ единъ богъ-конникъ, съ двойна брадва въ десната рѫка, е изобразенъ върху единъ алтарь отъ Тимбресната долина въ Фригия, посветенъ на θεοῖς ὁσίοις καὶ δ[ι]καίοις.[3]) Отъ сѫщия типъ е и ликийскиятъ богъ-конникъ Kakasbos или Kakasbeus, когото нѣкои отъждествяватъ и съ Созона.[4]) Въпрѣки видимата прилика, нашиятъ конникъ не може да се сближи нито съ едно отъ тѣзи божества, тъй като тѣ иматъ само мѣстно значение, и тѣхниятъ култъ, поне досега, не е засвидѣтелствуванъ вънъ отъ границитѣ на Мала-Азия.[5]) Освѣнъ това, при такова отъждествяване, явяватъ се други мѫчнотии, които ще имаме случай да изтъкнемъ по-долѣ.

Съ повече вѣроятность бихме могли да отъждествимъ нашия конникъ съ фригийския луненъ богъ Менъ.[6]) Той сѫщо се явява въ нѣкои паметници[7]) като младъ конникъ безъ брада[8]) и съ фригийска шапка,

[1]) Гл. Collignon, Bull. de corresp. hell. IV, 1880, 291—295; Sarre, Archäol.-epigr. Mitteil. aus Oesterr. XIX, 1896, 50; Imhoof-Blumer, Kleinasiatische Münzen I стр. 299; Gruppe, Griech. Mythol. стр. 333 сл. и 1533 заб.

[2]) Collignon, цит. м. стр. 293 n. 2 и табл. X 3.

[3]) Mordtmann, Athen. Mitteil. X, 1885, 12. — Пухщайнъ (Humann und Puchstein, Reisen in Kleinasien und Nordsyrien стр. 341, 5) прѣдполага, че богътъ-конникъ съ двойната брадва, нареченъ въ надписа θεὸς ὅσιος καὶ δίκαιος, е идентиченъ съ Митра. Гл. противъ това нѣщо Cumont, Textes et monuments figurés relatifs aux mystères de Mithra II 172 и 475, който справедливо изтъква, че думитѣ ὅσιος καὶ δίκαιος сѫ били просто единъ епитетъ, прикачванъ на разни божества. Ср. и Perdrizet, Bull. de corresp. hell. XX, 1896, 105.

[4]) Гл. Drexler у Roscher, Lexik. II 919 сл.; Gruppe, Griech. Mythol. стр. 1533 заб.

[5]) Изглежда, че въ Мала-Азия, особно въ Фригия, е билъ твърдѣ разпространенъ култътъ на единъ богъ-конникъ, който обикновено се явява като слънчевъ богъ (гл. Collignon, цит. м. стр. 291 сл.; Dussaud, Rev. archéol. 1903 I 369—375) и е билъ почитанъ на разни мѣста вѣроятно подъ разни имена (Созонъ, Какасбосъ). Тукъ заслужава да се напомни и за „тракийския конникъ", който се намира може би въ свръзка съ сѫщитѣ религиозни прѣдстави. Тази свръзка не би могла да ни очудва, като имаме прѣдвидъ еднопламенностьта на тракийцитѣ съ фригийцитѣ. Гл. Kretschmer, Einleit. in die Gesch. der griech. Sprache стр. 172 сл.

[6]) Drexler у Roscher, Lexik. II 2687—2770: Perdrizet, Bull. de corresp. hell. XX, 1896, 55—106; Gruppe, Griech. Mythol. стр. 1534 сл.

[7]) Главно въ малоазиятски монети: Imhoof-Blumer, Klenasiat. Münzen I 195, 1; 245, 1 и табл. VIII 3; 247, 1 и 2; II 353, 18; 354, 21; 393, 9 a; 399, 5. Сѫщо и въ единъ релиефъ отъ Булдуръ въ Пизидия Менъ е прѣдставенъ като конникъ: Collignon, Bull. de corresp. hell. III, 1879, 334 n. 2. Релиефътъ носи надписъ Μηνογᾶς Τροφίμο[υ] Μηνὶ εὐχήν, който изключва всѣкакво съмнѣние върху името на бога.

[8]) Менъ, както и Митра, е билъ винаги изобразяванъ като младъ юноша безъ брада.

а върху една монета отъ града Алиа въ Фригия, отъ врѣмето на Гордиана (238—244 год.), го намираме и съ двойната брадва, която той носи въ лѣвата ржка върху рамото си и държи съ десната ржка юздата на коня.[1]) Като луненъ богъ, Менъ се е считалъ вѣроятно и за богъ на стадата,[2]) та въ такава смисълъ бихме могли да го изтълкуваме и въ нашия релиефъ. Обаче и при това обяснение изпъкватъ пакъ голѣми мжчнотии, които го правятъ неправдоподобно. Прѣди всичко въ нашия релиефъ конникътъ не е прѣдставенъ съ лунния сърпъ, който се явява като главенъ и нераздѣленъ атрибутъ на Мена. Освѣнъ това култътъ на Мена е заствидѣтелствуванъ до сега само въ Мала-Азия и Гърция. Той не се срѣща не само въ Мизия, но сжщо и въ Тракия,[3]) па и въ другитѣ западни римски провинции, отдѣто може да се заключи, че въ тѣзи страни той въобще не е проникналъ. Най-послѣ Менъ нѣма нищо общо съ Херкулеса, комуто конникътъ отъ Мадарския релиефъ не може да бжде съвсѣмъ чуждъ.

Остава ни, слѣдователно, като послѣдня възможность да отъждествимъ нашия конникъ съ фригийския богъ Митра. Този послѣдниятъ се срѣща като конникъ не само въ монетитѣ на Трапезундъ отъ третето столѣтие сл. Хр.[4]), но така сжщо и въ единъ отъ малкитѣ релиефи на голѣмия Митровъ паметникъ отъ Остербуркенъ въ Германия.[5]) Въ релиефа той е прѣдставенъ като конникъ съ фригийска шапка, ѣздящъ надесно и стрѣлящъ изъ лжкъ. Наистина, оржжията на нашия конникъ и на този Митра-конникъ сж различни. Обаче, като вземемъ прѣдвидъ, че концепцията на Митра като конникъ се е появила подъ влиянието на близкия нему Менъ-конникъ, по която причина бихме могли да

---

[1]) Imhoof-Blumer, цит. съч. I 196, 10 и табл. VI 26.

[2]) Гл. Drexler у Roscher II 2761.

[3]) Богътъ-конникъ, който се срѣща въ монетитѣ на Истросъ и Никополъ на Места, неправилно е билъ изтълкуванъ като Менъ (Brit Mus. Catal. Thrace стр. 27; Head, Historia numorum [1. изд.] стр. 235 и 244). Въ сжщность това е мѣстниятъ тракийски богъ-конникъ, който се явява въ сжщия видъ върху монетитѣ и на много други градове въ Тракия и Мизия: гл. Drexler у Roscher, Lexik. II 2729; Pick, Die antiken Münzen von Dacien und Moesien I стр. 157. Хтоническиятъ характеръ на този богъ-конникъ изтъква напослѣдъкъ много добрѣ М. Ростовцевъ, Роспись Керченской гробницы открытой въ 1891 году (въ Сборника въ честь на графа А. А. Бобрински, Спб. 1911) стр. 14 сл. на отдѣления отпечатъкъ.

[4]) Imhoof-Blumer, Griech. Münzen (Abhandl. der bayer. Akad. XVIII, 1890) стр. 59 п. 76 и табл. V 8 (монета отъ Северъ Александъръ); Cumont, Textes et monuments II 189 сл. и обр. 13–16 (монети отъ Каракала, Северъ Александъръ и Гордианъ).

[5]) Cumont, Textes et monuments II 350 и табл. VI.

наречемъ този образъ Менъ-Митра,[1]) то лесно ще си обяснимъ, защо въ Мадарския релиефъ той е изобразенъ съ двойна брадва. Амазонскиятъ щитъ служи само да изтъкне още по-силно малоазиятското произхождение на този богъ и нѣма значение като самостоятеленъ атрибутъ.

Едва сега ние можемъ да разберемъ, защо нашиятъ конникъ е прѣдставенъ върху единъ оброченъ релиефъ на Херкулеса. Връзката между тѣзи два бога произлиза отъ това, че Херкулесъ е билъ отъждественъ отъ гърцитѣ съ иранския богъ Verethraghna, който въ Авеста се явява като боенъ богъ, помощникъ на Митра.[2]) По тази причина и Херкулесъ се явява понѣкога въ Митровитѣ паметници или пъкъ въ свръзка съ култа на Митра.[3]) Най-послѣ култътъ на Митра, както е извѣстно, е билъ твърдѣ разпространенъ въ Мизия,[4]) тъй че и въ това отношение тълкуването на нашия конникъ като Митра намира своето естествено обяснение.

Колкото се отнася до стадото отъ говеда и коне, изобразено въ Мадарския релиефъ въ свръзка съ конника, то и него бихме могли да си обяснимъ пакъ най-добрѣ при тълкуването на конника като Митра. Въ релиефитѣ Митра често е прѣдставенъ, че улавя бикъ, когото той язди или носи на гърба.[5]) Подъ влиянието на гръцкитѣ митове за Херкулеса се образува прѣдставлението, че и Митра открадва небеснитѣ говеда, които той откарва заднишкомъ въ пещерата си, за да прикрие слѣдитѣ имъ.[6]) Тъкмо тази сцена бихме могли да си мислимъ изобразена въ долния поясъ на Мадарския релиефъ. Само конетѣ на пръвъ погледъ като че нѣматъ мѣсто въ нея. Обаче и тѣхното прибавяне бихме могли да си обяснимъ съ нѣкоя мѣстна традиция, създадена подъ влиянието на силно развитото у тракийцитѣ коневъдство.

Мадарскиятъ релиефъ е посветенъ, както вече казахме, на Hercules invictus. Херкулесъ подъ този прѣкоръ е билъ твърдѣ много почитанъ въ Римъ, дѣто той е притежавалъ и особенъ храмъ на Forum Boarium.[7]) Вънъ отъ Италия неговиятъ култъ се срѣща твърдѣ рѣдко

[1]) Cumont, Textes et monuments I 174. 213. 235.
[2]) Cumont y Roscher, Lexik. II 3043; Textes et monuments I 143.
[3]) Cumont, Textes et monuments II 344 и обр. 218; 347 и обр. 221.
[4]) Гл. по-горѣ статията на Кацаровъ, стр. 46 сл.
[5]) Cumont, Textes et monuments I 169 сл.
[6]) Cumont y Roscher, Lexik. II 3050; Textes et monuments I 171.
[7]) Гл. Peter ц. м. стр. 2923. За прѣкора invictus у римскитѣ автори ср. и Carter, Epitheta deorum стр. 42.

въ римскитѣ провинции, съ изключение на Дакия[1]) и Мизия.[2]) Като изтъква това нѣщо, както и късната дата на дакийскитѣ и мизийскитѣ надписи — повечето отъ тѣхъ сж отъ началото на третето столѣтие[3]) — Поансо дава едно обяснение, което заслужава да се отбѣлѣжи. Той мисли, че култътъ на Hercules invictus е билъ въведенъ прѣзъ второто столѣтие официално въ римскитѣ легиони на Дакия и че този богъ е билъ отъждественъ може би съ нѣкой мѣстенъ богъ, на което би се дължала и голѣмата му популярность.[4]) Въ сжщность изтъкнатитѣ факти биха могли да се обяснатъ по-лесно и по-правдоподобно по другъ начинъ. Извѣстно е, че Херкулесъ е билъ почитанъ, както у гърцитѣ, така и у римлянитѣ, между другото и като богъ на топлитѣ лѣчебни извори.[5]) Този неговъ характеръ е билъ особно популяренъ у римлянитѣ поради сродството му съ Силвана и съ нимфитѣ.[6]) Отъ друга страна ние намираме, че въ Дакия Херкулесъ е билъ най-много почитанъ въ Мехадия (ad Mediam), което мѣсто още въ старо врѣме е било извѣстно по своитѣ топли лѣчебни води. Болшинството отъ намѣренитѣ тукъ оброчни надписи сж посветени на Херкулеса.[7]) Въ единъ отъ тѣхъ той носи прѣкора salutifer — „изцѣритель“.[8]) Въ другъ оброченъ надписъ намираме неговото

---

[1]) Посвещения на Hercules invictus отъ Дакия въ Corp. inscr. Latin. III 877, 878 (ср. и 879), 1028, 1029, 1292, 1340, 1394, 1569—1571, 4272, 7681 (ср. и 7686).

[2]) Отъ Мизия досега сж извѣстни четири посвещения:

а. отъ Гигенъ: *Hercul[i] invicto sac(rum), L. Valerius Domitianus.* — CIL. III 7424.

б. отъ Бѣла, Бѣлоградчишко: *Herculi invicto pro s(alute) d(omini) n(ostri) Aug(usti), Aur(elius) Erodes pro s(alute) sua et suorum ex viso (posuit).* — CIL. III 8082.

в. отъ Адамклиси, Добруджа: *I(ovi) O(ptimo) M(aximo), Her(culi) in(victo), Cer(eri), Lib(ero) patr(i pro sal(ute) imp(eratoris) Caes(aris) T. Ael(i) Hadr(iani) Ant(onini) Aug(usti) Pi(i) et Aur(eli) Ces(aris)* [sic] *liber(orum)q(ue) eo rum) T. Vitrasio Pollioni leg(ato) Aug(usti) pr(o) pr(aetore), M. Stabius M. f. fil. Fab. Colonus d(omo?) Luca trib(unus) mil(itum) leg(ionis) XI Cl(audiae) d(onum) d(edit).* — CIL. III 14214.

г. отъ Арчаръ: *Herculi invicto, Aur(elius) Erodes et Iul(ius) Super pro s(alute) collegi … pos(uerunt).* — Poinssot, Mémoires de la Soc. nation. des Antiquaires de France 1899 стр. 342 споредъ едно копие отъ Б. Дяковичъ. Надписътъ е издаденъ по-късно и отъ Дяковичъ (Мсб. XX, 1904, 34), който изглежда, че не е познавалъ изданието на Poinssot.

[3]) Най-стариятъ отъ датиранитѣ надписи изглежда да бжде цитираниятъ по-горѣ (заб. 2 в) надписъ отъ Адамклиси, който се пада въ врѣмето на Антонина Пия (138—160 година).

[4]) Poinssot, цит. съч. стр. 348 сл.

[5]) Preller, Röm. Mythol. 3. изд. II 144. 297; Peter, ц. м. стр. 2956; Gruppe, Griech. Mythol. стр. 454 заб. 3.

[6]) Гл. по-горѣ стр. 92.

[7]) CIL. III 1563—1573 и 1573a.

[8]) CIL. III 1572.

име наредъ съ персонифициранитѣ горещи извори — Fontes calidi.[1]) Всичко това ни дава право да заключимъ, че топлитѣ извори въ Мехадия въ римско врѣме сж били посветени на Херкулеса, спомснъ отъ което се е запазилъ и въ модерното име на банитѣ — Херкулесбадъ. Дали тукъ прѣди дохождането на римлянитѣ е билъ почитанъ нѣкой локаленъ богъ, измѣстенъ послѣ отъ Херкулеса, не може да се каже. На всѣки случай фактъ е, че култътъ на Херкулеса е взелъ въ Мехадия голѣми размѣри слѣдъ дохождането на римлянитѣ въ началото на второто столѣтие. Освѣнъ това ние виждаме, че тъкмо въ Мехадия е билъ популяренъ и култътъ специално на Hercules invictus. Нему сж посветени три[2]) отъ 12-тѣ намѣрени тукъ надписи въ честь на Херкулеса. Слѣдователно, не римскитѣ легиони, а Мехадия е била центърътъ, отъ дѣто се е разпространилъ култътъ на Hercules invictus въ Дакия и крайдунавска Мизия.

Bas-relief d'Hercule, provenant de Madara (fig. 1). — Trouvé l'année dernière à Madara, arrond. de Choumen, ce bas-relief en marbre (h. 0·48 m., larg. 0·405 m., ép. 0·05 m.) fait partie des collections du Musée National à Sofia. Dans la scène principale Hercule est représenté se reposant sur la dépouille du lion dans un sanctuaire des Nymphes, si l'on en juge d'après le petit ex-voto à gauche et l'arbre avec un serpent entortillé. Dans la coupe à deux anses que le héros tient de sa main droite une nymphe et deux satyres versent de l'eau et du vin. Devant Hercule figurent quelques animaux symbolisant les exploits du héros: l'hydre, le sanglier, la biche (?), les oiseaux de Stymphale. Au-dessous de la scène principale est une frise de bas-reliefs. Malheureusement les deux côtés sont brisés, ce qui fait l'interprétation difficile. On y voit un troupeau de chevaux et de boeufs ou taureaux. A droite est un cavalier imberbe, coiffé d'un bonnet phrygien, tenant une double-hache dans la main droite et un bouclier d'amazone dans la main gauche. Le cavalier doit être sans doute un dieu oriental, probablemant Mithra, dont le culte était très répandu dans la Mésie. De plus on connaît les rapports entre Mithra et Hercule que les Grecs ont identifié avec Verethraghna de l'Avesta. Le monument date du 2me siècle après J. C. Le Musée National possède encore un bas-relief semblable (h. 0·23 m., larg. 0·27 m., ép. 0·035 m.), inédit et de provenance inconnue (fig. 2). La partie supérieure avec la tête d'Hercule manquent. L'attitude du dieu est exacte-

[1]) CIL. III 1566.
[2]) CIL. III 1569—1571.

ment identique à celle du bas-relief de Madara. Sur les deux frises d'en bas figurent le douze exploits d'Hercule dans l'ordre suivant: le lion, l'amazone Hyppolite (?), le sanglier, la biche, les oiseaux de Stymphale, l'hydre (?) sur la 1ère frise; et sur la 2me sont: (scène manquante), Diomède, Géryon, le taureau, (deux scènes manquantes). On retrouve le même type d'Hercule dans une série de monuments, surtout dans des bas-reliefs dont la plupart proviennent d'Attique (v. la littérature p. 90 note 2). — Le bas-relief de Madara est dédié, comme son inscription l'indique, à *Herculis invicto* (sic). Le culte d'Hercules invictus dans les pays danubiens était concentré à Méhadia-Herculesbad (ad Mediam) et de là il s'est répandu dans la Dacie et dans la Mésie.

B. Filow.

Хисарската крѣпость въ Пловдивско и нейната базилика

отъ Б. Филовъ.

Въ южнитѣ склонове на Срѣдня-гора, 42 км. на сѣверъ отъ Пловдивъ, се намиратъ Хисарскитѣ бани, извѣстни по своитѣ топли лѣковити води, които всѣко лѣто се посѣщаватъ отъ многобройни гости, дошли понѣкога чакъ отъ Ромъния и Турция.[1]) Това мѣсто, разположено близо до главния проходъ, който съединява Пловдивското поле съ Карловската долина и отъ тамъ прѣзъ Троянския балканъ съ сѣверна България, трѣбва да е имало на врѣмето си важно стратегическо значение, както се вижда отъ якитѣ крѣпостни стѣни, които и до сега още стърчатъ на мѣста 7—8 м. надъ земята. Тѣзи стѣни до прѣди 40—50 години сѫ били още по-добрѣ запазени. Обаче оттогава, особно слѣдъ освобождението, голѣма часть отъ тѣхъ е била разрушена, за да се използува строителниятъ материалъ при постройката на новитѣ кѫщи и хотели. При все това голѣма часть отъ стѣнитѣ е още отлично запазена и то на всичкитѣ четири страни на крѣпостьта. Поради голѣмата височина на стѣнитѣ, пѫтникътъ, който иде отъ Пловдивъ, Т.-Пазарджикъ или Карлово, не може да види кѫщитѣ на Хисаря. Прѣдъ неговия изненаданъ погледъ се изпрѣчватъ само внушителни крѣпостни стѣни, които стърчатъ усамотено всрѣдъ неравното, слабо залѣсено и не особно плодовито поле, като произвеждатъ странно впечатление съ своя сивъ и тѫженъ изгледъ. Особната прѣлесть на тази единствена по рода си у насъ гледка не може да се не изпита отъ всѣки пѫтникъ, който за прѣвъ пѫть влиза въ Хисаря, и никѫдѣ у насъ човѣкъ не се чувствува тъй силно прѣнесенъ въ миналото, както на това мѣсто, което още всецѣло му принадлежи.

[1]) Хисарскитѣ бани сѫ безъ съмнѣние най-добрѣ посѣщаванитѣ минерални извори у насъ. Прѣзъ лѣтото 1909 год. числото на посѣтителитѣ надминаваше 8000 души. Както навсѣкѫдѣ у насъ, тъй и тукъ сезонътъ трае само прѣзъ най-топлитѣ лѣтни мѣсеци, прѣзъ което врѣме цари нетърпима жега.

Хисарьтъ се пада доста настрана отъ главния пѫть, който води сега отъ Пловдивъ за Карлово и другитѣ подбалкански градове, и то на 9 км. на западъ отъ шосето Пловдивъ—Карлово. Обаче изглежда, че въ старо врѣме главниятъ пѫть е ималъ друго направление. Макаръ че той още не е изслѣдванъ подробно, все пакъ отъ досегашнитѣ наблюдения може да се заключи, че той е минавалъ прѣзъ Хисаря. Това нѣщо се подкрѣпя отъ слѣднитѣ съображения. Додѣто по днешното шосе Пловдивъ—Карлово, както и въ самото Карлово, не сѫ намѣрени никакви слѣди отъ старъ римски пѫть и римски заселища, такива се срѣщатъ въ голѣмо изобилие на западъ отъ шосето, по направление отъ Пловдивъ къмъ Хисаря. Иречекъ[1]) споменава за „откѫслекъ отъ калдѫръмъ, три метра широкъ, безъ съмнѣние остатъкъ отъ римското шосе отъ Пловдивъ за Хисаря“, който калдѫръмъ се намиралъ на южната страна на една могила между Пловдивъ и Строево.[2]) Отъ Строево на сѣверъ, по направление къмъ Хисаря, цѣлата мѣстность е усѣяна съ многобройни могили. Римскиятъ пѫть трѣбва да е минавалъ или прѣзъ Насвакьой и Кара-Мустафаларъ и оттамъ прѣзъ Демирджилери за Хисаря, или пъкъ, въ по-източно направление, прѣзъ селата Селджиково, Дудени и Даваджово, приблизително по направлението на днешното Хисарско шосе. Могилитѣ сѫ особно многобройни при селата Селджиково и Дуванлии, дѣто само на разстояние 5 км. се наброяватъ около 30 могили, повечето съ малки размѣри. Близо при селото Дудени, при 38-ия км. на шосето, се виждатъ въ десно още двѣ малки могили, отъ които едната личи, че е била разкопвана; при 39-ия км. слѣдва още една могила пакъ въ десно, а малко пó на сѣверъ, при Даваджово, налѣво отъ шосето, се намира още една голѣма могила. Всички тѣзи могили не сѫ пръснати изъ полето, а се намиратъ все близо до шосето, отъ дѣто може да се заключи, че и въ старо врѣме пѫтьтъ е вървѣлъ все край тѣхъ.

Въ сѫщото изобилие могилитѣ се намиратъ и по другото направление край селата Насвакьой и Кара-Мустафаларъ. На югъ отъ послѣдното село, на десния брѣгъ на рѣката Пѣсченикъ, се намиратъ 6 могили. Около 1 км. на изтокъ отъ сѫщото село, до самия пѫть за Демирджилери, се намира грамадна прѣдисторическа могила, извѣстна на населението подъ името Калето, чийто връхъ е съвсѣмъ равна плоскость съ размѣри 80 × 90 м. За твърдѣ кѫсо врѣме можахъ да събера по

[1]) Пѫтувания, прѣв. Аргировъ, стр. 386.

[2]) Селото Строево лежи около 10 км. на с. с. з. отъ Пловдивъ.

повръхностьта голѣмо количество чирепи отъ рисувани прѣдисторически глинени сѫдове, парчета отъ кремъчни ножове и часть отъ женски идолъ съ гравирани орнаменти, изпълнени съ бѣла боя.[1]) На срѣщната височина, на изтокъ, оттатъкъ пѫтя, се виждатъ още три могили. По-нататъкъ, по направление къмъ Хисаря, намираме особно много остатъци отъ римско врѣме при селото Демиръ-Нова-Махала. Тукъ селенитѣ ми показаха нѣколко монети отъ римско и византийско врѣме, които били намѣрени край селото: една сребърна Юлия Меза, двѣ бронзови Кон-

Іванъ Цимисхи и още една
. на югъ отъ селото, на
могила, съ обла и продълго-
пространство отъ около два
основи отъ стари зидове,
одземни стаи", въ които на
съобщи за тѣхъ. Развалини
ь отъ могилата, въ протя-
коло 30 м. къмъ ю.-изтокъ,
ментъ отъ антична статуя.
гили, които се намиратъ при
отдалечени само 2—3 км.

скиятъ пѫть на сѣверъ отъ
Войнягово, на западъ отъ
старъ калдъръмъ, извѣстенъ
мъ, вѣроятно остатъкъ отъ
енъ „четвъртитъ камъкъ съ
таръ. Отъ Войнягово пѫтьтъ
ѣма и е стигалъ до мѣстото
роходъ, дѣто прѣди години
правило разкопки и бѣ от-
ататъкъ пѫтьтъ е минавалъ

горическо селище, чието изслѣдване
і часть е висока 5—6 м., на западъ
й нея дълбока вода съ стръменъ на-
лата, на с.-западната страна, извира

намираме въ единъ често издаванъ
музей), който гласи: *[Ner]o C[la]u-*
Ti(beri) Caesaris Aug(usti) pron(epos),

Хисарьтъ се пада доста настрана отъ главния пѫть, който води сега отъ Пловдивъ за Карлово и другитѣ подбалкански градове, и то на 9 км. на западъ отъ шосето Пловдивъ—Карлово. Обаче изглежда, че въ старо врѣме главниятъ пѫть е ималъ друго направление. Макаръ че той още не е изслѣдванъ подробно, все пакъ отъ досегашнитѣ наблюдения може да се заключи, че той е минавалъ прѣзъ Хисаря. Това нѣщо се подкрѣпя отъ слѣднитѣ съображения. Додѣто по днешното шосе Пловдивъ—Карлово, както и въ самото Карлово, не сѫ намѣрени никакви слѣди отъ старъ римски пѫть и
лѣмо изобилие на запа
къмъ Хисаря. Ирече
метра широкъ, без
дивъ за Хисаря",
една могила межд
направление къмъ
могили. Римскиятъ
и Кара-Мустафала
пъкъ, въ по-източн
Даваджово, приблиз
Могилитѣ сѫ особн
дѣто само на разст
съ малки размѣри.
се виждатъ въ дес
че е била разкопва
десно, а малко пб
намира още една
изъ полето, а се н
заключи, че и въ

Въ сѫщото из
ление край селата
нето село, на десни
Около 1 км. на изт
лери, се намира гра
нието подъ името
размѣри 80 × 90

¹) Пѫтувания, прѣв
²) Селото Строево л

повръхностьта голѣмо количество чирепи отъ рисувани прѣдисторически глинени сѫдове, парчета отъ кремъчни ножове и часть отъ женски идолъ съ гравирани орнаменти, изпълнени съ бѣла боя.[1]) На срѣщната височина, на истокъ, оттатъкъ пѫтя, се виждатъ още три могили. По-нататъкъ, по направление къмъ Хисаря, намираме особно много остатъци отъ римско врѣме при селото Демиръ-Нова-Махала. Тукъ селенитѣ ми показаха нѣколко монети отъ римско и византийско врѣме, които били намѣрени край селото: една сребърна Юлия Меза, двѣ бронзови Кон-

Цимисхи и още една
югъ отъ селото, на
съ обла и продълго-
нство отъ около два
ви отъ стари зидове,
и стаи", въ които на
щи за тѣхъ. Развалини
могилата, въ протя-
0 м. къмъ ю.-истокъ,
отъ антична статуя.
оито се намиратъ при
ечени само 2—3 км.

пѫть на сѣверъ отъ
ово, на западъ отъ
алдъръмъ, извѣстенъ
роятно остатъкъ отъ
твъртитѣ камъкъ съ
гъ Войнягово пѫтьтъ
стигалъ до мѣстото
дѣто прѣди години
разкопки и бѣ от-
пѫтьтъ е минавалъ

селище, чието изслѣдване
висока 5—6 м., на западъ
ока вода съ стръменъ на-
западната страна, извира

въ единъ често издаванъ
о гласи: *[Ner]o C[la]u-*
saris Aug(usti) pron(epos),

Хисарьтъ се пада доста настрана отъ главния пѫть, който води сега отъ Пловдивъ за Карлово и другитѣ подбалкански градове, и то на 9 км. на западъ отъ шосето Пловдивъ—Карлово. Обаче изглежда, че въ старо врѣме главниятъ пѫть е ималъ друго направление. Макаръ че той още не е изслѣдванъ подробно, все пакъ отъ досегашнитѣ наблюдения може да се заключи, че той е минавалъ прѣзъ Хисаря. Това нѣщо се подкрѣпя отъ слѣднитѣ съображения. Додѣто по днешното шосе Пловдивъ—

Карлово, както и въ
отъ старъ римски пѫ
лѣмо изобилие на за
къмъ Хисаря. Ирече
метра широкъ, без
дивъ за Хисаря", 1
една могила между
направление къмъ
могили. Римскиятъ
и Кара-Мустафала
пъкъ, въ по-източн
Даваджово, приблиз
Могилитѣ сѫ особн
дѣто само на разст
съ малки размѣри.
се виждатъ въ дес
че е била разкопва
десно, а малко пб
намира още една 1
изъ полето, а се н
заключи, че и въ

Въ сѫщото изс
ление край селата
нето село, на десни
Около 1 км. на изт
лери, се намира гра
нието подъ името
размѣри 80 × 90 1

¹) Пѫтувания, прѣ
²) Селото Строево

повръхностьта голѣмо количество чирепи отъ рисувани прѣдисторически глинени сѫдове, парчета отъ кремъчни ножове и часть отъ женски идолъ съ гравирани орнаменти, изпълнени съ бѣла боя.[1]) На срѣщната височина, на истокъ, оттатъкъ пѫтя, се виждатъ още три могили. По-нататъкъ, по направление къмъ Хисаря, намираме особно много остатъци отъ римско врѣме при селото Демиръ-Нова-Махала. Тукъ селенитѣ ми показаха нѣколко монети отъ римско и византийско врѣме, които били намѣрени край селото: една сребърна Юлия Меза, двѣ бронзови Константинъ Велики, една Максимианъ, една Иванъ Цимисхи и още една византийска съвсѣмъ неясна. Около 1 км. на югъ отъ селото, на пѫтя за Хамбарлии, се намира Симонкова могила, съ обла и продълговата форма, висока около 6 м., заемаща пространство отъ около два декара. Около могилата често били намирани основи отъ стари зидове, а въ турско врѣме били открити и двѣ „подземни стаи", въ които на врѣмето влизалъ единъ отъ селенитѣ, който ми съобщи за тѣхъ. Развалини отъ стари зидове се намиратъ и на истокъ отъ могилата, въ протяжение на около 1 км. Близо до могилата, около 30 м. къмъ ю.-истокъ, билъ намѣренъ прѣди нѣколко години фрагментъ отъ антична статуя. Най-послѣ остава да отбѣлѣжимъ още 5 могили, които се намиратъ при развалинитѣ на турското село Саламатларе, отдалечени само 2—3 км. отъ Хисаря.

По-сигурно може да се прослѣди римскиятъ пѫть на сѣверъ отъ Хисаря. На височината между Хисаря и Войнягово, на западъ отъ сегашния пѫть за Войнягово, се намиралъ старъ калдъръмъ, извѣстенъ на селенитѣ подъ името Пенковъ калдъръмъ, вѣроятно остатъкъ отъ римското шосе. Близо до него билъ намѣренъ „четвъртитъ камъкъ съ овнешка глава", както изглежда античенъ алтарь. Отъ Войнягово пѫтьтъ е вървѣлъ вѣроятно по течението на Стрѣма и е стигалъ до мѣстото Текия въ самото подножие на Троянския проходъ, дѣто прѣди години Карловското археологическо дружество бѣ правило разкопки и бѣ открило римски развалини и монети.[2]) По-нататъкъ пѫтьтъ е минавалъ

---

[1]) По всичко изглежда, че тази могила е прѣдисторическо селище, чието изслѣдване обѣщава отлични резултати. Могилата въ източната си часть е висока 5—6 м., на западъ около 10 м., а на сѣверъ се спуща къмъ течащата край нея дълбока вода съ стръменъ наклонъ, високъ повече отъ 40 м. Въ подножието на могилата, на с.-западната страна, извира голѣма вода.

[2]) Интересни свѣдѣния за тукашния римски пѫть намираме въ единъ често издаванъ надписъ отъ врѣмето на Нерона (сега въ Народния музей), който гласи: *[Ner]o C[la]udi[us] divi Claudi f(ilius), Germ(anici) Caesaris n(epos), Ti(beri) Caesaris Aug(usti) pron(epos),*

прѣзъ Троянъ и Ломецъ, дѣто прѣзъ третето столѣтие се е намиралъ римски кастелъ[1]), и послѣ, вѣроятно прѣзъ Ловечъ и Плѣвенъ, е стигалъ до Гигенъ (Oescus). Отъ всичко това се вижда, че Хисарската крѣпость е лежала на единъ отъ главнитѣ римски пѫтища, който е съединявалъ Пловдивъ съ Дунава,[2]) и че крѣпостьта е била прѣдназначена да пази прѣхода прѣзъ Срѣдня гора, съ което се обяснява и нейното голѣмо стратегическо значение.

Днешното село, което се казва просто Хисарь или Хисарь-Баня, е съвсѣмъ незначително. То брои едва стотина кѫщи и до освобождението е било заселено само съ турци. Селото заема само сѣверо-западната четвърть на крѣпостьта. Останалото пространство е изпълнено съ лозя, градини и нѣколко модерни кѫщи и хотели, построени повечето слѣдъ освобождението. По всичко изглежда, че днешното население на Хисаря се е заселило тукъ едва въ по-ново врѣме. Това нѣщо се вижда както отъ изолираното положение на Хисаря между голѣми чисто български села, така и отъ самото му име, което е отъ съвсѣмъ новъ произходъ. Съвсѣмъ близо, 1—2 км. на сѣверъ и с.-изтокъ, се намиратъ голѣмитѣ български села Синджирлии и Киселери, които броятъ по 200—300 кѫщи. Сѫщо и на югъ, на 1·5 км., се намира българското католическо село Даваджово съ стотина кѫщи, което споредъ прѣданието било най-старото село въ цѣлата околность. Тѣзи български села трѣбва вече да сѫ сѫществували, когато Хисарьтъ е билъ отъ дълго врѣме разрушена и необитаема крѣпость, чието име даже не е било спазено у околното население. Както и други подобни развалини въ България и Турция, така и това мѣсто е било наречено просто Хисарь, което не означава нищо друго, освѣнъ крѣпость, укрѣпление. Въ такова положение трѣбва да сѫ намѣрили Хисаря първитѣ турски заселници, които сѫ се уста-

---

divi Aug(usti) abn(epos), Caesar Aug(ustus) Germ(anicus) ponti(f(ex) max(imus), trib(unicia) pot(estate) VIII, imp(erator) VIII, co(n)s(ul) IIII (61 год. сл. Хр.), *p(ater) p(atriae), tabernas et praetoria per vias militares fieri iussit per T(itum) Iulium Ustum proc(uratorem) provinciae Thrac(iae)*. Надписътъ е билъ поставенъ прѣдъ църквата на близкото село Михилци, дѣто е билъ прѣнесенъ изъ околностьта. — Издаденъ напослѣдъкъ най-добрѣ у **Kalinka**, Ant. Denkm. in Bulgarien n. 19; ср. сѫщо Мсб. XVI 97 сл. и Corp. inscr. latin. III 14207[34].

[1]) Ср. римскитѣ надписи Corp. inscr. latin. III 14428—14430, поправени въ Пер. спис. LXVIII, 1907, 629 сл.

[2]) Този пѫть едвали ще да е билъ единственниятъ, който въ римско врѣме е водѣлъ отъ Пловдивъ прѣзъ Балкана. На всѣки случай може да се счита за сигурно, че и Шипченскиятъ проходъ е билъ вече въ употрѣбение по това врѣме. Напослѣдъкъ генералъ Бъселовъ ми показа единъ голѣмъ бронзъ Реметалкъ (врѣмето на Августа), който билъ намѣренъ отъ него самия на шипченскитѣ позиции въ врѣме на освободителната война, и то въ една стара стѣна, открита при копане на шанци.

новили тукъ, изолирани подъ прикритие на полуразрушенитѣ стѣни отъ околното българско население.

Старата история на Хисаря е още съвсѣмъ тъмна. Това е толкозъ повече за съжаление, понеже крѣпостнитѣ стѣни и многобройнитѣ топли извори ни даватъ право да мислимъ, че Хисарьтъ е билъ единъ отъ важнитѣ градове въ древня Тракия. Отъ постройкитѣ на стария градъ е останало обаче твърдѣ малко. Освѣнъ крѣпостнитѣ стѣни, които отчасти сѫ отлично запазени, личатъ близо до банята Хавузъ тритѣ свода отъ нѣкаква голѣма стара сграда, зарита сега почти до покрива въ земята. Пò на истокъ, въ десно отъ главната улица, която води отъ „Камилитѣ“ за площада, сѫ били открити прѣди нѣколко години основитѣ на дългъ и солиденъ зидъ, който е минавалъ прѣзъ двороветѣ на Странски и Голѣмановъ и е билъ граденъ отъ голѣми дѣлани блокове, дълги и широки около 1 метъръ. Въобще, дѣто и да се копае въ периферията на крѣпостьта, винаги се срѣщатъ основи отъ стари сгради, правени отъ голѣми четвъртити тухли и хоросанъ, смѣсенъ съ трошени керамиди. Освѣнъ това намиратъ се често римски и византийски монети, строшени стари глинени сѫдове, дѣлани камъни, понѣкога съ надписи (гл. по-долѣ), и др. подобни. Съ помощьта на тѣзи паметници може поне отчасти да се проникне въ тъмното минало на града и да се опрѣдѣлятъ главнитѣ периоди на неговото развитие.

Най-старитѣ паметници, намѣрени до сега въ Хисаря, сѫ бронзови монети отъ Александра Велики, двѣ отъ които ми бѣха показани на самото мѣсто, а една намѣрихъ самъ въ развалинитѣ на базиликата. Наистина, че тѣзи монети, намѣрени отдѣлно и случайно, нѣматъ голѣмо значение за хронологията на Хисаря и не доказватъ сами по себе си, че той е билъ заселенъ още въ Александрово врѣме. Обаче, като вземемъ отъ друга страна прѣдъ видъ, че Пловдивъ е билъ основанъ отъ Александровия баща Филипъ II[1]) и че Хисарьтъ съ своитѣ топли извори е билъ винаги лесно достѫпенъ отъ Пловдивъ, то вѣроятно е, че и неговото заселване не ще да е станало много по-късно. Въ едно прѣдание се е спазилъ споменъ за това нѣщо. Царь Филипъ, който царувалъ въ Пловдивъ, ималъ дъщеря на име Сара. Като не искалъ да я даде за жена на единъ князь, той я пратилъ и затворилъ въ Хисарската крѣпость, която отъ това врѣме започнала да се казва „Хисара“ отъ нейното име Сара. Това прѣдание има само за цѣль да

[1]) Кацаровъ, Мсб. XVIII, 1901, 653.

обясни посрѣдствомъ твърдѣ наивна народна етимология произхождението на името Хисарь. При все това интересно е, че и въ него основаването на Хисаря се туря въ свръзка съ македонската династия.

На всѣки случай не може да има съмнѣние, че въ римско врѣме, т. е. въ първитѣ столѣтия слѣдъ Христа, Хисарьтъ е билъ вече заселенъ и организиранъ като градъ, както се вижда отъ намѣренитѣ тамъ монети и надписи. Монетитѣ, споредъ Иречека,[1]) сѫ повечето отъ второто и третето столѣтие сл. Хр. Азъ можахъ да видя на самото мѣсто само една бронзова монета, намѣрена въ една градина въ Хисаря, която, макаръ и много изтрита, по образа и типа личеше, че е отъ третето столѣтие. Всички други римски монети, които имахъ възможность да видя (около десетина парчета), бѣха все отъ четвъртото столѣтие, повечето отъ Констатина Велики.

Надписи отъ Хисаря има извѣстни до сега само четири, отъ които три гръцки и единъ латински. Този послѣдниятъ, който по-рано се е намиралъ въ Хисарскитѣ гробища и сега е изчезналъ, гласи:[2])

D(is) m(anibus) s(acrum).
Aurelio Se-
uti veter-
ano ex equ[i]ti-
bus si[ng]ulares i[m]p(eratoris)
n(ostri), vixit annos [L]XXX.

Това е надгробниятъ паметникъ на нѣкой си Аврели, синъ на Севтесъ, ветеранъ отъ конната императорска гвардия (eques singularis). Както показва бащиното му име Севтесъ, той е билъ по произхождение тракиецъ, родомъ вѣроятно отъ самия Хисарь, дѣто се е завърналъ слѣдъ уволняването си отъ служба. Неграмотниятъ латински езикъ, на който е написанъ надписътъ (siculares вмѣсто singularibus, equtibus вмѣсто equitibus), служи за хубава илюстрация на говорения по онова врѣме латински езикъ между тукашното романизирано население. Датата на надписа не може да се опрѣдѣли точно нито по формата на буквитѣ, тъй като факсимиле не е дадено, нито пъкъ по други бѣлѣзи. Но понеже конната императорска гвардия подъ името equites singulares е била учредена не по-рано отъ срѣдата на първото столѣтие сл. Хр.[3]) и понеже въпросниятъ Аврели, прѣди да бѫде уволненъ, е трѣбвало да

[1]) Пѫтувания стр. 381.
[2]) Dumont, Mélanges d'archéol. стр. 330 n. 25; Corp. inscr. latin. III 6122 + стр. 1336.
[3]) Гл. Liebenam у Pauly-Wissowa, Realencycl. VI 313.

прослужи най-малко 25 години, то надписътъ не може да бѫде по-старъ отъ началото на второто столѣтие сл. Хр.

По-важни сѫ два гръцки надписа отъ Хисаря, които сега се пазятъ въ Народния музей, дѣто имахъ случай да провѣря тѣхния текстъ. Единиятъ отъ тѣхъ,[1]) който е билъ зазиданъ въ западната порта на крѣпостьта, е отъ врѣмето на императора Северъ Александъръ (222—235 год.) и има слѣдното съдържание:

[Ἀγαθ]ῆι τύχηι. | [Εἰς αἰῶ]να τὸν κύριον | [Αὐρ(ήλιον) Ἀ]λέξανδρον | [κ]ωμαρχία Ζερκλη|[ν]ὴ κ[α]ὶ κ[ωμ]αρχία Ζη|[ρ]οβαστηνὴ εὐχαρι|[σ]τοῦμεν διὰ κ[ω]μητ[ῶν] | Βρεντοπάρ[ω]ν κ[αὶ] | Μωσυπηνῶν· [ε]ὐχαρι|στοῦμεν Αὐρη-[λίω] | Καρδένθη Βειθυνικο[ῦ] | [γ]ενομένω φυλάρχω | φυλῆς Ἐβρη|ίδος | ἄρξαντι ἐν ἡμεῖν ἁγν|ῶς καὶ ἐπιεικῶς κατὰ τοὺς | [ν]όμους καὶ ἀπο| . . . .

Както се вижда отъ този текстъ, надписътъ е поставенъ въ честь на филарха Аврели Карденть (Αὐρήλιος Καρδένθης), синъ на Бейтиникъ (Βειθυνικός), заради неговото честно и справедливо управление на филата (малка административна областъ) Ἐβρηΐς. Надписътъ е поставенъ отъ селскитѣ общини (κωμαρχίαι) Ζερκληνή и Ζηροβαστηνή чрѣзъ посрѣдничеството на общинаритѣ Брентопарийци и Мозипенийци (διὰ κωμητῶν Βρεντοπάρων καὶ Μωσυπηνῶν).

Другиятъ надписъ,[2]) който не е датиранъ, обаче по формата на буквитѣ е приблизително отъ сѫщото врѣме (III стол. сл. Хр.), има пакъ подобно съдържание:

Ἀγαθῆι τύχηι. | Κωμαρχίας Εἰ|τριζηνῆς | κωμῆται Ε[ἰτ]ρι|ζηνοὶ καὶ κω|μῆται Γειζαγη|ρηνοὶ καὶ κω|μῆται Βδεκυ|ρηνοὶ εὐχαρι|στοῦσιν Αἰμιλί|ω Βείθυι φυλ[α]ρ|χήσαντι κατὰ | τοὺς νόμους ἁγνῶς καὶ δ[ι|κ]αίω[ς . . . .].

Този надписъ е поставенъ въ честь на филарха Емили Бейтисъ (Αἰμίλιος Βείθυς) за сѫщитѣ заслуги отъ общинаритѣ на Ейтризене, Гейзагерене и Бдекирене (κωμῆται Εἰτριζηνοὶ καὶ Γειζαγηρηνοὶ καὶ Βδεκυρηνοί). И двата надписа, които изобилствуватъ съ тракийски имена, сѫ важни не само за историята на Хисаря, но и за устройството на Тракия въ римско врѣме. Отъ тѣхъ ние виждаме, че двѣ или повече селски общини сѫ образували една фила, на чело на която е стоялъ филархъ, който, споредъ имената въ надписитѣ, е билъ по произхождение тракиецъ, обаче поримченъ, тъй като първата часть на името (Аврели и Емили) е римска. Хисарьтъ тогава не е билъ селска община наравно съ

[1]) Dumont, Mélanges d'archéol. стр. 331 n. 26; Мсб. XVIII 791 сл. n. 103; Kalinka, Ant. Denkm. in Bulgarien n. 55 и стр. 369.

[2]) Мсб. XIII 432 сл.; Kalinka, Ant. Denkm. n. 100.

другитѣ, понеже въ такъвъ случай нѣмаше да се поставятъ въ него почетнитѣ надписи на филарситѣ. Напротивъ, това послѣднето обстоятелство показва, че Хисарьтъ като градъ е билъ административниятъ центъръ на една область, която се е състояла отъ нѣколко фили. Каква е била голѣмината на тази область, какво е било нейното име и името на самия Хисарь, това сѫ въпроси, на които надписитѣ не даватъ никакъвъ отговоръ. Изброенитѣ въ тѣхъ селски общини, които иматъ все чисто тракийски имена, сѫ се намирали безъ съмнѣние въ непосрѣдствената околность на Хисаря. Обаче за сега ние още не сме въ състояние да ги отъждествимъ съ нѣкои отъ околнитѣ заселища.

Сѫщо и отъ ранно християнско врѣме, вѣроятно отъ IV столѣтие, има запазенъ единъ грѫцки надписъ, който сега се намира тоже въ Народния музей:[1])

῾Ο τὸν ναὸν τῆς τε|τάρτης δεκάδος | ἁγίων ποθήσας εἰς ἀεί|διον οἰκητήριον καὶ δό|μον εἰδικὸν ἀποστο|λικὸν ἱατήριον κατασ|κευάσας Φλορέντιος | ὁ τῖς εὐλαβοῦς μνή|μης γενάμενος ἀ|ναγ(νώστης?) καὶ ἡγούμ(ενος) ἐ[ν]θάδε τὴν κατάπ[αυ]|σιν ηὗρατο τῇ πρὴδ(ιε) [κα]|λανδῶν Μαρτίον ἰ|νδ(ικτιῶνος) ζ'.

Този надписъ е надгробенъ, на нѣкойси духовникъ Флоренти, който по собствено желание билъ погребанъ въ църквата на „Четвъртата декада светци“.[2]) Отъ надписа ние виждаме, че християнството още твърдѣ рано се е утвърдило въ Хисаря като общопризната религия, за чието упражнение сѫ били построени една или повече църкви. Това обстоятелство ни кара да мислимъ, че Хисарьтъ и въ първото християнско врѣме е продължавалъ да има важно значение като градъ — едно прѣдположение, което ще видимъ да се потвърдява, когато разглеждаме откритата тукъ базилика.

Повече свѣтлина върху миналото на Хисаря може да се очаква само отъ подробни изучвания и разкопки на самото мѣсто, удобенъ случай за което ще се прѣдстави вѣроятно при постройката на новитѣ бани. Особно крѣпостьта, която е безъ съмнѣние най-голѣмата и найдобрѣ запазена крѣпость въ България, прѣдставя голѣмъ интересъ и бѣше привлѣкла отдавна моето внимание. Обаче едва прѣзъ лѣтото 1909 година добихъ възможность, по порѫчка на Народния музей,

[1]) Kalinka, Ant. Denkm. n. 364. За обяснението на надписа гл. бѣлѣжкитѣ у Калинка.

[2]) Професоръ Нилесъ изтъква (въ бѣлѣжкитѣ къмъ надписа у Калинка), че светцитѣ понѣкога сѫ били почитани на декади, за което имаме и други примѣри, и че въ нашия случай по никой начинъ не трѣбва да се мисли за св. Четиредесеть мѫченици.

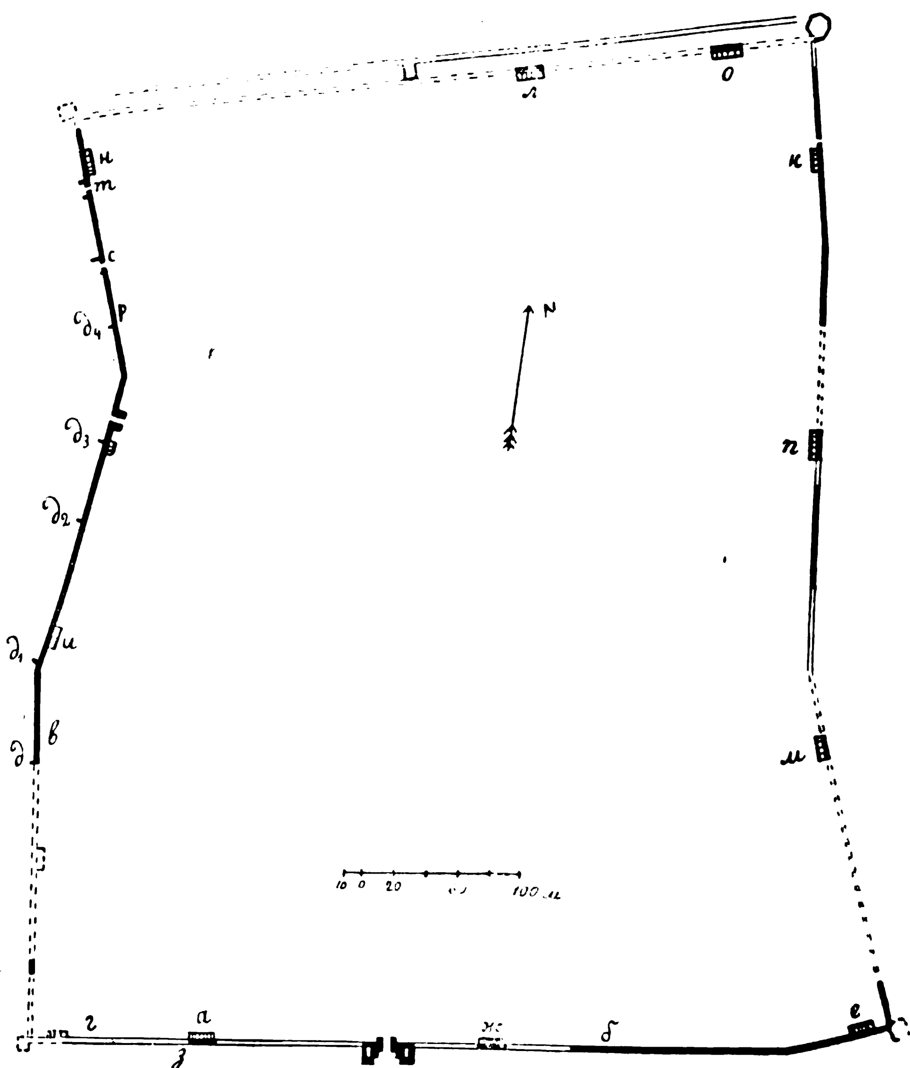
да направя гласенитѣ отдавна изучвания на това мѣсто. Когато въ края на августъ стигнахъ въ Хисаря, азъ имахъ намѣрение да се ограннча само съ изучването на крѣпостьта, главно на нейния строежъ, и да направя за тая цѣль малки разкопки, които да уяснатъ нѣкои подробности въ плана ѝ. Обаче скоро стана нужно да се разшири работата. На южната стѣна, около 100 метра на западъ отъ главната порта, на едно мѣсто, дѣто стѣната е съборена, билъ констатиранъ порано, при обработване на лозето на Стоилъ Антоновъ, още единъ малъкъ изходъ, или, както тука казваха, една дупка въ самата стѣна, отъ която били извадени нѣколко обработени мраморни камъни. Карловското археологическо дружество натоварило хисарския кметъ Антоновъ, притежателя на лозето, да направи на това мѣсто разкопки, при които били извадени нѣколко обработени голѣми гранитни блокове, мраморни парчета и голѣмо количество недѣлани камъни. Гранитнитѣ блокове още стояха, съборени отъ височината, тъй че можахъ поне да ги измѣря (гл. подолѣ). Обаче повечето отъ мраморнитѣ парчета, отъ които могли да се сглобятъ два „омивалника", бѣха разнесени. Тѣзи „омивалници" били плитки четвъртити корита съ дупка за изтичане на водата. Като искахъ да разслѣдвамъ по-подробно това мѣсто, азъ продължихъ разкопкитѣ навжтрѣ въ лозето и още на втория день се натъкнахме на една голѣма мраморна плоча, украсена отъ едната страна съ орнаменти, а отъ другата съ кръстъ, поставенъ върху изпжкналъ кржгъ. Понеже тази плоча, описана по-долѣ, по форма и орнаменти можеше да произхожда само отъ мраморната прѣграда прѣдъ олтаря на старохристиянска църква, то загадката съ тази находка бѣ разрѣшена. Въ сжщото врѣме плочата показваше и отъ какъвъ типъ ще бжде църквата, а именно отъ типа на Св. Климентъ въ Римъ, отдѣто веднага можеше да се заключи, че тя ще бжде отъ първитѣ врѣмена на християнството. Понеже такава църква още не бѣше намирана въ България, азъ продължихъ разкопкитѣ, които оправдаха всички мои очаквания. Даже нѣщо повече. Оказа се, че църквата се намира въ такава тѣсна връзка съ крѣпостьта, дѣто изучването на едната безъ другата би било непълно.

Въ слѣдващитѣ редове излагамъ резултатитѣ на моитѣ изучвания и разкопки.[1]) За по-голѣма прѣгледность ще опиша най-напрѣдъ крѣпостьта и църквата по отдѣлно, а послѣ въ заключителната глава ще разгледамъ и двата тѣзи паметника отъ историко-архитектурно становище.

[1]) Кратъкъ отчетъ върху тѣхъ е обнародванъ вече въ Jahrb. des deutschen arch. Inst. XXV, 1910, Anzeiger стр. 394 сл.

I. Описание на крѣпостьта.

Хисарската крѣпость заема една малко издигната четвъртита плоскость, която на изтокъ и на западъ е ограничена съ двѣ маловодни, но широки и дълбоки дерета, чиито стръмни брѣгове образуватъ естествени ровове. Сѣверната и южната страни на тази плоскость сѫ за-

Обр. 1.
Планъ на Хисарската крѣпость.

щитени само отчасти съ малки долове, които се явяватъ като странични продължения на деретата. Стѣнитѣ на крѣпостьта слѣдватъ естественитѣ очертания на терена и образуватъ неправиленъ квадратъ, чиито страни се чупятъ на нѣколко мѣста. Приложениятъ тукъ планъ (обр. 1) дава

формата на квадрата и показва, кои страни до колко сѫ запазени. Нанесенитѣ съ дебели линии стѣни сѫ високи сега отъ 1 до 8 метра; двойнитѣ линии означаватъ тѣзи части отъ стѣнитѣ, на които само основитѣ личатъ надъ земята, а съ чертици сѫ прѣдадени частитѣ, които съвсѣмъ не личатъ надъ повръхностьта. Дължината на източната стѣна е 616 м. (не по права линия, а както е начупена стѣната), на западната 589 м., на сѣверната 437 м. и на южната 548 м. Цѣлата обиколка на крѣпостьта има слѣдователно 2 км. и 226 м., а обема една квадратура отъ около 300 декара.

Крѣпостьта не е имала ровъ, който при естествената стръмнина на терена е билъ излишенъ, поне на източната и западната страни. Сѣверната страна, която изглежда да е фронтова, е най-много изложена, както поради височинитѣ, които се намиратъ прѣдъ нея, така и поради естествения наклонъ на терена отъ сѣверъ къмъ югъ. Затова пъкъ тя е била защитена съ двѣ паралелни помежду си стѣни, отдалечени една отъ друга на 10 метра. Външната стѣна е съвсѣмъ разрушена съ изключение на основитѣ, които се подаватъ въ източната половина на нѣколко мѣста надъ земята. Вътрѣшната стѣна е сѫщо съвсѣмъ разрушена съ изключение на двѣ малки парчета, които стърчатъ високо надъ земята. По тази причина не е вече възможно да се установи, безъ продължителни разкопки, по какъвъ начинъ сѫ били съединени двѣтѣ стѣни помежду си и какво е било прѣдназначението на всѣка една отъ тѣхъ.

Най-низкото мѣсто на крѣпостьта се намира на южната страна, близо до юго-западния ѫгълъ, отъ дѣто се изтича водата, която иде отъ разположенитѣ една до друга бани Хавузъ, Чулуджа и Инджезъ. На това мѣсто стѣната е съвсѣмъ разрушена.

Крѣпостьта е имала три врати: на южната, на западната и на сѣверната страни. Първитѣ двѣ сѫ още добрѣ запазени, а отъ третята нѣма вече никакви слѣди; само по прѣдание се помни, че и на тази страна имало по-рано врата. На източната страна не е имало врата, вѣроятно поради голѣмата стръмнина на склона, която не е допущала прокарването на удобенъ пѫть. Модерниятъ твърдѣ стръменъ пѫть за Киселеря—Карлово минава наистина прѣзъ единъ проломъ на стѣната (гл. обр. 2), обаче този проломъ е билъ отворенъ въ по-ново врѣме, както се вижда отъ обстоятелството, че той е твърдѣ тѣсенъ, неправиленъ, и че основитѣ на стѣната продължаватъ и подъ пѫтя. Наредъ

съ тия три главни врати сѫ сѫществували вѣроятно и други по-малки изходи отъ крѣпостьта. Една такава малка врата, върху която ще се повърнемъ, се е намирала при базиликата. Обаче другадѣ не можаха да се намѣрятъ сигурни слѣди отъ други подобни изходи.

Кули е имало на четиритѣ ѫгла, а може би, както ще видимъ по-долѣ, и на други мѣста край стѣнитѣ. На всѣки случай сигурни и значителни слѣди сѫ запазени, освѣнъ отстрани на южната врата, само на сѣверо-източния и на юго-източния ѫгли.

Обр. 2.
Проломъ въ източната стѣна на крѣпостьта (вѫтрѣшна страна).

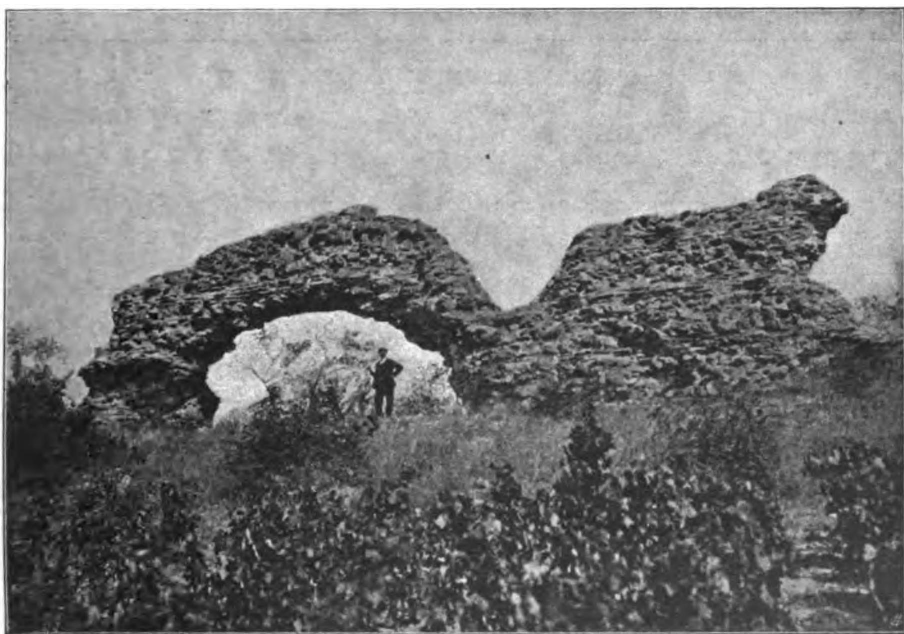
Слѣдъ тия общи бѣлѣжки ще разгледаме по-подробно отдѣлнитѣ части на крѣпостьта.

1. Стѣни.

Стѣнитѣ сѫ запазени на много мѣста доста добрѣ на височина 6 до 8 метра. Тѣ дълго врѣме сѫ служили като кариера за камъни и тухли и едва въ най-ново врѣме тѣхното по-нататъшно разрушение е запрѣтено. Най-много сѫ пострадали долнитѣ части на стѣнитѣ, тъй като тѣ сѫ били по-леснодостѫпни. При постепенното изваждане на материала тукъ сѫ се образували на нѣколко мѣста дупки като голѣми прозорци

(гл. обр. 3 и 4). Останалата горня часть въ такъвъ случай лесно се е събаряла при по-силни землетресения.[1])

Най-добрѣ е запазена стѣната въ източната часть на южната страна (гл. обр. 5), дѣто тя достига най-голѣма височина (8 метра), като има при това и неповътната гладка повръхность, особно отвжтрѣ. Понеже двѣтѣ запазени врати сж високи и сега още около 12 метра, то вѣроятно е, че първоначалната височина на стѣнитѣ заедно съ зжбцитѣ, отъ които нищо не е запазено, е достигала поне 10 метра. Дебелината на

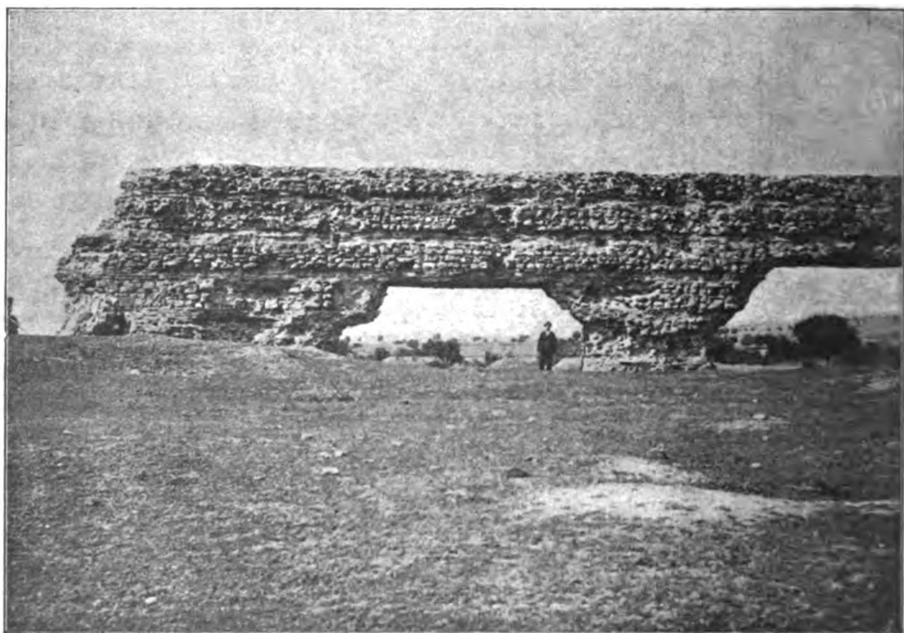
Обр. 3.

Часть отъ южната стѣна на крѣпостьта (външна страна).

стѣнитѣ не е навсѣкждѣ еднаква. Най-малката дебелина, която можахъ да констатирамъ (на плана при *а*), е 2·20 м., мѣрени въ основата. На повечето мѣста намѣрихъ 2·50 до 2·60 м., рѣдко 2·90 или 3 м. (на южната стѣна при *б* и на западната при *в*). Само въ най-низката часть на крѣпостьта, отдѣто се утичатъ водитѣ отъ банитѣ, дебелината достига до 3·60 м. (на плана при *г*).

[1]) По такъвъ начинъ е била разрушена отъ едно землетресение прѣди 4—5 години часть отъ южната стѣна, която е била подкопана отдолѣ така, че се крѣпѣла само на единъ стълбъ и изглеждала отдалечъ като исполинска гжба.

Стѣнитѣ сѫ градени отъ трошени камъни, тухли и хоросанъ, и то тъй, че пластоветѣ отъ камъни и тухли се изреждатъ послѣдователно единъ слѣдъ другъ (обр. 5). Тухлитѣ сѫ наредени обикновено въ пластове отъ 4 реда. Само на по-голѣма височина се срѣщатъ три реда, а два реда не се намѣриха никѫдѣ. Сѫщо и каменнитѣ пластове нѣматъ еднаква височина. Близо до основитѣ тѣ сѫ най-високи (1—1·20 м.), а послѣ постепенно се намаляватъ, като достигатъ на мѣста (напр. при западнитѣ врата) едва 40 до 50 см. Ето какви сѫ напр. размѣритѣ на пластоветѣ на часть отъ западната стѣна: камененъ пластъ 1·20 м., 4 реда

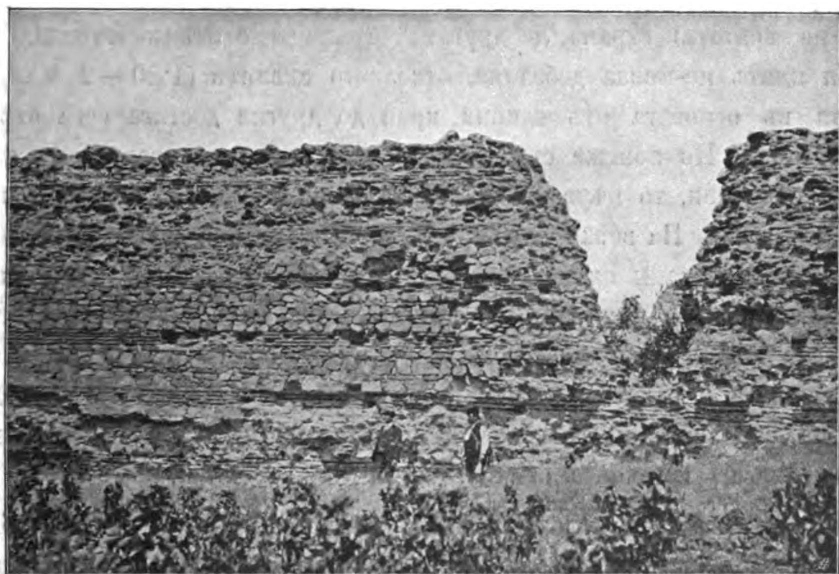
Обр. 4.

Часть отъ западната стѣна на крѣпостьта (вѫтрѣшна страна).

тухли (около 40 см.), камененъ пластъ 1 м., 4 реда тухли, камененъ пластъ 0·90 м., 4 реда тухли, камененъ пластъ пакъ 0·90 м., 4 реда тухли, послѣ слѣдва пакъ единъ непъленъ камененъ пластъ, отъ който нагорѣ стѣната вече е разрушена. По стѣнитѣ се виждатъ навсѣкѫдѣ малки и плитки четвъртити дупки, останали отъ скелята, която е служила при постройката.

Камънитѣ сѫ отъ мѣстна порода и сѫ ломени въ близки кариери по склоноветѣ на Срѣдня-гора. При тѣхното поставяне въ градежа е обръщано внимание на това, да се добие гладка повръхность. Тухлитѣ

сѫ квадратни, голѣми 35 до 37 см., рѣдко 38 см.,[1]) и сѫ много добрѣ изпечени.[2]) Тѣ сѫ обикновено 4 до 5 см. дебели, рѣдко 6 или даже 7 см. На едната си страна, която е винаги загладена, иматъ знакове, направени съ пръсти прѣди втвърдяването на тухлитѣ. Тѣзи знакове сѫ обикновено двѣ или три широки прави линии, теглени по диагонала на тухлата или пъкъ на кръстъ по двата диагонала. По-рѣдко тѣ сѫ извити елипсовидно. Върху нѣкои тухли се намиратъ случайни отпечатъци отъ крака на хора или животни.

Обр. 5.

Часть отъ южната стѣна на крѣпостьта (външна страна).

Хоросанътъ, който се отличава съ голѣмата си якость, е образуванъ отъ варь, смѣсена съ пѣсъкъ и строшени на ситно керамиди или тухли. Той е наслаганъ винаги въ голѣмо количество, особно между тухлитѣ, дѣто неговата дебелина се равнява обикновено на дебелината на тухлитѣ, а понѣкога я надминава. Благодарение на този отличенъ хоросанъ, стѣнитѣ сѫ необикновено яки.

[1]) Квадратътъ не е винаги съвсѣмъ правиленъ. Срѣщатъ се и мѣрки 37×38 см., даже 35×37 см.

[2]) Сѫществува едно прѣдание, че тухлитѣ не били правени въ Хисаря, въ чиято околность нѣмало хубава глина, а въ Т.-Пазарджикъ. За тѣхното прѣнасяне били наредени хора единъ до другъ отъ Пазарджикъ до Хисаря (около 40 км.), които ги прѣхвърляли една по една отъ рѫка на рѫка.

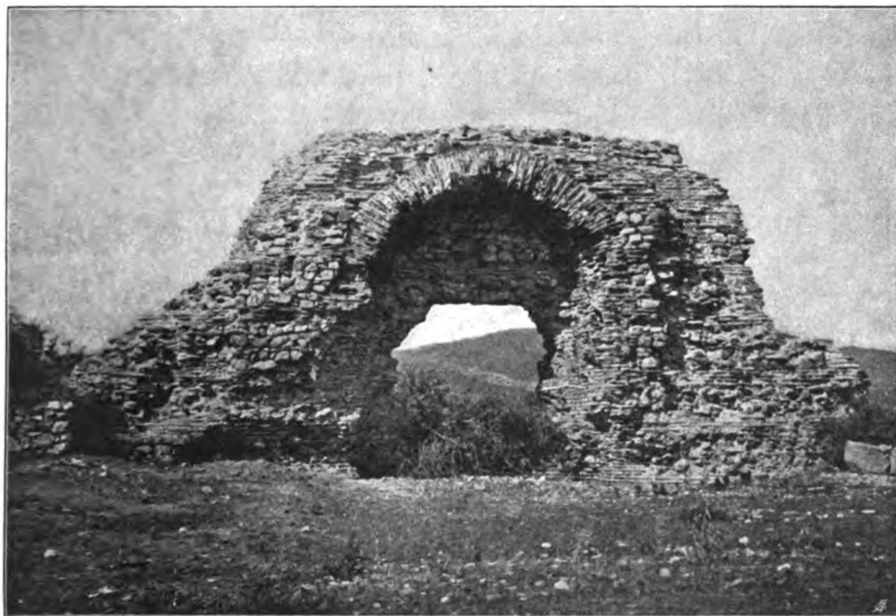
Подпорни стѣни не сж запазени. Само на западната страна се забѣлѣзватъ отвънъ на нѣколко мѣста (на плана при *д, $д_1$, $д_2$* и *$д_3$*) слѣди отъ разрушени перпендикулярни зидове, които сж служили може би като подпорки. На другитѣ страни подобни слѣди нѣма.

За изкачване върху стѣнитѣ сж служили особни градени стълби, отъ които има нѣколко запазени (гл. обр. 2 и 6). Тѣ иматъ формата на прилѣпени до стѣната арки, отъ двѣтѣ страни на които се намиратъ стжпалата. Само при една стълба — тази, която се намира при западната врата — стжпалата сж поставени само отъ едната (противоположната на вратата) страна, а другата страна е съвсѣмъ отвѣсна. Тѣзи стълби иматъ по-малка дебелина, отколкото стѣнитѣ (1·80—2 м.). Дължината въ основата отъ единия край до другия достига сега отъ 14 до 18 метра. Но понеже стжпалата и часть отъ подпиращата ги стѣна все сж окъртени, то първоначалната дължина трѣбва да е била поне съ 1 м. по-голѣма. На всѣки случай добититѣ мѣрки показватъ, че стълбитѣ не сж имали една и сжща дължина. Петь отъ запазенитѣ сега стълби, отъ които три се намиратъ на южната, една на западната и една на източната стѣни (при *е, ж, з, и, к*), иматъ по 14 м. дължина; една на сѣверната и една на източната стѣни (при *л, м*) иматъ по 16 м.; една на западната и една на сѣверната (при *н, о*) по 17 м. и, най-послѣ, една на източната стѣна (при *п*) — 18 метра.

Стълбитѣ сж разположени така, че по една да се намира близо до всѣки жгълъ на крѣпостьта. Обаче разстоянията между разнитѣ стълби не сж еднакви. Само два пжти намираме еднакво разстояние — 165 м. При другитѣ случаи имаме 78, 97, 109, 116, 164, 170, 178 и, най-много, 222 метра (между двѣтѣ стълби на южната стѣна въ десно). Срѣднето разстояние, на което сж били поставяни стълбитѣ, е слѣдователно 160 м. Обаче при всѣки отдѣленъ случай е трѣбвало да се вяематъ въ внимание изхода на улицитѣ, сжществуващитѣ постройки и др. подобни, които не сж позволявали да се поставятъ стълбитѣ все на еднакви разстояния.

Стѣнитѣ на нѣколко мѣста сж били пробити отъ отворитѣ на отводнитѣ канали. Отъ тѣзи отвори сж запазени два: единиятъ, широкъ 0·65 м., се намира на 58 м. на сѣверъ отъ западната врата (на плана при *р*), а другиятъ, широкъ около 1 м., се намира на самия юго-източенъ жгълъ на крѣпостьта. И двата отвора иматъ цилиндрически сводове

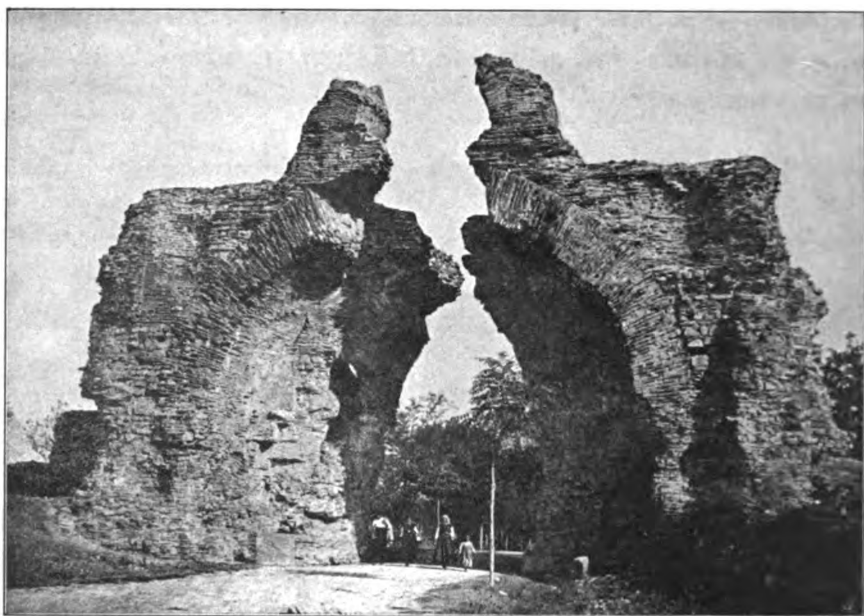
и сж градени само отъ тухли. Такъвъ отводенъ каналъ трѣбва да е имало и на южната стѣна, дѣто е най-низкото мѣсто въ Хисаря и отдѣто се утича водата.

Обр. 6.
Стълба отъ сѣверната стѣна на крѣпостьта.

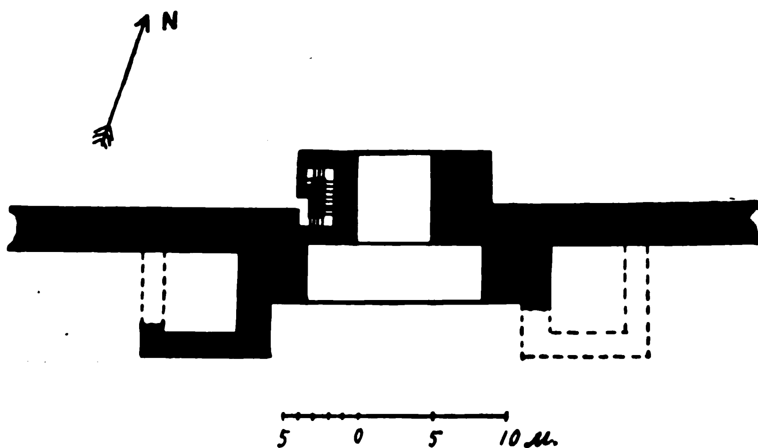
2. Врати.

Южната врата, обърната къмъ Пловдивъ и извѣстна подъ името „Камилитѣ", изглежда да е служила за главенъ входъ въ крѣпостьта. Макаръ вече и доста разрушена, тази врата е най-импозантната развалина не само въ Хисаря, но въобще въ южна България (гл. обр. 7). Не е прочее никакъ чудно, че тъкмо въ нея е локализирано народното повѣрие за вграждане на сѣнката на живъ човѣкъ, безъ което постройката на крѣпостьта не щѣла да се удаде. Вградена била жената на единъ отъ майсторитѣ. Когато се приближавала къмъ работницитѣ, тя носѣла на ржцѣ малко дѣте, което си играело съ орѣхъ, а шапката му била украсена съ седефъ. Тѣзи двѣ подробности сж притурени, за да се обяснятъ израстналитѣ въ пукнатинитѣ на върха на вратата орѣхъ и седефче, които споредъ прѣданието били винаги зелени.

Обр. 7.
Южната врата на крѣпостьта — „Камилитѣ“ (външна страна).

Вратата е имала само единъ отворъ, образуванъ отъ двѣ арки: една по-малка отвѫтрѣ и една по-голѣма отвънъ (гл. плана обр. 8). Надъ тази послѣднята се намира още една малка арка, която е служила само

Обр. 8.
Планъ на „Камилитѣ“.

за украшение. Крилата на вратата, които стояли още до прѣди 40—50 години, сѫ били прикрѣпени, по думитѣ на очевидци, въ по-малката вѫтрѣшна арка. Тѣ сѫ били дървени, обковани съ желѣзо.

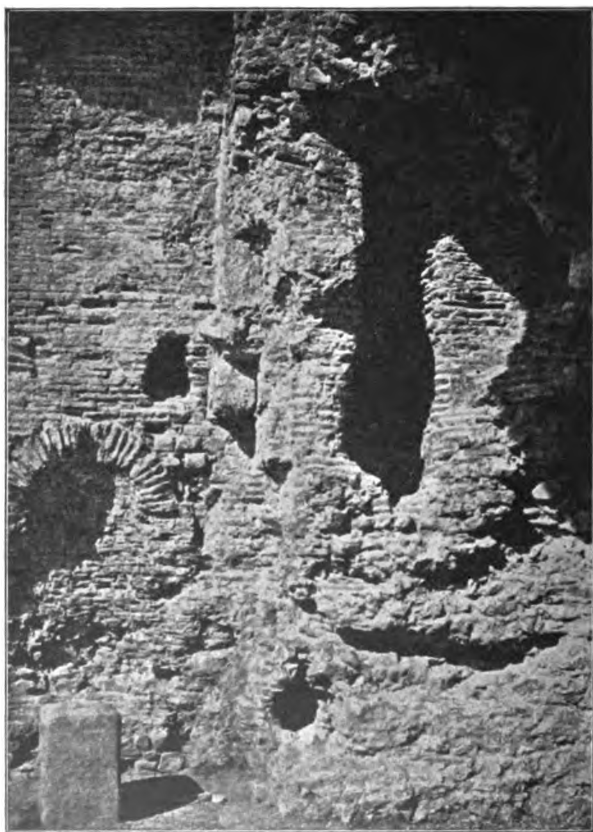
Височината на вратата, до основата на горнята малка арка, е 12 м., заедно съ малката арка до самия връхъ 14·50 м. Отворътъ на вѫтрѣшната по-малка арка мѣри сега въ основата 5·20 м. Обаче стѣнитѣ въ долнята си часть сѫ отчасти разкъртени, тъй че, като се вземе прѣдъ видъ тѣхното първоначално състояние, ще остане за широчина на отвора само 4·70 м. Дебелината на стълбоветѣ на арката е 4 × 6 метра. Въ западния стълбъ е изградена стълба, широка 0·80 м., по която и сега още може да се излѣзе на площадката надъ вратата. Едно тѣсно прозорче въ стѣната, на височина 5 м. надъ земята, служи за освѣтление на стълбата и въ сѫщото врѣме позволява да се гледа отъ нея навънъ къмъ полето. Положението на вѫтрѣшната по-малка арка спрѣмо стѣнитѣ на крѣпостьта е такова, че тѣхнитѣ външни линии се съвпадатъ. Голѣмата арка обаче излиза съ 3·95 м. навънъ отъ тази линия. Нейниятъ отворъ е 12·10 м.

Обр. 9.
Основи на западната кула на „Камилитѣ“.

На външната страна на вратата се забѣлѣзватъ въ крайщата слѣди отъ перпендикулярни стѣни. За да се опрѣдѣли тѣхното направление и протяжение, направиха се на 25 и на 26 августъ на западната страна разкопки, при които се откриха на дълбочина 0·50 до 1 м. основитѣ на една четвъртита кула (обр. 9). Въ плана (обр. 8) тѣ сѫ нанесени съ

дебела черна линия, до колкото бѣха разкрити, а останалата часть е означена само съ чертици. Сѫщо такава кула трѣбва да е имало и на източната страна. Безъ тѣзи кули вратата не би могла да се защищава, понеже неприятельтъ лесно би могълъ да се укрие подъ външната по-голѣма арка и безпрѣпятствено да разбие крилата на вратата. Кулитѣ обаче, поради своята издаденость навънъ, даватъ възможность на защитницитѣ да обстрѣлватъ неприятеля въ гърба, ако той би дошелъ толкозъ

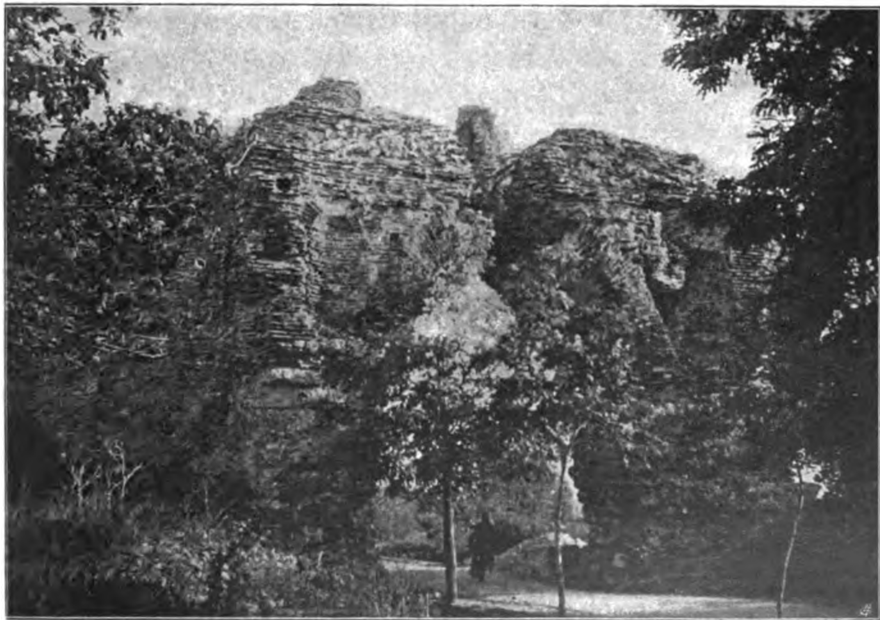

Обр. 10.
Детайлъ отъ западния стълбъ на „Камилитѣ".

близо, и по този начинъ да го държатъ на почетно разстояние. Стѣнитѣ на разкопаната кула сѫ значително по-тънки отъ стѣнитѣ на крѣпостьта и мѣрятъ въ основата си само 1·75 до 2 м.

Градежътъ на вратата се отличава донѣгдѣ отъ градежа на стѣнитѣ на крѣпостьта. Въ горнята си часть вратата е построена само отъ тухли и хоросанъ, което впрочемъ, се е изисквало и отъ конструкцията

на арките. Камъни, прошарени пакъ съ пластове отъ тухли, сж употрѣбени само въ кулитѣ, а донѣгдѣ и въ долнята часть на външната арка. За вжтрѣшната арка сж били употрѣбени и голѣми дѣлани камъни, съ които е била облѣчена долнята ѝ половина. Тѣзи камъни сж взети отчасти отъ по-стари постройки, както се вижда напр. отъ нѣкои профилувани вградени блокове. Въ западната половина, на височина около 0·80 м., се показва единъ блокъ отъ варовникъ, върху който има неясни остатъци отъ релиефенъ образъ. Сжщо и двата голѣми четвъртити камъка, които сж поставени въ двата жгла на вратата отвънъ (гл. обр. 10), сж взети отъ друга постройка. Камъкътъ въ западния жгълъ е билъ свързанъ съ другъ камъкъ, както се вижда отъ дупката за съединителното желѣзо и вдлжбнатината, по която е наливано оловото за спояване на

Обр. 11.
Вжтрѣшната страна на „Камилитѣ".

желѣзото. Какво е било прѣдназначението на тѣзи камъни, не може да се каже. Тѣ сж поставени може би въ по-ново врѣме и сж служили за качване върху товаренъ добитъкъ, за която цѣль и до сега се употрѣбяватъ.

Декоративнитѣ елементи на вратата сж твърдѣ осксдни. Външната страна на вратата е украсена най-горѣ, както вече споменахме, съ една малка арка, а вжтрѣшната — съ трижгъленъ фронтонъ (гл. обр. 11), срѣдната часть на който е разрушена. Този фронтонъ не се издига свободно,

както въ античнитѣ постройки, а е вграденъ въ стѣната чисто декоративно и то тъй, че двѣтѣ му полегати страни сѫ означени съ поставени полегато въ два реда тухли. Празднитѣ триѫгълни пространства, които се образуватъ и на двѣтѣ фасади отстрани на аркитѣ, сѫ оживени съ по една не особно дълбока ниша. Отъ тѣзи четири ниши е запазена по-добрѣ само онази, която се намира на вѫтрѣшната фасада отъ лѣво (гл. обр. 11). Освѣнъ това двѣ по-добрѣ запазени ниши се намиратъ още и въ странитѣ на голѣмата външна арка, 1 м. надъ земята (гл. обр. 10). Тѣ сѫ високи около 1·80 м., широки 0·80 м. и дълбоки 0·30 м. Надесно отъ западната ниша, съвсѣмъ низко, се намира една дълбока крѫгла дупка съ диаметъръ около 0·30 м., чието прѣдназначение остава неясно.

Обр. 12.
Западната врата на крѣпостьта (външна страна).

Кулитѣ трѣбва да сѫ били на нѣколко етажа и тѣхната височина е надминавала вѣроятно височината на вратата. Въ запазената още вѫтрѣшна (сѣверна) стѣна на западната кула се забѣлѣзватъ слѣди отъ два сводови отвора, поставени единъ върху другъ. Ако приемемъ, че долниятъ отворъ е служилъ за врата на кулата, то горниятъ трѣбва да е служилъ като прозорецъ за нейното освѣтление.

Западната врата има много по-проста конструкция (обр. 12). Тя има сѫщо само единъ отворъ и се състои само отъ една обикновена арка,

безъ кули и безъ каквито и да било декоративни елементи. Височината на отвора е 7·90 м., широчината 4·30 м., а дебелината на стѣнитѣ 5 м. Цѣлата височина на портата, заедно съ запазената часть отъ стѣната надъ нея, достига 11·60 м. Въ издадената навѫтрѣ сѣверна стѣна на вратата, на височина около 3 м. надъ земята, е отворенъ голѣмъ сводовъ прозорецъ, както изглежда безъ практическо прѣдназначение, а само за облекчение на стѣната. Строежътъ на вратата съ нищо не се различава отъ строежа на стѣнитѣ. Че арката е трѣбвало да бѫде направена само отъ тухли и хоросанъ, се разбира само по себе си.

Отъ сѣверната врата, както вече казахме, не сѫ останали никакви слѣди надъ земята. Тя би трѣбвало да се търси на всѣки случай тъкмо срѣщу южната врата, до самия модеренъ пѫть, който води за Синджирлии. Като се има прѣдъ видъ, че стѣната на тази страна е била двойна, то ще трѣбва да се очаква, че и планътъ на вратата ще да се е различавалъ отъ плановетѣ на южната и западната врати.

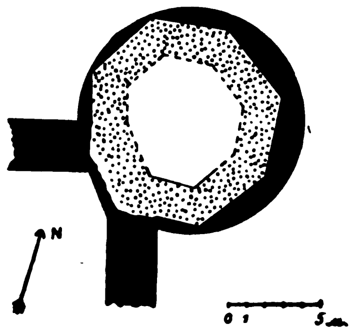

Обр. 13.
Сѣверо-източната кула на крѣпостьта.

3. Кули.

Освѣнъ двѣтѣ кули на южната врата, крѣпостьта има още нѣколко кули съ разни планове. Най-добрѣ е запазена кулата на сѣверо-източния ѫгълъ (гл. обр. 13). Въ основата си тя е крѫгла съ диаметъръ 12 м.

Градена е както стѣнитѣ, обаче тухлитѣ сѫ поставени въ пластъ отъ петь реда. Непосрѣдствено върху тази кржгла основа и не точно въ срѣдата ѝ се издига неправиленъ осможгълникъ, чиито стѣни сѫ дебели 1·90 м. (обр. 14.) Очевидно е, че тукъ имаме остатъци отъ двѣ кули отъ разни врѣмена. Кржглата кула е безъ съмнѣние по-стара и е градена сѫщеврѣмено съ цѣлата крѣпость. Полигоналната кула е по-късна, както се вижда и отъ разликата въ градежа, който е много по-слабъ. Отъ кулата е запазено на всѣки случай твърдѣ малко, тъй че не можемъ да прослѣдимъ всички различия въ градежа. Хоросанътъ е наистина на гледъ сѫщиятъ, обаче държи много по-слабо, вслѣдствие на което камънитѣ лесно се вадятъ. Сѫщо тъй не може да се каже, дали стѣнитѣ на полигоналната кула сѫ били градени съ послѣдователни пластове отъ камъни и тухли. Въ запазената сега часть нѣма, наистина, никакви тухли; обаче височината на тази часть е само 1·50 м. Понеже и на други мѣста височината на каменнитѣ пластове надминава единъ метъръ, то възможно е тухленитѣ пластове да сѫ слѣдвали на по-голѣма височина.

Обр. 14.
Планъ на сѣверо-източната кула.

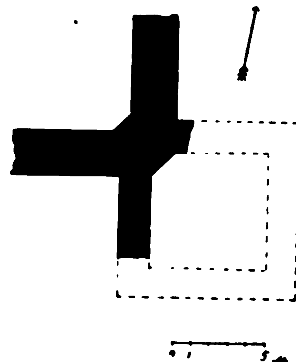
При тази кула се направи на 3 септември малка разкопка, която имаше за цѣль да опрѣдѣли направлението и дебелината на стѣнитѣ въ основата. Кржглата основа се прослѣди само отчасти, тъй като къмъ сѣверната страна тя бѣ затрупана съ насипъ около 2 метра дебелъ. Край основитѣ се намѣриха останки отъ старъ водопроводъ, направенъ отъ глинени трѫби, дълги около 30 см. съ диаметъръ 10 см. (намѣриха се двѣ парчета).

Сѫщо и на юго-източния ѫгълъ, който е добрѣ запазенъ, е имало кула. Това се виждаше отъ слѣдитѣ отъ перпендикулярни къмъ крѣпостьта стѣни, които личеха близо до ѫгъла (гл. обр. 15). Самата кула е съвършено разрушена. За да се опрѣдѣли формата ѝ, прѣдприе се и тукъ на 2 септември малка разкопка. Основитѣ отъ западната стѣна на кулата се намѣриха 3 метра дълбоко въ земята и се прослѣдиха на разстояние 4·50 м., безъ да се стигне края. Стѣната, която е дебела 1·70 м., отива съвсѣмъ право и е перпендикулярна спрѣмо южната стѣна на крѣпостьта. Отъ това може да се заключи, че кулата е имала

Обр. 15.
Юго-източниятъ жгълъ на крѣпостьта.

четвъртита форма (обр. 16). Разкопкитѣ се прѣустановиха прѣди да се намѣрятъ жглитѣ на кулата, понеже трѣбваше да се копае много на дълбоко и да се навлѣзе въ едно още небрано лозе. На всѣки случай стѣнитѣ на кулата не сж били по-дълги отъ 6 метра, тъй като насипътъ, въ който се намиратъ основитѣ на кулата, имаше отгорѣ размѣри 6 на 11 метра.

Обр. 16.
Юго-източната кула.

Другитѣ два жгла на крѣпостьта сж съвсѣмъ разрушени. Обаче, както се вижда отъ формата и голѣмината на насипа, който сега заема мѣстото имъ, тѣ сжщо сж били снабдени съ кули, и то по всѣка вѣроятность сѣверо-западниятъ жгълъ съ кржгла, а юго-западниятъ съ четвъртита.

Сжщо и на нѣкои мѣста край стѣнитѣ, както изглежда, е имало кули. На сѣверната страна, на лѣво отъ пжтя, който води за Синджирлии, сж запазени основитѣ на четвъртита кула (на плана при *ф*), чиито страни дължина, мѣрена извжтрѣ, 5 на 5·30 м. Кулата е прилѣп

до вжтрѣшната стѣна, тъй че между нея и външната стѣна остава свободно пространство. Останки отъ кули могатъ да се констатиратъ още на двѣ мѣста на западната стѣна, на сѣверъ отъ вратата (на плана обр. 1 при *c* и *m*). И на двѣтѣ мѣста се виждатъ слѣди отъ перпендикулярни стѣни, дебели по 1·80 м. и раздалечени една отъ друга на 5·30 и 5·40 м. Между тѣхъ въ стѣната има пробита врата съ творъ и въ двата случая по 3 метра (гл. обр. 17). Основитѣ на една отъ стѣнитѣ (лѣвата при обр. 17) могатъ да се прослѣдятъ съвсѣмъ плитко подъ земята на разстояние 4 метра. Дължината на тѣзи стѣни, тѣхното симетрично разположение и вратитѣ помежду имъ не допущатъ да се мисли,

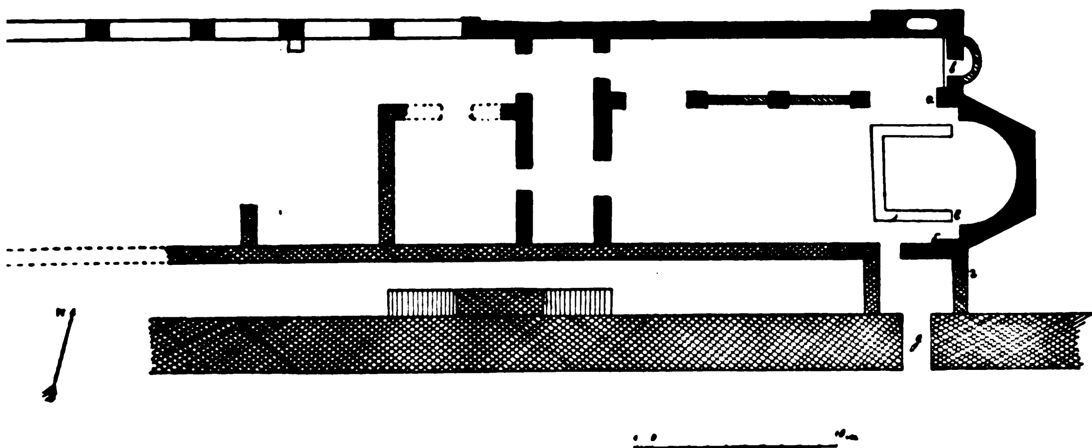
Обр. 17.
Останки отъ кула на западната стѣна (външна страна).

че тѣ сж просто подпорни стѣни. Отъ друга страна широчината на затвореното между тѣхъ пространство (5·30 и 5·40 м.) отговаря точно на широчината на четвъртитата кула до пжтя за Синджирлии (5·30 м.). Не остава слѣдователно никакво съмнѣние, че и тукъ ние имаме работа съ кули.

По другитѣ стѣни, до колкото тѣ сж запазени, не се забѣлѣзватъ никакви слѣди отъ кули, макаръ отъ казаното до тукъ да става вѣроятно, че такива е имало и на други мѣста. Тѣ ще могатъ да се констатиратъ само съ помощьта на разкопки, които, при голѣмото протяжение на стѣнитѣ, биха отнели много врѣме и биха погълнали голѣми суми.

II. Описание на базиликата.

Базиликата се намира на 100 метра на западъ отъ „Камилитѣ", въ лозето на Стоилъ Антоновъ, до самата крѣпостна стѣна вътрѣ въ крѣпостьта. Запазена е само малка часть отъ стѣнитѣ, на височина 0·50 до 1·50 м. Всичко бѣ затрупано съ насипъ, дебелъ отъ 1 до 3 метра, върху който се намираше лозето. Разкопкитѣ се почнаха на 25 августъ съ намѣрение да се изслѣдва констатирания по-рано отворъ въ крѣпостната стѣна. Още на слѣдващия день се намѣри плочата, която ме накара да търся и самата църква (гл. стр. 107). На 27 августъ стигнахме до южната стѣна на църквата, като вървѣхме отъ крѣпостната стѣна на сѣверъ. На 29 августъ започнахме разкриването на апсидата и разкопкитѣ продължиха почти непрѣкжснато до 17 септември включително. Разкри се цѣлата църква и се прослѣдиха постройкитѣ въ двора прѣдъ нея. Пълното разкриване на двора се изостави поради голѣмата дълбочина, на която трѣбваше да се копае (около 3 метра). Независимо отъ това, главнитѣ постройки се бѣха вече очертали и по-нататъшнитѣ разкопки не обѣщаваха да дадатъ нѣщо значително.

Обр. 18.

Планъ на Хисарската базилика.

Както се вижда отъ приложения тукъ планъ (обр. 18 и 19), църквата по форма е базилика и се състои отъ три части: главна алтарна часть съ апсида, прѣддверие (нартексъ) и дворъ. Дължината на църквата съ апсидата и прѣддверието е 26·40 м., широчината 11·30 м., безъ дебелината на стѣнитѣ. Апсидата, която отвънъ има трижгълна форма, е

широка извжтрѣ 5·60 м. и дълбока 3·30 м. Прѣддверието е дълбоко сжщо 3·30 м. Дворътъ, който се простира на западъ прѣдъ църквата на еднаква широчина съ нея, е дългъ около 29 метра.

Планътъ на църквата е съвсѣмъ неправиленъ. Тя има само два кораба, отъ които главниятъ срѣщу апсидата е широкъ 7·50 м., а страничниятъ, отдѣленъ съ редица стълбове, е широкъ само 3 метра. Вече отъ това разпрѣдѣление на вжтрѣшностьта се вижда, че сегашниятъ планъ не е първоначалниятъ и че църквата е прѣтърпѣла съ врѣме значителни измѣнения. Това нѣщо се потвърдява и отъ нѣкои наблюдения въ размѣритѣ и строежа на стѣнитѣ. На лѣво отъ апсидата, точно срѣщу стълбоветѣ, които раздѣлятъ двата кораба, намираме единъ издатъкъ на стѣната (на плана при *a*), дебелъ 1 м. и дългъ отъ страната на апсидата 1·20 м., отъ страната на страничния корабъ 0·60 м.

Обр. 19.
Общъ изгледъ на базиликата.

Сжщия издатъкъ намираме и надесно отъ апсидата (на плана при *б*), съ почти сжщитѣ размѣри: дебелина 0·94 м., дължина отъ страна на апсидата 1·20 м., отъ другата страна 0·80 м. Обаче, вмѣсто редица стълбове, отъ десния издатъкъ изхожда непосрѣдствено южната външна стѣна на църквата, дебела само 0·80 см. Явно е, че тази стѣна, макаръ и градена по сжщия начинъ, не е първоначалната и че на нейно мѣсто по-рано е имало сжщо стълбове.

Налѣво отъ апсидата, срѣщу страничния корабъ, се намира врата (на плана *в*), широка 0·90 м.[1]) Тази врата е била зазидана отпослѣ съ една малка кржгла апсида. Че тази апсида е наистина по-късна пристройка, се вижда отъ това, че тя е поставена направо върху земята, безъ основи, и че е градена отъ малки тухли и глина, додѣто останалата часть на църквата е градена отъ камъни, голѣми тухли като на крѣпостьта и хоросанъ, смѣсенъ съ пѣсъкъ и трошени керамиди. Надесно отъ апсидата се е намирала сжщо такава врата (на плана *г*), симетрична на лѣвата. Това се вижда отъ обстоятелството, че и тукъ източната стѣна, която е запазена на това мѣсто на височина 1·40 м., се продължава само на разстояние 0·65 м. (налѣво отъ апсидата съотвѣтната часть е дълга 0·70 м.) и послѣ се прѣкжсва въ правилна отвѣсна плоскость, отъ която започва другъ зидъ, граденъ само съ камъни, додѣто стѣната до апсидата е градена само съ тухли.

Най-послѣ остава още да се забѣлѣжи, че между тритѣ стълба, които раздѣлятъ двата кораба, се намира една стѣна, дебела само 0·40 м. и висока сега само 0·30 м. Тази стѣна е градена по сжщия начинъ, както късната малка апсида при вратата *в*, отъ малки тухли и глина. Постройката на тази стѣна е слѣдователно сжщеврѣменна съ постройката на малката апсида.

Отъ тѣзи факти се вижда, че въ историята на църквата ще трѣбва да различаваме три строителни периода. Въ първия периодъ (стѣнитѣ отъ този периодъ сж нанесени въ плана съ широки черни линии) църквата е имала три кораба, раздѣлени съ два реда отъ по три стълба, а отъ страни на апсидата въ източната стѣна сж били отворени двѣ врати. По-късно, въ втория периодъ (стѣни съ кръстосани линии), десниятъ страниченъ корабъ е билъ отрѣзанъ и на мѣстото на стълбоветѣ е била издигната масивна стѣна, която отъ това врѣме е служила за външна южна стѣна на църквата. Още по-късно лѣвиятъ страниченъ корабъ е билъ съвсѣмъ отдѣленъ посрѣдствомъ слаба стѣна, издигната между стълбоветѣ, а вратата на лѣво отъ апсидата е била запушена съ втора по-малка апсида. По този начинъ изглежда, че отъ страничниятъ корабъ е направено самостоятелно отдѣление, въ което да се служи отдѣлно.

Отрѣзването на десния корабъ трѣбва да е станало при постройката на крѣпостьта, чиято стѣна е отдалечена сега само на 2·90 м.

[1]) Този отворъ въ стѣната не може да е служилъ за прозорецъ, понеже се намира само 10 см. по-високо отъ пода на църквата.

(при стълбата на крѣпостната стѣна 1·50 м.) отъ южната стѣна на църквата. Види се, че крѣпостната стѣна не е могла да бжде поставена по-далечъ, за да се не рѣже църквата, тъй като теренътъ на това мѣсто се спуща стръмно надолѣ, та е било неудобно да се строи стѣната върху самия наклонъ. При това въ крѣпостната стѣна, която на това мѣсто е 3 м. дебела, е оставенъ единъ изходъ,[1]) който се съединява съ църквата посрѣдствомъ единъ коридоръ, дългъ 2·90 м. и широкъ 4·50 м. (гл. обр. 20). По такъвъ начинъ човѣкъ има възможность да излѣзе отъ църквата прѣзъ оставената срѣщу коридора врата (широка 1·30 м.)

Обр. 20.

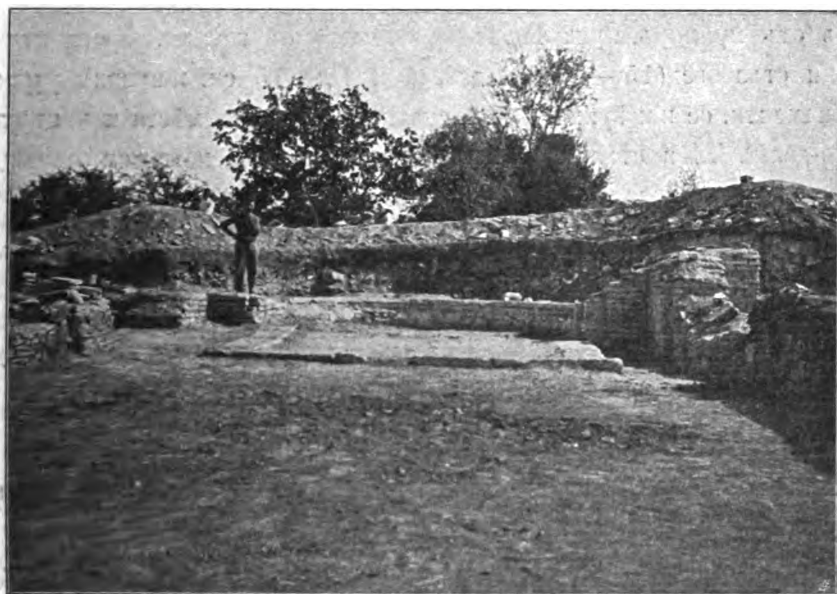
Коридоръ между базиликата и крѣпостьта.

направо вънъ отъ крѣпостьта. Коридорътъ лежи 0·40 м. по-низко отъ пода на църквата и отъ страни е заграденъ съ каменни зидове, дебели 0·80 м. Подъ коридора минава сводовъ отводенъ каналъ, високъ 0·60 м. и широкъ 0·50 м., граденъ само съ тухли и хоросанъ. Подътъ на оставената въ крѣпостната стѣна врата (на плана *д*) е образуванъ отъ голѣми гранитни плочи (гл. обр. 20). При разкопкитѣ, станали по-рано на това мѣсто, сж намѣрени нѣколко голѣми дѣлани блокове, които били

[1]) Както се вижда отъ градежа, този изходъ не е пробиванъ отпослѣ, а е прѣдвиденъ още отъ самото начало при постройката на крѣпостната стѣна.

наслагани единъ върху другъ така, че съвсѣмъ запушвали вратата въ крѣпостната стѣна. Вѣроятно е, че това нѣщо е станало слѣдъ разрушаването на църквата, когато вратата не е била вече нужна. Камънитѣ, употрѣбени за нейното запушване, трѣбва да сж били взети отъ разрушената църква.[1])

Сега нека минемъ къмъ подробноститѣ въ вжтрѣшностьта на църквата. Прѣдъ апсидата се намира каменень бордюръ, високъ само 10 см., който загражда отъ тритѣ страни едно четвъртито пространство съ размѣри 3·75 на 4·20 м. (гл. обр. 21). Това е тъй нареченията хоръ, който

Обр. 21.
Източната часть на базиликата.

въ старохристиянскитѣ базилики е билъ прѣдназначенъ за пѣвцитѣ и за нисшето духовенство. Бордюрътъ, който е широкъ 0·55 м., нѣма съвсѣмъ правилна форма: десната му страна е съ 19 см. по-кжса отъ лѣвата, така че напрѣчната страна не е съвсѣмъ паралелна спрѣмо източната и запад-

[1]) Тѣзи камъни се намиратъ и сега още близо до мѣстото, дѣто сж изкопани, съборени въ стръмната урва. Единиятъ отъ тѣхъ, съ размѣри 1·47 × 0·65 × 0·41 м., е мраморенъ и на едната си страна има издълбани каменодѣлски знакове: B ▷ C Z Другитѣ четири блока сж гранитни: 1) четвъртита подставка съ дупка въ срѣдата за съединително желѣзо; размѣри 1·08×0·97×0·62 м.; 2) подобна подставка, отчасти отчупена, съ размѣри 0·84×0·80×0·65 м.; 3) четвъртитъ стълбъ, на двѣтѣ страни неодѣланъ, съ размѣри 1·82×0·55×0·60 м. и 4) другъ подобенъ стълбъ съ размѣри 1·80×0·42×0·35 м.

ната стѣни на църквата (гл. плана обр. 18). Върху бордюра се е издигала ограда отъ орнаментиранитѣ мраморни плочи, които се намѣриха разхвърлени изъ църквата и които ще опишемъ подробно по-долѣ при отдѣлнитѣ находки. Върху двѣтѣ паралелни страни на бордюра личатъ още дупкитѣ отъ желѣзата, посрѣдствомъ които плочитѣ сѫ били прикрѣпени прави. Върху напрѣчната страна на бордюра такива дупки не личатъ, вслѣдствие на което трѣбва да се приеме, че плочитѣ тукъ или сѫ били прикрѣпени по другъ начинъ, или пъкъ съвсѣмъ не е ги имало. Въ началото на десната страна (на плана при *e*) се намира още въ първоначалното си положение часть отъ малъкъ четвъртитъ стълбъ отъ мраморъ, прикрѣпенъ за бордюра съ желѣзо. Фрагменти отъ подобни стълбове (15—20 см. дебели и 12—15 см. широки), украсени съ орнаменти, се намѣриха разпръснати на нѣколко мѣста изъ църквата (гл. по-долѣ). Тѣзи стълбове сѫ свързвали плочитѣ, които сѫ заграждали хора, за да имъ дадатъ по-голѣма устойчивость.

Подътъ както на хора, така и на главния корабъ е постланъ съ единъ видъ бетонъ, образуванъ отъ трошени камъни и варь, размѣсена съ пѣсъкъ и чукани керамиди. Върху бетона е имало вѣроятно мраморна настилка. Петь парчета отъ мраморни плочки, дебели по 1·5 см., се намѣриха само въ прѣддверието. Край южната и западната стѣни на централния корабъ е оставена една ивица, широка 0·30 м., която не е бетонирана. Страничниятъ корабъ и прѣддверието сѫ постлани съ голѣми четвъртити тухли, сложени направо върху земята.

При сѣверо-източния ѫгълъ на църквата се намира едно надебеляване на външната стѣна, дълго 4·80 м. и широко 1·50 м. Въ това надебеляване сѫ изградени, една срѣщу друга, двѣ цилиндрически ниши, чието прѣдназначение остава неясно (гл. обр. 22).

Всѣки единъ отъ корабитѣ има по една врата, която води въ прѣддверието. Вратата на главния корабъ е широка 1·90 м., а на страничния 1·60 м. Отъ прѣддверието се излиза на двора сѫщо прѣзъ двѣ врати. Тази, която се намира срѣщу главния корабъ, е по-тѣсна (1·20 м.) и не излиза право на двора, а води въ едно заградено пространство (6·60 × 6·80 м.), което не бѣ цѣло разкрито и което е служило вѣроятно за жилище на църковния пазачъ или нѣщо подобно. Главната врата, която излиза право на двора, се намира срѣщу страничния корабъ и е широка 2·30 м.

Базиликата е градена въ по-старитѣ си части съ сѫщия материалъ и по сѫщия начинъ, както и крѣпостьта. Обаче, наредъ съ голѣмитѣ квадратни тухли, тукъ намираме и по-малки продълговати съ размѣри 16 × 37 см., които сѫ употрѣбени обикновено на такива мѣста, дѣто би трѣбвало да се турятъ половини отъ голѣмитѣ тухли. Стѣнитѣ сѫ градени отъ камъни и тухли въ послѣдователни пластове, отъ които е запазено твърдѣ малко, за да може да се сѫди за дебелината имъ. Само отъ тухли сѫ били градени стълбоветѣ, вратитѣ и въобще всички издадени части. Стѣнитѣ сѫ били покрити съ мазилка отъ варь и изписани съ фрески, отъ които твърдѣ незначителни части (само линеарни орнаменти) има запазени на вратата налѣво отъ главната апсида, въ югозападния ѫгълъ на главния корабъ и върху южната стѣна на прѣддверието.

Обр. 22.
Сѣверо-източниятъ ѫгълъ на базиликата.

Покривътъ на базиликата е билъ обикновенъ полегатъ, дървенъ и покритъ съ керамиди. Той не е ималъ нито сводъ, нито куполъ, както се вижда отъ това, че въ насипа, освѣнъ парчета отъ керамиди,[1]) не

[1]) Керамидитѣ иматъ сѫщата форма като днешнитѣ, обаче били сѫ много по-голѣми. Една отъ тѣхъ, която се намѣри съвсѣмъ цѣла, е дълга 0·59 м., широка на единия край 19 см., на другия 12 и дебела 2 см. Отъ друга още по-голѣма керамида, широка 37 см. и дебела 3 см., се намѣри само едно парче.

се намѣриха никакви други материали, които да указватъ на подобна конструкция. Само върху апсидата е имало сводъ, понеже въ нея се намѣри единъ пластъ отъ тухлени парчета и хоросанъ, дебелъ около 20 см.

Базиликата е била разрушена отъ пожаръ. Това се вижда отъ вжгленитѣ, които се намѣриха на нѣколко мѣста, а главно отъ горѣлитѣ камъни и разтопенитѣ парчета стъкло. Отъ силната горещина на огъня съставнитѣ части на нѣкои отъ камънитѣ бѣха разтопени и образуваха върху повърхностьта на камъка нѣщо като глечь.

За да се изслѣдва теренътъ и подъ нивото на църквата, направиха се два сондажа. Къмъ срѣдата на главния корабъ бѣ отворена една дупка, дълга около 3·50 м. и широка около 1·50 м., която бѣ намѣрена пълна съ пепель, размѣсена съ голѣмо количество кости отъ животни, между които можеха да се различатъ кости отъ птици и отъ дребенъ рогатъ добитъкъ. Въ сжщата дупка се намѣриха още: единъ желѣзенъ пиронъ, едно стъклено мънисто, чирепи отъ груби и лошо изпечени грънци съ черъ цвѣтъ и чирепи отъ други по-хубави червени грънци съ добрѣ изгладена повръхность. Върху единъ отъ тѣзи послѣднитѣ чирепи се виждаха слѣди отъ релиефни орнаменти. Понеже присжтствието на такива нѣща, особно на животинскитѣ кости, въ една християнска църква е необяснимо, то трѣбва да допустнемъ, че на това мѣсто се е намиралъ по-рано алтарьтъ на нѣкой езически храмъ, въ полза на което говорятъ пепельта и животинскитѣ кости. И наистина, мѣстоположението въ края на една стръмна височина отговаря отлично за такъвъ храмъ. Чирепитѣ отъ червенитѣ грънци, които иматъ напълно изгледъ на римски, сжщо потвърдяватъ това прѣдположение. — Вториятъ сондажъ се направи въ апсидата, съ намѣрение да се стигне до здрава почва, която се намѣри на дълбочина 1·50 м. подъ нивото на базиликата. Въ насипа, наредъ съ чирепитѣ отъ грубитѣ черни грънци, се намѣриха пакъ парчета отъ по-хубави червени сждове съ римски изгледъ.

Дворътъ на църквата не бѣ разкритъ цѣлъ, а се прослѣдиха само стѣнитѣ. Неговото ниво е съ 1·10 м. по-низко отъ нивото на църквата, тъй че въ нея трѣбва да се е влизало по каменна стълба, отъ която на всѣки случай не се намѣриха никакви слѣди прѣдъ главната врата. На югъ дворътъ е затворенъ съ стѣна, която се явява като продължение на църковната стѣна. На сѣверната страна дворътъ се отваря съ колонада отъ голѣми четвъртити стълбове. Тѣ сж 1·20 м. широки,

1 м. дебели и сж поставени на разстояние 3·70 до 4·80 м. единъ отъ други. Открити бѣха всичко 6 стълба на едно протяжение отъ 29 метра. По-нататъкъ разкопкитѣ не можаха да се продължатъ поради несъгласие съ стопанина на мѣстото. Обаче възможно е да е имало най-много само още единъ стълбъ, понеже теренътъ отъ това мѣсто се спуща стръмно надолѣ. Дали западната стѣна на двора е била заградена съ масивна стѣна или сжщо само съ колонада, остана неясно поради прѣкратяването на разкопкитѣ на тази страна. Както се знае отъ дворовет̃ѣ на други стари църкви, напр. на Св. Климентъ въ Римъ, край стѣнитѣ и колонадата трѣбва да е вървѣла стрѣха, която да служи за подслонъ въ лошо врѣме или срѣщу горещитѣ лжчи на слънцето, които въ Хисаря лѣтно врѣме сж много силни. Дворътъ на хисарската базилика прѣдставя тази особность, че фасадата му, за каквато трѣбва да се вземе колонадата, не е поставена на западъ срѣщу фасадата на самата църква, а на друга страна. Това се обяснява съ обстоятелството, че на западната страна теренътъ изведнажъ става стръменъ, та църквата отъ тази страна е мжчно достжпна. Освѣнъ това градътъ се е намиралъ на сѣверъ отъ църквата, тъй че колонадата, прѣзъ която се влиза въ двора, е трѣбвало да бжде обърната сжщо на сѣверъ, къмъ града. Понеже дворовет̃ѣ на старитѣ църкви, както и днесъ още на нѣколко мѣста, сж затворени отъ всички страни, то вѣроятно е, че и колонадата на нашата базилика е била затворена посрѣдствомъ желѣзни или дървени прѣгради, поставени между отдѣлнитѣ стълбове. Най-послѣ, пакъ по аналогия съ други стари църкви, трѣбва да приемемъ, че въ срѣдата на двора се е намирала чешма, която е служила главно за измиване на влизащитѣ въ църква.

III. Прѣдмети, намѣрени въ базиликата.

Тукъ ще опишемъ разнитѣ архитектурни фрагменти и други прѣдмети, които бѣха намѣрени пръснати въ разнитѣ части на базиликата, било вжтрѣ въ нея, било отвънъ до самитѣ стѣни.

а) Архитектурни фрагменти.

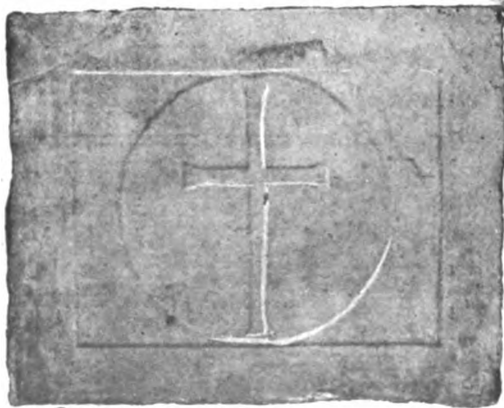
1. Мраморна плоча съ орнаменти (обр. 23), дълга 1·15 м., висока 0·92 м. и дебела по крайщата 0·12 м., къмъ срѣдата 0·14 м. Отъ едната страна плочата има релиефна розета въ видъ на кръстъ, каквито

се срѣщатъ върху византийски паметници.[1]) Наоколо по края на плочата простъ профилъ. Отъ другата страна (обр. 24) изпѫкналъ крѫгъ съ релиефенъ кръстъ върху него, а на около пакъ сѫщия профилъ. Отстрани и отдолѣ се намиратъ три дупки за съединителнитѣ желѣза, посрѣдствомъ които плочата е била прикрѣпена за каменния бордюръ и съсѣднитѣ плочи. Дупката на лѣвата страна се намира на 0·15 м. подъ горния край на плочата, на десната страна на 0·13 м., а на долната страна по срѣдата на плочата, дѣто се вижда отчупената часть. Плочата е запазена цѣла. Намѣрена бѣ на 28 августъ вѫтрѣ въ църквата, близо до южната странична врата, която се съединява съ крѣпостната стѣна, на дълбочина 1·50 м.

Обр. 23.

Мраморна плоча отъ прѣградата прѣдъ алтаря.

Обр. 24.

Задната страна на сѫщата плоча.

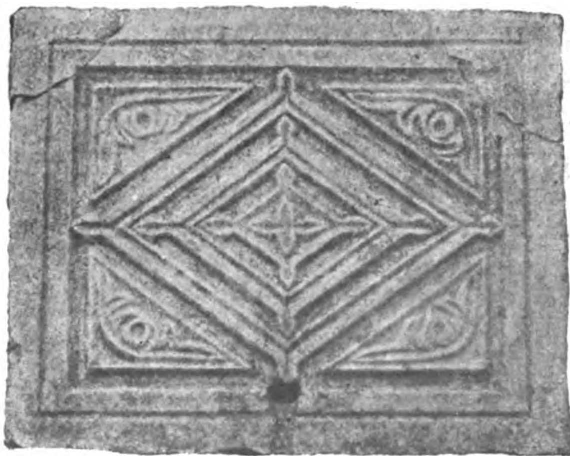
2. Мраморна плоча съ сѫщитѣ орнаменти и профили, отчасти отчупена, обаче розетата запазена цѣла (обр. 25). Дълга сега 1·04 м., висока 0·95 м. и дебела по крайщата 0·105 м., къмъ срѣдата 0·14 м. Отдолѣ по срѣдата на плочата се намира дупка за съединително желѣзо, а така сѫщо и отстрана близо до запазения десенъ ѫгълъ, на 0·215 м. подъ горния рѫбъ. Плочата бѣ намѣрена, строшена на двѣ части, на 31 августъ, на дълбочина 1·70 м., прѣдъ самата апсида, въ лѣво.

[1]) Напр. върху една подобна мраморна плоча отъ музея въ Бруса (Bull. de corresp. hellénique XXXIII, 1909, 354).

3. Мраморна плоча съ по-сложна релиефна декорация, образувана отъ три ромба съ продължени въ видъ на листа ѫгли, поставени единъ въ другъ и по диагонала на плочата (обр. 26). Въ най-малкия ромбъ се намира четирилистна розетка, като на първитѣ двѣ плочи. Въ ѫглитѣ на плочата сѫ изработени триѫгълници съ по единъ акантовъ листъ въ тѣхъ. Наоколо двоенъ профилъ. На задната страна на плочата се намира сѫщиятъ дискъ съ кръстъ, както при другитѣ плочи, обаче профильтъ наоколо е двоенъ, както на прѣдната страна. Горнитѣ ѫгли бѣха отчупени, но парчетата се намѣриха наблизо и се прилѣпиха. На прѣдната страна, близо къмъ долния край, по срѣдата, се намира дупка за съединително желѣзо, която личи добрѣ и въ изображението. Отстрани има още двѣ такива дупки, отъ които лѣвата се намира на 0·14 м. подъ горния ржбъ на плочата, а десната на 0·21 м. Плочата бѣ намѣрена на 26 августъ въ коридора прѣдъ южната врата извънъ църквата, на дълбочина 2 м.

Обр. 25.
Мраморна плоча отъ прѣградата прѣдъ алтаря.

Обр. 26.
Мраморна плоча отъ прѣградата прѣдъ алтаря.

4. Мраморна плоча съ релиефни орнаменти, часть отъ която липсва (обр. 27). Двѣ парчета отъ плочата се намѣриха допълнително и можаха да се натъкмятъ така, че десната половина се получава цѣла.

Плочата, въ горнята си часть запазена цѣла, е дълга 1·69 м., висока 0·97 м. и дебела 11 см. На прѣдната страна по срѣдата се намира кржгъ съ стилизирана осмолистна розета въ него; отлѣво и отдесно по единъ голѣмъ кръстъ, а отдолѣ дълга лента, лѣвата часть на която е отчупена. Наоколо троенъ профилъ. На задната страна намираме пакъ сжщия изпжкналъ дискъ съ кръстъ, както на другитѣ плочи, а наоколо троенъ профилъ. Плочата бѣ намѣрена на 27 августъ до южната врата извжтрѣ, на дълбочина 1·70 м.

Макаръ че само една отъ изброенитѣ тукъ плочи е намѣрена до самия каменень бордюръ прѣдъ апсидата, все пакъ, както показватъ аналогиитѣ на S. Clemente и S. Maria in Cosmedin въ Римъ, не може

Обр. 27.
Мраморна плоча отъ прѣградата прѣдъ алтаря.

да има никакво съмнѣние, че тѣзи плочи сж образували мраморната ограда на хора прѣдъ алтаря. Обаче прави впечатление, че въ размѣритѣ се срѣщатъ малки разлики и то не само въ дължината — нѣщо, което нѣма значение, — но така сжщо и въ височината и дебелината. Двѣ отъ плочитѣ иматъ еднаква височина, по 0·95 м. Отъ другитѣ двѣ едната е съ 3 см. по-низка, а другата съ 2 см. по-висока. Отъ това може да се заключи, че плочитѣ сж се намирали въ разни части на оградата, та разликата постепенно се е изравнявала. Относително разликата въ дебелината има да се забѣлѣжи, че крайщата на по-дебелитѣ плочи сж одѣлани повече, тъй че прилѣпващитѣ плоскости иматъ приблизително еднаква широчина. Освѣнъ това, както вече забѣлѣзахме по-горѣ (стр. 130), плочитѣ не сж прилѣпвали непосрѣдствено

една до друга, а сж били отдѣлени съ малки четвъртити стълбове, които сжщо сж могли да служатъ за изравнение на разликата въ дебелината на плочитѣ. На всѣки случай отъ всичко това се вижда, че оградата не е била изработена съ голѣма точность.

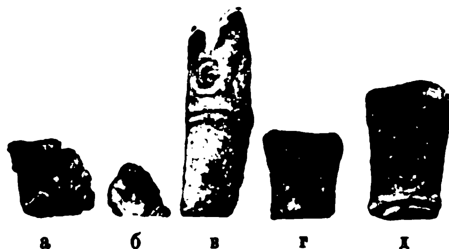
5. Фрагментъ отъ четвъртитъ мраморенъ стълбъ, въ горнята си часть отчупенъ, високъ сега 0·66 м. Двѣтѣ срѣщуположни страни, широки по 0·15 м., сж украсени съ нѣколко прави вдлъбнати линии, които ограничаватъ срѣдната часть на стълба и образуватъ по срѣдата овална изпъкналость. Другитѣ двѣ страни, широки по 0·16 м., сж съвсѣмъ гладки. На едната отъ тѣзи страни, на мѣстото на счупването, се забѣлѣзва дупка за съединително желѣзо.

6. Вторъ подобенъ фрагментъ, високъ 0·68 м. Украсенитѣ стѣни сж широки по 0·20 м., гладкитѣ по 0·21 м.

Би могло да се допустне, че тѣзи два фрагмента сж сжщо отъ оградата на хора и че тѣ сж отдѣляли плочитѣ, слѣди за които се намѣриха върху самия бордюръ (гл. стр. 130). Обаче въ такъвъ случай трѣбва да се приеме, че стълбоветѣ сж излизали навънъ отъ плочитѣ, тъй като тѣхната прилѣпваща страна е значително по-широка отъ дебелината на плочитѣ (16 и 21 см. срѣщу 11—12 см.).

7. Фрагментъ отъ кржгла мраморна колонка заедно съ четвъртитъ капителъ, украсенъ съ силно стилизирани акантови листи (обр. 28 в). Фрагментътъ е високъ 0·495 м., диаметъръ на колонката 0·13 м.

8. Четвъртитъ капителъ съ сжщитѣ орнаменти, високъ 0·30 м., широкъ и дебелъ по 0·18 м., горѣ отчасти отчупенъ (обр. 28 д).

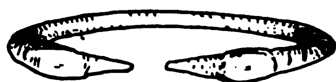
Обр. 28.
Архитектурни фрагменти отъ базиликата.

9 Фрагментъ отъ подобенъ капителъ, високъ 0·22 см., широкъ 0·18 м., дебелъ сега само 0·16 м. (обр. 28 г).

10. Фрагментъ отъ коринтски капителъ, високъ 0·16 м. (обр. 28 а).

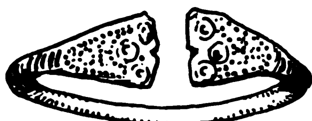
11. Фрагментъ отъ коринтски капителъ (акантовъ листъ), високъ 0·12 м. (обр. 28 б).

б) Прѣдмети отъ бронзъ, кость и стъкло.

Обр. 29.
Бронзова гривня.

1) Бронзова гривня съ диаметъръ 6·5 см. Гривнята е отворена и двата ѝ края завършватъ съ грубо изработени лебедови глави (обр. 29). Намѣрена на 9 септември извънъ стѣната, близо до сѣверо-западния жгълъ на църквата, на дълбочина 0·50 м.

Обр. 30.
Бронзова гривня.

2) Бронзова гривня, сжщо отворена, съ диаметъръ 6 см. Двата ѝ края сж сплеснати и украсени съ издълбани кржгове и точки (обр. 30). Намѣрена на 28 августъ, отвънъ южната врата, на дълбочина 3·50 м.

3) Парче отъ бронзова плоча съ инкрустирани въ нея листа. Инкрустацията, вѣроятно отъ сребро, сега е изпадала. Парчето е дълго 13·5 см., широко 3—4 см. и дебело 0·2 см. Намѣрено на 1 септември извънъ стѣната, при сѣверо-източния жгълъ на църквата, на дълбочина около 1 м.

4) Парче отъ бронзовъ первазъ, дълго 17 см., широко 5·2 до 5·5 см., дебело отъ 0·1 до 0·8 см. Намѣрено на 31 августъ въ насипа на апсидата, на дълбочина 1·70 м.

Обр. 31.
Костена розетка.

5) Часть отъ кржгла ажурена розета отъ слонова кость съ диаметъръ 3·5 см. (обр. 31 въ естествена величина).

6) Малко парче (2 на 4 см.) отъ костенъ гребенъ съ зжбци и отъ двѣтѣ страни.

7) Счупена игла отъ слонова кость, дълга сега 8·5 см.

8) Половина отъ костенъ прѣшленъ съ дупка въ срѣдата; диам. 4·2 см. Колелото отдолѣ е плоско, а отгорѣ изпъкнало и е украсено и на двѣтѣ страни съ по нѣколко врѣзани концентрични кржгове.

9) Двѣ парчета отъ стъклена гривня съ синь цвѣтъ.

10) Парче отъ гривня отъ сине стъкло съ жълти орнаменти.

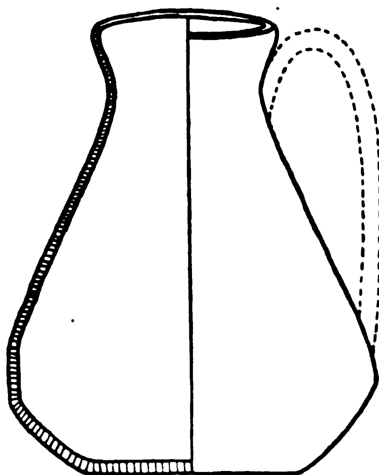
Освѣнъ това намѣриха се на много мѣста зжби отъ глиганъ и въ голѣмо количество прозрачни стъкла отъ прозорци.

в) Керамика.

Въ развалинитѣ на базиликата се намѣриха доста много парчета отъ строшени глинени сѫдове отъ два вида. Еднитѣ сѫ направени отъ непрѣчистена глина и сѫ слабо изпечени, вслѣдствие на което сѫ запазили калносивия цвѣтъ на глината. Другитѣ, които се срѣщатъ по-рѣдко, сѫ отъ прѣчистена и добрѣ изпечена глина съ ясночервенъ цвѣтъ. Тѣ приличатъ твърдѣ много на късно-римскитѣ сѫдове и сѫ безъ съмнѣние по-стари отъ грубитѣ калносиви чирепи. Разпрѣдѣлянето на чиренитѣ по врѣме споредъ дълбочината на пластоветѣ, въ които сѫ намѣрени, не може да се направи, понеже пръстьта често е била прѣвръщана. Само на едно мѣсто дълбочината на пласта е мѣродавна, а именно подъ пода на апсидата. Тукъ се намѣриха, на дълбочина 1·50 м. подъ пода, нѣколко парчета отъ добрѣ угладени и изпечени сѫдове, покрити съ хубавъ червенъ фирнисъ. На два отъ чирепитѣ има и остатъци отъ релиефни орнаменти. Тѣзи характерни особности, които напомнятъ твърдѣ много кънситѣ имитации на тъй наречена тера сигилата, показватъ, че имаме работа съ римски сѫдове, вѣроятно отъ третето или най-късно четвъртото столѣтие сл. Хр.

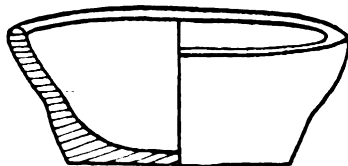
Цѣли се намѣриха само слѣднитѣ два сѫда:

1) Гърне съ една дръжка (отчупена), високо 12 см., съ диаметъръ на отвора 5 см. (обр. 32). Гърнето е изработено много грубо, съ недостатъчно угладена поврѫхность, покрита съ жълто-зеленикава глечь. Непрѣчистена, слабо изпечена глина съ калносивъ цвѣтъ. Намѣрено на 2 септември извънъ църквата, при сѣверо-източния ѫгълъ, на дълбочина 1 м.

Обр. 32. — Глинено гърне.

2) Малка глинена паничка, висока 3·7 см., диаметъръ на отвора 8·9 см. (обр. 33). Паничката е изработена много грубо, съ съвсѣмъ неугладена повръхность, отъ непрѣчистена, слабо изпечена глина съ чернокафлявъ цвѣтъ. Намѣрена на 4 септември при стѣната, която отдѣля прѣддверието отъ централния корабъ, на дълбочина около 1·50 м.

Обр. 33. — Глинена паничка.

г) Монети.

1) Бронзова монета отъ Александра Велики, доста изтрита. Диаметъръ 18 мм. Лице: глава на Херкулесъ съ лъвска кожа надесно. — Опако: колчанъ за стрѣли, кривакъ, житенъ класъ и още единъ неясенъ прѣдметъ. Надписътъ ΑΛΕΞΑΝΔΡΟV изтритъ.

2) Бр. монета отъ Антонина Пия (?), съвсѣмъ изтрита. Диаметъръ 18 мм. Лице: глава на императоръ (Антонинъ Пий?) съ лавровъ вѣнецъ надесно. — Опако: Дионисъ правъ, голъ, налѣво, съ патера въ десната и тирсосъ въ лѣвата ржка. Надписътъ съвсѣмъ изтритъ.

3) Бр. монета отъ Константина Велики. Диаметъръ 19 мм. Лице: IMP CONSTANTINVS AVG. Бюстъ на Константина съ лавровъ вѣнецъ или деадема налѣво, наметнатъ съ императорска мантия; въ десната ржка цвѣте, въ лѣвата глобусъ и скиптъръ. — Опако: PROVIDENTIAE [AV]GG. Крѣпостна врата съ три кули; отдолѣ въ отрѣза SMHB. — Cohen VII 281, 459.

4) Бр. монета отъ Констанци II. Диаметъръ 19 мм. Лице: FL IVL CONSTANTIVS NOB C. Бюстъ на Констанци съ лавровъ вѣнецъ (диадема?), драпиранъ и бронирапъ, надесно. — Опако: PROVIDENTIAE CAESS. Крѣпостна врата съ двѣ кули, между тѣхъ звѣзда; отдолѣ въ отрѣза SMTSB. — Cohen VII 465, 168.

5) Бр. монета отъ Грациана. Диам. 14 мм. Лице: D N GRATIANVS P F AVG. Драпиранъ бюстъ на Грациана съ диадема, надесно. — Опако: VOT XX MVLT XXX въ четири реда; наоколо лавровъ вѣнецъ; отдолѣ SMHB. — Cohen VIII 135, 78.

6) Бронзова византийска монета, съвсѣмъ изтрита. Диам. 28 мм. Върху опакото личи само едно голѣмо М. Вѣроятно отъ Анастасия или Юстиниана.

7) Бронзова монета отъ Ивана I Цимисхи (969—976). Диаметъръ 27 мм. Лице: [ЕΜΜΑΝΟVΗΛ]. Бюстъ на Исусъ Христосъ, напрѣдъ, съ ореолъ върху кръстъ; въ лѣвата ржка държи евангелието; отлѣво и отдесно на бюста IC — XC. — Опако: † IhSЧ[S] | XRISTЧ[S] | ЬASI LE[ЧS] | ЬASILE(ωN). — Sabatier II 142, 6 и табл. XLVIII 3.

8. Бронзова монета отъ сжщия императоръ. Диаметъръ 35 мм. Лице: познава се само бюстътъ на Исусъ Христосъ, напрѣдъ. — Опако: † IhSЧS | XRISTЧS | ЬASILEЧ(S) | ЬASILE(ωN). — Sabatier II 143, 8 и табл. XLVIII 5.

9) Бронзова монета отъ Романъ IV Диогенъ (1067—1070). Диам. 28 мм. Лице: Бюстъ на Исусъ Христосъ, напрѣдъ, съ евангелие въ лѣвата ржка. Отлѣво и отдесно на бюста IC—XC | NI—KA. — Опако: орнаментиранъ кръстъ въ кржгъ отъ перли; въ четиритѣ прѣгради на кръста буквитѣ C. R. P. Δ. (Cυριε, Rοηθει (sic) Ρωμανω Δεσποτη). — Sabatier II 173, 8 и табл. LI 3.

10) Половина отъ бронзова византийска корубеста монета отъ династията на Комненовцитѣ.

11) Двѣ бронзови византийски монети, неразпознаваеми.

IV. Дата на хисарскитѣ постройки.

Хисарската крѣпость се счита обикновено за римска. Френскиятъ археологъ Дюмонъ, който е пжтувалъ съ научна мисия прѣзъ България въ 1868 год., я нарича просто une forteresse romaine réparée par les byzantins, безъ да привежда своитѣ съображения, които го довеждатъ до това заключение.[1]) Сжщо и Иречекъ пише, че „цѣлиятъ планъ на крѣпостьта е римски, обаче самитѣ зидове вече по своитѣ смѣняеми пластове и поради липсата на кули иматъ по-късенъ изгледъ.“[2]) Макаръ това послѣдне твърдение и да не отговаря на дѣйствителностьта, все пакъ за римския характеръ на хисарската крѣпость може да се говори само дотолкова, доколкото късно-римското строително изкуство има нѣщо общо съ ранно-византийското. Едно по-внимателно разглеждане на крѣпостьта лесно ще ни убѣди, че тя има съвсѣмъ чистъ византийски характеръ и че римски елементи могатъ да се намѣрятъ само въ такива нѣща, които не съставятъ отличителни бѣлѣзи на една епоха и които сж общи както за римскитѣ, така и за византийскитѣ градежи, като напр. общиятъ планъ на крѣпостьта, разпрѣдѣлението на вратитѣ и кулитѣ и др. подобни. Нека вземемъ прѣди всичко онази часть отъ крѣпостьта, въ която намираме най-много архитектурни детайли, а именно южната врата (Камилитѣ), и да я сравнимъ съ която и да било римска крѣпостна врата, като porta Labicana (сега porta Maggiore) въ Римъ, porta Ostiensis (сега porta S. Paolo) пакъ въ сжщия градъ, или porta Nigra въ Триръ. Разликата веднага се хвърля въ очи. При Камилитѣ ние не намираме онѣзи характерни корнизи и сложни профили, онова изобилие на декора-

[1]) Dumont, Mélanges d'archéologie стр. 214.

[2]) Пжтувания стр. 382.

тивни елементи, които отличаватъ римскитѣ врати и отъ най-късната епоха, както напр. вратитѣ отъ палата на Диоклециана въ Спалато. Цѣлата конструкция на Камилитѣ и тѣхната декорация почива изключително само на свода и на най-проститѣ линии. Единствениятъ античенъ римски елементъ, който бихме могли да посочимъ тукъ, е триѫгълниятъ фронтонъ на вѫтрѣшната страна на Камилитѣ (гл. стр. 119 сл.). Обаче и той не е употрѣбенъ като самостоятеленъ конструктивенъ елементъ, а само декоративно, по която причина е и зазиданъ цѣлъ въ масива на вратата, безъ да изпѫква ни най-малко навънъ.

Още повече ще се убѣдимъ въ византийския характеръ на крѣпостьта, ако разгледаме нейния строителенъ материалъ и начина на градежа. Тухлитѣ на крѣпостьта, както по своитѣ размѣри, така и по знаковетѣ си (гл. стр. 113), се схождатъ напълно съ тухлитѣ, които намираме обикновено въ византийскитѣ постройки.[1]) Сѫщо и хоросанътъ, смѣсенъ съ чукани на едро тухли и керамиди, е добрѣ извѣстниятъ византийски хоросанъ, който се отличава по голѣмата си твърдость.[2]) При това той е нанасянъ, както при всѣка византийска постройка, въ дебели пластове, които се равняватъ на дебелината на тухлитѣ, а понѣкога даже я надминаватъ. Главната характерна черта въ градежа на стѣнитѣ, а именно смѣняемостьта на пластове отъ камъни и тухли, е сѫщо чисто византийска.[3]) Тухленитѣ пластове въ този видъ градежъ иматъ за цѣль да направятъ по-устойчеви стѣнитѣ, като замѣстятъ напрѣчнитѣ греди въ постройкитѣ само отъ камъкъ. Съ такова прѣдназначение сѫ били употрѣбявани тухленитѣ пластове още въ римско врѣме, обаче тухлитѣ сѫ били поставяни само въ единъ редъ, додѣто въ византийскитѣ постройки, както и въ Хисаря, намираме отъ 3 до 5 реда.

Ако и да не може да има съмнѣние върху епохата, когато е била градена Хисарската крѣпость, все пакъ трудно е да се опрѣдѣли

---

[1]) Най-добъръ материалъ за сравнение у насъ прѣдставятъ тухлитѣ отъ Софийската църква Св. София и отъ по-старото укрѣпление на Хисарлъка надъ Кюстендилъ. Точни измѣрвания на тухлитѣ отъ византийскитѣ водопроводи въ Цариградъ ни дава Strzygowski, Byzantinische Denkmäler II, 1893, стр. 117 сл. Ср. и Leclercq, Manuel d'archéologie chrétiennne II 46 сл.

[2]) Choisy, L'art de bâtir chez les byzantins стр. 9; Strzygowski, цит. съч. стр. 118 и др.

[3]) Choisy, цит. съч. стр. 8 сл.; Strzygowski, цит. съч. стр. 118; Leclercq, цит. съч. II 45.

точната дата на тази постройка. За разрѣшението на този въпросъ ние не притежаваме никакви данни, нито писменни, нито епиграфически, и за това ще трѣбва да се позовемъ на други бѣлѣзи и на аналогии. Монетитѣ не ни даватъ въ това отношение никакво указание, тъй като тѣ обхващатъ, както видѣхме, твърдѣ дългъ периодъ. На всѣки случай, ако се оставимъ на общото впечатление, ще трѣбва да признаемъ, че крѣпостьта, поради солидния си градежъ, проститѣ, но колосални форми и строгитѣ архитектурни детайли, изглежда да бѫде отъ най-ранното византийско врѣме. Ако потърсимъ нѣкоя близка аналогия за сравнение, то най-подходяще се явява сравнението съ по-старата крѣпость на Хисарлъка въ Кюстендилъ, която сега още продължава да се разкопва отъ Софийското археологическо дружество подъ рѫководството на професоръ Йор. Ивановъ. Наистина, отъ тази крѣпость сѫ запазени и разкрити до сега само малки части, обаче отъ тѣхъ може да се види, колко голѣмо е сходството съ Хисарската крѣпость. И тукъ намираме сѫщия строителенъ материалъ (тухли и хоросанъ), сѫщия начинъ на градежъ съ послѣдователни пластове отъ камъни и тухли, сѫщата дебелина на стѣнитѣ и даже сѫщитѣ сводени стълби за изкачване върху стѣнитѣ, както въ Хисаря. Не може да има, слѣдователно, никакво съмнѣние, че Кюстендилската и Хисарската крѣпости сѫ отъ едно и сѫщо врѣме. За Кюстендилската крѣпость датата на постройката може да се счита почти за сигурна. Както ми съобщава г. Ивановъ, край стѣнитѣ се намиратъ въ голѣмо количество бронзови монети отъ Юстина и Юстиниана. Освѣнъ това ние знаемъ отъ Прокопия, че Кюстендилската крѣпость е била възобновена отъ Юстиниана,[1]) отъ чието врѣме сѫ безъ съмнѣние запазенитѣ до сега ранновизантийски части. Като дата на нейната постройка може да се приеме, слѣдователно, шестото столѣтие или, по-точно, врѣмето на Юстиниана. Отъ сѫщото врѣме ще трѣбва да бѫде тогава и Хисарската крѣпость. Ако ние знаехме старото име на тази крѣпость, щѣхме може би да я намѣримъ между многобройнитѣ крѣпости, които, споредъ свидѣтелството на Прокопия, Юстинианъ построилъ въ Тракия и чийто списъкъ ни е запазенъ (de aedific. IV 11). Но и безъ това изрично свидѣтелство, като имаме прѣдъ видъ отъ една страна това, което казахме по-горѣ върху ранновизантийския

[1]) **Procopius**, de aedific. IV 1 p. 68: ἀλλὰ καὶ Σαρδικῆς . . . τε καὶ Πα(υ)ταλείας διερρωγότα τῷ χρόνῳ τὰ τείχη εὑρὼν οἰκοδομησάμενός τε ξὺν τῷ ἀσφαλεῖ ἄμαχα τοῖς πολεμίοις διεπράξατο εἶναι.

характеръ на Хисарската крѣпость, а отъ друга страна обстоятелството, че Юстинианъ е развилъ въ Тракия необикновено голѣма строителна дѣятелность, като е построилъ наново или е реставриралъ много крѣпости, то съ голѣма вѣроятность можемъ да приемемъ, че Хисарската крѣпость е била построена въ врѣмето на Юстиниана или поне въ шестото столѣтие.

Съ този резултатъ се съгласява най-добрѣ и това, което има да кажемъ за базиликата на Хисаря. Както показахме вече по-горѣ (стр. 127 сл.), тя е по-стара отъ самата крѣпость и трѣбва слѣдователно да се датира въ петото или даже още въ четвъртото столѣтие. И наистина, ако се вгледаме въ нейния планъ, ще видимъ, че тя напомня по всичко типа на най-старитѣ християнски базилики.[1]) Главната нейна особность се заключава въ заградения съ мряморни плочи хоръ прѣдъ алтаря, — нѣщо, което се срѣща само въ най-старитѣ християнски базилики, като S. Clemente и S. Maria in Cosmedin въ Римъ.[2]) Сѫщо и голѣмата широчина на апсидата въ сравнение съ размѣритѣ на църквата, както и заградениятъ съ стълбове дворъ прѣдъ църквата, сѫ признаци, характерни за базиликитѣ отъ четвъртото и петото столѣтия. Отъ по-къснитѣ византийски църкви Хисарската базилика се отличава главно по това, че тя нѣма никакъвъ куполъ — нѣщо което въ ориента слѣдъ Юстиниана е било голѣма рѣдкость[3]) — и че при нея липсватъ отстрани на апсидата малкитѣ странични отдѣления, които отговарятъ на страничнитѣ кораби. Такова отдѣление съ кръгла апсида е било прибавено, както видѣхме по-горѣ (стр. 127), срѣщу сѣверния корабъ едва въ по-късно врѣме.

Интересна подробность въ първоначалния планъ на Хисарската базилика сѫ двѣтѣ източни врати отстрани на апсидата, които при други църкви се срѣщатъ много рѣдко. Подобно нѣщо намираме напр. при църквата св. Иванъ Кръститель (днесъ Имрахоръ-джамия) въ Цариградъ, построена още прѣзъ петото столѣтие.[4]) Въобще Хисарската базилика

---

[1]) Ср. Bayet, L'art byzantin стр. 14; Holtzinger, Altchristliche Architektur in systematischer Darstellung стр. 30 сл.

[2]) Сѫщото нѣщо намираме и въ източната половина на тъй наречената двойна църква въ Ефесъ (Jahresh. des Österr. arch. Inst. X, 1907, Beibl. 74 сл.), дѣто запазениятъ каменень бордюръ прѣдъ апсидата прилича напълно на хисарския (въ описанието на ефеската църква това мѣсто е означено като Altarplatz безъ повече подробности; моето сравнение почива на лично наблюдение на самото мѣсто).

[3]) Bayet, цит. съч. стр. 54.

[4]) Salzenberg, Altchristliche Baudenkmale von Constantinopel стр. 36 сл. и плановетѣ на табл. II; Kraus, Geschichte der altchristlichen Kunst I 294.

показва въ много отношения голѣмо сходство съ Св. Иванъ Кръститель въ Цариградъ, а това обстоятелство е сѫщо въ полза на нашето заключение, че и първата църква не е по-късна отъ петото столѣтие. Слѣдователно Хисарската базилика се явява като най-старата открита до сега църква въ България и като единственъ прѣдставитель у насъ на стария хеленистически базиликаленъ типъ, който ни е извѣстенъ прѣимуществено отъ постройки на западъ. Въ нея още не сѫ развити особноститѣ на византийския стилъ и за това е толкозъ голѣмо сходството съ западни църкви отъ типа на S. Clemente. Ако Хисарската крѣпость е единъ отъ най-важнитѣ паметници на ранновизантийското строително изкуство у насъ, то базиликата е не по-малко важна като паметникъ на късно-римското строително изкуство. Обаче разликата въ врѣмето на двѣтѣ постройки не може да бѫде голѣма: строителниятъ материалъ и начинътъ на градежа, до колкото може да се сѫди по остатъцитѣ отъ базиликата, сѫ и въ двата случая едни и сѫщи. Така съ тѣзи двѣ постройки ние стоимъ на границата на византийското строително изкуство, тамъ, дѣто то започва да проявява ония свои особности, които при понататъшното му развитие сѫ станали особно характерни за него.

La forteresse de Hissar-Bania et sa basilique (v. Jahrb. des deutschen arch. Inst. Anzeiger 1910, 394—388). — Hissar-Bania est situé à 42 kil. au nord de Philippopoli sur la voie romaine qui, par le passage de Troïan, menait vers la vallée du Danube. Plusieurs ruines attestent l'importance archéologique de la place. La plupart des monuments découverts à Hissar-Bania, entre autres quelques inscriptions (CIL. III 6122; Kalinka, Ant. Denkm. in Bulg. 55, 100, 364), appartiennent à l'époque romaine; d'ailleurs quelques monnaies en bronze remontent à Alexandre le Grand. — La forteresse, du temps de Justinien, a la forme quadrilatère avec ses côtés de 616 × 589 × 473 × 548 mètres. Par endroits les murailles sont conservées en bon état à une hauteur de 8—10 mètres. Sont conservées encore la porte sud de l'enceinte et celle de l'ouest; la porte du nord est démolie complètement. Le mur de l'ouest ainsi que les quatre coins de la forteresse étaient flanqués de tours. — La basilique est tout près de la muraille, 100 mètres à l'ouest de la porte sud. Elle était primitivement à trois nefs, mais il n'en reste que deux, la nef centrale et celle de gauche; lors de la construction de la forteresse la nef de droite était coupée par le mur de l'enceinte. Une porte au mur sud de l'église et une petite porte pratiquée à la muraille voisine de l'enceinte donnaient issue hors

de la forteresse. Devant l'autel de l'église se trouve une place réservée aux chantres et aux clercs. La place est rehaussée et bordée de dalles de marbre (fig. 23—27), comme celle de l'église de St Clément à Rome. La basilique paraît être une construction du IVe ou du commencement du Ve siècle. Il est à noter qu'elle n'a rien de commun avec les basiliques orientales en Asie-Mineure et en Syrie; elle présente plutôt des analogies avec le type hellénistique occidental, notamment avec l'église de St Clement à Rome.

B. Filow.

Прѣдисторични находища край Дунава, отъ Тимокъ до Витъ

отъ Ан. Д. Чилингировъ

Слѣдъ като въ една екскурзия заедно съ директора на сръбския народенъ музей, Д-ръ М. Васичъ, се бѣхъ запозналъ съ източно-сръбскитѣ дунавски прѣдисторични находища, прѣзъ лѣтата на 1908 и 1910 години прѣдприехъ изучването на крайдунавскитѣ прѣдисторични находища отъ устието на Тимокъ надолѣ (гл. картата обр. 1). За тая цѣль бѣхъ подпомогнатъ съ срѣдства отъ Софийското археологическо

Обр. 1.

Крайдунавски прѣдисторични находища отъ Тимокъ до Витъ.

дружество, на което изказвамъ най-сърдечната си благодарность. И макаръ че екскурзиитѣ ми имаха сондаженъ характеръ, доста находища се откриха и доста материали бидоха събрани, та смѣя да кажа, че се турна скромно начало за изучването на крайдунавскитѣ български прѣдисторични находища. Надолѣ описвамъ намѣреното.

По цѣлия току-речи брѣгъ на Дунава се срѣщатъ единични прѣдисторични прѣдмети и парчета отъ сѫдове, а на мѣста прѣдметитѣ сѫ въ по-голѣмо количество и явно показватъ прѣдисторично находище. На нѣкои отъ тѣхъ ще трѣбва изслѣдвачътъ да се спре отново и да произведе нужнитѣ разкопки, защото азъ се ограничихъ само съ наблюдение на прибрѣжието и паберки по земната повърхнина или покрай брѣговетѣ.

Селище въ мѣстностьта Унио-алба, между с. Кошава и Ясенъ, Видинско (№ 1 на картата).

Брѣгътъ на Дунава въ мѣстностьта Унио-алба, между селата Кошава и Ясенъ, е извънредно високъ; на мѣста той е високъ до 20, ако не и повече метра. Прѣсеченъ съ пѫть, който води отъ рѣката до равнината отгорѣ, брѣгътъ въ мѣстностьта Унио-алба е съвсѣмъ недостѫпенъ отъ рѣката и сѫщо отъ прохода и има извънредно широкъ хоризонтъ наоколо. Именно на този льосовъ брѣгъ, обърнатъ слабо на сѣверо-истокъ, отъ двѣтѣ страни на прохода, се намиратъ прѣдисторични културни останки. Макаръ и въ оскѫдно количество, понеже брѣгътъ отдавна е обработенъ, тѣзи останки сѫ достатъчни да установятъ прѣдисторично находище, по всѣка вѣроятность селище. Въ I и II редъ на обр. 2 сѫ прѣдставени кремънни парчета, повечето отъ които сѫ части отъ ножове. Първиятъ прѣдметъ е навѣрно недовършена тесла. Останалитѣ прѣдмети, съ изключение на тритѣ послѣдни, сѫ парчета отъ сѫдове, правени на рѫка и печени на свободенъ пламъкъ. Отъ тѣхъ заслужаватъ внимание второто парче въ IV редъ съ вдлъбнати триѫгълни орнаменти, петото въ сѫщия редъ съ релиефни лентовидни орнаменти, първото въ V редъ съ черно-загладена чрѣзъ надимяване повърхность и широко разцѣпена сѣдловидна дръжка и, най-послѣ, второто въ сѫщия редъ съ ѫглеста дръжка. Отъ послѣднитѣ три прѣдмета, горнитѣ два сѫ прѣшлени на врѣтена, а третиятъ — подъ тѣхъ — навѣрно часть отъ фигурина.

Тукъ намѣрихъ единъ рѫченъ коритообразенъ хромиленъ камъкъ, който прѣдъ видъ на голѣмината му не можахъ да прибера.

Относително голѣмината на това прѣдисторично селище не може нищо положително да се каже. Но, ако се вземе прѣдъ видъ обстоятелството, че всѣко едно отъ лозята отъ двѣтѣ страни на прохода, въ който се намиратъ прѣдисторични културни находки, мѣри по нѣколко декара, то трѣбва да приемемъ, че това прѣдисторично селище е било

доста голѣмо. Сѫщо и относително дебелината на културния му слой не може нищо положително да се каже, понеже брѣгътъ е извънредно високъ. Намѣрениятъ културенъ материалъ е безъ всѣкакво значение за датирането на селището, понеже е осѫденъ и нехарактеренъ.

Обр. 2.
Прѣдисторични материали отъ Унио-алба.

Гробно поле подъ с. Кутово, Видинско (№ 2 на картата).

На юго-западъ отъ с. Кутово и на около единъ километъръ западно отъ военния постъ, подъ селото, въ мѣстностьта „Гредови“, се намира нивата на Пасво Николовъ и лозето на Гица х. Митрика, жители на

горѣпоменатото село. Споредъ свѣдѣнията, които можахъ да събера, Дунавътъ и въ най-голѣмо пълноводие не е заливалъ пжтя, който води отъ поста и раздѣля отъ югъ нивитѣ отъ ливадитѣ, като минава отъ долнята страна на горѣпоменатитѣ нива и лозе. Именно въ тази нива, особено въ лозето, които ни най-малко не се издигатъ надъ равната околность, се намѣриха въ изобилие парчета отъ сждове. Заинтригуванъ отъ думитѣ на Паско Николовъ, че, кога правилъ окопъ въ нивата си прѣди 4—5 години, намѣрилъ едно срѣдне по голѣмина гърне съ друго по-малко въ него, пълно съ пепелъ, отъ които парчетата още се търкаляли покрай окопа, азъ открихъ тукъ много парчета отъ сждове. Наредъ съ парчетата отъ сждове, въ изобилие се намиратъ тукъ сжщо и парчета обгорени кости върху сивопепеливата почва на лозето. Намѣренитѣ парчета на повече отъ 10 сжда, почти всички орнаментирани. дадоха формата само на единъ неорнаментиранъ сждъ (обр. 3). Освѣнъ парчетата отъ сждове и намѣренитѣ съвмѣстно съ тѣхъ парчета отъ обгорѣли кости, не се намѣриха други културни останки, което обстоятелство говори, че тукъ имаме не селище, а по всѣка вѣроятность „гробно поле“. Въ полза на послѣднето говори обстоятелството, дѣто тукъ липсватъ сгоднитѣ за живѣние условия: вода, хоризонтъ и др. По всѣка вѣроятность тукъ въ земята сж били заровени цѣлъ купъ, може би съ стотини, погребални сждове, които още не прѣставатъ да изненадватъ орача и копача съ своето присжтствие. Липсата на могила съвсѣмъ не говори противъ допущането ни, понеже на такива полянки сж разположени гробнитѣ полета въ с. Крутобородинци[1]) около срѣдни Днепръ,[2]) въ Петрени[3]) въ Русия, гробното поле на една площадка на баира „Кирезликъ“ до с. Сеидъ, Поповско,[4]) гробното поле около прѣдисторичното селище въ с. Гюзедже-Аланъ, Разградско, разположено около селището.[5]) Да ли наредъ съ парчетата отъ сждове и обгорени кости сж били намѣрвани и други нѣкои прѣдмети, било каменни, бронзови, мѣдни, желѣзни и др. — не можахъ да събера никакви свѣдѣния. Ако се вземе прѣдъ видъ голѣмината на лозето и нивата, въ които намѣрихъ парчета съ обгорени кости, трѣбва да допуснемъ, че това гробно

---

[1]) В. В. Хвойко, Разкопки площадокъ въ с. Крутобородинцахъ, Москва 1910.

[2]) В. В. Хвойко, Поля погребенiи въ Среднемъ Приднѣпровьѣ, С.-Петербургъ 1901.

[3]) Э. Фонъ Штернъ, Доисторическая греческая культура на югѣ Россiи, Москва 1905, стр. 9 сл.

[4]) Чилингировъ, Могила код села Сеида, Старинар II, 1907, Додатак стр. 16.

[5]) Х. и К. Шкорпилъ, Могили, Пловдивъ 1896 стр. 101.

поле е заемало пространство около 1—2, ако не и повече декара. Ето и самото описание на по-характернитѣ намѣрени парчета отъ сждове.

Направа (техника) на сждоветѣ. Всички намѣрени парчета отъ погребални сждове сж печени на свободенъ пламъкъ отъ черно-пепеливо до керемиденочервено. Правени на ржка отъ внимателно прѣчистена, почти безъ кварцови зърна пръсть, тѣ се отличаватъ по своята сбитость на масата. По тѣхъ не личи заглаждане, както и лъскавина, навѣрно отъ дългото имъ стоене на открито. Отличаватъ се сжщо по своята малка дебелина, която варира отъ 0·3 до 1 см. По всичко личи, че погребалнитѣ сждове, на които тѣ принадлежатъ, сж били доста внимателно правени.

Форма на сждоветѣ. Относително формата на погребалнитѣ сждове, които не сж били голѣми, не може нищо положително да се каже. Отъ многото намѣрени парчета можа да се даде формата на сжда обр. 3, който наподобява дълбока делва съ диаметъръ на равното, никакъ не профилувано дъно 10 см. и височина около 20 см. Той е билъ снабденъ съ 4 подъ правъ жгълъ разположени на горния му край вертикални изострени на върха си дръжки съ хоризонтални, почти кржгли дупки. Дръжкитѣ, по всѣка вѣроятность, прѣдставятъ дегенерация на една дръжка изъ Ябланица.[1]) Споредъ Дюмлера, този изостренъ прибавъкъ на горния край на дръжкитѣ билъ „кипърски“.[2]) Този сждъ не е билъ орнаментиранъ.

Обр. 3.
Глиненъ сждъ отъ Кутово.

Относително формата на погребалнитѣ сждове изъ Кутовското прѣдисторично гробно поле донѣкждѣ даватъ прѣдстава и парчетата отъ първия и четвъртия редъ на обр. 4. Отъ тѣхъ парчетата отъ четвъртия редъ, които сж части отъ устата и шията, наподобяватъ по своята форма сжщитѣ части на нѣкои Кличевацки,[3]) Дубовацки[4]) и Петренски[5]) сждове,

---

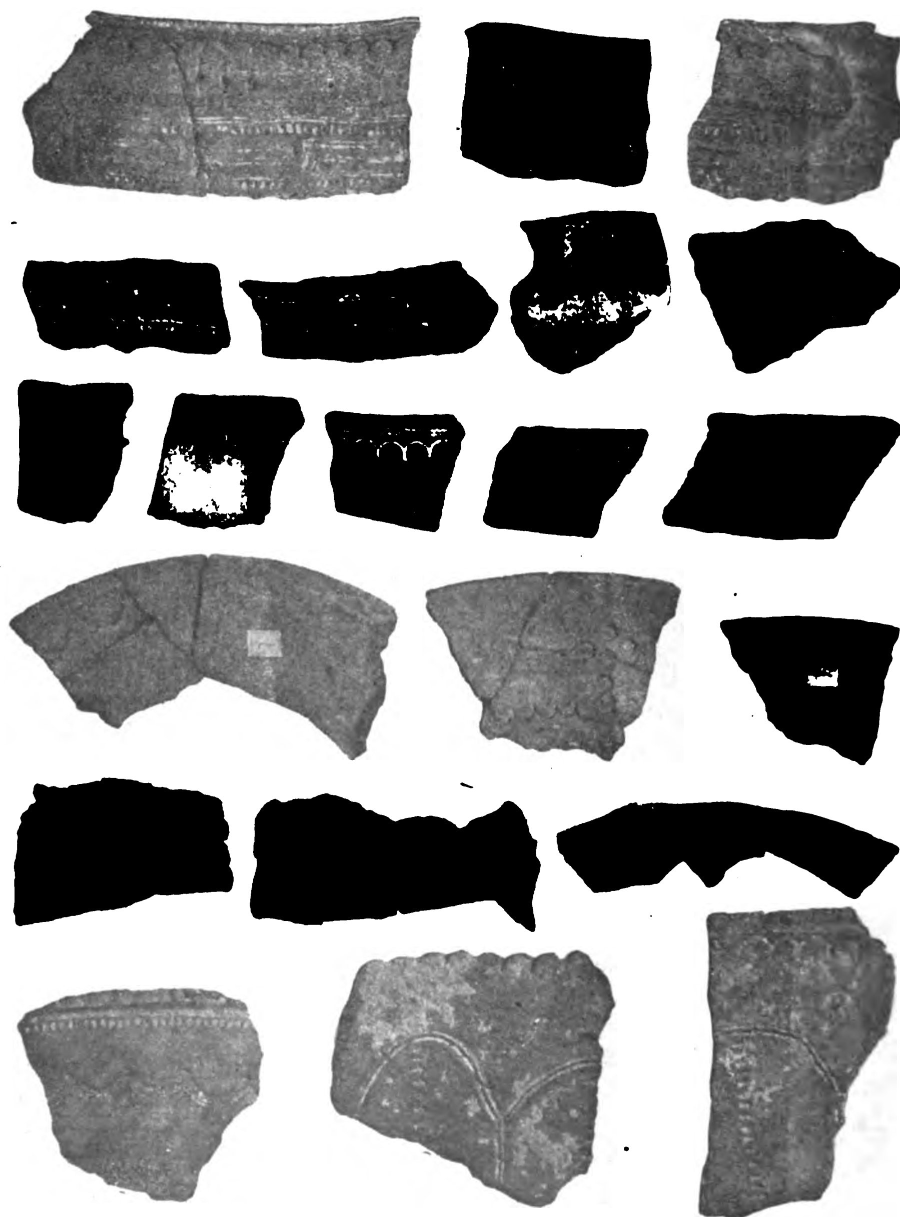
[1]) Miloje Vassits, Die neolithische Station Jablanica, Braunschweig, 1902, стр. 57 обр. 125.

[2]) Пакъ тамъ стр. 56.

[3]) Moriz Wosinsky, Die inkrustierte Keramik der Stein — und Bronzezeit, Berlin 1904, табл. CVI и др.

[4]) Пакъ тамъ, табл. XCVIII и XCIX.

[5]) Фонъ-Щтернъ, цит. м. табл. IX обр. 3. Тѣзи сждове Фонъ-Щтернъ взема за прототипъ на грѣцкитѣ кратери, цит. м. стр. 23.

Обр. 4.

Прѣдисторични материали отъ Кутово.

а парчетата отъ първия редъ — горнитѣ части на срѣдни по голѣмина сѫдове — по своитѣ доста остри профили, характерни за глинени сѫдове, развити въ зависимость отъ метални, наподобяватъ нѣкои сѫдове и парчета

отъ сѫдове отъ Жуто-Брдо въ Сърбия.[1]) Тѣзи парчета въ профилъ сѫ прѣдставени на обр. 5.

Понеже относително формата на сѫдоветѣ сѫ отъ голѣмо значение дръжкитѣ, тукъ обрѣщаме внимание върху тѣзи, прѣдставени на първия редъ на обр. 4, а въ профилъ на обр. 5 които съединяватъ горния край на устата съ търбуха и наподобяватъ дръжки отъ Жуто-Брдо.[2])

Обр. 5.
Профили на сѫдове отъ Кутово.

Орнаментика на сѫдоветѣ. Съ малки изключения, почти всички парчета сѫ разкошно орнаментирани. Въ това отношение керамиката на това гробно поле може напълно да се сравни съ керамиката отъ Жуто-Брдо, дѣто споредъ Васича сѫ намѣрени твърдѣ малко неорнаментирани парчета отъ сѫдове.[3])

Орнаментитѣ по парчетата отъ сѫдове сѫ еднакви на Жутобърдскитѣ. Въ Кутово не сѫ застѫпени само релиефнитѣ орнаменти и орнаментитѣ въ форма на издълбани триѫгълници отъ Жуто-Брдо.[4]) Тѣ сѫ били правени по двата главни начина на Жуто-Брдо, а именно чрѣзъ урѣзване и чрѣзъ печатане.[5]) Урѣзанитѣ орнаменти отъ своя страна сѫ били правени, както и въ Жуто-Брдо, пакъ по два начина: съ натискане на шилесто-изострено орѫдие еднакво по повръхностьта на влажния още неизпеченъ сѫдъ или пъкъ орѫдието се е притискало отъ врѣме на врѣме повече или по-малко[6].) При втория случай урѣзанитѣ рѣзки сѫ прѣкѫснати, назѫбени. При тѣхното правене освѣнъ орѫдия съ 1 или 2 – 3 шилесто изострени върхове, сѫ се употрѣбявали навѣрно и назѫбени 1 или 2—3 колелца, понеже по-дълбокитѣ и по-плиткитѣ урѣзи се редуватъ доста правилно. Понеже всички назѫбени урѣзани рѣзки по парчетата отъ Кутово сѫ изпълнени съ бѣла материя, оправдава се допущането, че тази техника е служила главно за задържането на материята.

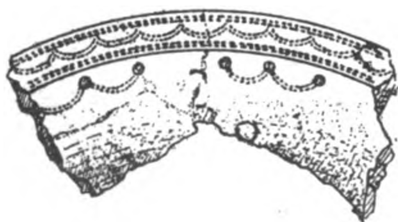
При печатане орнаментитѣ за всѣки орнаменталенъ мотивъ се е употрѣбявалъ отдѣленъ печатъ. Чрѣзъ печатане и тукъ, както и въ

[1]) М. Васиќ, Жуто Брдо, Старинар II, 1907, обр. 38, 39, 40.
[2]) Пакъ тамъ обр. 29 а, б, с.
[3]) Пакъ тамъ стр. 28 и 29.
[4]) Пакъ тамъ стр. 31.
[5]) Пакъ тамъ стр. 29 сл.
[6]) Пакъ тамъ стр. 29.

Жуто-Брдо, сж правени полукржговетѣ, кржговетѣ и концентричнитѣ кржгове.[1]) На голѣма часть отъ печатанитѣ орнаменти е запазена бѣлата материя, съ която сж били изпълнени.

Относително **стила** на тѣзи орнаменти трѣбва да кажемъ това, което е казалъ Васичъ за еднаквитѣ по стилъ орнаменти отъ Жуто-Брдо. Че наистина орнаментитѣ по парчетата на тѣзи сждове сж били правени по рамковия стилъ (Rahmenstil), както и по сждоветѣ отъ Жуто-Брдо,[2]) въ това ни най-малко не се съмняваме.

Но това, което заслужава внимание, е фактътъ, дѣто наредъ съ чисто геометрическитѣ орнаменти, каквито сж меандритѣ на нѣкои парчета отъ първия и втория редъ на обр. 4, сж употрѣбявани и орнаменти, на които потеклото ние трѣбва да диримъ въ металнитѣ украси, каквито сж тритѣ висулки на горния край на първото парче на първия редъ, гирляндитѣ на нѣкои парчета, орнаментътъ на горния край на послѣдната дръжка на първия редъ, който прѣдставя доста голѣма кржгла вдлжбнатинка, оградена въ кржгъ съ малки кржгли вдлжбнатинки, които навѣрно имитиратъ гвоздеитѣ на металнитѣ дръжки и наподобяватъ орнаментитѣ на една отъ Кобинскитѣ фигуринки,[3]) концентричнитѣ кржгове на нѣкои отъ парчетата, които, споредъ, както ги обяснява Васичъ, навѣрно прѣдставятъ метални копчета съ релиефни концентрични изпжкналости, каквито копчета въ сжщинската имъ форма и начинъ на прѣдстава намираме, като висулки, на Кличевацкия идолъ и на една Кобинска фигуринка, и др.[4]) Тѣзи гриляндни орнаменти и копчета много добрѣ личатъ на парчето обр. 5. Възъ основа на всичко това Васичъ твърди, че рамковиятъ стилъ не е чисто орнаменталенъ стилъ, а е произлѣзълъ отъ имитирането техничната и тектонска природа на съврѣменнитѣ му метални сждове,[5]) като го отниса въ едно чисто метално

Обр. 6.

Глиненъ фрагментъ отъ Кутово.

---

[1]) Подобни печатни орнаменти сж намѣрени у насъ на сждови парчета отъ прѣдисторичното селище Топра-Асаръ до с. Салали, Пловдивско, и въ околностьта на с. Филиповци, Трънско, още непубликувани.

[2]) Пакъ тамъ, стр. 82.

[3]) Wosinsky, цит. м. табл. XCII.

[4]) Васић, Жуто Брдо, стр. 40.

[5]) Пакъ тамъ, стр. 41.

врѣме и то въ началото на желѣзния вѣкъ и въ първата четвърть на първото хилядолѣтие прѣди Хр.[1])

Важното въ случая е, че това гробно поле едноврѣменно съ прѣдисторичното селище на Жуто-Брдо до с. Винча въ Сърбия, разположено на самия брѣгъ на Дунава, ни дава правото да твърдимъ положително, че когато прѣдисторичниятъ човѣкъ е населявалъ послѣднето, той е горѣлъ мъртвитѣ, останкитѣ отъ което горене, внимателно прибрани, сж били туряни въ обикновени домашни, но красиви сждове — амфори — и погребвани на едно опрѣдѣлено мѣсто — гробно поле.

Прѣдъ видъ на това, че гробното поле подъ с. Кутово е едно отъ първитѣ гробни полета и първото прѣдисторично находище на парчета отъ сждове, орнаментирани по рамковия стилъ у насъ, неговото по-нататъшно изучване е наложително, още повече, че съ това ще се допринесатъ материали за изучването на рамковия стилъ, както и за изучването на ранния желѣзенъ вѣкъ въ Дунавската долина въобще и у насъ — въ частность.

Селище въ мѣстностьта „Наклата“ подъ с. Видболъ, Видинско (№ 3 на картата).

На километъръ източно отъ с. Видболъ протича рѣката Дунавъ, съ брѣгъ на мѣста високъ до 3—4 метра. Тукъ на протяжение около 100 метра, въ подножието на брѣга, отъ военния постъ нагорѣ, построенъ въ мѣстностьта „Наклата“, и срѣщу южния край на острова „Малка Кикинята“, се намиратъ въ изобилие прѣдисторични културни останки, главно парчета отъ сждове и кости на домашни и диви животни, които отдавна сж обръщали вниманието на околното население. Парчета отъ сждове, както и кости на домашни и диви животни, се намиратъ въ изобилие и по плиткитѣ мѣста на Дунава. Въ най-голѣмо изобилие тѣ се намиратъ въ подножието на брѣга, тамъ дѣто послѣдниятъ се вдава малко навжтрѣ въ Дунава въ видъ на носъ и се мие отъ водитѣ му; тукъ именно отвѣстниятъ брѣгъ на Дунава е високъ около 4 метра.

Именно по протяжение на този брѣгъ, въ подножието на който Дунавътъ при приидването си всѣка година натрупва часть отъ измититѣ отъ него културни материали, е било разположено едно прѣдисторично селище. То е обърнато на сѣверо-изтокъ и разположено на края на равнината „Наклата“, която се простира на километъръ около него и има широкъ хоризонтъ къмъ всички страни.

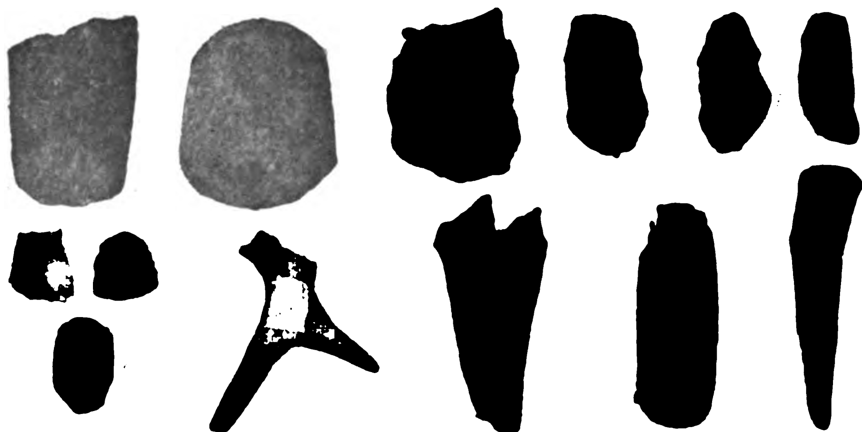
[1]) Пакъ тамъ, стр. 47.

Изучването на това прѣдисторично селище е отъ голѣмо научно значение, понеже слѣдъ прѣдисторичното селище подъ Винчи (Сърбия) то е второ по дебелината на културния си слой, дебелъ около 4 метра, който не се издига надъ околностьта.

Ето и описанието на материала, който намѣрихъ въ подножието на брѣга и въ плиткитѣ мѣста на Дунава, тъй като за материалъ, произхождащъ отъ повърхностьта на селището, не може и дума да става, понеже не е обработена; сѫщо не може и дума да става и за голѣмината и границитѣ на това прѣдисторично находище.

1. Кости на животни. Намѣренитѣ кости принадлежатъ на слѣднитѣ животни: куче, волъ, свиня, овца, сърна и еленъ. Отъ еленъ е намѣрена основата на единъ добрѣ вкамененъ рогъ.

2. Каменни орѫдия. Тукъ трѣбва да туримъ счупенитѣ двѣ каменни орѫдия, прѣдставени въ началото на обр. 7 съ сиво-синкавъ цвѣтъ.

Обр. 7.
Прѣдисторични материали отъ Видболъ.

Отъ тѣхъ първото каменно орѫдие прѣдставя тесла повече източена отъ едната си по-плоска страна. Съ страниченъ рѫбъ и размѣри 7 × 4 1/2 × 2 см., то много наподобява една каменна тесла отъ Кремиковци.[1])

Второто каменно орѫдие много наподобява едно каменно длето отъ Кремиковци[1]) съ една плоска и друга корубеста страни, безъ странични

[1]) Чилингировъ, Праисторическо селище въ с. Кремиковци, Пер. сп. XX, 1908, 4.
[1]) Пакъ тамъ стр. 3.

ржбове и размѣри $7 \times 6 \times 3^1/_2$ см. Вслѣдствие на употрѣбение и двата му края сж силно изхабени.

3. Кремъчнитѣ оржди я, тъй рѣдки въ сръбскитѣ Дунавски прѣдисторични селища, се намѣриха въ достатъчно количество. Тогазъ, когато Васичъ въ статията си „Неколики преисторијски наласци из Винчи"[1]), въ която публикува случайни материали отъ Винчи, не поменува ни за едно кремъчно оржди е, а въ статията си „Жуто-Брдо,[2]") въ която публикува материали извадени чрѣзъ системни разкопки. поменува само за четири парчета отъ кремъчни оржди я, ние отъ Унио-алба имаме 14 кремъчни парчета, отъ тукъ — едно цѣло, което прѣдставя стъргалка, и 6 фрагментирани кремъчни оржди я (обр. 7). Третето парче на първия редъ навѣрно прѣдставя кремъчно ядро за отцѣпване на ламели. Всичкитѣ кремъчни оржди я отъ Видболъ иматъ восъчния цвѣтъ на тѣзи отъ Унио-алба, съ изключение на едно, което има роговъ цвѣтъ.

4. Костени оржди я. Къмъ костенитѣ оржди я трѣбва да отнесемъ прѣдставенитѣ на втория редъ на обр. 7 послѣдни четири прѣдмета. Отъ тѣхъ вториятъ прѣдметъ прѣдставя длетообразно изострено шило, а първиятъ и четвъртиятъ — шилообразно изострени. Отъ шилообразно-изостренитѣ шила първото е направено отъ върха на сърненъ рогъ, на който единътъ отъ двата клона е изостренъ. Третиятъ прѣдметъ отъ костнитѣ оржди я навѣрно прѣдставя гладилка, извънредно много поврѣдена отъ дѣйствието на водата. Тукъ трѣбва сжщо да отнесемъ и единъ извънредно дебелъ клонъ отъ еленовъ рогъ, обработенъ по повръхностьта си и източенъ отъ едната си страна на единия край въ видъ на чересло.

5. Фигурки. Тукъ трѣбва да отнесемъ изобразеното отъ тритѣ страни въ обр. 8 парче, високо 11 см., което прѣдставя десната половина на човѣшка фигурка отъ корема до колѣнѣтѣ. То е изпечено на свободенъ пламъкъ до сивъ цвѣтъ. Съ своята силно издадена сѣдална часть и сплесната надсѣдална, надпоясна часть, то много наподобява Кукутенскитѣ глинени фигурки.[3]) Но то още повече наподобява тѣзи фигурки по силно орнаментираната си внимателно загладена повръхность съ урѣзани орнаменти, направени съ шилесто изострено оржди е, прѣди повръхностьта да е добрѣ засъхнала. Урѣзанитѣ орнаменти тукъ се състоятъ отъ кржгли спирали и меандри, комбинирани съ прави рѣзки и точки.

[1]) Старинар I, 1906, 89—127.
[2]) Старинар II, 1907, 1—47.
[3]) M. Hoernes, Urgeschichte der bildenden Kunst in Europa, Wien 1898, стр. 211.

Споредъ възгледа, който приехъ при обяснение орнаментитѣ на костнитѣ идоли отъ Султанъ, Поповско,[1]) тѣзи орнаменти прѣдставятъ дрешни, сждови или татуирани орнаменти, прѣнесени върху дрехитѣ на фигуритѣ, но не и татуирани орнаменти върху голо тѣло.

Обр. 8.
Глинена фигурка отъ Видболъ.

6. Сждове (керамика). Намѣренитѣ тукъ парчета отъ сждове сж правени на ржка и печени на свободенъ пламъкъ. За тѣхната направа се е употрѣбявала наредъ съ добрѣ прѣчистена пръсть и такава съ доста едри кварцови зърна, които правятъ повръхностьта имъ извънрѣдно грапава. Еднъжъ сждоветѣ направени, тѣ сж бивали заглаждани, а нѣкои — боядисвани черно-вжглено, навѣрно посрѣдствомъ оглаждане на накаденитѣ имъ и овжглени на свободенъ пламъкъ повръхнини.[2]) Парчетата не се отличаватъ съ голѣма дебелина; тѣхната дебелина варира отъ $^1/_2$ до $1^1/_2$ см. Разправятъ, че отъ мѣстото на това селище сж бивали изкопавани цѣли кюпове, както и парчета отъ такива съ стѣни дебели нѣколко сантиметра.

Освѣнъ първото парче на обр. 9, което прѣдставя сждъ въ формата на кандило съ кухо дъно въ диаметъръ 4·5 см., височина около 4 см. и съ диаметъръ на отвора на устата около 10 см., за формата на сждоветѣ отъ това прѣдисторично селище даватъ прѣдстава и първитѣ двѣ

[1]) А. Чилингировъ, Костни идоли отъ праисторичното селище въ с. Султанъ, Мсб. XXV, 1910, стр. 14 сл.
[2]) Васић, Прилози ка решавању тројанских проблема, Глас LXX 237 сл.

парчета на първия редъ на обр. 10 и първото парче на втория редъ на сѫщия образъ, които по всѣка вѣроятность сѫ отъ паници. Понеже за формата на сѫдоветѣ сѫ доста характерни тѣхнитѣ дъна, дръжки и уста, даваме фотографиитѣ на по-важнитѣ отъ тѣхъ. Второто и третето парчета на обр. 9 сѫ части отъ дъното и търбуха на сѫдове съ никакъ непрофилирани дъна. На обр. 10 сѫ прѣдставени части отъ устата, устата и шията, както и отъ устата, шията и раменѣтѣ на различни сѫдове. Отъ тѣхъ третето парче на третия редъ има вълнообразно изрѣзани уста. Четвъртото парче на първия редъ, което е часть отъ устата и шията на сѫдъ, по своята форма наподобява нѣкои парчета отъ Кутово, както и устата и шиитѣ на нѣкои сѫдове отъ Кличевацъ[1]) и Дубовацъ[2]) и др. орнаментирани по оквирния стилъ. На обр. 10 сѫ прѣдставени и разни видове дръжки. Отъ тѣхъ първата дръжка на третия редъ прѣдставя сплеснато отъ двѣтѣ си страни възвишение съ елиптична основа.[3]) Дръжкитѣ втора и трета на сѫщия редъ се различаватъ отъ току що описаната дръжка по разцѣпа си отгорѣ съ цѣль, навѣрно,

Обр. 9.

Глинени парчета отъ Видболъ.

прѣкараното прѣзъ тѣхъ вѫже да не се измѣта; значи сѫдоветѣ съ такива дръжки сѫ се носили било направо въ рѫцѣ, било посрѣдствомъ вѫже.[4]) Първата дръжка на петия редъ се различава отъ първата на третия редъ по извития си надолѣ връхъ, навѣрно за по-удобно носене. Четвъртата и петата дръжки на третия редъ прѣдставятъ вѫжести дръжки, отъ които първата е безъ дупка. Дръжкитѣ на четвъртия редъ сѫ вертикални дръжки съ хоризонтални дупки, отъ които третята дръжка, която

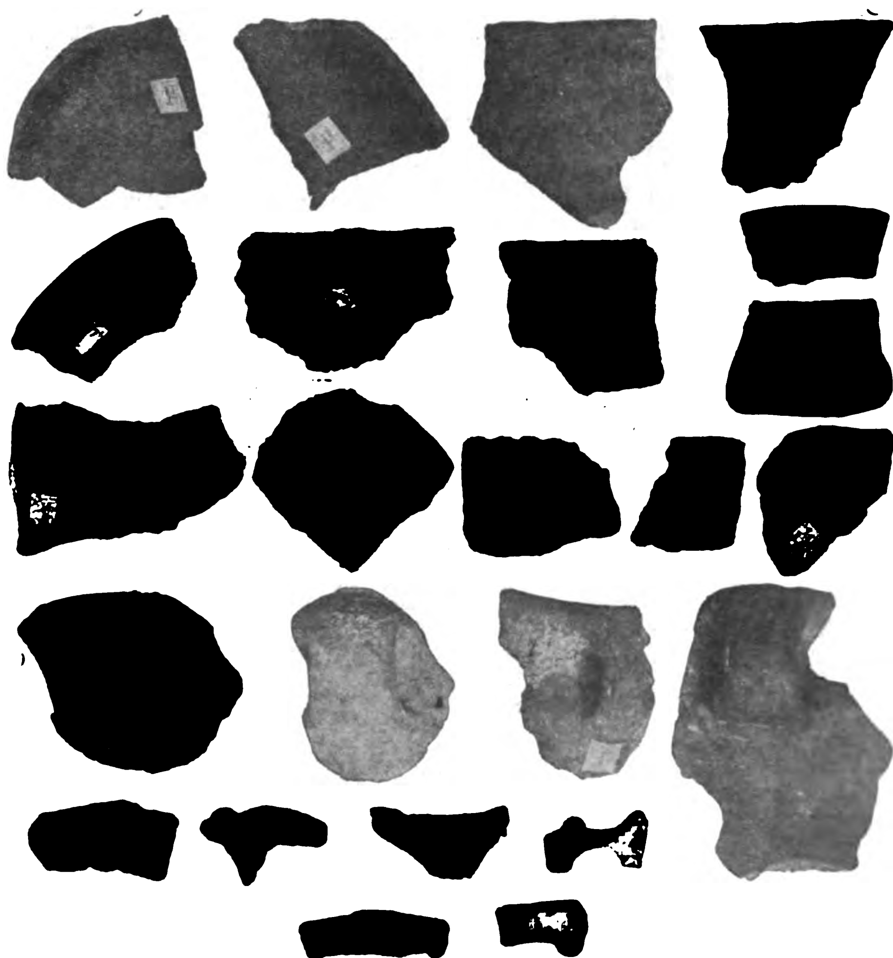
[1]) Wosinsky, цит. м. табл. LXIV обр. 4.

[2]) Пакъ тамъ табл. XCVIII и др.

[3]) Такива дръжки намираме и по нѣкои сѫдове отъ Ябланица (Сърбия); гл. Vassits, Die neolithische Station Jablanica, обр. 108, 109 и 110.

[4]) Подобни дръжки има както въ Троя, така и въ Тесалия, Босна и др. мѣста.

съединява устата съ рамото на сѫда, се характеризира по това, че е изострена, счупена на срѣдата си, въ което личи метално влияние. Подобни дръжки сѫ намѣрени въ Жуто-Брдо,[1]) въ които Васичъ вижда метално влияние.[2]) Първата дръжка отъ този редъ е навѣрно дегенерация отъ

Обр. 10.

Прѣдисторични материали отъ Видбolъ.

дръжката „птичи клюнъ", каквато у насъ е намѣрена въ Кремиковци.[3]) Третята дръжка на петия редъ е часть отъ вертикална дръжка съ хоризонтална дупка съ ѫглести урѣзи на горния си край. Четвъртата

[1]) Васић, Жуто Брдо, стр. 27 обр. 36 и 37.

[2]) Пакъ тамъ, стр. 26.

[3]) Чилингировъ, Праисторическо селище въ с. Кремиковци, стр. 13 обр. 19.

дръжка на петия редъ е изострена на горния си край вертикална дръжка съ хоризонтална дупка. Подобни дръжки сж намѣрени у насъ въ Кутово и въ Ябланица въ Сърбия.[1]) Втората дръжка на петия редъ твърдѣ много наподобява една дръжка отъ Ябланица.[2]) Споредъ Васича подобни рогообразни дръжки били намѣрени както въ Бутмиръ,[3]) така и въ Чаршия, Мали Друмъ, Кременитѣ ниви и Винчи[4]) и принадлежали на антропоморфни вази. Възъ основа на тѣхъ Васичъ дава формата на тѣзи антропоморфни вази,[5]) които, както се вижда, сж били разпространени и въ нашитѣ дунавски прѣдисторични селища. Прѣдставенитѣ на шестия редъ два прѣдмета навѣрно пакъ сж дръжки. Интересни сж и дупкитѣ на нѣкои парчета отъ сждове, каквито сж двѣтѣ парчета въ началото на втория редъ на обр. 11, както и чучуркитѣ, каквато намираме на третето черепче на сжщия редъ.

Обр. 11.

Прѣдисторични материали отъ Видболъ.

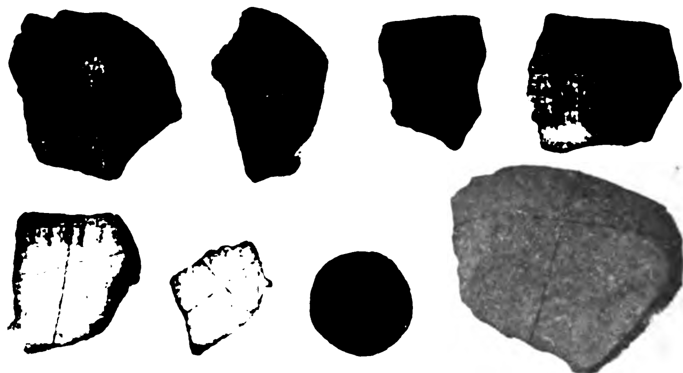
Намѣренитѣ орнаментирани черепчета отъ сждове сж твърдѣ малко въ сравнение съ количеството на черепчетата, но при все това можемъ да различимъ два вида орнаменти: урѣзани и релиефни. Съ урѣзани орнаменти е черепчето прѣдставено на края на първия редъ на обр. 11. Тѣ сж съставени отъ прави рѣзки и сж били правени съ шилесто изострено орждие. Съ релиефни орнаменти сж тритѣ черепчета, прѣдставени въ началото на първия редъ на обр. 11. Релиефнитѣ орнаменти по

[1]) Vassits, Die neolithische Station Jablanica, обр. 120 и 125.
[2]) Пакъ тамъ, обр. 118.
[3]) Пакъ тамъ, стр. 55.
[4]) Васић, Прилози, стр. 268.
[5]) Васић, Прилози, табл. XXXII.

тѣзи черепчета навѣрно сж правени за заякване стѣнитѣ на сждоветѣ, и съ цѣль да се прикрие тѣхната роля, по тѣхъ сж били правени съ пръстъ и съ нокътъ различни вдлжбнатинки.

7. Разни други прѣдмети. Тукъ ще отнесемъ парчето въ края на втория редъ на обр. 11, за което не можемъ да знаемъ, какво прѣдставя. Освѣнъ това една добрѣ ръждясала желѣзна халка съ външенъ диаметръ 2 см., намѣрена заедно съ горѣописанитѣ прѣдмети. Въ какво отношение обаче се намира съ послѣднитѣ — това е работа на системнитѣ разкопки.

Да се датира прѣдисторичното селище подъ с. Видболъ възъ основа на горѣописания случаенъ материалъ е трудно и несигурно. Съ неговото описание имахме за цѣль да изтъкнемъ научното значение на системното му изучване.

Обр. 12.

Прѣдисторични материали отъ Ломъ.

Находище до гр. Ломъ (№ 4 на картата).

На пжть отъ Ломъ за с. Орсоя, покрай брѣга на Дунава и подъ тухлената фабрика, се намиратъ единични парчета отъ правени на ржка и печени на свободенъ пламъкъ прѣдисторични сждове, които навѣрно произхождатъ отъ селище. Разправятъ, че тука се намирали твърдѣ много парчета отъ сждове при намалението водитѣ на Дунава. Отъ тази страна на Дунава брѣгътъ се издига въ двѣ тераси, обърнати на с.-западъ, отъ които втората достига на височина около 20 метра. И двѣтѣ тераси сж безъ слѣди отъ културни слоеве. Ето и намѣренитѣ по-характерни материали, прѣдставени на обр. 12, отъ които двѣтѣ пар-

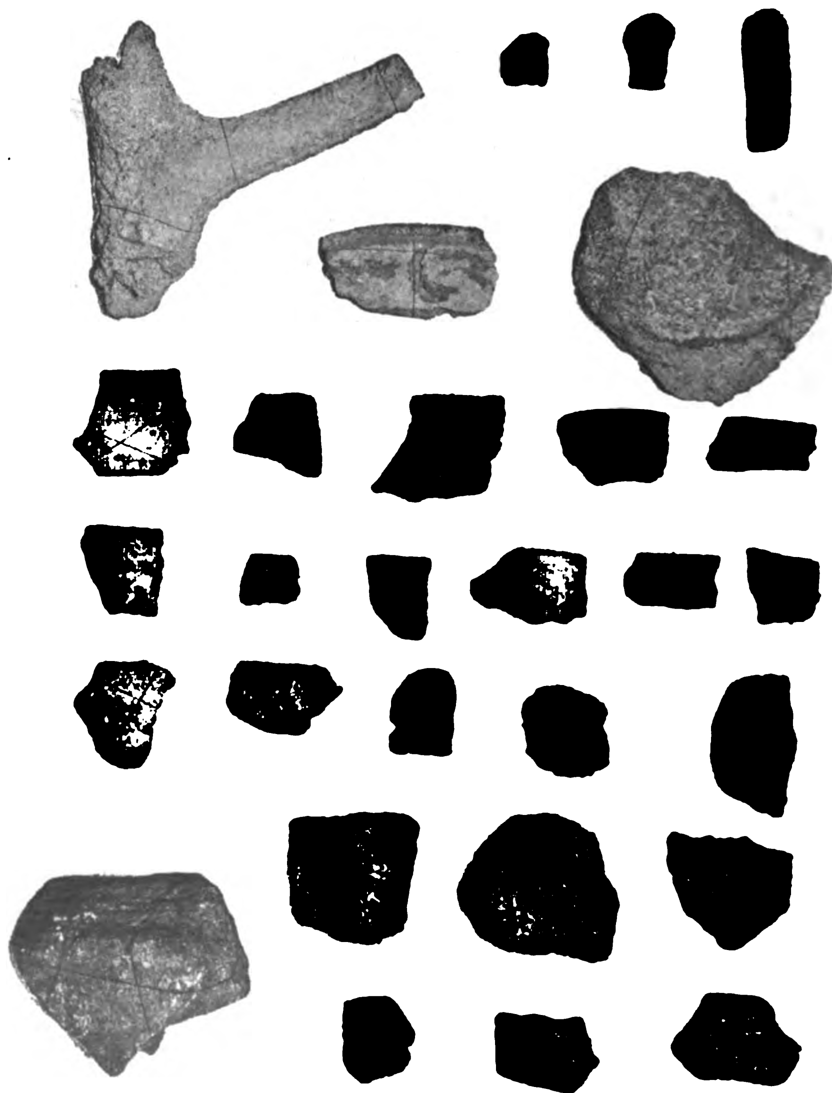
чета въ началото на първия редъ сж вертикални дръжки съ хоризонтални дупки. Прѣдметътъ въ началото на втория редъ е парче отъ сждъ съ вдлжбнати орнаменти. На сжщия редъ е помѣстенъ и единъ прѣшленъ на вретено. Тукъ сжщо е намѣрена часть отъ обработенъ мряморенъ камъкъ, който навѣрно нѣма нищо общо съ горнитѣ материали и е отъ по-късно историческо врѣме.

Селище до с. Цибъръ-Варошъ, Ломско (№ 5 на картата).

До селото Цибъръ-Варошъ, на около 100 метра западно отъ воденицата на Н. Алтимирски и С-ие, до самото шосе отъ с. Турски-Цибъръ за гр. Ломъ, се намиратъ двѣ съвсѣмъ малки и неправилни издигнатинки като широки плоски могилки, покрай западната и източната страна на които протича рѣкичката Липница, която почти прѣсжхва лѣтно врѣме. Повръхностьта на тѣзи двѣ могилки, съ височина около 3 метра, е пепелива. Отдалечени на около 2—3 километра отъ Дунава, до тѣхъ пролѣтно врѣме достига блатото между с. Лабецъ и Турски-Цибъръ, което е накарало тъй силно да извива покрай тѣхъ шосето отъ с. Турски-Цибъръ за гр. Ломъ. Тѣзи двѣ могилки, които заематъ пространство отъ около 2—3 декара, прѣдставятъ останки отъ прѣдисторично селище съ доста широкъ, макаръ и ограниченъ хоризонтъ. По тѣхъ, макаръ и посадени съ царевица прѣзъ врѣмето, когато ги посѣтихъ (юли 1910), намѣрихъ слѣднитѣ по-характерни културни прѣдмети, прѣдставени въ обр. 13. Първиятъ прѣдметъ е клонъ отъ еленовъ добрѣ вкамененъ рогъ, вториятъ е парче навѣрно отъ кремъчно орждие съ восъченъ цвѣтъ, третиятъ е навѣрно глинена човѣшка фигурка, съ височина 4 см., на която сж прѣдставени главата съ устата и тѣлото съ краката, слѣти наедно. Отдолѣ тази фигурка е вдлжбната, навѣрно съ цѣль по-лесно да се закрѣпя вертикално. По своята форма тази фигурка е дегенерация на човѣшкитѣ фигурки отъ Султанъ и отговаря на петия най-младъ типъ костни идоли отъ това мѣсто.[1]) Четвъртиятъ прѣдметъ на първия редъ е глиненъ прѣшленъ съ дупка по направление на дългата си страна; навѣрно той е служилъ за украшение. Останалитѣ прѣдмети въ обр. 13 сж части отъ правени на ржка и печени на свободенъ пламъкъ глинени сждове. Отъ тѣхъ първото парче на петия редъ прѣдставя часть отъ дръжка „птичи клюнъ“, подобна

[1]) Чилингировъ, Костни идоли стр. 33.

която е намѣрена въ Видболъ (гледай по-горѣ). Първото парче на послѣдния редъ прѣдставя часть отъ ръченъ хромиленъ камъкъ отъ едрозърнесъ съ груби кварцови зърна пѣсъчникъ.

Обр. 13.
Прѣдисторични материали отъ Цибъръ-Варошъ.

Селище подъ с. Козлудуй, Орѣховско (№ 6 на картата).

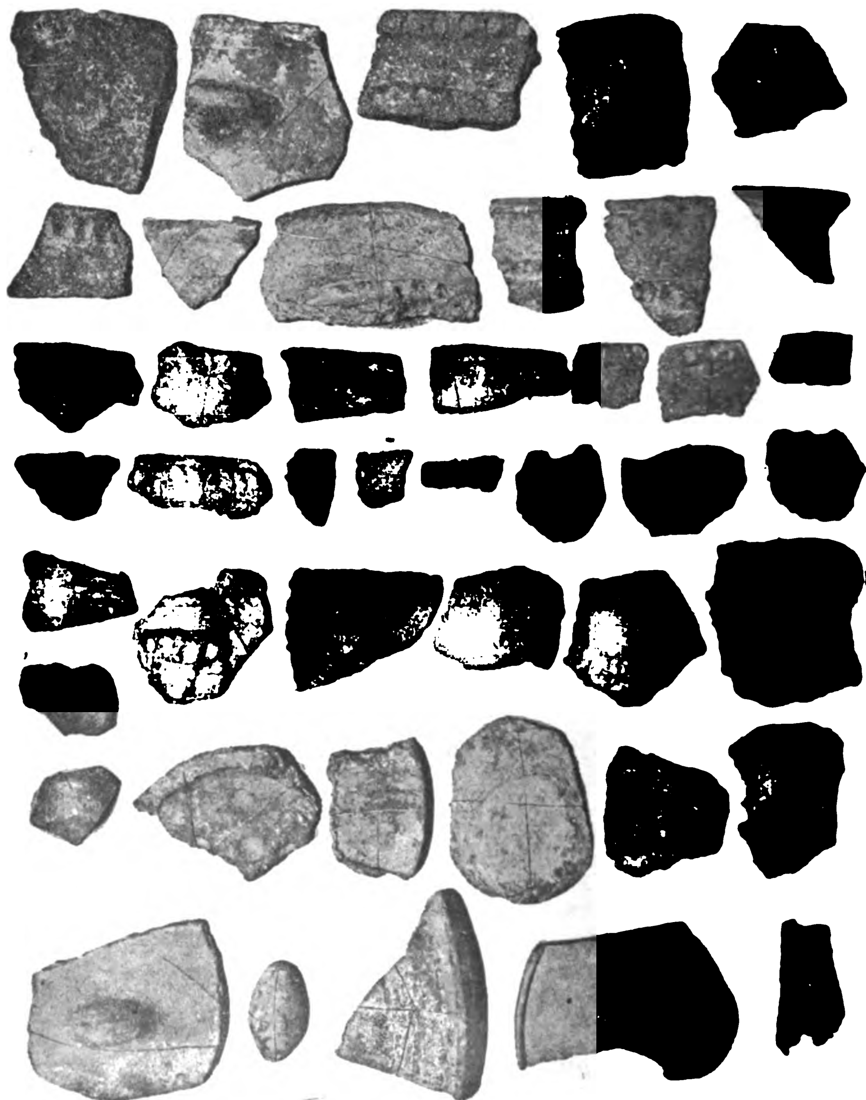
На горния край на с. Козлудуй, дѣто брѣгътъ на р. Малки-Дунавъ, клонъ на р. Дунавъ, е двоенъ, терасовиденъ, на протяжение около 200—300 метра покрай първия по-нисъкъ (високъ около 1—2 м.)

брѣгъ се намиратъ въ изобилие парчета отъ правени на ржка и печени на свободенъ пламъкъ глинени сждове, навѣрно останки отъ прѣдисторично селище, наредъ съ парчета отъ правени на колело, навѣрно римски сждове. По думитѣ на населението, парчетата отъ сждове изобилствували много, кога водитѣ на Дунава намалѣвали. Наредъ съ тѣхъ се намирали дълги и тънки, като ножове, кремъни. Парчета отъ прѣдисторични сждове се намиратъ сжщо и въ по-ниския брѣгъ на Малки-Дунавъ, безъ ясни слѣди отъ културни слоеве, обърнатъ на сѣверо-западъ и заливанъ отъ водитѣ при приидването на Дунава. Вториятъ, по-високъ брѣгъ на Малкия-Дунавъ, както и островъ Козлудуй, съвсѣмъ не прѣчатъ на това прѣдисторично селище да има доста широкъ хоризонтъ. По всичко личи, че то се е простирало доста навжтрѣ въ Малкия-Дунавъ, но вслѣдствие изминането е намалѣло, както сж намалѣли и всички други прѣдисторични селища край десния брѣгъ на Дунава. На изминането трѣбва сжщо да отдадемъ и унищожението на цѣлъ купъ наши дунавски прѣдисторични селища на мѣстата, на които сега намираме само единични прѣдисторични находки. Споредъ свѣдѣнията на селянитѣ прѣдисторични находки се намирали въ мѣстностьта Калето надъ с. Козлудуй и въ мѣстностьта „Двѣтѣ Фунии“, между с. с. Козлудуй и Цибъръ-Варошъ на Дунава, макаръ на мѣстото такива и да не намѣрихъ и да не можахъ да констатирамъ културни слоеве.

Като прѣтърсихъ внимателно пѣсъка край по-низкия брѣгъ на Малки-Дунавъ, намѣрихъ цѣлъ купъ парчета отъ прѣдисторични и римски сждове. Не можахъ да намѣря парчета отъ кремънни орждия, понеже, споредъ населението, водитѣ били високи, но видяхъ такива въ ржцѣтѣ на нѣкои селяни.[1]) Тѣ сж направени отъ сжщия кремъченъ материалъ съ восъченъ цвѣтъ на кремъчнитѣ орждия отъ описанитѣ до сега прѣдисторични селища. Навѣрно сжщо на високитѣ води на Дунава се дължи, дѣто не можахъ да намѣря нѣкои особено характерни прѣдисторични парчета отъ сждове. Отъ намѣренитѣ културни материали заслужватъ внимание само парчетата отъ сждове, които сж прѣдставени на обр. 14. Отъ тѣхъ първитѣ три реда и първитѣ три парчета отъ четвъртия редъ сж отъ горнитѣ части на сждове: уста, уста и шия, уста, шия и търбухъ, отъ които нѣкои сж съ релиефни, направени съ пръстъ орнаменти, а само петото парче въ третия редъ

[1]) Всичкитѣ ми усилия, да убѣдя тѣзи притежатели на кремънни парчета да ми отстжпятъ нѣкои отъ тѣхъ, отидоха на пусто, понеже искаха почти баснословни цѣни.

има устата си украсени съ изрѣзи. Първото парче въ четвъртия редъ има уста изрѣзани като на витло. Релиефни направени съ пръстъ орнаменти иматъ и нѣкои отъ останалитѣ парчета на четвъртия и петия

Обр. 14.

Прѣдисторични материали отъ Козлудуй.

редове. Такива орнаменти е имало и на дръжки, каквато е втората въ петия редъ. Освѣнъ съ релиефни, отъ тукъ има парчета и съ урѣзани орнаменти, каквито сѫ четвъртото и петото парчета въ четвъртия редъ,

които сж украсени само съ прави рѣзки. Слаби урѣзи има и прѣдставеното на сжщия редъ седмо парче. Заслужаватъ особено внимание третето парче въ четвъртия редъ, цѣло боядисано и отъ двѣтѣ си страни съ червена киноварена боя, както и разнитѣ дръжки, които намираме на нѣкои парчета отъ сждове. Отъ послѣднитѣ, тѣзи въ първия редъ както и втората, третя и пета дръжки въ петия редъ и първата на седмия редъ сж подобни на екземпляритѣ отъ Видболъ (гледай по-горѣ). Прѣдставенитѣ на края на шестия редъ двѣ дръжки сж вертикални съ хоризонтални дупки, каквато навѣрно е била и дръжката на шестото парче въ четвъртия редъ. Второто парче въ седмия редъ е половинка на глиненъ прѣшленъ. Послѣднитѣ три парчета на обр. 14 сж отъ правени на грънчарско колело, навѣрно римски сждове.

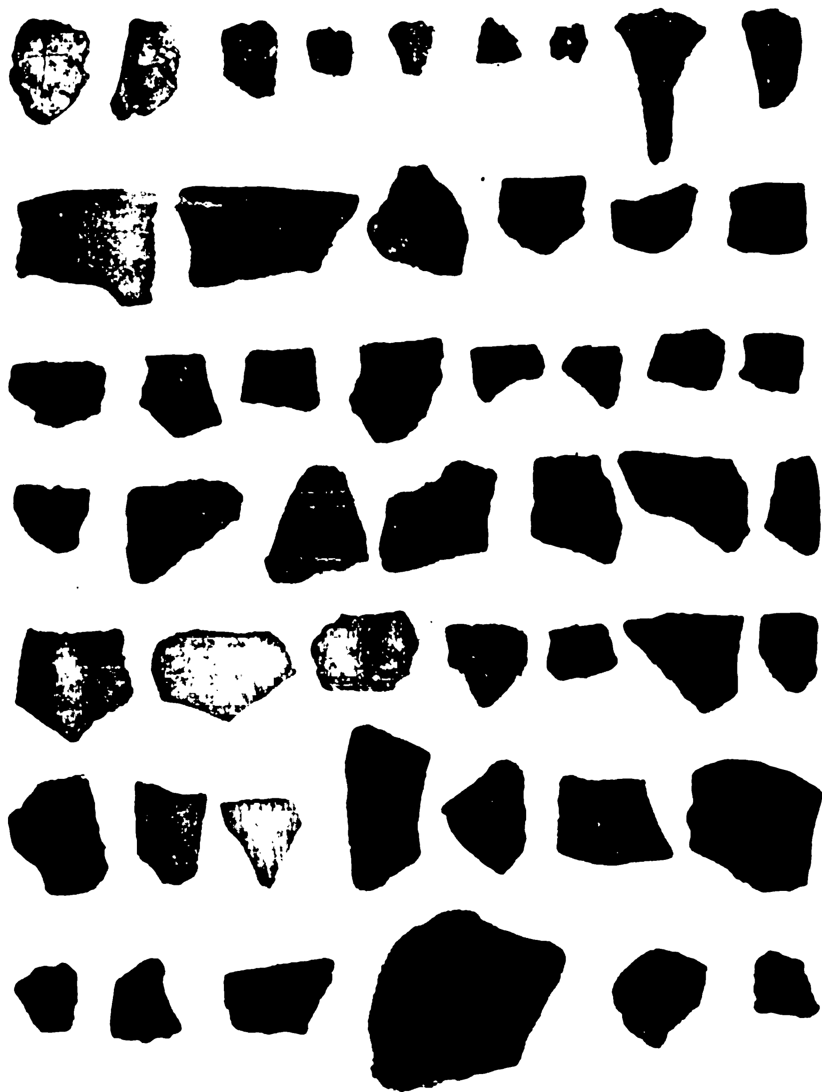
Селище въ мѣстностьта „Блатото“ подъ с. Островъ, Орѣховско (№ 7 на картата).

На югъ отъ с. Островъ, Орѣховско, въ мѣстностьта „Блатото“ край Дунавския брѣгъ, на тржгълника, образуванъ отъ „Гърлото“ и Дунава, на протяжение нѣколко стотинъ метра, се намиратъ въ изобилие парчета отъ правени на ржка и печени на свободенъ пламъкъ прѣдисторични сждове, кремъни, парчета отъ кости на животни, между които и парчета отъ еленови рога (прѣдпослѣднето парче на първия редъ на обр. 15). Като се мжчи да обясни тѣзи находки, тукашното население е създало легенда, че тѣ сж останки отъ нѣкакво ромънско село прѣди 100 години. По всѣка вѣроятность това съ широкъ хоризонтъ мѣсто, заливано при приидването на водитѣ и обърнато на сѣверо-изтокъ, между Дунава и гърлото на блатото, е било прѣдисторично селище. Тукъ брѣгътъ на Дунава прѣзъ врѣме на моето прѣбиване (юли 1910) се дигаше само около $^1/_2$—1 метъръ надъ нивото на водитѣ, като между брѣга и водата оставаше единъ много тѣсенъ и тинестъ поясъ за прѣтърсване, додѣто споредъ населението, кога водитѣ се отдръпнели на нѣколко метра отъ брѣга, по пѣсъка се намирали извънредно много парчета отъ сждове и голѣми като ножове кремъни, каквито видѣхме у много селяни.[1]) Споредъ свѣдѣнията, които можахъ да събера, тукашното население си набавяло кремъни за огънь отъ това мѣсто. Какъ е могло да сжществува

[1]) Пакъ прѣдъ видъ високата цѣна, която ми се искаше за нѣкои парчета отъ кремъчни орждия, не можахъ да се снабдя съ такива.

на този нисъкъ брѣгъ прѣдисторично селище, е въпросъ, на който може да се отговори слѣдъ основното му проучване.[1])

Ето и описанието на намѣренитѣ материали (обр. 15).

Обр. 15.
Прѣдисторични материали отъ Островъ.

Първитѣ седъмь прѣдмета на първия редъ сѫ навѣрно парчета отъ кремъчни орѫдия, отъ които първото парче е отъ роговъ кремъкъ, а

[1]) Дали тукъ не е имало наколно селище, както и въ описанитѣ до сега прѣдисторични дунавски селища при гр. Ломъ и подъ с. Козлудуй, дѣто културни слоеве не можахъ да констатирамъ, сѫ въпроси, на които би могло да се отговори само слѣдъ основното имъ проучване.

останалитѣ — отъ кремъкъ съ восъченъ по-свѣтълъ или по-тъменъ цвѣтъ; подобни кремъни се намиратъ въ Никополъ. Всички останали прѣдмети въ обр. 15, съ изключение на двата прѣдмета въ края на първия редъ, отъ които първиятъ прѣдставя часть отъ еленовъ рогъ, а вториятъ — вкаменена часть отъ кость, сѫ дребни парчета отъ правени на рѫка и печени на свободенъ пламъкъ до черно, жълто и червено сѫдове, почти всички орнаментирани. Орнаментитѣ по тѣхъ сѫ: урѣзани, вдлѫбнати, релиефни и изрѣзани. Урѣзанитѣ орнаменти се състоятъ отъ прави, комбинирани по разни начини рѣзки, съ изключение на прѣдставеното на петия редъ второ парче, на което намираме крѫгла спирала. Нѣкои отъ урѣзанитѣ орнаменти сѫ били инкрустирани, изпълнени съ бѣла материя, каквито сѫ на четвъртия редъ третето парче, въ петия редъ четвъртото парче и др. Съ вдлѫбнати орнаменти сѫ прѣдставенитѣ на втория редъ четвърто и пето парчета; орнаментитѣ по тѣхъ сѫ крѫгли вдлѫбнатинки, направени съ върха на пръстъ. Съ релиефни орнаменти сѫ прѣдставенитѣ на третия редъ първо и на шестия редъ послѣдне парчета. И тукъ релиефнитѣ орнаменти сѫ правени съ пръстъ, каквито сѫ релиефнитѣ орнаменти на нѣкои парчета отъ Козлудуй. По-голѣмо внимание заслужаватъ прѣдставенитѣ на втория редъ трете и шесто парчета съ изрѣзани орнаменти, каквито намѣрихме на едно парче отъ селището Уню-алба. Изрѣзанитѣ орнаменти сѫ били навѣрно правени на позасушенитѣ, неподложени още на огънь сѫдове, съ остро нѣкое орѫдие, по всѣка вѣроятность съ кремънни ножове; орнаментитѣ на третето парче въ втория редъ се състоятъ отъ чупени линии, а на шестото парче въ сѫщия редъ — отъ чупени линии и изрѣзани правоѫгълници.

Освѣнъ прѣдставеното на послѣдния редъ четвърто парче съ дебелина 2 см., всичкитѣ други парчета отъ сѫдове се отличаватъ съ своята незначителна, най-много около 1 см. дебелина.

Сѫщо трѣбва да упоменемъ и послѣднитѣ двѣ парчета на обр. 16, отъ които първото прѣдставя разцѣпена дръжка и отговаря на дръжки отъ Видболъ, а второто прѣдставя часть отъ решетестъ сѫдъ.

Единични парчета отъ прѣдисторични правени на рѫка и печени на свободенъ пламъкъ сѫдове се намиратъ сѫщо и въ „Лѫката“ до „Могилитѣ“ въ мѣстностьта „Селановскитѣ камъне“ (въ „Блатото“ къмъ Лѣсковецъ), край пѫтя отъ Островъ за Орѣхово прѣзъ Блатото, срѣщу срѣдата на Селановския островъ „Паста“; освѣнъ могилкитѣ тукъ всичко се заливало при приидването на водитѣ на Дунава.

Единични парчета отъ прѣдисторични сждове се намиратъ сжщо и подъ „Четацуе“ на Дунава, подъ с. Лѣсковецъ.

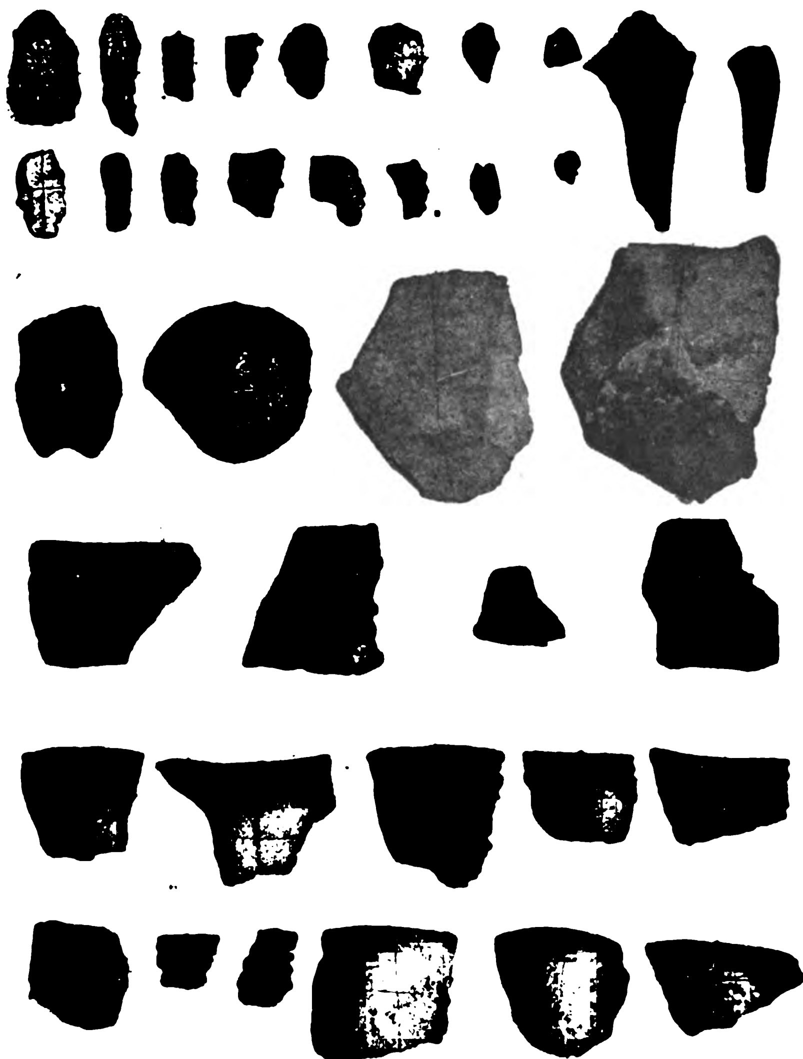
Споредъ думитѣ на околното население, и въ двѣтѣ поменати мѣста се намирали въ голѣмо количество парчета отъ сждове и дълги, като ножове дѣлани кремъни, само че водитѣ били много високи, за да могатъ да се намѣрятъ. Споредъ селенитѣ, рѣдки сж годинитѣ, въ които прѣзъ августъ водитѣ на Дунава да сж тъй високи (1910).

Селище подъ с. Магура, Плѣвенско (№ 8 на картата).

Отъ всички открити до сега прѣдисторични селища край брѣга на Дунава най-интересно по своето положение е селището подъ с. Магура, Плѣвенско. То е разположено на една естествена издигнатина, на която е построенъ граничниятъ воененъ постъ, наричана отъ населението „могила“, по ромънски „магура“, а отъ тамъ и названието на селото „Магура“, което отстои на 2 километра южно. Могилата никога не бивала заливана отъ водитѣ при приидването на Дунава, който наводнявалъ цѣлата околность. Съ неправилно елиптична съ направление отъ ю.-и. къмъ с.-з. форма, тя владѣе надъ околностьта. Дълга до 400 крачки, широка въ срѣдата до 80 крачки, тя е висока 6—8 метра Нейната горня плоска повръхность заема пространство около 10 декара. Покрай сѣверната страна на тази естествена могила, върху която е било разположено прѣдисторично селище, минава р. Дунавъ, която съ приидването си всѣка пролѣть събаря часть отъ могилата, като измива и наслагва край нея различни културни останки: парчета отъ правени на ржка и печени на свободенъ пламъкъ, наредъ съ такива отъ правени на колело и печени на правиленъ пламъкъ сждове, кремъни, кости на животни и др. Отъ тази страна на могилата доста добрѣ личатъ културнитѣ слоеве на прѣдисторичното селище.

Това селище е интересно не само по своята форма, но и по своитѣ находки. Ето и описанието на по-важнитѣ отъ тѣхъ. На първия и втория редъ на обр. 16 както и въ началото на третия редъ сж прѣдставени здравитѣ и фрагментирани кремъчни орждия. Отъ тѣхъ прѣдставенитѣ на първия и третия редове първи парчета сж навѣрно части отъ кремъчни ядра за отцѣпване на кремъчни ламели; вториятъ прѣдметъ на първия редъ и първитѣ три прѣдмета на втория редъ сж здрави кремъчни стъргалки, а третиятъ прѣдметъ на първиятъ редъ е часть отъ кремъченъ ножъ. За направата на тѣзи кремъчни орждия е употрѣбенъ

жълтъ и роговъ по-свѣтълъ и по-тъменъ кремъкъ, както и кремъкъ съ слабо червеникавъ цвѣтъ, каквито кремъни се намиратъ около Никополъ отдѣто по всѣка вѣроятность тукашното прѣдисторично население си ги е доставяло. Отъ Никополъ по всѣка вѣроятность си е доставяло

Обр. 16.
Прѣдисторични материали отъ Магура.

кремънитѣ прѣдисторичното население и отъ другитѣ описани до сега дунавски прѣдисторични селища, понеже нѣма на близо друго мѣстонахождение на кремъни и понеже кремънниятъ материалъ на тѣзи селища твърдѣ много наподобява кремънитѣ около гр. Никополъ. Двата

послѣдни прѣдмета на първитѣ два реда сѫ костни шила. Всички останали прѣдмети, прѣдставени на обр. 16, както и ония въ първитѣ два реда и първитѣ два прѣдмета въ третия редъ на обр. 17 сѫ парчета отъ правени на рѫка и печени на свободенъ пламъкъ сѫдове съ дебелина 1—1½ см. Отъ тѣзи парчета за формата на сѫдоветѣ даватъ прѣдстава само второто парче на третия редъ, първото на четвъртия и петото на шестия редъ. Отъ тѣхъ второто парче въ третия редъ е навѣрно отъ купичка, първото парче на четвъртия редъ е часть отъ пръстенъ съ широчина около 7 см.,[1]) а петото парче на шестия редъ е отъ малка паничка. За формата на сѫдоветѣ даватъ прѣдстава донѣйдѣ и третето и четвърто парчета на третия редъ, послѣдното на четвъртия редъ, второто на петия и послѣдното на първия редъ на обр. 17, отъ които парчетата на третия редъ сѫ части отъ търбуха и дъното на сѫдове, второто парче на петия редъ е часть отъ устата на сѫдъ, извънредно подобна на устата на сѫдове отъ гробното поле до с. Кутово и отъ селището подъ Видболъ. Послѣднитѣ парчета въ четвъртия редъ на обр. 16 и въ първия редъ на обр. 17 сѫ части отъ устата, шията и търбуха на еднакви сѫдове. Отъ дръжкитѣ заслужватъ внимание двѣтѣ дръжки въ началото на третия редъ на обр. 17, отъ които втората дръжка е вѫжеста, а първата вертикална съ хоризонтална дупка; послѣдната по своята форма твърдѣ много наподобява вѫжеститѣ дръжки, отъ които по всѣка вѣроятность произхожда. За формата на сѫдоветѣ даватъ прѣдстава и второто и третето парчета въ послѣдния редъ на обр. 16, които сѫ части отъ решетести сѫдове.

Голѣма часть отъ намѣренитѣ парчета отъ сѫдове сѫ орнаментирани. Орнаментитѣ по тѣхъ сѫ: 1) урѣзани, 2) релиефни и 3) вдлѫбнати. Урѣзанитѣ орнаменти, както се види отъ второто парче въ третия и първото и третето въ четвъртия редъ на обр. 16 и всичкитѣ въ втория редъ на обр. 17, се състоятъ отъ прави рѣзки, крѫгли спирали, крѫгчета и точки, комбинирани по разни начини. Нѣкои отъ урѣзанитѣ орнаменти (първото и третето черепчета на четвъртия редъ) сѫ били инкрустирани съ бѣла материя. Отъ урѣзанитѣ орнаменти, които се състоятъ отъ прави комбинирани по разни начини рѣзки, заслужватъ внимание ромбоветѣ на послѣдното парче въ втория редъ на обр. 17. Съ релиефни орнаменти сѫ второто и четвърто парчета на четвъртия редъ (обр. 16)

[1]) Подобни пръстени съ орнаменти имаме и отъ Дубовацъ и Кличевацъ, на единъ отъ които (отъ Дубовацъ) намираме урѣзана и инкрустирана съ бѣла материя ступена спирала. Гл. Wosinsky, Die inkrustierte Keramik, табл. XCIII, C и CVII.

и четвъртото на шестия редъ, както и първитѣ три черепчета на обр. 17; тѣ сж били правени съ пръстъ, съ изключение на второто парче въ четвъртия редъ на обр. 16 и третето въ първия редъ на обр. 17, на които релиефнитѣ орнаменти прѣдставятъ нѣщо като кржгъ и сж отъ чисто орнаментално значение. Околностьта на релиефния орнаментъ на онова на обр. 17 е била боядисана съ червено вещество, сега измито. Съ вдлжбнати орнаменти е само първото парче въ петия

Обр. 17.

Прѣдисторични материали отъ Магура.

редъ на обр. 16. Орнаментитѣ му, направени съ върха на пръстъ, украсяватъ устата на сждъ. Послѣднето черепче въ края на първия редъ на обр. 17 е часть отъ дъно на сждъ съ двѣ отпослѣ направени дупки. Относително стила на орнаментитѣ говори прѣдставеното на третия редъ второ парче. Орнаментитѣ по послѣднето, които се състоятъ отъ прави урѣзани рѣзки и вдлжбнати точки, сж направени по рамковия стилъ, по който сж направени и орнаментитѣ по сждовитѣ парчета отъ гробното

поле подъ с. Кутово. Съ по двѣ успоредни линии долнята часть на сѫда радиално е раздѣлена на три равни полета, на които всѣка половина отъ своя страна е орнаментирана съ точки, така че половинкитѣ съ и безъ точки правилно се редуватъ. Сѫдове, раздѣлени по на три полета, сѫ намѣрени въ Comitat Tolna,[1]) Pecska[2]) и др. Горнята часть на сѫда е орнаментирана съ успоредни рѣзки, между които трижгълницитѣ сѫ изпълнени съ точки. Прѣдставенитѣ на третия редъ на обр. 17 послѣдни двѣ парчета, както и ония на четвъртия редъ, сѫ парчета отъ правени на колело и печени на правиленъ пламъкъ сѫдове, намѣрени заедно съ правенитѣ на ржка и печени на свободенъ пламъкъ сѫдове.

Stations préhistoriques sur le bord du Danube, depuis Timok jusqu'à Vite. Pendant les recherches entreprises sur le bord du Danube en 1908 et 1910 j'ai pu constater les gisements préhistoriques suivants: 1° Station de Unio-alba, entre Kochava et Iana, arr. de Vidine; 2° Champ sépulcral près de Koutovo, arr. de Vidine; 3° Station dans la localité de Naklata près de Vidbol, arr. de Vidine; 4° Station près de la ville de Lom; 5° Station près de Tsibar-Varoche, arr. de Lom; 6° Station près de Kozloudouï, arr. d'Oriakhovo; 7° Station près d'Ostrovo, arr. d'Oriakhovo; 8° Station près de Magoura, arr. de Pléven. A l'exeption de la 1re station, située sur une hauteur riveraine, ainsi que le champ sépulcral № 2, toutes les autres stations ont leurs gisements dans des plages accessibles aux innondations du Danube. Il est très probable qu'elles appartiennent à des habitations lacustres. Dans tous ces gisements préhistoriques on trouve aussi de débris de poterie fabriquée au tour de potier et bien cuits, probablement de l'époque romaine.

A. Tchilinghirow.

---

[1]) Wosinsky, Die inkrustierte Keramik, табл. LI.
[2]) Пакъ тамъ, табл. LXXV.

2027—1911

Цѣна на втория томъ (2 свезки) 10 лева.

Prix du IIe tome 2 (fascicules) pour l'étranger 12·50 frs.

Редакцията на списанието се намира **въ Народния музей** въ София.

Продава се въ книжарницата на **Хр. Олчевъ въ София.**

Rédaction au Musée National Bulgare à **Sofia.**

En vente chez Otto Harrassowitz, Querstr**asse 14, Leipzig.**

ИЗВѢСТИЯ

НА

БЪЛГАРСКОТО АРХЕОЛОГИЧЕСКО ДРУЖЕСТВО

ТОМЪ II СВЕЗКА 2

1911

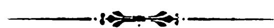
BULLETIN

DE LA

SOCIÉTÉ ARCHÉOLOGIQUE BULGARE

TOME II FASCICULE 2

1911

СОФИЯ — SOPHIA

ЦАРСКА ПРИДВОРНА ПЕЧАТНИЦА — IMPRIMERIE DE LA COUR ROYALE

1912.

Съдържание

Table des matières

Н. Стойков? София 1912

ИЗВѢСТИЯ

НА

БЪЛГАРСКОТО АРХЕОЛОГИЧЕСКО ДРУЖЕСТВО

II

1911

BULLETIN

DE LA

SOCIÉTÉ ARCHÉOLOGIQUE BULGARE

II

1911

СОФИЯ — SOPHIA

ЦАРСКА ПРИДВОРНА ПЕЧАТНИЦА — IMPRIMERIE DE LA COUR ROYALE

1912.

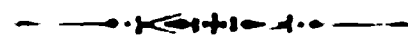
Съдържание

Таблици

Table des matières

(v. le résumé à la fin de chaque article)

Table des planches et des illustrations

Антични паметници изъ България

отъ Г. И. Кацаровъ.

Въ първата часть на тая статия ще обнародваме съ кратки обяснения нѣколко паметници, повечето отъ които сж новооткрити; въ втората часть даваме отчетъ за кратковрѣменната си научна екскурзия въ Дупнишко, която имахме възможность да прѣдприемемъ прѣзъ августъ 1911 год.

I.

1. Оброчна плочка отъ мряморъ, горѣ закржглена, вис. 0·195, шир. 0·14, деб. 0·03 м.; мѣстонахождение неизвѣстно, сега въ Народния музей. Фигурата на релиефа е доста изтъркана, особно слабо личи лицето ѝ. Доста затритъ е и надписътъ подъ релиефа. -- Обр. 1.

Релиефътъ изобразява, както се вижда, младъ мжжъ, en face, разкраченъ въ десно, облѣченъ въ туника съ ржкави, която достига до колѣнѣтѣ му. Дали има нѣкаква покривка на главата му, не може да се каже. Съ десната си ржка той се опира здраво върху кривакъ, а съ лѣвата си вдигната на горѣ ржка върху отвѣсенъ жезълъ. Задъ краката му се подава куче, което тича въ десно.

На горнята рамка на релиефа се чете надписътъ (височина на буквитѣ 0·01 м) Τιλθάζει; буквата слѣдъ Ε не личи ясно. Върху долнята рамка четемъ: Πω . . . Νείκωνος εὐχήν (?). Името прѣдъ Νείκωνος не може да се прочете сигурно.

Името Τιλθάζης или Τιλθάζεις, което, до колкото знаемъ, се срѣща тука за пръвъ пжть, е вѣроятно тракийско; поне окончанието -αζης се срѣща въ тракийски имена. Срв. Kalinka, Ant. Denkm. in Bulg. бр. 34 I, 26: Ζουράζεις Αὐλουζένεος; Tomaschek, Thraker II 2,20: Potazis; женски имена съ сжщото окончание: Dessau, Inscr. lat. sel. I 2137: Tataza; Мсб. XVIII 788: Τατάζία и пр.

Съ описания релиефъ може да се сравни другъ единъ, който тоже се пази въ Народния музей: плочка отъ варовникъ, счупена на

три кжса, горѣ закржглена, вис. 0·27, шир. долѣ 0·18, деб. ок. 0·025 м.; намѣрена въ мѣстностьта Новоселски пжть при с. Койнаре (Бѣлослатинска околия).[1]) — Обр. 2.

Релиефътъ прѣдставя мжжка фигура en face, разкрачена въ лѣво, лицето ӥ е съвсѣмъ заличено; много слабо личатъ кждри отъ косата,

Обр. 1.
Релиефъ въ Народния музей.

които се спущатъ къмъ рамената. На главата има може би нѣкаква покривка. Облѣчена е въ туника съ ржкави, която достига до колѣнѣтѣ; краката сж обути въ високи обуща. Съ вдигнатата си нагорѣ лѣвица се опира на високъ отвѣсенъ жезълъ; десницата ӥ е спусната надолѣ и държи нѣкакъвъ закривенъ прѣдметъ (градинарски косеръ?). Въ десния жгълъ на релиефа се вижда много неясно контурата на нѣкакво животно (куче?).

[1]) Споредъ инвентара на музея въ сжщата мѣстность сж били намѣрени: единъ фрагментъ отъ мряморенъ релиефъ (волъ и войникъ) и двѣ лъвски бронзови лапи.

Едва ли може да има съмнѣние, че въ тия два релиефа е изобразено нѣкое тракийско горско и ловжийско божество, което би могло да се сближи съ римския Силванъ.

Силванъ[1]), както показва името му, е първоначално богъ на гората и на човѣшката дѣйность, която е свързана съ нея; той е и покровитель на стадата, които пасятъ въ гората. Когато на мѣстото на горитѣ стѫпватъ полски поселения, Силванъ става покровитель на полската и градинската култура. Сѫществото на бога се отразява въ неговитѣ образи. Той се изобразява обикновено като здравъ мѫжъ, брадатъ, съ дълга рошава коса, на главата съ боровъ вѣнецъ; въ лѣвата си рѫка държи боровъ клонъ, а въ десницата си — градинарски ножъ (косеръ); отъ рамото му виси кожа или прѣдстилка, пълна съ разни плодове. До

Обр 2.
Релиефъ отъ с. Койнаре.

[1]) Ср. R. Peter у Roscher, Lexikon der griech. und roem. Mythol. подъ думата Silvanus, дѣто е цитирана и литературата; Hild у Daremberg-Saglio, Dictionn. des Antiquités подъ дума Silvanus

краката му, обути съ високи обуща, седи кучето, пазительтъ на двора и стадата. Въ друга група образи Силванъ се явява облѣченъ въ туника. Като пазачъ на стадата понѣкога се характеризира съ гега (pedum) въ лѣвата или десната ржка.[1])

Култътъ на Силвана се разпространилъ въ всички провинции на империята,[2]) като е билъ отъждественъ съ локални горски и полски божества. Така напр. въ Илирия Силванъ е римското название на илирийския богъ на гората, който се изобразява като гръцкия Панъ.[3])

И у насъ сж останали слѣди отъ култа на Силвана. Единъ релиефъ на Силвана и горската нимфа произхожда отъ римското градище надъ Берковица;[4]) единъ жъртвеникъ, посветенъ на Силвана, е намѣренъ въ Търново.[5]) Отъ Асклепиевото светилище при глава Панега имаме три релиефа съ образа на Асклепия, Хигия и Телесфора, посветени единътъ на Силвана, другитѣ два на Силвана и Диана;[6]) петь релиефа съ образа на тракийския конникъ посветени: четири на Силвана, единъ на Силвана и Диана;[7]) най-послѣ единъ релиефъ съ образа на Силвана.[8])

Обр. 3.
Подставка отъ Арчаръ.

Ако нашето прѣдположение, че Тилтазисъ и изобразеното въ релиефа отъ Койнаре божество е тракийскиятъ Силванъ, е вѣроятно, ще трѣба да се приеме, че римскиятъ типъ на Силвана въ Тракия е билъ прѣобразуванъ споредъ локалнитѣ прѣдстави. Койнарскиятъ релиефъ се доближава повече до типичния римски образъ на Силвана, както

[1]) Ср. Wissowa, Religion und Kultus der Roemer стр. 176.
[2]) R. Peter, цит. м. стр. 845.
[3]) v. Domaszewski, Religion des röm. Heeres стр. 53; Toutain, Les cultes paiens dans l'empire romain I 270.
[4]) Мсб. XVI—XVII стр. 69 фиг. 37.
[5]) Arch.-epigr. Mitteil. XV 217; CIL III S. 12341.
[6]) Добруски, Арх. Изв. на Нар. музей I 53.
[7]) Пакъ тамъ стр. 78.
[8]) Пакъ тамъ стр. 81.

показва косерътъ въ десната ржка на бога; па и високия жезълъ, на който се опира, може би трѣбва да се тълкува като дълга овчарска гега. Релиефътъ отъ Берковица най-послѣ още повече се доближава до обикновения римски образъ на Силвана.

Обр. 4.
Бронзова подставка отъ Карлово.

2. Фрагментъ отъ подставка отъ варовникъ, отпрѣдъ и отстрана профилуванъ, вис. 0·36, шир. 0.26, деб. ок. 0·30 м.; височината на буквитѣ въ първия редъ 0·03 м., въ останалитѣ редове 0·02 м. Намѣренъ въ Арчаръ (Ratiaria), сега въ Народния музей. — Обр. 3. Надписътъ се чете така:

Pro sal(ute) et pro i[nco]-
lumitate imp(eratorum) L[(uci) Sep(timi)]
Severi Pii Pert(inacis) et M[(arci) Aur(elii)]
[An]tonin[i Au]gg(ustorum)]
. . . .

Петиятъ редъ, въ който вѣроятно е стояло името на Гета, е изтритъ;[1] незначителни слѣди отъ буквитѣ на шестия редъ се виждатъ на камъка.

3. Бронзова подставка на статуйка, намѣрена въ Карлово (обр. 4); извжтрѣ куха, вис. 0·055, шир. 0·09 м.; на прѣдната страна се намира слѣдниятъ надписъ (височина на буквитѣ 0·01 м.):

Aur(elius) Geru-
la tes(serarius)) leg(ionis)
VII Cl(audiae) S(everianae) A(lexandrianae) v(otum) s(olvit).

Загубената статуйка е оброченъ даръ, посветенъ на нѣкое божество отъ Аврели Герула. Gerula е тракийско име; въ форма Zerula то се срѣща въ военната диплома отъ с. Продановци (Самоковско),[2]) която е дадена на M. Aurelio Mucatralis fil(io) Zerula Ulpia Serdica ex Thrac(ia).

---

1) Ср. Извѣстия I 116.
2) Издадена въ Jahresh. des Oesterr. arch. Instit. XIV, 1911, 130.

Промѣната на *g* въ *z* въ тракийски езикъ е вече констатирана: ср. напр. Germi-zera и Ζερμι-ζίργα (Ptol. III 8, 4).[1]) Окончанието -ula се срѣща често въ тракийски собствени имена: напр. Perula, Polula, Regula (Tomaschek, Thraker II 2, 20 и 28), Margulas (Мсб. XVI—XVII 71) и пр. Gerula може да се сближи сжщо и съ тракийското мѣстно име Gerulatae (Мирочево), станция на крайдунавския пжть въ Горня Мизия.[2])

Обр. 5.
Алтарь отъ с. Рибенъ.

Аврели Герула билъ tesserarius на седмия Клавдиевъ легионъ. Tesserarii се наричали долнитѣ чинове (immunes или principales), които били изпращани да получаватъ нощната парола отъ началницитѣ на войсковитѣ части. Главниятъ военачалникъ съобщавалъ паролата на трибунитѣ и префектитѣ, които я написвали на малки таблички (tesserae). Тесерариятъ билъ изпращанъ отъ всѣка десета кохорта, за да вземе отъ трибуна табличката за своя центурионъ; последниятъ я прѣпращалъ на центуриона на 9-та кохорта и т. н., додѣто я получатъ и подпишатъ на нея имената си всички центуриони, слѣдъ което била занасяна обратно на трибуна.[3])

4. Горня половина на алтарь отъ варовникъ; вис. 0·60, горѣ шир. 0·52, деб. 0·40 м.; долѣ шир. 0·42, деб. 0·34 м.; отпрѣдъ, отлѣво и отдесно профилуванъ; долнята ивица на профила украсена съ зжбчестъ орнаментъ, надъ профила — два акротера. Намѣренъ въ с. Рибенъ (Плѣвенско); сега въ Народния музей. Височина на буквитѣ на надписа въ редъ 1 и 2 по 0·03 м., редъ 3 и 4 по 0·04 м. — Обр. 5.

Надписътъ се чете така:

---

[1]) Kretschmer, Einleit. in die Gesch. der griech. Sprache стр. 231.
[2]) Patsch у Pauly-Wissowa-Kroll, Realenc. der klass. Alt. VII 1284.
[3]) Marquardt, Roemische Staatsverw. II² 421. Lübker, Reallexikon des Klass. Alt. 7 изд. стр. 337. Liebenam у Pauly-Wissowa RE VI 1657.

J(ovi) O(ptimo) M(aximo) Tamiteno
M(arcus) Julius Fro-
ntinianus
[v]et(eranus) Augg(ustorum) N(ostrorum).

Въ тоя надписъ Юпитеръ се явява съ новъ, до сега неизвѣстенъ прѣкоръ *Tamitenus,* вѣроятно тракийски. Той е произведенъ отъ мѣстото на култа му, както и други подобни прѣкори съ окончание -enus (-ηνός);[1]) напр. Tasibastenus, прѣкоръ на Диониса отъ Tasibasta (CIL III 703 и 704; по-добрѣ у Perdrizet, BCH XXIV 312 сл.); Zimidrenus, прѣкоръ на Асклепия отъ Zimidra (CIL VI 2799); Σαλδηνός, Σαλδοβυσσηνός и Σαλδοκεληνός[2]) — прѣкори на Асклепия и пр.

Обр. 6.
Фрагментъ отъ надгробенъ паметникъ отъ Разградъ.

5. Мряморенъ фрагментъ отъ надгробенъ паметникъ, сега счупенъ на двѣ части, произходящъ навѣрно отъ Разградското кале, вис. 0·295, шир. 0·35, деб. 0·20 м. Въ послѣдния редъ на надписа е издълбанъ брѣшляновъ листъ. Височина на буквитѣ на надписа ок. 0·03 м. Камъкътъ е билъ употрѣбенъ като граденъ материалъ въ Табашката джамия въ Разградъ; въ 1911 г. при поправка на вратата билъ изваденъ; Г-нъ А. Чилингировъ го забѣлѣзалъ и прибралъ за Народния музей въ София. — Обр. 6.

Надписътъ се чете така:[3])

D(is) M(anibus)
Aur(elio) Vict[ori vet(erano) qui mil(itavit)]
in leg(ione) XI Cl(audia) S[(everiana) A(lexandriana) an(nis)... vix(it)]
an(nis) LXX et Cl[audiae ....]
coniugi eius[quae vix(it)]
an(nis) LI et Drizu[... fil(io) или *fil(iae)]*
eorum.

Трѣбва да забѣлѣжимъ, че кривата напрѣчна чъртица на буква А (редъ 2, 4, 6), която не личи въ образа, се вижда ясно на оригинала.

1) Dumont-Homolle, Mélanges d'archéologie стр. 497.
2) Арх Изв. на Нар. Музей I 25 сл.
3) Къмъ моето допълнение на надписа направи нѣкои поправки проф. Cichorius.

Въ края на 3-я редъ се вижда часть отъ извивката на буква S. Въ развалената рамка надъ надписа се виждатъ нѣкакви рѣзки като че ли отъ букви, обаче тѣ произхождатъ отъ по-сетнѣшна поврѣда на камъка.

Паметникътъ е поставенъ на Аврелия Викторъ, ветеранъ (?) отъ XI Клавдиевъ легионъ, на съпругата му Клавдия (прѣкорътъ ѝ, който слѣдва подиръ Claudiae не може да се възстанови) и на тѣхния синъ (или дъщеря), чието име не е запазено цѣло. Първата му часть (редъ 6-и) DRIZV показва, че това име е тракийско (навѣрно двусложно, както повечето тракийски имена); то ни напомня тракийското мѣстно име Drizipara или Drizupara или Drusipara, [1]) а сѫщо и името одризи (Ὀδρύσαι, Ὀδριζῖται). [2]) Проф. Цикориусъ [3]) прѣдполага, че би могло да се приеме едно лично име Drizuparus (женско Drizupara). Това е вѣроятно, защото за аналогични мѣстни и лични тракийски имена имаме и други примѣри (ср. Gerula и Gerulatae, по-горѣ бр. 3).

Обр. 7.

Фрагментъ отъ надгробенъ паметникъ отъ с. Дикили-ташъ.

6. Мряморенъ фрагментъ отъ надгробенъ паметникъ, дъл. 0·30, вис. 0·13, деб. 0·06 м. На горнята му страна въ лѣво се виждатъ слѣди отъ копита на конь. Намѣренъ въ калето между с. Дикили-ташъ и Топчии (Разградско) и прибранъ за музея отъ г. А. Чилингировъ. — Обр. 7.

Надписътъ на долнята рамка (вис. на буквитѣ 0·02 м.) се чете:

militavit anis VIII posu[it . . . .nu]
m(eri) singul(arium) [4]) *sodali karisimo.*

Тоя надгробенъ паметникъ е поставенъ на нѣкои войникъ отъ неговия другарь, който заемалъ нѣкаква длъжность въ numerus singularium.

[1]) За разнитѣ форми на това име в. Oberhummer у Pauly-Wissowa RE V 1741 и тамъ цитираната литература.

[2]) Tomashek, Thraker I 81.

[3]) Частно съобщение.

[4]) Допълнението nu]m(eri) singul(arium) дължа на моя уважаемъ учитель г. проф. C. Cichorius въ Breslau.

Въ римската войска singulares се наричали избрани войници, които били аташирани къмъ офицеритѣ отъ по-горенъ чинъ, за да изпълняватъ заповѣдитѣ имъ. Управителитѣ на провинциитѣ тоже имали подъ своя заповѣдь singulares, които били избирани измежду помощнитѣ войски на провинцията и образували два отряда (numeri): equites singulares (конници) и pedites singulares (пѣхотинци).

Обр. 8.
Релиефъ на Зевса и Хера въ Разградската гимназия.

Сжщо тия numeri singularium били употрѣбявани и въ случай на войни и експедиции въ провинциитѣ, дѣто тѣ сж се намирали, и въ такъвъ случай тѣ служили като alae или cohortes singularium покрай редовнитѣ войскови части. [1])

Numeri singularium ни сж извѣстни и отъ други надписи, намѣрени въ Дакия; CIL III Suppl. 12633 отъ Carlsburg: n(umerus) sing(ularium); III Suppl. 7800 отъ Apulum : eques alae Batavorum ex n(umero) sing(ularium).

[1]) Ср. Marquart, Röm. Staatsverwalt. II² 488 сл.; R. Cagnat у Daremberg-Saglio Dict. des Antiquités подъ думата Singulares и тамъ цитираната литература.

7. Плоча отъ варовникъ, горѣ закржглена, шир. 0.21, вис. 0.21, деб. 0.035 м.; отгорѣ малка часть отчупена. Мѣстонахождение неизвѣстно; сега въ сбирката на Разградската гимназия. — Обр. 8. Релиефътъ, груба работа, доста затритъ, прѣдставя Зевсъ и Хера. Въ лѣво Зевсъ съ кждрава коса и брада en face, опрѣнъ върху десния си кракъ, облѣченъ въ химатионъ, който е метнатъ прѣзъ лѣвото рамо, та оставя гърдитѣ и десната ржка голи. Съ лѣвата си ржка богътъ се опира о земята съ жезълъ, а десницата е спусналъ надолѣ къмъ орела, който слабо личи въ десно отъ краката му. Въ десно Хера, тоже en face, облѣчена въ високо прѣпасанъ диплестъ хитонъ, на главата съ було, което пада върху раменета й. Съ спуснатата си надолѣ десница тя държи патера надъ единъ жертвеникъ, който слабо личи; съ лѣвата си, тоже спустната надолѣ ржка, държи жезълъ. Въ десно отъ богинята въ жгъла на релиефа се вижда нѣкакъвъ неясенъ прѣдметъ.

Обр. 9.
Релиефъ въ Разградската гимназия.

Подобни изображения на Зевса и Хера се срѣщатъ въ многобройни тракийски релиефи.[1]) Проф. М. Ростовцевъ[2]) напослѣдъкъ изказа мнѣние, че въ тия релиефи собствено се прѣдставя великия тракийски хтонически богъ (θεὸς μέγας) съ неговата женска хипостаза.

8. Мряморенъ фрагментъ отъ четирижгълна плоча, вис. 0.21 м., шир. 0·17 м., деб. 0·035 м.; мѣстонахождение неизвѣстно;[3]) сега въ сбирката на Разградската гимназия.—Обр. 9. Релиефътъ, сравнително по-грижливо изработенъ, прѣдставя младъ мжжъ (гладиаторъ) съ кждрава коса и ат-

---

[1]) Ср. Мсб. XVI—XVII 45 сл.; Арх. Изв. на Нар. Музей I 151 сл.

[2]) Роспись Керченской гробницы, открытой въ 1891 году. Отпеч. отъ „Сборникъ въ честь графа А. Бобринскаго“ (Спб. 1911) стр. 16 на отпечатъка.

[3]) Не е невѣроятно, че както тоя паметникъ тъй и прѣдидущия бр. 7 произхождатъ отъ Разградското кале.

летско тѣлосложение, обърнатъ надесно въ борба съ лъвъ. Лъвътъ е опрѣлъ задния си лѣвъ кракъ въ лѣвото колѣно на гладиатора, а лѣвата си прѣдня лапа върху десната му ржка, съ която, както се вижда, той е забилъ ножа въ шията на звѣра.

9. Фрагментъ отъ плоска тухла, намѣренъ въ Кукова могила при с. Рила; дъл. 0·18 м., шир. ок. 0·15 м., деб. 0·025 м.; височина на буквитѣ 0·015 м. Намѣрена отъ учителя Н. Додовъ и прибрана въ Дупнишкото шестокласно училище; обр. 10. Надписътъ се чете:

M(arci) Aur(elii) |Nican|dris

II.

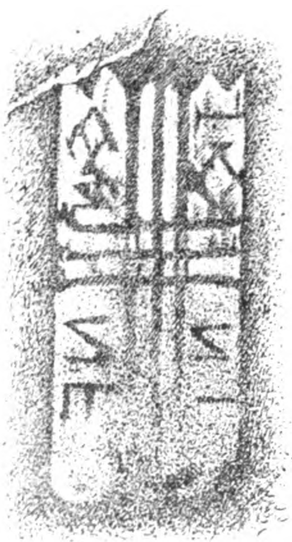
Прѣзъ м. августъ 1911 г., когато се поправяло шосето Дупница—Сапаревска баня, работницитѣ, като копали отъ брѣга пръсть за насипъ, открили керамидни гробници и разровили по-голѣмата часть отъ тѣхъ. Тепърва 2—3 недѣли слѣдъ находката Народниятъ музей билъ увѣдоменъ за нея; по ходатайство на послѣдния Министерството на Народното просвѣщение ми даде възможность да посѣтя мѣстото, за да изуча новооткрититѣ гробове.

Обр. 10.
Фрагментъ отъ тухла отъ Кукова могила.

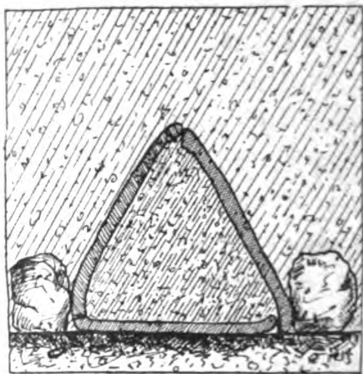
Тѣзи гробове лежатъ около 5 минути на з. отъ банята до самото шосе; тѣ се протакатъ на едно разстояние около 30—40 крачки. Числото на открититѣ гробове не можахъ да установя; азъ заварихъ 7—8 гроба, непокжтнати или разровени. Но тѣхното число, споредъ събранитѣ отъ мене свѣдѣния, е било много по-голѣмо; изглежда, че на това мѣсто се е намѣрвалъ цѣлъ некрополъ.

Гробоветѣ лежатъ 1·60 м. подъ нивото на почвата; тая почва е насипъ, свличанъ отъ пороитѣ на близката Рила. Тѣ сж съградени отъ голѣми, малко изпжкнали керамиди, дълги 0·70 м., шир. 0·44 м., дебели 0·025 м.; крайщата имъ сж малко изкривени, та образуватъ первазъ; дали отъ влагата или отъ недостатъчно изпичане, керамидитѣ бѣха слаби и при малъкъ натискъ се чупѣха. Нѣкои отъ керамидитѣ имаха

върху лицевата си страна, или пъкъ и върху двѣтѣ си страни, знакове, теглени, както се вижда, съ човѣшки пръсти. Тия знакове сѫ разнообразни: вълнести линии, кръстати линии, кржгове и пр. Двѣ отъ керамидитѣ съ по-характерни знакове бидоха запазени за сбирката на Дупнишкото класно училище. Върху едната отъ тѣхъ, въ срѣдата ѝ, има ударенъ печатъ, широкъ 0·05 м., високъ 0·12 м., въ срѣдата на който се вижда кръстъ; рамената на кръста сѫ образувани отъ по три линии, а праздното пространство извънъ рамената му е изпълнено съ разни знакове (обр. 11 споредъ книженъ отпечатъкъ).

Обр. 11.
Печатъ върху керамида отъ гробъ при Сапаревска Баня.

Обр. 12.
Отвѣсенъ разрѣзъ на гробъ при Сапаревска Баня.

Устройството на гробоветѣ е слѣдното: въ основата лежи една или повече керамиди, върху които сѫ поставени стрѣховидно страничнитѣ керамиди; двата отвора на гроба отпрѣдъ и отзадъ сѫ затворени съ четвъртити керамиди; обр. 12 прѣдставя напрѣченъ разрѣзъ на единъ такъвъ гробъ. Около керамидитѣ въ основата имъ сѫ наредени единъ до другъ рѣчни камъни, за да се даде по-голѣма устойчивость на стѣнитѣ на гроба.

Ние имахме възможность да разчистимъ нѣколко непокжтнати гроба, които описваме тукъ накратко.

1. Гробъ дълъгъ 1·90, шир. 0·56, високъ 0·40 м., ориентиранъ отъ з. къмъ и. Керамидитѣ, които сѫ лежали въ основата на гроба, бѣха

малко измѣстени отъ първоначалното си положение. Гробътъ, пъленъ съ ровкава пръсть, съдържаше погребанъ трупъ съ главата на западъ; отъ коститѣ се намѣриха малко слѣди, понеже бѣха изгнили и при похващане се разпадаха на прахъ. Обаче тия слѣди бѣха достатъчни да се установи положението на скелета. Въ гроба не се намѣри друго нищо. Гл. обр. 13, въ който личи добрѣ чертвъртитата керамида (α), която затваря западния отворъ на гроба.

Обр. 13.
Гробъ при Сапаревска Баня.

2. Гробъ ориентиранъ по сжщия начинъ, дължина 1·95 м., безъ керамидна основа. При разчистването на пълния съ пръсть гробъ намѣрихъ до черепа, отъ който бѣха останали малко слѣди, нѣколко влакна златна сърма.

3. На з. отъ гроба n^0 2 лежеше на още по-низко ниво другъ гробъ, дълъгъ 1·90, вис. 0.40 м. При разчистването на пръстьта не се намѣри нищо; дори отъ коститѣ бѣха запазени само незначителни слѣди; но можа да се констатира, че трупътъ е лежалъ съ глава на з.

4. Гробъ, разровенъ вече отчасти отъ работницитѣ, дълъгъ 1·40 м., въ който тоже не се намѣри нищо.

5. Споредъ съобщение на учителя Г. Димчевъ, който присжтствувалъ при разкриване на гробницитѣ, имало и гробове дълги само 0·70 м.

Ние разчистихме още нѣколко полуразрушени гроба, които тоже не дадоха никакви находки.

Подобни срѣховидни гробници отъ керамиди сж били намѣрени и на други мѣста въ България. [1]) Въ Дупнишкото шестокласно училище се пази една керамида отъ с. Рила, подобна на нашитѣ и произходеща

[1]) *Шкорпилъ*, Могили стр. 36 сл; *Йор. Ивановъ*, Сѣв. Макед стр. 387.

навѣрно отъ гробъ. Въ София задъ Народното Събрание сж били открити прѣди врѣме керамидни гробове, ориентирани отъ з. къмъ и., но и въ тѣхъ не е било намѣрено току-рѣчи нищо;[1]) види се, че както тѣ, тъй и гробоветѣ при Баня сж били гробове на бѣдното население. Въ Пловдивъ, при източнитѣ поли на Бунарджика, сж били намѣрени сжщо такива гробове (единъ отъ тѣхъ дълъгъ 1·40, широкъ и високъ 0·40 м), ориентирани отъ з. къмъ и. Шкорпилъ описва по-подробно единъ подобенъ гробъ при южния брѣгъ на Девненското езеро.

Врѣмето на гробоветѣ не може да се опрѣдѣли по-точно, защото липсватъ всѣкакви характерни находки, отъ които бихме могли да правимъ заключение по тоя въпросъ. При единъ отъ керамиднитѣ гробове, открити до Народното Събрание въ София, е била намѣрена тухла украсена съ осмокраенъ кръстъ. И въ гробоветѣ при Баня труповетѣ сж били погребани по християнски начинъ; върху една керамида срѣщнахме и кръстния знакъ; затова едва ли ще бждемъ далечъ отъ истината, ако приемемъ, че тия гробове произхождатъ отъ V—VI в. сл. Хр.

*

Прѣзъ врѣме на прѣбиването ми въ Баня ми съобщиха, че въ мѣстностьта „Градището", не далечъ отъ банята, въ нивата на Христо Г. Кадиновъ, прѣди нѣколко врѣме билъ откритъ мозаиченъ подъ; откривачътъ откъртилъ малка часть отъ него и послѣ го заровилъ. При единъ малъкъ сондажъ, който направихме въ сжщата нива, дѣйствително се откри мозаиката на дълбочина 1·40 м. подъ почвената повръхность.

Откритиятъ откжслекъ (ок. 1 кв. м.), сравнително добрѣ запазенъ, по техниката си напомнюва по-горнята мозаика на Св. София въ София[2]) и произхожда може би отъ сжщото врѣме. Както при Св. Софийската, и тука имаме геометрически фигури и плетеница. Малкитѣ камъчета, отъ които е направена мозаиката, сж четири вида: бѣли, тъмносини, червени (тухлени) и жълти. Разкритиятъ отъ насъ откжслекъ на сѣверната си страна се ограничава отъ зидъ, върху който лежи блокъ, профилуванъ отъ вжтрѣшната си страна, дълъгъ 1·70 м., шир. 0·63 м., деб. 0·45 м. Твърдѣ е възможно, че сме попаднали на слѣдитѣ на нѣкоя базилика отъ Юстинианово врѣме.[3]) Бждещи разкопки на това мѣсто могатъ да

---

[1]) Мсб. II 53.

[2]) B. Filow, Jahrb. des deutschen archäol. Inst. XXVI, 1911, Anzeiger стр. 359 сл.

[3]) Въ сжщата нива се търкаля фрагментъ отъ гранитна колона, дъл. 1·60, диам. 0·35 м

дадатъ добри резултати. За сега нѣма да бѫде излишно да дадемъ тука фотографическа снимка на мозаиката (обр. 14).[1])

Учительтъ отъ Дупнишкото шестокласно училище г. Н. Додовъ, който има добрината да ме придружава прѣзъ врѣме на обиколката ми, ми съобщи, че въ село Голѣмо-село имало два надписа. Тия два грѣцки надписа, които можахъ да прѣпиша тамъ, съдържатъ посвещения на тракийския богъ на небото Ζβελσοῦρδος;[2]) споредъ събранитѣ отъ мене свѣдѣния, тѣ били донесени въ селото отъ мѣстностьта Чешмеджикъ (при Срѣдни-ридъ), около ½ часъ далечъ отъ селото. Новооснованото Дупнишко археологическо дружество е прибрало и запазило тия надписи въ своята сбирка при шестокласното училище.

Обр. 14.
Мозаика при Сапаревска Баня.

Въ сѫщото село узнахъ, че селянинътъ Ат. Митевъ Атевъ намѣрилъ въ нивата си въ мѣстностьта Туросиница (при Арнаутския пѫть, ок. 2 км. на ю. отъ селото) желѣзнитѣ части на една кола (съ четири колелета, всичко 56 желѣзни части). Мѣстото на находката, което посѣтихъ, лежи 35 крачки далечъ отъ една доста голѣма могила. Направи се разпореждане да се прибере тая находка въ Народния музей въ София.

Monuments antiques de Bulgarie. — I. Y sont publiés et expliqués des monuments récemment découverts en Bulgarie: **1.** Bas-relief en marbre, h. 0·195 m., l. 0·14 m., ép. 0·03 m., provenance incertaine. On lit en haut: Τιλθάζει; en bas: Πω… Νείκωνος εὐχήν (?). Fig 1. (Un bas-relief analogue a été trou-

[1]) Ние заринахме отново разкопаната дупка, за да се запази мозаиката отъ по-нататъшно разрушение.

[2]) Тия два надписа ще публикуваме на друго мѣсто.

vé près du village Koïnaré, arr. de Béla-slatina, fig. 2.: h. 0·27 m., l. 0·18 m., ép. 0·025 m.) La figure représente probablement le dieu champêtre (Silvain) portant le nom thrace de Τιλθάζης et rencontré ici pour la première fois. — **2.** Fragment de base en calcaire, h. 0·36 m., l. 0·26 m., ép. 0·30 m., avec inscription, trouvé à Artchar (Ratiaria). Fig. 3. — **3.** Piédestal de bronze trouvé à Karlovo, dép. de Philippopoli, h. 0·055 m., l. 0·09 m., avec dédicace. Fig. 4. *Gerula* est un nom thrace. — **4.** Partie supérieure d'autel en calcaire, h. 0·60 m., trouvé à Riben, arr. de Pléven. Fig. 5. Tamitenus est un surnom de Jupiter, inconnu jusqu'à présent. — **5.** Fragment de stèle funéraire en marbre, h. 0·295 m., l. 0·35 m., ép. 0·20, provenant probablement de la forteresse de Razgrade. Fig. 6. La restitution de l'inscription est due en partie à l'obligeance de M. le prof. C. Cichorius.—**6.** Fragment de stèle funéraire en marbre, h. 0·13 m., l. 0·30 m., ép. 0·06 m., trouvé dans la forteresse entre les villages Dikili-tache et Toptchii, arr. de Razgrade. La restauration nu]m(eri) singul(arium) est due également à M. le prof. Cichorius. Les numéros 1—6 font partie des collections du Musée National à Sofia — **7.** Bas-relief de Zeus et d'Héra en calcaire, h. 0·21 m., l. 0·21 m., ép. 0·035 m., fig. 8. — **8.** Fragment de bas-relief, h 0·21 m., l. 0·17 m., représentant la lutte d'un gladiateur avec un lion, fig. 9. Les numéros 7 et 8 se trouvent dans la collection du gymnase de Razgrade et proviennent probablement de la forteresse de la même ville. — **9.** Fragment de brique, long. 0·18 m., larg. 0·15, ép. 0·025, tvouvé dans le tumulus de Koukov près de Rylo, arr. de Doupnitsa, à présent dans la collection du Collège de Doupnitsa; fig. 10.

II. Description de quelques tombeaux de la nécropole découverte en 1911 près du village Saparevska-bania, l'ancienne Germania, arr. de Doupnitsa. La nécropole se trouve à une profondeur de 1·60 m. sous le niveau. Les tombeaux sont formés de tuiles de grandes dimensions: long. 0·70 m., larg. 0·44 m., ép. 0·025 m. Sur quelques tuiles sont tracées à l'aide des doigts différentes marques (fig. 11). Pour la disposition des tuiles qui forment le tombeau voir fig. 12, coupe transversale. Les ouvertures du devant et du derrière sont fermées de tuiles carrées, fig. 13 (α). Les tombeaux ont la disposition ouest—est, la tête vers le côté ouest; leur longueur varie de 1·90 m., 1·40 m, 0·70 m., avec une hauteur de 0·40 m. Tous les tombeaux étaient remplis de terre, et après le nettoyage on n'a trouvé près des squelettes rien d'autre qu'un petit morceau de filigrane en or. Cette pauvre nécropole chrétienne remonte peut-être au V ou au VI siècle Dans la localité Gradichté du même village, non loin des bains, a été découvert un morceau de mosaïque, fig. 14, analogue à celle de S-te Sophie à Sofia (B. Filow, Jahrb. des deutschen arch. Instit. XXVI, 1911, Anzeiger 359).

G. Kazarow.

Асѣновата крѣпость надъ Станимака и Бачковскиятъ монастиръ

Историко-археологически бѣлѣжки

отъ **Йор. Ивановъ**

I.

По покана на Св. Синодъ на българската църква, прѣзъ първитѣ дни на мѣсецъ августъ 1911 г., заминахъ съ г. Б. Филовъ, директоръ на Софийския народенъ музей, за Бачковския монастиръ, дѣто трѣбваше да направимъ нови разкопки на прѣдполагаемия патриархъ Евтимиевъ гробъ и да дадемъ мнѣнието си по наученото и откритото. При туй даде ми се сгоденъ случай да разгледамъ по-внимателно Асѣновата църква надъ Станимака и древноститѣ на Бачковския монастиръ. Съ тия именно старини искамъ да запозная читателитѣ на Извѣстията на българското археологическо дружество. На г. Филовъ длъжа особено за съдѣйствието, що ми оказа съ часть отъ фотографскитѣ снимки; пъкъ заедно съ него работихме и помѣстенитѣ тука планове на църквитѣ.

Отъ Пловдивъ излѣзохме съ кола. За да не ни дотегне еднообразието на равния пѫть, азъ извадихъ книгата на Полъ Люкасъ, който прѣди 200 год. нѣщо бѣше миналъ и описалъ пѫтя Пловдивъ — Станимака — Бачково и т. н. Четохме за галантната историйка на френския лѣкарь и археологъ, какъ изцѣрилъ въ Пловдивъ една гръцка хубавица и какъ най-сетнѣ, прѣзъ юни 1706 г., заминалъ съ кола за Станимака. „Слѣдъ тричасово пѫтуване, казва Полъ Люкасъ, пристигнахме въ Станимака. Станимака е значителенъ градецъ, населенъ само съ християни. Околностьта е покрита съ хубави лозя, които даватъ прѣвъзходни вина. Едно нѣщо тука ми се видѣ необикновено: бъчвитѣ за вино достигатъ на длъжъ до 40 педи, а на височина до 6—7 стѫпки; линоветѣ пъкъ, дѣто правятъ виното, сѫ голѣми като четвъртита стая и сѫ измазани съ циментъ смѣсенъ съ дървено масло, поради което изглеждатъ като да сѫ отъ червеникавъ мряморъ. Въ Станимака има 12 църкви, безъ да се смѣ-

татъ онѣзи, що се намиратъ наоколо, по съсѣднитѣ хълмове. Градътъ е доста малъкъ и ограденъ: отъ едната страна е ограниченъ съ самия хълмъ, на който е съграденъ, а отъ другата — съ една рѣка, що носи името на града и въ която се въдятъ много хубави пъстърви. Съсѣдниятъ хълмъ се нарича Abeille; така се именува и едно голѣмо село при политѣ му".[1]) Съ името Abeille френскиятъ пжтникъ е искалъ да означи станимашката махала Амбéлино и едноименния съсѣденъ хълмъ. Прѣзъ началото на XIX в. тази махала вече се смѣтала като нераздѣлна часть отъ града. За това знаемъ отъ описанието на Станимака отъ пловдивския попъ Константина, отъ 1819 г.: „Станимака, казва той, се дѣли отъ една доста голѣма рѣка на двѣ части: сѣверна и южна; сѣверната се нарича собствено Станимака, а южната Амбелино; близо до тѣхъ или, по-право речено, съсѣдно на частьта Амбелино се нахожда и друга махала (село) наречена Ципрохори, въ която живѣятъ малко турци; другитѣ жители на цѣлия градецъ сж християни." [2])

Станимака заема сѣверното устие на Чепеларския проходъ, който отъ града на югъ се губи въ тракийското поле. Това ѝ положение било оцѣнено добрѣ прѣзъ срѣднитѣ вѣкове. Защитата на прохода била уздравена съ стратегиченъ замъкъ, на половина часъ надъ града, сега познатъ съ прозвището Асѣнова крѣпость. Станимака се поменава като село (χωρίον) най-рано прѣзъ XI в., въ устава на Бачковския монастиръ. Прѣзъ слѣдуещитѣ вѣкове името се срѣща често въ военната история и то сé въ свръзка съ крѣпостьта.

Безъ да се бавимъ много въ града,[3]) наехме коне и мулета, па се запжтихме за речената крѣпость и за монастира. Тръгнахме по муларския пжть; шосето, що води възъ рѣката, бѣ отнесено на много мѣста при тазгодишното голѣмо наводнение. Отъ Станимака нагорѣ проходътъ се стѣснява много и прѣзъ него тече буйно Чепеларската рѣка, обградена между стръмнитѣ спусъци на Родопитѣ. Право прѣдъ насъ проломътъ като че ли се прѣгражда отъ значителна скалиста изданка, надвиснала надъ лѣвия брѣгъ на рѣката; отгорѣ ѝ стърчатъ живописно двѣ руини, една кула и една църква. Това е Асѣновата крѣ-

---

[1]) Voyage du sieur Paul Lucas, fait par ordre du Roy dans la Grèce, l'Asie Mineure, la Macédoine et l'Afrique. Tome I, Paris 1712, стр. 243—244.

[2]) Ἐγχειρίδιον περὶ τῆς ἐπαρχίας Φιλιππουπόλεως, ἡ περιγραφὴ αὐτῆς συντεθεῖσα ὑπὸ τοῦ αἰδεσιμολογιωτάτου οἰκονόμου κυρίου Κωνσταντίνου ἱερέως Φιλιππουπολίτου. Ἐν Βιέννῃ 1819 г. стр. 50.

[3]) За неговото състояние въ ново врѣме писа В. Кънчевъ въ статията си: Станимака и Бачковскиятъ манастиръ. Пжтни бѣлѣжки (Български прегледъ, г. IV, кн. VII, стр. 62 сл.).

пость. Скалата съ развалинитѣ е достѫпна само отъ юго-западна страна и то по една тѣсна и опасна пѫтека; отвредъ отъ другадѣ се спущатъ почти отвѣсни скали, източнитѣ отъ които слизатъ въ дълбокия тѣсенъ долъ на Чепеларската рѣка. Отъ стѣнитѣ на укрѣплението има само малки останки. На най-издигнатата западна часть на скалата още стърчи полусрутена четвъртита кула, градена съ ломени недѣлани камъни и

Обр. 1.
Общъ изгледъ на Асѣновата крѣпость, съ източната скала и църквата

бѣлъ хоросанъ. На изтокъ отъ нея стои запазена въ по-голѣмата си часть хубава срѣдневѣковна църква. На една южна природна мряморна скала е издълбанъ Асѣновиятъ надписъ.

Крѣпостьта прѣзъ XI в. е носила име *Петричъ* или *Василикисъ*, [1]) както се е наричало и едноименното съсѣдно село, сега изчезнало. Това се установява отъ слѣднитѣ данни. Споредъ устава на Бачковския монастиръ, отъ 1083 г., въ станимашкия проходъ се е намирала крѣпость Петричъ (Πετριτζός) и въ нейното землище (ἐν τῇ τοποθεσίᾳ τοῦ κάστρου τοῦ

[1]) Срав. за подобно име — Vasilica, давано на Родопитѣ, на стр. 196 бѣлѣжка.

Πετριτζοῦ) билъ съграденъ Бачковскиятъ монастиръ, нареченъ Св. Богородица Петричка (μονὴ τῆς ὑπεραγίας θεοτόκου τῆς Πετριτζονιτίσσης). Друга крѣпость въ пролома, между Станимака и горнитѣ Родопи, не се поменава. За отъждествяването на Петричката крѣпость съ Асѣновата помага най-вече новооткритиятъ отъ насъ надписъ въ църквата при крѣпостьта, на единъ отъ лѣвитѣ пиластри. Споредъ този старински надписъ, отъ врѣме на градението на църквата, и послѣднята, споредъ крѣпостьта, била наречена Св. Богородица Петричка (ἡ παναγία τῆς Πετριτζηώτης). Ето факсимиле на запазената часть отъ надписа, дѣто е поменато името на храма, па се загатва и за разходитѣ и труда на ктитора, грѣшния . . . (обр. 2).

. . . ΑΝΑΓΙΑϹ
ΤΗϹ ΠΕΤΡΙΤΖΗΩ
ΤΗϹ · ΔΙΕΞΟΔΟΥ
Κ̀ ΚΟΠΟΥ Κ̀ . .
ΧΑΡΟϹ ΚΑΜ . . .
ἉΜΑΡΤΟΛΟΥ . . . .
ΘΛΙ ΙΕΡ . . . . .
. . . .
. . . .
ΚΩΝ . . . . .
ΤΩΝ . . . . .

Обр. 2

По името на крѣпостьта се е викалъ и цѣлиятъ лѣвъ склонъ на планината, между Станимака и монастира. И сега още часть отъ хълма, що е западно до Бачковския монастиръ, се нарича Петричъ. Самъ попъ Константинъ още прѣзъ 1819 г. бѣлѣжи (стр. 52), вѣроятно по прѣдание, че по-рано крѣпостьта надъ Станимака, както и близкото село, се викали Петричъ (Πετριτζός). Сжщото мнѣние повтори по-късно и Цукала въ своето Описание на пловдивската епархия.[1]) Споменатата крѣпость Περιτζός (Πετριτσός) у Ана Комнина (I 442; II 295) ще се отнася не до нашия Петричъ, както мисли П. Папагеоргиу,[2]) а вѣроятно до нѣкоя крѣпость пò на западъ, къмъ София, както това изглежда отъ текста: κατατίθησι τούτους εἰς τε Φιλιππούπολιν καὶ εἰς τὸν λεγόμενον Περιτζὸν καὶ Τριάδιτζαν (II 295).[3])

У Ансберта, при описание похода на Фридриха Барбароса прѣзъ 1189 г. и заемането на родопскитѣ крайща, нашата крѣпость е поме-

[1]) Г. Τσουκαλᾶς, Ἱστοριογεωγραφικὴ περιγραφὴ τῆς ἐπαρχίας Φιλιππουπόλεως. Ἐν Βιέννῃ 1851, стр. 60.

[2]) Byzantinische Zeitschrift III 312.

[3]) Иречекъ, въ своята книга Die Heerstrasse von Belgrad nach Constantinopel und die Balkanpässe, Prag 1877, стр. 97, отъждествява Πετριτζός съ станимашката крѣпость, а по-късно, въ Пжтувания по България, стр. 343, отнася това име къмъ панагюрското с. Петричъ. Томашекъ (Zur Kunde der Hämus-Halbinsel II 32) поставя пъкъ Περιτζός къмъ Берковица и Враца.

ната като защитенъ и прочутъ замъкъ: castellum munitissimum ac famosum Sebention (Scribention).[1]) Тука послѣдното име се отнася до Станимака; това личи и отъ послѣдуещитѣ редове у Ансберта, защото понагорѣ отъ замъка е поставенъ монастиръ (Бачковскиятъ), чийто игуменъ билъ грузинецъ, отъ Иверия.

Прѣзъ края на XII в. крѣпостьта влизала въ прѣдѣлитѣ на пловдивското княжество, което Византия дала да управлява Иванко, Асѣновиятъ убиецъ. Прѣзъ 1199 г. Иванко се отметналъ отъ гърцитѣ, съюзилъ се съ Калояна и дори му изпратилъ като плѣнникъ гръцкия военачалникъ Камиза, когото Иванко заловилъ въ сражението при Баткунъ. Ловкиятъ Иванко станалъ много опасенъ врагъ за Византия, защото прѣвзелъ всички мѣста отъ Пловдивъ на югъ до Бѣло море. Императорътъ Алекси Ангелъ обсадилъ станимашката крѣпость и, като я прѣвзелъ, поробилъ всичкитѣ български възстаници, що били вжтрѣ. Иванко не билъ тамъ, но слѣдъ това, въ една мирна клетвена срѣща съ императора, той билъ заловенъ измѣнически. Тази измѣна, „неприлична за достоинството на военачалницитѣ и царетѣ", се осжжда и отъ византийския историкъ Никита Хониятъ, който разказва доста подробно за тогавашнитѣ гръко-български отношения.[2]) Четири години слѣдъ тия събития, Пловдивско и Станимака паднали въ ржцѣтѣ на франкитѣ.

Старофренскиятъ историкъ Вилхардуенъ, който лично познавалъ тракийскитѣ крайща, нарича и града и крѣпостьта надъ него съ името Станимака (Estanemac). Крѣпостьта той посочва като „твърдѣ якъ замъкъ" (Estanemac, qui ere uns chastiaux mult fort), а града хвали като „много добъръ, разположенъ подъ укрѣплението" (une mult bone ville qui estoit al pie del chastel). Въ този замъкъ избѣгалъ прѣзъ 1205 г. пловдивскиятъ франкски войвода Рѣние дъ Тритъ, прѣдъ настжпването на българския царь Калояна, и тамъ, съ 15 рицари и една дружина насмна войска, прѣстоялъ 13 мѣсеца, докато не билъ избавенъ отъ единъ отредъ венециянски рицари, дошли прѣзъ Родопитѣ начело съ историка Вилхардуена. Войскитѣ прѣнощували въ града Станимака и се върнали. Укрѣплението слѣдъ това било заето отъ българитѣ.[3])

---

[1]) Ansbertus, Historia de expeditione Friderici Imperatoris. Ed. Dobrowsky 1827, стр. 47. Написанието Scribention е въ по-новото издание, въ Fontes rerum Austr. V 34. Срв. Иречекъ, Пжт. 242.

[2]) Nicetas Choniata 686.

[3]) Geoffroi de Ville-Hardouin, Histoire de la conquête de Constantinople. Ed. par M. H. de Wailly, Paris 1887, стр. 130, 151, 165 — 167, 214.

При наслѣдника на Калояна, Борила, тѣзи мѣста си обсебилъ извѣстниятъ родопски владѣтель Славъ, който се каралъ съ Борила за наслѣдство отъ вуйча си Калояна. Този Славъ, по чието лично име Родопитѣ се нарекли Славови гори,[1]) а може би по деспотския му чинъ — Деспотови или Доспатски планини,[2]) се срѣщалъ въ кричимската и станимашката крѣпости съ своя тъстъ, латинскиятъ императоръ Хенрихъ, както се учимъ за това отъ Хенриха Валенсиенски, продължитель на запискитѣ на Вилхардуена. Като били въ станимашката крѣпость (1207 г.), императорътъ подарилъ на своя бждещъ зеть Слава собствения си конь и двѣ дружини войска (deux corps de bataille).[3]) По-късно, Славъ като се сдобрилъ съ търновския дворъ и Родопитѣ влѣзли въ земитѣ на Асѣня II, послѣдниятъ укрѣпилъ по-добрѣ станимашката крѣпость. Това било прѣзъ 1231 г., на слѣднята година отъ Клокотнишката битка, както знаемъ отъ Асѣновия надписъ. Оттамъ иде и новото име — Асѣнова крѣпость.

Стариятъ Асѣновъ надписъ сега не сжществува, защото е билъ очуканъ отъ нѣкои гърци прѣзъ 1883 г. На негово мѣсто въ мрямората скала сега е наподобенъ, за споменъ, новъ надписъ съ сжщото съдържание. За сжществуването обаче на стария надписъ и за неговото съдържание знаемъ отъ чужди и български извѣстия. Чуждото извѣстие отъ 1706 г. е на поменатия френецъ Полъ Люкасъ, който ни е оставилъ и факсимиле на надписа, а повечето отъ домашнитѣ данни сж посочени у Иречека, Пжтувания 422. Споредъ това факсимиле и споредъ пораншнитѣ български копия, надписътъ е гласѣлъ: † в лѣ҇т: ѕѱ: л д:

---

[1]) Названието Славови гори, давано на Родопитѣ, се срѣща най-напрѣдъ у Константина Костенски отъ началото на XV в. (1410—1412), въ неговата биография на Стефана Лазаревичъ (Гласник XLII 299, 306); тамъ **Славнієвы горы** се наричатъ цѣлитѣ Родопи отъ Славовитѣ гори се дохожда въ Пловдивъ, отъ Солунъ за Одринъ се минава прѣзъ сжщитѣ гори. Това название е отбѣлѣзано и отъ пжтешественика Вранчичъ прѣзъ 1553 г. Той казва, че Родопитѣ се наричатъ отъ мѣстното население Vasilica или Zlavievi gori. Иречекъ (Пжтувания по България, стр. 401 заб.) приема, че това название ще иде отъ Слава, но се чуди, защо планинитѣ не се наричатъ Славови, а Славиеви. Съмнѣние обаче не бива да има, защото по-рано населението е наричало Родопитѣ именно *Славова планина*. Това научаваме отъ една българска бѣлѣжка въ горѣпоменатото описание на пловдивската епархия отъ попъ Константина, стр. 42, дѣто се говори за Родопитѣ наричани Доспатъ: **Доспатъ балканѵ викатъ на Славока планина.** Названието е познато и въ ново врѣме, напр. у влашкитѣ овчари, като *попъ Славова планина* (Мсб. IV 483). За Славовия златенъ пръстень гл. по-горѣ, стр. 6—8.

[2]) Названието Доспатъ ще иде отъ титлата деспотъ. Дали обаче то е останало отъ врѣмето на Слава или отъ деспота Углеша, не се знае.

[3]) Ville-Hardouin etc., 214.

(6739—1231) **єн҃ : д҃ : вѿвъздвижєнъı : цр҃ : Асѣнь : блъгаромь : и грькомь тажє и прочимъ странамь постави Алєксѣ сєваста и ѕизда сєи градъ :** По-подробно за надписа срв. по-нататъкъ статията на г. В. Н. Златарски.

При Асѣновитѣ наслѣдници крѣпостьта паднала въ гръцки ржцѣ. Прѣзъ 1344 г. я прѣвзелъ българскиятъ царь Ив. Александъръ. Отъ него пъкъ, прѣзъ 1363 г., я прѣвзели турцитѣ, заедно съ завладѣването на Пловдивъ. Турцитѣ запазили укрѣплението, защото знаемъ, че прѣзъ 1410 год., въ врѣме на междуособицитѣ, султанъ Муса избѣгалъ отъ Пловдивъ отъ брата си Сюлеймана и се укрѣпилъ въ Асѣновата крѣпость. Това разказва Константинъ Костенски. Той поменава крѣпостьта (**градь**) като много яка, съ хубава църква въ срѣдата. Самото име Станимака той обяснява като „тѣсна отбрана“ (**тѣсьно браньство**, στενή и μάχη): **сь жє (Моусиıа) бѣжє обрѣтє мѣсто глаголıємоıє Стєнимахо, ıєжь по нашıємоу ıєзыкоу тѣсьно браньство глаголıєть сє, жєстокоу соуштоу имоушти градь оть дрєвлıє окрьсть цръкви много избранныıє** (Гласник XLII 300). Докога още се е пазѣла крѣпостьта здрава, нѣмаме свѣдѣния; но прѣзъ 1706 год., въ врѣмето на П. Люкасъ, тя е била развалина. Ето какъ я описва френецътъ: „За да открия нѣщо, рекохъ да ме заведатъ до развалинитѣ, които били на половина часъ отъ Станимака. Тѣ се нахождатъ на едно малко възвишение. Разгледахъ ги. Изглеждатъ да сж останки отъ значителна крѣпость. Тамъ наблизо се намира една хубава църква, посветена на св. Богородица и на св. Георгия. Отъ другата страна намѣрихъ на скалата надписъ (думата е за Асѣновия надписъ), повечето отъ буквитѣ на който ми се видѣха съ ново и чудновато начертание. Мѣстнитѣ хора простодушно вѣрватъ, че този надписъ крие тайната за философския камъкъ. Когато ме съзрѣха, че го прѣписвамъ, мнозина ме замолиха да ги науча какъ се прави злато“.[1])

Църквата Св. Богородица при Асѣновата крѣпость, било по своето живописно положение, било по своята запазеность и хубость, е една отъ виднитѣ древности въ България. Поради това тя обръща вниманието не само на археолога, но и на всѣки пжтникъ и любитель на хубавитѣ изгледи. Видѣхме, какъ тя била напусната още прѣди 200 години. Поменава я и попъ Константинъ прѣзъ 1819 год., като я нарича Св. Богородица при калето (παναγία τοῦ καλέ); пъкъ Св. Богородица се нарича тя и споредъ надписа въ нея, който приведохъ на стр. 21.

Цѣлата църква е изградена отъ камъни, тухли и едрозърнестъ хоросанъ върху скалиста изданка, проточена отъ западъ къмъ изтокъ;

[1]) Paul Lucas, цит. съч. 244, 245.

поради стръмнината, сградата е съвсѣмъ недостжпна отъ сѣверната страна. Църквата не е отъ малкитѣ храмове, каквито срѣщаме обикновено изъ калетата и градищата. Напротивъ, за своето мѣсто тя има доста голѣми размѣри. Висока е, безъ кубетата, 12 м., а дълга 18 м., безъ апсидата. Състои се отъ два етажа и двѣ кубета. Долниятъ етажъ въ сжщность не е църква, а тъмно подземие. Неговиятъ подъ не е из-

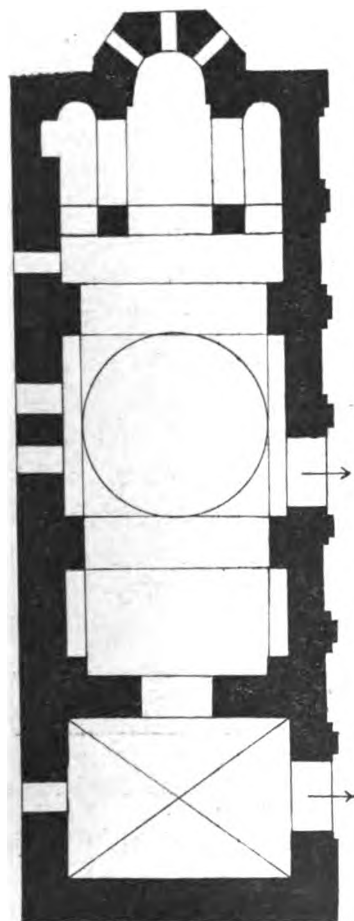

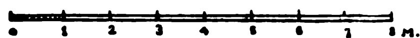
Обр. 3.
Църквата въ Асѣновата крѣпость отъ югъ.

равненъ дори, а е отъ природни скали. Сега то се освѣтлява отъ три прозореца и отъ два голѣма отвора, направени на южната стѣна, вѣроятно на мѣстото на стари прозорци или вратички. Надъ подземието е сложенъ якъ тухленъ сводъ, който служи за подъ на втория етажъ или сжщинската църква. Надъ срѣдата на църковния корпусъ се издига едно кубе на барабанъ, а надъ западната страна стои четвъртита кула, която може би, ще е служила за камбанария. Любопитно е, дѣто църквата не е имала западна врата; сегашниятъ западенъ отворъ е прѣ-

битъ въ по-ново врѣме. Вратитѣ, двѣ на брой, сж били на южната стѣна: едната е водѣла въ нартиката, а другата — въ главната часть на храма. Богомолцитѣ ще сж влизали въ църквата по дървена стълба или по стжпала.

Вжтрѣшно църквата е била подѣлена на нартика или притворъ, главна часть и олтарь. Притворътъ се съобщава съ главната часть съ врата; неговиятъ таванъ е съ кръстатъ сводъ, надъ който се издига четвъртитата кула. Почти въ срѣдата на главната храмова часть е издигнатъ барабанътъ на кубе съ осъмь прозореца, сложенъ на четири арки, които се крѣпятъ на пиластри опрѣни о стѣнитѣ. Сега кубето е полуразрушено. Прѣдъ олтаря на два пиластра сж били поставени малки арки — три по посока отъ сѣверъ къмъ югъ и двѣ къмъ апсидата. Олтарната часть има три ниши, двѣ отлѣво и една отдесно, и апсида съ три прозореца. Храмътъ се е освѣтлявалъ освѣнъ отъ кубето и отъ двѣтѣ врати, още и отъ четири сѣверни прозореца. Църквата нѣма странични кораби, затова е продълговата и възтѣсна.

Обр. 4.
Планъ на църквата въ Асѣновата крѣпость.

Живопись се намира само въ сжщинската църква, но не и въ подземието. Тя е първата зография и ще се отнася до врѣмето, когато е билъ граденъ храмътъ. Колкото и на малко мѣста да е запазена, сé показва добра школа. Светцитѣ по стѣнитѣ сж изобразени въ два пояса: въ долния поясь въ цѣлъ ръстъ, а въ горния надъ тѣхъ — въ бюстове. Найдобрѣ е запазена живописьта около и надъ вратата, извжтрѣ на главната часть на храма: успѣнието на св. Богородица надъ вратата; деветь бюста въ медалиони въ горния поясъ; въ долния сж

въ цѣлъ ръстъ царь Константинъ и царица Елена, на които отлѣво е св. Петъръ, а отдесно св. Павелъ. Тукъ-тамѣ между отдѣлнитѣ картини сж запазени ленти съ орнаменти, които по своята стилизация и колоритъ сж художествена работа. Надписитѣ сж гръцки. Отъ тѣхъ прѣдставя интересъ само приведениятъ на стр. 21, защото сочи името на църквата — Св. Богородица, както и прозвището ѝ — Петричка (ἡ παναγία τῆς Πετριτζηώτης). За съжаление, думитѣ, които заговарятъ за ктиторитѣ на храма, сж изтрити съвсѣмъ.

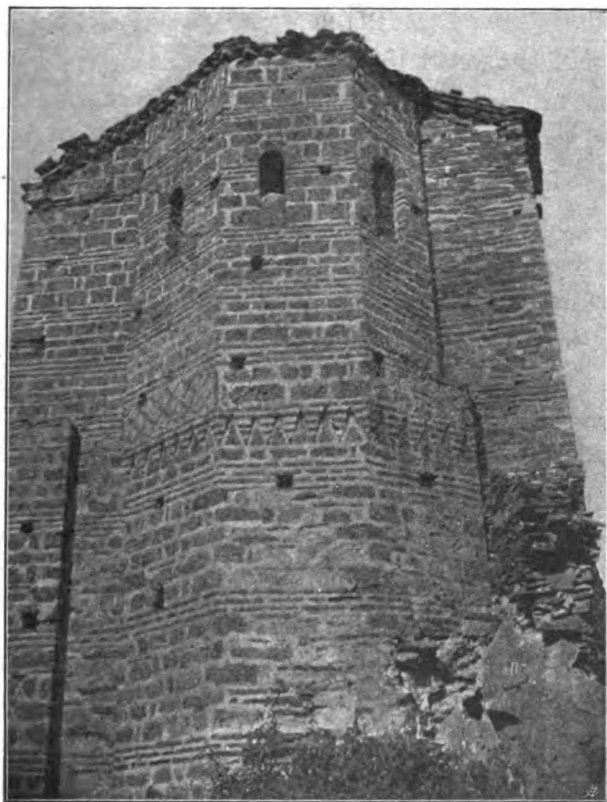

Обр. 5.
Вжтрѣшность на църквата въ Асѣновата крѣпость.

Църквата извънъ е орнаментирана хубаво още при самото ѝ зидане. Подземието е градено по-просто: съ плочестъ ломенъ камъкъ и бѣлъ хоросанъ, съ тухленъ поясъ въ три реда. Апсидата обаче и сжщинската църква сж градени по-артистично. Стѣната е облицована съ дѣлани бигорови (туфови) камъни и тухли така наредени, че слѣдъ широкъ поясъ камъни въ три реда иде тѣсенъ поясъ червени тухли пакъ въ три реда. Южната арка, що крѣпи кубето, е проектирана навънъ съ съотвѣтенъ голѣмъ джговиденъ фронтонъ. Независимо отъ това, цѣлата южна стѣна е украсена съ петь симетрични слѣпи прозорци и двѣ врати. Аркитѣ надъ тѣхъ сж изградени съ радионално наредени камъни и тухли, а жглитѣ надъ аркитѣ сж разхубавени съ различни положения

на тухлитѣ. Това орнаментиране съ тухли личи добрѣ и по апсидата, и, което е за забѣлѣзване, не е прѣтрупано (обр. 6).

Църквата не може да се датира съ точность. По своя градежъ и техника тя се отнася къмъ епохата на Комнинитѣ (XI—XII в.). Особено е характерна формата на тежкото широко кубе, което прѣзъ врѣме на

Обр. 6.
Апсида на църквата въ Асѣновата крѣпость.

Палеологовци (XIII—XV в.) става по-възвисено, елансирано. Кубето на нашата църква прилича на кубето на Нерѣзката монастирска църква отъ 1164 г., на кубетата на Исакъ-джамия (Св. Пантелеймонъ) въ Солунъ отъ XI—XII в. и др. Самата тухлена орнаментика, съ своята лекость, така сжщо прѣдставя началото на своето развитие; по-късно, прѣзъ врѣме на Палеолозитѣ, тя се развива много силно, усложнява се, става често прѣтрупана и доминира надъ цѣлата външность, особено при храмове, за които не сж липсвали срѣдства за градежъ. Споредъ това, църквата може да се отнесе къмъ XII в. Тя ще е била съградена вече,

когато прѣзъ 1231 г. Асѣнь II подновилъ самата крѣпость. Иначе, ако цьрквата да бѣ правена отъ Асѣня, това щѣше да бѫде означено въ словѣнския надписъ, дѣто се говори само за крѣпостьта (градъ).

На цьрквата при Асѣновата крѣпость много прилича станимашката цьрквица Св. Ив. Прѣдтеча, помената у попъ Константина (ὁ Πρόδρομος εἰς Στενήμαχον) между старинитѣ на града. Намира се въ западния край на града. И тя е съградена на скала, по сѫщия планъ, но смалено и безъ подземие; градежътъ е простъ, съ неправилно редени камъни и тухли. На иконостаса ѝ е поставена между други иконата на св. Ив. Прѣдтеча, рисувана отъ трѣвненския зографъ Лука Симеоновъ, отъ 1810 година.

II.

Отъ Станимака до Бачковския монастиръ има 2½—3 часа пѫть. Шосето върви низко, сѐ край Чепеларската рѣка, а муларскиятъ пѫть води по лѣвия склонъ на прохода, доста високо надъ рѣката. При с. Бачково, което е на 15 минути отсамъ монастира, двата пѫтя се събиратъ и прѣзъ единъ мостъ прѣхвърлять въ селото, па оттамъ вървятъ заедно за монастира и по-нататъкъ. Монастирътъ е разположенъ на една планинска тераса, която се спуща стръмно къмъ десния брѣгъ на рѣката. Изоколо се издигатъ голѣми стръмни висини, часть каменливи или залѣсени, часть посадени съ лозя или ниви.

Монастирътъ прѣдставя обикновения типъ грьцки или български монастири: грамадни тежки врати въвеждатъ въ калдърмосанъ дворъ, въ срѣдата на който стои съборната цьрква и двѣ-три дървета, а изоколо дворътъ се огражда, въ четириѫгълна форма, отъ двоетажни сгради съ дървенъ трѣмъ. Монотонието и глухотата на двора се нарушаватъ отъ обилното шуртение на чешмата и на една планинска вада. Южно монастирътъ е прошȣренъ съ другъ по-малъкъ дворъ и цьрква Св. Никола и Св. Тройца. На изтокъ отъ монастира, на двѣстѣ метра нѣщо, се нахожда друга цьрква — гробницата. Монастирскитѣ сгради сѫ полурухнали, кърпени; вѫтрѣшнитѣ цьркви сѫ яки и добрѣ запазени. Братството се състои отъ десетина души монаси българи, управлявани отъ опитния игуменъ йером. Климентъ. При монастира е отворено и свещеническо училище, сега съ около 70 ученика. До 1894 год. монастирътъ е билъ подъ цариградската патриаршия, съ грьцко монашество.

Монастирътъ Св. Богородица Петричка, или както е познатъ сега, по името на близкото българско село, Бачковски монастиръ, има стара

история. Благодарение на устава, оставенъ отъ неговия основатель, благодарение на нѣкои грамоти, както и бѣлѣжкитѣ на стари пжтници, надписитѣ по църквитѣ и сградитѣ и пр., миналото на монастира сѐ може да се очертае въ общи черти. За самия основатель на монастира има доста данни у Ана Комнина. Той билъ чужденецъ, грузинецъ — Григори Пакуриянъ. Той произхождалъ отъ княжески родъ и заслужилъ много, заедно съ брата си Апасия, на Византия. Изпърво Пакуриянъ билъ военачалникъ на Карсъ, на Ерзерумъ, послѣ управлявалъ словѣнската область на смолѣнитѣ въ южнитѣ Родопи, най-сетнѣ билъ назначенъ за магистъръ на европейскитѣ войски на Византия. Императоритѣ му подарили голѣми владѣния въ Пловдивско, Мосинополско, Сѣрско и др. Той загиналъ на бойното поле при Бѣлятово (Βελιάτοβα), въ Пловдивско, на 1086 г., въ сражението между печенѣзи и византийци. Три години прѣди смъртьта си, на 1083 г., Пакуриянъ съградилъ своя монастиръ и му оставилъ своя писменъ уставъ (типикъ) за неговитѣ имоти, управление и правдини.[1])

[1]) Уставътъ билъ написанъ въ два екземпляра, единъ за монастира на Пакурияна, и другъ за монастира Панагиосъ въ Цариградъ, по който да се прави справка въ случай на нужда. Уставътъ билъ изложенъ на три езика: гръцки, грузински и арменски, и приподписанъ отъ Пакурияна и отъ иерусалимския патриархъ Евтимия въ гр. Солунъ. Този Евтими идвалъ и на гости на Пакурияна въ пловдивскитѣ му имѣния. Актътъ е издаденъ на декември 6592 г. или 1083 сл. Хр., въ Солунъ. Сега сж загинали и двата първоначални устави, а има само по-късни прѣписи отъ тѣхъ. Единъ новогръцки прѣводъ бѣ обнародванъ отъ Георги Мусеосъ, сега, мисля, почетенъ гръцки консулъ въ Станимака, въ дисертацията: Γρηγόριος Πακουριανὸς μέγας δομέστικος τῆς Δύσεως καὶ τὸ ὑπ'αὐτοῦ τυπικὸν τῆς μονῆς τῆς θεοτόκου τῆς Πετριτζονιτίσσης, въ Лайпцигъ, 1888 год. Издательтъ се оплаква, задѣто гръцкитѣ монаси не му дали да види оригинала на устава, който билъ въ монастира и най-сетнѣ изчезналъ въ Фенеръ. Въ изданието на Мусеосъ сж прѣмълчани извѣстни пасажи на типика. „Като добъръ гръкъ, казва по тоя случай отецъ Луи Пети, Мусеосъ не е искалъ да даде въ ржцѣтѣ на българитѣ, въ борбата имъ противъ неговитѣ сънотечественици, за владѣнието на Бачково, оржжие излѣзло отъ ржката на самия основатель на монастира". За щастие, по-късно бѣ намѣренъ въ Букурещъ единъ прѣписъ отъ Бачковския оригиналенъ типикъ и обнародванъ съ хубавъ уводъ отъ Louis Petit, Typikon de Grégoire Pacourianos pour le Monastère de Pétritzos (Bačkovo) en Bulgarie (въ приложенията на Византійскій Временникъ, т. XI, вып. 3–4, стр. XXXII—63. Спб 1904.). Типикътъ е озаглавенъ: Τὸ τυπικὸν τὸ ἐκτεθὲν παρὰ τοῦ μεγάλου δομεστίκου τῆς Δύσεως κυροῦ Γρηγορίου τοῦ Πακουριάνου πρὸς τὴν παρ'αὐτοῦ κτισθεῖσαν μονὴν τῆς ὑπεραγίας θεοτόκου τῆς Πετριτζονιτίσσης. Състои се отъ въведение, 33 глави за основанието, уредбата и имотитѣ на монастира, и отъ заключителна часть, съ подписитѣ на Пакурияна и на патриарха Евтимия Иерусалимски. Обстоенъ анализъ на устава направи проф. И. Соколовъ въ статията си: Грузинскій монастырь въ Византіи, печатана въ Христіанское чтеніе, 1906 г. Тя бѣ прѣведена на български въ списанието Родопски напрѣдъкъ, 1906 г., па се пусна за продань и въ отдѣлна книжка: Бачковския монастиръ. Исторически етюдъ отъ професоръ И. И. Соколовъ Станимака 1907.

Пакуриянъ, бидейки синъ на своето врѣме и дълбоко религиозенъ, основалъ своя монастиръ, за да служи едно за покоение на останкитѣ му, друго за изкупление прѣдъ Бога на прѣгрѣшенията му, както това се посочва и въ прѣдисловието на устава.

Положението на своя монастиръ Пакуриянъ опрѣдѣля въ сѣвернитѣ крайща на пловдивската тема, въ мѣстностьта на крѣпостьта и селото Петричъ или Василикисъ, до една буйна рѣка (Чепеларската), на мѣстото на една нива наричана Яново, слѣдъ която е помената и друга, съ име Бачково.[1]) Главниятъ монастирски храмъ е билъ посветенъ на успѣнието Богородично; отъ двѣтѣ други по-малки църкви едната била посветена на св. Ивана Прѣдтеча, а другата на св. Георгия. Пакуриянъ провъзгласилъ своя монастиръ за независимъ отъ никоя земна, свѣтска или духовна власть, па била тя царска или патриаршеска Интересно е постановлението на основателя — всички монаси, на брой 51 съ игумена, да бѫдатъ само отъ грузинска (иверска) народность и да не се допуща нито единъ ромей (гръкъ); изключение могло да се прави за монастирския секретарь, който е могълъ да бѫде и гръкъ, та да води по-лесно писмената работа на официалния езикъ и да служи за посрѣдникъ между монастира и властитѣ.[2]) Това било направено отъ страхъ, да не би нѣкои гърци, както казва Пакуриянъ изрично, хора насилници (βίαιοι), самохвалци (περίλογοι) и алчни (πλεονέκται), да измамятъ проститѣ и несвѣдущи грузинци и да заграбятъ монастира, както това

---

[1]) Ето пасажитѣ въ устава, що засѣгатъ мѣстото на монастира: ...εἰς δόξαν τε καὶ τιμὴν τῆς πανυπεράγνου δεσποίνης ἡμῶν Θεοτόκου, ἐν τῇ τοποθεσίᾳ τοῦ κάστρου τοῦ Πετριτζοῦ (стр. 1); или: τὸ θέμα τῆς Φιλιππουπόλεως ἐν τοῖς βορειοτέροις μέρεσι τούτου, ἐν χειμάρρῳ τινὶ ὀχυρῷ ἐν τοῖς ὁρίοις τε τοῦ χωρίου διακείμενον, ὃ παρὰ τῶν ἐπιχωριαζόντων ὀνομάζεται Πετριτζός, Βασιλικὶς δὲ ἐπικέκληται (стр. 9); или пъкъ: ...ἐν τῷ αὐτῷ θέματι μὲν Φιλιππουπόλεως διακείμενον κάστρον ἤτοι τὸ χωρίον τὸ ἐπονομαζόμενον Πετριτζός, ὃ Βασιλικὶς ὁλοκλήρως ἐγχωρίοις ἐπιλέγεται σὺν τοῖς ὑπ' αὐτὸ ἀγριδίοις, τῷ τε ἀγρῷ τῷ λεγομένῳ Ἰάννωβα, ὅπερ νῦν μετῳκοδομήθη εἰς μοναστήριον, καὶ τῷ ἀγρῷ Βάτζοκοβα (стр. 10).

[2]) Това важно постановление, което гръцкото монашество въ Бачково имаше интересъ да крие отъ българитѣ, при спора за владѣнието на монастира, е изложено въ 24 глава на Пакуряновия уставъ. Ето прочее този текстъ: Παρεγγυῶμαι δὲ πᾶσι τοῖς ἐν τῇ μονῇ καὶ βεβαιοτάτῳ δόγματι παριστῶ, μηδέποτε ἐν τῇ κατ' ἐμὲ ταύτῃ ἁγίᾳ μονῇ Ῥωμαῖον πρεσβύτερον ἢ μονάζοντα ταχθῆναι εἰ μὴ μόνον νοτάριόν τινα, εἰδότα γράμματα καὶ πρὸς τοὺς κατὰ καιροὺς ἄρχοντας ἐπιστέλλοντά τε τὴν γνώμην τοῦ καθηγουμένου καὶ πρὸς τοὺς αὐτοὺς ἀποστελλόμενον παρὰ τούτου ἀπέρχεσθαι καὶ τὰ χρειώδη τῆς μονῆς διοικεῖν. τούτου δὲ ἕνεκεν τὴν τοιαύτην παραγγελίαν ποιοῦμαι ἐξασφαλιζόμενος, ἵνα μήπως βίαιοι ὄντες καὶ περίλογοι καὶ πλεονέκται, ὑστέρημά τι καὶ βλάβην τῇ μονῇ προξενοῦσι, ἢ ἀντιτασσόμενόν τινα τῷ τόπῳ καθιστῶσι, σπεύδοντα τοῦ τὰ τινος κατακυριεύειν ἢ τὴν ἡγουμενείαν πρὸς ἑαυτὸν ἐπισπάσασθαι ἢ ἄλλην τινὰ κατὰ ἀπευκταίαν πρόφασιν ἰδιοποιήσασθαι τὴν μονήν, οἷάπερ πολλάκις συμβεβηκότα εἴδομεν ἐν τῇ ἡμετέρᾳ φυλῇ ἐξ ἁπλότητος καὶ γνώμης ἐπιεικοῦς. εἰ δὲ μὴ τοῦτο ἦν, ἡμεῖς τούτοις τῇ πίστει ὡς διδασκάλοις ἑπόμεθα καὶ τοῖς ἐκείνων πειθόμεθα δόγμασι. За другитѣ свободи гл. глава 3 на устава.

се било случило много пѫти. За издръжка на монастира Пакуриянъ завѣщалъ своитѣ обширни имѣния, както и онѣзи, останали отъ брата му Апасия, който сѫщо така билъ византийски военачалникъ. Въ монастира били прѣнесени и останкитѣ на Апасия, споредъ неговото изрично завѣщание — да бѫде погребенъ при брата си Григория Пакурияна тамъ, дѣто послѣдниятъ би построилъ свой монастиръ.

Като оставямъ на страна подробното съдържание на типика, ще се спра на мѣстнитѣ имена, които се срѣщатъ въ него при изброяване на подаренитѣ владѣния; тѣзи имена иматъ особено значение за срѣдневѣковната топография и етнография на Пловдивско, Родопитѣ и прилежащитѣ бѣломорски крайща. Ще почна най-първо съ най-близкитѣ до монастира мѣста, както сѫ изредени въ устава:

1. Πετριτζός, Петричъ. За мѣстоположението на хълмъ, село и крѣпость съ това име вече се помена по-горѣ, стр. 193. Отъ това име и монастирътъ се нарекълъ Петрички, така се викала и Асѣновата църква. Прилагателното име Петрички е познато въ слѣднитѣ гръцки форми въ устава, както и въ нѣкои надписи: Πετριτζονίτισσα, Πετριτσονίτισσα, Πετριτζιώτισσα, Πετριτζηότισα, Πετριότισα, Πετριτζιώτισα. Изглежда, че и двѣтѣ главни форми, съ и безъ суфикса — ον —, сѫ били употрѣбявани еднакво още отъ XI—XII в., защото ги срѣщаме вече, едната въ устава, другата въ надписа на църквата при Асѣновата крѣпость.

2. Ἰάννωβα. Така е наречено мѣстото, нивата (ἀγρός) Яново, на която се издигналъ монастирътъ (Ἰάννωβα, ὅπερ νῦν μετῳκοδομήθη εἰς μοναστήριον). Словѣнскиятъ суфиксъ — ово е прѣдаденъ, както при това име, така и при други подобни, на гръцки съ — οβα. Безъ съмнѣние, така не ще е било въ оргинала на устава отъ XI в. Въ обнародвания прѣписъ отъ XVIII в. това окончателно е било прѣправено отъ прѣписвача подъ влиянието на усвоената турска терминология, дѣто словѣнскиятъ суфиксъ — ово звучи — ова: Габрова, Бачкова и др.

3. Βάτζοκοβα. Бачково е посочено не като село, а просто като мѣстность, като нива.

4. Δοβρολόγκος. Посочено е като мѣстность, нива; то отговаря на сегашното станимашко село Добралѫкъ, 3 ч. западно отъ монастира. Гръцкото написание Δοβρολόγκος напомня за носовно произношение на ѫ като он въ Родопитѣ прѣзъ XI в.: Добрь лѫгъ или Добра лѫка.

5. Δοβροστάνος. Посочено е като мѣстность, нива. Нѣкога така — Добростáнъ (Добрь станъ) — се е наричало сегашното село Чаў-

шово, станимашка околия. Както начертанието Δοβρολέγκος, така и това — Δοβροστάνος даватъ поводъ да се прѣдположи, че о-то въ вторитѣ срички ще да е въ прѣка връзка съ живо още произношение на ъ въ родопскитѣ говори прѣзъ XI в., а не е формалното онова, така наречено съединително о, което се употрѣбява и сега.

6. Βουρσεύς. Посочено като мѣстность, нива, сега неизвѣстно. При Широка-лжка, въ Родопитѣ, се намиратъ колибитѣ *Борцето* (?).

7. Λάλκουβα. Поменато като мѣстность, нива, сега с. Лилково, въ Пловдивско.

8. Ἄβροβα. Поменато като мѣстность, нива, сега село Яврово, Станимашко.

9. Στενίμαχος. Поменато е като село (χωρίον), сега гр. Станимака. Освѣнъ Станимака, Пакуриянъ подарилъ на своя монастиръ и два замъка, съградени отъ него въ сжщото село: δέδωκα καὶ... τὸ χωρίον τὸ ἐπονομαζόμενον Στενίμαχος σὺν τοῖς παρ' ἐμοῦ κτισθεῖσιν ἐν αὐτῷ δυσὶ κάστροις. Тѣзи два замъка сега не сжществуватъ. Подъ Станимака, току надъ двата тогавашни пжтя, е била построена отъ Пакурияна монастирска странноприемница: Κάτωθεν δε τῶν τοῦ χωρίου τοῦ ὀνομαζομένου Στενιμάχου ἐπάνωθεν τῶν δύο ὁδῶν ἐκτίσθη ἓν ξενοδοχεῖον.

10. Λιπίτζος. Поменато като мѣстность, нива, сега неизвѣстно. Ще се е нахождало при Варвара, Пазарджишко.

11. Ἁγία Βαρβάρα. Поменато като мѣстность, нива, сега пазарджишкото с. (Св.) Варвара.

12. Πρενίζης. Мѣсто при Варвара, заедно съ исихастиринтѣ (параклиси, скитове) — Св. Никола, Св. Илия, Св. Георги и припадащитѣ се къмъ тѣхъ землища.

13. Βοδινά. Поменато като замъкъ Пакурияновъ (καὶ τοῦ κάστρου μου τῶν Βοδινῶν), сега с. Воденъ (Горни и Долни), въ Станимашко.

14. Βάνιτζα. Поменато като замъкъ (κάστρον) съ изворъ и съ всичкитѣ му прилежащи мѣстности и ниви. То ще отговаря на мѣстото Баница при Кукленъ, при едноименъ изворъ. За него говори Цукала въ своето Описание на пловдивската епархия, стр. 61, дѣто между друго срѣщаме: τὸ δὲ μέρος τοῦτο, ἐν ᾧ εἶναι ἡ πηγή, ἔτι καὶ νῦν Βάνιτζα καλεῖται. А че тука не се разбира друга Баница, по-далечна, личи и отъ друго мѣсто на типика, стр. 54, дѣто крѣпостьта Баница е помената съ с. Червенъ, пакъ Станимашко.

15. Γέλλοβα. Поменато като село въ мѣстностьта Тополница, съ прилежащитѣ земи. Вѣроятно отговаря на сегашното с. Гела, въ широколѫжката община, Станимашко.

16. Ζαούτζης, вила (προάστειον) при Мосинополъ, дадена на монастира съ всичкитѣ си земи и владѣния.

17. Μοσυνόπολις, крѣп. Мосинополъ, сега Месинъ-калеси, до Гюмюрджина. Пакуриянъ подарилъ на монастира свои собствени мѣста вѫтрѣ въ крѣпостьта, както и здания.

18. *Монастиръ Св. Георги*, въ планината Папикионъ, подаренъ съ имотитѣ и земитѣ му, както и неговъ метохъ въ Мосинополъ, на Бачковския монастиръ. Непознатъ.

19. Μηνᾶς, вила Мина, при крѣпостьта Перитеорионъ, подарена на монастира съ принадлежащитѣ ѝ земи.

20. Περιθεώριον, крѣпость, позната въ българскитѣ паметници съ име **Перитор҄ъ**. Въ нея Пакуриянъ подарилъ на монастира единъ дворецъ (αὐλή).

Слѣднитѣ пъкъ имѣния, които по-рано принадлежали на Апасия, Пакуряновъ братъ, сѫщо така били подарени на Бачковския монастиръ:

21. Πρίλογκιον, село лежаще въ войводството Стефаняна, солунска тема. То било подарено на монастира съ замъка му, имѣнията му и земитѣ му. Село Стефанина се намира и сега въ Лѫгадинско, при Солунъ. Приходитѣ отъ туй село били отредени за подържане на страноприемницата при монастира Св. Никола, до Бѣло-море, на сѣверния брѣгъ на Орфанския заливъ. Срв. № 25.

22. Σραβίκιον, село въ забалтската околия, солунска тема. То било подарено съ езерото, ловищата му и нива Гелавнонъ. Селото и сега сѫществува съ име Здравикъ или Здравики, въ зъхненската каза, близо до езерото Тахиносъ. На околийското нѣкогашно мѣсто Ζάβαλτα отговаря сегашното зъхненско с. Семолтосъ. Срв. Йор. Ивановъ, Български старини изъ Македония, стр. 4, забѣлѣжка.

23. Μαρμάριον, страноприемница за бѣдни и за пѫтници. Положението на мѣстото е посочено „близо до моста“ (πλησίον τῆς γεφύρας). Отецъ Пети (стр. XV) прѣдполага, че туй мѣсто ще да е било до Вардара, на който въ древность имаше станция Гефира (мостъ), между Солунъ и Пела. Но тамъ нѣма с. Мраморъ, а го намираме въ Сѣрско, дѣто стои и до днесъ. За това ни упѫтва и с. Πραβίκιον.

24. Πραβίκιον, село Правища въ Зъхненско, на изтокъ отъ езеро Тахиносъ. Отъ приходитѣ на това село трѣбвало да се доставятъ необходимитѣ потрѣби, жито, вино, дърва и др. за страноприемницата Мраморъ.

25. *Св. Никола,* монастиръ до Бѣло-море. Тамъ сѫщо така била устроена страноприемница. Мѣстоположението му би могло да се опрѣдѣли отъ село Πρίλογκιον, № 21.

Въ хрисовулитѣ, които Пакуриянъ оставилъ на съхранение въ своя Бачковски монастиръ, срѣщаме и други имена на села и мѣстности въ Родопитѣ, като:

26. Τζέρβενα, поменато като село. Нѣма съмнѣние, то е сегашното с. Червенъ, въ станимашката околия.

27. Σμόλενα, тема, область Смолѣни. За тази словѣнска покраина, която е държала югозападнитѣ Родопи, гл. по-подробно въ моитѣ Български старини изъ Македония, стр. 4—6. Къмъ тамошнитѣ гръцки бѣлѣжки тукъ ще прибавя и една старобългарска. За пустинника и писателя Филипа, който прѣзъ XI в. е живѣлъ въ областьта на смолѣнитѣ, се казва какво **житїє оубо имоущѫ въ странахъ Смолѣньскыхъ**, въ единъ рѫкописъ на Московската синодална библиотека (Горскій и Невоструевъ, Описаніе и пр. II 2, стр. 449 и 456).

28. Ἀχρειδός или Ἀχρειδά, область въ Родопитѣ, по долинитѣ на срѣдня и долня Арда. Сегашното Ахъръ-челеби иде отъ старото название Ахридъ, както и названието Ахря́не, давано на ахърчелебийскитѣ помаци. За нѣкогашнитѣ градове и крѣпости въ тази область (Ефремъ, Мънякъ, Перперакионъ, Устра, Кривусъ, Патмосъ) срв. хубавитѣ бѣлѣжки на К. Иречека, Пѫтувания по България, стр. 393—394.

29. Σικόνιον, село въ ахридската область.

30. Χαπετίκιον, село въ ахридската область.

31. Ζαχαρίας, село при Воденъ, Станимашко.

За *историята на Бачковския монастиръ* сѫ запазени твърдѣ откѫслечни данни. Може би архивата на монастира да е имала нѣкои исторически бѣлѣжки или пъкъ такива биха могли да се извлѣкатъ отъ актоветѣ и грамотитѣ, но всичко това бѣ задигнато отъ гърцитѣ, прѣди още монастирътъ да мине въ български рѫцѣ. Сега въ монастирската библиотека нѣма никакви грамоти, и дори за своитѣ имѣния братството узнава отъ устни разкази. Ето прочее оскѫднитѣ свѣдѣния, които мо-

жахъ да събера за миналото на монастира, по бѣлѣжки въ стари книги, по надписи и нѣкои обнародвани грамоти.

Отъ старинскитѣ монастирски сгради, отъ врѣме на Пакурияна, сега не е останало нищо, всичко е било подновено.[1]) Но това не ще рече, че монастирътъ е запустѣвалъ. Колкото и малко сравнително и да сѫ извѣстията, се́ пакъ може да се каже, че, кога по-блѣскава, кога по-западнала, обитѣльта е просѫществувала непрѣкѫснато ето вече осъмь вѣка. Стотина години слѣдъ своето основание монастирътъ е поменатъ у Ансберта. Споредъ този авторъ прѣзъ 1189 год. кръстоносцитѣ прѣвзели защитената и прочута станимашка крѣпость (Петричъ), надъ която се нахождалъ монастиръ съ монаси. Монастирскиятъ игуменъ билъ отъ Иверия (Грузиния); той билъ заведенъ въ Пловдивъ прѣдъ императора Фридриха Барбароса, който го приелъ любезно, разговарялъ съ него и послѣ освободилъ.[2]) Прѣзъ слѣднята 1190 г., по случай мира между кръстоносцитѣ и Византия, Родопитѣ и монастирътъ останали пакъ въ гръцки рѫцѣ. За първъ пѫть монастирътъ миналъ подъ българска власть прѣзъ 1199 г., когато Иванко, Асѣновиятъ убиецъ, който, като гръцки приятель, владѣлъ Пловдивъ и Родопитѣ, се съюзилъ съ Калояна. Както видѣхме, той измѣннически билъ уловенъ отъ императора при станимашката крѣпость още сѫщата година. Слѣдъ петь години, прѣзъ 1204 г., тѣзи крайща паднали въ рѫцѣтѣ на франкитѣ, които освоили и Цариградъ, но прѣзъ 1205 г. тѣ влѣзли въ състава на Калояновото царство. Родопитѣ управлявалъ Калояновиятъ сестриникъ Славъ, който се вѣстявалъ ту като български васалъ, ту като франкски, ту гръцки съюзникъ, докато най-сетнѣ не се сдобрилъ съ Асѣня II. При този царь монастирътъ влизалъ въ прѣкитѣ български прѣдѣли. Асѣнь, както видѣхме, възобновилъ Петричката крѣпость надъ Станимака. При наслѣдницитѣ му тѣзи мѣста минали въ гръцки рѫцѣ. Гърцитѣ ги държали близо 100 години.

За живота на монастира прѣзъ началото на слѣдния XIV в. свидѣтелствува прочутата Бачковска икона на св. Богородица отъ 1310 г., запазена и досега (обр. 7). Тя се пази въ съборния храмъ отдесно, до игу-

[1]) Може би църквата-гробница е отъ XI в. Въпросътъ иска проучване.

[2]) Ето интересното съобщение на Ансберта: Marschallus nichilominus Imperatoris Henricus de Challintin vir strenuus in bello, impiger vero in otio, castellum munitissimum ac famosum Sebention dictum, super quod et claustrum monachorum erat situm, civibus ad deditionem inopinatam coactis, custodiam militarem in eo collocavit. Abbatem prӕterea cœnobii ejusdem ex Hibernia ortem ad Imperatorem adduxit, quem deinceps Dominus Imperator familiariter penes se, et in spatio cum honore studuit tractare. Ansbertus, Historia de expeditione Friderici Imperatoris. Ed. J. Dobrowsky 1827, 47—48.

менския тронъ. Иконата е покрита съ сребро и злато и поставена въ сребърна рамка съ високохудожествена плетеница. Откритото лице на св. Богородица и на дѣтето Исуса сѫ поврѣдени до неузнаваемость. На полето на иконата стои гръцки едъръ надписъ ΜΡ ΘΥ Υ ΒΛΑΧΕΡΝΗΩΤΗΣΑ т. е. майка Божия Влахернска, а сѫщо IC XC за Исуса. Отъ грузинцитѣ пъкъ дарители на иконата е поставенъ грузински надписъ, за който ще кажа по-долу. Иконата се почита като чудотворна; за нея сѫществуватъ различни прѣдания, нѣкои отъ които слушалъ още френскиятъ пѫтникъ прѣзъ 1706 г.: „Азъ видѣхъ тамъ, казва той, една икона на св. Богородица, за която монаситѣ твърдятъ, че била писана отъ св. апостолъ Лука. Тѣ разказватъ за нея много басни, а особено наблѣгатъ на това, какъ имъ дошла по чудо отъ далечна Грузиния. Иконата се ползува съ твърдѣ голѣма почить въ тази страна и привлича множество народъ въ Бачково“.[1]) За чудотворната Бачковска икона слушалъ и пѫтникътъ Дришъ, който прѣзъ 1719 г. миналъ край Пловдивъ за Цариградъ. Той чулъ слѣдното прѣдание. Станимашката рѣка, която иде откъмъ монастира, нѣкога била толкова малка, че дори и калугеритѣ въ монастира нѣмали какво да піятъ. Но, откато по чуденъ начинъ дошла иконата на св. Богородица въ монастира, протекла водата въ изобилие. Селянитѣ, като идѣли въ монастира на поклонение, миели си лицето съ тази вода и гледали да піятъ колкото се може повече отъ нея.[2]) Тѣзи басни сѫ могли да възникнатъ отчасти отъ неразбирането на грузинския надписъ на иконата или пъкъ отъ погрѣшното тълкуване на неговата година 530. Това писмо измами и единъ руски славистъ, Вл. Качановски, който обяви надписа за глаголски! Годината 530 на надписа по грузинското лѣтоброение отговаря на нашата 1310, тъй като грузинската ера почва отъ 780 г. Това врѣме се посочва и отъ поменатитѣ въ надписа византийски и грузински царе. Съдържанието на надписа знаемъ отъ единъ гръцки прѣводъ, направенъ отъ грузинския богомолецъ Захария и прѣписанъ прѣзъ 1827 година.[3]) Оттамъ узнаваме, че иконата била подарена на монастира отъ двама братя грузинци богомолци, Игнатия и Атанасия, които завѣщали за монастира и имѣния въ три села. Това станало прѣзъ царуването

---

1) P. Lucas, цит. съч. 246.

2) Driesch, Historische Nachricht von der Röm. Kayserl. Gross-Botschafte nach Constantinopel. Nürnberg 1723, стр. 118.

3) Гръцкиятъ прѣводъ на надписа е обнародванъ въ Δελτίον τῆς ἱστορικῆς καὶ ἐθνολογικῆς ἑταιρίας τῆς Ἑλλάδος, т. III, 1889, стр. 357—358, а послѣ прѣпечатанъ отъ отецъ Пети въ поменатата му работа, стр. XIX—XX.

на византийскитѣ императори Андроника II (1282—1328) и Михаила IX (1295—1320) и грузинскитѣ владѣтели Константинъ и Димитри отъ Багратидитѣ, прѣзъ грузинската год. 530, индиктъ 9, декември 12, или 1310

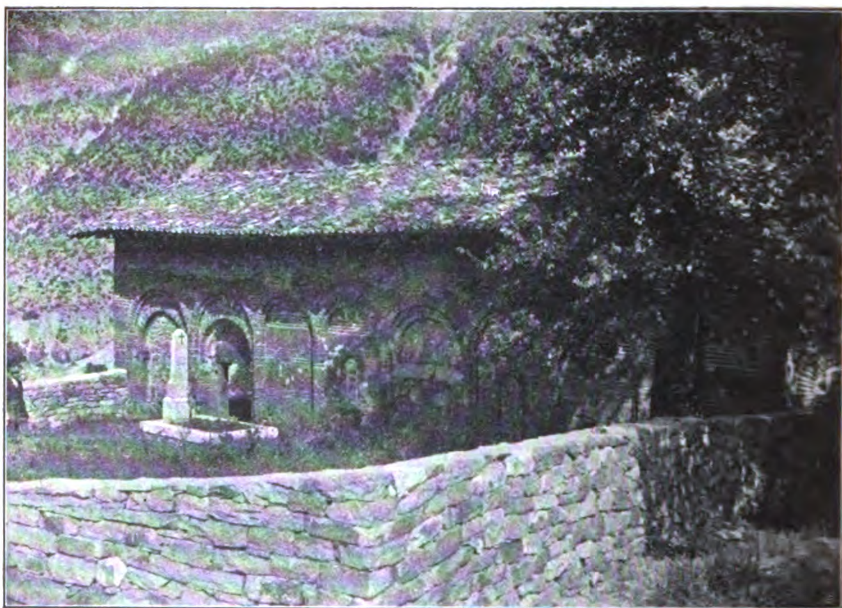

Обр. 7.
Бачковската чудотворна икона отъ 1310 г.[1])

год. сл. Хр. Поради своето точно датиране иконата, собствено казано нейната плетеница, заслужава особено внимание за изучване на златарското художество прѣзъ срѣднитѣ вѣкове.

[1]) Снимката дължа на любезностьта на г. Б. Дяковичъ, директоръ на Народната библиотека въ Пловдивъ.

Прѣзъ 1344 г. Бачковскиятъ монастиръ влѣзълъ отново въ прѣдѣлитѣ на българската държава. Царь Иванъ Александъръ прѣвзелъ Пловдивъ и родопскитѣ крѣпости Цѣпина, Кричимъ, Воденъ, Станимака и др. Като голѣмъ закрилникъ на църквитѣ и монастиритѣ, този български царь излѣлъ щедростьта си и надъ Бачковската обитѣль; уголѣмилъ я, обдарилъ я съ нови имѣния и standalъ нейнъ истински, втори основатель, ктиторъ. Монастирътъ, за да ознаменува паметьта на своитѣ

Обр. 8.
Църквата-гробница отъ юго-изтокъ.

ктитори, поставилъ образитѣ имъ въ цѣлъ ръстъ, между друго, въ църквата-гробница. Въ нейното подземие сѫ събрани коститѣ на измрѣли монаси. Съ изключение на покрива, който е новъ, църквата е запазена съ старитѣ си хубави стѣни, зидани съ дѣланъ бигоръ и тухли, съ много слѣпи прозорци и арки. Зографията ѝ е отъ XIV в., дѣло на Ивана Александра; затова, може би, и неговиятъ ликъ е заелъ тамъ найвидно мѣсто. Въ една ниша на долния етажъ сѫ образитѣ на първитѣ основатели — Пакурияна и брата му Апасия, съ надписъ: Γρηγόριος, σεβαστός, καὶ δοῦλος χῦ Πακουριάνος ὁ μέγας Δομέστικος κὲ κτήτωρ: ∽ Απάσις, μάγιστρος, ὁ ἀδελφὸς τοῦ κτήτορος:[3]) Въ горния етажъ на църквата, въ лѣвата ниша,

[3]) По-навжтрѣ на сжщия редъ сж образитѣ още на двама ктитори, монаси: Γεώργιος: Γαβριὴλ υ λεύτερι κτιτορες: ∽

току надъ Пакурияновата, стои образътъ на българския царь Иванъ Александъръ. Царьтъ е изобразенъ въ цѣлъ ръстъ, съ корона на глава, държещъ въ десната си ржка кръстъ, а въ лѣвата свитъкъ. Короната му се подържа отъ двама ангели, а надъ него въ небесата стои като закрилница св. Богородица съ дѣтето Исуса. Отдесно и отлѣво до главата на царя личатъ останкитѣ на изчукания неотколѣ отъ гърцитѣ надписъ: особено грижливо е изчукана думата ΑΛΕΞΑΝΔΡΟS, защото тя е могла да се чете ясно и отъ българи, незнаещи гръцки езикъ. Сега

Обр. 9.
Църквата-гробница отъ юго-западъ.

личатъ само слѣдитѣ ΙΩ ΕΝ ΧΩ . . . Другата половина въ два реда можемъ да си допълнимъ споредъ това, какъ се е титулувалъ Иванъ Александъръ слѣдъ заемането на гръцки земи, та цѣлиятъ надписъ би изгледвалъ така: Ἰῶ ἐν χῷ τῷ θεῷ εὐσεβὴς βασιλεὺς καὶ αὐτοκράτωρ τῶν Βουλγάρων καὶ τῶν Ῥωμαίων Ἀλέξανδρος (Ив. Александъръ въ Христа Бога благовѣренъ царь и самодържецъ на българитѣ и гърцитѣ).[1] За тоя надписъ

[1]) Така е въ Орѣховската грамота, отъ 1347 г.: † Iwáнъ Ѧлеѯáндръ въ х҃а б҃а блгвѣренъ цр҃ъ и самодржць всѣмь блгáромъ и грkwм †. Въ актове, дѣто царьтъ е искалъ да не оскърбява Византия, напр. грамотата отъ 1342 г. на Зографския монастиръ, дадена чрѣзъ благоволението на гръцкия императоръ, българскиятъ царь се подписва само като . . . самwдрьжець всѣмъ блгарwм Ѧлеѯандръ.

знаятъ всички по-стари кножовни българи, които сж посѣщавали Бачковския монастиръ. Изрично поменава за него Захариевъ въ своето Описаніе на Татаръ-Пазарджишкж-тж каазж, Віенна 1870, стр. 65: „И днѣсъ, казва той, ся види при Бачковскій-тъ мънастиръ образътъ на българскій-тъ Царъ Александъръ изобразенъ на една стенж“. Ала най-авторитетно въ случая се явява свидѣтелството на единъ пжтешественикъ, който е познавалъ и спохождалъ още прѣди 300 и повече години, прѣзъ края на XVI в, тѣзи мѣста, дубровчанинътъ Петъръ Лукаричъ.

Обр. 10.
Глава на царь Ив. Александъръ (споредъ копието въ Народния музей).

Ето буквално думитѣ му: „Неговиятъ (на Александра) портретъ въ естествена голѣмина видѣхъ въ монастира на св. Богородица, въ областьта на Станимака, градъ на Тракия, която сега се вика Романия, по името на новия Римъ, Цариградъ. Тази църква е била съградена отъ единъ царь отъ Иверия (Грузиния), па сетнѣ е била уголѣмена и облагодѣтелствувана съ много приходи отъ Александра.“[1])

---

[1]) Ще приведа и оригиналнитѣ думи на автора на италиянски, защото се намиратъ въ едно рѣдко издание:

Il suo ritratto al naturale io ho veduto nel monasterio di Santa Maria, nella giurisditione di Stanimaca, città di Tracia (questa hoggi si domanda Romania, da Roma nuova Constantinopoli) la qual chiesa fatta da uno Rè di Hiveria, fu accresciuta et bonificata di molte entrate d'Alessandro. Luccari, Copioso ristretto degli annali di Rausa. In Venetia 1605, стр. 52. На г. Н. Милевъ благодаря сърдечно, че ми прѣписа приведения текстъ изъ виенскитѣ библиотеки.

Тази фреска е единственъ запазенъ въ България ликъ на Ивана Александра,[1]) та ще трѣбва да се запази и да се копира цѣла за Народния музей, докато не е развалена повече. Църквата, дѣто е фреската, е отворена и зографията е изложена на атмосферни влияния, а още повече на дѣтинскитѣ прищевки на различни „богомолци", които дращатъ по стѣнитѣ. Интересно е, че тѣзи драскулки (повечето датирани) сѫ се увеличили откакъ монастирътъ е миналъ въ български рѫцѣ, и при това най-много драскачи сѫ българи!

Турцитѣ прѣвзели Пловдивско отъ българитѣ прѣзъ 1363 г., а вѣроятно съ това едноврѣменно и Бачковския монастиръ. Първиятъ споменъ за монастира отъ врѣме на турското робство е отъ българския писатель Константинъ Костенски. Като говори за събитията отъ 1410—12 г. при Пловдивъ и станимашката крѣпость, Константинъ прибавя, че тука, въ врѣме на благочестивитѣ царе, живѣли нѣкои братя, които завѣщали това мѣсто на светия градъ Иерусалимъ. Иречекъ право се досѣща, че тука е дума за братята Пакурияна и Апасия и за Бачковския монастиръ.[2]) Ето бѣлѣжкитѣ на К. Костенски: **и нѣкыихъ братѣи тоу живоуштыхь иже бѣше вь врѣмена благочьстивыихь царей подьписано и дано светомоу градоу Иеросолимоу.**[3])

Къмъ това врѣме, началото на турското владичество, се отнася и прѣдполагаемото заточение на послѣдния търновски патриархъ въ Бачковския монастиръ, неговата смърть и гробъ.

Прѣзъ 1905 г., току прѣдъ нартиката на съборния храмъ, бѣ откритъ гробъ съ стари архиерейски одежди, а слѣдъ три седмици намѣриха и надписъ на оловена плоча. Надписътъ извѣстяваше, че тамъ лежатъ мощитѣ на Евтимия, търновски патриархъ:[4])

ⲤⲂ. МОЩИ Є
ѴѲѴМИІОѴ П
РѢОСЄННОМ
ОѴ АРХ. Ѣ. ГР.
ТРЪН. И БЛЪГ
АРѠ ПАТРІАР

[1]) Друга фреска съ Александровия ликъ е стояла до неотколѣ въ монастира Св. Троица при Търново, но сега е замазана. Образътъ на сѫщия царь ни е познатъ найдобрѣ по миниятюра на Кърцоновото евангелие въ Лондонъ; той е възпроизведенъ цвѣтно и въ Мин. сборникъ VII. Бачковскиятъ ликъ прѣдставя царя по-младъ, но иначе стойката, короната, кръстътъ, свитъкътъ, червенитѣ обуща сѫ прѣдадени подобно на лондонската миниатюра.

[2]) Пѫтувания по България, стр. 424.

[3]) Гласник XLII, 300.

[4]) Срв. Докладъ на комисията по изслѣдване откритието св. мощи на послѣдния български патриархъ Евтимия. Издава Светия Синодъ на Българската Църква. София 1906.

Откритието произведе истински възторгъ у всички българи. Надписътъ четѣха: **Єв. мощи Єѵдѵміоѵ прѣосвнномоѵ арх(іепископоѵ) в(еликаго) гр(ада) Трън(ова) и блъгарѡ(мъ) патріар(хъ).** Началнитѣ букви на редоветѣ даваха краегранието **сѵрота**, относеще се до Евтимия. Датата отъ страни бѣ прочетена **,адд** (1404 г.) 1 априлъ, когато умрѣлъ патриархътъ.

Скоро обаче въ ученитѣ възникна извѣстно съмнѣние относно старинностьта на находката. Мисията, която поехме съ г. Филова, да произведемъ нови разкопки въ и около гроба, даде отрицателни резултати. За това увѣдомихме на врѣме Св. Синодъ. Ето защо тука ще изложа съвсѣмъ накѫсо точкитѣ, които прѣко или косновено говорятъ противъ старинностьта на надписа:

1. Гробътъ, съдържащъ надписа, е билъ отварянъ по-рано, защото плочата, която го покриваше, бѣ счупена и частитѣ ѝ не се допълваха тъй, че да дадатъ началната ѝ форма.

2. Църквата, къмъ която принадлежеше гробътъ, е градена прѣзъ 1604 год. т. е. нѣщо 200 г. слѣдъ смъртьта на патриархъ Евтимия.

3. Оловената плоча за надписа е взета отъ стария покривъ на църквата; такива плочи и сега сѫ запазени въ голѣмо количество въ монастирския складъ.

4. Надписътъ е правенъ съ мастило върху оловената плоча.

5. Начертанието на буквитѣ на надписа е ново и нѣма характернитѣ особености на срѣднебългарската графика.

6. Съкращението съ точка (**св.** = **свѧтыѧ**, **арх.** = **архиепископоѵ**, **в.** = **великаго**, **гр.** = **града**, **трън.** = **Трънова**) е съвсѣмъ новъ приемъ въ писането.

7. Датирането само отъ Рождество Христово, а не и отъ създание мира, е непознато за българското писмо отъ врѣмето на Евтимия.

8. Подхвърлянето на оловени свитъци съ надписъ, съ цѣль да се открие изгубенъ светецъ, е добрѣ познато явление още отъ срѣднитѣ вѣкове насамъ и въ други монастирски общини.

9. Отъ разкриването на едната гробница до разкопването на другата съсѣдна, дѣто е намѣренъ свитъка, минали нѣщо 20 деня.

10. На втората гробница отъ страни има дупка; оттамъ именно е билъ и изваденъ надписа, като да е билъ прѣднамѣрено оставенъ.

Отрицателното мнѣние за прѣдполагаемия Евтимиевъ гробъ и надписъ въ Бачковския монастиръ се потвърди блистателно, току-речи едноврѣменно съ нашето издирване, и отъ духовната изповѣдь, която единъ

отъ съучастницитѣ монаси въ мистификацията бѣ далъ самоволно прѣдъ своя духовенъ началникъ и която вече стана достояние на Св. Синодъ. Съ това се туря точка на печалното откритие, прѣдизвикано вѣроятно отъ родолюбива ревность и лично щеславие.

Независимо обаче отъ всичко това, никакъ не е изключена възможностьта — пртриархъ Евтими да е прѣминалъ послѣднитѣ години отъ живота си именно въ Бачковския монастиръ. Посочванията, които дава Евтимиевиятъ ученикъ Цамблакъ за мѣстото, дѣто билъ заточенъ послѣдниятъ търновски архипастиръ, се схождатъ съ положението на този монастиръ. Цамблакъ разказва, че султанътъ заповѣдалъ **Божїа же чловѣка** (Евтимия) **въ Македонїѫ заточена ѡтпоустити**; а извѣстно е, че подъ Македония въ онова врѣме се разбираше току-речи и цѣла Тракия. Самото пъкъ мѣсто на заточението било **поустынѫ поустынолюбнаа**, отдѣто Евтими излизалъ на проповѣдь **въ въсѣ окрстнаа горы ѡнож страна** и ги поучавалъ да оставятъ еруситѣ и да отбѣгватъ мохамеданската вѣра: **ѡвы оубо различных ересей ѩко ѿ ѩзь свобаждаахѫ сѧ, ѡви же сарацинскаго нечьстїа тъмѫ ѿбѣгаахѫ**.[1]) Слѣдователно, мѣстото на заточението било срѣдъ гори, въ околностьта на които имало села съ еретици и други, които щѣли да се поддадатъ на мохамеданството. Всичко това доста добрѣ посочва на Бачковския монастиръ и онѣзи павликяни, които сега сѫ се ограничили само въ Пловдивско, а по-рано ги е имало и въ родопскитѣ клисури. Въ полза на Бачково говори най-сетнѣ и обстоятелството, дѣто монастирътъ е билъ ктиторски на българския царь Ивана Александра, отъ чиито подарени имѣния се поддържало отчасти и братството.

Бачковскиятъ монастиръ прѣживѣлъ и подъ турското робство. Сѫществуването му прѣзъ XV в. е засвидѣтелствувано съ единъ правенъ тамъ прѣписъ на Софокла и Еврипида. Това вече говори и за добрѣ уредена обитѣль, дѣто се интересуватъ за класическитѣ писатели.[2]) Прѣзъ сѫщия вѣкъ тукъ прѣбивавалъ цариградскиятъ патриархъ Симеонъ Трапезундски, който слѣдъ 1484 г., по женски клюки, трѣбвало да остави патриаршеския си прѣстолъ.[3])

Къмъ сѫщия вѣкъ най-късно трѣбва да отнесемъ и едно интересно явление въ църковната юрисдикция. Думата ми е за отношенията

---

[1]) Kaluźniacki, Aus der panegyrischen Litteratur der Südslaven, Wien 1901, 55—58.

[2]) За това извѣсти П. Папагеоргиу въ Ἡμερολόγιον τῆς ἀνατολῆς τοῦ ἔτους 1887. Цариградъ 1886, стр. 119—120, па го приповтори и Petit, XX—XXII.

[3]) Γεδεών, Πατριαρχικοὶ πίνακες 483.

на Бачковския монастиръ спрѣмо цариградската патриаршия. Пакуриянъ, комуто императоръ Алекси Комнинъ дължелъ своя царски прѣстолъ, сполучилъ на врѣмето да основе своя монастиръ и безъ благословията на цариградския патриархъ: типикътъ на монастира билъ подтвърденъ, както видѣхме, само отъ Пакурияна и отъ иерусалимския патриархъ. Монастирътъ бѣ създаденъ само за грузинци, като съвсѣмъ свободна монастирска община, независима отъ прѣката свѣтска и духовна власть на Византия. Пакуриянъ, ако и византийски сановникъ, бѣ запазилъ дълбоко въ душата си своето национално чувство; той го изявилъ, както видѣхме (стр. 204), остро и въ своята задушбина, като рѣдъкъ, единственъ може би примѣръ на филетизъмъ въ онова врѣме, когато народностьта се изличваше прѣдъ вѣрата. Бѣлѣжити сѫ постановленията на Пакурияна въ неговия уставъ за независимостьта на Бачковския монастиръ дори и отъ царя, отъ чиновници, отъ частни лица и родственици Пакуриянови, отъ патриарха, митрополититѣ и епископитѣ, въ това число и отъ пловдивския.[1]) При богослужение въ монастира не трѣбвало да се споменава никое име на църковнитѣ власти, нито името на близкия митрополитъ — пловдивскиятъ; вмѣсто това, правилъ се е общъ възгласъ: „За всѣко православно епископство, което постѫпва право по словото на Твоята истина“.

Това изключително положение на Бачковския монастиръ ще да е било нарушено доста отдавна, още когато били настанали промѣни и въ неговия монашески съставъ. Видѣхме, че стотина години слѣдъ своето основание, прѣзъ врѣме на Фридриха Барбароса, 1189 г., монастирътъ билъ още въ рѫцѣтѣ на грузинци. Но кога слѣдъ това тамъ се настанили монаси гърци и българи, и кога патриаршията почнала да се бърка въ вѫтрѣшнитѣ дѣла на монастира, за това нѣмаме свѣдѣния. Сега знаемъ отъ единъ актъ на патриарха Кирила, отъ 1628 г.,[2]) че патриаршията се мѣсила въ монастира още прѣзъ XVI в., при патриарситѣ: Дионисия II, Иосифа II, Митрофана III, Иеремия II, и покъсно, прѣзъ началото на XVII в., при Никифора II и Кирила I. Мо-

[1]) Ето часть отъ наредбитѣ, въ глава 3 на устава, дѣто се изреждатъ правата на монастира: . . . μηδενὸς τοῦ οἱονοῦν εἴδους εἰσπράξει ὑποκειμένῃ μηδαμῶς βασιλικῆς ἢ πατριαρχικῆς ἢ τινος τῶν θεοφιλεστάτων μητροπολιτῶν ἢ ἐπισκόπων ἢ ἄλλων τινῶν ἐκκλησιαστικῶν εἴτε ἀρχοντικῶν παντοίων προσώπων ἢ τινος τῶν οἰκείων συγγενῶν ἡμῶν καὶ τῶν πόρρω, ἐν ἐξαιρέτῳ δὲ τοῦ μητροπολίτου Φιλιππουπόλεως βλαπτικῆς χειρὸς λαμβανούσῃ πεῖραν μήτε ὑπ᾽αὐτοῦ κυριευομένῃ ἔν τινι, ὥστε μηδὲ ἀναφέρεσθαι τοῦτον ὀνομαστὶ ἐν τῇ τῆς ἁγίας ἐκκλησίας ταύτης συναπτῇ, ἀλλὰ μετὰ τῶν λοιπῶν ἀρχιεπισκόπων κοινῶς καὶ οὗτος μνημονευθήσεται ἐν τῷ λέγειν· Ὑπὲρ πάσης ἐπισκοπῆς ὀρθοδόξων τῶν ὀρθοτομούντων τὸν λόγον τῆς σῆς ἀληθείας . . .

[2]) L. Petit, цит. съч. XXIII сл.

настирътъ, освѣнъ че се изтъква като патриаршески, ставропигиаленъ, но се сочи вече и съ ново име, прѣименуванъ отъ Св. Богородица Петричка въ Св. Тройца Бачковска (... πατραρχικῇ σταυροπηγιακῇ μονῇ ταύτῃ τῆς παναγίας Πετριώτισσας τῆς μετονομασθείσης Ἁγίας Τριάδος Μπατσκόβου).[1]) Естествено е, че съ затулянето на началното име на монастира, въ Фенеръ сж гледали да прѣмахнатъ и свързанитѣ съ това име правдини, та най-сетнѣ да обсебятъ монастира, това именно, отъ което нѣкога се боеше основательтъ му Пакуриянъ.[2]) Въ надписа на притвора, отъ 1643 година, монастирътъ е назованъ сжщо така и съ новото си име, Св. Тройца. Най-сетнѣ, въ една бѣлѣжка на патриарха Хрисанта отъ 1720 г., монастирътъ е поменатъ само съ новото си име.[3]) Интересно е, че въ тази бѣлѣжка като новъ ктиторъ на монастира се посочва нѣкой пловдивски митрополитъ Данилъ. Вѣроятно, заедно съ прѣустройството на монастира отъ тогози Данила, ще да е дошло и новото му название. Нѣмаме извѣстия обаче за врѣмето, когато е живѣлъ митрополитъ Данилъ.

Най-главни промѣни въ монастира станали прѣзъ XVII в. Старитѣ църковни сгради били западнали, и, благодарение на щедри дарители и на монастирски срѣдства, била съградена съборната църква, трапезарията, метохътъ, зимникътъ и др. Тѣзи прѣустройства траяли близо 50 години. Най-първо се почнало съ игуменската мряморна трапеза, която и сега още е запазена на мѣстото си, въ трапезарията. На нея стои изсѣченъ надписъ отъ 1601 г. за това, какъ трапезата била направена отъ майстора Никола, съ срѣдствата на бившия пловдивски митрополитъ Дамаскина, при игуменството на йеромонаха Матея. Ето вѣренъ прѣписъ на този най-старъ каменен надписъ въ монастира:

Η ΠΑΡΟΥCΑ ΜΑΡΜΑΡΩΤΡΑΠΕΖΑ. ΥΠΑΡΧΗ ΕΞΟΔΑ. ΚΑΙ ΔΑΠΑΝΗC. ΤΟΥ ΠΑΝΙΕΡΩΤΑΤΟΥ ΚΑΙ ΛΟΓΙΩΤΑΤΟΥ. ΠΡΩΗΝ ΦΙΛΗΠΠΟΥΠΟΛΕΩC. ΚΥΡΙΟΥ. ΚΥΡΙΟΥ. ΔΑΜΑCΚΥΝΟΥ ΗΓΟΥΜΕΝΕΥΟΝΤΟS. ΤΟΥ ΠΑΝΟCΙΩΤΑΤΟΥ ΑΓΙΟΥ. ΚΑΘΗΓΟΥΜΕΝΟΥ ΚΥΡΙΟΥ ΜΑΤΘΑΙΟΥ. ΙΕΡΟΜΟΝΑΧΟΥ. ΕΤΟΥC. CΩΤΗΡΟC. ΧΡΙCΤΟΥ:. ͵ΑΧΑ (1601):. ΕΔΙΚΤΙΟΝΟC:. ΙΔ:. ΜΑΙCΤΟΡS ΝΙΚΟΛΑ'Ȣ.

1) Пакъ тамъ XXIV.

2) Въ духа на такава тенденция се посочва и монастирско прѣдание, че ужъ нѣкогашниятъ Пакурияновъ монастиръ Св. Богородица се нахождалъ надъ сегашния, но запустѣлъ. Правото име на сегашния монастиръ било Св. Троица Друго пъкъ прѣдание, записано и отъ В. Кънчевъ (въ посочената статия, стр. 14), прави втора грѣшка, като твърди, че нѣкога монастирътъ се именувалъ Св. Троица, а послѣ се нарекълъ Св. Богородица Петричка.

3) L. Petit, цит. съч. XXVI.

Много по-съдържателенъ е надписътъ на десната, южна стѣна на сжщата трапезария, отъ 1643 г. Въ него сж изредени главнитѣ прѣустройства станали въ монастира отъ 1604 до 1643 г. Прѣзъ 1604 год., при игуменството на Партения, била съградена отъ ново сегашната съборна църква, прѣзъ 1618 г. — метохътъ, прѣзъ 1622 г. — зимникътъ, прѣзъ 1623 год. — трапезарията, прѣзъ 1643 год. била изписана цѣлата трапезария. Всички изброени сгради, съ изключение на метоха, сж запазени и досега.

Ето този надписъ, прѣдаденъ съ собствения му правописъ:

Ηστόρηται ἡ τράπεζα. τῆς μητροπαρθένου κώρης τῆς πρωονόμαζωμένης Πετριτζηοτίσης. διὰ ἐξόδου κόπου τε καὶ δαπάνης τοῦ τιμηότάτοὺ καὶ ἐκ λαμπρωτάτου ἄρχοντος κυρίου. κυρίου Γεωργίου καθηγουμενεύοντος τοῦ πάνοσιώτάτου κἀθηίγουμένου. κυρίου. κυρίου. Πἀρθενίου. ἐν τῶ. ,ΖΡΝΑ. (7151—1643).

† εἰς καθηγουμενεύόντος κυρίου Παρθενίου ἐν τῶ ,ΖΡΙΒ (7112—1604). ἐκτίσθη ὁ θεῖος. καὶ περιδώίτος ναὸς ἐκ βαθρου ἐν τῶ ,ΖΡΚS (7126—1618). ἐκτήσθη ὠ μετόχιον εἰς τοὺ ,ΖΡΛΑ (7131—1623). ἐκτησεν τὴν τράπεζαν εἰς τοὺ. ,ΖΡΛ (7130—1622). ἐκτίσθη τὸ κατόγιον.

Въ трапезарията има интересни фрески, между тѣхъ и ликоветѣ на древнитѣ езически философи. Покрай гръцкитѣ надписи по фрескитѣ има и единъ грузински, на лѣвата страна.

Съборната църква, слѣдователно, е била съградена отъ основи (ἐκτίσθη . . . ἐκ βάθρου) прѣзъ 1604 г. Вѣроятно, старата Покуриянова църква е била малка или на срутване, та замогналиятъ се монастиръ е пристжпилъ къмъ постройка на голѣмъ, здравъ храмъ, който стои и днесъ. Храмътъ е нагоденъ за монастирскитѣ нужди, съ два полукржгли странични хора за аналоитѣ и за сѣдалища на пѣвцитѣ и монаситѣ. Той е граденъ съ тухли и хоросанъ, а е облицованъ съ дѣлани правожгълни блокчета отъ мѣстенъ мряморъ. Състои се отъ притворъ (нартика), главна часть и олтарь съ три апсиди. Къмъ сѣверната и южна врати на притвора сж придадени, може би по-късно, по едно странично прѣддверие. Извжтрѣ постройката има лекъ изгледъ и въздухъ. Единственото кубе е сложено на аркитѣ на четири тънки колони, тежестьта върху които се уравновѣсява съ четири кръстати сводчета между колонитѣ и стѣнитѣ. Таванътъ на притвора е като елипсовиденъ похлупакъ, както сж и таванитѣ на страничнитѣ прѣддверия.

Западно до съборния храмъ е прилѣпена по-малка църква, която нѣма приземие, а е дигната на дебели пиластри. По своя градеженъ

материалъ, тухли и камъни, и по изкривената си посока, що държи спрѣмо главната църква, личи, че църквицата е по-стара постройка, която, заради здравината си, е била пощадена при събарянето на Пакуriяновия храмъ прѣзъ 1604 г. Тя е посветена на архангелитѣ Михаила и Гаврила. За нейната древность свидѣтелствува и бѣлѣжката на патриарха Хрисанта отъ 1720 г., дѣто четемъ: „Въ монастира се намира и друга църква — Св. Архангели, както казватъ, дѣло на самодържеца Алексия Комнина". [1])

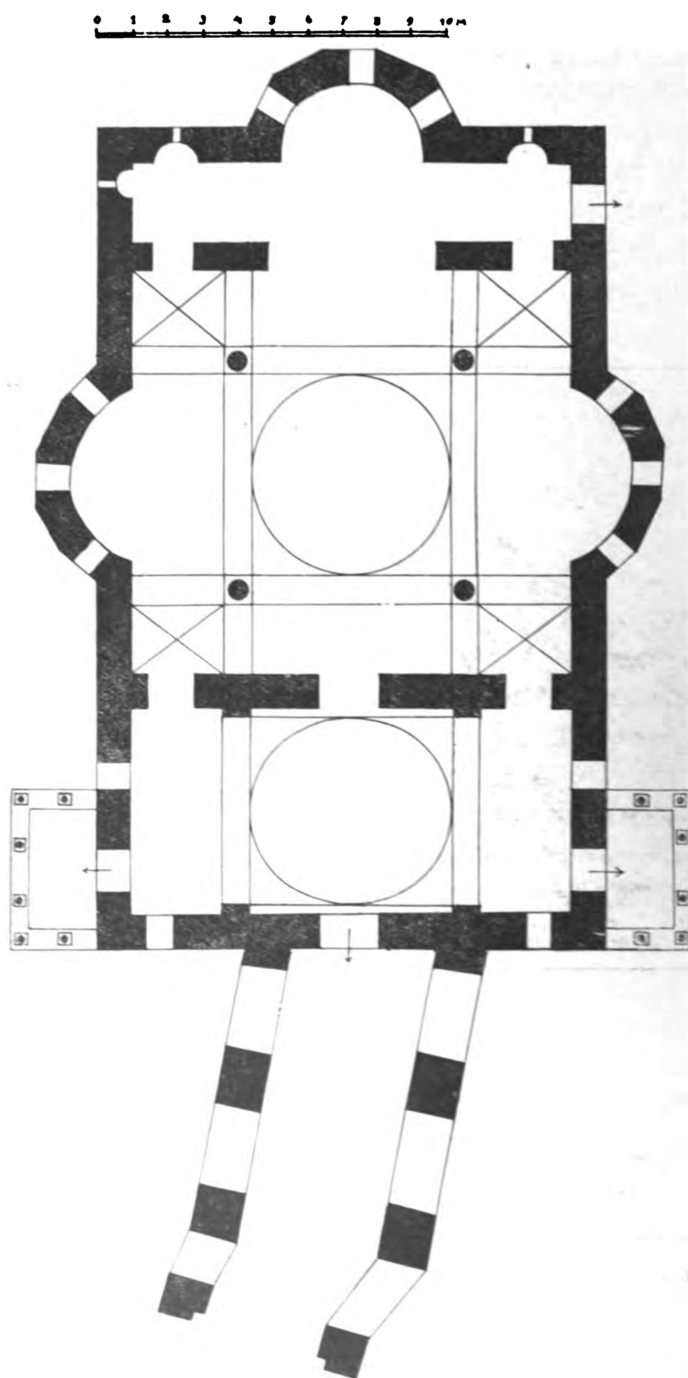

Обр. 11.
Съборната Бачковска църква отъ 1604 г., юго-източенъ изгледъ.

Старата зография на съборната църква е запазена само въ притвора. Иначе цѣлата църква е била изписана наново прѣзъ 1850 год., както узнаваме и отъ съврѣменния надписъ отвѫтрѣ надъ вратата. Въ този надписъ се говори за това, какъ прѣзъ 1084 г., прѣзъ царуването на Алексия Комнина, монастирътъ билъ съграденъ отъ Пакурияна, а прѣзъ 1850 г. църквата била прѣзографисана втори пѫть, съ монастирски срѣдства, при игумена Кирила, съ рѫката на зографа Мосха отъ Одринъ:

---

[1]) Petit, цит. съч. XXVI.

Обр. 12.
План на съборната Бачковска църква.

ΤΩ ΑΠΔ (1084 г.). ΕΤΕΙ Μ. Χ.

Η ΕΠΙ ΤΗS ΒΑΣΙΛΕΙΑS ΑΛΕΞΙȣ Τȣ ΚΟΜΝΗΝȣ ΚΤΙΣΘΕΙCΑ ΠΑΡΑ Τȣ Κ. ΓΡΗΓΟΡΙȣ ΠΑΚȣΡΙΑΝȣ, Κ. ΜΕΓΑΛȣ ΔΟΜΕCΤΙΚȣ ΤΗS ΔΥΣΕΩS ΠΑΡΟΥCΑ ΜΟΝΗ·ΝΥΝ ΤΟ Β^ον ΑΝΕΚΑΙΝΙCΘΗ ΤΗΝ ΖΩΓΡΑΦΙΑΝ ΔΙ ΕΞΟΔΩΝ ΙΔΙΩΝ ΤΗS ΜΟΝΗS. ΗΓȣΜΕΝΕΥΟΝΤΟS Τȣ Σ. Γ. ΚΥΡΙȣ Χ. ΚΥΡΙΛΛȣ ΙΡΜΝΧȣ. ΕΝ ΕΤΕΙ Μ· Χ. ΑΩΝ (1850 год.) ΑΥΓ. ΙΘ. ΔΙΑ ΧΕΙΡΟS ΜΟΣΧȣ Β. ΑΔΡΙΑΝΠΛΤȣ.

Обр. 13.
Църквата Св. Архангели, юженъ изгледъ.

Притворътъ на съборната църква е особено занимателенъ съ своитѣ надписи и стара зография. Отвжтрѣ високо надъ входната врата стои надписа за изписване на храма прѣзъ 1643 г., тукъ прѣдаденъ съ правописнитѣ му особености:

† Ἱστόρητε οὗτος ὁ θεῖος. καὶ πάνσεπτὸς αρτηξ της πανιπερευλογιμένης δεσπίνης ἡμ̃ θχοῦ̃ καὶ ἀγι παρθένου Μαρίας τῆς ὀνομαζωμενης Πετριοτίσης. καὶ μετονομασθέντος τῆς ομδοῦσου. καὶ ζωοπιοῦ. καὶ ἀδιαίρέτου Τριάδος διὰ εξῶδου κόπου τε καὶ δαπάνης. τοῦ τημιότάτου καὶ εὐγενεστάτου. καὶ ἐκ λαμπρωτάτου. ἄρχωντος κυροῦ. κυροῦ. Γεωργίου ἐπαρχῆας δὲ Φαναρίου. καὶ Νεόχωρίου. γέγωνεν δὲ ης τας ἡμέρας τοῦ παναγιῶ-

τάτου καὶ οἰκουμενικοῦ πριάρχου. κυροῦ Παρθενίου ἡγουμενεύοντος του πανωσιοτάτου ἐν ιερομονάχης κ πνικῆς πατράσιν. κυρου Πὰρθενίου. ἀρχηερατεύοντὸς. Φιλλιποπόλεως κυροῦ Γαὺριὴλ ἐν τῶ. ‚ΖΡΝΑ (7151—1643) ἐν μηνί ἴουλιου λ. ἴνδ. ι.α.

Отъ съдържанието на този надписъ узнаваме, че съборниятъ монастирски храмъ билъ посветенъ на св. Богородица Петричка, прѣименуванъ Св. Тройца, и че цѣлата нартика (притворъ) била изписана съ

Обр. 14.
Образи на ктитора Георгия и на сина му Константина.

срѣдствата на единъ отъ цариградскитѣ велможи Георгия, отъ епархията Фенерска и Йеникьойска (Νεοχώριον при Цариградъ). Това станало прѣзъ врѣме на вселенския патриархъ Партения,[1]) при игумена йеромонаха Партения и при архиерейството на пловдивския митрополитъ Гаврила.[2]) Ликоветѣ пъкъ на ктитора Георгия и на сина му Константина се намиратъ изписани въ цѣлъ ръстъ отлѣво до вратата,

[1]) Партени светителствувалъ прѣзъ 1639—1644 г. Γεδεών, Πατρ. πίνακες 568.
[2]) Гаврилъ се поменава прѣзъ 1640 г. Срв. Τσουκαλᾶς, цит. съч. 73.

що въвежда въ главния храмъ. Тѣ привличатъ вниманието съ старинскитѣ си болѣрски облѣкла, съ копринени и златоткани антерии, съ кожуси и кожени калпаци съ червени тепета (обр. 14). Отдесно до вратата е обрѣзътъ на самия ктиторъ Георгия, съ чиито срѣдства била изобразена нартиката (Γεώργιος καὶ κτίτωρ τῆς ἠστορῖτου ἄρτηχος), до него отлѣво е неговиятъ синъ юноша (καὶ συν τῶ ιῶ αὐτοῦ Κωνσταντίνου). И въпрѣки яснитѣ надписи, нѣкои, както напр. В. Кънчевъ,[1]) сж смѣтали, че туй сж образитѣ на първитѣ основатели грузинци отъ XI в.; други пъкъ, помамени отъ шаренитѣ дрехи и младото лице на лѣвия образъ, мислѣли, че тѣзи ктитори сж мжжъ и жена. Образитѣ на Георгия и сина му Константина сж копирани цвѣтно и се пазятъ въ сбиркитѣ на Народния музей въ София.

Прѣзъ дългото игуменствуване на йеромонаха Партения монастирътъ билъ обогатенъ освѣнъ съ нови сгради, още и съ църковни утвари, кръстове, кивоти, нѣкои отъ които сж отъ чисто злато и посипани съ емаилъ и безцѣнни камъни, а други се отличаватъ и съ художествената си изработка. Такъвъ е напримѣръ емайлираниятъ ковотъ, правенъ съ иждивението на игумена Партения прѣзъ 1637 г. отъ майсторъ Зафира. Има утвари и съ словѣнски надписи, повечето дѣло на кипровчани. Такъвъ е напр. дискосътъ, подаренъ на монастира отъ нѣкого си Теодосия отъ Пещера, прѣзъ 1644 година.

Подновениятъ и засиленъ прѣзъ XVII в. Бачковски монастиръ продължилъ живота си и прѣзъ следнитѣ вѣкове. Въ началото на XVIII в., прѣзъ 1705 г., той билъ посѣтенъ отъ френския пжтникъ П. Люкасъ, който по тоя случай бѣлѣжи слѣдното: „На 7 юни наехъ мулета и тръгнахъ (отъ Станимака) въ три часътъ слѣдъ обѣдъ. Вървѣхме по много високи планини и, слѣдъ повече отъ $2^1/_2$ часа пжть, пристигнахме въ единъ монастиръ, съграденъ на една отъ тѣзи планински височини. Нарича се Бачку и има повече отъ сто души калугери; въ близката му околность нѣма никакви други жилища. Може да се каже, че тѣзи монаси живѣятъ между скалитѣ и сж въ пълно усамотение, но при все това не сж диви. Тукъ всѣки пжтникъ бива добрѣ посрѣщанъ и намира голѣми сгоди; за гоститѣ е съградено особено здание, дѣто се прислужва доста чистичко. Църквата и келиитѣ на калугеритѣ сж заградени като съ крѣпость и затворени съ три голѣми врати. Първат
е старинска; казаха ми, че тя по-рано била западнала, но
въздигнали, каквато си е била при императора Маврикия (

[1]) В. Кънчевъ, цит. съч. 83.

Комнинъ); и наистина, неговиятъ ликъ се вижда на много мѣста". [1]) По това врѣме, 1720 г., миналъ отъ Цариградъ прѣзъ Пловдивъ Дришъ. Той чулъ за Бачковския монастиръ, че ималъ триста калугера, но че имотитѣ му стигали само за тридесеть души.[2]) За живота на монастира прѣзъ този вѣкъ иматъ значение грамотитѣ, пазени едни въ патриаршеската библиотека въ Цариградъ, и за които поменава патриаршескиятъ хартофилаксъ Мануилъ Гедеонъ, други въ Божигробския метохъ въ Цариградъ, именно отъ годинитѣ 1725, 1742, 1749, 1750, 1790.[3])

Отъ началото на XIX в., отъ 1819 г., сѫ бѣлѣжкитѣ за монастира отъ пловдивския икономъ попъ Константина; тѣ очертаватъ началната история на монастира споредъ устава на Пакурияна, а за състоянието на обитѣльта авторътъ прибавя: „Близо-до село Бачково лежи голѣмиятъ и прочутъ ставропигиаленъ монастиръ, посветенъ въ честь на успѣнието на прѣсвета Богородица Петричка"...[4]) Прѣзъ сѫщия XIX в. монастирътъ билъ проширенъ въ горнята си южна страна съ новъ дворъ и голѣма нова църква Св. Тройца и Св. Никола. Църквата е зидана съ хубави дѣлани камъни, като съборната. Като майстори сѫ работили нѣкои бачковчани. Интересно е, че цѣлото това голѣмо проширение на монастира прѣзъ 1830—40 г. е станало главно съ настояването и срѣдствата на българитѣ. Игуменъ е билъ българинъ, старозагорецътъ йеромонахъ Матей. Зографията пъкъ на цѣлата църква е дѣло сѫщо така на българинъ, извѣстниятъ самоковски живописецъ Захари Христовъ. Въ притвора отлѣво зографътъ е изписалъ и своя портретъ съ слѣдния двуезиченъ надписъ: ὁ Ζαχαρια Χ. Ζωγράφος τοῦ ἐν (sic) Σαμοκόβιον — **Захарїи Х. Зωграфъ Болгаринъ**. Въ свитъка пъкъ, що държи въ рѫка, стои: ἐζωγραφίσθη διὰ χειρὸς μου — **Изобрази сѧ рѹкóю моею**. Твърдѣ любопитенъ за гръцко-българскитѣ отношения е фактътъ, дѣто българската половина на приведенитѣ надписи, говореща за българското потекло на майстора, е бивала заличавана съ боя въ по-ново врѣме, вѣроятно когато се подигна църковниятъ споръ между гърци и българи. Сега обаче тази боя е изтривана, та отдолу личатъ българскитѣ думи. Отвѫтрѣ надъ вратата на църквата стои слѣдниятъ надписъ за врѣмето на постройката, за игуменството на Матея Старозагорецъ и за зографията на самоковеца Захари Христовъ, прѣзъ 1840 г.: Ἐζωγραφίσθη εἰς δόξαν τῆς ὑπεραγίας ἡμῶν Τριάδος, καὶ εἰς μνήμην τοῦ ἐν ἁγίοις

[1]) P. Lucas, цит. съч. 245–246.
[2]) Driesch, цит. съч. 450.
[3]) Γεδεών, Πατρ. πίνακες 624, 636, 643, 672; Petit, цит. съч. XXVII–XXX.
[4]) Ἐγχειρίδιον περὶ τῆς ἐπαρχίας Φιλιππουπόλεως 52—55.

πατρὸς ἡμῶν Νικολάου. ἐπὶ τῆς ἡγουμενίας τοῦ ἐν ἱερομονάχοις δούλου τοῦ θεοῦ Ματθαίου τοῦ ἐκ Ζααρᾶ, ἐν ἔτει σωτηρ 1840. μ. ὀκτοβρ 15 ἐζωγραφίσθη διὰ χειρὸς τοῦ ταπεινοῦ ζωγράφου Ζαχαρία Χριστοῦ ἐν Σαμοκοβίον. Послѣднитѣ три думи сжщо така сж бивали заличавани по горния начинъ. По край гръцкитѣ надписи при светцитѣ, на петь-шесть мѣста зографътъ-българинъ е поставилъ и словѣнски надписи.[1])

Прѣзъ 1840 г. сж били изписани още и външнитѣ стѣни на западнитѣ келии, дѣто се е намирало училището, сега унищожено отъ пожарь. Подъ бѣлосания тънъкъ пластъ на западния зидъ личи дългъ словѣнски надписъ и цитати отъ св. писание. Прѣзъ слѣднята 1841 г. зографията е продължена пакъ съ ржката на Захария Христовъ, именно: въ прѣддверието на съборната църква, подъ църквичката Св. Архангели. Ктиторитѣ, съ чиито срѣдства ставало изписването, били сé българи; това узнаваме отъ надписитѣ, които сега лесно се откриватъ, като се изтрие тънкия бѣлосанъ горенъ пластъ, кàкто се вижда, умишлено поставянъ отъ гърцитѣ, за да се заличатъ всѣкакви слѣди за български ктитори. Така, тамъ сж изредени като спомощници селата: Дервентъ, Козъ-бунарь, Пранга, Сатанъ-бегово, въ Станимашко и Старо-Загорско; споменатъ е и Иоаники отъ Сливенъ и др. Имената сж записани полуграмотно на гръцки, така: Χορηον Δερβενη, Κωζμπουναρ, Χορηον Πραγγα, Χορηον Σαταμπεγοβο, . . . κ. χ. Ἰωαννήκιου Σλιβνιοτου и пр. Прѣзъ 1850 г. пъкъ била прѣзографисана главната часть на съборния храмъ отъ майстора Мосха отъ Одринъ. За това поменахме по-горѣ, стр. 222.

На вънкашната сѣверна стѣна на трапезарията се намира една много любопитна картина: изобразенъ е общиятъ изгледъ на монастира, околнитѣ му църквици, сцени отъ неговата история, религиознитѣ процесии, що се извършватъ тамъ, прѣчакване на гости и пр. Картината е особено интересна за народната носия отъ първата половина на XIX в. и за ликоветѣ на нѣкои исторически лица, видни пловдивски боляри и дарители на монастира. Тази картина, както и ликоветѣ на Пакуряна и Апасия, на царь Ив. Александра, на Захария Христовъ ще трѣбва да

[1]) Като е дума за Захария Христовъ, виденъ прѣдставитель на самоковската иконописка школа, ще приведа още една бѣлѣжка за неговата дѣятелность. Прѣзъ 1852 г. Захари е писалъ светцитѣ въ притвора на свегогорския гръцки монастиръ — Лаврата на Св. Атанасия, както узнаваме отъ надписа тамъ: Ἐζωθραφήθη ὁ ἱερὸς νάρθηξ διὰ φιλοτίμου μὲν δαπάνης τοῦ πανοσιωτάτου ἀρχιμανδρίτου κὺρ Βενιαμὴν Λαυριώτου, διὰ χειρὸς δὲ Ζαχαρίου Χρήστου ζογράφου ἐκ Σαμακοβίου (бѣло мѣсто) τῷ αωνβ (1852 г.) κατὰ μῆνα ἰούνιον. Слѣдва на български бѣлѣжка, която ми е позната само по прѣводъ: „Часть отъ тази нартика се изписа съ ржката на Захари Христовъ, зографъ отъ Самоковъ, България“. Срв. Millet, Pargoire et Petit, Recueil des inscriptions chrétiennes du Mont Athos I, Paris 1904, стр. 109.

се копиратъ за Народния музей. Пъкъ не трѣбва да се забравятъ и образитѣ на нѣкои светци и орнаментитѣ въ църквата при Асѣновата крѣпость. А самата тази църква ще трѣбва да се запази и дори да се реставриратъ порутенитѣ ѝ части.

Бачковскиятъ монастиръ, благодарение на щедроститѣ главно на българското население, билъ забогатѣлъ доста прѣзъ миналия вѣкъ, па си накупилъ нова земя, воденици, сгради и жива стока. Приходитѣ му прѣстанали да се увеличаватъ слѣдъ 1870 г., когато българскитѣ села въ Пловдивско и Станимашко главно се отдѣлили отъ патриаршията; но и това, което било събрано дотогава, стигало, щото монастирътъ да стане добра гръцка духовна крѣпость въ ръцѣтѣ на гръцкото духовенство, дори и слѣдъ освобождението на България. Прѣзъ 1870 г. тамъ било отворено гръцко свещеническо училище (ἱερατικὸν σχολεῖον), но то не траяло много.

Монастирътъ отъ 1894 г. се намира въ нова епоха на своя животъ; той отметна патриаршеската власть, която искаше да дѣли приходитѣ на монастира и се обяви подъ българската национална църква, съ българско монашество. Какъ стана това прѣхвърляне, това се разказва въ дневния печатъ отъ 1894 г., пъкъ отчасти и въ горѣпоменатата статия на В. Кънчевъ.

Двѣ думи и за монастирската **библиотека**. Бачковскиятъ монастиръ прѣвъзхожда всички други монастири въ България по двѣ нѣща, първо, по скъпоцѣннитѣ си и артистични стари съдове, кивоти, кръстове, дискоси и пр., за които се каза по-горѣ, и второ, по гръцката си библиотека. За нѣкогашното богатство на библиотеката споменуватъ и двама стари пътника. П. Люкасъ (1706 г.) казва: „Калугеритѣ въ този монастиръ иматъ хубава библиотека. Азъ видѣхъ тамъ множество прѣвъзходни ръкописи; но е невъзможно да се взема нѣкой ръкописъ; тѣ се докачатъ дори, ако имъ рече човѣкъ да ги купи".[1]) Другъ пътешественикъ — Дришъ, на връщане отъ Цариградъ прѣзъ Пловдивъ, 1720 г., се научилъ, че монаситѣ въ Бачковския монастиръ били крайно невѣжествени. Въ библиотеката имъ се намирали много стари и цѣнни ръкописи, потънали въ прахъ.[2]) Сега библиотеката брои около триста екземпляра ръкописи и старопечатни книги, нѣкои отъ които рѣдки или единични. Особено сѫ важни пергаментнитѣ сборници, фолно, отъ XI—XII в., съ слова на великитѣ учители на църквата; тѣ сѫ интересни

[1]) P. Lucas, цит. съч. 246.
[2]) Driesch, цит. съч. стр. 450.

не само поради древностьта си, но и по артистичнитѣ си цвѣтни заглавки, които, за съжаление, на много мѣста сж изрѣзани съ ножици. Има и два-три словѣнски ржкописа. Всичко това обаче е неописано както трѣбва и натрупано безразборно на нѣколко прашни полици. Най-добрѣ ще бжде, монастирското братство да подари тази сбирка за библиотеката на Св. Синодъ, дѣто книгитѣ ще могатъ да се запазятъ по-добрѣ, да се опишатъ и използуватъ за науката; вмѣсто това пъкъ Св. Синодъ да стъкми една словѣнска и българска библиотека за личнитѣ нужди на монашеството въ Бачковския монастиръ и за монастирското училище.

La forteresse d'Assène près de Stanimaca et le monastère de Batchkovo. — A une demie lieue au sud de Stanimaca, sur une éminence rocheuse se trouvent les ruines de la forteresse dite d'Assène. L'origine de la forteresse remonte au moyen âge. Dans le typicon du monastère de Batchkovo de 1083, où la place est mentionnée pour la première fois, le château porte le nom de Pétritzos (Петричъ en bulgare). Son identité avec nos ruines est confirmée par une inscription que nous avons découverte sur un pilastre de l'église de la même forteresse (fig. 2). Il n'en reste aujourd'hui que la moitié du donjon et une église. Une inscription en vieux bulgare gravée sur la roche rappelle la restauration de la forteresse par le tsar Assène II en 1231. L'église dédiée à la Ste Vierge de Pétritzos est un joli monument de l'art byzantin; par ses éléments constructifs, par sa décoration et sa coupole trapue l'église remonte au XIIe s. (fig. 3).

A une distance de trois heures de Stanimaca, dans le défilé de Tchépélaré, est situé l'ancien monastère de Batchkovo. Son fondateur fut le Géorgien Grégoire Pacourianos, le grand domestique de l'Occident. En 1083 il bâtit son monastère, dédié à l'Assomption, le dota de ses riches domaines et puis il s'occupa de le peupler. Dans le typicon du monastère, publié dans l'excellent travail du R. P. Louis Petit, Typicon de Grégoire Pacourianos, St-Pétersbourg 1904, le fondateur, en reservant le couvent exclusivement pour ses compatriotes, les Géorgiens, il en ferme les portes aux Grecs. De plus, il déclare son monastère indépendant de tout pouvoir ecclésiastique et laïque. On ne sait pas au juste jusqu'à quelle époque avaient été maintenus les privilèges du monastère. En 1189 le supérieur du monastère était encore un Géorgien. Aux siècles suivants, XIIIe et XIVe, le monastère entrait dans le territoire du royaume bulgare. Le roi bulgare Jean Alexandre par ses riches donations faites au monastère devint son second fondateur. Probablement à cette époque le monastère fût habité par des moines Bulgares et Grecs. Pendant la domination turque le monastère passe aux mains des Grecs, le Patriarche œcuménique se mèle dans ses affaires intérieures et même il reçoit une partie de ses revenus. Une nouvelle restauration du monastère est

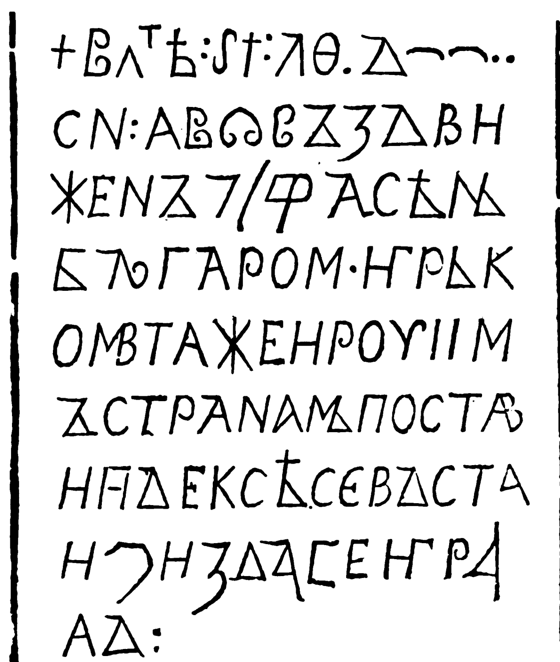
signalée pendant le XVIIe s.: on bâtit l'église cathédrale en 1604, le métochion en 1618, les caves en 1622, le réfectoire en 1623; en 1643 est peinte l'église aux frais d'un riche phanariote, Georges. Deux siècles plus tard, en 1840, le monastère fut agrandi par une église nouvelle au nom de la Ste Trinité et de St Nicolas. En même temps on restaura la petite église des Archanges. Les donataires, ce furent les villageois bulgares des environs de Philippopoli, de Stanimaca et de Stara-Zagora. En 1894 le monastère passa aux mains des Bulgares. Parmi les antiquités du monastère nous signalerons les principaux: — 1. L'image de la Ste Vierge de Batchkovo. C'est l'icone miraculeuse et protectrice du monastère. Elle porte une inscription en géorgien de 1310 (fig. 7). — 2. L'église sépulcrale. C'est le plus ancien monument architectoral du monastère, bâti de briques et de tuf probablement au temps de Pacourianos. La peinture est de l'époque du roi bulgare Jean Alexandre, le milieu du XIVe s. (fig. 8 et 9). — 3. Le portrait du roi bulgare Jean Alexandre, grandeur naturelle, dans la même église. La fresque, quoique mutilée à présent, est attestée entre autres par P. Luccari, Annali di Rausa, 1605, p. 52. La tête du roi est reproduite fig. 10 — 4. L'église cathédrale, dédiée à l'Assomption, bâtie en 1604 à la place de l'ancienne église du temps de Pacourianos, représente le type commun des églises monastiques grecques avec des chœurs latéraux hémicycliques pour les chantres et les moines (fig. et plan 11,12). — 5. Les portraits du phanariote Georges et de son fils Constantin avec les frais desquels fut peint le narthex de la cathédrale en 1643 (fig. 14). — 6. L'autoportrait du peintre bulgare Zacharie Christoff de Samocov, datant de 1840, dans l'église de la Ste Trinité. — 7. La bibliothèque contient près de trois cents manuscrits et livres imprimés grecs et quelques manuscrits slaves. Parmi les manuscrits grecs certains parchemins du XIe—XIIe s. peuvent attirer l'attention des savants spécialistes. — Une bonne quantité d'objets en or et en argent, des reliquaires, des croix etc. dont la plupart portent des inscriptions slaves et grecques seront de profit pour l'historien de l'art d'orfèvre chez les peuples Balkaniques. — 9. Ce qui concerne le tombeau, découvert en 1905 et attribué au dernier Patriarche de Tirnovo, Euthymius, nos fouilles et recherches ont donné un résultat négatif. L'inscription slave qui était trouvée dans le tombeau en 1905, par sa paléographie ne peut remonter aucunement au moyen âge; c'est une fabrication récente, acte de patriotisme fervent. D'ailleurs l'un des mystificateurs a avoué déjà sa faute.

J. Ivanow.

Асѣновиятъ надписъ при Станимака

отъ **В. Н. Златарски.**

Вськиму, който посѣти тъй наречената „Асѣнова крѣпость“ при Станимака, прѣди да влѣзе въ крѣпостьта по тѣсната пѫтека отъ югъ, неволно се хвърлятъ въ очи все още бѣли 8 линии отлѣво върху отвѣсната страна на почернѣлата мряморна скала, тъкмо подъ най-високата

Обр 1.

часть на крѣпостьта, дѣто нѣкога-си се е издигала наблюдателна кула. Това сѫ слѣдитѣ отъ издълбания нѣкога български надписъ, който отъ вѣкове бѣха запазили врѣмето и стихията, но който прѣди 30 год. стана жертва на гръцката национална злоба къмъ всичко българско. Но за щастие гръцкиятъ шовинизъмъ не можа да постигне цѣльта си: надписътъ е билъ прѣписванъ прѣди унищожението му нѣколко пѫти, и днесъ той може да бѫде напълно възстановенъ.

Првъ, който е прѣписалъ и издалъ тоя надписъ, бѣше френскиятъ пѫтувачъ лѣкарь Полъ Люкасъ, който прѣзъ врѣмето на своето пѫтуване

на изтокъ, прѣдприето по заповѣдь на Людовика XIV., въ юни 1706 г. пристигналъ въ Пловдивъ, а оттамъ отишълъ и въ Станимака. „За да открия нѣщо, пише той, азъ се разходихъ на половинъ часъ отъ Stenemack, дѣто имало, казаха ми, развалини. Тия сж върху едно малко възвишение: азъ ги разгледахъ, и тѣ ми се сториха като остатъкъ отъ една значителна крѣпость. Наблизу има една хубава църква, посветена на Св. Богородица и Св. Георги. На другата страна намѣрихъ върху една скала надписъ, повечето букви на който ми се сториха отъ единъ новъ и особенъ видъ. Мѣстнитѣ жители иматъ наивностьта да вѣрватъ, че този надписъ съдържа тайната на философския камъкъ. Когато ме видѣха, че го копирамъ, намѣриха се много, които ми искаха да ги науча да правятъ злато".[1]) Къмъ тия думи за надписа П. Люкасъ притуря и самата своя копия както е въ обр. 1.[2])

Отъ тая копия се види ясно, че самъ П. Люкасъ не само не разбиралъ съдържанието на надписа, но и начертанието на буквитѣ е било за него загадъчно; затова той е прѣписвалъ, „не мудрствуя лукаво", всичко, каквото е можалъ да види и отличи на камъка, що прѣдава на неговия прѣписъ особно значение при възстановяване начертанието на надписа.

Независимо отъ прѣписа на П. Люкасъ били сж направени и други прѣписи отъ българи прѣзъ 60-тѣхъ години на XIX вѣкъ. Като найстаръ отъ тѣхъ се явява обнародванниятъ въ 1864 год. въ сп. „Гайда" на П. Р. Славейковъ, дѣто четемъ слѣднето:

„*Карлово*. Съобщават ни долнето копіе на един надпис снет от един паметник, който се намира върху едни развалини близу при Станимака.

† в҃л · ѕ҃ · ,а҃ : ѱ : л҃д :
еи : ,д : бwвъ,з вижє

ни	цр : асѣн блъга
ромъ	и грѣкомъ тажє чим страна
и про	остаки алек · вдста · нзи
мь · и	и градъ
чѣсє	Я
здасє	

[1]) Вж. Voyage du sieur Paul Lucas, fait par ordre du Roy dans la Grèce, l'Asie Mineure, la Macédoine et l'Afrique. Paris, 1712, t. I 244—245.
[2]) Пакъ тамъ стр. 402, подъ № 46.

Тѣзи бѣлѣжки само личятъ на камька, а друго както се вижда, че е имало още нѣщо, заличено е и нищо не са отбира".[1]) Очевидно, прѣписвачътъ не съвсѣмъ ясно е разбиралъ съдържанието на надписа и не го е прѣписвалъ редъ по редъ, а като е мислѣлъ, че вертикалната линия дѣли надписа на двѣ части, прѣписвалъ е всѣка отдѣлно и затова на десната половина е размѣстилъ редоветѣ.

Четири години по-сетнѣ въ в. „Македонія" биде обнародванъ новъ прѣписъ, за който дописникътъ на в-ка съобщава, че билъ „снетъ отъ еднѫ плочѫ на ветѫтѫ твърдинѭ" въ Станимака. Споредъ тоя прѣписъ надписътъ гласи:

† В лᵗѣ : ѕ҃ : ѱ҃ : л҃д :
: с҃ ид҃ : в҃ . . . въздвиже
нъı : цр : асѣнь · блъга
ромь и гръкомь · таже
и прочимъ страна
мъ · постав надек
сѣсе васта и зи
здасе и градъ : [2])

Слѣдъ обнародването на тоя прѣписъ за сѫществуването на нашия надписъ напомни още веднажъ четенето на П. I. Шафарикъ, помѣстено въ 2-то издание на неговитѣ Okázky občanskeho písemnictví".[3]) Знаменитиятъ славистъ е ималъ подъ рѫка прѣписа на П. Люкасъ, по който, при всичкото му неумѣло копиране, той се́ пакъ можалъ да прочете слѣднето отъ надписа:

В лѣто · ,ѕѱлд · д . . . снтабра въздкиженъ царь асѣнь блъгаром и гръкомь, таже прочимъ странамь, постаки алексѣ секаста и зизда сеи граад".

Въ тоя видъ бѣ извѣстенъ нашиятъ надписъ въ научната литература до 1881 г., когато въ в. „Марица" се яви нова негова публикация съ нѣкои пояснителни бѣлѣжки (вж. по-долу) отъ Д. Т. Душановъ, тогава и. д. началникъ на канцеларията при Дирекцията на Народното Просвѣщение въ Източна Румелия. Душановъ направилъ своето издание по единъ новъ прѣписъ на надписа отъ самия оригиналъ, снетъ на 8 мартъ

---

1) „Гайда", Цариградъ, год I (1864) бр. 23 отъ 8 Iуния, стр. 182 кол. 1.
2) В. „Македонія" за 18 8 г., брой 33.
3) стр. 94. Вж. Památky dřevního písemnictví, 2-о издан. 1873.

1881 г., отъ тогавашния български станимашки учитель Ив. Иеремиевъ и ученицитѣ: Я. К. Найденовъ, Ан. Н. Янковъ, Ан. Т. Цейковъ и П. Сребровъ. Наскоро слѣдъ това точна копия отъ тоя прѣписъ била доставена отъ учителя А. Мишевъ въ областния музей на Източна Румелия, а днесъ Народна библиотека и музей въ Пловдивъ, дѣто тя и днесъ се пази.[1]) Г-нъ Б. Дяковичъ, директоръ на библиотеката, има любезностьта да ни изпрати калкирана копия отъ нея, за което тукъ му поднасяме своята благодарность. Ето и прѣписътъ на учителя Ив. Иеремиевъ, споредъ копията на А. Мишевъ, съпоставенъ съ изданието на Душанова:

† в͡ᵀл ѣ : ѕ· ✝ : л͡ѳ.

: ѕ͡н : а͡д :	ѣѡвъ · здвиже
ны	: цр : асѣнь бльга
ромь	игръкомь · таже
игро	чимъ страна
мь · п	остави алек
сѣсе	каста - нѕн
зд - асе	градъ :

Това бѣ послѣдниятъ прѣписъ отъ нашия надписъ, който наскоро слѣдъ това билъ унищоженъ. Обнародването му въ в. „Марица“ отъ една страна зарадва и заинтересува българитѣ и въ Пловдивъ, и въ Станимака, и слѣдъ това често дохождали посѣтители да видятъ тоя старобългарски паметникъ, който имъ напомнялъ за една отъ най-славнитѣ епохи на тѣхното далечно минало; но отъ друга пъкъ страна станимашкитѣ гърци разбрали, че тоя надписъ на крѣпостьта съдържалъ не тайната на философския камъкъ, както нѣкога-си наивно сѫ мислили тѣхнитѣ прадѣди, а историческо свидѣтелство за единъ български царь, който е владѣлъ надъ тѣхната „мала Еллада“ (Μικρὴ Ἑλλάς), както тѣ наричаха своята Станимака. Това ги силно озлобило, и тѣ рѣшили да

[1]) Вж. „Марица“, Пловдивъ, год. IV (1881), бр. 275 отъ 7 априлъ, 3 и 4.

унищожатъ тая българска народна светиня. Тѣ извършили това важно дѣло, както се види, прѣзъ пролѣтьта 1883 г., защото покойниятъ руски професоръ В. В. Качановски, който прѣзъ лѣтото на тая година бѣ споходилъ Бачковския монастиръ и се отбилъ на крѣпостьта, намѣрилъ надписа вече унищоженъ. По тоя поводъ ето що намираме въ едно съобщение на рускитѣ вѣстници отъ слѣдната година: „... Другую надпись нашелъ г. Качановскій на камнѣ близь полуразрушившейся нынѣ греческой церкви въ $^1/_2$ часовомъ разстояніи отъ города Станимаки у подножія Родпскихъ горъ. Надпись гласитъ, что церковь эта была прежде славянской и основана царемъ Асѣною II. Замѣчательно, что надпись эта носитъ слѣды весьма свѣжей, прѣднамѣренной порчи какимъ то тупымь орудіемъ, оказавшимся однако безсильнымъ скрыть для археолога важныя для него начертанія".[1]) Отъ послѣдния пасажъ би могло да се заключи, че Качановски е заварилъ развалата на надписа още въ началото ѝ, както и г. Иречекъ го е разбиралъ. Обаче, ако Качановски съобщавалъ, че надписътъ гласѣлъ, какво „църквата била нѣкогаси славянска и основана отъ ц. Асѣня II", то това ясно показва, че той не е челъ надписа на самия камъкъ, защото въ него нѣма нищо подобно, както ще видимъ по-долу; иначе, ако Качановски го бѣ заварилъ отчасти поне здравъ, то той сигурно би съобщилъ по-точно съдържанието му. Очевидно е, че при посѣщението си Качановски е намѣрилъ надписа изцѣло развалѣнъ, а съдържанието му е съобщилъ, вѣроятно, по разказитѣ на мѣстното българско население.

Нѣколко недѣли слѣдъ минаването на Качановски посѣтилъ крѣпостьта и г. Иречекъ. Ето какво той пише за надписа: „На 21 юлий (1883) слѣдъ пладнѣ отидохъ да видя „калето". Съ мене бѣхѫ станимашкий околийский началникъ г-нъ Куртовичъ, полицейский коммисаръ г-нъ Топузовъ, г-нъ Иванчо Чомаковъ отъ Пловдивъ, г. учитель Мишевъ и нѣколко български ученици. Искахѫ прѣди всичко да ми покажѫтъ стария надписъ отъ царя Асѣна, който впрочемъ въ научната литература вече отколѣ е познатъ. Той бѣше втесанъ въ скалата отдолу подъ основитѣ на крѣпостьта отъ южната ѝ страна на едно високо мѣсто, до което обаче можеше да се излѣзе по стръмното камънье. Но надписа бѣше заличенъ. Познавахѫ се само мѣстата на редоветѣ му, които отъ далеко се бѣлѣехѫ върху възчерната скала. Най-напрѣдъ помислихме, че е замазанъ съ варъ, но послѣ се увѣрихме, че буквитѣ

[1]) Вж. „Московскія Вѣдомости" отъ 1884, № 4 стр. 4 — прѣпечатено отъ „С.-Петербургскія Вѣдомости" отъ сѫщата година.

съвсѣмъ сѫ унищожени съ тесла, и то недавно; работата бѣше още прѣсна и движдъ не бѣше омилъ бѣлитѣ ѝ слѣди . . . По скалата се виждахѫ прѣсно втесани имена на нѣкои гръцки младежи; моитѣ другари ги заподозрихѫ, че сѫщата тѣхна тесла е свършила и онова черно дѣло, може би двѣ три недѣли преди нашето дохождане".[1]) Както и да било, но несъмнѣно се явява, че къмъ лѣтото 1883 г. нашиятъ надписъ е билъ вече разваленъ и унищоженъ.

Кой е билъ инициаторътъ на тая вандалщина? Надали може да се прѣдполага, че тя е била плодъ само на човѣшко невѣжество. Очевидно е, че инициативата за това „черно" дѣло е могла да излѣзе изъ срѣдата на малко-много интелигентнитѣ станимашки гърци, които сѫ били въ състояние да разбиратъ и съзнаватъ голѣмото историческо значение на самия паметникъ за българитѣ въ борбата имъ противъ такава недостѫпна крѣпость на елинизма, каквато въ онова врѣме прѣдставяше Станимака. Георги Димитровъ съобщава, че пловдивскитѣ българи подозирали въ това дѣло гърка докторъ киръ Владо, който бѣ много напакостилъ на българитѣ прѣзъ врѣмето на църковната борба.[2]) В. Кънчевъ въ пѫтнитѣ си бѣлѣжки за Станимака и Бачковския монастиръ пише: „въ Станимака открито се приказва, че главенъ виновникъ въ тая работа е станимашкия гражданинъ Псалтоолу".[3]) До колкото се простиратъ нашитѣ свѣдѣния, още въ 1900 г., когато ние възстановявахме надписа, и се бѣ пръсналъ слухъ по града, че близу до възстановения надписъ ще бѫде издълбано и името на неговия унищожитель, тоя въпросъ се бѣ достатъчно разяснилъ, като се показваше на видния гражданинъ *Атанасъ Епитропуло*, който, като градски кметъ въ онова врѣме, се разпоредилъ за развалянето на надписа. И днесъ всѣки българинъ въ Станимака това ще подтвърди.

Г-нъ К. Иречекъ въ своитѣ „Пѫтни бѣлѣжки" дава, възъ основа на Люкасовия прѣписъ и на ония отъ „Гайда" и „Марица" и четенето на Шафарика, слѣдното възстановяване на надписа:

[1]) К. Иречекъ, Пѫтни бѣлѣжки за Срѣдня гора и за Родопскитѣ планини въ П. Сп. кн. X, 1884, стр. 38—39. — Княжество България, прѣв. С. Аргировъ, часть II, Пловдивъ 1899, стр. 421—422.

[2]) Г. Димитровъ, Княжество България, Пловдивъ, часть I 1895, стр. 369 забѣлѣжка 1.

[3]) Вж. Български Прегледъ IV, 1897, кн. VII, 70 забѣл. 1.

† вл҃ѣт : ѕѱ҃ : ла
ена б҃ѡ въздви
женъи цр : асѣнь
блъгаромь · и грък
омь · таже и прочим
ъ странамь · постав
и алексѣ севаста
и ѕизда сеи гра
дъ :[1])

Както се види, при възстановяването на редоветѣ г. Иречекъ прѣдпочелъ прѣписа на П. Люкасъ, който въ случая едвали може да се вземе за основа вече затова, защото на самата скала и днесъ може лесно да се наброятъ само 8, а не 9 реда писмо, колкото сѫ у Люкасъ; освѣнъ това, както по-долу ще покажемъ, Люкасъ изобщо не е спазвалъ редоветѣ при прѣписването на надписа.

Слѣдъ Иречековото издание нашиятъ надписъ биде публикуванъ въ 1896 г. отъ Г. Димитровъ, който въ основа взелъ прѣписа въ „Македония“ (вж. по-горѣ стр. 233) и донѣйдѣ го допълнилъ и оправилъ по изданието на Душанова, като при това направилъ двѣ грѣшки: б҃ѡвъздвижны вм. б҃ѡвъздвиженъи; грькомь вм. гръкомь.[2]) На слѣдната 1897 год. В. Кънчевъ въ посочената по-горѣ статия така сѫщо прѣдаде съдържанието на надписа споредъ четенето на г. Иречека, като е смѣталъ очевидно думъта севаста за собствено име и затова както въ текста, тъй и въ прѣвода написалъ Алексѣ Севаста—Алексия Севаста.[3])

Отъ изложената дотукъ история на нашия надписъ става ясно, че нито единъ отъ прѣписитѣ не ни прѣдава точно начертанието му, макаръ съдържанието му и да е възстановено напълно вѣрно отъ г. Иречека. Ние мислимъ, че ако сравнимъ всички досега извѣстни прѣписи, не ще бѫде мѫчно да се възстанови начертанието доста близу до оригинала, защото тѣ единъ другъ се допълватъ. Сравнението ще направимъ

[1]) Вж. П. Сп. кн. X, 1884, 39—40.
[2]) Княжество България, часть II 19.
[3]) Български Прегледъ IV, 1897, кн. VII 70.

редъ по редъ, като вземаме за основа копията на А. Мишевъ отъ прѣписа на учителя Ив. Иеремиевъ, който очевидно е най-точенъ:[1])

р. 1. Блѣ̑ е написано въ всички прѣписи еднакво, както и въ търновския надписъ на Иванъ Асѣня II въ църквата Св. 40 Мѫченици, който е писанъ една година прѣди нашия надписъ;[2]) само титлата надъ т липсва въ Л (=Люкасовия) и въ М (=въ „Македония"), дѣто тя очевидно е пропусната по недогледъ; сѫщо точката между л и ѣ въ Г. (=въ „Гайда") е невѣрно поставена, понеже я нѣма въ другитѣ прѣписи; ако се сѫди по прѣписа на Л, начертанието на в е било Ʀ, както на търновския надписъ. — Знакътъ : прѣдъ бройнитѣ букви несъмнѣнно се е намиралъ въ оригинала, както и въ търновския надписъ, понеже се срѣща въ всички прѣписи съ изключение въ Г. — ѕѱ : лд: само въ Г вм. ѕ стои ,а̃, що, разбира се, не е вѣрно; начертанието на втората буква-число, въ която всички български прѣписвачи видѣли ѱ, е несъмнѣнно най-вѣрно въ И (=Иеремиевия) и стои близо до Л; знакътъ :, който срѣщаме въ Г и М между ѕ и ѱ, ще да се е намиралъ въ оригинала, макаръ и да липсва въ Л, защото и въ И е отбѣлѣзана една точка въ горния край на линията, па и изобщо хилянитѣ се отдѣлятъ съ точка отъ стотицитѣ тъй, както сѫ отдѣлени десетицитѣ съ единицитѣ отъ стотицитѣ, въ дадения случай съ :. Въ всички прѣписи, слѣдователно, тоя послѣдниятъ и оня слѣдъ единицитѣ д сѫ били въ оригинала, макаръ въ Л да е отбѣлѣзана слѣдъ д само една точка. Що се отнася до титлитѣ, каквито срѣщаме въ Г и М надъ ѕ и надъ лд, то по аналогия съ търновския надписъ би трѣбало да смѣтаме, че такива е имало и надъ ѱ, но понеже не ги намираме въ двѣтѣ копия Л и И, то ще трѣба да приемемъ, че каменорѣзачътъ е пропусналъ да ги начертае, както и знакътъ прѣдъ хилядитѣ, който намираме на търновския.—Всички прѣписи свършватъ първия редъ съ : слѣдъ годината, съ изключение на Л, който дава още една буква Δ съ титла и два знака въ видъ на скоби и двѣ точки слѣдъ тѣхъ (вж. по-горѣ стр. 231). Отдѣ ги е взелъ Люкасъ? Ние мислимъ, че това сѫ нищо друго освѣнъ надредната Δ надъ 2-та буква на втория редъ, двѣтѣ титли надъ д и в и чертицата надъ ж, които Люкасъ е смѣталъ за буква и знакове на самостоенъ редъ, що е заблудило Щафарика, който веднага слѣдъ годината туря д... Тоя случай

[1]) Понеже по технически прѣчки не бѣ възможно да се прѣдадатъ точно лигатуритѣ и други знакове, то ние отпращаме читателя да слѣди нашия текстъ по оригиналнитѣ начертания на стр. 231 и 234.

[2]) Вж. Извѣстія Рус. Археол. Института въ К-полѣ, VII, 1901, табл. 5.

най-очевидно ни говори, че Lucas не е спазвалъ редоветѣ на надписа и е прѣписвалъ, вѣроятно, до като се свършвалъ у него реда.

р. 2. Редътъ се почва съ:, които намираме въ И и въ М и които сигурно сѫ били и въ оригинала както и въ търновския надписъ прѣдъ индиктиона. Първитѣ двѣ букви сѫ прочетени: въ Л — єн, въ Г—єн въ М — єн. въ И — єн, а у Душанова ѕн; нѣма съмнѣние, че най-вѣрно е дадено въ Г єн—ендикта, вм. ін—индиктионъ, както въ търновския; но и това, което ни даватъ другитѣ прѣписи, е достатъчно да установимъ, че въ оригинала буквата є е била начертана окрѫглено, а не ѫглесто, както въ края на сѫщия редъ. — Третята буква, която е отдѣлена отпрѣдъ и отзадъ съ: въ всички прѣписи, що показва както и титлата надъ нея, че тукъ имаме буквена цифра, съ изключение въ Л, дѣто : липсватъ отзадъ, е прочетена отъ всички д҃ освѣнъ въ Л, дѣто е прѣдадена като Δ и безъ титла, а оттука начертанието въ И е точно споредъ оригнила. Душановъ, обаче видѣлъ въ начертанието въ И двѣ букви ад҃, т. е. 14, що очевидно не е вѣрно, не само защото числото 14 никога и нийдѣ не се означава по тоя начинъ, но и защото означената въ надписа година не дава 14, а само 4 индиктионъ, а оттука въ завитушката въ горния край на д ще трѣба да видимъ само хоризонталната чертица както въ д въ думата „въздвижены" въ сѫщия редъ и на други букви л, а · — б҃ѡ=б[ог]ѡ[мь], както г. Иречекъ го попълва: въ първата буква Л видѣлъ к безъ титла, защото тя е отбѣлѣзана отъ него въ първия редъ като ⌒, когато у всички други е б҃, освѣнъ въ Г, дѣто стои само б, слѣдов. и въ оригинала е имало титла ⌒, подобно на другитѣ титли; втората буква не е прочетена въ М, въ Л е отбѣлѣзана наопаки, изобщо първитѣ 5 букви въ тоя редъ сѫ крайно неумѣло прѣписани отъ Люкасъ и сѫ заблудили дори Шафарика, който прочелъ въ тѣхъ снтабра. Нѣма съмнѣние, че ще трѣба да приемемъ четенето въ Г и И, т. е. ѡ, при всичко, че такова съкращение на богѡмь е съвсѣмъ необикновено; титлата е поставена надъ б само, защото тя се поставя само върху съгласни, изключение правятъ само буквенитѣ цифри. — въздвиж҃е у всички прѣписи е написано еднакво; само въ Г д е поставена надредно, що е невѣрно, тъй като у всички други тя е въ реда; сѫщо и чертицата — титла (?) надъ ж е пропусната въ Л и Г, а тя сигурно е била въ оригинала, и може би въ нея ще трѣба да видимъ знакъ за изпуснатото второ и въ пъл. прич. ст. з. Съмнителна се явява точката между ъ и з въ И, защото тукъ тя е неумѣстна; вѣроятно се е намирала на скалата прѣди издълбаването на надписа. Тукъ ще забѣлѣжимъ пакъ, че въ Л

тоя редъ се свършва невѣрно съ **къздки**, защото у всички други прѣписи той се свършва както въ И, т. е. и тукъ както и въ слѣднитѣ редове се ясно види, че П. Люкасъ не е спазвалъ редоветѣ при прѣписването.

р. 3. **нъı** въ всички прѣписи еднакво е написано, само въ Г и М е пропусната хоризонталната съединителна чертица, може би поради липсата на съотвѣтната буква въ печатницитѣ; въ Л тя по погрѣшка е поставена въ горния край отлѣво на вертикалното десно колѣнце. — **цр**: монограма на **ц[а]р[ь**, както на българскитѣ монети, когато въ търновския надписъ монограмата е съ **ь** на края; титлата е пропустната въ Г и М, а въ Л трѣбва да я видимъ въ съединителната чертица въ горния край на двѣтѣ колѣнца въ **ц**. Монограмата е поставена между: въ И и М, за да се посочи, че това е съкратена дума, както това се види и въ подписа на дубровнишката грамота.[1]) Знакътъ: отпрѣдъ е пропуснатъ въ Г, а съвсѣмъ липсва въ Л, дѣто може би ще трѣбва да го видимъ въ неумѣстната крива прѣдъ монограмата. — **Асѣнь**: очевидно въ И лигатурата **нь** е сбъркана вм. **нь**, както е въ Л и М и отчасти въ Г, дѣто **ь** е пропуснатъ. — Точката между **нь** и **б**, която намираме въ И и М, е на мѣсто и отдѣля името на царя отъ титлата му. — **блъга** въ И се схожда съ Л и по начертание, а съ М и по правописъ; не е вѣрно въ Г **бльга**.

р. 4. **ромь** въ И и М; Л пропустналъ лигатурата, а въ Г е невѣрно **ромъ**. — Точката, която срѣщаме въ Л и И, но пропустната въ Г и М, е на мѣсто; повидимому въ оригинала я имало. — **и гръкомь** както въ подписа на дубровнишката грамота съ **ъ**; въ И, Л и М тая дума се схожда напълно, само въ Л лигатурата на послѣднитѣ двѣ букви е сбъркана; съвсѣмъ не е вѣрно въ Г **и грѣкомъ**. — Точката слѣдъ втората лигатура е правилна, макаръ че я намираме само въ И и М, понеже отдѣля два израза, и несъмнѣно я имало въ оригинала. — **тажє** въ всички прѣписи е еднакво и въ начертанието.

р. 5. **нпрочимъ** най-вѣрно е въ И, защото въ Л сѫ пропустнати съединителнитѣ хоризонтални чертици въ лигатурата на П и въ Н; въ Г е пропуснатъ **ъ** въ края, а въ М на края стои **ь** вм. **ъ**. — **страна** въ И се схожда съ всички други; само начертанието на послѣднето А въ Л се отличава отъ И: хоризонталната чертица е поставена косо, що е невѣрно, защото подобно начертание на тая буква нѣма въ цѣлия надписъ.

р. 6. **мь** въ И се схожда въ всички съ изключение на М, дѣто лигатурата е разтворена въ **мъ** вм. **мь**. — Точката, която е пропустната въ

[1]) Г. Ильинскій, Болгарскія грамоты, Москва 1911, табл. № 1.

Л, е била и въ оргинала, защото я намираме и въ другитѣ. — **поставн** е прѣписано у всички еднакво, само въ М буквата **и** е отнесена погрѣшно къмъ слѣдната дума. — **алік** е погрѣшно написано въ Л, дѣто прѣдъ **дік** е начертана буква, неизвѣстна въ сл. алфавитъ, и въ М **адік**.

р. 7. **сѣ** е сбъркано въ Г, дѣто се чете **чѣ**. — **сівдста** се чете различно: въ Л — **сівдста**, въ Г — **сі вдста**, въ М — **сі васта**. Очевидно нито единъ отъ прѣписвачитѣ не е разбиралъ думата. Непонятна се явява чертицата-титла (?) надъ **к̄**, но зато точката слѣдѣ тая дума е умѣстна, понеже тя отдѣля двѣ изречения. — **нзн** въ И е невѣрно, както въ Г — **нзи** и въ М — **изи**, а Душановъ мислѣлъ, че тия три букви въ И сж погрѣшни и че трѣба да се четатъ **нсъ**. Очевидно тукъ има погрѣшка, и Л ни дава лесно да я поправимъ на **изи**, макаръ че въ Л е не разбрана срѣдната буква, която очевидно въ И е наопаки написана вм. **ѕ**, както е въ р. 1 въ годината.

р. 8. **здасі** е еднакво прѣписано въ всички прѣписи; само точката между **д** и **а** въ И се явява не на мѣсто. — **иградъ** само въ Л е погрѣшно прѣдадена **нграад**, що е заблудило и Шафарика, който прочелъ **граад**; чертицата-титла (?) надъ **и** е така сжщо не на мѣсто. Въ края на текста е стоялъ въ оргинала знакътъ :, който е отбѣлѣзанъ въ всички прѣписи освѣнъ въ Г.

Слѣдъ направено тукъ сравнение нашиятъ надписъ може да се възстанови доста близу до оргинала въ слѣдния видъ:

+ВЛ̄Ѣ: ЅТ: ЛѲ:
:ЄN:Д̄:Б̄ѠВЪЗДВНЖЕ
NЗН :Ч̄:АСѢНЬ·БЛЪГА
РОМЬ ·НГРЪКОМЬ·ТАЖЕ
НРО ҮНМЪСТРАNА
МЬП ОСТАВНАЛЕК
СѢСЕ В̄АСТА·НЅН
ЗДАСЕ Н̄ГРАДЪ:

Въ тоя видъ надписътъ биде възстановенъ отъ насъ на сжщата скала подъ стария, развален҃ъ отъ станимашкитѣ гърци, (вж. обр. 2,

дѣто 1 посочва мѣстото на стария надписъ, 2 онова на новия), на 7 и 8 априлъ 1900 год. по поканата на офицеритѣ отъ тогавашния станимашки гарнизонъ и при съдѣйствието на коменданта на града полковникъ Г. Абаджиевъ, т. в. командиръ на 21 пѣхот. Срѣднегорски полкъ, а на 11 май с. г. биде тържествено осветенъ отъ еп. Антимъ, т. в. викарий на пловдивския митрополитъ, а сега търновски митрополитъ, при участието на пловдивския и станимашкия гарнизонъ и при стечение на многоброенъ народъ отъ Станимака и околнитѣ села.

И тъй нашиятъ надписъ гласи:

† **Ѣ лѣт[о] : ѕ҃ · ѱ҃ : л҃ѳ : | енд[икта] : д҃ : в[ог]ѡ[мь] въздвижє[н] нъи : ц[а]р[ь] : Асѣнь · блъга|ромь · и гръкомь · тажє и прочимъ странамь · постави Алєк|сѣ севаста · и ѕиздa сии градъ** :

т. е. „Въ година 6739, индиктионъ 4., отъ Бога въздигнатий (на царството) царь Асѣнь, (царь) на българитѣ и гърцитѣ, сѫщо и на други страни (земи), постави Алексѧ севаста и изгради тая крѣпость".

Септемврийската 6739 година отъ С. М. се е продължавала отъ 1. септемврий 1230 до 31. августъ 1231 януарска година, на която напълно отговаря 4. индиктионъ на византийското лѣтоброение, слѣд. нашиятъ надписъ е билъ издълбанъ или прѣзъ послѣднитѣ 4 мѣсеца на 1230 г., или прѣзъ първитѣ 8 мѣсеци на 1231 г., т. е. наскоро слѣдъ знаменитата битка при Клокотница (прѣзъ пролѣтьта 1230 г.). Точното опрѣдѣление датата на нашия надписъ ни ясно посочва, че подъ „**царь Асѣнь**" въ него ще трѣбва да разбираме българския царь Иванъ Асѣнь II (1218—1241), който въ дубровнишката грамота така сѫщо се нарича само **Асѣнь**, когато въ търновски надписъ носи пълото си име **Ἰѡ҃ Асѣнь, сн҃ь стараго Асѣнѣ цр҃ѣ**.

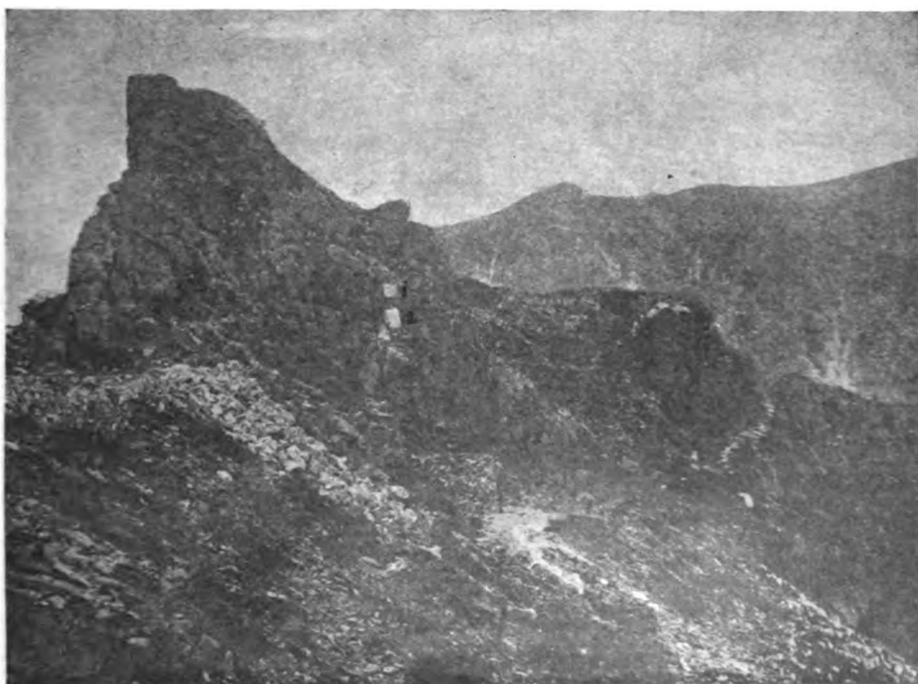
Епитетътъ „**богѡмь въздвиженъи**" за Ив. Асѣня II се срѣща само тукъ срѣщу обикновенния „**цр҃ь великыни благочестивыи**" или „**хр҃толюбивыи цр҃ь** (въ синодика на царь Борила)[1]) или „**въ х҃а б҃а вѣрны цр҃ь** (въ търновския надписъ) или „**благовѣрныи цр҃ь** (въ титлата на другитѣ български царе).[2]) — Необикновенъ се явява реда на думитѣ въ титлата „**цр҃ь Асѣнь блъгаромь и гръкомь**"; по аналогия съ извѣстнитѣ намъ титли на другитѣ царе ние бихме очаквали слѣдъ **Асѣнь** да стои **самодрьжець**, както е въ търновския надписъ, или най-малко думата **цр҃ь** да се повтори или да стои слѣдъ името, както е въ дубровнишката грамота. Такова неумѣло съкращение въ титлата

[1]) Ср. Синодикъ царя Бориса, изд. М. Г. Попруженко, Одесса 1899, прилож., стр. 63—67.

[2]) Вж. Ильинскій, каз. съч., стр. 19, 23, 26, 28, 29.

на царя, както и въ думата богωмь едва ли може да се обясни съ случаенъ пропускъ, по недогледъ на каменорѣзача; по скоро малкото мѣсто, съ което послѣдниятъ е разполагалъ при написването надписа на скалата, го е принудило да изпусне тая дума.

Що се отнася до самата титла „(самодрьжець или царь) блъгаромь и гръкомь тажє и прочимъ странамь", то тя намира обяснението си въ голѣмото разширение границитѣ на българското царство слѣдъ Клокотниш-

Обр. 2.
Общъ изгледъ на Асѣновата крѣпость отъ юго-западъ.

ката побѣда надъ солунския императоръ Теодоръ-Дука-Ангелъ-Комнинъ (1222—1230), чиито повече владѣния бѣха присъединени къмъ българското царство. Самъ Ив. Асѣнь II ги опрѣдѣля въ своя надписъ така: а зема вса прѣлаχ ѿ Одрина и до Драчѣ грьцкѫ и єщє жє арбанаскѫ и срьбскѫѫ.[1]) Въ житието на св. Петка патриархъ Евтими, който несъмнѣно е ималъ прѣдъ видъ и съдържанието на търновския надписъ, дава нѣщо повече: „... вьсє Макієдонскоє объїємшоу одръжаніє, иієщє жє и Сѣрь, тако и съ всєю Аѳонскою, пачє жє, истинныєіє рєщи, Свєтою горою, кь снмжє и славный Солоунь съ всєю Ѳєтталією, такождє жє и Трїкалы, тако джє

[1]) Извѣстія рус. Арх. Института, пакъ тамъ, редъ 7 и 8.

и Далматїю, іаже и Арбанитьскаа глаголієть се дръжава, даже и до Драча. [1]) Георги Акрополитъ пъкъ пише: . . . καὶ γίνεται μὲν ὑπ' αὐτὸν ἡ 'Αδριανοῦ, 'εκ τοῦ σχεδὸν δὲ καὶ τὸ Διδυμότειχον, εἶτα Βολερὸν ἅπαν,[2]) Σέρραι, Πελαγονία καὶ Πρίλαπος καὶ τὰ πέριξ τούτων. κατέδραμε δὲ καὶ τῆς Μεγάλης Βλαχίας,[3]) 'αλλὰ καὶ τοῦ 'Ελβάνου[4]) κατακυριεύει, καὶ μέχρι τοῦ Ἰλλυρικοῦ τὰς λείας ποιεῖ· 'επεὶ δὲ τὸ πολὺ τοῦ βουλεύματος κατειργάσατο καὶ ὡς ἠγάπα τὰ κατ' αὐτὸν διέθετο, εἰς τοὺς οἰκείους 'επανέζευξε τόπους, τινὰ μὲν τῶν φρουρίων καταλελοιπὼς ὑπὸ Ῥωμαίων δεσπόζεσθαι, τὰ πλείω δὲ ὑφ' ἑαυτὸν ποιησάμενος, στρατιώτας ἐν τούτοις τάξας καὶ στρατηγοὺς καὶ τοὺς εἰσπραττομένους τὰ δημόσια φορολογήματα.[5]) Съпоставени и тритѣ тия извѣстия се потвърдяватъ помежду си, като при това ще трѣба да се забѣлѣжи, че подъ израза **таже и прочимъ странамъ** се разбиратъ и такива „страни", които не сѫ били присъединени къмъ българското царство, а сѫ признавали върховната власть на Ив. Асѣня II, както Сърбия и Солунскиятъ деспотатъ (Солунъ, Тесалия и Епиръ).[6])

Главното съдържание на нашия надписъ се състои въ изразитѣ 1. **постави Алексѣ севаста** и 2. **зизда сеи градъ**. 1. Ив. Асѣнъ II поставилъ за началникъ на крѣпостьта и за управитель на околнитѣ мѣста нѣкого-си Алексия, който носилъ титлата „севастъ". Душановъ мислѣлъ, че думата „севастъ" трѣба да се попълни въ „севастократоръ". Иречекъ пъкъ забѣлѣзва, че „Алексѣ севаста" . . . „едвамъ може да се счита за едно лице съ Александра севастократора, брата царева", като има тукъ прѣдъ видъ главно името. Но ние мислимъ, че такава идентификация е недопустима и поради самата титла. Думата σεβαστός (лит. augustus), която първоначално е влизала между епитетитѣ на императора въ значение „свещенъ", „неврѣдимъ", „неприкосновенъ", прѣзъ XI вѣкъ е означавала придворна титла, която е носило най-високото лице при византийския дворъ, и само *кесарьтъ* (καῖσαρ), по право наслѣдникътъ на прѣстола, стоялъ по-високо отъ *севаста*. Доколкото е извѣстно, първи сѫ получили тая титла Алекси Комнинъ, комуто била дадена отъ импер. Н. Вотаниата слѣдъ побѣдата му надъ Н. Вриения,[7]) и братъ му Исакъ Комнинъ, който билъ награденъ съ тая титла, слѣдъ като поднесълъ на

---

[1]) E. Kalužniacki, Werke des Patriarchen von Bulgarien Euthymius, Wien 1901, 70.

[2]) Очевидно тукъ въ значение на область на З. отъ дол. течение на Марица

[3]) Сѣверна Тесалия.

[4]) Область въ сѣвер. Албания, вж. В. Н. Златарски, Извѣстията за българитѣ въ хрониката на Симеона Метафраста и Логотета, Сб. Н.У.К. XXIV, 1908, 75 забѣл. 2.

[5]) Georg. Acropolites, ed. A. Heisenberg, Lipsiae, 1903, I, p. 42—43.

[6]) К. Јиречек, Историја Срба, Београд 1911 I 290—291.

[7]) M. Attaliata, ed. Bon. 299: πανσέβαστος τοῦ σεβαστοῦ; Scylitza, ed. Bon. 270; N. Bryennius, ed. Bon. 156.

Вотаниата скѫпи сирийски платове.[1]) По-сетнѣ самъ Алекси Комнинъ, като императоръ вече, учредилъ други почетни титли при двора сложни съ σεβαστός: σεβαστοκράτωρ (отъ σεβαστός и αὐτοκράτωρ), πρωτοσέβαστος, πανυπερσέβαστος, които се давали на императорскитѣ дѣца и на най-близкитѣ царски роднини и получили при това видово значение спрѣмо σεβαστός, което е имало вече общо, родово значение.[2]) Оттука ясно става, че титлата „севастъ" не е все едно що и „севастократоръ", която се давала на най-близко въ царския родъ и по значение слѣдъ царя лице, какъвто е билъ наистина Ив. Асѣновиятъ братъ Александъръ, когато простото σεβαστός се е давало на отличили се и заслужили съ нѣщо военачалници или пъкъ далечни царски роднини, какъвто сигурно е билъ и споменуваниятъ въ нашия надписъ Алекси.

2. Ив. Асѣнь II изградилъ самата крѣпость при Станимака. Вече самиятъ гл. **зиздати** или **зиждати** (оттука **зиждѫ** — τεῖχος, murus, стѣна) „издигамъ зидъ", „зидамъ стѣна" ни посочва, че тукъ става дума не за съграждане на крѣпостьта отъ основа, както самъ Ив. Асѣнь II казва за църквата Св. 40 мѫченици: **създах ѿ зачѧла... храмъ съ**, а за издигане на стѣни, които въ даденото врѣме сѫ били поврѣдени или на нѣкои мѣста и съвсѣмъ съборени, съ други думи, Ив. Асѣнь подновилъ и поправилъ стѣнитѣ на крѣпостьта. Това се потвърдява и отъ историческитѣ събития. Станимашката крѣпость, както е извѣстно, става българска при Калояна въ 1206 г., когато тя бѣ напусната отъ фландрския рицарь Ренье де Три слѣдъ 13-мѣсечна юнашка отбрана.[3]) Но въ 1208 г., слѣдъ знаменитото поражение на Борила при Пловдивъ, тя отново прѣминала въ рѫцѣтѣ на латинцитѣ заедно въ Пловдивското херцогство, чието управление било повѣрено на Жераръ де Стремъ, роднина на Ренье де Три.[4]) Колко врѣме крѣпостьта е оставала въ латински рѫцѣ, не е извѣстно; но по всичко се види, че тя е била запусната за дълго врѣме, защото, както свидѣтелствува нашиятъ надписъ, когато тя била при Ив. Асѣня II пакъ завзета отъ българитѣ, вѣ-

[1]) Bryennius, ibid. 157. — Н. Скабалановичъ, Византійское государство и церковь въ XI вѣкѣ. С.П-бургъ 1884, стр. 151. — Ch. Diehl, Figures byzantines, Paris 1906, I 276, посочва, че още въ първата половина на XI вѣкъ титлата „севаста" се давала отъ императора на госпожи, които сѫ заемали мѣсто по значение веднага слѣдъ императрицата

[2]) Anna Comnena, ed. Bon. I p. 147—148. — Ст. Новаковић, Византијски чинове и титуле у српским земљама XI—XV века. „Глас" С.К.А. LXXVIII (47), 1908, 209—212.

[3]) Иречекъ, Княжество България, II 426—427

[4]) E. Gerland, Geschichte des lateinischen Kaiserreiches von Konstantinopel, 1. Teil: Geschichte der Kaiser Balduin I und Heinrich (1204—1216), Homburg v. d. Höhe 1905, стр. 155—156; К. Иречекъ, Исторія Болгаръ, Одес. изд., 326—327.

роятно, веднага слѣдъ Клокотнишката битка, и когато въ 1231 г. слѣдъ разрива на българския царь съ латинската империя, поради ощетяването на прѣдполагания бракъ на българската принцеса Елена съ Балдуина II, слѣдъ като пристигна новоизбраниятъ латински императоръ Ив. де Бриенъ въ Цариградъ, Ив. Асѣнь II почналъ да укрѣпява Родопската фортификационна линия, крѣпостьта била отново затегната и поправена, а защитата на прохода била повѣрена на Алексия севаста, като близко и довѣрено на царя лице.

Освѣнъ текста нашиятъ надписъ, споредъ прѣписа на Ив. Иеремиевъ (вж. стр. 234), е съдържалъ и други знакове, които отчасти сѫ посочени въ прѣписитѣ Л и Г. Това сѫ: 1) *вертикални линии* — една, която минавала отъ-надъ р. 3, прѣзъ лѣвата половина на текста, и се свършвала подъ послѣдния редъ съ хоризонтална къса черта, а споредъ Г се прѣсичала отъ нея кръстообразно малко по-горѣ отъ долния й край, и други двѣ, една подъ друга, отдесно на надписа, отъ които горнята почвала отъ 2 р. и се свършвала подъ 4 р. така сѫщо съ кѫса черта и 2) *двѣ* повидимому *монограми* отдесно на текста, между послѣдния и двѣтѣ вертикални линии: едната, между 3. и 4. р. и горнята вертикална линия, напомня монограмата въ монетитѣ на Ив. Александра,[1]) и може би ще трѣбва да прочетемъ въ нея името Ал[ѥксий (или Александъръ), а другата, между 6. р. и долнята вертикална линия, се схожда съ монограмата м въ сѫщитѣ монети,[1]) въ която заедно съ косата чертица между срѣднето и лѣвото колѣнце на м би могло да се прочете името М[и]х[аи]л[ъ. Какво отношение сѫ имали тия знакове къмъ самия текстъ на надписа, трудно е да се каже. Обаче, ако се сѫди по струпаностьта на буквитѣ въ послѣдния редъ отлѣво на вертикалната прѣзъ текста линия, би могло да се мисли, че послѣднята нѣма никакво отношение къмъ надписа и изглежда да е била прокарана на скалата прѣди написването на надписа. Другитѣ двѣ вертикални линии отдесно, отбѣлѣзани и у Люкасъ. който повидимому ги считалъ за линии, ограждащи текста, може би ще трѣбва да се свържатъ съ съотвѣтнитѣ монограми, въ които, по аналогия съ търновския надписъ, дѣто между 2 и 4 р. е написано името на писача (азъ драган писа), сме наклонни да видимъ имената на съставителя на текста Алекси (или Александръ) и на каменорѣзача му Михаилъ. Впрочемъ това сѫ само догадки, които ще си останатъ за винаги такива, понеже ние не можемъ да провѣримъ, дали монограмитѣ сѫ били точно прѣписани.

---

[1]) В. Н. Златарски, Къмъ въпроса за най-старитѣ български монети въ Извѣстия на Археол. Друж. I, 1910, 35—40.

L'inscription de Jean Assène II près de Stanimaca. L'inscription est gravée sur un rocher de la forteresse située à une demie lieue au sud de Stanimaca (dép. de Philippopoli). Elle existait intacte jusqu'en 1883, lorsque les Grecs du pays la martelèrent. Et si le monument est sauvé pour la science, c'est grâce à une ancienne copie d'un étranger (Paul Lucas, en 1706) et aux estampages faits en 1864, 1868 et 1881 par des Bulgares. En voici le contenu: „En l'année 6739 (1230—31), indiction 4-e, Assène, élu de Dieu tsar des Bulgares et des Grecs ainsi que d'autres pays, plaça le sébaste Alexis et construisit cette forteresse". En d'autre termes, l'inscription était gravée sous Jean Assène II (1218—1241) en 1231 (de l'année de septembre), lorsque, après la bataille de Klokotnitsa, où Théodore Comnène (1222—1230) fut vaincu et fait prisonnier, les Bulgares s'emparèrent de la forteresse, la restaurèrent et nommèrent pour son chef le sébaste Alexis, à ce qu'il paraît personnage expérimenté et proche du roi Assène II.

V. N. Zlatarski.

Разкопки въ „Малката-пещера“ при Търново прѣзъ 1909 г.

отъ **Р. Поповъ.**

На сѣверъ отъ Търново, до селото Самоводени, се простира красива долина, позната съ името „Дервента“ (Дервенито). Високитѣ криптокристални, бѣли баремски скали, които затварятъ послѣдната, иматъ типиченъ карстовъ характеръ. Тѣ изобилствуватъ съ пещери, едни отъ тѣхъ достжпни, други не. На лѣво (югъ) отъ монастира Св. Прѣображение се намиратъ такива нѣколко, двѣ отъ които — „Голѣмата“ и „Малката-пещера“ — бѣха прѣдметъ на нашитѣ изучвания. За пръвъ пжть прѣдприехме разкопки въ послѣдната пещера прѣзъ лѣтото на 1898 год., които можахме да продължимъ едва прѣзъ 1905 год. Върху резултата отъ тия наши изучвания говоримъ на друго мѣсто [1]).

Прѣзъ лѣтото на 1909 год., слѣдъ като завършихме работата си въ бѣляковскитѣ пещери, възползувахме се отъ случая да употрѣбимъ останалото врѣме, съ което разполагахме, за разкопки на часть отъ насипа при входа на Малката-пещера, който по-рано никакъ или отчасти само бѣ засегнатъ. Особено многочисленъ материалъ тоя пжть не се получи; затова пъкъ ни се удаде случай да намѣримъ слѣди, които показватъ, че пещерата е била обитавана и прѣзъ палеолитно врѣме, а край тия слѣди попаднаха останки отъ видове, съврѣменни на пещерната мечка и хиена, които до тогава не бѣхме намирали. Резултата въ резюме излагаме по-долу.

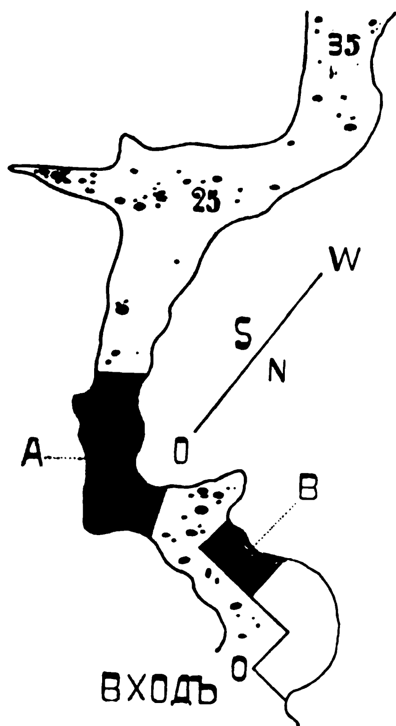
Профилъ на насипа при входа на пещерата. Пещерата се намира на втората тераса на Голмѣлското плато. Входътъ й, чиято височина не надминава 2·5 м., а ширината, мѣрена при основата, достига 4 м., се отваря точно къмъ изтокъ (обр. 1).

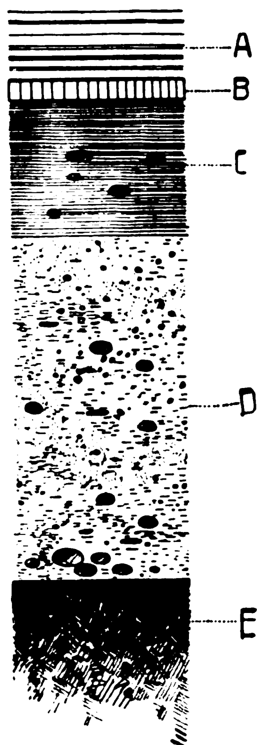
[1]) Мсб. XX 1904.

Отначало пещерата е тѣсна (3 — 4 м.), прави нѣколко незначителни завои и, слѣдъ като изминемъ 43 м. отъ входа, тя приема форма на голѣма, почти кръгла зала съ диаметъръ около 10 м. По-нататъкъ пещерата се дѣли на два клона: десенъ и лѣвъ. Първиятъ отъ тѣхъ е проходимъ на 37 м., а вториятъ на 28 м.; така щото максималната дължина на пещерата достига 92 м., мѣрена по десния клонъ.

Подътъ по цѣлото протежение на пещерата е покритъ съ почвенъ материалъ, чиято дебелина и естество варира доста. Прѣзъ 1898 и 1905 година правихме главно разкопки при края на лѣвия клонъ, дѣто за пръвъ пъть се удаде случай да се намѣрятъ у насъ въ голѣмо количество кости отъ пещерна мечка, а при входа направихме нѣколко сондажи. Прѣзъ 1909 год. ограничихме работата си само при входа (обр. 1 А и В), дѣто почвениятъ материалъ прѣдставя слѣдния профилъ (обр. 2):

Обр. 1.
Планъ на Малката-пещера.

Обр. 2.
Профилъ на насипа въ Малката-пещера.

1) 20 см. наслойки отъ хумусъ, пепель, торъ, въглища, огорѣла пръсть и пр. Тѣзи наслойки иматъ обща дебелина до самия отворъ 1·50 м. Този най-младъ пещеренъ материалъ е напластяванъ прѣзъ врѣмето, прѣзъ което прѣдната третина на пещерата е служила за подслонъ на дребенъ рогатъ добитакъ. Тукъ се указаха малко кости отъ рецентни животни и фрагменти отъ гледжосани съдове (обр. 2 А).

2) Ясно ограниченъ откъмъ тия наслойки, слѣдва другъ пластъ, дебелъ 8 — 10 см., който прѣдставя черна отъ карбонизирани органични вещества глина, въ която срѣщаме фрагменти отъ сиви съдове, работени на грънчарско колело (обр. 2 В).

3) Вториятъ пластъ, поради еднаквостьта на материала, почти незабѣлѣзано прѣминава въ слѣдващия по-долѣ глиненъ пластъ, размѣсенъ съ чакълъ, чиято дебелина не надминава 40 см. (обр. 3 С). Тукъ се намѣриха фрагменти отъ груби, недопечени глинени сѫдове, рѣдко съ орнаменти; кѫсове отъ кремениии орѫдия, кости отъ домашни и диви животни, пепелни и вѫглищни прослойки — мѣста на огнища.

4) Рѣзко ограниченъ отгорѣ съ третия пластъ, отъ долѣ съ скалистия подъ, слѣдва най-стариятъ пещеренъ материалъ, който на това мѣсто има дебелина 1 м. (обр. 2 D). Той прѣдставя жълта, тукъ-тамѣ червеникава пластична глина, размѣсена съ чакълъ, дребни блокове и варовити конкреции, образувани вслѣдствие хидро-химически процеси на самото мѣсто. Тукъ се намѣриха слѣди отъ пещерна мечка, пещерна хиена, прѣдпотопно говедо (родоначалникъ на съврѣменния едъръ рогатъ добитъкъ), конь и двѣ кремении орѫдия (обр. 3).

За да датираме тоя редъ пластове на пещерния насипъ, достатъчно сѫ намѣренитѣ досега културни и палеонтологични материали. Спирайки се поотдѣлно върху тѣхъ, ще се помѫчимъ да опрѣдѣлимъ старостьта на пластоветѣ, отъ които тѣ произхождатъ.

Материали отъ пласта D.

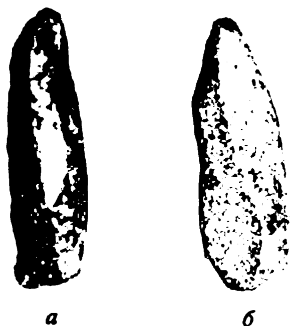
I. Останки отъ животни. Пещерна мечка (Ursus spelaeus Blumb.). 1) Четири рѣзци (Dentes incisivi) отъ горни челюсти. 2) Осъмь рѣзци отъ долни челюсти. 3) Петнадесеть кучешки зѫби (Dentes canini) 4) Четвърти прѣдкѫтникъ (D. praemol.) отъ горня челюсть. 5) Два плътоядни зѫби (Dentes laceratantes = M_1). 6) Втори сѫщински кѫтникъ (Dens molar.) отъ долня челюсть. 7) Два сѫщински кѫтници, трети редъ (M_3), отъ долни челюсти. 8) Втори и трети сѫщински кѫтници (M_2 и M_3) отъ горни челюсти. 9) Фрагменти отъ строшени зѫби. 10) Лѣва долня челюсть (Mandibula). Отъ зѫбитѣ запазени сѫ: C, P_4, M_1 (L), M_2 и M_3. 11) Повече отъ петдесеть фрагмента отъ дългитѣ кости на прѣднитѣ и заднитѣ крайници. 12) Кость отъ китката (Os triquetrum). 13) Двѣ кости отъ пръститѣ (Phalanx secunda et tertia). 14) Два прѣшлена (Vertebrae). 15) Фрагменти отъ ребра (Costae).

Пещерна хиена (Hyaena spelaea Goldf.). 1) Кучешки зѫбъ (Dens caninus), дългъ 7 см. 2) Фрагментъ отъ десна долня челюсть съ послѣднитѣ два прѣдкѫтника (P_3 и P_4).

Конь (Equus caballus L.). Кжтенъ зжбъ отъ горня челюсть, дълъгъ 7·5 см. Принадлежи на младъ екземпляръ.

Биволъ (Bos primigenius). Кжтенъ зжбъ отъ горня челюсть. Дължината на коронката му мѣри 3·5 см., ширината ѝ не надминава 3·3 см., а цѣлата височина на зжба достига 4·8 см.

II. Културни останки. На дълбочина 1·45 м. отъ повръхностьта, съвмѣстно съ коститѣ на горнитѣ видове, се намѣриха двѣ кременни орждия (обр. 3). Първото отъ тѣхъ е направено отъ тутталеножълтъ флинтъ. Прѣдставя тънка ламела съ една равна страна, а другата има два супаралелни ржба. Единиятъ край е малко-много заостренъ, а противоположниятъ равенъ, малко косо отчупенъ. Хълбочнитѣ ржбове сж остри и неравномѣрно назжбени, вѣроятно отъ употрѣба. Орждието има слѣднитѣ размѣри: дължина 6 см., максимална ширина 1·6 см., дебелина не повече отъ 0·6 см. Второто орждие е направено отъ блѣдо-сивъ флинтъ. Подобно на първото, единиятъ му край е заостренъ, а противоположниятъ малко заобленъ и грубо очуканъ. Едната му страна е равна, другата има единъ ржбъ. Хълбочнитѣ ржбове сж ситно назжбени. Размѣри: дължина 5·9 см., максимална ширина 2 см., дебелина 0·65 см.

Обр. 3.
Кременни орждия отъ Малката-пещера.

Присжтствието на останки отъ типичнитѣ за post-pliocen'овата (дилувиална) епоха видове — пещерна мечка и хиена — опрѣдѣлятъ най-долния пластъ на профила като четвъртиченъ; слѣдователно, сжщата старость ще иматъ и намѣренитѣ двѣ кременни орждия. Тази е първата у насъ находка на палеолитиченъ материалъ.[1]) Тъй като орждията не сж отъ характернитѣ типове, трудно е да се каже съ положителность, отъ кое врѣме на палеолитната епоха произхождатъ. Ние ще приведемъ нѣколко аналогии, които могатъ да се вематъ подъ внимание при датирането. Подобни на нашитѣ сж нѣкои отъ кременнитѣ орждия, намѣрени въ Мунцингенъ при Фрайбургъ (Германия),[2]) въ Хундщайгъ (южна Австрия)[3]) и въ Агсбахъ,[4]) които принадлежатъ на

[1]) Материалътъ отъ пещерата „Топля“ при селото Голѣма-Желѣзна (Троянско), изслѣдвана отъ проф. Г. Бончевъ (Трудове на Българското Природоизпитателно Дружество, книга I) и Ил. Стояновъ (пакъ тамъ книга II), е невѣрно датиранъ като палеолитиченъ.

[2]) M. Hoernes, Der diluviale Mensch in Europa, Braunschweig 1903, стр. 50 обр. 3-8.

[3]) Hoernes, цит. съч. стр. 116 обр. 44.

[4]) Hoernes, цит. съч. стр. 125 обр. 49.

солютреенската епоха. По форма и размѣри твърдѣ близки сж орждията, намѣрени при Combe-Capelle (Montferrand) отъ Ауринациенския пластъ,[1]) прѣдшествуващъ солютреенската епоха.

Отъ приведенитѣ аналогии се вижда, че нашитѣ орждия подхождатъ на солютреенскитѣ отъ нѣколко мѣста, за каквито вѣроятно ще трѣбва да се приематъ. Въ полза на това прѣдположение ще приведемъ класификацията на четвъртичната епоха отъ виенския професоръ по прѣдистория Хьорнесъ. Въведената втора междуледникова епоха (zweite Zwischeneiszeit или Mammutzeit),[2]) която отговаря на солютреенската епоха, се характеризира съ останки отъ пещерна мечка и пещерна хиена — видове, които, както видѣхме, се намѣриха въ пластъ съвмѣстно съ кременнитѣ орждия.

Материали отъ пласта С.

I. Останки отъ алувиални животни. — Биволъ (Bos sp.), овца (Ovis aries L.), свиня (Sus scropha L.), куче (Canis sp.), рогачъ (Cervus elaphus L.), сърна (Cervus capreolus L.), кости отъ птици (Aves).

II. Културни останки. Освѣнъ фрагменти отъ сждове, други културни останки не се намѣриха. Отъ многобройнитѣ кжсове задържахме само слѣднитѣ:

1) Полукржгла, обла дръжка, чийто горенъ край е закрѣпенъ близо до устата на сжда. Стѣнитѣ на послѣдния около дръжката иматъ дебелина 0·5 см. Глината е размѣсена съ много пѣсъкъ. Изпичането на сжда е било слабо, вслѣдствие на което стѣнитѣ му иматъ черъ цвѣтъ.

2) Плоско дъно, изкопано въ една костна брекча. Диаметърътъ му мѣри 6 см., а дебелината не надминава 1 см. Цвѣтъ черъ. Глината размѣсена съ много пѣсъкъ.

3) Фрагментъ отъ стѣнитѣ на грубъ глиненъ сждъ съ орнаменти, които прѣдставятъ неправилно кржгли ямички, дълбани съ пръстъ. Дебелина 1 см. Цвѣтътъ отвънъ е червеникъвъ, отвжтрѣ черъ. Глината размѣсена съ ситенъ пѣсъкъ.

4) Фрагментъ отъ устата на сждъ съ сжщия орнаментъ.

5) Фрагментъ отъ тънкостѣненъ сждъ, украсенъ съ сърповидни ямички, дълбани съ нокътъ.

---

[1]) Praehist. Zeitschrift I, 1910, табл. XXVIII обр. 3 и 4.

[2]) Hoernes, цит. съч. стр 8

Всички останали фрагменти, които, както и първитѣ, не могатъ да дадатъ идея за формата на сждоветѣ, сж безъ орнаменти. Тѣ сж слабо изпечени, а материалътъ винаги е примѣсенъ съ пѣсъкъ.

Въ този пластъ, който не липсваше въ профилитѣ отъ по-първитѣ разкопки, сж намѣрени освѣнъ останки отъ груби, работени безъ помощьта на грънчарско колело сждове, още и характерни за втората половина на каменния периодъ културни останки; слѣдователно, трѣбва да го приемемъ за неолитиченъ.

Материали отъ пласта В.

Особени останки въ този пластъ не се намѣриха; при все това полученията сега и по-рано материалъ е достатъченъ да покаже, че тази пещера е аналогична на Голѣмата-пещера както и на бѣляковскитѣ пещери и че тя, както и послѣднитѣ, е била обитавана слѣдъ каменната епоха. Тука се указаха тоя пжть само фрагменти отъ добрѣ изпечени, не гледжосани, съ сивъ цвѣтъ сждове, работени на грънчарско колело. Задържахме слѣдния материалъ:

1) Равно (плоско) дъно, съ диаметъръ 10·3 см., заедно съ часть отъ стѣнитѣ на сжда, направенъ отъ глина безъ пѣсъкъ. Както върху дъното, така сжщо и върху стѣнитѣ на сжда личатъ тънки успоредни кржгове, които показватъ, че сждътъ въ врѣме на моделирането му се е въртѣлъ равномѣрно върху вертикална ось. Цвѣтъ пепелявъ.

2) Конкавно дъно съ диаметъръ 6·3 см. Заедно съ него е запазена часть отъ стѣнитѣ на сжда, дебелината на които варира отъ 0·9 см. до 1·3 см. (при дъното). Цвѣть пепелявъ. Глината безъ пѣсъкъ. Слѣди отъ успоредни кржгове.

3) Конкавно дъно съ диаметъръ 6·5 см. Успоредни кржгове личатъ само върху вжтрѣшната повръхность; ония върху вънкашната сж заличени вслѣдствие заглаждане на сжда прѣди още да е билъ изсъхналъ. Цвѣтъ и естество на материала както при първитѣ два случая.

4) Фрагменти отъ стѣни на сждове. Всички иматъ пепелявъ цвѣтъ съ успоредни кржгове както върху външната, така и върху вжтрѣшната повръхность.

За да опрѣдѣлимъ старостьта на пласта, въ който се намѣриха горнитѣ останки, ще се възползуваме отъ аналогията, която сжществува съ пещерата „Голѣма-подлисца" отъ една страна по отношение пе-

щерния материалъ, отъ друга — по отношение характера на културнитѣ останки. Напълно идентични фрагменти имахме случай да намѣримъ въ послѣдната пещера, а съвмѣстно съ тѣхъ, между другото, желѣзни прѣдмети (фибула, върхъ отъ стрѣла, ножчета) и една сребърна монета отъ Фаустина. Ние не можемъ да кажемъ дали пещерата е била обитавана и прѣди Христа; аналогията, която приведохме, ни дава право да отнесемъ културнитѣ останки къмъ II в. слѣдъ Христа, а пласта да опрѣдѣлимъ като римски. Въ това отношение пещеритѣ въ „Дервента“, както ония въ „Раковица“ до с. Бѣляковецъ, напомнятъ нѣкои италиански пещери. Напримѣръ въ пещерата „Pollera“, изслѣдвана отъ Морели, надъ неолитния пластъ слѣдва непосрѣдствено такъвъ съ материали отъ римско врѣме. Аналогиченъ е и насипътъ при с. Мадара, дѣто надъ неолитнитѣ пластове дохождатъ пластове съ римо-византийски материали.

Материали отъ пласта А.

Безъ значение сѫ останкитѣ намѣрени въ този пластъ. Въ късно врѣме пещерата е почнала да служи за подслонъ на дребния добитъкъ. Торътъ отъ послѣднитѣ, пепельта отъ кладения огънь отъ овчаритѣ, недогорѣлитѣ вѫглища и пр. даватъ материала за тия наслойки. Вслѣдствие гниенето на азотнитѣ органични вещества, като вториченъ продуктъ отъ тора се образува силитра, която на неотѫпканитѣ мѣста образува бѣло-снѣжни полета отъ дребни кристалчета. Въ тоя най-младъ пещеренъ пластъ се срѣщатъ тукъ-тамѣ фрагменти отъ гледжосани сѫдове и кости отъ рецентни животни.

Всичко казано дотука бихме могли да го резюмираме въ слѣдната хронологична таблица: (в. стр. 255)

Като имаме прѣдвидъ резултата, полученъ отъ разкопкитѣ прѣзъ 1898, 1905 и 1909 год., идемъ до слѣднето заключение. Прѣзъ дилувиалната епоха пещерата е била обитавана отъ човѣкъ, но, вижда се, непродължително врѣме, защото той е трѣбвало да води непрѣстанна и неравна борба съ пещерната мечка и пещерната хиена, които тъй сѫщо сѫ дирили подслонъ въ пещерата. Слѣдъ измирането на споменатитѣ плътоядни видове, човѣкътъ заема пещерата и вѣроятно прѣзъ цѣлата неолитна епоха тя е била обитавана отъ него. Животътъ въ нея прѣзъ бронзовата епоха се прѣкѫсва, за да се поднови по-късно, прѣзъ историческитѣ врѣмена. Човѣкътъ, и слѣдъ като е напрѣдналъ въ кул-

турно отношение, не е прѣнебрѣгвалъ да се ползува отъ пещеритѣ като отъ естествени жилища. Това се вижда отъ резултата, полученъ слѣдъ систематичното проучване на много западно-европейски пещери. Човѣкътъ се е научилъ да строи вече жилища, обаче на много мѣста той не се е отказвалъ да води троглодитенъ животъ. Свѣдѣния за такъвъ животъ имаме дори отъ срѣднитѣ вѣкове — извѣстни сѫ пещернитѣ поселения въ Кримъ и Кавказъ — а въ нѣкои страни пещеритѣ се обитаватъ и въ настояще врѣме.

Епохи			Естество на пещерния материалъ.	Палеонтологически материалъ.	Културни останки.
Alluvium.	Желѣзна епоха (историческо врѣме).	Съврѣменна епоха.	Наслойки о.ъ торъ, хумусъ, пепель и вѫглища.	Рецентни кости.	Фрагменти отъ модерни сѫдове.
		Римска епоха.	Черна отъ хумусни вещества глина.	Рецентни кости.	Фрагменти отъ сиви, работени на грънчарско колело сѫдове.
	Каменна епоха.	Неолитна епоха (вѣкъ на угладения камъкъ).	Черна отъ хумусни вещества глина, размѣсена съ чакълъ. Слѣди оть огнища	Рогачъ (Cervus elaphus), сърна (C. capreolus), овца (Ovis aries), волъ (Bos sp.), свиня (Sus scropha), куче (Canis sp.).	Фрагменти отъ черни, груби, полуизпечени, работени на рѫка глинени сѫдове
Diluvium (Post-pliocen).		Палеолитна епоха (вѣкъ на неугладения камъкъ).	Жълта, на извѣстни мѣста червена пластична глина, размѣсена съ чакълъ.	Пещерна мечк (Ursus spelaeus), пещерна хиена (Hyaena spelaea), биволъ (Bos primigenius), конь (Equus caballus).	Кениме орѫдияр отъ солютреенската епоха.

Изслѣдването на пещеритѣ у насъ, съ каквито страната ни е твърдѣ богата, би било отъ голѣмъ не само геологиченъ, но еднакво и археологиченъ интересъ; най-послѣ свързанитѣ съ тѣхъ прѣдания, разкази и повѣрия прѣдставятъ цѣненъ материалъ и за българския фолклоръ.

Fouilles de la „Petite Grotte“ près de Tirnovo. Cette grotte, que nos avons explorée en 1898, 1905, 1909, se trouve au nord-ouest de Tirnovo. Le présent article ne contient que les résultats des fouilles de 1909. Ce qui concerne les fouilles de 1898 et 1905, v. Sbornik XX 1904. La grotte offre trois couches. La première couche, la diluviale, composée

d'argile jaune et rouge, est abondante en ossements de l'ours des cavernes (Ursus spelaeus). A côté des débris de cet animal déjà disparu nous avons signalé les restes de l'hyène des cavernes (Hyaena spelaea), du cheval (Equus caballus fossilis), du boeuf (Bos primigenius), du renne (Cervus tarantus). Ici, pour la première fois en Bulgarie, nous avons constaté des restes de l'âge paléolithique (deux instruments en silex, fig. 3). La seconde couche contient des restes néolithiques. La troisième couche, la supérieure, remonte vers les premiers siècles de notre ère. Dans la grotte voisine, près du village Béliakovets, connue sous le nom de Listza, dans une couche analogue à celle de la „Petite grotte“ et avec les mêmes débris, nous avons trouvé une médaille de Faustina. Cela prouve que la grotte était habitée au 2me siècle. Mais il est à noter que dans ces grottes et dans les autres que nous avons explorées on ne trouve pas des objets de l'âge du bronze; il est très probable qu'après la période néolithique les grottes étaient abandonnées par l'homme pour être de nouveau occupées à l'époque de l'âge du fer, aux temps historiques.

R. Popow.

Археологически вѣсти

Българско археологическо дружество въ София. Въ годишното събрание, което стана на 13 мартъ 1911 год., настоятелството прѣдстави отчетъ за дѣйностьта на дружеството прѣзъ 1910 год. Били сж продължени разкопкитѣ въ Кюстендилския Хисарлъкъ подъ ржководството на г. Й. Ивановъ; г. проф. В. Златарски е направилъ прѣдварителни сондажи и изучвания въ Червенската крѣпость и околностьта й. Г-нъ А. Чилингировъ е продължилъ изучването на праисторическитѣ селища покрай Дунава (гл. отчета му въ Извѣстия II 1 стр. 147 сл.). Г-нъ В. Аврамовъ прѣдприелъ екскурзия за изучване мѣстонахождението на гр Asamus и неговата околность. Г-нъ Г. Баласчевъ направилъ научна екскурзия въ Прѣславско. Отъ „фонда за написване историята на София", учреденъ отъ Софийския градски съвѣтъ (в. Извѣстия I 216), сж били продължени разкопкитѣ въ църквата Св. София, които сж дали много добри резултати. — Въ края на 1910 год. дружеството издаде първия томъ отъ своитѣ Извѣстия.

Държани сж били слѣднитѣ сказки: г. Д. П. Даскаловъ върху орнаментитѣ на старобългарскитѣ ржкописи; г. д-ръ Б. Филовъ върху Хисарската крѣпость и нейната базилика (печатана въ Извѣстия II). Дружеството е било подпомогнато материално отъ Министерството на народното просвѣщение; освѣнъ това е получило помощи отъ много общини и нѣкои окржжни съвѣти.

Прѣзъ лѣтото 1911 год. сж били закржглени разкопкитѣ въ Кюстендилския Хисарлъкъ подъ ржководството на г. И. Ивановъ. Г-нъ В. Златарски започна изучването на Червенската крѣпость, обаче, поради продължително дъждовно врѣме, той е билъ принуденъ да отложи работата за слѣдната година. Г-нъ В. Аврамовъ направи екскурзия за изучване на Траяновия пжть отъ Дунава прѣзъ Балкана до Бѣло-море; резултатитѣ на своитѣ изслѣдвания той изложи въ нѣколко сказки, четени въ дружеството. Държани сж освѣнъ това прѣзъ тая година и слѣднитѣ сказки: Й. Ивановъ върху новооткрити старобългарски и византийски пръстени (в. Извѣстия II 1); Г. И. Кацаровъ върху новооткрити старогръцки гробове при Месемврия; Б. Филовъ върху една новонамѣрена бронзова плоча съ латински надписъ. Прѣзъ ноември т. г. дружеството издаде първата свезка отъ вторня томъ на своитѣ Извѣстия.

Г. И. К.

Лични вѣсти. Прѣзъ текущата година нѣкои отъ членоветѣ на Българското археологическо дружество бѣха избрани за тѣхнитѣ трудове въ областьта на археологията и историята за членове на чуждестранни научни общества. Проф. В. Златарски е избранъ за членъ на Императорската руска академия на наукитѣ въ Петербургъ и на Чехската академия на наукитѣ въ Прага; професоритѣ Г. Кацаровъ и Йор. Ивановъ сж избрани за членове на Руския археологически институтъ въ Цариградъ, а директорътъ на Народния музей, д-ръ Б. Филовъ — за членъ на сжщия институтъ както и на Императорския германски археологически институтъ въ Берлинъ

Новиятъ законъ за старинитѣ. На 18 февруари т. г. влѣзе въ сила новиятъ законъ за старинитѣ, обнародванъ въ бр. 37 на „Държавенъ Вѣстникъ". Най-важнитѣ нововъведения, които се правятъ съ този законъ, сѫ учредяването на една комисия за старинитѣ, която ще се занимава съ всички принципиални въпроси по запазването на старинитѣ, въвеждането на ефикасенъ контролъ отъ страна на М-вото на народното просвѣщение върху всички археологически музеи въ страната ни, включително градскитѣ и дружественитѣ, и най-послѣ уреждането въпроса за произвеждане на археологически разкопки. Нѣкои отъ археологическитѣ дружества посрѣщнаха този законъ съ незадоволство, като уредиха и особна археологическа конференция въ Варна (18—20 юли), на която е билъ разгледанъ новиятъ законопроектъ (гл. брошурата „Втора българска археологическа конференция въ гр. Варна", Варна, печатница Зора 1911, и, въ отговоръ на тази брошура, статиитѣ отъ д-ръ Б. Филовъ въ в. „День", бр. 2609 отъ 7. IX. 911 и бр. 2674 отъ 23. XI с. г.). Както се вижда отъ сталалитѣ разисквания, археологическитѣ дружества не сѫ били доволни отъ контрола, подъ който се поставя тѣхната дѣятелность и отъ по-голѣмитѣ права, дадени на Народния музей въ София, както и отъ неговото прѣдпочитане при откриването на важни старини съ особно научно значение. Конференцията не е поискала никакви измѣнения или допълнения на другитѣ разпоредби на закона, нито пъкъ е изтъкнала въ своитѣ разисквания нѣкое ново принципиално гледище относно запазването на старинитѣ. Това обстоятелство иде да ни убѣди за излишенъ пѫть, че законътъ, при днешнитѣ наши условия, отговаря на своето прѣдназначение и че той удовлетворява една твърдѣ осѣзателна нужда, която отдавна се чувствуваше отъ ратницитѣ въ полето на археологията у насъ.

Б. Ф.

Запазването на Имаретъ-джамия въ Пловдивъ. Единъ отъ най-важнитѣ въпроси, съ които се е занимавала новоучредената комисия за старинитѣ още въ първото си заседание отъ 23 септември т. г., е билъ въпросътъ за запазване на Пловдивската Имаретъ-джамия, която, наредъ съ Тумбулъ-джамия въ Шуменъ, принадлежи къмъ най-хубавитѣ и интересни турски постройки у насъ. Старият турски каменен надписъ, поставенъ надъ вратата на джамията, гласи (споредъ прѣвода на г. Гаджанова): „По желанието и инициативата на султанъ Мурадъ-ханъ, синъ на Мехмедъ-ханъ, султанъ синъ султановъ, това величествено богоугодно заведение е съградено отъ хаджи Шехабединъ-паша, военачалникъ надъ военачалницитѣ; нека Господъ му даде каквото пожелае и на двата свѣта; въ дата „приеми о всемилостивѣйши" (= 848) отъ егира".

Както се вижда отъ този надписъ, джамията, която е била свързана съ „имаретъ", е била съградена още въ 1444-5 год. Споредъ по-стария регулационенъ планъ на Пловдивъ джамията е трѣбвало да бѫде съборена. Комисията за старинитѣ е видоизмѣнила този планъ, като е рѣшила да се запази не само джамията, но така сѫщо и съсѣдното съ нея тюрбе, въ което е билъ погребанъ самиятъ Шехабединъ-паша, основательтъ на джамията. Това рѣшение на комисията е било утвърдено отъ министра на Народното просвѣщение и е взето вече въ внимание отъ дирекцията на постройкитѣ, като е направено нужното измѣнение въ регулационния планъ на квартала около джамията. По такъвъ начинъ този цѣненъ паметникъ на старата турска архитектура въ България ще бѫде запазенъ и за въ бѫдаще.

Б. Ф.

Археологическа карта на България. Комисията за старинитѣ въ едно отъ послѣднитѣ си заседания е взела рѣшение, да се пристѫпи веднага къмъ подготвителнитѣ работи за издаване на

една археологическа карта на България. За тази цѣль на първо врѣме ще се обнародватъ материали за картата, които ще се състоятъ отъ кратки описания на старини, наредени въ географически редъ. Въ сжщото врѣме ще се систематизиратъ по мѣстонахождение всички паметници, описани било въ нашата, било въ чуждата литература, и ще се приведатъ въ извѣстность свѣдѣнията на старитѣ автори върху античната и срѣдневѣковна география на България. Проектира се картата да излиза на части, щомъ като извѣстна область бжде достатъчно проучена, тъй като цѣлата карта изисква многогодишенъ трудъ и значителни срѣдства. Комисията за старинитѣ се надѣва, че, съ съдѣйствието на археологическитѣ дружества, тя ще може да изпълни трудната задача, която е поела върху себе си.

Б. Ф.

Разпродажбата на колекцията Нелидовъ. Извѣстно е, че покойниятъ руски посланникъ въ Цариградъ, А. И. Нелидовъ, притежаваше една отъ найбогатитѣ частни археологически колекции, първо мѣсто въ която заемаха античнитѣ златни украшения и бижутерии (гл. L. Pollak, Klassisch-antike Goldschmiedearbeiten im Besitze Seiner Exc. A. I. von Nelidow, Leipzig 1903). Часть отъ тази колекция, а именно бронзовитѣ и мряморни статуйки, теракоти, стъкла, вази и само нѣкои по-незначителни бижутерии, сж били разпродадени на публиченъ търгъ въ Парижъ на 23 и 24 май т. г. Извѣстната бронзова статуйка-портретъ на Александра Велики, която се приписва на школата на Лизипа, е добила цѣна 17,000 лева. Една мряморна отлично запазена статуйка на Афродита, вис. 40 см., намѣрена прѣзъ 1884 год. въ Пандерма, която се отличава по своята деликатна изработка и се датира въ третия вѣкъ пр. Хр. (nº 248 на каталога), е била продадена за 90,100 лева. Доста висока цѣна (18,000 лева) е добила и друга една мряморна статуйка отъ Родосъ, която прѣдставя Диониса, седналъ на една скала, и датира отъ сжщото врѣме (nº 249 на каталога). Въ разпродажбата взе участие и нашиятъ Народенъ музей, като откупи три бронзови бюста (Сараписъ, Атина и Силенъ), намѣрени вь околностьта на Цариградъ (nº 9, 10 и 11 на каталога).

Б. Ф.

Нумизматическата сбирка на г. В. Аврамовъ. Комисията за старинитѣ, по искането на Министерството на народното просвѣщение, се е занимала напослѣдъкъ съ богатата и добрѣ извѣстна нумизматическа сбирка на г. В. Аврамовъ. Комисията е рѣшила да се откупи сбирката отъ държавата за 60,000 лева. Министерскиятъ съвѣтъ не се е още произнесълъ окончателно по този въпросъ.

Й. И.

Разкопкитѣ въ Софийската Св. София. Работитѣ по изучването на църквата Св. София въ столицата (гл. Извѣстия I 220) се продължиха съ малки прѣкжсвания и прѣзъ цѣлото лѣто на 1911 год. Главната задача тази година бѣ да се открие, изцѣло вториятъ мозаиченъ подъ, който бѣ констатиранъ още въ края на миналата година. За тази цѣль трѣбваше прѣди всичко да се дигне горниятъ мозаиченъ подъ, който слѣдъ окончателното си разчистване се указа разрушенъ на нѣколко мѣста, тъй че диганeто му на отдѣлни части нѣмаше да прѣдставя голѣми мжчнотии. Извършването на тази работа бѣ възложено на скулптора Д. Стаматовъ, който я изпълни съ голѣма срмчность и умѣние. При това г. Стаматовъ намѣри едно срѣдство, което даваше възможность да се дигатъ на единъ пжть парчета отъ мозаиката, голѣми до 4 и повече кв. метра. Прѣдъ видъ на това, че у насъ за пръвъ пжть се извършва подобна работа въ такъвъ голѣмъ размѣръ, нѣма да бжде излишно да опишемъ накратко, по какъвъ начинъ ставаше това нѣщо. Понеже камъчетата не се държаха много здраво въ подложения отдолѣ хоросанъ, то най-напрѣдъ тѣ биваха много внимателно разклатени посрѣдствомъ едно тънко длето, безъ

да се измѣня ни най-малко тѣхното първоначално разположение. Слѣдъ това приготвеното за дигане парче се заливаше съ гипсъ, въ който се поставяха кълчища и здрави дървени летви. Слѣдъ изсъхването на гипса парчето се дигаше съ помощьта на дървенитѣ летви, при което всички камъчета отъ мозаиката се откъртваха отъ хоросана и оставаха неразмѣстени въ гипса. Полученитѣ по този начинъ плочи се изчистваха внимателно

Обр. 1.
Бюстъ на Зевса отъ Копиловци.

отъ хоросана и се заливаха съ циментъ, въ който се поставяха желѣзни мрѣжи; слѣдъ това тѣ се обрыщаха и се изчистваха отъ гипса. По този начинъ мозаиката се прѣхвърляше върху циментена основа и отдѣлнитѣ парчета можаха да се наредятъ пакъ едно до друго въ първоначалното имъ положение, като сжщеврѣменно се добиваше възможность да се прѣнасятъ отъ едно мѣсто на друго.

Слѣдъ като бѣ дигната горнята мозаика, която покриваше едно пространство отъ около 100 кв. метра, разчисти се окончателно и лежащиятъ 20 см. по-дълбоко втори мозаиченъ подъ, който, съ изключение на малки поврѣди, е отлично запазенъ, но има значително по-малки размѣри (около 37 кв. м.). Долнята мозаика се отличава съ много по-богата орнаментика и съ по-хубаво изпълнение. На едно мѣсто

Обр. 2.
Бюстъ на Хера отъ Копиловци.

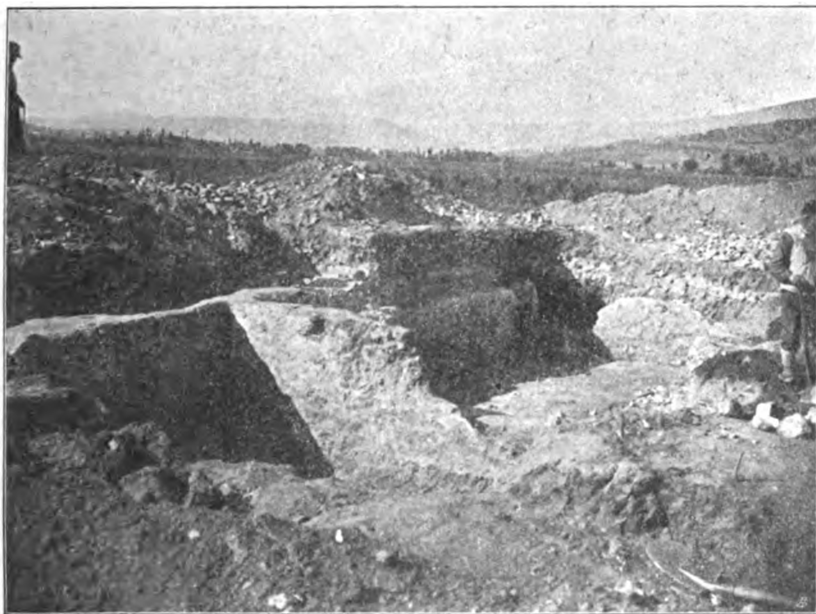
сж изобразени двѣ птици, кацнали на силно стилизирани храсти. Благодарение на намѣренитѣ въ насипа между двѣтѣ мозаики бронзови монети, сега сме въ състояние да опрѣдѣлимъ точно и врѣмето, когато тѣ сж били правени: първата (която е по-долѣ) датира отъ началото на четвъртото столѣтие, вѣроятно отъ врѣмето на Константина Велики, а втората — отъ началото на петото столѣтие. Тѣзи факти сж отъ го-

лѣмо значение за историята на църквата.

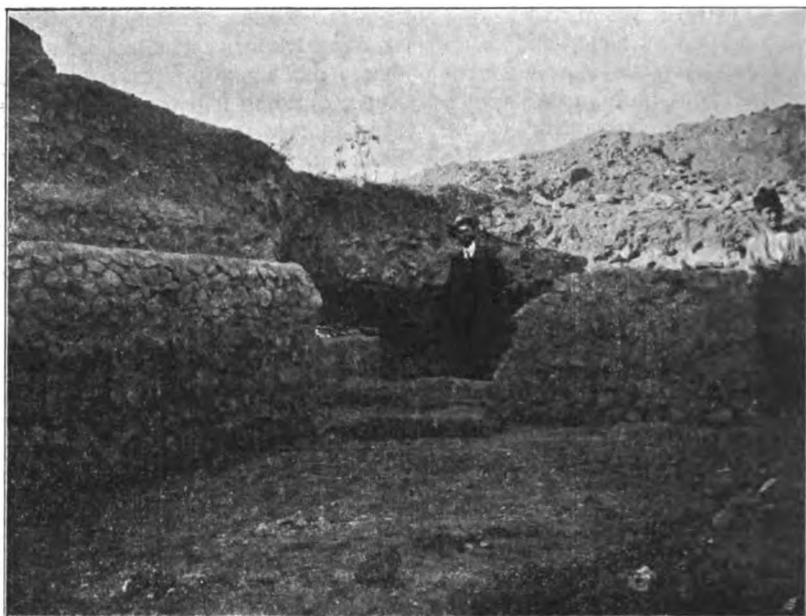
Останалата часть отъ извършенитѣ тази година въ Св. София работи се отнасятъ до окончателното разчистване на църквата и допълнителното проучване на нѣкои нѣща, останали неясни слѣдъ миналогодишнитѣ разкопки. По този случай се откри вжтрѣ въ църквата още една неотваряна по-рано градена гробница съ два скелета, захлупена отгорѣ съ двѣ необикновено голѣми тухли. Вънъ отъ църквата, близо до алтаря, се намѣри камененъ саркофагъ съ грѣцки надписъ и съ разбитъ похлупакъ, пъленъ вжтрѣ съ пръсть, отъ което се вижда, че саркофагътъ е билъ вече отварянъ по-рано. Прѣдъ видъ на това, че резултатитѣ отъ двѣгодишнитѣ разкопки въ църквата Св. София ще бждатъ наскоро обнародвани въ отдѣлна книга, даденитѣ тукъ кратки свѣдѣния сж за сега достатъчни.

Б. Ф.

Разкопки при с. Копиловци (Кюстендилско). Още миналата (1910) година въ една нива при с. Копиловци сж били открити случайно два колосални бюста отъ мряморни статуи на Зевса и Хера, отлично изработени, обаче за жалость много поврѣдени (обр. 1 и 2). Бюстътъ на Зевса е високъ сега 0·58 м., а този на Хера — 0·67 м. Това откритие даде поводъ да се прѣдприематъ въ края на септември т. г. отъ страна на Народния музей сондажни разкопки въ въпросната нива подъ прѣкия надзоръ на учителя Сл. Вълковъ. Указа се, че тукъ се е намирало голѣмо светилище на Зевса и Хера, което се е състояло отъ нѣколко сгради Само двѣ отъ тѣхъ бѣха разкрити почти цѣли, при което се констатира, че тѣ сж били прѣградени по на двѣ отдѣления (обр. 3 и 4). Отъ друга една сграда, която изглежда да е била най-голѣма, се откри само южната стѣна. Части отъ гранитни колони и два късно-римски

Обр. 3.
Срѣднята сграда на светилището въ Копиловци.

Обр. 4.
С.-западниятъ жгълъ въ срѣдната сграда на светилището.

Обр. 5.
Капители отъ Копиловци.

трапецовидни капители (обр. 5) показвать, че тази сграда ще да е заемала особно видно мѣсто, вѣроятно като главенъ храмъ на светилището. При разкопкитѣ се намѣриха нѣколко фрагмента отъ мряморни оброчни плочки на Зевса и Хера, а така сжщо и единъ фрагментъ отъ оброчна плочка на Хеката, както и многобройни малки парчета отъ колосалнитѣ мряморни статуи на Зевса и Хера, чиито бюстове сж били открити по-рано. Всичко това е съвършено разбито, отдѣто се вижда, че светилището е станало жертва на радикално разрушение. Отъ намѣренитѣ по-дребни прѣдмети заслужава да се споменатъ една мряморна, доста добрѣ изработена главичка отъ статуйка на Зевса (обр. 6), нѣколко малки оловени огледалца, глинени кѣснори мски сждове и многобройни игли за коса отъ слонова кость, които сж били принасяни вѣроятно като оброченъ даръ на Хера. Намѣренитѣ монети показватъ, че светилището е процъфтявало най-много въ края на третето и началото на четвъртото столѣтие сл. Хр.; срѣщатъ се обаче монети и отъ първитѣ двѣ столѣтия. Вѣроятно е, слѣдователно, че светилището е било разрушено слѣдъ въвеждането на християнството. Разкопкитѣ на това мѣсто ще бждатъ продължени наскоро и слѣдъ тѣхното привършване ще бждатъ обнародвани по-подробно добититѣ резултати.

Б. Ф.

Обр. 6.
Глава на Зевса отъ Копиловци.

Разкопки на Хисарлъка надъ Кюстендилъ. Съ скромнитѣ срѣдства на Софийското археологическо дружество, въ размѣръ 500 лева, прѣзъ лѣтото 1911 г. можаха да се закржглятъ почнатитѣ по-рано разкопки на Хисарлъка. Именно, очерта се навсѣкждѣ линията на крѣпостната стѣна, която е обграждала цѣлото плато на Хисарлъка: тъй че сега може да се установи планътъ на укрѣплението, съ стѣнитѣ, завоитѣ и кулитѣ. Благодарение на една запазена снимка на крѣпостьта отъ прѣди 200 и повече години, сега може да се направи поучително сравнение

между снимката и запазенитѣ основи и дори да се нарисува възстановенъ изгледъ на укрѣплението. Тази снимка ще помѣстимъ въ слѣдната книжка на списанието, заедно съ отчетъ за разкопаното и намѣреното на Хисарлъка. Отъ новитѣ тазгодишни находки около стѣната, като голѣми вржчви, домашни сждове, монети, ще поменемъ твърдѣ любопитнитѣ фрагменти отъ византийско-българска цвѣтна керамика, мѣстно производство.

Извънъ стѣнитѣ на крѣпостьта, на сѣверо-източния наклонъ на Хисарлъка, току подъ новия резервоаръ за студената вода, се откриха зидове отъ сгради, които по материалъ, строежъ и монетитѣ, които се намѣриха при тѣхъ, се отнасятъ къмъ римско врѣме и къмъ началото на византийската епоха. Твърдѣ е възможно тѣ да се отнасятъ до единъ отъ онѣзи странични храмове, които се виждатъ на Пауталийската монета сѣчена при Каракала (196—217 г.). Срв. Йор. Ивановъ, Сѣверна Македония, стр. 13, дѣто е даденъ образътъ й. На сжщата монета е изобразенъ Хисарлъкътъ и въ политѣ му храмътъ на Асклепия, тамъ дѣто е сега каптажътъ на топлитѣ извори. И наистина, току подъ самитѣ скали на Хисарлъка, въ избата на послѣднята кжщица, се откри мозаиченъ подъ на старинска сграда. На запазената часть на мозаиката е изобразена една голѣма змия, символъ на бога на медицината Асклепия, а наоколо има геометрически, квадратни орнаменти и една ваза. Нѣма съмнѣние, че мозаиката е въ свързка съ култа, а може би и съ главния храмъ на Пауталийския Асклепи. Разкопкитѣ биха се натъкнали на лесни и цѣнни придобивки. Длъжность се налага на Кюстендилското археологическо дружество и на Кюстендилската община, която е бивала щедра къмъ старинитѣ на своя градъ, да продължатъ разкритията подъ ржководството на нѣкое опитно лице.

Й. И.

Римски мозаики въ Стара-Загора. Старо-Загорското археологическо дружество прѣзъ лѣтото 1911 год. е разкрило подъ политѣ на „Аязмото“ въ с.-западната часть на града, въ двора на Георги Димитровъ, една римска мозаика, подобна на откриванитѣ по-рано въ разни части на града. Мозаиченъ подъ е намиранъ напр. въ кжщата на г. Гарти, заринатъ още при съграждането на кжщата, тъй че сега се намира въ зимника на дълбочина 1 м. Подобна е била и мозаиката, открита на дълбочина 3 м. въ зимницитѣ на кжщата на покойния Ив. Димчевъ, въ която кжща сега се помѣщаватъ сждебнитѣ учреждения. Мозаиката обаче е била разрушена още при откриването й отъ стопанина на кжщата.

Откритата напослѣдъкъ отъ археологическото дружество мозаика е единствената за сега, която лежи вънъ отъ чертата на крѣпостьта, 200 м. далеко отъ с.-западния жгълъ. Мозаиката прѣдставя голѣмъ интересъ, понеже между геометрическитѣ фигури, съ които е тя изпъстрена, се намиратъ и кръстове, които показватъ, че тя е служила за подъ на старохристиянски храмъ. Мозаиката е разкрита досега само на едно пространство отъ около 1 кв. м. Наскоро тя ще бжде цѣла разчистена и тогава ще може да се каже нѣщо по-положително върху нея.

Ат. Кожухаровъ.

Находка въ Месемврия. На 28 февруари т. г. станала въ Месемврия една важна находка. Въ мѣстностьта „Брѣгътъ“ подъ турскитѣ гробища (на з. отъ Месемврия, около 5 минути далечъ отъ провлака, който свързва града съ сушата) работници вадили камъни. Работникътъ К. Януловъ се натъкналъ на единъ старогръцки гробъ, въ който се намѣрила бронзова хидрия (ваза), която съдържала изгорени кости. Гробътъ билъ разрушенъ, а вазата била прибрана отъ властитѣ и изпратена въ Народния музей въ София. По-сетнѣ бѣ изпратенъ отъ Министерството на народното просвѣщение проф. Г. И. Кацаровъ, за да изслѣдва мѣстонахождението и да събере по-точни свѣдѣния за находката.

Гробътъ, въ който се намѣрила погребалната хидрия, е изграденъ отъ че-

тири четвъртити плочи и отгорѣ захлупенъ съ друга плоча. Обемътъ на гроба е билъ толкова голѣмъ, колкото да побере хидрията. Хидрията (обр. 7), заедно съ подставката и захлупката си, е висока 0·51 м., най-голѣмиятъ ѝ диам. 0·33 м. Краятъ на устието ѝ е украсенъ съ яйцевъ орнаментъ. Срѣдната ѝ голѣма дръжка е канелирана; елипсовидниятъ прѣходъ на дръжката къмъ шията на вазата е украсенъ съ акантови листа, полупалмети и помежду тѣхъ малки розети. Страничнитѣ дръжки сѫ тоже ка-

Обр. 7.
Хидрия отъ Месемврия.

нелирани; тѣ сѫ свързани съ търбуха на хидрията посрѣдствомъ крѫгове, украсени съ розети, между листата на които има листови цвѣтя. Подставката на хидрията е украсена съ лесбийски киматионъ. Подъ задната дръжка е прилѣпенъ релиефъ, сега поврѣденъ, който прѣдставя грабването на Орития отъ Бореасъ (Северниятъ вѣтъръ). Бореасъ, en face, главата му обърната малко въ лѣво, съ голѣми разперени крила, съ гѫста кѫдрава брада и коса, лѣти къмъ десно; хламидата му, закопчана на шията, се развѣва назадъ и оставя голи десното му рамо и десната рѫка. Съ десницата си той е обгърналъ талията на Орития, която той е вдигналъ отъ земята; главата на послѣднята, съ кѫдрави коси, виси надолу; дългиятъ ѝ, хубаво надипленъ хитонъ е закопчанъ на десното ѝ рамо; десницата си, украсена съ гривня, тя дига отчаяно нагорѣ.

Въ хидрията, освѣнъ изгоренитѣ кости на мъртвеца, се намѣриха и фрагменти отъ обгорѣли плоски желѣзни кѫсове, върху които се забѣлезва отпечатъкъ отъ нѣкаква материя (може би платно). Освѣнъ това намѣриха се двѣ зрънца отъ глина (диам. 1/2 см.), покрити съ бѣла боя, на едната страна съ дупчица. Въ дъното на гроба, извънъ хидрията, били намѣрени: 1) една вазичка отъ блѣдочервена глина съ кестенявъ фирнисъ; тя била счупена отъ работницитѣ, но властьта прибрала нѣколко кѫса; 2) едно счупено стъклено шише, отъ което е запазена само високата му шия. Ако се вематъ прѣдъ видъ паралелитѣ къмъ нашата хидрия и нейната обработка, ще може да се заключи, че тя произхожда отъ IV в. пр. Хр.

Близо до хидрията се намѣриха други двѣ гробници една до друга съ обща срѣдня стѣна, съградена отъ голѣми четвъртити плочи безъ никаква спойка, ориентирани отъ з. къмъ и. Първата е дълга 2·15 м., шир. 0·64 м., вис. 0·94 м.; втората е дълга 2·08 м., шир. 0·68 м., вис. 0·94 м. Отпрѣдъ гробоветѣ сѫ били затворени съ голѣми блокове отъ варовникъ. Въ тия гробове не се намѣри нищо, понеже сѫ били отваряни и разграбени още въ старо врѣме. Цѣлата находка е описана по-подробно въ Mitteil. des deutschen arch. Instit. in Athen XXXVI, 1911, 308 — 316.

Г. И. К.

Могилна гробница при Солунъ. Прѣзъ мѣсецъ февруари 1910 год. въ една голѣма могила, находеща се 9 клм. на северъ отъ Солунъ по

пѫтя за Лангаза, е била констатирана градена гробница, разкопана и проучена отъ Макриди бей прѣзъ мѣсецъ априли сѫщата година (гл. Th. Macridy, Un tumulus Macédonien à Langaza, въ Jahrb. des deutschen arch. Inst. XXVI, 1911, 193—215 съ 26 образа и 5 таблици). Могилата е висока 19·50 м., съ диаметъръ въ основата 76 м. Самата гробница се състои отъ двѣ отдѣления, градени цѣли отъ камъкъ и засводени. Външното отдѣление, дълбоко 2·55 м. и широко 5·38 м., не е съдържало никакво погребение. Вѫтрѣшното отдѣление, съ размѣри 4·07×4·41 м., въ което е водѣла масивна мряморна врата съ позлатени украшения (цѣлата врата е прѣнесена сега въ Отоманския музей въ Цариградъ), е съдържало саркофага отъ гладки мряморни плочи, който обаче е билъ празенъ, а самиятъ гробъ се е намиралъ подъ него. Тѣлото е било погребано въ дървенъ ковчегъ. Външната фасада на гробницата се отличава съ богатата си архитектура. Тя се състои отъ 4 мряморни йонически колони, върху които почива триѫгъленъ фронтонъ съ слѣди отъ боядисване. Вратата е била дървена, украсена съ бронзови пирони и съ позлатени бронзови апликации. За да може тази врата да издържи натиска на пръстьта отъ могилата, прѣдъ нея сѫ били поставени голѣми добрѣ издѣлани каменни блокове. По всичко изглежда, че гробницата, която е една отъ най-хубавитѣ отъ този „македонски“ типъ, е била съградена за нѣкой владѣтель или виденъ военачалникъ, както се вижда и отъ намѣренитѣ въ нея фрагменти отъ желѣзно копие и листа отъ златенъ вѣнецъ. За жалость никакви значителни прѣдмети не сѫ намѣрени въ нея, понеже тя е била вече отваряна отъ иманяри, неизвѣстно кога. Чистиятъ класически стилъ на архитектурнитѣ части и на бронзовитѣ украшения (двѣ глави на медузи, лъвска глава съ халка въ устата, дръжка съ палмети) показва, че гробницата трѣбва да се датира не покъсно отъ началото на 4-то столѣтие прѣди Христа.

Б. Ф.

Римски находки отъ България въ Британския музей. Въ отчета на Британския музей за новопостѫпилитѣ прѣдмети прѣзъ 1909 година (Jahrb. des deutschen arch. Instit. XXV, 1910, Anzeiger 510) се изброяватъ и нѣколко прѣдмета, „намѣрени въ единъ гробъ въ България“. Тѣзи прѣдмети сѫ: 1) Крѫгло металическо огледало, обградено съ ажуренъ обрѫчъ отъ позлатенъ бронзъ, чийто орнаментъ се състои отъ лозови спирали и пауни; на задната страна на огледалото, която е отъ дърво, е прикрѣпена дървена игла, за да може огледалото да се крѣпи право на нея. 2) Нѣколко малки тоалетни принадлежности отъ дърво: дълга игла, двоенъ гребенъ, стъргало съ етюи и двѣ цилиндрически кутийки. 3) Четвъртита дървена кутия съ металически правоѫгълни раздвоени скоби и издълбани крайща на отвора, за да се вкарва въ тѣхъ капакътъ, който е изгубенъ. Въ котията е имало нѣколко орѣха и кестени. 4) Шесть парчета отъ черна вълнена материя, съ тъмни и свѣтли кафяни шарки. Гробътъ изглежда да бѫде отъ второто или третето столѣтие сл. Хр. — И прѣзъ миналата (1910 година) сѫ постѫпили въ сѫщия музей още двѣ дървени тоалетни кутии, работени на стругъ, които били „намѣрени въ единъ римски гробъ въ България“ (гл. пакъ тамъ XXVI, 1911, Anzeiger 459).

Б. Ф.

Български нумизматически каталогъ. Секретарьтъ на Нар. музей въ София, г. Н. Мушмовъ, е приготвилъ и скоро ще издаде единъ каталогъ на всички стари монети, сѣчени въ Мизия, Тракия и Македония, а така сѫщо и на всички извѣстни до сега старобългарски монети. Каталогътъ ще съдържа около 8,000 разни типове монети, заедно съ означение на нумизматическата имъ цѣна. Въ 66 особни таблици въ края на каталога ще бѫдатъ възпроизведени чрѣзъ фотография най-важнитѣ монети, около 1500 разни типа. По такъвъ начинъ каталогътъ на г. Мушмовъ, който ще обема всички извѣстни досега монети отъ нашенскитѣ страни, включи-

телно богатата колекция на Народния музей въ София, ще бжде едно отлично ржководство за всички, които желаятъ да се занимаватъ съ нумизматика. Особено голѣма полза ще укаже каталогътъ на уредницитѣ на разнитѣ археологически сбирки у насъ, тъй като подобенъ каталогъ, който да обема всички нашенски монети, досега не сжществуваше нито въ нашата, нито въ чуждата литература.

Дим. Д. Агура †. Роденъ на 14 октомври 1849, той се помина внезапно на 28 септември 1911 год. въ Яшъ, дѣто бѣше изпратенъ да прѣдставлява Софийския унивирситетъ въ празднуването на 50 годишнината на Яшския университетъ. Покойниятъ е свършилъ историко-филологическия факултетъ на сжщия университетъ и въ края на 1879 год. е започналъ своята плодовита дѣйность въ България: той е работилъ като администраторъ, учитель, директоръ на гимназии и професоръ по история. Като управляващъ Министерството на народното просвѣщение прѣзъ 1883 г. той се погрижи за организацията на младото още българско учебно дѣло и особено е настоявалъ да се подобри класическото образование, като е прѣдвиждалъ, че безъ него не ще може да се развие самостоятелна българска историческа и археологическа наука. Като професоръ покойниятъ се отличаваше съ голѣмо усърдие, но намираше врѣме и за обществена дѣйность. Той бѣше прѣдседатель на Историческото дружество отъ 1901 год. до смъртьта си; има заслуга сжщо и за организацията на археологическото дружество: като членъ на настоятелството, той е дѣйствувалъ дълго врѣме въ него, а членъ на дружестото бѣше дори до смъртьта си и съ особна радость поздравляваше всѣки успѣхъ на археологическото дѣло въ България.

Вѣчна му паметь!

Г. И. К.

Ото Пухщайнъ †. На 8 мартъ 1911 год. се помина въ Берлинъ внезапно, едва на 55 годишна възрасть, видниятъ германски археологъ Пухщайнъ, бившъ редовенъ професоръ по археология при университета въ Фрайбургъ въ Баденъ, а напослѣдъкъ, отъ петь години насамъ, генералъ-секретарь на Германския археологически институтъ въ Берлинъ. Покойниятъ принадлежеше къмъ ония учени, които не се задоволяватъ да вървятъ по утжпкани пжтища, но гледатъ прѣди всичко да откриятъ нови хоризонти за човѣшкото знание, да спечелятъ нови области за научно изслѣдване, за да подготвятъ по този начинъ работата и на бждащи поколѣния. Надаренъ съ голѣма енергия, при това безъ да се бои отъ трудноститѣ и неудобствата на дългитѣ пжтувания и работа въ далечни и пусти страни, Пухщайнъ не можеше да се задоволи само съ удобнитѣ студии на учения въ своя кабинетъ. Той бѣ въ пълната смисъль на думата това, което днесъ наричатъ „археологъ на лопатата". Античнитѣ архитектурни паметници на южна Италия и Сицилия, на Баалбекъ въ Сирия, на Нимрудъ-дагъ въ Кюрдистанъ, на Богазъ-кьой въ вжтрѣшностьта на Мала Азия — ето главнитѣ обекти, на чието изучване Пухщайнъ бѣ посветилъ своитѣ сили и способности. Модерната археологическа наука му дължи твърдѣ много за изяснение на връзкитѣ между старогръцкото изкуство и ориенталското — една тема, която малцина познаваха така добрѣ и третираха така обективно, както Пухщайнъ. Не малка заслуга си спечели Пухщайнъ и при реконструкцията на голѣмия алтарь отъ Пергамонъ, чиито плочи съ релиефитѣ на гигантомахията бѣха прѣнесени въ Берлинъ.

Б. Ф.

Райнхардъ Кекуле фонъ Страдоницъ †. Едва двѣ недѣли слѣдъ смъртьта на Пухщайнъ археологическата наука прѣтърпѣ още една тежка загуба въ лицето на Кекуле, който се помина на 22 мартъ сжщата година, на 73 годишна възрасть. Кекуле бѣ дълги години, чакъ до смъртьта си, редовенъ професоръ по археология въ Бонъ и Берлинъ, а сжщеврѣменно и дирек-

торъ на античния отдѣлъ при Берлинския музей. Наредъ съ една твърдѣ плодовита литературна дѣятелность, посветена изключително на изучването на старогръцкото изкуство, Кекуле е ималъ случай да упражни значително влияние върху развитието на германската археологическа наука главно като учитель на многобройни млади хора, които сж излѣзли отъ неговата школа.

Б. Ф.

Новооткрити старини

(Съобщава **Б. Филовъ**).

Подъ това заглавие, както и въ първата книга на „Извѣстията", давамъ съвсѣмъ кратки бѣлѣжки за намѣрени напослѣдъкъ старини, безъ да се впущамъ въ каквито и да било обяснения по тѣхъ. Свѣдѣнията сж черпени било отъ Народния музей, било отъ частни съобщения. Съ това, разбира се, ни най-малко не се прѣчи на по-подробното научно обнародване на паметницитѣ, които прѣдставятъ по-голѣмъ интересъ. Моята цѣль е само да дамъ по възможность по-пъленъ своеврѣмененъ прѣгледъ на това, което се открива у насъ, като отбѣлѣзвамъ особно онѣзи дребни находки, прѣнебрѣгвани винаги до сега, които не биха заслужвали да бждатъ обнародвани отдѣлно, но иматъ голѣмо значение за старата география. Защото, ако се чака да се публикува всичко както трѣбва, ще минатъ години, а пъкъ всѣки знае, колко много отъ новооткрититѣ паметници при нашитѣ условия и безъ това оставатъ никому неизвѣстни. Естествено е, че голѣма пълнота въ една такава работа е невъзможна. При все това би се постигнало твърдѣ много при съдѣйствието на нѣколко души. Ето защо ще бжда много благодаренъ всѣкому, който би ми съобщилъ за новооткрити старини, за да се отбѣлѣжатъ въ настоящия прѣгледъ.

София. На площадъ Св. Кралъ, на сѣверозападния му край, при полагане основитѣ на зданието на г-жа Филаретова, сж открити прѣзъ мѣсецъ декември 1910 г., на дълбочина 2—3 м., стари византийски зидове, градени съ послѣдователни пластове отъ камъни и тухли. Тухлитѣ сж обикновени византийски, почти квадратни, страна 32—33 см., и на лицето си по диагонала иматъ 2 или 3 черти, теглени съ пръсти прѣди изпичането имъ. Хоросанътъ е смѣсенъ съ трошени керамиди. Намѣрени сж разхвърляни нѣколко малки колонки и полуколонки отъ червеникавъ пѣсъчникъ, отчасти съ трапецовидни капители, а така сжщо едно голѣмо мъниcто отъ сине стъкло съ бѣли шарки. Намѣрени сж сжщо и нѣколко бронзови византийски монети (една отъ Анастаса, двѣ отъ Ивана Цимисхи и три неопрѣдѣлени) и едно малко бронзово кръстче.

Обр. 1.

Надгробенъ паметникъ отъ София.

—На 2 юни 1911 г., като се прокарваше единъ каналъ по бул. Дондуковъ, открита бѣ, на дълбочина 0·60 м., прѣдъ редакцията на в. День, старохристиянска гробница, въ която се намѣриха кости само отъ единъ скелетъ

и едно стъклено шишенце. Гробницата е градена отъ голѣми тухли съ хоросанъ отъ варь и пѣсъкъ, но безъ керамиди. Дебелината на зидоветѣ е 0·38 м., а самата гробница извжтрѣ е дълга 2·05 м., широка 0·64 м. и дълбока 0·60 м. Отгорѣ е покрита съ грамадна плоча отъ варовникъ, дълга 2·60 м. и дебела около 0·23 м.—Сжщиятъ день, при прокарването на канала, е била намѣрена наблизо, на жгъла на улицитѣ Врабча и Парижъ, около стотина метра на с. отъ Св. София, една мряморна надгробна плоча съ гръцки надписъ отъ късно римско врѣме (обр. 1). Плочата, прибрана сега въ Народния музей, е вис. 0·70, шир. 0·38 и деб. 0·10 м. Надписътъ гласи:

ΜΑΛΧΟϹϹΥΡ
ΟϹΛΥΘΟΥΡΓΟϹ
ΜΝΗΜΟϹΥΝΟΝ *sic*
ΧΑΡΙΝΑΠΡѠΝ
ΙΑϹϹΑΛѠΝΙ
ΤΑΝΑΚΑΜΟ *sic*
ΥϹΑΜЄΤЄ
ΜΟΥΚΑΛ
ѠΟ
ΟΥΜΥΝΑΠΡѠΝΙΑ

Въ сжщия мѣсецъ юни, като се е прокарвалъ единъ каналъ прѣзъ бившата циганска махала, на и. отъ станцията, открити сж били на дълбочина около 2 м. три римски гроба. Въ двата отъ гробоветѣ е имало човѣшки кости и по една бронзова кръстообразна фибула, а така сжщо и по нѣколко бронзови монети, отъ които сж били прибрани четири екземпляра: два отъ Констанса (337—350 год.), една отъ Констанция II (337—361 год.) и една вѣроятно отъ Константина II (337—340 г.). Споредъ това гробоветѣ сж отъ началото на 4-то столѣтие. Въ третия гробъ сж намѣрени нѣколко желѣзни парчета, нѣкои отъ които иматъ инкрустирани сребърни орнаменти, а така сжщо кости и зжби отъ конь. Вѣроятно желѣзнитѣ парчета сж части отъ римска колесница. Цѣлата находка е сега въ Народния музей.

При градежа на църквата Александъръ Невски, въ източната ѝ часть, на дълбочина около 3·60 м. подъ нивото на площада, бѣ открита на 14 августъ 1911 год. още една старохристиянска гробница, въ която се намѣриха кости и една много добрѣ запазена стъкленица съ дръжка, висока 17·5 см. Гробницата е градена отъ голѣми четвъртити тухли съ дебелъ пластъ хоросанъ между тѣхъ. Отгорѣ бѣ затворена съ голѣма каменна плоча. Дължината на гробницата извжтрѣ е 1·95 м., широчината 0·90 м., а дълбочината сжщо 0·90 м. Втора подобна гробница, обаче сводова и полуразрушена, бѣ намѣрена четири деня по-късно и въ юго-западната часть на църквата. Прави впечатление голѣмата дълбочина, на която се намѣриха тѣзи гробници, понеже открититѣ по-рано въ околностьта на църквата подобни гробници се намиратъ съвсѣмъ низко (30—80 см.) подъ нивото на площада. — На 23 августъ се откри, при прокарването на единъ каналъ, третя гробница извънъ църквата, на юго-източния край на двора, 2 м. подъ нивото на площада. Гробницата е отъ сжщия типъ както първата. Отгорѣ тя бѣ захлупена съ голѣма плоча, която

Обр. 2.
Каменна статуйка на Ганимеда отъ София

се намѣри счупена, тъй че цѣлата вжтрѣшность бѣ пълна съ пръсть. Гробницата е дълга 1·80 и широка около 1 м.

Въ квартала Коньовица, на ул. „Три Уши", прѣдъ кжщата № 127 (близо до прѣсичането съ ул. „Ибъръ"), при прокарването на каналъ е билъ откритъ голѣмъ старохристиянски саркофагъ отъ камъкъ, дългъ 2·60 м. Похлупакътъ на саркофага е намѣренъ сваленъ и коритото пълно съ пръсть, отдѣто се вижда, че той е билъ отварянъ още въ старо врѣме. Саркофагътъ е безъ украшения и прилича на открититѣ прѣди нѣколко години при Св. София два саркофага, които се пазятъ сега въ Народния музей. — При разкопаване на двора на кжщата № 67 въ ул. „Царь Симеонъ", принадлежаща на Михаилъ Хр. Поповъ, е билъ намѣренъ прѣзъ м. августъ 1911 год. единъ бронзовъ бюстъ-апликация, вис. 0·10 м., който изобразявя една жена съ шлемъ на главата, вѣроятно Минерва. Бюстътъ, изработенъ съвсѣмъ грубо, трѣбва да бжде отъ късно римско врѣме. Прибранъ е въ Народния музей. — Въ обр. 2 възпроизвеждаме каменната статуйка на Ганимеда, която бѣ открита прѣзъ юли 1910 год. въ двора на църквата Св. Спасъ (гл. Извѣстия I 223).

Кремиковци (Софийско). Напослѣдъкъ сж намѣрени и при това село слѣди отъ римско врѣме, а именно една бронзова кръстовидна фибула, която е била позлатявана, и единъ бронзовъ фалусъ-апликация, дългъ 0·048 м., който е служилъ вѣроятно като апотропей.

Макоцево (Софийско). Прѣзъ есеньта 1910 г. сж намѣрени въ една нива на мѣстностьта Граово 46 добрѣ запазени сребърни денара отъ римската република. Между тѣхъ се намира единъ отъ Кай Цезаря, три отъ Августа и единъ отъ Маркъ Антония. Останалитѣ денари сж повечето все различни. Тѣ сж прибрани всички въ Народния музей.

Новоселци (Софийско). Въ единъ малъкъ могиленъ гробъ въ мѣстностьта Башъ-тепе е откритъ прѣзъ 1910 год. единъ скелетъ, на врата на който се е намирала голѣма гривня (торква) отъ спирално овитъ телъ, съ диаметъръ 0·132 см. Около 50 стъклени мъниста сж били прикачени за торквата посрѣдствомъ тънки халчици, които при първото побутване се разпаднали. Освѣнъ това въ гроба се е намирала още една отворена бронзова гривня, съ диаметръ 0·075 м., чиито крайща завършатъ съ лебедови глави. Гривнитѣ и мънистата бѣха прѣдадени въ Народния музей отъ намѣрвача Деке Недѣлковъ, който даде и подробнитѣ свѣдѣния, въ какво положение сж били тѣ намѣрени. Гробътъ датира отъ късно римско врѣме.

Кунино (Вратчанско). Прѣзъ 1910 год. е намѣренъ единъ блокъ отъ варовникъ, вис. 0·42, деб. 0·70 м., на прѣдната страна на който се намиратъ релиефни изображения, които за жалость сж доста пострадали. Различаватъ се двѣ прави мжжки фигури, до лѣвата отъ които стои едно куче. Надъ релиефа се е намиралъ надписъ, отъ който е запазено само тракийското име ΤΗΡΗΣ. Камъкътъ е прѣнесенъ въ Народния музей.

Люботрънъ (Вратчанско). Въ тъй наречената „Шишманова дупка" подъ „Калето" при селото е намѣрена една късноримска бронзова фибула, чийто лжкъ е направенъ въ видъ на конче. Заедно съ фибулата, която е откупена за Народния музей, е била намѣрена и една златна монета отъ Юстина I (518—527 год.).

Мездра (Вратчанско). Въ мѣстностьта Парезитѣ е била разкопана отъ селяни прѣзъ 1910 год. една могила, висока около 4 метра, въ която билъ намѣренъ единъ гробъ съ горени кости, вжглени и желѣзни пирони. Въ гроба се указали освѣнъ това два римски златни пръстена съ геми; една златна висулка и една глинена лампичка съ печатъ EPICN която по формата си изглежда да бжде отъ началото на втория вѣкъ сл. Хр. Златнитѣ прѣдмети и лампичката сж продадени въ Народния музей.—Въ околностьта на Мездра е намѣренъ прѣзъ

1911 год. и единъ мряморенъ релиефъ на тракийския конникъ, високъ 0·133, шир. 0·164 м., безъ надписъ. Релиефътъ е прибранъ сжщо въ Народния музей.

Романъ (Вратчанско). Въ мѣстностьта Равнището между Романъ и Старо-село, около 200 метра далечъ отъ брѣга на Искъра, е намѣренъ прѣзъ лѣтото 1910 год. още единъ отъ граничнитѣ камъни, поставени въ врѣмето на императора Хадриана (117 —138 год.), чрѣзъ които е била регулирана границата между провинциитѣ Мизия и Тракия. Текстътъ на новия камъкъ се схожда напълно съ извѣстнитѣ вече четири надписа (CIL. III 749+p. 992; 12407; 14422). Камъкътъ (пѣсъчникъ), съ простъ профилъ по края, е високъ 1·60, широкъ 0·65 и дебелъ 0·32 м. Надписътъ гласи:

EXAVCTORI
TATEIMPCAESA
RISDIVITRAIAN
PARTHICIEILIDI *sic*
VINERVAENEROTIS *sic*
*t*RAIANI HADRIAN
*a*VGPPPONTIFI
CISMAXIMITRIB
POTXXCOS III
MANTIVSRVF
IVSINTERTHRA
*c*ASETMOESOS *sic*
*fi*NES POSVIT

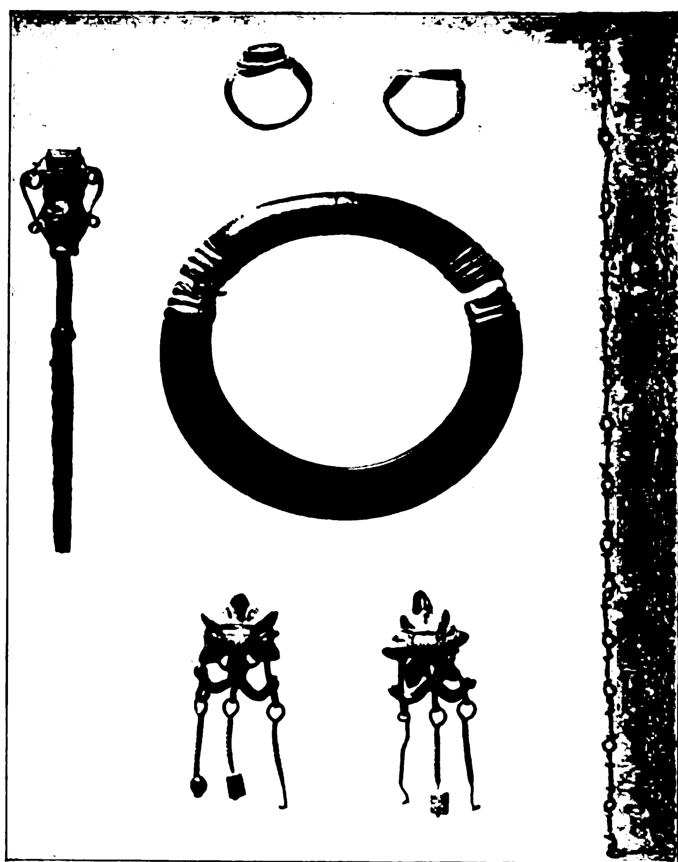
Нѣкои отъ буквитѣ сж свързани. Камъкътъ е прѣнесенъ сега въ Народния музей.

Габровница (Фердинандско). Прѣзъ мѣсецъ мартъ т. г. Атанасъ Цѣковъ като оралъ нивата си, находеща се въ района на селото, намѣрилъ 15 голѣми сребърни турски монети отъ 1171 год. отъ егира (само единъ екземпляръ отъ 1187 год.). Монетитѣ, сѣчени повечето въ Цариградъ, сж отъ два разни типа. Часть отъ тѣхъ (6 екземпляра) сж задържани въ Народния музей.

Пали-лула (Фердинандско). Близо до това село, при прокарване на желѣзопжтната линия Мездра—Видинъ, е билъ откритъ прѣзъ лѣтото 1911 год. на 50-ия км. единъ старъ гробъ, граденъ съ сухи зидове. Гробътъ се е намиралъ 0·80 м. подъ естествения теренъ на мѣстото и слѣдователно не е могиленъ. Въ него, освѣнъ кости, сж се указали двѣ желѣзни копия, една бронзова гривня (диаметъръ 8 см.), украсена съ точици и напрѣчни нарѣзи, едно глинено гърне, два (бронзови?) пръстена, пепель и вжглища. Само гривнята и копията сж могли да бждатъ запазени и изпратени въ Народния музей. Отъ тѣхъ се вижда, че гробътъ принадлежи на Латенския периодъ (около IV вѣкъ пр. Хр.). Споредъ съобщение на секционния инженеръ по постройката на линията, въ околностьта на Пали-лула често сж били намирани и други старини, особно монети и камъни съ надписи, вѣроятно отъ римско врѣме.

Арчаръ (Видинско). Околностьта на Арчаръ продължава да дава многобройни находки отъ римско врѣме. Въ продължение на двѣтѣ послѣдни години (1910 и 1911) въ Народния музей сж постжпили цѣла редица твърдѣ интересни старини отъ Арчаръ, нѣкои отъ които сж били намѣрени по-отдавна, обаче досега сж оставали въ частни ржцѣ. Между тѣзи старини прѣобладаватъ особно златни прѣдмети и накити. Ще изброимъ тукъ само най-важнитѣ отъ тѣхъ. — 1) Въ единъ каменен саркофагъ е намѣренъ накитътъ, прѣдставенъ въ обр. 3. Той се състои отъ една гривня отъ лигнитъ съ златни украшения; двѣ златни обѣци съ зелени мъниста; една желѣзна игла, украсена на върха съ златна вазичка, надъ която се намира зелено мънисто; два златни пръстена съ геми и, най-послѣ, една верижка отъ златенъ телъ, на който сж били нанизани вѣроятно стъклени или глинени мъниста, които сж изгубени. — 2) Другъ подобенъ накитъ (обр. 4) е билъ намѣренъ въ единъ гробъ въ лозето на Мустафа Сулимановъ при Ар-

чаръ. Накитътъ се състои отъ двѣ златни ажурени обѣци съ зелени камъчета и двѣ златни верижки съ стъклени и глинени мъниста. Споредъ добититѣ свѣдѣния, заедно съ тѣзи прѣдмети сж били намѣрени и два златни пръстена, за които не ми е извѣстно, какво сж станали. — 3) Интересна е мряморната глава обр. 5, висока 0·21 м., която личава по необикновено хубавата си и старателна изработка, която й придава голѣма художествена стойность. — 5) Къмъ рѣдкитѣ прѣдмети принадлежи и една римска костена свирка, дълга 0·182 м., прилична на днешния кавалъ. — 6) Заслужаватъ внимание и тухлитѣ съ печата на седмия Клавдиевъ легионъ (LEGVIICPF), който е ималъ главната

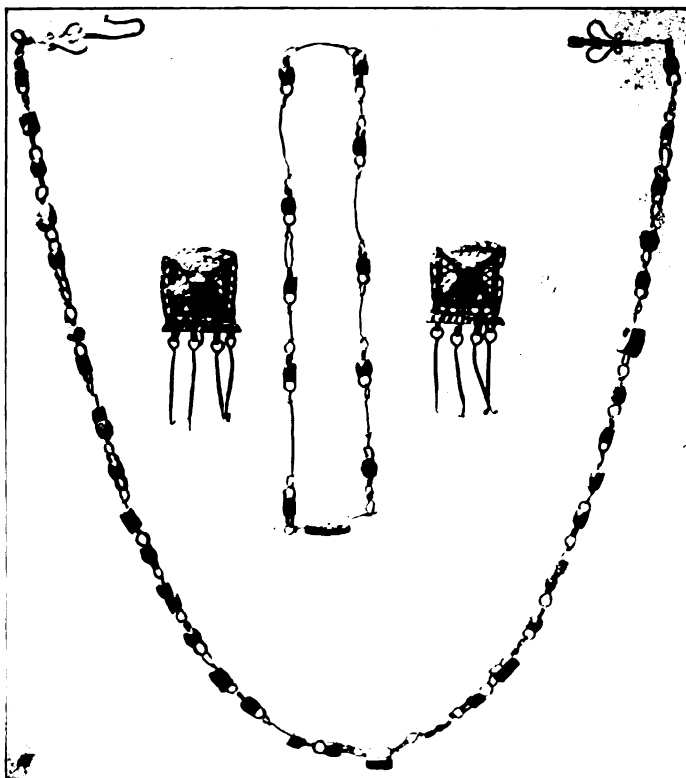

Обр. 3.
Римски златенъ накитъ отъ Арчаръ.

прѣдставя вѣроятно нѣкоя римска императрица отъ третия вѣкъ, може би Юлия Домна, жената на Септимия Севера. — 4) Къмъ най-хубавитѣ антични паметници, намирани досега у насъ, принадлежи бронзовата статуйка на Херкулеса обр. 6, за която обаче не е сигурно, дали е намѣрена въ Арчаръ. Статуйката, висока само 7·8 см., се отси квартира въ Viminacium (Костолацъ въ Сърбия). Върху една отъ тухлитѣ, отъ които въ музея сж постжпили нѣколко екземпляра, печатътъ е получилъ обърнатата отчасти наопаки форма ГЕƏΛIICPF — 7) Останалитѣ прѣдмети сж по обикновени, но все пакъ характерни за римската епоха. Особни многобройни сж разнитѣ видове римско

глинени сждове и лампички, бронзови украси, бронзови и оловени статуйки, малки стъклени шишенца, геми, тесери и др. подобни. Между тѣзи дребни прѣдмети особенъ интересъ прѣдставя едно малко глинено алтарче, вис. само 9·5 см. и една декоративна теракота (обр. 7).

Негованов ци (Видинско). Въ околностьта на селото сж събрани на-

Обр. 4.
Римски златенъ накитъ отъ Арчаръ.

послѣдъкъ множество дребни римски прѣдмети, които сж откупени за Народния музей. Между тѣхъ се намиратъ нѣколко бронзови фибули, една златна обѣца, малка бронзова главичка — апликация на бакханка, палецъ и още едно парче отъ колосална бронзова позлатена статуя, фрагментъ отъ плосъкъ глиненъ кржгъ съ релиефно изображение на Меркурия, малъкъ фрагментъ отъ terra sigillata съ остатъци отъ релиефни образи, нѣколко цѣли прости глинени стомнички и др. такива.

Ломъ. При постройката на желѣзопжтната линия прѣзъ лѣтото 1910 год. въ мѣстностьта „Калето", дѣто вѣроятно се е намиралъ римскиятъ кастелъ Almus, сж открити римски старини, нѣкои отъ които постжпиха въ Народния музей Между тѣзи послѣднитѣ най-голѣмъ интересъ прѣдставя мряморниятъ релиефъ обр. 8, въ който сж изобразени двата мистически конника, чиито коне сж стжпили върху лежащи човѣшки фигури. Релиефътъ, вис. 0·37 и шир. 0·29 м., ще бжде описанъ по-подробно отъ проф. Г. Кацаровъ въ Arch. für Religionswiss. XV, 1912. Заедно съ релиефа сж намѣрени и разни римски бронзови

Обр. 5.
Мряморна глава отъ Арчаръ.

прѣдмети: двѣ дръжки отъ сѫдове, една украса съ ажурни орнаменти, лъжичка, фибула и единъ кракъ отъ нѣкаква подставка или масичка, изработенъ въ видъ на два прилѣпнали единъ до другъ човѣшки крака, които нагорѣ прѣминаватъ въ четвъртита листовидна чашка.

Рахово. Въ римския кастелъ при Рахово сѫ намѣрени 213 бронзови римски монети, болшинството отъ 2-то до началото на 4-то столѣтие. Има обаче и нѣкои екземпляри, които излизатъ вънъ отъ тѣзи граници, а именно една бронзова монета отъ Веспасиана, една отъ Юстиниана и една отъ Ив. Цимисхи. Повечето монети сѫ много изтрити, тъй че не могатъ да се опрѣдѣлятъ точно. Между монетитѣ се намиратъ и нѣколко колониални, отъ които се разпознаватъ една бронзова Анхиало отъ Каракала, една Nicopolis ad Istrum отъ Юлия Домна и една Istros отъ Комода. Заедно съ монетитѣ сѫ намѣрени

а Обр. 6. *б*
Бронзова статуйка на Херкулеса отъ Арчаръ.

и нѣкои дребни прѣдмети: една бронзова фибула отъ първото столѣтие, едно малко бронзово кръстче, една желѣзна огрибка и др. подобни.

Бешлии (Раховско). Прѣзъ 1910 год. сѫ намѣрени до това село нѣколко римски прѣдмети, а именно рѫка отъ мряморна статуйка, глинена лампичка съ релиефно изображение на маска и патера и двѣ глинени стомнички. Всички прѣдмети сѫ постѫпили въ Народния музей.

Обр. 7.
Теракота отъ Арчаръ.

Галово (Раховско). Тукъ е намѣрено глинено конче-играчка, поставено на четири колелета, двѣтѣ отъ които сѫ загубени (обр. 9); дължината на кончето заедно съ колелетата е 0·155 м.; прибрано е въ Народния музей.

Селановци (Раховско). Между римскитѣ прѣдмети, намѣрени при това село прѣзъ 1910 год (двѣ глинени амфори и една кана), заслужава да се отбѣлѣжи една тухла, 0 17 × 0·11 м., съ печата на първия Италийски легионъ, LEGIITAL, който е ималъ главната си квартира въ Novae (Стъкленъ при Свищовъ). Тухлата, както и глиненитѣ сѫдове, сѫ прибрани въ Народния музей.

Обр. 8.
Мряморенъ релиефъ отъ Ломъ.

Струпенъ (Бѣлослатинско). Прѣзъ мѣсецъ мартъ т. г. жительтъ отъ това

Обр. 9.
Глинена играчка отъ Галово.

село Вихю Стефановъ намѣрилъ въ двора си 11 голѣми римски бронзови монети, отъ които една отъ Домициана и

10 отъ Траяна. Монетитѣ сѫ били намѣрени заедно съ частитѣ на двѣ грубо изработени глинени гърнета съ калносивъ цвѣтъ, въ едно отъ които трѣбва да сѫ били поставени първоначално монетитѣ. Цѣлата находка се пази сега въ Народния музей.

Мъртвица (Плѣвенско). Въ Народния музей сѫ постѫпили прѣзъ 1911 год. отъ това село единъ хубаво изработенъ кракъ съ сандалъ отъ бронзова статуйка, високъ 0·07 м.; бронзова дръжка отъ римски сѫдъ съ грубо прѣдадени палмети на края и единъ мряморенъ релиефъ на Херкулеса, високъ 0·243, шир. 0·175 м. (обр. 10). Надъ релиефа се намира надписъ *Herculi s[a]nc(to)*, а отдолѣ *M. Valens ex v(oto) p(osuit)*.

Обр. 10.
Мряморенъ релиефъ на Херкулеса отъ Мъртвица.

Николаево (Плѣвенско). Къмъ изброенитѣ по-рано прѣдмети отъ голѣмото римско съкровище отъ Николаево (гл. Извѣстия I 224) трѣбва да се прибавятъ още нѣколко нови, открити допълнително на сѫщото мѣсто прѣзъ 1910 год. Най-интересниятъ отъ новитѣ прѣдмети е една сребърна солница, изработена въ видъ на дѣтска статуйка, висока заедно съ подставката 0·10 м. (обр. 11). Дъното е направено отъ два крѫга, единиятъ отъ които е подвиженъ и е нагласенъ така, че при завъртването му солницата се отваря и затваря, или пъкъ се явява малка рѫшетка за ръсене на съдържанието. Заедно съ солницата сѫ намѣрени още една малка сребърна паничка, една сребърна гривня въ видъ на змия, парче отъ друга по-проста сребърна гривня и 920 сребърни монети. Болшинството отъ монетитѣ, които завършватъ съ императора Филипъ Арабъ (244—249 год.), сѫ отъ третето столѣтие сл. Хр. Отъ тѣхъ 185 екземпляра сѫ отъ Филипа, 267 само отъ Гордиана, а останалитѣ сѫ отъ поранншни владѣтели. Благодарение на тѣзи монети потвърдява се прѣдположението, че цѣлото съкровище е било закопано въ врѣмето на Филипа Арабъ. Новонамѣренитѣ прѣдмети и монети сѫ откупени сѫщо за Народния музей, дѣто по този начинъ сѫ събрани всички извѣстни до сега прѣдмети отъ това единствено по рода си у насъ антично съкровище.

Рибенъ (Плѣвенско). Освѣнъ изданиятъ по-горѣ (стр. 180 nº 4) надписъ на Jupiter Tamitenus, при това село е намѣренъ още единъ грубо изработенъ коринтски капителъ отъ варовникъ и една мряморна глава — портретъ, вис. 0·235 м. (обр. 12). Главата, която прѣдставя вѣроятно нѣкоя императрица или друга високопоставена дама отъ третия вѣкъ сл. Хр., е за жалость доста повредена въ лицето. И тритѣ паметника сѫ прибрани въ Народния музей.

Лъжене (Ловешко). Прѣзъ 1910 год. сѫ намѣрени парчета отъ единъ твърдѣ интересенъ саркофагъ отъ хубавъ подобенъ на мряморъ бѣлезникавъ варовникъ. Запазена е по-голѣмата часть

отъ похлупака, дъл. 1·36, шир. 1·29, вис. 0·77 м., изработенъ въ видъ на покривъ и богато украсенъ съ релиефи. Въ трижгълния фронтонъ на тѣсната страна е прѣдставенъ тракийскиятъ конникъ съ щитъ и копие (обр. 13). Задъ него младъ момъкъ държи опашката на коня, както това намираме често въ релиефитѣ на тракийския конникъ. Въ лѣвия жгълъ на фронтона е изобразенъ

а Обр. 11. *б*

Сребърна статуйка-солница отъ Николаево.

единъ лъвъ, който разкжсва поваленъ на земята бикъ — сцена твърдѣ обична въ надгробнитѣ паметници. Въ единия отъ страничнитѣ акротери е прѣдставено убиването на тракийския царь Диомеда отъ Херкулеса (обр. 14), а въ другия — борбата на Херкулеса съ Антея (обр. 15). Отъ коритото на саркофага сж запазени само два малки фрагмента, върху които се виждатъ сжщо слѣди отъ подвизитѣ на Херкулеса.

Релиефитѣ на саркофага сж твърдѣ интересни поради многобройнитѣ детайли и заслужаватъ по-обстойно разглеждане. Отъ страна на Народния музей, дѣто сж прибрани намѣренитѣ части отъ саркофага, се прѣдприеха разкопки на сжщото мѣсто, за да се намѣрятъ и останалитѣ части. Разкопкитѣ останаха въ това отношение безрезултатни, обаче откри се една голѣма каменна римска постройка, чието окончателно изслѣдване трѣбваше да се отложи за по-късно.

Русе. Въ началото на т. г., като се копаяли основитѣ на едно новостроеще се здание, били намѣрени разни златни и сребърни монети. Полицията успѣла да залови само 58 парчета, отъ които 39 били златни — „обикновени турски ирмилици и рубета“ — върнати на намѣрвачитѣ. Въ Народния музей сж изпратени само 19 сребърни монети, които се указаха турски и австрийски отъ края на XVIII вѣкъ. Между тѣхъ се намираше и една сребърна руска рубла отъ 1830 год. Слѣдователно паритѣ трѣбва да сж заровени къмъ срѣдата на миналия вѣкъ.

Търново. На 2 мартъ т. г. работници, които копаяли на улица Кифайова, близо подъ Царевецъ, на южната му страна, намѣрили 67 цѣли и нѣколко строшени сребърни грошове отъ Ив. Александра и сина му Михаила. Всички монети сѫ само отъ единъ типъ (Златарски, Извѣстия I табл. III 1 и 2) и сѫ доста слабо запазени. Спордъ показанията на работника Меминъ Исмаиловъ монетитѣ не сѫ били поставени въ нѣкакъвъ сѫдъ, а заровени направо въ земята.

а Обр. 12. *б*

Мряморна глава отъ Рибенъ.

Хотница (Търновско). Въ мѣстностьта Горнето-селище е намѣрена една мряморна оброчна плочка на тракийския конникъ отъ обикновения типъ безъ допълнителни фигури и безъ надписъ. Плочката е вис. 0·16 и шир. 0·13 м. На сѫщото мѣсто е намѣренъ и единъ фрагментъ отъ втора много по-голѣма подобна плочка, отъ която е запазена само горнята часть на конника съ главата и шията на коня (размѣри на фрагмента 0·12 ╳ 0 21 м.). И двѣтѣ плочки сѫ прибрани въ Народния музей.

Лесичери (Търновско). Въ околностьта на това село сѫ намѣрени прѣзъ есеньта 1910 год. 31 бронзови римски монети, отъ които 19 отъ Траяна (15 голѣми и 4 срѣдни) и 12 отъ Хадриана (7 голѣми и 5 срѣдни). Монетитѣ сѫ много добрѣ запазени, обаче не сѫ извѣстни по-голѣми подробности върху обстоятелствата на находката. — Въ мѣстностьта Вирангитѣ, при сѫщото село, е намѣренъ фрагментъ отъ мряморенъ оброченъ релиефъ на Зевса и Хера, а така сѫщо и единъ фрагментъ отъ мряморна група, която за жалость е съвсѣмъ неясна. Различаватъ се само двѣ фигури на младежи (?), единиятъ отъ които държи въ лѣвата си рѫка, както изглежда, рогъ на изобилие. И двата фрагмента сѫ прибрани въ Народния музей.

Златарица (Еленска околия). Въ края на ноември 1910 година нѣколко души работници, които копаяли на нивата на Никола Н. Милковъ отъ сѫщото село, находеща се около $2^{1}/_{2}$ км. на западъ отъ селото въ мѣстностьта Сърдевъ-рътъ, намѣрили на дълбочина 30 см. единъ глиненъ сѫдъ съ бронзови византийски монети. Изпратенитѣ въ Народния музей 470 парчета (само малка

Обр. 13.
Похлупакъ на саркофагъ отъ Лъжене.

Обр. 14.
Похлупакъ на саркофагъ отъ Лъженс.

часть отъ монетитѣ изглежда да е била пръсната) се указаха отъ Мануила I Комненъ (1143—1180) и Андроника I Комненъ (1184—1185). Отъ първия императоръ се срѣщатъ два вида монети: 321 екземпляра отъ типа Wroth, Catal. of the imper. Byzant. coins II табл. LXX 4 (Sabatier II табл. LVI 2) и 120 отъ типа Wroth II. LXX 6 (Sabatier II, LVI 4). Монетитѣ на Андроника (29 екземпляра) сѫ само отъ единъ типъ: Wroth II, LXXI 6 (Sabatier II LVII 5).

Обр 15
Похлупакъ на саркофагъ отъ Лъжене.

Мадара (Шуменско). Въ единъ римски гробъ, съдържащъ глинена урна съ горени кости, сѫ намѣрени 3 сребърни пръстена съ геми и двѣ сребърни отворени халки, вѣроятно отъ обѣци. Върху едната отъ гемитѣ е изработенъ доста хубаво лъвъ, върху другата — орелъ съ вѣнецъ въ човката, застаналъ между двѣ военни знамена (signa), а третята гема е безъ изображение. Сребърнитѣ прѣдмети сѫ продадени въ Народния музей.

Кълново (Прѣславско). Споредъ съобщение на г. Ю. Господиновъ, уредникъ на музея въ Прѣславъ, прѣзъ лѣтото 1911 година, по врѣме на жетва, билъ разкопанъ отъ селяни единъ плосъкъ могиленъ гробъ, който се намиралъ на изтокъ отъ селото, далечъ около 15 минути. Гробътъ, както изглежда, е билъ обграденъ съ камъни, а тѣлото е било изгорено, тъй както никакви други кости, освѣнъ една овѫглена часть отъ черепа, не били намѣрени. Въ гроба освѣнъ това сѫ се указали още: едно цѣло глинено гърне безъ дръжка и парчета отъ други глинени сѫдове, едно стъклено шишенце (изгубено), една широка сребърна халка, единъ бронзовъ пръстенъ съ гравирано неясно изображение, около 15—20 бронзови трирѫбести стрѣли, единъ строшенъ на нѣколко парчета желѣзенъ мечъ, нѣколко дребни бронзови и желѣзни парчета, вѣроятно отъ строшени сѫдове или орѫдия. Повечето отъ тѣзи прѣдмети били прибрани въ Прѣславския музей. Гробътъ изглежда да е отъ късно римско врѣме.

Дикили-ташъ (Разградско). При „Ивановитѣ могили“, на пѫтя, който води прѣзъ гората отъ Дикили-ташъ за

Гюзелдже-аланъ, сѫ намѣрени нѣколко отлично запазени каменни калъпи за изливане на бронзови прѣдмети. Отъ калъпитѣ се получава цилиндрическа дръжка съ сплесната топка на върха и една хубава плоска украса, която завършва съ волута на края. По формата на отлѣтитѣ прѣдмети се вижда, че калъпитѣ трѣбва да принадлежатъ на римската епоха. — При сѫщото село, въ „Калето" къмъ Топчии, сѫ намѣрени и нѣколко желѣзни сѣчива, които по форма изглеждатъ да бѫдатъ сѫщо отъ римско врѣме, а именно двѣ брадвички, една мотика и двѣ желѣзни вилки, отъ които едната съ два, а другата съ три върха. Всички тѣзи прѣдмети сѫ прибрани въ Народния музей.

Караагачъ-софуларъ (Провадийско). Въ мѣстностьта Кумлу-кулакъ — Сиври-тепе, сѫ били намѣрени, въ началото на юни 1911 год., 12 еднакви сребърни тасове съ обло дъно, вис. по 0·10 м. и съ диаметъръ на отвора около 0·19 м. Два отъ тасоветѣ сѫ намѣрени счупени. Отъ оставалитѣ единъ е прибранъ въ Варненския музей, а три въ Народния музей. Извѣстни слѣди показватъ, че тасоветѣ сѫ били заровени въ земята въ една торба отъ груба материя, както това е било случаятъ и съ прочутитѣ римски сребърни сѫдове отъ Хилдесхаймъ. Нашитѣ тасове принадлежатъ сѫщо на римската епоха, обаче сѫ сигурно отъ много по-късно врѣме.

Тюркъ-арнаутларъ (Провадийско). Въ мѣстностьта Стана е намѣрена четвъртита мряморна плочка съ тракийския конникъ, вис. 0·18, шир. 0·125 м. Конникътъ е отъ обикновения типъ безъ допълнителни фигури и безъ надписъ. Плочката е прибрана въ Народния музей.

Аратмаджа (Куртбунарско). Откупена е въ Народния музей една бронзова статуйка на Еросъ, вис. само 7·7 см., намѣрена въ околностьта на селото. Заслужава да се отбѣлѣжи, че Еросъ държи въ десната си рѫка атрибута на Зевса — светкавицата. Лѣвото крило на статуйката е отчупено.

Хасанъ-факлѫ (Куртбунарско). Въ началото на юли т. г. учительтъ Мустафа Дели Юмеровъ отъ с. Махмузлии намѣрилъ въ землището на с. Хасанъ-факлѫ голѣмо количество сребърни римски денари, които първоначално изглеждатъ да сѫ били около 600 парчета. Въ Народния музей сѫ били изпратени 568 парчета, между които е имало само една бронзова монета. Изпратенитѣ въ музея монети се разпрѣдѣлятъ по императори както слѣдва: М. Антони 39 (всички монети сѫ съ номера на легиони, между които се четатъ II, VI, VII, VIII, XI, XIII и XVI), Неронъ 7, Галба 3, Отонъ 2, Вители 9, Веспасианъ 73, Титъ 15, Домицианъ 8, Нерва 10, Траянъ 43, Хадрианъ 88, Сабина 8, Ели Цезарь 3 (отъ тѣхъ една бронзова), Антонинъ Пий 104, Фаустина стара 53, Маркъ Аврели 49, Фаустина млада 33, Луци Веръ 18, Луцила 4 и Криспина 1. Монетитѣ отъ по-първитѣ императори, особно отъ М. Антония, сѫ много изтрити. Присѫтствието на една монета и отъ Криспина показва, че цѣлото съкровище трѣбва да е било закопано между 177 и 183 год. сл. Хр.

Гюргенджикъ (Силистренско). Нено Димовъ, като прѣкопавалъ кукуруза въ нивата си въ мѣстностьта „Пецара", намѣрилъ пръснати изъ нивата една сребърна отворена гривня, оплетена отъ дебелъ телъ и украсена съ емайлъ, 22 златни византийски монети отъ Михаила VII Дука (21 екземпляра сѫ само отъ Михаила: Wroth, Catal. of the imp. Byzant. coins II 530, 4 и табл. LXII 8, и единъ екземпляръ отъ Михаила и Мария: Wroth II 531, 12 и табл. LXII 11), една златна халка и едно червено камъче отъ пръстенъ безъ изображение. Вѣроятно всички тѣзи прѣдмети сѫ били заровени първоначално наедно и послѣ сѫ се пръснали при разработването на нивата. Гривнята и три отъ монетитѣ сѫ откупени за Народния музей.

Каварна. Близо до този градъ сѫ намѣрени прѣзъ лѣтото 1910 г. нѣколко десятки варварски сребърни монети, сѣчени по типа на сребърнитѣ тетра-

драхми на Филипа II Македонски. Въ Народния музей сж постжпили 42 отъ тѣзи монети. Тѣ си приличатъ много по изработката, обаче не сж сѣчени съ

Обр. 16.
Мряморна глава на Хермесъ отъ Месемврия.

единъ и сжщи печатъ. Работата е съвършено груба; главата на Зевса на лицето и конникътъ на опакото едва могатъ да се разпознаятъ.

Месемврия. Въ развалинитѣ на една стара сграда, залѣна отчасти отъ морето, е била намѣрена една хубава мряморна глава, висока 0·25 м., която прѣдставя брадатия Хермесъ (обр. 16). Лѣвата половина на главата за жалость е цѣла отчупена. Този типъ на Хермеса, извѣстенъ по статуята-херма на Алкаменесъ, поставена при входа на Акрополиса въ Атина, копие отъ която е намѣрено въ кжщата на консула Аталосъ въ Пергамонъ, е билъ много популяренъ не само въ хеленистическо, но и въ римско врѣме. Макаръ нашата глава, която ще трѣбва да се датира на всѣки случай още въ хеленистическо врѣме, да не се отличава съ голѣма художествена стойность, все пакъ, при рѣдкостьта на голѣми скулптурни произведения отъ тази епоха у насъ, тя има важно значение. Главата се намира сега въ Народния музей.

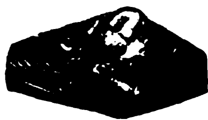
Бургасъ. При прокарването на единъ каналъ близо до църквата Св. Богородица е намѣрена прѣзъ лѣтото 1911 год. една римска бронзова статуйка, вис. 0·125 м. (обр. 17), която прѣдставя вѣроятно гладиаторъ или варварски войникъ. Той е босъ, облѣченъ съ ризница и съ кожени покривки на

Обр. 17.
Бронзова статуйка отъ Бургасъ.

краката. Въ десната си ржка държи малъкъ кржгълъ щитъ, заостренъ на долния край, а въ лѣвата — дървенъ кривакъ, опрѣнъ на рамото му. Въо-

ржжението слѣдователно се различава значително отъ това на римскитѣ войници. Главата, която е изгубена, е била направена отдѣлно и прикрѣпена къмъ

Обр. 18
Златенъ пръстенъ отъ Айтоскитѣ бани.

тѣлото посрѣдствомъ двѣ пластинки (едната отчупена) съ кржгли дупки на горния край, тъй щото тя е можела да

Обр. 19.
Мряморенъ релиефъ отъ Изворово.

се движи напрѣдъ и назадъ. Статуйката е откупена за Народния музей. — Въ мѣстностьта „Сладкитѣ кладенци" при Бургасъ сж били намѣрени прѣзъ това лѣто 69 малки автономни бронзовн монети (диаметъръ 10—13 мм.) отъ Apollonia (Созополъ). Всички монети сж все отъ единъ и сжщи типъ (на лицето глава на Аполона надесно; на опакото котва) и сж много изтрити. Тази находка иде да потвърди прѣдположението, че при Бургасъ е сжществувало неизвѣстно досега по име старогръцко селище още прѣди Р. Хр. (Извѣстия I 226).

Айтоскитѣ бани (Бургаско). Още миналата година отбѣлѣзахме многобройнитѣ находки, които бѣха направени при каптажа на водитѣ въ римския басейнъ на Айтоскитѣ бани (гл. Извѣстия I 216 сл. и по-подробно Jahrb. des deutschen archäol. Inst. XXVI, 1911, Anzeiger 348—356, дѣто е даденъ кратъкъ списъкъ на намѣренитѣ въ басеина приблизително 3000 монети). Отъ тогава продължаватъ постоянно да излизатъ наявѣ нови прѣдмети, които сж били намѣрени въ сжщото врѣме, но сж били укривани. Много отъ тѣхъ постжпватъ въ сбиркитѣ на Народния музей. Повечето отъ тѣзи прѣдмети сж монети,

римски пръстени отъ злато, сребро и бронзъ, било съ геми, било съ гравирани изображения, отдѣлни геми, бронзови фибули и др. подобни. По-рѣдки сѫ прѣдметитѣ отъ по-късно врѣме, като византийски моливдовули, пръстени, глинени сѫдове и др. Между откупенитѣ отъ музея златни пръстени особно внимание заслужава възпроизведениятъ въ обр. 18, украсенъ съ една малка камея отъ млѣчно-бѣлъ непрозраченъ камъкъ. Камеята прѣдставя женски бюстъ, който по прическата на косата ще трѣбва да се датира въ третия вѣкъ сл. Хр. Пръстенътъ е изработенъ отъ чисто масивно злато (13·67 гр.) и е украсенъ отгорѣ съ гравирани орнаменти.

Изворово (Чирпанско). Въ околностьта на селото е намѣренъ единъ оброченъ релиефъ отъ ситнозърнесть бѣлъ мряморъ, вис. 0·305, шир. 0·425, деб. 0·045 м. (обр. 19). Отлѣво въ релиефа е изобразенъ единъ конникъ, съ патера въ десната ржка, който се доближава до горящъ алтарь. Отдесно стоятъ прави Хигия и Асклепи. Вѣроятно е, че конникътъ не е нѣкой простъ смъртенъ, а прѣдставя тракийския конникъ, който се намира въ близки култови връзки съ Асклепия. Релиефътъ е частна собственость, но е инвентаризиранъ вече съгласно чл. 21 отъ закона за старинитѣ.

Обр. 20.
Оброчна плочка на тракийския конникъ отъ Радославово.

Перущица (Пловдивско). Прѣзъ лѣтото 1911 год. въ една нива е билъ откритъ старъ гробъ, граденъ отъ тухли и похлупенъ отгорѣ съ голѣмъ камъкъ. Въ гроба е намѣрена една много добрѣ запазена бронзова стригила, която намѣрвачътъ за жалость строшилъ на двѣ части, и една бронзова дръжка въ видъ на куче отъ нѣкакъвъ желѣзенъ прѣдметъ, който е изгубенъ. Освѣнъ това имало е вжглища отъ горени кости, пепель и нагорени орѣхи. Бронзовата стригила и дръжката сж проводени отъ намѣрвача въ Народния музей.

Салалии (Пловдивско). Въ прѣдисторическото селище при това село, освѣнъ прѣдисторически прѣдмети, сж намѣрени напослѣдъкъ и нѣкои римски паметници, а именно: фрагментъ отъ оброчна плочка на тракийския конникъ, отъ който сж запазени само главитѣ на коня и на една жена прѣдъ него; една бронзова монета отъ Реметалка, нѣколко бронзови ранновизантийски монети, двѣ желѣзни стрѣли и единъ мраморенъ капителъ отъ ионически стилъ.

Карамусалъ (Пазарджишко). Около 5 км. на западъ отъ селото се намира „Чукуровиятъ връхъ“, върху който сж били открити отъ учителя К. Лѣвичаровъ слѣди отъ стари зидове и многобройни черепки отъ стари глинени сждове, особено отъ голѣми делви (dolia). Отъ другитѣ прѣдмети, открити на това мѣсто, заслужаватъ внимание нѣколко фрагмента отъ глинени плочки съ релиефни изображения на тракийския конникъ. Намѣрени сж и нѣколко бронзови римски монети, а именно по единъ екземпляръ отъ Галерия Максимианъ (Cohen 46), Константина Велики и Валентиниана I (Cohen 12). Както изглежда, на това мѣсто трѣбва да е имало светилище на тракийския конникъ, обаче безъ по-подробни разкопки не може да се каже нищо положително.

Радославово (Пирдопско). Отъ това село е пратенъ въ Народния музей прѣзъ септември 1911 год. единъ мряморенъ оброченъ релиефъ на тракийския конникъ (обр. 20), вис. и шир. по 0·21 м. Релиефътъ е изработенъ съвършено грубо. Отдолѣ се намира надписътъ Γίτις δῶρον.

Слокощица (Кюстендилско). Прѣзъ есеньта 1911 год. е намѣренъ близо до селото малъкъ алтарь отъ бѣлъ ситнозърнестъ мряморъ, вис. 0·30, шир. и деб. по 0·075 м., горѣ и долѣ профилуванъ. На лицето на алтаря се намира слѣдниятъ гръцки надписъ, който показва, че алтарьтъ е билъ посветенъ на Аполона:

Α Γαθῇ τύχῃ
ΚΥΡΙωΑ
ΠΟΛΛωΝ
ι ΗΡΑΚΛΕΙ
ΔΗϹΠΕΡ
ϹΕΟϹΕΚΗ
ΝΟΡΑΦΟϹ
ὑ ΠΕΡΑΥΤΟ
υ ΚΑΙΤωΝ
ΕΙΔΕΙωΝ
ΕΥΧΑΡΙϹΤ
ΡϹΝΑΝΕΘΕ *sic*
ΤΟΝ *sic*

Заедно съ този алтарь е намѣрена и една мряморна статуйка на Зевса (?), вис. 0·40 м., чиято глава, ржцѣ и краката отъ колѣнѣтѣ надолѣ сж отчупени, а така сжщо и единъ фрагментъ отъ мряморна оброчна плочка на „Тракийския конникъ“, отъ която е запазена само горнята половина. И тритѣ прѣдмета сж прибрани въ Кюстендилския музей, дѣто имахъ случай да ги видя и да снема копие отъ надписа. — При сжщото село, въ мѣстностьта Бѣлия-камъкъ, както ми съобщава г. Ефремъ Карановъ, е била открита случайно прѣзъ есеньта 1911 год. въ едно лозе стара гробница, градена отъ тухли. Една отъ тухлитѣ, чиято страна мѣрѣла 0·65 м., трѣбва да е служила за похлупване на гроба, както показватъ аналогични случаи отъ гробницитѣ въ софийската църква Св. София. Въ гробницата при

Слокощица сѫ намѣрени два стъклени и единъ глиненъ сѫдъ, двѣ изтрити бронзови монети (римски?) и една интересна глинена статуйка на конникъ, дълга 0·12 и вис. 0·13 м. (обр. 21). Както изглежда коньтъ е билъ поставенъ, вмѣсто на крака, на четири колелета, тъй че и въ този случай имаме работа вѣроятно съ дѣтска игpачка отъ сѫщия видъ, каквато е обнародваната по-горѣ отъ село Галово (обр. 9).

Обр. 21.
Гробна находка при Слокощица.

Голѣмо-село (Дупнишко). Въ мѣстностьта Царичина е билъ намѣренъ единъ бронзовъ бюстъ-тегло (обр. 22), вис. 0·11 м., откупенъ за Народния музей. Бюстътъ прѣдставя младъ мѫжъ съ брада само върху бузитѣ. Отдолѣ на бюста се намира четвъртита дупка, прѣзъ която кухината му е била изпълнена съ олово.

Райово (Самоковско). При откриването на една каменна кариера въ мѣстностьта Дълга-могила намѣрени сѫ прѣзъ мѣсецъ май 1911 година четири незначителни фрагмента отъ мряморни оброчни плочки на тракийския конникъ. Плочкитѣ сѫ направени отъ лесно трошливъ едрозърнестъ мряморъ и сѫ много изтрити. Само върху една отъ тѣхъ сѫ запазени съвсѣмъ слаби слѣди отъ надписъ. Прибрани сѫ въ Народния музей.

Стамболово (Самоковско). При монастира Св. Спасъ на върха Еледжикъ сѫ намѣрени 5 части отъ една

Обр. 22.
Бронзовъ бюстъ отъ Голѣмо-село.

римска пѫтна кола съ надписъ. Слѣдъ слѣпяването на тѣзи части въ Народния музей, дѣто тѣ бѣха прѣнесени, надписътъ, който за жалость е твърдѣ заличенъ, можа да се възстанови както слѣдва:

*sa*LVIS DDN . . .
*val*ENTINIANO
*vale*NTEETGRATIANO VALE
*va*LENTINIANI *a*VG
*th*EODOSIVS
ARCADIVS AVGGG
*r*EIPV*blicae*

Както се вижда отъ различната голѣмина на буквитѣ и отъ повторение на нѣкои имена, колоната е била използувана най-малко два или три пѫти, като по-стариятъ надписъ отчасти е билъ заличаванъ. За послѣденъ пѫть колоната е послужила въ врѣме на императоритѣ Теодоси I и Аркади (383—395 год.).

Чукурово (Самоковско). Въ нивата на Стоименъ Михаиловъ, въ мѣстностьта Азмако, е била намѣрена прѣзъ 1910 год. една глинена четвъртита паница заедно съ една стъклена чаша и една бронзова монета отъ Максимиана Херкулесъ (286—305). Паницата, изработена съвсѣмъ грубо, е интересна по своята форма, сходна твърдѣ много съ екземпляра, намѣренъ въ една погребална могила при Кадинъ-мостъ (Извѣстия I 178 обр. 25). Паницата отъ Чукурово се отличава по това, че на единия ѝ ѫгълъ е прилѣпена още една съвсѣмъ малка кръгла паничка.

Оцѣнки и библиография

М. Ростовцевъ, Роспись Керченской гробницы, открытой въ 1891 году. Отпечатъкъ отъ „Сборникъ въ честь графа А. А. Бобринскаго“ Спб. 1911, 36 стр. съ 4 таблици.

— Святилище Өракійскихъ боговъ и надписи бенефиціаріевъ въ Ай-Тодорѣ. Отд. отп. отъ „Извѣстія Имп. археолог. коммиссіи“ вып. 40; Спб. 1911, 42 стр. съ 8 таблици.

1. Въ първата си студия проф. Ростовцевъ тълкува рисункитѣ на една гробница, открита въ 1891 г. въ Керчъ (стария Пантикапей) отъ Ю. Кулаковскій. Въ общитѣ си бѣлѣжки върху живописьта на гробницитѣ въ Ю. Русия авторътъ изтъква, че още въ IV и III в. пр. Хр. въ гръцкитѣ колонии по брѣга на Черно-море е цъвтѣлъ култътъ на Деметра и сж били разпространени елевзинскитѣ мистерии. Въ императорската епоха тоя култъ получава новъ разцвѣтъ: въ всички гробници отъ това врѣме най-важно мѣсто заематъ сценитѣ свързани съ „култа на елевзинскитѣ божества и съ мистикоорфическитѣ прѣдстави за задгробния животъ“, а сжщо и сцени отъ култа на хтоническия Аполонъ и на Диониса. Слѣдъ това авторътъ описва рисункитѣ на Керченската гробница. Главниятъ образъ се намѣрва на десната страна на люнетката срѣщу входа на гробница (гл. цвѣтната таблица I): надесно отъ единъ цилиндрически алтарь стои мжжка фигура, права, съ дълги коси, върху главата модий (калатъ), облѣчена съ хитонъ и червеникава мантия; десната си ржка (въ която държи патера) простира надъ алтаря, и съ лѣвата си държи рогъ на изобилие. На лѣво отъ алтаря стои права женска фигура съ дълги коси, които падатъ на плещитѣ й, на главата й калатъ, облѣчена съ дълга до петитѣ дреха, десницата протегната надъ алтаря, въ лѣвицата — рогъ на изобилие. На десно отъ тая сцена танцува женска фигура: надъ главата си тя държи съ двѣтѣ си ржцѣ платъ, който образува надъ главата й полугржгъ. Задъ нея дърво и еленъ, задъ него друго месесто растение съ шарена птица върху него. Надъ двѣтѣ главни фигури виждаме: конникъ, прѣдъ него друга фигура пѣша, задъ конника три, както се вижда, женски фигури съ лица обърнати къмъ главната сцена.

Каква е смисълътъ на тия образи? Ростовцевъ обръща внимание на обстоятелството, че хтоническитѣ богове, като богове на плодородието (въ форма на брадатъ мжжъ съ дълги коси, съ патера въ една ржка и рогъ на изобилие въ другата, и въ форма на женска фигура съ рогъ и патера), се срѣщатъ твърдѣ често въ Черноморскитѣ колонии. Въ тия тракийски мѣстности гръцкиятъ типъ, освѣнъ чистъ, се явява и въ смѣшение съ Диониса и съ тракийския конникъ. Ростовцевъ се спира по-подробно върху хтоническия богъ на Одесосъ (Варна) θεὸς μέγας Δερζελάτης и изтъква, че хтоническиятъ богъ се е почиталъ въ Тракия въ разни ипостази, за което свидѣтелствуватъ не само монетитѣ на гръцкитѣ колонии, но и намѣренитѣ въ Тракия релиефи. Авторътъ издава отново два релиефа отъ Софийския музей, които се отнасятъ къмъ тоя култъ (стр. 15 и табл. II); той дори прѣдполага, че многобройнитѣ релиефи, които споредъ обикновеното тълкувание изобразяватъ Зевса и Хера (в. по-горѣ нашата статия стр. 184), въ сжщность прѣдставятъ пакъ хтоническия богъ и женската му ипостаза, която не по-малко е била популярна въ Тракия.

Тая двойка хтонически божества е била разпространена и на други мѣста, особено въ М. Азия. Обикновено тя се тълкува като Сараписъ и Изида. Ростовцевъ обаче, слѣдъ като разглежда накжсо спорния и до днесъ въпросъ за произхода на Сараписа, дохожда до заключение, че типътъ на хтоническия богъ съ калатъ на главата е произлѣзълъ въ Синопа; оттамъ е билъ разпространенъ и на други мѣста, особено

по тракийския брѣгъ на Понта, дѣто отъ старо врѣме хтоническитѣ култове имали дълбокъ коренъ; по-послѣ обаче тия култове били прѣобразувани подъ влияние на Синопа и Иония отъ една страна, и на елевзинско-орфическия култъ отъ друга. Въ Синопа трѣбва да се търси и прототипътъ на Сараписа. Отъ тракийския брѣгъ (може би отъ Одесосъ) образитѣ на хтоническитѣ богове минали въ Керчъ и намѣрили изразъ и въ двѣтѣ божества на гробницата.

Слѣдъ това авторътъ обяснява смисъльта на тия два образа на гробницата. Идеята за блажения животъ на праведнитѣ въ Елизия, или подъ земята, или задъ океана, или на небето, както и идеята, че посветениятъ въ мистериитѣ човѣкъ слѣдъ смъртьта си се слива съ бога, или става самъ богъ, въ първитѣ вѣкове слѣдъ Христа е била разпространена навсѣкждѣ и е оказала голѣмо влияние. Това влияние виждаме и въ образитѣ на Керченската гробница: фигуритѣ около главната двойка явно ни прѣнасятъ въ блаженитѣ полета на Елизия (стр. 27 сл.). Въ единъ релиефъ отъ Софийския музей (който Р. прѣиздава, понеже по-рано не е билъ изданъ задоволително), прѣдъ Диониса, който стои подъ една лоза, се вижда танцуваща менада, чийто образъ веднага ни напомнюва танцуващата фигура въ Керченската гробница. Твърдѣ е вѣроятно, споредъ автора, че и двойката въ тая гробница прѣдставя умрѣлитѣ мисти, които сж приели божественъ образъ. Статията си Р. завръшва съ обяснение на двѣтѣ фигури, които се намѣрватъ отъ двѣтѣ страни на входа на гробницата; и тѣ иматъ връзка съ орфиката.

2. Въ втората си статия Ростовцевъ обнародва и обяснява епиграфическия и скулптурния материалъ, добитъ при разкопкитѣ въ римската крѣпость при Ай-Тодоръ (Кримъ) прѣзъ 1907 год. Извънъ стѣнитѣ на крѣпостьта е било разкрито едно светилище, дѣто били намѣрени оброчни надписи и релиефи.

Отъ надписитѣ, които сж отъ II в. сл. Хр., излиза на явѣ, че въ Ай-Тодоръ е стоялъ единъ стражарски постъ (beneficiarii), който е наблюдавалъ за движението по пжтищата извънъ крѣпостьта.

Намѣренитѣ на сжщото мѣсто релиефи, които прѣдставятъ Диониса, Хермеса, Митра, тракийския конникъ, Хеката, Артемида, сж отъ голѣмъ интересъ, защото сега за пръвъ пжть се срѣща въ Ю. Русия по-голѣма находка отъ оброчни релиефи, произходещи отъ светилища. При Ай-Тодоръ е имало двѣ светилища: едно на Артемида, и друго на разни богове (главно Дионисъ и тракийския херой). Едно светилище е констатирано и въ околностьта на Олбия; въ него сж намѣрени релиефи на Митра, тракийския конникъ, Деметра или Кибела.

Откриритѣ въ Ай-Тодорското светилище релиефи авторътъ сравнява съ еднородния материалъ, произходещъ отъ едноврѣмешнитѣ тракийски земи (главно България). Слѣдъ нѣколко общи бѣлѣжки върху характера на тия паметници изобщо и задачитѣ, които трѣбва да прѣслѣдва тѣхното изучване, Ростовцевъ описва релиефитѣ, които могатъ да се сравнятъ съ Ай-Тодорскитѣ, като ги разпрѣдѣля на нѣколко групи: 1) Дионисъ самъчъкъ; 2) Дионисъ и Панъ; 3) Дионисъ и Силенъ (или сатиръ), 4) Дионисъ съ свитата си; 5) релиефи на два етажа (прѣградки); 6) Дионисъ на колесница. Повечето отъ тия релиефи сж отъ Народния музей въ София. Ростовцевъ дава ново описание, защото нѣкои отъ тѣхъ погрѣшно сж били описани отъ по-раншния издатель Добруски. Като изтъква по-нататъкъ, че и останалитѣ релиефи отъ Ай-Тодорското светилище иматъ тракийски характеръ, Ростовцевъ съ право приема, че това светилище е било тракийско, каквито сж сжществували и на други мѣста (напр. въ Римъ).

Въ послѣдната глава авторътъ разглежда въпроса за численностьта и националния съставъ на гарнизона на Ай-Тодорската крѣпость и дохожда до заключение, че тоя гарнизонъ (отъ нѣколко стотинъ души) се състоялъ главно отъ тракийци, отъ каквито се състояло и невоенното население извънъ крѣпостьта.

Както се вижда отъ горѣизложеното, тия двѣ образцови въ всѣко отношение изслѣдвания на проф. Ростовцева прѣдставятъ голѣмъ интересъ за нашата тракийска археология. Всѣки, който се занимава съ историята на тракийската религия, ще почерпи отъ тѣхъ дълбока поука и подбуда за нови изслѣдвания.

Г. И. Кацаровъ.

Carl Patsch, Bosnien und Herzegowina in römischer Zeit (= Zur Kunde der Balkanhalbinsel I. Reisen und Beobachtungen, Heft 15). 36 стр. Sarajevo 1911. ц. 2 крони.

Това е една сказка, която проф. К. Пачъ е държалъ въ Виена (въ астрийския музей за изкуство и индустрия). Въ нея Пачъ, който днесъ е най-добриятъ познавачъ на Босна и Херцеговина и е допринесълъ най-много за археологическото изучване на тия страни, ни запознава накѫсо, но основно съ състоянието на тия страни въ римско врѣме, и то възъ основа на досегашнитѣ археологически издирвания.

На първо мѣсто авторътъ засѣга географическитѣ отношения на тия страни, като изтъква, че Херцеговина, която е сега повечето гола и безплодна, въ римско врѣме се е радвала на много по-благоприятни икономически условия, които тя сега не би могла вече да постигне, защото е безвъзвратно оголена поради продължително неразумно човѣшко стопанство. Слѣдъ това авторътъ скицира първитѣ сношения на тия страни съ гърцитѣ и римлянитѣ и политическитѣ имъ сѫдбини слѣдъ окончателното установяване на римската власть. Слѣдъ илирийското възстание въ 6 г. сл. Хр. се почва мирното развитие и романизация на Босна и Херцеговина. Авторътъ говори за римскитѣ крѣпости и войски, които сѫ стационирали тамъ, за пѫтищата и селищата. Послѣднитѣ, до колкото сѫ изслѣдвани, ясно показватъ че страната се радвала на дълготрайно благосъстояние. Общественитѣ постройки въ градоветѣ приличатъ на италийскитѣ образци; хубавитѣ мозаики, които сѫ намѣрени на разни мѣста, могатъ да съперничатъ съ тия на най-културнитѣ провинции. Най-накрая Пачъ засѣга надгробнитѣ паметници и религиознитѣ отношения.

Книгата е изпъстрна съ 30 сполучливи образи, които допълватъ и поясняватъ текста. Ние особно прѣпорѫчваме тая съдържателна студия на нашитѣ читатели; тя ни запознава съ старата култура на славянски страни и ни дава материялъ за сравнение при изучването на римската култура въ България.

Г. И. Кацаровъ.

B. Pick und K. Regling. Die antiken Münzen von Dacien und Moesien, 2. Halbband, 1. Abteilung: die Münzen von Odessos und Tomis. (Die antiken Münzen Nord-Griechenlands, herausgegeben von der Kgl. Akademie der Wissenschaften in Berlin, Band I 2). Berlin, Reimer 1910, стр. 519—920 съ 1 фототипична таблица.

Настоящата свезка, която съдържа античнитѣ монети само отъ Odessos (Варна) и Tomis (Кюстенджа), се явява като непосрѣдствено продължение, като втора часть на излѣзлия още прѣзъ 1898 год. каталогъ на античнитѣ монети отъ Дакия и Мизия. Върху това монументално издание на Берлинската академия на наукитѣ азъ имахъ вече случай да дамъ по-подробни бѣлѣжки на друго мѣсто (Извѣстия I 231 сл.), по която причина ще се ограмича тукъ да кажа само нѣколко думи върху новия свитъкъ.

Както изглежда, професоръ Пикъ, който бѣ обработилъ първата по-голѣма часть отъ монетитѣ на Дакия и Мизия, е билъ принуденъ да прѣкѫсне работата си, прѣди да я довърши окончателно. Въ новата свезка той е обработилъ само монетитѣ на града Одесосъ, които възлизатъ на 297 разни типа. Сѫщо и голѣма часть отъ материала за монетитѣ на Томи, които възлизатъ на 1218 разни типа, е билъ приготвенъ отъ Пикъ. Обаче, по неизвѣстни причини, той не е довършилъ неговото обработване, което е било възложено на професоръ Реглингъ. Тази промѣна на лицата е

прѣдизвикала, разбира се, извѣстни измѣнения и въ плана на каталога, както и въ начина на описването на монетитѣ (гл. бѣлѣжкитѣ на стр. 587). За щастие тѣзи измѣнения сж съвсѣмъ незначителни, тъй че тѣ ни най-малко не нарушаватъ единството на съчинението.

Нѣма нужда да изброяваме наново всички прѣимущества, които прѣдставя новиятъ каталогъ въ сравнение съ досегашната класификация на мизийскитѣ монети. Разбира се, че и тукъ, както и при по-раншнитѣ свитъци на сжщия каталогъ (гл. Извѣстия I 231 сл.), систематичното изучване на монетитѣ и тѣхната класификация споредъ стила ни довежда до една много по-сигурна и солидна хронология на монетнитѣ типове, отколкото сме я имали по-рано. Сжщо и по отношение пълнотата е достигната поне тази мѣрка, която въ подобни случаи се явява като желателна. Самото обстоятелство, че издателитѣ сж успѣли да събератъ 1515 разни типове монети само отъ два града, показва достатъчно, какви голѣми грижи и огроменъ трудъ сж били положени при извършването на тази работа. При все това абсолютна пълнота е невъзможно да се постигне. Особно по отношение на нумизматическата сбирка на Народния музей въ София, която принадлежи къмъ най-богатитѣ по мизийскитѣ си монети, има да се забѣлѣжи, че новиятъ каталогъ прѣдставя извѣстни празднини. Тѣ се дължатъ на обстоятелството, че прѣзъ послѣднитѣ години тази сбирка бързо се е обогатявала съ нови типове, които издателитѣ на каталога не сж имали възможность да използуватъ напълно.

Твърдѣ цѣнни сж изобилнитѣ исторически бѣлѣжки, които издателитѣ ни даватъ въ уводитѣ къмъ отдѣлнитѣ градове. Може въобще да се каже, че каталогътъ на Пикъ и Реглингъ съдържа най-пълни и точни свѣдѣния за гръцкитѣ градове въ Мизия, които интересуватъ въ еднаква степень както историка, така и археолога. При това къмъ извѣстнитѣ вече отъ други източници свѣдѣния се прибавятъ сега и тѣзи, които могатъ да се почерпятъ отъ самитѣ монети. Така напр. отъ сѣченитѣ въ Варна сребърни тетрадрахми по типа на Александровитѣ, обаче съ главата на Митридата, се вижда, че градътъ въ врѣме на борбата на този владѣтель съ Римъ е стоялъ на страната на първия (стр. 520). Интересни сж така сжщо и заключенията, които издателитѣ вадятъ отъ монетнитѣ типове за религията на съотвѣтнитѣ градове. Въ това отношение заслужаватъ да се изтъкнатъ монетнитѣ типове отъ Варна, въ които сж прѣдставени лежащъ богъ или пъкъ богъконникъ. Първиятъ отъ тѣхъ, който до сега е билъ считанъ за рѣченъ богъ, съ право се идентифицира отъ Пика (стр. 523) съ почитания отъ Варна Великъ богъ, чийто култъ съставя специфична особность на религиознитѣ вѣрвания въ този градъ. Конникътъ пъкъ споредъ Пика (стр. 524) не е нищо друго, освѣнъ съчетание на Сараписъ съ тракийския герой-конникъ, чийто култъ, както е извѣстно, е билъ извънредно популяренъ въ Тракия.

Отъ монетитѣ на Варна заслужаватъ да се изтъкнатъ златнитѣ статери, сѣчени въ Варна прѣзъ втория вѣкъ пр. Хр. по типоветѣ на Александра Велики и на Лизимаха (n° 2117_a — 2122, 2133 и 2134). Тѣзи статери свидѣтелствуватъ за голѣмото търговско значение, което е ималъ градътъ по това врѣме.

Каталогътъ съдържа само една фототипична таблица съ монети, тъй като останалитѣ таблици бѣха издадени още съ първия свитъкъ. Монетитѣ отъ сѣверното крайбрѣжие на Черно-море ще бждатъ издадени отдѣлно.

Съ новата свезка се завръшва каталогътъ на монетитѣ отъ Дакия и Мизия, чиито двѣ части излѣзоха съ единъ интервалъ отъ 14 години по между имъ. Открититѣ прѣзъ това врѣме нови типове ще бждатъ помѣстени въ „допълненията“, които, заедно съ регистритѣ, ще образуватъ втората часть на разгледаната тукъ свезка. Нека се надѣваме, че тѣзи „допълнения“ ще послѣдватъ по-скоро и че тѣ въ това отношение нѣма да сподѣлятъ сждбата на монетитѣ отъ Одесосъ и Томи.

Б. Филовъ.

Грамоты болгарскихъ царей. Трудъ Г. А. Ильинскаго, съ приложеніемъ семи фототипическихъ снимокъ. Москва. Синодальная Типографія 1911. II+160. (Печатано въ V т. на Труды Славянской Коммиссіи Императорскаго Московскаго Археологическаго Общества).

По-голѣмата часть отъ българскитѣ грамоти бѣха печатани (петь на брой) по недостатъчни прѣписи въ Шафариковитѣ Památky отъ 1873 г. Прѣзъ 1879 г. И. И. Срезневски обнародва въ своитѣ Свѣдѣнія и Замѣтки сжщо петь грамоти. Три отъ тѣзи грамоти бѣха отпечатани по фотографски снимки, една по оригинала и една по прѣписъ. И въпрѣки изданието на С. Бобчевъ (Старобългарски правни паметници. София 1903), което бѣ нагодено главно за учебни цѣли, за науката сé още имаше значение изданието на грамотитѣ отъ Срезневски. Трудътъ на Илински надминава досегашнитѣ издания както по пълнотата си, така и по точностьта на текста, който може да се контролира по приложенитѣ фототипични снимки на паметницитѣ. Независимо отъ това, личното запознаване на Илински съ оригиналитѣ на грамотитѣ, пръснати въ Атонъ, Брашовъ и Петербургъ (Рилската грамота авторътъ е познавалъ само по фотографска снимка), вдъхва довѣрие за точностьта на публикацията.

Илински обнародва само царскитѣ български грамоти, седъмь на брой: 1. Грамота отъ Ивана Асѣня II дадена на Дубровнишката община; 2. Грамота отъ Константина Тиха на Вирпинския монастиръ надъ Скопье; 3. Грамота отъ Ивана Александра на Зографския монастиръ; 4. Грамота отъ сжщия царь на Орѣховския монастиръ; 5. Грамота отъ Ивана Шишмана на Рилския монастиръ; 6. Грамота отъ сжщия царь на Драгалевския (Витошки) монастиръ, и 7. Грамота отъ Ивана Срацимира на Брашовската община. Изключени сж признатитѣ за фалшификати грамоти, както и договоритѣ и писмата на българскитѣ царе.

Слѣдъ единъ уводъ за досегашното състояние на науката по българскитѣ царски грамоти, Илински обнародва текстоветѣ на изброенитѣ грамоти, па сетнѣ разглежда палеографията на паметницитѣ, езиковнитѣ имъ особености, стила имъ, топографията и историко-правното имъ значение. Въ единъ подробенъ словоуказатель е даденъ цѣлиятъ словаренъ материалъ на грамотитѣ по азбученъ редъ. Като добавъкъ е напечатана договорната грамота на гр. Дубровникъ съ българския царь Михаила Асѣня. Най-сетнѣ слѣдватъ отлични фототипични снимки на грамотитѣ.

Естествено е, че заслугата на Илински се състои прѣди всичко въ сравнително вѣрното издание на грамотитѣ. За това младиятъ славистъ заслужава всѣка похвала. Коментариитѣ, ако и непълни въ нѣкои пунктове, ще спомогнатъ много на бждещитѣ изслѣдвачи по тази материя. Езиковната страна и нейното значение ще се уясни най-добрѣ не въ единичното отдѣлно разглеждане на грамотитѣ, а сé въ свръзка съ други еднородни и едноврѣменни паметници. Въ стилно отношение грамотитѣ ще се обяснятъ добрѣ само при по-дълги съпоставяния съ съотвѣтни пасажи въ византийскитѣ хрисовули. Топографията на грамотитѣ може да се попълни съ нови посочвания и нѣкои малки поправки. Въ областьта на дипломатиката ще трѣбва да се направятъ по-обстойни изучвания и да се дадатъ вѣрни снимки на печатитѣ на българскитѣ грамоти. Въ бждеще ще може вѣроятно да се изясни сжщо и видътъ и употрѣбението на онѣзи писма-грамоти, които се отдѣлятъ собствено отъ хрисовулитѣ и каквито сж у насъ Асѣновото позволително писмо до дубровчани или Срацимировото до брашовчани.

Относно подозрѣнията, които напослѣдъкъ се изказватъ (г. Баласчевъ) за автентичностьта на Рилската и Вирпинската грамоти, трѣбва да забѣлѣжимъ, че първиятъ паметникъ трѣбва да се смѣта за напълно подлиненъ по палеография, графика, езикъ и правописъ; вториятъ пъкъ, може-би да е и копие, но се отнася само къмъ XIII в. по всички свои характерни особености.

Хубавиятъ трудъ на Илински, поради това, дѣто е помѣстенъ въ едно много рѣдко чуждо списание, е осѫденъ да остане неизвѣстенъ за повечето български книжовници; а той би трѣбвало да се нахожда въ всѣка общесгвена и училищна българска библиотека.

Желателно би било тѣзи грамоти да се напечататъ заедно съ други писма и договори отъ българскитѣ царе въ подостѫпно и по-нарѫчно издание. Може би това ще стори най-добрѣ пакъ Илински и ще има случай да внесе нѣкои оправки и допълнения.

Й. Ивановъ.

Jan Grzegorzewski — Grób Warńenczyka. Badania autentyczności grobu, przy 4-tym kilometrze pobojowiska Warneńskiego z. d. 10-tego listopada 1444. r. — Kraków, Nakladem Akademji Umiejętnośći. 1911. (Янъ Гжегожевски. — Гробътъ на Варненчика. Изслѣдване автентичностьта на гроба при 4-тия километъръ на Варненското бойно поле, отъ 10 ноември 1444 година. — Краковъ, издание на академията на наукитѣ).

Тази година Краковската академия на наукитѣ издаде въ томъ XXXV изслѣдванията за гроба при 4 километъръ отъ гр. Варна, разкопанъ на 28 юни 1909 год. Авторътъ на тия изслѣдвания е живущиятъ отъ дълги години въ България полски ориенталистъ и славистъ г. Янъ Гжегожевски, който слѣдъ като е билъ извѣстенъ отъ Варн. археологическо дружество, отишълъ на самото мѣсто на разкопания гробъ и е изслѣдвалъ условията, произхода и сѫщностьта на гроба, както и неговата автентичность.

При 4-ия километъръ отъ гр. Варна, на бойното поле, гдѣто е станало паметното сражение между християнското рицарство, подъ прѣдводителството на полския краль Владислава III и турцитѣ на 10 ноември 1444 година, се намира, останалъ отъ незапомнени врѣмена, единъ мавзолей, нареченъ "Паша-бабатекеси", който е въ владѣнието на мѣстния турски вакъфъ и е считанъ отъ турцитѣ за гробъ на нѣкой тѣхенъ светия.

На 28 юни 1909 година, прѣзъ нощьта срѣщу Петровъ-день, нѣкоя си Теодора Илиева отъ Одринско заедно съ нѣколко иманяри съборили оградата на гроба, разровили го, а човѣшкитѣ кости, които се намирали въ гроба, сѫ били разграбени отъ събралитѣ се отпослѣ любопитни; само три отъ коститѣ се запазиха въ Варненското градоначалство. За произхода на тоя гробъ е имало различни мнѣния, но най-разпространено е мнѣнието на братя Х. и К. Шкорпилови, че гробътъ принадлежи на нѣкой си Караджа-бей, прѣдводитель на лѣвото (анадолско) крило отъ армията на Мурада II, който Караджа-бей е падналъ убитъ въ сѫщото сражение.

Въ книгата си „Гробътъ на Варненчика" г-нъ Г. твърди, че споменатиятъ горѣ гробъ е именно гробътъ на краля Владислава III, нареченъ отъ поляцитѣ Варненчикъ. Резултатътъ отъ тия изслѣдвания е слѣдния. Загинването на краля герой е станало при слѣднитѣ обстоятелства. Когато слѣдъ първата фаза на боя отъ 10-и ноември 1444 год., спечеленъ отъ христ. войска, прѣдводительтъ на тая войска Янъ Хуниядъ привеждалъ въ редъ разпокѫсанитѣ си бойни редове, за да нанесе и послѣдния ударъ на останалитѣ още еничари, които сѫ окрѫжавали Султанъ Мурада, нетърпѣливиятъ младъ краль, искайки да използува колкото е възможно подобрѣ момента на неприятелската уплаха, спусналъ се начело на своята лична стража, състоеща се отъ 400 рицари, право върху Мурада съ вдигнатъ мечъ. Но щомъ се доближилъ, еничаринътъ Хизра успѣлъ да се промъкне отстрани до Владислава и да подсѣче нозѣтѣ на Владиславовия конь, и когато кральтъ ведно съ коня си падналъ на земята, облѣченъ въ тежката си желѣзна ризница и рицарското си облѣкло, въ тоя моментъ сѫщиятъ Хизра му е отсѣкълъ главата.

Това сѫ могли да видатъ и да засвидѣтелствуватъ само турцитѣ, защото стражата на краля е била изсѣчена до единъ, а останалата часть отъ християнската войска, щомъ се научила за смъртьта

на краля, почнала да се оттегля. Часть отъ тая войска въ бѣгството си възможно е да се е издавила въ Девненското езеро, а останалата е била избита или заробена; само отдѣлни личности се върнали въ отечеството си. — Главата на краля е била отнесена въ Бруса, тогавашната турска столица, а тѣлото му е било погребано споредъ г. Г. наблизо до мѣстото, отдѣто Владиславъ се спусналъ да атакува, т. е. недалеко отъ двѣтѣ турски могили наречени Мешели-тепе, за което между другитѣ доказателства свидѣтелствува и историкътъ Паганелъ. Свидѣтелствуването на нѣмския поетъ Бехаймъ, че краль Владиславъ е билъ погребанъ въ една отъ варненскитѣ цьркви, не заслужава сериозно внимание, защото на Бехайма това е разказвано отъ участвуващия въ боя при Варна войникъ Мегесть, редникъ отъ християнската войска, който билъ попадналъ въ турско робство и отпослѣ се върналъ въ отечеството си. Мегестъ е разказвалъ, като да е билъ самъ очевидецъ на кралското погребение. Обаче турцитѣ не сж могли да правать изключение само за едного отъ плѣнницитѣ, защото всички взети въ плѣнъ християнски войници сж били веднага изпращани като роби на тежки работи въ Египеть или пъкъ продавани на частни лица. Ето защо не може да се допустне, че нѣкой си Мегестъ е билъ пустнатъ на свобода и е билъ допустнатъ да присжтствува на кралското погребение. Мегестъ вѣроятно е слушалъ отъ други за църковното тържество, за панахида може би по поводъ смъртьта на краля и е счелъ тая панахида за погребение. Никакви паднали на бойното поле войници не сж били погребвани въ града, нито сж били прѣнасяни другадѣ, съ изключение само на султанския знаменосецъ Ибрахимъ и то може би за това, защото е починалъ слѣдъ боя, въ града, кждѣто е билъ и погребанъ. На Варненското бойно поле сжществуватъ много гробове, както отдѣлни, така и групи, въ които сж погребвани било християнски, било мохамедански войници. Въ общъ гробъ не е възможно да е билъ погребанъ ведно съ други и краль Владиславъ. Прѣди всичко, това не би позволилъ самъ Мурадъ II, който билъ человѣкъ съ рицарски духъ и уважаващъ рицарскитѣ качества на своя противникъ, а освѣнъ това като монархъ не е можалъ да иска унижението на монаршеското достойнство. Тогава остава да се отговори: въ кой гробъ е погребанъ краль Владиславъ? Всѣкой отъ гробоветѣ на Варненското бойно поле има своето име или носи името на рицаря, който е погребанъ въ него. Почти надъ всѣки има издигнагъ насипъ и всички сж по-далеко отъ мѣстото на атаката и смъртьта на краля, освѣнъ единъ, който е разположенъ на 4. километъръ на шосето, което води отъ Варна за гр. Добричъ. Единствено този гробъ е разположенъ най-близко, 3-4 километра, отъ онова мѣсто, гдѣто е станала атаката, въ низината, сравненъ съ самия уровенъ на земята, останалъ безъ название, безъ собствено име и се е наричалъ просто текето на достойния „паша“: Паша-баба-текеси или мавзолей на человѣка съ отсѣчената глава („кесикъ башъ текеси“). Самитѣ тия обстоятелства сж давали много материалъ за мислене. Мавзолеятъ изглежда да е билъ твърдѣ разкошенъ, прѣди развалянето му, което показва, че тамъ е билъ погребанъ нѣкой достоенъ мжжъ. Турцитѣ, които пазятъ тоя гробъ, всѣка вечерь му палятъ кандило, като казватъ, че тамъ почива тѣхенъ шехидъ, падналъ за вѣрата и че това е мѣстото, гдѣто е погребанъ благочестивъ мжжъ. Какъвъ е тоя благочестивъ мжжъ? Защо му не кажатъ името? Прочее, това не е гробътъ на Караджа-бей, както мислятъ г. г. братя Шкорпилови, защото Караджа-бей е погребанъ малко пó надалеко, въ могилата наричана и сега „Караачъ“ и освѣнъ това Караджа-бей не е билъ съ отсѣчена глава, което да ни напомня названието на гроба при 4-ия километъръ. Отъ друга страна не е възможно тамъ да е билъ погребанъ нѣкой отъ християнскитѣ рицари, защото ако и другитѣ имъ гробове сж безименни и неизвѣстни, то този гробъ изглежда да е билъ отъ най-хубавитѣ, отъ най-вид-

нитѣ. А кой ще е по-виденъ отъ краля? При това никоя друга видна личность не е паднала въ тоя бой съ отсѣчена глава. Но защо отъ друга страна тоя гробъ не е на издигнато мѣсто, а е останалъ изравненъ съ уровева на почвата и при това безименень? Причинитѣ за това споредъ г. Г. сж твърдѣ важни, а прѣди всичко такава е била волята на султана и на турцитѣ. Мурадъ II, ако и рицарь по душа, но желаейки триумфа на исляма и събарянето на християнството, не е можалъ да иска увѣковѣчаване името на единъ отъ най-голѣмитѣ врагове на мюслюманитѣ и на мохамеданството. А това увѣковѣчаване би се сбжднало, ако християнскиятъ краль се погребѣше на видно мѣсто или въ църква, защото християнитѣ биха ходили на това мѣсто на поклонение, прѣдъ гроба на своя защитникъ и по този начинъ би се поддържала славата на християнския краль на вѣчни врѣмена и то въ врѣда на исляма. Ето защо Владиславъ е погребанъ на низко мѣсто, потулено, безъ да му е издигната дори обичайната могила, която да свидѣтелствува, чий е гробътъ, а като на царь побѣденъ не сж сложили въ гроба царскитѣ инсигнии, нито рицарскитѣ му знаци, които може би да сж запазени нѣйдѣ като доказателство за триумфа на побѣдителитѣ.

Но най-главниятъ вжзелъ на изслѣдванията на г. Г. е тъй наречената субституция. Що е субституция и какво значение има тя въ дадения случай? Двадесеть годишниятъ краль е билъ твърдѣ младъ, за да може да владѣе всичкото военно изкуство и да умѣе да прѣдвожда войската. Като ентузиястъ и пъленъ съ младенческа енергия Владиславъ е билъ опрѣдѣленъ отъ християнска Европа и отъ папата за водачъ на кръстоносния походъ, като покровитель и протекторъ на тоя походъ; той е билъ, така да се каже, фирмата на похода. Сжщинскиятъ обаче прѣдводитель и военоначалникъ въ тоя походъ е билъ стариятъ Седмиградски воевода Янъ Хуниядъ, името на който отдавна е било извѣстно като на побѣдитель на турцитѣ въ нѣколко вече боеве. И ето защо, когато въ течението на тая война турцитѣ сж питали заробенитѣ християни, кой имъ е прѣдводительтъ, тѣ отговаряли най-често съ името „Янко“ или „Яношъ“. И понеже у турцитѣ главното командуване е било въ ржцѣтѣ на самия монархъ, т. е. въ ржцѣтѣ на султана имъ, не могли да разбератъ, какъ християнскиятъ вождъ да не бжде сжщо монархъ, краль. Щомъ се разчула вѣстьта за смъртьта на краля казали, че това е прѣдводительтъ имъ „Янко“. Едни помислили, че тамъ е падналъ Янъ Хуниядъ, е други—че това е краля нареченъ „Янко“. Ето защо и много покъсно турскиятъ лѣтописецъ Мохамедъ Нишанджи въ своята хроника изрично пише, че християнскиятъ краль, който е загиналъ при Варна, като му сж отсѣкли главата, се е наричалъ краль Янко. Янко (Иванъ) на арабски, както и въ турския календарь се нарича Яхия. Заради нахвърлянето на тоя краль върху ислямизма улемитѣ, както и турскитѣ историци сж проклели Владислава още приживѣ и за туй слѣдъ смъртьта му турцитѣ, възприемайки сжщиятъ редъ на мисли и чувства, прикачили му епитетътъ „кара“ (черенъ), т. е. човѣкъ съ черна душа, а гробътъ му нарекли гробъ на Кара-Яхия. Съ течение на врѣмето послѣдуещитѣ поколѣния забравили, че тамъ е погребанъ християнски краль и се е създалъ споменътъ за черния мжжъ, като съ това духовниятъ епитетъ се е видоизмѣнилъ въ епитетъ физически; и понеже арабитѣ сж съ тъмно лице, то създала се е вѣрата, че тамъ е погребанъ нѣкой достоенъ арабинъ. Единъ турски лѣтописецъ е записалъ, че въ сжщия този мавзолей почива „Кара-Яхия паша“. Съ врѣме името и епитетътъ на погребания ставатъ жертва на забравата и остава само споменътъ за погребания паша, като мжжъ достоенъ и доброжелателенъ, притежаващъ слава, богатство, чифлици, който е билъ убитъ отъ завистницитѣ му еничари.

Легендата казва, че тоя паша се билъ довлѣкалъ съ отсѣчена глава до това мѣсто, гдѣто днесъ се намира гробътъ при четвъртия километъръ, нареченъ „Паша-боба-текеси“, гдѣто е билъ и погребанъ, и понеже запомнили, че е

билъ съ отсѣчена глава, то дали на гроба още друго едно название, именно „Кесикъ-башъ-текеси.“ По тоя начинъ се е създала почитьта и култътъ на тоя гробъ и тоя култъ е билъ не само мѣстенъ за градъ Варна, но се разпространилъ и на далечъ въ Турция. — Въ свръзка съ тоя култъ изглежда да е стихотворниятъ лириченъ турски рапсодъ подъ заглавие „Кесикъ-башъ“, въ който се описватъ странствуванията на „отсѣчената глава“ изъ ада заедно съ зетя на пророка Мохамеда—Али; г. Гж. прави единъ дълбокъ анализъ на тоя рапсодъ отъ литературно, философско и филоложко гледище.

Когато турцитѣ, проклиняйки краля Владислава, сѫ го наричали Черенъ Янко, който билъ дошелъ да освобождава християнитѣ, тия послѣднитѣ пъкъ, за които паметьта за падналия краль била станала света, не сѫ могли да не реагиратъ на това и да не го нарекатъ Янко бѣлиятъ (свѣтлиятъ, лѫчезарниятъ); а понеже прототипътъ на такъвъ Иванъ е билъ св. Иванъ Кръститель у християнитѣ, който сѫщо е загиналъ съ отсѣчена глава, то съ врѣме се е създала легендата, че въ сѫщия тоя гробъ е погребанъ свети Ив. Кръститель. Вѣковното отражение на това убѣждение е вѣрата на споменатата отъ насъ въ началото на тия бѣлѣжки Тодора Илиева, която, запитана отъ г. Гж., защо е дохождала да разравя гроба въ нощьта три дни слѣдъ деня на Ив. Кръстителя, отговорила, че е търсила останкитѣ на тоя светия и е искала повръщането на тоя гробъ на християнитѣ.[1])

Едноврѣменно обаче съ тоя митъ почналъ да се разпространява и другъ, който е ималъ народно-политическа основа. Споменътъ, че падналиятъ герой е краль, ако и на братски народъ, но все пакъ на народъ далеченъ, постепенно е изчезвалъ заедно съ името на героя и вмѣсто туй се е появила така наречената нострификация, т. е. присвояване на индивидуалности и на факти съотвѣтни на условията на живота и на земята, гдѣто тоя митъ се е създалъ; и тука нострификационнитѣ моменти се раздвояватъ. Когато еднитѣ легенди, подобни на турската за погребания „достоенъ паша“, твърдятъ, че тамъ е погребанъ великъ войвода, други пъкъ просто го наричатъ „български царь“. Послѣднитѣ прѣдания сѫществуватъ и въ Самоковско, именно до бойното поле на царь Иванъ Шишмана; тѣ сѫщо така разказватъ за отсѣчената глава — легенда свързана както съ мюсюлманския култъ, така и съ християнския, която най-сетнѣ е стигнала чакъ до Македония и Албания. Въ Албания, напр. въ мѣстноститѣ Петрелия и Кройя, олицетворението на отсѣчената глава намираме въ лицето на Балабана, турски вождъ, а още по-надалечъ къмъ Драчъ—въ лицето на сръбския князь изъ Зета, — ако и да е извѣстно отъ историята, че нито единъ отъ тия водители, князе и царе не е загиналъ съ отсѣчена глава, както краль Владиславъ. Нѣщо повече. Даже въ Солунъ намираме отзвукъ отъ тая легенда въ сврѣска съ легендата за свети Димитъръ. По тоя начинъ култътъ на Владислава Варненчика се е разпространилъ вѣроятно по цѣлия Балкански полуостровъ отъ Черното море до Бѣло и до Адриятическото, стоещъ като общъ светия на епохата на тия идеали, които поддържатъ чувствата на културна връска между миналото и настоящето у балканскитѣ народи.[1])

Всички събрани отъ г-на Гжегожевзки доводи довеждатъ автора до убѣж-

---

[1]) Мѣстото, гдѣто се намира споменатиятъ гробъ е вакъфско.

[1]) Князь Ив. Владимиръ, Самуиловиятъ зеть, е загиналъ въ Прѣспа прѣдъ църковнитѣ врата на 22 май, като му е била отрѣзана главата: ..ante januam ecclesiae percussus, decollatus est XXII die intrante Maio (Črnčić, Popa Dukljanina lětopis, 44—45). Извѣстни сѫ прѣданията за това, какъ Ив. Владимиръ, като билъ посѣченъ, бѣгалъ съ отрѣзаната си глава въ рѫцѣ; тѣзя прѣдания намираме и въ гръцкитѣ жития на светеца. Не може слѣдователно да се приеме, че митътъ за отрѣзаната глава иде отъ XV вѣкъ, отъ Владислава Варненчика; князь Ив. Владимиръ е погиналъ много по-рано, 1015 год.

Бѣл. на редакцията.

дението, че гробътъ при четвъртия километръ до гр. Варна е дѣйствително гробътъ, кѫдѣто е билъ погребанъ краль Владиславъ.

Трудностьта на тия издирвания, мисли г. Гж., сѫ били причината, гдѣто сѫ отишли напраздно всички усилия на Владиславовия приемникъ Казимиръ Ягелончикъ, който е пращалъ специални тайни пратеници въ Турция, за да издирятъ слѣдитѣ на нещастния краль и намѣрятъ неговия гробъ.

Даже такъвъ монархъ, като руският императоръ Николай I, не е успѣлъ въ старанията си да открие гроба на Владислава.[1] И дѣйствително, трудно е било да се анализира станалата тукъ метаморфоза на понятията и да се открие истината, забулена отъ тѫй наречената субституция. За разплитането на такъвъ вѫзелъ е билъ потрѣбенъ сѫщо така единъ сложенъ наученъ апаратъ на мѣстнитѣ и турски източници, наредъ срѣдства, взети изъ фолклорния арийски складъ изобщо и изъ този на балканскитѣ народи въ частность. Фолклорътъ тукъ за пръвъ пѫть може би е приспособенъ така широко къмъ научнитѣ изслѣдвания отъ този видъ.

Трудътъ на г. Гжег. заслужава сериозно внимание отъ страна на българското учено общество. Ние се присъединяваме къмъ мнѣнието на автора по отношение на това, че откритиятъ гробъ трѣбва да се запази отъ по-нататъшни разрушения.

Л. Барбаръ.

[1]) Когато въ 1828 год руският войски навлѣзли въ Варна, руският царь Никола I въ рескрипта си до главнокомандуещия на войскитѣ княза Воронцова споменува за Владислава III, като го нарича: „моятъ знаменитъ прѣдшественикъ". И заповѣдва да му се издигне паметникъ въ Варшава отъ топоветѣ отнети отъ турцитѣ при Варна

Този царски рескриптъ се е прѣдшествувалъ отъ двудневни, но безуспѣшни издирвания, извършени по заповѣдь на Николая I.

Библиография

Баласчевъ, Г. Словѣнски надписи отъ югозападна България. Минало II, 1911, 3—46.

— Старобългарско съкровище. Пакъ тамъ стр. 100—139.

— Сѫщински ли е хрисовулътъ отъ царь Константина Тиха? Пакъ тамъ стр. 178 -187.

Bourguet, É. Inscriptions de Delphes. Bull de corresp. hellénique XXXV, 1911, 171—176: върху единъ надписъ отъ Делфи, който се отнася до похода на Минуция Руфъ противъ тракийцитѣ прѣзъ втория вѣкъ пр. Хр.

Weiss, J. Die Dobrudscha im Altertum (= Zur Kunde der Balkanhalbinsel, hrsg. von C. Patsch, Heft XII). Sarajevo 1911.

Вуличъ, Н. Неколико питања из римске старине. Глас српске академије LXXXVIII, 1911, 159—266; въ тѣхъ стр. 200—247: Далматско-панонски устанак (од 6—9 г. по Хр.).

Diehl, Ch. Les mosaïques de Saint-Démétrius de Salonique. Comptes-rendus de l' acad. des inscriptions et belles-lettres 1911, 25—32.

Златарски, В. Имали ли сѫ българитѣ свое лѣтоброение. Спис. на Бълг. акад., ист.-филол. кл. I, 1911, 1—92.

Ивановъ, Й Епархиитѣ въ Охридската архиепископия прѣзъ началото на XI вѣкъ. Спис. на Бълг. акад., ист.-филол. кл. I, 1911, 93—112.

— Бѣласицката битка, 29 юли 1014 г. Изв. на истор. д-во III, 1911, 1—15.

Извѣстия на Историческото дружество въ София, III, 1911, 225 стр.

Извѣстия на Варненското археологическо дружество, IV, Варна 1911.

Иосифъ, Иеромонахъ. Археологически излетъ изъ Тиквешко. Минало II, 1911, 47—59.

Ихчиевъ, Д. Материяли за монетното дѣло въ Турция. Извѣстия на истор. д-во III, 1911, 75—207.

Kazarow, G. Quelques observations sur la question de la nationalité des anciens Macédoniens. Revue des études grecques XXIII, 1910, 233—254.
— Un nouveau bas-relief mithriaque de Bulgarie. Revue archéol. 1911, II 75—77.
— Grabfund von Messembria. Mitteil. des deutschen archaeol. Instit. in Athen XXXVI, 1911, 308—316.

Columba, G. M. I Triballi dell' età romana. Studi storici per l' antichità classica IV, 1911.

Köstlin, E. Die Donaukriege Domitians. Tübingen 1910, 100 стр.

Léger, L. La Société archéologique de Sofia. Journ. des savants 1911 стр. 80.

Marquart, J. Die altbulgarischen Ausdrücke in der Inschrift von Čatalar und der altbulgarischen Fürstenliste. Извѣстія Русск. археол. института въ К-полѣ XV, 1911, 1—30.

Недевъ, Н. Върху историята на римския градъ Рациария. Видинъ 1911, 12 стр. (= Археол. библиот. № 1, изд. Видинското археол. д-во).

Perdrizet, P. Géta, roi des Édones. Bull. de corresp. hellénique XXXV, 1911, 108—119.
— Contribution à l' étude du Macédonien. Пакъ тамъ стр. 120—131.

Rostowzew, M. Ein speculator auf der Reise. Ein Geschäftsmann bei der Abrechnung (споредъ два римски релиефа въ Бѣлградския музей). Mitteil. des deutschen arch. Instit. in Rom XXVI, 1911, 267—283.

Seure, G. Archéologie Thrace. Documents inédits ou peu connus. Revue archéol. 1911, II 301—316, 423—449.

Strzygowski, J. Die nachklassische Kunst auf dem Balkan. Jahrb. des freien deutschen Hochstiftes zu Frankfurt a M. 1910 стр. 30—43.

Филовъ, Д-ръ Б. Античнитѣ самовари въ Народния музей. Българска Сбирка XVIII, 1911, 654—657.

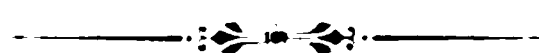
Filow, B. Archaeologische Funde in Bulgarien im J. 1910. Jahrb. des deutschen archaeol. Instit. XXVI, 1911, Anzeiger 349—370.

Fischer, E. Sind die heutigen Albaneser die Nachkommen der alten Illyrier? Zft. für Ethnologie XLIII, 1911, 564—567.

Шмитъ, Ѳ. Новыя вѣянія въ археологической наукѣ на Балканскомъ полуостровѣ. Журн. Минист. народн. просвѣщенія н. с. XXXIV отд. IV 1—29.

Schmidt, H. Vorläufiger Bericht über die Ausgrabungen 1909-10 in Cucuteni bei Jassy (Rumänien). Zft. für Ethnologie XLIII, 1911, 582—601.

Schütt, C. Untersuchungen zur Geschichte der alten Illyrier. Dissert. Breslau 1910, XI + 81 стр.

Издания на Археологическото Дружество въ София

Извѣстия на българското археологическо дружество, томъ I, 1910, X+244 стр. гол. 8⁰ съ 20 табл. — Цѣна 10 лева.

Упжтване за събиране и запазване старини, София 1909, 82 стр. 16⁰ съ 159 образа. — Цѣна 60 ст.

Проф. Г. И. Кацаровъ, Приносъ къмъ старата история на София (Материали за историята на София, книжка първа), София, 1910, 94 стр. 8⁰ съ една фототипична таблица и 8 образа въ текста. — Цѣна 1 левъ.

А. Протичъ, Архитектоническтаа форма на софийската църква Св. София (подъ печатъ).

Намиратъ се за продань въ книжарницата на **Хр. Олчевъ** въ София.

Цѣна на втория томъ (2 свезки) **10** лева.
Prix du IIe tome (2 fascicules) pour l'étranger **12·50** frs.

Редакцията на списанието се намира въ Народния музей въ София.
Продава се въ книжарницата на Хр. Олчевъ въ София.

Rédaction au Musée National Bulgare à Sofia.
En vente chez Otto Harrassowitz, Querstrasse 14, Leipzig.

билъ съ отсѣчена глава, то дали на гроба още друго едно название, именно „Кесикъ-башъ-текеси.“ По тоя начинъ се е създала почитьта и култътъ на тоя гробъ и тоя култъ е билъ не само мѣстенъ за градъ Варна, но се разпространилъ и на далечъ въ Турция. — Въ свръзка съ тоя култъ изглежда да е стихотворниятъ лириченъ турски рапсодъ подъ заглавие „Кесикъ-башъ“, въ който се описватъ странствуванията на „отсѣчената глава“ изъ ада заедно съ зетя на пророка Мохамеда—Али; г. Гж. прави единъ дълбокъ анализъ на тоя рапсодъ отъ литературно, философско и филоложко гледище.

Когато турцитѣ, проклиняйки краля Владислава, сѫ го наричали Черенъ Янко, който билъ дошелъ да освобождава християнитѣ, тия послѣднитѣ пъкъ, за които паметьта за падналия краль била станала света, не сѫ могли да не реагиратъ на това и да не го нарекатъ Янко бѣлиятъ (свѣтлиятъ, лѫчезарниятъ); а понеже прототипътъ на такъвъ Иванъ е билъ св. Иванъ Кръститель у християнитѣ, който сѫщо е загиналъ съ отсѣчена глава, то съ врѣме се е създала легендата, че въ сѫщия тоя гробъ е погребанъ свети Ив. Кръститель. Вѣковното отражение на това убѣждение е вѣрата на споменатата отъ насъ въ началото на тия бѣлѣжки Тодора Илиева, която, запитана отъ г. Гж., защо е дохождала да разравя гроба въ нощьта три дни слѣдъ деня на Ив. Кръстителя, отговорила, че е търсила останкитѣ на тоя светия и е искала повръщането на тоя гробъ на християнитѣ.[1])

Едноврѣменно обаче съ тоя митъ почналъ да се разпространява и другъ, който е ималъ народно-политическа основа. Спомеьтъ, че падналиятъ герой е краль, ако и на братски народъ, но все пакъ на народъ далеченъ, постепенно е изчезвалъ заедно съ името на героя и вмѣсто туй се е появила така наречената нострификация, т. е. присвояване на индивидуалности и на факти съотвѣтни на условията на живота и на земята, гдѣто тоя митъ се е създалъ; и тука нострификационнитѣ моменти се раздвояватъ. Когато еднитѣ легенди, подобни на турската за погребания „достоенъ паша“, твърдятъ, че тамъ е погребанъ великъ войвода, други пъкъ просто го наричатъ „български царь“. Послѣднитѣ прѣдания сѫществуватъ и въ Самоковско, именно до бойното поле на царь Иванъ Шишмана; тѣ сѫщо така разказватъ за отсѣчената глава — легенда свързана както съ мюсюлманския култъ, така и съ християнския, която най-сетнѣ е стигнала чакъ до Македония и Албания. Въ Албания, напр. въ мѣстноститѣ Петрелия и Кройя, олицетворението на отсѣчената глава намираме въ лицето на Балабана, турски вождъ, а още по-надалечъ къмъ Драчъ—въ лицето на сръбския князь изъ Зета, — ако и да е извѣстно отъ историята, че нито единъ отъ тия водители, князе и царе не е загиналъ съ отсѣчена глава, както краль Владиславъ. Нѣщо повече. Даже въ Солунъ намираме отзвукъ отъ тая легенда въ свърска съ легендата за свети Димитъръ. По тоя начинъ култътъ на Владислава Варненчика се е разпространилъ вѣроятно по цѣлия Балкански полуостровъ отъ Черното море до Бѣло и до Адриатическото, стоещъ като общъ светия на епохата на тия идеали, които поддържатъ чувствата на културна връска между миналото и настоящето у балканскитѣ народи.[1])

Всички събрани отъ г-на Гжегожевзки доводи довеждатъ автора до убѣж-

---

[1]) Мѣстото, гдѣто се намира споменатиятъ гробъ е вакъфско.

[1]) Князь Ив. Владимиръ, Самуиловиятъ зеть, е загиналъ въ Прѣспа прѣдъ църковнитѣ врата на 22 май, като му е била отрѣзана главата: ..ante januam ecclesiae percussus, decollatus est XXII die intrante Maio (Črnčić, Popa Dukljanina lètopis. 44—45). Извѣстни сѫ прѣданията за това, какъ Ив. Владимиръ, като билъ посѣченъ, бѣгалъ съ отрѣзаната си глава въ рѫцѣ; тѣзи прѣдания намираме и въ грънкитѣ жития на светеца. Не може слѣдователно да се приеме, че митътъ за отрѣзаната глава иде отъ XV вѣкъ, отъ Владислава Варненчика; князь Ив. Владимиръ е починалъ много по-рано, 1015 год.

Бѣл. на редакцията.

дението, че гробътъ при четвъртия километръ до гр. Варна е дѣйствително гробътъ, кждѣто е билъ погребанъ краль Владиславъ.

Трудностьта на тия издирвания, мисли г. Гж., сж били причината, гдѣто сж отишли напраздно всички усилия на Владиславовия приемникъ Казимиръ Ягелончикъ, който е пращалъ специални тайни пратеници въ Турция, за да издирятъ слѣдитѣ на нещастния краль и намѣрятъ неговия гробъ.

Даже такъвъ монархъ, като руският императоръ Николай I, не е успѣлъ въ старанията си да открие гроба на Владислава.[1] И дѣйствително, трудно е било да се анализира станалата тукъ метаморфоза на понятията и да се открие истината, забулена отъ тъй наречената субституция. За разплитането на такъвъ вжзелъ е билъ потрѣбенъ сжщо така единъ сложенъ наученъ апаратъ на мѣстнитѣ и турски източници, на редъ срѣдства, взети изъ фолклорния арийски складъ изобщо и изъ този на балканскитѣ народи въ частность. Фолклорътъ тукъ за пръвъ пжть може би е приспособенъ така широко къмъ научнитѣ изслѣдвания отъ този видъ.

Трудътъ на г. Гжег. заслужава сериозно внимание отъ страна на българското учено общество. Ние се присъединяваме къмъ мнѣнието на автора по отношение на това, че откритиятъ гробъ трѣбва да се запази отъ по-нататъшни разрушения.

Л. Барбаръ.

Библиография

Баласчевъ, Г. Словѣнски надписи отъ югозападна България. Минало II, 1911, 3—46.

— Старобългарско съкровище. Пакъ тамъ стр. 100—139.

— Сжщински ли е хрисовулътъ отъ царь Константина Тиха? Пакъ тамъ стр. 178 –187.

Bourguet, É. Inscriptions de Delphes. Bull de corresp. hellénique XXXV, 1911, 171—176: върху единъ надписъ отъ Делфи, който се отнася до похода на Минуция Руфъ противъ тракийцитѣ прѣзъ втория вѣкъ пр. Хр.

Weiss, J. Die Dobrudscha im Altertum (= Zur Kunde der Balkanhalbinsel, hrsg. von C. Patsch, Heft XII). Sarajevo 1911.

Вуличъ, Н. Неколико питањa из римске старине. Глас српске академије LXXXVIII, 1911, 159—266; въ тѣхъ стр. 200—247: Далматско-панонски устанак (од 6—9 г. по Хр.).

Diehl, Ch. Les mosaïques de Saint-Démétrius de Salonique. Comptes-rendus de l' acad. des inscriptions et belles-lettres 1911, 25—32.

Златарски, В. Имали ли сж българитѣ свое лѣтоброение. Спис. на Бълг. акад., ист.-филол. кл. I, 1911, 1—92.

Ивановъ, Й Епархиитѣ въ Охридската архиепископия прѣзъ началото на XI вѣкъ. Спис. на Бълг. акад., ист.-филол. кл. I, 1911, 93—112.

— Бѣласицката битка, 29 юли 1014 г. Изв. на истор. д-во III, 1911, 1—15.

Извѣстия на Историческото дружество въ София, III, 1911, 225 стр.

Извѣстия на Варненското археологическо дружество, IV, Варна 1911.

[1] Когато въ 1828 год рускитѣ войски навлѣзли въ Варна, руският царь Николай I въ рескрипта си до главнокомандуещия на войскитѣ княза Воронцова споменува за Владислава III, като го нарича: „моятъ знаменитъ прѣдшественикъ“. И заповѣдва да му се издигне паметникъ въ Варшава отъ топоветѣ отнети отъ турцитѣ при Варна

Този царски рескриптъ се е прѣдшествувалъ отъ двудневни, но безуспѣшни издирвания, извършени по заповѣдь на Николая I.

Иосифъ, Иеромонахъ. Археологически излетъ изъ Тиквешко. Минало II, 1911, 47—59.

Ихчиевъ, Д. Материяли за монетното дѣло въ Турция. Извѣстия на истор. д-во III, 1911, 75—207.

Kazarow, G. Quelques observations sur la question de la nationalité des anciens Macédoniens. Revue des études grecques XXIII, 1910, 233—254.

— Un nouveau bas-relief mithriaque de Bulgarie. Revue archéol. 1911, II 75—77.

— Grabfund von Messembria. Mitteil. des deutschen archaeol. Instit. in Athen XXXVI, 1911, 308—316.

Columba, G. M. I Triballi dell' età romana. Studi storici per l' antichità classica IV, 1911.

Köstlin, E. Die Donaukriege Domitians. Tübingen 1910, 100 стр.

Léger, L. La Société archéologique de Sofia. Journ. des savants 1911 стр. 80.

Marquart, J. Die altbulgarischen Ausdrücke in der Inschrift von Čatalar und der altbulgarischen Fürstenliste. Извѣстія Русск. археол. института въ К-полѣ XV, 1911, 1—30.

Недевъ, Н. Върху историята на римския градъ Рациария. Видинъ 1911, 12 стр. (= Археол. библиот. № 1, изд. Видинското археол. д-во).

Perdrizet, P. Géta, roi des Édones. Bull. de corresp. hellénique XXXV, 1911, 108—119.

— Contribution à l' étude du Macédonien. Пакъ тамъ стр. 120—131.

Rostowzew, M. Ein speculator auf der Reise. Ein Geschäftsmann bei der Abrechnung (споредъ два римски релиефа въ Бѣлградския музей). Mitteil. des deutschen arch. Instit. in Rom XXVI, 1911, 267—283.

Seure, G. Archéologie Thrace. Documents inédits ou peu connus. Revue archéol. 1911, II 301—316, 423—449.

Strzygowski, J. Die nachklassische Kunst auf dem Balkan. Jahrb. des freien deutschen Hochstiftes zu Frankfurt a M. 1910 стр. 30—43.

Филовъ, Д-ръ Б. Античнитѣ самовари въ Народния музей. Българска Сбирка XVIII, 1911, 654—657.

Filow, B. Archaeologische Funde in Bulgarien im J. 1910. Jahrb. des deutschen archaeol. Instit. XXVI, 1911, Anzeiger 349—370.

Fischer, E. Sind die heutigen Albaneser die Nachkommen der alten Illyrier? Zft. für Ethnologie XLIII, 1911, 564—567.

Шмитъ, Ѳ. Новыя вѣянія въ археологической наукѣ на Балканскомъ полуостровѣ. Журн. Минист. народн. просвѣщенія н. с. XXXIV отд. IV 1—29.

Schmidt, H. Vorläufiger Bericht über die Ausgrabungen 1909-10 in Cucuteni bei Jassy (Rumänien). Zft. für Ethnologie XLIII, 1911, 582—601.

Schütt, C. Untersuchungen zur Geschichte der alten Illyrier. Dissert. Breslau 1910, XI + 81 стр.

Издания на Археологическото Дружество въ София

Извѣстия на българското археологическо дружество, томъ I, 1910, X+244 стр. гол. 8° съ 20 табл. — Цѣна 10 лева.

Упѫтване за събиране и запазване старини, София 1909, 82 стр. 16° съ 159 образа. — Цѣна 60 ст.

Проф. Г. И. Кацаровъ, Приносъ къмъ старата история на София (Материали за историята на София, книжка първа), София, 1910, 94 стр. 8° съ една фототипична таблица и 8 образа въ текста. — Цѣна 1 левъ.

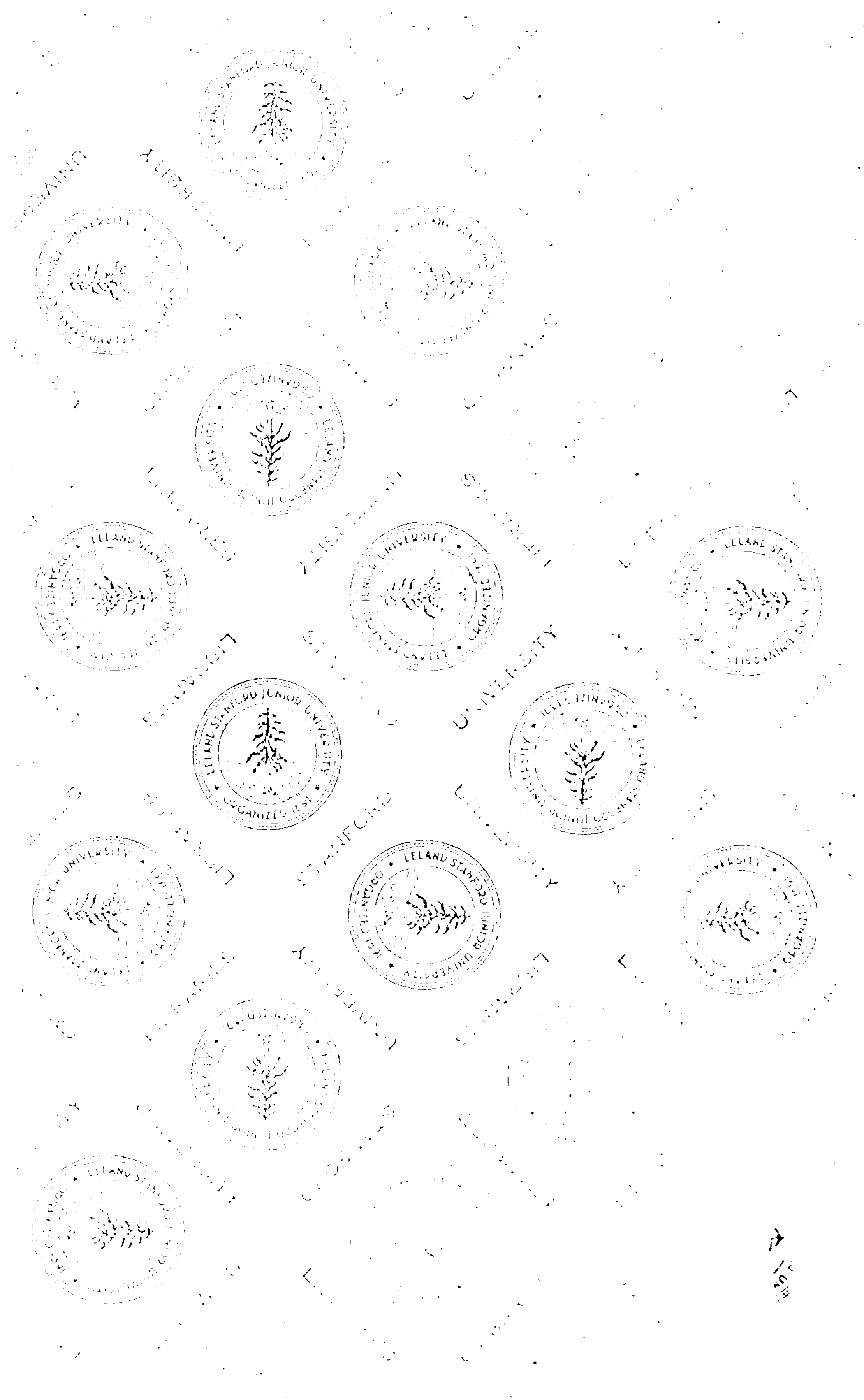
А. Протичъ, Архитектоническтаа форма на софийската църква Св. София (подъ печатъ).

Намиратъ се за продань въ книжарницата на **Хр. Олчевъ** въ София.

Цѣна на втория томъ (2 свезки) **10** лева.
Prix du IIe tome (2 fascicules) pour l'étranger **12·50** frs.

Редакцията на списанието се намира въ Народния музей въ София.
Продава се въ книжарницата на Хр. Олчевъ въ София.

Rédaction au Musée National Bulgare à Sofia.
En vente chez Otto Harrassowitz, Querstrasse 14, Leipzig.

LELAND STANFORD JUNIOR UNIVERSITY
ORGANIZED 1891
STANFORD
UNIVERSITY